

57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1980 JUN

51

1980 JUN 1 7

Föld Polyóbisa

'80/1

kötet! 5E4+

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,
szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOM

A levantei kereskedelem néhány kérdése	3
Bevezető: Hóvári János	
Eliyahu Ashtor: A nagy változás a levantei kereskedelemben	8
S. Y. Labib: A portugálok megjelenése az Indiai óceánon	19
Șerban Papacostea: Kaffa és Moldva az oszmán hódítások irányában	28
 Ralph Melville: Az osztrák földbirtok és a cseh nemesség a Vormärz idején	39
Jerzy Borejsza: Lengyelország és a lengyel emigráció 1795–1918 között. Az emigráció politikai szerepe a XIX. századi Európában	52
 <i>Történetírói arckép</i> Vaszil Zlatarszki (1866–1935) (életrajz, bibliográfia, szemelvények)	68
 <i>Emlékirat</i> Gustav Hennyey: Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között	87
 <i>Folyóiratrepertórium</i> (Válogatás a nyugat-európai országok és az USA 1978 első félévi folyóirataiból)	102

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződőtt és nyomtatódott a ref. collé-
giumban... deák ifjak által Budai Ázsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.”
c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér. 1. — 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 60.— Ft, példányonkénti eladási ár: 18.— Ft.

Index-száma: 25.886

Főszerkesztő: Makkai László

Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete

Kiadásért felelős: Ránki György

8011071 MTA KESZ Sokszorsító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

HÓVÁRI JÁNOS:

A LEVANTEI KERESKEDELEM NÉHÁNY KÉRDÉSE

A középkor világának legnagyobb piaci rendszere a Levante kereskedelem révén jött létre. Az észak-italiai városok az indiai és időnként távolkeleti kapcsolatokkal rendelkező Közel-Keletet az európai világgal kötötték össze. A Hansa kereskedelem baltikumi és skandináviai területeinek a kivételével szinte egész Európa kapcsolatba került a Levante-vel. A Mediterráneum, Róma bukása után félévezreddel újból a legjelentősebb érintkezési viszonyok csomópontjává vált.

A Levante kereskedelem lényege a távoli és különleges áruk beszerzésében és továbbszállításuk utáni drágább eladásában rejlett. A selymet Kínából és Iránból, a gyapotot a Közel-Keletről és Indiából, a fűszereket az indiai Malabár partvidékről vagy még távolabbról szállították. A Levante kereskedelem hagyományai a késő-római időkig nyúlnak vissza, amikor már nagy mennyiségben szállítottak keleti árukat Rómába. Az arab világ kialakulása és az iszlám keletkezése is az Indiai óceántól a Mekkán és Medinán keresztül a Földközi-tengerhez vezető út forgalmával áll összefüggésben.¹

A levantei kikötők felé az Indiából származó áruk szállítására két út kínálkozott. 1. A Perzsa-öblön, Baszrán, Bagdadon, és Damaszkuszon keresztül Antiochiába és a tőle délre lévő – Laodicea, Tripolis, Beirut, Sidon, Tyros, Akkon, Haifa, Cäsarea, Arsuf, Jaffa – szentföldi kikötőkbe. 2. A Vörös-tengerről Aidhab – Kus útvonalon és tovább a Níluson lehajózva Kairón keresztül Alexandriába és Damietta-ba ill. az Arab félsziget nyugati partvidékén vezető kereskedelmi úton.² A szentföldi keresztény erődök elestével és az Iránt birtokló mongol Ilkánok hatalmának a megerősödésével megkezdődött a közel-keleti kereskedelmi útvonalak átrendeződése. A Perzsa-öböl Tebrizen és Erzerumon keresztül a fekete-tengeri kikötőkkel, Trapezunttal és Szinopével; valamint a grúziai Tifliszen keresztül a Don torkolatánál lévő velencei kolóniával, Tanával került összeköttetésbe. A Fekete-tenger gazdasági jelentőségét tovább emelték az Arany Horda kánjai azáltal, hogy biztosították a Kínából Tanába és Kaffába vezető út zavartalan forgalmát.³ A kikötőkbe érkezett árukat a Fekete-tenger partvidékén alapított genovai kolóniák

— Kaffa, Sudak, Cembalo, Maurocastrum, Licostomo stb. — lakói a tatároktól vásárolt rabszolgákkal és a tenger melléki gabonával együtt a konstantinápolyi emporiumon, Perán keresztül szállították Itáliába. A genovaiak Kaffán és Maurocastrumon (Akkerman—Cetatea—Albă—Belgorod-Dnyesztrovszkij) keresztül Lengyelország felé és a Duna torkolatánál lévő Licostomón (Kilia—Chilia—Kilija) keresztül pedig Magyarország felé közvetítették a levantei árukat. Lengyelország és Magyarország a keleti áruk felvevő piacává és közvetítőjévé vált. A Levante kereskedelem fekete-tengeri ága révén a középkori világgazdaságba való bekapcsolódásra nyílt lehetőség Kelet-Európában.

A genovaiak fekete-tengeri jelenléte és a velenceieknek az Egyiptomban uralkodó maneluk szultánokkal kialakított jó kapcsolatai biztosították Nyugat-Európa zavartalan ellátását keleti árukkal, amelyek iránt a XIV. században rendkívüli módon megnőtt a kereslet. Alapvető kérdése a további kutatásoknak — nemcsak a Levante kereskedelemmel, hanem az egész középkori gazdasággal foglalkozó történetírásnak is — hogy mennyiben áll összefüggésben a Levante kereskedelem virágkora a nyugat-európai demográfiai robbanás következtében kialakult gazdasági és társadalmi változásokkal.

A felfedezések után létrejött világkereskedelemben, mint ismeretes Velence és az egész Mediterráneum nem tudott bekapcsolódni. A történetírás sokáig elfogadta azt a nézetet, amelyet W. Heyd pontosan száz éve megjelent könyvében fejtett ki, szerinte a Levante kereskedelem hanyatlásának oka az oszmán-törökök szíriai, szentföldi és egyiptomi (1517) hódításaiban rejlett.⁴ A törökök elállták a Keletre vezető utakat és megakadályozták a Levantével folytatott kereskedelmet; amit úgy is értelmezhetünk — mint ahogy sokan értelmeztek is —, hogy a portugál felfedezések oka is az oszmán hódítás.

Már 1915-ben bizonyította A. H. Lybyer, hogy a Levante kereskedelem hanyatlása és a portugálok okozta krízis nem a török hódítások következménye.⁵ A velenceiek továbbra is nagy mennyiségű levantei áruval kereskedtek. A Káldy-Nagy Gyula által feldolgozott 1626–28. évi alexandrette-i török vámnapló adatai kellőképpen bizonyítják, hogy még a XVII. század elején is virágzott a Levantével folytatott mediterrán kereskedelem.⁶ A portugál felfedezésekről pedig M. Małowist bizonyította, hogy az észak-afrikai reconquistával és az óceánok adta hajózási lehetőségek hasznosításával függnek össze.⁷

Ahogy a középkori Nyugat-Európa gazdasági életében fontos katalizátor volt a Levante kereskedelem; úgy Kelet-Európában is. A champagne-i városok ugyanúgy a levantei kereskedelemnek köszönheték a gazdagságukat, mint az erdélyi szász városok. Lengyelország és Magyarország a Fekete-ten-

geren keresztül bekapcsolódhatott a középkori világkereskedelembé. A XIV. századi Fekete-tenger felé irányuló magyar, lengyel, litván hódítások okát is abban kell keresnünk, hogy a középkorban a Fekete-tenger hozzátartozott a Mediterráneum világához. Nem véletlen, hogy lengyel, román és magyar középkori gazdaságtörténettel foglalkozó történészek nagy súlyt fektettek és fektetnek a Levante kereskedelem kelet-európai kapcsolatainak a vizsgálatára.

A magyar történetírásban Horváth Mihály az 1835. évi akadémiai pályázatra írt dolgozatában „A műipar és kereskedelem története Magyarországon” már felhívta a figyelmet, hogy Erdélyen keresztül nagy mennyiségű levantei áru érkezett a Fekete-tenger partvidékéről Magyarországra.⁸ A későbbi történetírás a XIX. század viszonyait vetítve vissza a történelembe, kizárólagossá tette a keleti áruk nyugati és dalmáciai közvetítését a középkorban is.⁹ A Fekete-tengeri Levante kereskedelemmel kialakult XIV–XV. századi kapcsolataink jelentőségét – kitekintve a kérdés historiográfiai aspektusaira is – Pach Zsigmond Pál bizonyította.¹⁰ Tanulmányaiból megismerhetővé vált a fekete-tengeri kapcsolataink konkrét útvonala. Ezek alapján a magyarországi Levante kereskedelemben legnagyobb szerepe Brassónak volt. A havasalföldi fejedelmek biztosították az utat a brassói kereskedőknek Brailáig és a több évig magyar uralom alatt álló Kiliáig. A brassói számadáskönyvek alapján konkrét adatok bizonyítják, hogy a város kereskedői bizonyos években nagy mennyiségű levantei árut közvetítettek Váradon keresztül Kassa és Buda felé.¹¹

A Kaffából és Akkermanból Besszarábián és Moldván keresztül Lembergbe (Lvov) vezető utak révén állt összeköttetésben Lengyelország a Fekete-tengerrel. Lengyelország számára a fekete-tengeri Levante kereskedelem éppen olyan lehetőségeket biztosított, mint Magyarországnak, így nem meglepő, hogy a lengyel történetírásnak is fontos kérdései a fekete-tengeri kapcsolatok. M. Malowist, a lengyel és litván kapcsolatokban jelentős szerepet játszó Kaffa – Krím félszigeti genovai kolónia –, török hódítás előtti gazdasági és társadalmi viszonyait tárta fel.¹² A Fekete-tengerhez vezető kereskedelmi utakról A. Dziubinski-től és H. Samsonowicz-től olvashatunk tanulmányokat.¹³

Havasalföldön és Moldván keresztül vezettek azok a kereskedelmi utak, amelyek összeköttették a Fekete-tengert Magyarországgal és Lengyelországgal. Mindkét fejedelemség életében ennek következtében nagy jelentőségű volt az átmenő kereskedelem. A vajdák igyekeztek is a kereskedelem biztonságát garantálni, mert az országon keresztül átvitt áruk után szedett

vámok jelentős bevételeket biztosítottak; sőt a moldvai és havasalföldi mezőgazdasági termékek bekapcsolódhattak a nemzetközi kereskedelembe. Nem véletlen, hogy eddig a fekete-tengeri Levante kutatás legnagyobb hangsúlyt a román történetírásban kapott. N. Iorga, I. Nistor és Gh. I. Brătianu majdnem egész történész munkássága beleillik e probléma kutatásába.¹⁴ P. P. Panaitescu a Moldván keresztül Lengyelországba vivő kereskedelmi útról írt tanulmányt.¹⁵ S. Goldenberg és R. Manolescu az erdélyi szász városok XV–XVI. századi havasalföldi és moldvai kapcsolatait tárta fel.¹⁶ Ș. Papacostea foglalkozott a fejedelemségek Velencével és Genovával kialakított politikai és gazdasági kapcsolataival.¹⁷

Jelen válogatásunkban a Levante kereskedelem három problémájához szeretnénk adalékot adni. E. Ashtor tanulmányával szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy jelentős – az egyiptomi és szíriai belső viszonyokra is kiható – textil export kezdődött meg a XIV. században a velenceiek és a katalánok révén a Levante felé. S. Y. Labib Egyiptom kereskedelméről szóló könyvéből azt a részt választottuk ki, amelyben a szerző a portugálok Indiába való eljutásának a következményeit tárgyalja. Ș. Papacostea tanulmányával azt szeretnénk érzékeltetni, hogy a levantei árukat Kelet-Európa felé közvetítő Kaffa és a Duna torkolatvidékén lévő itáliai kolóniák török hódítása a lengyel, magyar, litván, moldvai, havasalföldi és tatár érdekek együttműködésének az eredménye volt.

JEGYZETEK

1. Simon Róbert: A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege, Bp. 1975, 168 p.
2. J. Engel: Grosser Historischer Weltatlas. II. Teil: Mittelalter, München, 1970, 89. p.
3. Pach Zsigmond Pál: A Levante kereskedelem erdélyi útvonala, Századok, 1975: 1, 22. p.
4. W. Heyd: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, Stuttgart, 1879, II. 402–404. pp.
5. A. H. Lybyer: The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade, The English Historical Review, 1915, 581–583. p.
6. Káldy-Nagy Gyula: Adatok a levantei kereskedelem XVII. század eleji történetéhez, Századok, 1967: 1–2, 138–147. pp.
7. M. Małowist: O społecznych aspektach wczesnej ekspansji kolonialnej, Przegląd Historyczny, 1963: 1, 20–38. pp.
8. Horváth Mihály: A műipar és kereskedelem története Magyarországon, Történettudományi pályamunkák II, Budán, 1843, 253–254. pp.
9. Pach Zsigmond Pál: A középkori Levante-kereskedelem „sorsa” a XIX–XX. századi történetírásunkban, Történelmi Szemle, 1972: 3–4, 343–377. pp.; Teke Zsuzsa,

- Velencei — magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században, Bp. 1979, 7–11. pp.
10. Pach Zsigmond Pál: Egy évszázados történésvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon? Századok, 1972; 4–5, 849–891. pp.
  11. Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában, Századok, 1975: 1, 3–32. pp. u. ő. A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján, Századok, 1978: 6, 1005–1038. pp.
  12. M. Małowist: Kaffa — kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475, Warszawa, 1947, 364 p.
  13. A. Dziubiński: Drogi handlowe polsko-tureckie w XVI. stuleciu, Przegląd Historyczny, 1965: 2, 232–259. p. H. Samsonowicz: Handel Lublina na przetomie XV i XVI. wieku, Przegląd Historyczny, 1968, 612–628. pp.
  14. N. Iorga: Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe, București, 1899, 418. pp. u. ő. Veneția în Marea Neagră, Analele Academiei Române, București, 1914, 1043–1118. pp. 1–76. pp. u. ő. Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au Moyen âge, Paris, 1924, 110 p. I. Nistor: Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV–XV. und XVI. Jahrhundert, Gotha, 1911, 240 p. u. ő. Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts, Czernowitz, 1912, 200 p. Gh. I. Brătianu: Recherches sur le commerce génois, Paris, 1929, 359 p. u. ő. Recherches sur Vicina et Cetatea Albă, I, Cluj, 1935, 197 p. II, București, 1940, 46. p. u. ő. La mer Noire. Des origines a la conquete ottomane, Monachii, 1969, 394 p.
  15. P. P. Panaitescu: La route commerciale de Pologne a la mer Noire au Moyen âge, Revista Istorică Română, 1933: 2–3, 172–193. pp.
  16. S. Goldenberg: Der Südhandel in Zollrechnungen von Sibiu im 16. Jahrhundert, Revue des Etudes Sud-est Européennes, 1964, 3–4, 385–421. pp. R. Manolescu, Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secole XIV–XVI), București, 1965, 307 p.
  17. Ș. Papacostea: Venise et les pays Roumaines au Moyen âge, Venezia e il Levante fino al secolo XV. Civiltà Veneziana, Firenze, 1973, 599–624. pp. u. ő. „Ooud non iretur ad Tanam”. Un aspect fundamental de la politique geneoise dans la mer Noire au XIVe siècle, Revue des Etudes Sud-Est Européennes, 1979: 2, 201–217. pp.

ELIJAHU ASHTOR:

A NAGY VÁLTOZÁS A LEVANTEI KERESKEDELEMBEN

A muzulmán Közel-Kelettel való kereskedelemre vonatkozó dokumentumok gondos összehasonlítása — a XIV. sz. utolsó harmadában és a rákövetkező időszakban történt kiteljesedés előtt — jelentős változást hoz fel színre. számos termék, amely nagy jelentőségre tett szert — mint Európából a Közel-Keletre irányuló export-termék a keresztes háborúk idején, a kései középkorban nem játszott tovább jelentős szerepet.

Mások váltották fel őket, és ipari termékek váltak az Európából a Közel-Keletre irányuló export legfontosabb árucikkeivé. A Levanté-vel folytatott kereskedelem jellege számottevően megváltozott.

A Közel-Kelet muzulmán uralkodóinak vásra és faanyagra irányuló sürgető szükséglete — még inkább ösztönzően hatott a dél-európai országokkal való kereskedelmi kapcsolatok intézményére. A muzulmán uralkodók saját dominiumaikkal való kereskedésre bátorították az itáliai kereskedő városokat, mert az utóbbiak szállították nekik azokat a cikkeket, amelyek nélkülözhetetlenek voltak hadiflottáik fenntartása miatt. A pisiaiak kifejezett vállalkozása ilyen hadianyagok szállítására az egyiptomi kormánynak, kivéve az Egyház kifejezett tilalma alá tartozókat, — csak egyetlen példa a dél-európai kereskedők aktivitására. Bizonyos — Pisa és az egyiptomi uralkodók közötti — egyezmények, a XII. sz.-ban, a vas, faanyag és kátrány importjára vonatkozó záradékot is tartalmaznak.¹

Nyilvánvaló bizonyosságok vannak más kereskedő nemzeteknek vas és faanyag Egyiptomba történő szállításával kapcsolatban. Mind arab, mind pedig velencei dokumentumok utalnak európai kereskedők vas- és faanyag exportjára, amely Egyiptomba irányult, s Fatimida, s az Ajjubida dinasztia uralkodása idején. Az idősebb Marino Sanudo, a *Secreta fidelium crucis*, 1306- és 1309 között írott tervezetében, még kikel a „rossz keresztények” ellen, akik a muzulmánoknak vasat, faanyagot, kátrányt és rabszolgákat szállítottak.²

Másfelől viszont úgy tűnik, hogy ezen árucikkek exportja a XV. sz.-ban, az Egyiptommal és Szíriával folytatott kereskedelemnek csak egy jelentékte-

len üzletágát jelentette. A muzulmán flották pusztulása konzekvens változás volt, nyilván inkább lépcsőzetes, mintsem ugrásszerű.

A XIV. sz. közepéről származó dokumentumok sora – a velencei hajók Ciprusnak és Kis-Örményországnak fizetett vámilletékekről – bizonyítja a Közel-Keletre irányuló vas-exportot.³ Feltételezhető – bizonyára nem alaptalanul –, hogy ezen vasrakományok egy része a szultán domíniumaiba vette útját. Egy lelet áruvámtarifát tartalmaz, melyet egy Krétából jövő vas-szállítmányra fizettek ki,⁴ s ez a tény arra indít, hogy feltételezzük: a szállítmány egy részét Egyiptomban adták el. A Közel-Keletre irányuló közvetlen, muzulmán részre történő fémexportot valójában még mindig tiltotta az Egyház, és a velencei hatóságok számoltak is ezzel a tilalommal. A velencei szenátusban 1377-ben javaslat készül, amely engedélyezte volna a sárgaréz, az ón és más fémek Alexandriába való exportját – elutasításra került.⁵

Abban az időben a Mamelukok hadiflottája még nem volt olyan jelentékeny, és időről-időre kísérletek történtek az egyiptomi kormány részéről új hajók építésére. Al-Makrizi közlése szerint I. Péter, Ciprus királyának Alexandria elleni támadása után, a Mamelukok 200 új hadi- és szállítóhajó építésére vállalkoztak, valamint nagy mennyiségű vasat és faanyagot szállítottak.⁶ Egy éven belül 100 hajó építését fejezték be.⁷ Húsz évvel később, amikor a genovaiak rajtaütöttek a szíriai kikötővárosokon, még egyszer anynyi hajó épült.⁸ A Mamelukok nem voltak teljesen passzívak a tengeri hadviselésben, ebben az időszakban, és alkalmanként keresztény hajókat is megtámadtak.⁹

Tehát az európai faanyagra és vasra még nagy szükség volt Egyiptomban, és számos dokumentum tartalmazza a keresztény kereskedők közvetítésével bonyolódó egyiptomi importot, a XIV. sz. vége felé. Egy 1401-ben, Alexandriában kelt hivatalos okirat utal egy zárai kereskedő részéről 1400-ban Zengg-ből Alexandriába lebonyolított faanyag-importra.¹⁰ Emanuel Piloti 1420-ból származó írásában úgyszintén utal a Zengg-ből – Rodoszon keresztül – Alexandriába történő faanyag-exportra. A szerző szerint a rodoszi lovakok – nemsokkal azelőtt – megtiltották a kereskedelmet.¹¹ A vas még megjelenik Francesco Datini közvetítői révén szerkesztett árlistán Damaszkuszban 1379-ben, 1386-ban és 1396-ban.¹²

Mindazonáltal a XIV. sz. végétől a muzulmán hadi- és kereskedelmi flották hanyatlása – visszavonhatatlanul megkezdődik. A Mamelukok, e harcos réteg főleg török, és később cserkesz lovasságból állott, nem értették, nem is méltányolták a tengeri hadviselést, és megtiltották a tengeri hajók építését.¹³ A Mediterraneumban az egész kereskedelmi hajózást ténylegesen

az európaiak monopolizálták. A XIV. sz. végéről és a XV. sz. első éveiből – számtalan dokumentum tanúskodik erről. Tunéziaiak utaztak egy marseillesi hajón Alexandriából saját országukba, árujukat is ezen a hajón szállítván;¹⁴ Alexandria Mameluk kormányzója egy anconai hajót bérelt, hogy sőt szállítson Tripoliba, 1399-ben,¹⁵ valenciai muzulmánoknak adtak bérbe egy katalán hajót – árujuk Alexandriába történő szállítása céljából. 1477-ben,¹⁶ szintén muzulmánok béreltek ki egy velencei hajót a „Barbaricum-ba” történő utazáshoz 1403-ban,¹⁷ genovai és katalán hajók szállítottak olíva olajat az észak-afrikai országokból Alexandriába.¹⁸ A filozófus és szociológus Ibn Khaldun (– 1406), egyike a letehetségesebb arab tudósoknak a XIV. sz.-ban, egyértelműen megállapítja, hogy a muzulmánok ebben az időben már nem tudták hogyan kell hajót építeni.¹⁹ Ettől a faanyag és a vas iránti kereslet a Közel-Keleten jelentős mértékben megcsappant. Elég jellemző módon, a velencei Antonio Zane és Lorenzo Dolfín üzletházak részére jegyzett árulistákon – Alexandriában és Damaszkuszban a XV. sz. első felében – nem számolnak a vassal. Egy vasra vonatkozó tétel Giovanni da Uzanno²⁰ alexandriai árulistáján félreérthetetlenül korábbi időszakból keletkezett, ahogy számos más árucikk is, amit Üzleti Könyve tartalmaz. Meg kell említenünk azonban, hogy ezen árucikkek bizonyos fajtáit még Dél-Európából hajózták be a közel-keleti kikötőkbe. Talán ciprusi kereskedők játszották néha a közvetítő szerepet.²¹ A velencei szenátus 1405-ben újra megtiltotta vas eladását a kairói szultán alattvalóinak,²² de néhány dokumentum a vas Egyiptomba és Szíriába történő exportjáról tanúskodik a XV. sz. folyamán. Mind velencei, mind pedig más dél-európai kereskedők részt vettek ebben a kereskedelemben.²³ De ezeknek az árucikkeknek Egyiptomba és Szíriába irányuló exportjában nagymérvű hanyatlás kellett, hogy végbemenjen. Azok a konklúziók, amelyeket R. Sprandel az Üzleti Könyvekből kimutatott – meggyőzőek.²⁴

A Közel-Kelet technikai stagnálása az egykor virágzó iparágak tekintetében mutatkozott meg. Az Európából importált ipari termékek jobbak és olcsóbbak voltak, esetenként mind a két előnyük megmutatkozott. A szappangyártás egyike volt ezeknek az iparágaknak; hanyatlása pedig egyik meghatározója az olajfa-ligetek pusztulásának, amelyet a dél-európai országokból egyre növekvő olíva-import is jelez. Mindez azonban a Mameluk kincstárak kapzsóságának is köszönhető, hiszen az olaj kényszervásárlását a kormány tartotta kezében, s ez felhasználható volt az adószedésből származó vagyon növelésére. Ezek a kényszervásárlások tönkretették az iparosokat. Végül pedig ott voltak a termelés költségei. A növekvő elnéptelenedésnek

köszönhetően, a munka költségei szemmel láthatóan megnöttek. A szappan árának megnövekedése – csakúgy, mint más ipari termékek esetében – számottevő.²⁵ De bármi is legyen az ok, nem lehet kétségünk afelől, hogy a szappangyártás a Közel-Keleten jelentős mértékben csökkent a kései középkor folyamán. Bekövetkezett a nagymennyiségű szappan importja – Dél-Európából; amint azt a dokumentumok nagy száma is bizonyítja, a szappan fuvar-illetékét velencei autoritások határozták meg – az Egyiptomba irányuló tengeri szállításokra vonatkozóan – a XIV. sz. közepén,²⁶ az árulistaikat pedig a Francesco Datini-társaság képviselői állították össze Alexandriában és Damaszkuszban, a század végén. Ezek a listákon megtalálható gaeta-i, a raguzai és a fehér szappan ára.²⁷ Az az alexandriai árulista, amit Giovanni da Uzzano foglalt Üzleti Könyvébe, Gaetából, Genovából, Velencéből, Perából és Tripoliből²⁸ származó szappant ír le; míg Nicolo Bernardo 1422–24-ben Alexandriában írt leveleiben – csak a velencei és nápolyi szappan árára vonatkozóan vannak adatok.²⁹ Hivatalos okmányok utalnak Velencéből Alexandriába irányuló szappan-importra: 1426-ban,³⁰ 1427-ben,³¹ 1432-ben,³² valamint Ciprusról³³ Szíriába történő szállításokra is. Egy rövid szállítmánylista, amely Biagio Dolfín alexandriai velencei konzul archívumában maradt fenn, nagyon instruktív.

A következők olvashatók benne:

1418

cargo da la galia patro' Piero Michiel al viazo d'Aless'

Carlo Contarini savoni	156
Sebastian Ruzier	20
Tomado Michiel mieli	35
Piero Bernardo Savoni	196

Olvashatjuk, hogy az egyéni velencei kereskedők 150–200 zsák szappant exportáltak Alexandriába.

Egészen lehangolott a keleti cukoripar is. Amíg a munka egyre költségesebbé vált, a gazdag feudális urak akik kezükben tartották az üzemeket a Közel-Keleten – a munkamódszerek nem változtattak; hatalmukra hagykoztak, miszerint termékeiket erőszakkal adták el. Másfelől, amint az elszegényedés a kései középkorban ezeknek az országoknak a gazdasági életében alapvető gazdasági jelenséggé vált, sokan nem győzték költséggel a finomított cukor vásárlását, helyette Ciprusból, Szicíliából és máshonnan importált melaszt vettek. A közel-keleti papíripar hanyatlása kétségkívül a technikai stagnálás következménye volt. A XIV. és XV. sz. második felében a szíriai és egyiptomi manufaktúrák nem voltak tovább versenyképesek a

Fabriano-manufaktúrákkal – és az azokat más területeken követő manufaktúrákkal szemben. Így az európai papírt importálták a Közel-Keletre.³⁵

A közel-keleti textilipar hanyatlásának, mindamellett jóval nagyobb hatása volt a levantei kereskedelemre. Ez a folyamat már jóval a XIV. sz. vége előtt kezdetét vette. A világhírű egyiptomi vászonszövő ipar központját Tinnis-ben al-Malik al-Kamil Ajjubida szultán parancsára 1227-ben lerombolták azért, hogy ne kerüljön a keresztesek kezébe, és azután is romokban hagyták. Al-Makrizi midőn a várost említette mindig múlt időt használt.³⁶ Úgy tűnik, hogy Dabik-ot, az egyiptomi textilipar másik nagy centrumát a Deltában már korábban lerombolták, amint Yakut írja a XIII. sz. elején: az ő idején már romokban állt.³⁷ A közel-keleti textilmanufaktúrák a középkori ipar legfontosabb ágának eljelentéktelenedése folyamatos és előrehaladott volt. S mindez nem fogható fel úgy, mint a keresztesekkel vívott háborúk következménye. Ha ezek a manufaktúrák gazdaságosak lettek volna, akkor a háborúk vége után – talán mindenütt – újra megnyitották volna őket. De az európai iparágak túlhaladták ezt a szintet, azért, mert – idővel – jobb nyersanyagot használtak és a termelés módszereit is tökéletesítették. A keleti textilmanufaktúrák ugyanazokat a nyersanyagokat használták, amint azelőtt. Néhány festéket, amely annakidején Perzsiából került Szíriába és Egyiptomba, Dél-Európából kellett importálniuk, amikor a politikai körülmények megváltoztak a Közel-Keleten. Két európai technikai újítás nyilvánvalóan ismeretlen maradt az iszlám országokban, avagy végül is ritkán használták azokat. Ez a két újdonság a pedálos szövőszék és az automatikusan működő vizimalom volt, melynek használata Európában a XI. sz.-tól terjedt el.³⁸ Ez a két újítás nagy változásokat idézett elő az európai textiliparban.

Így az európai textiliák Közel-Keletre irányuló általános exportja már a XIII. sz.-ban elkezdődött. Egy arab történetíró elbeszélése szerint Alexandriában, 1263-ban, Baibars, Mameluk szultán minisztere 95000 köteg jemeni és jó minőségű velencei szövetet vett számba.³⁹ Egy Genova és a Kalaun-i szultán között 1290-ben kötött egyezmény: a teveszőr, a selyemből gyártott szövet, a különböző színű gyapjú szövetek, valamint a Reimsben készült vászon importjára vonatkozóan külön cikkeket tartalmaz.⁴⁰ Az európai textiliák importja nem szünetelt Acra eleste után sem: amikor az Egyház kikelt a muzulmánokkal folytatott kereskedelem ellen. Genovában kelt hivatalos rendeletek tanúskodnak a francia szövet – olyanok, mint a Châlous-sur-Marnei (szövet) – Szíriába irányuló importjára, a XIV. sz. második felének évtizedeiben.⁴¹ Számos szöveg révén dokumentálhatjuk a reimsi vá-

szon importjának fontosságát – a Közel-Keletre importált európai szövetek között. A genovaiak importálták Tebrizbe, Perzsia jelentős kereskedelmi központjába Ilkhanok uralkodása idején, 1292-ben, 1330-ban, és 1336-ban⁴² kelt hivatalos szerződések tanúbizonysága szerint. A reimsi szövetet Szíriába is importálták – a XIV. sz. első felében – amint ezt a velencei Üzleti Könyv (Merchant Guide) említi⁴³ és azután később is, 1370-ben.⁴⁴ A levantei kereskedelem nagy fellendülésének következményeként – 1370-után ez az árucikk közkedvelté vált Egyiptomban és Szíriában – a firenzei kereskedő: Leonardo Frescobaldi, aki 1384-ben Egyiptomba látogatott azt mondja, hogy az ország női lakossága reimsi vászonból készült köntöst visel.⁴⁵ Számtalan más tanú megjegyzése arra utal, hogy a firenzei kereskedő nem tévedett, és nem is túlozta el állítását. A reimsi szövettel, mint közkedvelt árucikkkel kapcsolatos utalások – bizonyos hivatalos bejegyzések alapján – Marseille-nek a Közel-Kelettel való kereskedelmét is bizonyítják,⁴⁶ s Damaszkuszban, ill. Alexandriában 1379-ben, 1394-ben, valamint 1396-ban keletkezett árulistákon is szerepel a tény.⁴⁷ A XIV. sz. végén a virágzó cremonai és piacenai barchent-ipar termékeit is importálták a Közel-Keletre.⁴⁸ Ebben az összefüggésben érdemes kitérni arab történetírók érdekes beszámolóira, miszerint ezidőtájt Kairó gazdag asszonyainak körében a hosszú ing viselete volt a divat. E beszámoló szerint Kemish-bogha 1391-ben, a szultán távollétében Kairó kormányzója – a 14 yardnál nagyobb méretű szövetből készült ing viseletét megtiltotta. A nők, ezen tudósítások alapján, néha 92 yard velencei szövetet használtak, amelynek szélessége 3 yard volt. A kormányzó Kairó utcáira és üzleteibe küldte hivatalnokait, hogy vágják le ezeknek az ingeknek széles ujjait.⁴⁹ De nemcsak a reimsi vásznat és a velencei textiliákat (pontosabban Velencéből importált textiliákat, hiszen a vászon valószínűleg német volt) exportáltak akkor Egyiptomba, ahol a saját iparágak tönkrementek.⁵⁰ Az arab történetíró al-Makrizi arról tudósít, hogy az európai szövet közel-keleti importja, különösen pedig az olcsó gyapjú szöveté – mint amilyen a katalán szövetanyag, egyre inkább megnövekedett a századforduló előtt. A katalán szövet behozatala (a barcelonai, puigcerdai, bellpuigi, és valenciai szöveté) tartóssá vált a XIV. sz. közepe előtt.⁵¹ A század végén már majdnem dömping-szerűvé vált.⁵²

Al-Makrizi közlése arról, hogy az európai szövet használatában nagy változás történt a XV. sz. elején – igen fontos dokumentum. A szerző, aki korábban a kairói piaci felügyelőség főnöke (előljárója) volt, nagyon is érdekelt lehetett a gazdasági kérdésekben és számos értekezést írt azokról. Szerinte a nagy gazdasági válság, amelyet Egyiptom 1403–1404-ben átélt –

a városi lakosság öltözködésében gyökeres változást eredményezett; a jó minőségű keleti textiliák helyett, inkább az olcsóbb európai szövetet használták, és minden alsóbb osztályokhoz tartozó ember ezekből az anyagokból készült köntöst viselt. Ettől kezdve közönségesen öltözött mindenki.⁵³ Ezt a beszámolót támasztja alá a takácsok és műhelyek Alexandriában, 1434-ben történt megszámlálása: 800 szövőszék volt ott, ahol azelőtt – 1395-ben – 1400.⁵⁴

Bármily fontos és megbízható is al-Makrizi tudósítása, mégis cum grano salis fogadhatjuk csak el. A változás nem egycsapásra történt, mert egy olyan lépcsőzetes fejlődés tetőpontja, amely már jóval korábban kezdődött. Mindezt a technikai stagnáció és a közel-keleti lakosság általános elszegényedése idézte elő, amely folyamatos és előrehaladó volt. Amit az arab szerző az öltözködés változásáról leír a magas rangú mameluk hivatalnokok körében, az fényt derít a jelenségre. Barkuk, a cserkesz dinasztia első szultánjának az uralkodásáig az emírek selymet viseltek, de ezt Barkuk megtiltotta.⁵⁵ A szultáni udvar maga is elszegényedett. De az 1403–1404-es válság idején a textilárak növekedése óriási volt; al-Makrizi azt állítja, hogy egy yard rózsaszín vászon ára 4 dirham-tól 10, sőt 20 dirhamig is terjedhetett.⁵⁶ Más közel-keleti textiliák, és a belőlük készült köntösök szintén nagyon drágák lettek.⁵⁷

Mindenesetre az kétségtelen, hogy az európai textiliák behozatala jelentős mértékben megnövekedett a XV. század elején. Az olcsó „serge”-szövet nagy hajórakományokban érkezett mind Egyiptomba, mind pedig Szíriába. Igaz, hogy „saia d'Irlanda”-t már a XIV. században szállítottak Famagustán keresztül Rodoszra és Törökországba, de a XV. század első felében kelt árlisták számtalan utalásai szerint is az importban jelentősnek mutatkozott. Akkor kezdődött a „kersey” és más – Angliában, Katalóniában, Itália néhány városában – Bergamóban, Firenzében és másutt⁵⁹ gyártott – olcsó gyapjűszövet dömpingje.

Ami az európai textiliák Közel-Keletre irányuló exportjában a XIV. század végén és a XV. század elején megváltozott, az valóban nemcsak a kereskedelem volumenében, hanem az exportált szövetek fajtájában keresendő. Hosszú ideig, Velence (és más dél-európai kereskedelmi központok) kapuként szerepeltek, amelyeken keresztül a jó minőségű flamand szövetet szállították csak a Közel-Keletre. 1320-ban a Flandriából Velencébe irányuló import megnövekedett – a Köztársaság Flandriában szerzett privilégiumai jóvoltából.⁶⁰ 1326-ban a Negroponteba irányuló gályák azt az utasítást kapták, hogy csak flamand szövetet rakodhatnak.⁶¹ A flamand szövetnek, Ve-

lencéből a Közel-Keletre irányuló újbóli exportja a XIV. század végéig tartott. Az 1360-as években javaslatok történtek alexandriai és ciprusi gályák indulásának az elhalasztására azért, hogy bevárják a flamand szövet érkezését.⁶² 1384-ben kivételesen engedélyezték az áru berakodást egy beyruti gályára az indulás napjáig (egyébként a rakodást néhány nappal az indulás előtt rendszerint befejezték), miután híreket kaptak, nagy mennyiségű flamand szövetről, amelyet Velencébe szállítottak, s néhány nap múlva kellett megérkeznie.⁶³ A XIV. század közepén a flamand szövet Velencébe irányuló exportja néha már oly nagy volt, hogy konszernek jöttek létre, amelyek nyomást gyakoroltak a kormányzatra saját vállalkozásaik támogatása érdekében.⁶⁴ 1372-ben a szenatus tényleg megtiltotta „idegen szövetek”-nek az alexandriai gályákra való rakodását.⁶⁵ A XV. században – az európai textiliák közel-keleti exportjára utaló dokumentumok – egyre ritkábban említik a flamand szövetet. Valószínűleg az erre a területekre irányuló export nem szűnt meg,⁶⁶ csak megcsappant. Ahogy a muzulmán országok elszegényedtek, az itáliai kereskedők, velenceiek és mások, olcsóbb szövetet exportáltak, mint amilyen a Brescia-ban készült „serge”, vagy a gyapjúsövet volt, amelyből nagy mennyiségeket szállítottak hajón Szíriába a XV. század második felében.⁶⁷

Amíg a keresztes hadjáratok idején, a Közel-Kelet országai Európából épületfát, vasat, kátrányt és fegyvert importáltak, addig a XV. században a dél-európai kereskedőktől főleg olíva olajat, olcsó és aszalt gyümölcsöt, sárgarezet (kis értékű pénz alapanyagaként), és olcsó szöveteket vettek. A levantei kereskedelem profilja megváltozott.

JEGYZETEK

1. M. Amari, I diplomari arabi dell'archivio fiorentino, 243; 258; 264; 281. pp. A. Schaub, Handelsgeschichte der romanischen Völker, 150, 145, 148. p.
2. S. M. Stern, An original document from the Fatimid chancery concerning Italian merchants, Studi orientalistici, 1956, II, 529. pp. Fr. Thiriet, Regestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie, Paris, 1958, I, 27. pp. Secreta fidelium crucis, (in) Bongars, Gesta Dei per Francos, Hannover, 1611, II, 27. p.
3. Archivio di Stato, Venice, Senato, Deliberazioni miste (továbbiakban – Misti), 19, f. 84 b (a. 1341), 20, f. 45a (a. 1342), 23, f. 13a (a. 1345), 24, f. 20b, 22b (a. 1347), 26, f. 77b (a. 1351).
4. Misti 31, f. 16 a. A krétai vas kereskedelméről: Zaccaria de Fredo, no. 44, 49.
5. Misti 35, f. 159b.
6. al-Makrīzī, as-Sulūk li-maʾrifat duwal al-mullūk, Cairo, 1934–1973 (továbbiakban – Sulūk), III. 113. p.

7. Op. cit., 129. p.
8. Op. cit., 536. p.
9. Op. cit., 159, 532, 533. p.
10. Cancellaria Inferiore, Notai, Ba 222, Antoniello de Vataciis (továbbiakban – Vat.), sub 18 Január 1401.
11. Traité d'Emanuel Piloti sur le passage en Terre Sainte (1420), Louvain, 1958, 156. p.
12. E. Ashtor, Profits from Trade with Levant in XV. century, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1975, 2, 271. pp.
13. S. Maher, The navy in Moslem Egypt (arabul), Cairo, 1976, 130. pp. D. Ayalon, The Mamluks and naval power, Jerusalem, 1965, Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities I, no. 8, 5–6. pp.
14. Vat. sub 1401 április 1.
15. u. o. sub 1400 január 13.
16. Nic. Turiano II, f. 24a.
17. Vat. sub 1404 szeptember 2.
18. u. o. 1405 december 19; 1406 március 10.
19. Ibn Khaldūn, Prolegomena (ford. Rosenthal) II, 46. pp.
20. P. 111.
21. A Ciprusra irányuló 1391. évi és 1394. évi genovai vas exportról: de Mass Latrie, Histoire de l'île de Chypre III, 77. p.
22. Misti 47, f. 63.
23. Ph. Braunstein, Le commerce du fer à Venise au XVe siècle, Studi Veneziani, VIII, (1961). 288. p.
24. R. Sprandel, Das Eisengewerbe im Mittelalter, Stuttgart, 1968, 281. pp. u. ő. Le commerce du fer en Méditerranée orientale au Moyen Age, (in) Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien, Actes du huitième colloque international d'histoire maritime, Beyrouth, 1966, (Paris, 1970), 387 és 391. p.
25. Sulūk III, 1107. pp. E. Ashtor, L'évolution des prix dans le Proche Orient à la basse époque, The Journal of Economic and Social History of Orient, 1961, 34. pp.
26. Misti 23, f. 24b, 32b (a. 1345) 24, f. 21a (a. 1347) 30, f. 17a (a. 1361).
27. Alexandriai árlista 1396 február 26-án és október 19-én.
28. P. 112.
29. Archives Lor. Dolfín, 1422 február 16-i, május 2-i, 1423 február 2-i, április 12-i, május 22-i, július 17 és 31-i, 1424 március 16-i levelek.
30. Giudici di petizion, Sentenze a giustizia (továbbiakban – G. P., Sent.) 48, f. 132af.
31. Nic Turiano IV, f. 18b.
32. G. P., Sent. 73, f. 94b ff.
33. ASV Cancellaria Inferiore, Notai Ba 230, Nicolo Venier, B, 2, f. 18b/19a.
34. ASV Proc. S. Marco, Comm. miste, Ba 180, fasc. 13.
35. E. Ashtor, Levantine sugar industry in the later Middle Ages – a sample of technological decline, Proceedings of the Conference of Economic History of Near East, in Princeton, 1974, June.
36. Sulūk I, 224. p.
37. Mu' djam al-buldān II, 546–548. pp.

38. E. Ashtor, Les lainages dans l'Orient médiéval, emploi, production, commerce, (in) *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana*, Atti della seconda settimana di studi, Istituto Fr. Datini, Prato 1970 (Florence 1976), 682. p. u. ō. *Social and economic history of the Near East in the Middle Ages*, London, 1976, 246. p.
39. Ibn Wāsil idézi Quatremère, *Histoire des sultans mamlouks*, Paris, 1844/45, I, 1, 252. p.
40. Silvestre de Sacy, *Pièces diplomatiques tirées des archives de la République de Gênes*, (in) *Notices et extraits XI*, 36. p.
41. L. Liagre – De Sturler, *Les relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Autremont d'après les archives notariales génoises (1320–1400)*, Brussels, 1969, no. 163.
42. G. I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929, app. 18. Liagre – De Sturler, no. 63, 72.
43. Tarifa, 57. p.
44. Liagre- De Sturler, no. 326.
45. *Viaggi in Terrasanta*, ed. C. Angelini, Florence, 1944, 77. p.
46. *Histoire du commerce de Marseille II*, par E. Baratier – F. Reynaud, Paris, 1951, 383. p.
47. *Archivio di Stato, Prato, Quaderni di prezzi e di carichi di navi 1171*. Melis, Aspetti, 384. p.
48. *Misti* 35, f. 46a.
49. Sulūk III, 750, 791. p. Silvestre de Sacy, *Chrestomathie arabe II*, p. L. Ibn al-Furāt, *Ta'rikh ad-duwal wa 'l- mulūk IX*, 267. p. al-Djauharī, *Nuzhat an-nufūs*, 335. p. Ibn Kādī Shuhba, *al-I'lām bi-ta'rikh al-islām*, MS. Paris, 1599, f. 69a.
50. Sulūk III, 525. p.
51. J. M. Madurell Marimon, *Contabilidad de una compania mercantil trecentista barcelonesa*, *Anuario de historia del derecho español*, 1966, 481, 487. p. *Lettere di mercanti a Pignol Zucchello*, a cura di R. Morozzo Della Rocca, Venice, 1957, 111. p.
52. E. Ashtor, *L'exportation de textiles occidentaux dans le Poche Orient musulman au bas Moyen Age (1370–1517)*, *Miscellanea F. Melis*, (sajto alatt).
53. R. Dozy, *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes*, Amsterdam, 1845, 128. p.
54. Ibn Hadjar al-Asqalanī, *Inhā al-ghumr III*, 516. pp. Ibn Taghrībirdī, *an-Nudjūm az-zahira*, ed. Popper, VI, 714. pp. ford. Popper, *History of Egypt etc. IV*, Univ. of California Press, 1958, (Univ. of California Publications in Semitic philology 18.) 112. p.
55. *Khiṭaṭ II*, 217. p.
56. Sulūk III, 1134. és 1145. pp. Ashtor, *L'évolution des prix etc.*, 37. p.
57. Sulūk III, 1101. pp. Ashtor, *L'évolution des prix etc.*, 39. pp.
58. *Nic. de Boateriis*, no. 114.
59. L. F. Salzmann, *English industries of the Middle Ages*, London, 1913, 166. pp. J. Hamilton- N. Beldiceanu, *Recherches autour de Qars, nom d'une étoffe de poil*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1968, 330. p.
60. Cessi, *Le relazioni fra Venezia e le Fiandre nel secolo XIV*, 33. p.

61. R. Cessi – P. Sambin, *Le deliberazioni del consiglio dei rogati*, Venice, 1960–61, I, 323. p. Cessi, art. cit. 33. p.
62. Cessi, art. cit., 110. p.
63. Misti 38, f. 156a.
64. Cessi, art. cit., 68. 77. p.
65. Misti 34, f. 7b.
66. E. Ashtor, *L'exportation de textiles occidentaux etc.*, 10. fejezet.
67. art. cit., 3. fejezet

Eliyau Ashtor: *Observations on Venetian Trade in the Levant in the XIV-th Century*.
The Journal of European Economic History 1976: 3. 574–586. pp.

S. Y. LABIB:

A PORTUGÁLOK MEGJELENÉSE AZ INDIAI ÓCEÁNON

A portugálok az Indiai-óceánon fokozatosan erődtítményrendszert létesítettek, s a katonait politikai szövetségrendszerrel tették teljessé. Az illető országok fejedelmeivel a politikai kapcsolatokat fenntartották, még a perzsa, safavida Ismail sahhal is. Az ilyen jellegű intézkedések közvetlen hatása a földközi-tengeri kereskedelemre valójában jelentéktelen volt. Az egyiptomiak, az oszmánok, a helyi fejedelmek és a hazai kalózok elleni háborúskodások önmagukban is túlságosan nagy megterhelést jelentettek, a navigáció okozta problémákról nem is beszélve. Nagyobb mennyiségű fűszert csak ügyvel-bajjal szállíthattak Lisszabonba, ezenfelül még az is elgondolkoztató, hogy csupán közepes mennyiséget tudtak az európai piacon értékesíteni. 1506-ban pl. a Casa da Minatban raktározott 54.000 kantarból csupán 14.000–15.000-t adtak el. A fűszerkereskedelemben nem rendelkezvén tapasztalattal, így jóval többet vittek a piacra, mint amennyit az felvenni tudott. Ezt egészítették ki a katonai expedíciókra fordított rendkívüli kiadások, úgyhogy a portugál király 1505-től idegen tőke igénybevételére kényszerült; velencei, firenzei, genovai és német bankházakhoz fordult. A portugál keleti kereskedelem állami monopólium volt, a vámokból eredő bevételek tehát csekélyek maradtak. Noha a portugálok az Indiai-óceánt és a Vörös-tengert blokád alatt szándékoztak tartani, hogy megakadályozzák Egyiptomba a fűszerbevittet, a blokádot azonban nem sokáig tudták fenntartani, 1506 után már hatását veszítette. Főként a portugál tisztviselők és katonák megvesztegethetősége miatt. Nem hagyható az sem figyelmen kívül, hogy a portugál piac igényeit új területek felfedezése ellenére sem tudták bizonyos fűszer- és festékáruból, különösen gyömbérből és levendulából kielégíteni. Más alapvető fontosságú árucikkeket sem sikerült megszerezniük, így pl. selymet, gyapjút, szőnyeget, parfümöt, korallt, vagyis a Levante specifikus termékeit, hiánycikkek voltak ezek a portugál piacon. Hasonlóan néhány észak-európai kereskedelmi termék is, pl. fonal, szövet, vörösréz, ólom, ón... A kardinális kérdés az volt, miként lehet az újonnan felfedezett területeket pénzzel ellátni? Ezt a nemcsak Portugáliát, hanem egész Európát érintő problémát vizsgálta behatóan F. Braudel kutatásaiban.

Néhány adatot és számot kell felsorolni a portugál fűszerkereskedelem jelentőségét megközelítő kép felvázolása érdekében. 1500 és 1510 között még évi 25.000 – 30.000 „quinta”-t importáltak Lisszabonba, 1510 és 1520 között kb. 40.000-t, végül 1520 és 1530 között csupán 19.000-t. Pontatlan számok bár, mégis Velence behozatalához viszonyítva világosan mutatják, milyen csekély mértékben befolyásolta a portugál fűszerkereskedelem a velencei fűszerimportot. Velence a XV. században évente kb. 2.500 000 font fűszert importált, ez kb. 25.000 – 30.000 portugál „quinta”-nak felel meg. 1520 után, tehát Egyiptom oszmán meghódítását követően a velencei kereskedelem ismét elérte korábbi szintjét.

A vörös- és földközi-tengeri régi kereskedelmi út tehát semmi esetre sem vált gazdaságtalanná, miként azt a velencei annalisták el akarták hitetni, hanem nagyon is jól megállta helyét az új mellett. Kereskedői jelentés szerint 1503-ban Alexandriában nagy mennyiségű fűszer volt raktáron, s folyamatosan érkeztek az új szállítmányok. A kereskedő jelentésében azt is leírta, miként várták az egyiptomi kikötőben a szultán borsrakományát, amit 1600 teve hozott meg. A következő évi kínálat ismét bőséges volt. 1511-ben Kairóba különösen sok fűszert tudtak szállítani, elsősorban gyömbért. Szíria sem szenvedett fűszerhiányban. Ismeretes, hogy 1505. október 23-án Kairóból keleti fűszerszállítmány érkezett Alappoba, 1512-ben pedig Mekkából várták a kereskedők karaván érkezését. Egy velencei kereskedő szerint 1514-ben Damaszkuszban is jelentékeny mennyiségű fűszer volt raktáron, szerecsendió és szerecsendióvirág kivételével.

Frederic C. Lane véleménye ezzel szemben az, hogy a portugálok indiai fűszerimportjának hatását Levante már 1502-ben érezte. Rámutat, hogy a velenceiek 1502–1505 közt eltelt négy év alatt, évi átlagot véve, nem importáltak többet 1.000 000 angol font fűszernél. Indiából Portugáliába az első nagy fűszerszállítmányok csak 1503-ban érkeztek. A következő négy évben, 1503-tól 1506-ig, mégis csak évi 2.300 000 font fűszert importáltak a portugálok. Az import 88 %-a borsból tevődött ki. Velence és Portugália behozatala együttvéve is jóval kevesebb volt, mint az „áfrikai fok” felfedezése előtt egyedül Velencéé. 1505-ben Velence és Egyiptom a bors árának megszabása körül támadt vitáik miatt néhány évre megszakították kapcsolatukat egymással. 1508-tól egészen 1514-ig ismét hoztak be a velenceiek Alexandriából borsot, de csak negyedét a korábban importált mennyiségnek. Sanutos adatai alapján Beiruttal stabilabb volt kapcsolatuk, de itt is csökkent mennyiségű borssal kereskedtek. 1514 elteltével következett be jelentős változás. Miután a „kerekhajók” (round ships), a cornerok

is, a koggok egyik hajótípusa szintén megrakodhatott fűszerrel, a gályák ennek következtében elveszítették fűszerszállítási monopóliumukat. Ilyen módon történt meg 1524-ben, hogy Velencébe fűszer nélkül érkeztek vissza a gályák, mivel a cornerok rakodtak meg a fellelhető fűszermennyiséggel, ezzel szemben a gályák a rendszerint cornerok szállította vászonnal és gabonával. 1514 és 1570 között már nem játszott szerepet, hogy a kétféle hajó-típus közül melyik szállít több fűszert.

1560-tól 1564-ig Alexandria évi 1.310 454 angol font borsot szállított Velencébe, tehát körülbelül azt a mennyiséget, melyet Egyiptom exportált a fok felfedezése és Portugáliának a fűszerkereskedelembé való bekapcsolódása előtt.¹ Frederic C. Lane intenzív forráskutatásai alapján elegendő bizonyítékot szolgáltatott azzal a régi elmélettel szemben, amely szerint a Jóréménység Fokának portugál felfedezése közvetlenül hatott az egyiptomi–velencei kereskedelemre.

A fenti adatokból arra lehet következtetni és újfent megállapítani, hogy a portugálok az Indiai-óceánon folyó kereskedelmének bekapcsolása sem a velencei sem a mediterrán kereskedelem egészére nem gyakorolt közvetlenül katasztrófális hatást. Miben rejlik mégis ezen időszak földközi-tengeri kereskedelmének súlyos krízise?

Valószínűleg a tradícióval való szakításban, Velencének az európai fűszerkereskedelemben elfoglalt monopolhelyzetének összeomlásában. Legelső jele az volt, hogy Firenze 1488-ban a mameluk szultánnal kötött szerződése értelmében és következményeként azonos árfolyamon forgatta az egyiptomi piacon az aranyforintot és a velencei dukátot. Velence monopolhelyzetének az egyiptomi piacon való összeomlása mégis csak akkor következett be valójában, miután 1492-től kezdődően több velencei kereskedő csődbe jutott. Ehhez hozzájárult még az is, hogy a firenzeieken kívül más „frank” kereskedők is nagyobb mennyiségű fűszert kezdtek felvásárolni az egyiptomi piacon. Nizzai tengerészek szállították mindaddig Marseille-be, míg a Marasilak (marseillei kereskedők) maguk nem utaztak Alexandriába. 1506-ban a lyoni vásárra már nagy tételben importáltak fűszert közvetlenül Egyiptomból. Velencét az itáliai félszigeten folyó háborúskodások fokozódó mértékben vették igénybe, úgyhogy a mór kereskedők és a szultán ügynökei egyenesen arra kényszerültek, hogy fűszerkészleteiket más frank kereskedőknek adják el. A katalán kereskedők kísérletet tettek az új szituáció kihasználására, 1511-ben a katalán konsul Alexandriában Quansuh al-Gauri mameluk szultánt arról tájékoztatta, hogy a signória Ismā'il safavida sahhal felvette a kapcsolatot. Így szeretett volna honfitársai számára előnyös helyzetet elérni

az egyiptomi piacon. A félreértéseket átmenetileg eloszlatták a Velencével folytatott hivatalos tárgyalásokon.

Súlyos következményekkel járt Velencére az oszmán birodalom expanziója, és az ennek következtében a Földközi-tengeren alapvetően megváltozott hatalmi helyzet. Egészét tekintve Velence háborús összeütközései az oszmánokkal eredménytelenül végződtek, végérvényesen megpecsételték a velencei hegemonia megszűntét. A háborúk már megkezdődtek 1499-ben illetve 1501-ben. „Akkoriban milyen élesen hangzott azoknak a törököknek a büszke és egyben ijesztő híre, akik vizen és szárazföldön egyaránt felkeltek a velenceiek hatalma ellen. Még száz nyelven sem tudnám megmagyarázni vagy leírni, miért keltett ez minden emberben félelmet. Eddig még sohasem élt sem a keresztény sem a pogány világon olyan egyéniség, aki egyszerre ilyen sok embert fel tudott volna kavarni, miként ezt ábrázoltam.” Nem pártos szemtanú volt, aki mindezt leírta, sem író, aki az ellenség fölülbecsülésével akarta honfitársait ellenállásra buzdítani. Priuli volt az, aki honfitársait szemrehányással illette, mert nem küzdtek kellő mértékben. Velence 120 vagy 150 év elteltével ismét döntő jelentőségű háborúba keveredett. A XV. század végétől kezdődő háborúk, konfliktusok az oszmánok elleni háborúhoz viszonyítva jelentéktelenek voltak. Az oszmánok Friulunon át, Treviso vidékén, kb. 90 km távolságban Velencétől portyáztak már. A tengeren pedig olyan flottával rendelkeztek, amilyen méretű és ütőerejű a Földközi-tengeren még nem cirkált. Modont és Koront is bevették, sőt még Itáliában is partraszálltak; Otrontoban, a Nápolyi Királyságban. Azokat a területeket, amelyek Velence befolyása alatt állottak a legmesszebbmenőkig nyugtalanították és elősegítették bukásukat. Tehát a törökök elleni harc minden velencei erőt felülmúlt. Velence szituációját különösen az súlyosbította, hogy a signoria nemcsak a törökökkel találta magát szemben, hanem Franciaország oldalán harcolva Milánóval is. A császár Triestet Milánónak ítélte, tehát a Szent Márk Köztársaság érdekeivel szemben döntött. Végso soron Velence egyedül állt egy olyan ellenséggel szemben, amely erőviszonyait tekintve messze felülmulta, s halvány reménye sem lehetett a háború megnyerésére. Priuli úgy látta, „ha a törökök a velencei állam uraivá válnának (természetesen ne történjék meg), akkor egész Itáliát és természetesen a kereszténységet is minden bizonnyal a legrövidebb idő alatt igájukba hajtának, mivel a kereszténység védelmezői a velenceiek”. Más választásuk ebből következően nem marad, mint a saját erejükre való hagyatkozás.

Összehasonlítva a velencei fűszerárakat a portugálokéval, megállapítható, hogy túlságosan magasak voltak. Az árak megszabásában a gazdasági

tényezőkön kívül pszichológiai momentum is közrejátszott. A portugálok mikor a fűszerek hazájába jutottak, maguk állapíthatták meg az árakat. Ilyen elv új, „modern” kereskedői mentalitást előfeltételezett, a kereskedelemhez a régitől eltérő hozzáállást. A velenceiek a magasan megszabott árak alapján kalkulálták ki nyereségüket, megszokták, hogy egy csapásra tetemes összegeket vágjanak zsebre nyereség gyanánt. Csupán egy példát az új szituáció tökéletesebb megvilágítása érdekében: 1501-ben a német kereskedők elutasították, hogy Velencében drágábban vásárolják meg a fűszert. Lyonban jóval olcsóbbra került. Tárgyalásaikon a velenceiek végül engedményre kényszerültek, egy kargó bors árát 131 dukátról 70-re kellett csökkenteniük. A németek új árba való beleegyezése után a velenceiek ismét megkísérelték az emelést, most 80 dukátra, ám a német kereskedelmi partnerek az áremelést elutasították, így a 70 dukát maradt. A németek makacosságának célja könnyen felismerhető: Velence a Földközi-tengeren kivívott monopóliumának a megtörése. A portugálok ugyanis ugyanazokat a fűszereket tudták szállítani, ráadásul piaci s nem monopol áron adták el, miként a velencei kereskedők.

Különböző jelek azt támasztják alá, hogy Velence problémái nemcsak a földközi-tengeri kereskedelem krízisére vezethetők vissza. Szimptomatikus a privátbankok jó részének sorsa. Az első bank, amely csődbe ment már 1495-ben, az Andrea és Zacharia Balbi volt 20.000 dukát összbetéttel. 1497-ben Alvise Nicheta (10.000 dukát) bankja is követte, 1498-ban az Alvise Grimani (16.000 dukát) bank, a Marco Zustigan (20.000 dukát) bank majd Andrea és Ieronimo Rizó váltóvállalkozása. 1499-ben végül az Andrea Garzoni (150.000 dukát) és a Thomas Lipomano bank is tönkre ment. Csupán egyetlen egy bank vészelte át a válságot: Alvise Pisani bankja. Frederic C. Lane mesteri leírásában ismerteti ezeknek a privátbankoknak a problémáit, azt is kiemeli, miért voltak Velencében tőkéjük következtében – együtt több mint 1.000 000 dukát – a gazdasági élet szabályzóiként alapvető fontosságúak. Depozitumaik semmi esetre sem voltak kizárólag csak velenceiek birtokában, hanem idegenekében, külföldi hitelezőikében is. Pl. B. Ferrante, a nápolyi király 1491-ben összesen 30.000 dukátot helyezett letétbe a Garzoni, Pisani és Soranzo bankba. A következő évben, 1492. március 3-án átutalta az egész összeget a Pisani bankba, az egyetlen egybe, mely átvészelte a vihart. Más nem belföldi, tőkeerős hitelező az a néhány firenzei volt, akik állandó pénzkivételükkel a Garzoni bankok csődjét okozták. Ilyen természetű s nyugtalanító esetek nem korlátozódtak csak Velencére, hanem áterjedtek római, firenzei és genovai bankokra is, mint kiterjedt,

mélyen gyökerező gazdasági válság kifejeződései. Mindez még a századforduló, tehát 1501 előtt ment végbe, amikor a portugálok már élvezni kezdték India felfedezésének előnyeit.

1503 májusában az oszmánok elleni háborút befejezték, de Velence soha többé nem heverte ki háborúskodását. 1507-ben a város situációja újfent súlyossá vált, a Cambrai Liga háborúi a velencei birodalmat alapjában veszélyeztették. Velence fő ellenségei azonban továbbra is az oszmánok maradtak. A velencei üzleti levelek százaiból – Romano, Tenenti és Tucci történészek dolgozták fel őket – különös módon nem derült ki, hogy a portugál karavellákat a velencei kereskedelem fő vetélytársának tekintették. A velencei üzletemberek gondjaikat egyértelműen az olasz és német háborúkra, a mameluk szultán alattomosságára és az oszmán birodalom növekedő fennhatóságára a Földközi-tenger keleti részében, vezették vissza.

A Földközi-tenger térsége situációjának megvilágítása érdekében nem elegendő a XV. század végén és a XVI. század kezdetén arra utalni, hogy a Jóreménység Fokánál új kereskedelmi utat fedeztek fel. Mindez nem azt jelenti, az új tengerentúli területek felfedezésének rendkívüli gazdasági jelentősége vita tárgyát képezi, hanem azt, hogy Európára és a Földközi-tengerre való hatását pontosan kell rögzíteni és körülhatárolni, valamint azt, hogy e felfedezések nemcsak a gazdasági szerkezet régi keretét bontották meg. A gazdasági áttállás lényegében csak rövid ideig tartott. A politikai kapcsolatok bonyodalmai, a politikai összkép terhes komplikációi azonban továbbra is megmaradtak. Összefoglalásként a következők állapíthatók meg:

a) A portugál expanzió esszenciális jelentősége abban rejlik, hogy elérte a nyugati befolyássféra jelentős kiterjesztését. A fűszerkereskedelemben való hatása lényegében másodrangú. A portugálok noha gyakran s jelentékeny fűszermennyiséget szállítottak Lisszabonba, rövidesen arra kényszerültek, hogy behozatalukat korlátozzák, mivel a kínálat a keresletet messze meghaladta. Miután megtörték a velenceiek fűszermonopóliumát, az európai piacokon elérték a fűszerárak csökkentését.

b) Velence kétségtelenül a portugálok Indiai-óceáon elért sikerei következtében szenvedett jelentős gazdasági veszteségeket; mégsem hagyható figyelmen kívül, hogy a városállam problémái ebben az időszakban mindezekelőtt politikai és katonai természetűek voltak. A politikai nyugtalanságok különböző periódusaitól eltekintve megállapítható, hogy a velencei kereskedelem stabilitása és tartóssága a fűszerkereskedelemben elfoglalt monopóliumhelyzetének megtörése ellenére sem rendült meg alapjában. A fűszerrel való kereskedelem mellett ugyanis még mindig kereskedhettek a többi fon-

tos levantei termékkel: selyem, gyapjú, gabona, olaj, bor, szövet, timsó, nátron stb.

c) Végezetül tekintetbe veendő, hogy a portugálok semmi esetre sem voltak a fűszerkereskedelem egyedüli nyertesei, hanem rajtuk kívül Marseille, Katalónia, Genua, Ragusa, Ancona kereskedői is, egy szóval a Földközi-tenger egész nyugat-európai területe. Az új kereskedelmi út felfedezése a XVI. században mégsem vonta maga után az addigi európai gazdaságszerkezet forradalmi átalakulását vagy összeomlását. Az alapvető változás később következett be, és haszonélvezői már nem a portugálok voltak, hanem a hollandok és az angolok.

A gazdasági struktúra alapvető problémájához ilyen módon közeledve, felvetődik a kérdés, vajon Velence sőt Portugália problémái a századfordulón hasonlóak voltak-e Egyiptoméhoz, vagy teljesen más természetűek voltak?

Az egyiptomiak hosszadalmas és költséges háborús viszályai a portugálokkal és az oszmánok elleni harcra való felkészülés, az egyiptomi kereskedelmet veszélyeztették és kimerítették az állami pénzforrásokat. Al-Gauri szultán elődjeihez hasonlóan ragaszkodott a monopólium-szisztémához. A növekedő pénzügyi megterhelés arra kényszerítette, hogy a kereskedőket még jobban kiszipolyozza. Hivatalnokainak megparancsolta, hogy további adókat vessenek ki rájuk, mindez végül „Alexandria, Damiette, Gidda és más udvarok felbomlását idézte elő”², miként Ibn Iyās 908-/1502/1503/-ről, tehát a portugáloknak az iszlám kereskedők elleni egyre gyakoribb indiai-óceáni támadásairól tudósít.³ Beszámol arról, hogy Ğiddára 1514-ben/920/ Ĥusain emir a portugál támadások ürügyén súlyos adókat vetett, melyek a törvényes adó tízszeresét tették ki.⁴ Hasonló érvágásnak kellett magát alávetnie a két legjelentősebb földközi-tengeri kikötőnek, Alexandriának és Damiettenek is.⁵ Domenico Trevisani, velencei követ 1512-ben Alexandriába érkezvén elámulva állapította meg, hogy a város 9/10 része romokban állt. Ily gyors hanyatlási folyamatot Egyiptom fejlődési görbéje még sohasem írt le. Kandi város pusztulása Alexandriához hasonlóan végzetes volt. Pusztulásuk oka az uralkodók hatalmaskodásában és zsarnokoskodásában keresendő, akik alattvalóikat oly határtalanul használták ki és nyomták el, míg azok végül hazájuk és otthonuk elhagyására kényszerültek. A házak lakatlanokká váltak, rövidesen beomlottak.⁶

Al-Gauri 1515-ben (Du'l-Hiġġa 920) Alexandriai látogatásán az egy évvel korábban méltánytalan fogadásban részesített frank kereskedőket biztosította jószándékáról. Ibn Iyās a látogatósról részleteket közöl; „A szul-

tánt, mialatt kíséretével áthaladt a városon, a frank kereskedők elhalmozák arannyal és ezüsttel. Nā'ib al- Iskandarrija, a helytartó értékes ajándékot adott át a szultánnak, ugyanígy Ḥawāḡa ibn abī Bakīr, az udvari kereskedő (Tāḡir al -Ḥāṣṣ)”. Az ajándékok és a fényűzés nem a város tényleges gazdasági helyzetét tükrözték. Véleménye szerint, ami valószínűleg a nép véleménye is, ez a csillogó fogadás csak egyszeri tündöklő jelenség volt.

A látogatás kapcsán a város hanyatlását rögzítette. A datai szerint a városban már egyetlen iszlám vagy frank kereskedő sem élt, tény, melyet a katasztrófális igazgatásra vezetett vissza. A helytartó zsarolta a kereskedőket, az adószedők pedig a törvényre és szerződésekre való tekintet nélkül szípolozták ki őket. A frank és magribi kereskedők ennek következtében elhagyták a várost, amiből következett, hogy csupán ritkán kereskedtek európai árucikkkel.⁷ A gazdasági hanyatlás ily módon elkerülhetetlen lett.

Alexandria üzletei, akár zárva akár nyitva, üresek maradtak. Az akkori szomorú állapotok ellentétéként Ibn Iyās az Amr Ibn al-As korabeli város nagyságára, hatalmára és befolyására emlékezik.⁸ A radikális változás döntő oka felett mégis átsiklott figyelme. Nem a fogyatékos igazgatási szisztéma és az adózási alkotmány, hanem elsősorban a szultán mindenható gazdasági monopóliuma váltotta ki, idézte elő a város katasztrófális gazdasági helyzetét. A kereskedőkaravánok és a szultán manufaktúrái lehetetlenné tették mindenfajta privát kezdeményezés szabad kifejlődését. Alexandria virágzásakor a karavánkereskedelem és a manufaktúrák, melyek már akkor is meghatározták a város gazdaságstruktúráját, még nem voltak kizárólag a szultán kezében.

JEGYZETEK

1. F. C. Lane, *The Mediterranean Spice Trade*, American Historical Review, XLV/1940/, 581. p. u. ő. *Venetian Shipping During the Commercial Revolution*, American Historical Review, XXXVIII/1933/, 219–237. pp.
Lybyer, *The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade*, Eng. Hist. Rev. XXX, 577. p. u. ő. *The Influence of the Rise of the Turks upon the Routes of Oriental Trade*, Amer. Hist. Assoc., Annual Report, 1914, I, 125. p.
2. Ibn Iyās, Muh, b. Ahmed, *Badā'i-i' az -zuhūr fi waqa'i 'ad-duhūr*, Kairo, 1311/H./, IV, 45–46. pp.
3. i. m. IV, 109. p.
4. i. m. IV, 359. p. V, 88. p.
5. i. m. IV, 359. p.
6. Domenico Trevison, *Le voyage d'Ontremere de Jean Thénau, suivi de la relation de l'Ambassade de Domenico Trevison aupres du Soudan d'Egypte (1512)* ed. Charles Schefer, Paris, 1884, 207–208. pp.

7. Ibn Iyas, I, 88. p.

8. i. m. IV, 323–324. pp.

(Subhi Y. Labib, *Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter 1171–1517*, Wiesbaden, 1965, 471–480. pp.)

ŞERBAN PAPACOSTEA:

KAFFA ÉS MOLDOVA AZ OSMÁN HÓDÍTÁSOK IRÁNYÁBAN

A Fekete-tenger gazdasági beépülése az oszmán birodalom egységébe több szakaszban zajlott le. Ezek a szakaszok a török Porta kezdeményezéseitől és az ezekre válaszoló védekező ellentámadásoktól függtek.¹

Az első szakasz Konstantinápoly elfoglalásával kezdődött, miután a szultán azt kívánta, hogy a Fekete-tengeren és a hozzá kapcsolódó területeken ismerjék el a jogait és az itt lévő országok az engedelmeskedés jeleként küldjenek neki évi adót. A három éven át tartó török hadjáratok rákényszerítették Kaffát, Theodorót, Mangupot, Moldvát, Trapezuntot, Havasalföldet és Szinopét, hogy meghajoljanak a szultán előtt; mint „adó kötelesek” évről évre megküldjék a rájuk kirótt adót. A szultán, hogy legyőzze Kaffa ellenállását, 1454-ben egy nagy tengeri hadjáratot indított a város ellen és az ostrom alatt kellőképpen megmutatta a genovaiaknak az újabban kialakult török–tatár szövetség erejét. Kaffa látta helyzetét és a következő év kezdetétől hajlandó volt adót fizetni a szultánnak. Pár hónap múlva, a Porta sürgetésére Moldova is teljesítette a szultán követeléseit, s befizette az évi adót. Az új „adó kötelesek” ellenállása kikényszerítette a harc második szakaszát, amely a Fekete-tenger ellenőrzéséért folyt.

Ennek a harcnak a kiindulópontja a Fekete-tenger régióiban a török uralom elleni trapezunti felkelés volt, amely Perzsiának és területén létrejött államoknak utat nyitott a Fekete-tenger felé. Ez a felkelés fontos pont volt az oszmán birodalom és Uzun Hasszán türkmén államának az egymás elleni harcában. Uzun Hasszán vezetésével egy olyan török ellenes koalíció jött létre, amelyhez Trapezunt, Grúzia és Szinope is csatlakozott (1460–1461); Európában ekkor támadta meg a törököket Havasalföld és Vlad Tepeş – a híres Dracula – szétverte a török seregeket az Al-Dunánál (1461–1462 telén). Az 1461. évi hadjárat azzal végződött, hogy a Fekete-tenger déli partját az oszmán birodalomhoz csatolták; a következő évben a második hadjárat eredményeként a szultán, II. Mehmet visszaállította a török pozíciókat az Al-Dunánál is.

Kaffa elveszítette Amasztriszt (Amastris) és beláthatta, hogy a török

kök ki fogják terjeszteni az érdekeiket a Fekete-tenger északi partvidékére is; így 1462-ben a lengyelek védelmét kérték és továbbá azt, hogy Moldvát foglalják bele a lengyel–török békébe.

A következő szakaszban a törökök tovább hódítottak a Fekete-tenger partvidékén és kitört a török–velencei háború (1463–1479), amellyel a történészek kellőképpen sajnos még nem foglalkoztak, pedig döntő jelentőségű volt Dél-Kelet-Európa történetében.² Ennek a szakasznak a fő jellegét az égei-tengeri hegemoniáért és a Fekete-tenger felmentéséért folytatott harc adja. Velence számára rendkívül jelentőssé vált a harc, miután 1470-ben elvesztette Negroponté-t és ugyanakkor Uzun Hasszánnak sikerült II. Mehmetet rendkívül nehéz helyzetbe hozni. Ekkor a szultánnak az egész erejét összpontosítani kellett a türkmén állam elleni harcra. Ekkor Velence azt hitte, hogy menthetetlenül kezébe került a török Porta és végső harcra készült. Miután azonban visszavette Negropontét és Morea szétvált Lesbosztól, a Szt. Márk Köztársaság uralma alá hajthatta az Égei-tengert és biztosította, hogy hajói áthaladhassanak a szorosokon: „e consequentemente fusse in liberta nostra passar suxo per el stretto et intrar in Mar Mazor a venir a Trapezonda et altri luoghi de esso (biztosítva volt a jogunk, hogy áthaladjunk a szorosokon és bejuthattunk az Azovi tengerre és járhattunk Trapezuntba és más hasonló helyekre)”.³ Miután a velencei szenátus követeléseinek a következőkben a Fekete-tenger északi partvidéke is belesodródott a török–velencei háborúba, Kaffa és Moldva a török hódítás áldozata lett.

Mielőtt azokat az eseményeket mutatnánk be, amelyek Kaffát és Moldvát belekényszerítették ebbe a harcba, ejtsünk pár szót a korábbi összeköttetéseikről.

A moldvai–genovai kapcsolatok legdinamikusabb korszaka a XIV. század második fele volt, amikor kialakult az a két szárazföldi út, amely közül az egyik a Fekete-tengerhez, a másik pedig az Al-Dunához vezetett. Az egyik út függőleges irányban haladt a Moldván, Maurocastrum-ot kötötte össze Lengyelországgal és Lembergen keresztül Közép-Európával és a Balti-tengerrel. Nem szükséges foglalkozni e helyen most ennek az útnak a történelmi jelentőségével, mert már ezt – I. Nistor, N. Iorga, P. P. Panaitescu, M. Małowist és J. Heers – megtette,⁴ most annak az útnak a XIV. század végi virágkorát vizsgáljuk meg, amelyet „via tartarica-nak” neveznek és Tanát és Kaffát kötötte össze Lengyelországon és a tatárok által lakott orosz területeken keresztül Lemberggel. Ez az út, amely több, mint fél évszázadig Közép-Európa és Nyugat-Európa egy részét kötötte össze a Fekete-

tengerrel – Kaffával és Tanával – a XIV. század végétől Moldván haladt át; azoknak az eseményeknek a következményeként jött létre, amelyek a század utolsó évtizedeiben Kelet-Európa politikai térképét átrajzolták. Ezen változások között a legfontosabb a lengyel–litván unió létrejötte volt (1386). A lengyel–litván törekvések, hogy kijussanak a Fekete-tengerre, súlyos problémákat okoztak Kelet-Európában. Moldva a lengyel–litván törekvésekhez csatlakozott, így sikerült elűznie területeiről a tatár maradványokat és sikeresen ellenállhatott Magyarország támadásainak.⁵ A genovaiak a Krímben tovább folytatták a tatárok elleni háborút, akik nem voltak hajlandók elismerni a genovaiak jogait a krími tengerpart ellenőrzésére. Nem csoda az a tény, hogy Kaffa és Moldva közötti első diplomáciai kapcsolatok ebben az időszakban alakultak ki és a genovai kolóniák missziói közvetlen kapcsolatban álltak a tatárok elleni harccal („ex occasione guerre de Sorcat”) mint ahogyan az 1386. évi kaffai „Massaria” jelentésből is tudjuk.⁶ Nincs lehetőségünk, hogy ennek a misszióknak a tartalmát közelebbről ismerjük, de az tény, hogy nem volt egyedülálló és bizonyos az is, hogy az érdeklődés nemcsak hadi és politikai irányú volt. A genovaiak és a tatárok között dúló harc akadályozta a „via tartarica” forgalmát; az út irányának a megváltoztatására – amelyek jó része ekkor már az ellenség kezén volt – akkor nyílt lehetőség, amikor a Duna és a Denyeszter torkolatánál olyan események zajlottak le, amelyek a genovaiaknak kedveztek. Ebben az időszakban zajlott le a lengyel–litván unió megteremtése, amelyhez Moldva is hozzákapcsolódott és amellyel ugyanakkor a moldvaiak közvetítésével a genovaiak is kontaktusba léptek. Így a „moldvai út” a „tatár út” kárára kezdi meg „karrierjét”.

Az Arany Horda szétzúzásából hasznot húzó erőknek lehetősége nyílt arra, hogy a tatár út helyett ezt az új utat vegyék használatba. A moldvai fejedelemség a Maurocastrum-ból Lembergbe vivő útnak vámszedője és Lengyelországgal együtt védője is volt. Amíg a moldvaiak a szárazföldi kereskedés biztonságával foglalkoztak, addig a genovaiak Maurocastrum és Kaffa és a többi kereskedelmi központ között biztosították a kereskedést. Az új politikai helyzet egy újabb gazdasági ténnyel bonyolódott. A kereskedelem áthelyeződése a tatár útról a moldvai útra nem volt sem teljes, sem végleges; csak egy megnyilvánulása volt a kereskedelmi utak konkurrenciájának, amely a kora középkor történetéhez általában, de a Fekete-tenger történetéhez viszont különösen hozzátartozott. Ez a tény arra készítet bennünket, hogy egy másik Közép-Európából induló, Magyarországon, Erdélyen és Havasföldön áthaladó és az Al-Dunához vezető szárazföldi útra is felhív-

juk a figyelmet, amely út a Fekete-tenger felé irányuló magyar expanziót is vezette.⁷

Ezen út fejlődése Magyarország és Genova együttműködéséből származott, abból, hogy mind a ketten harcban álltak Velencével. Az együttműködésnek első adatai 1352-ből maradtak fenn és szoros kapcsolatban álltak a Velence elleni háborúkkal.⁸ Anjou Lajos már 1358-ban birtokolt egy folyosót az Al-Dunához,⁹ amelyen keresztül kapcsolatot létesített a genovaiakkal, akik ekkor támadták meg a velenceieket Licostomonál (Kilia). A keleti árukat, amelyeket Távol-Keletről hoztak Kaffába, a genovaiak segítségével szállították tovább a Dunán; a román területeken is áthaladó ún. második szárazföldi út ezekkel a feltételekkel kezdte a létezését.¹⁰

Anjou Lajos halálával (1382) és uralmának a hanyatlásával a dunai kereskedelem virágzása megállt. Magyarország és az Arany Horda erejének a hanyatlásával létrejött új lehetőséget adott Moldvának, hogy Lengyelország segítségével tért nyerjen az Al-Dunánál. A XIV. század utolsó évtizedében Moldva ezen a területen átvette Magyarország és Havasalföld korábbi szerepét, de a dunai út továbbra is fennmaradt.

Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt a magyar–velencei konfliktusok következtében; főleg 1411 után, amikor a velenceiek restaurálták erejüket Dalmáciában; a Duna torkolatvidéke újból jelentőssé vált a magyar politikában.¹¹ A Genovával való együttműködés azáltal, hogy közvetlen kapcsolat volt az Al-Duna és Magyarország között, kiküszöbölte a velencei árukat a közép-európai piacokról, ahol a keleti és levantei áruk kereslete szükségesé vált, hogy újból használatba vegyék Anjou Lajos útját a tengerhez. Zsigmond rögeszméjévé vált, hogy a keleti kereskedelem útja a Duna völgyét szelje át, s nem lepődünk meg azon, hogy Kilia problémájára a király többször visszatért levelezésében.¹² Az 1412-es év első hónapjában Zsigmond találkozott a kaffai genovaiakkal és tudatta velük, hogy a tatárok segítségével föltámasztja a régi „mongol út”-at, amely Kínából indulván Kaffába, Kilián és a Dunán keresztül pedig Magyarországra és Németországba vezetett „prout in diebus antiquis fuisse asseritur”. Ugyanebben az évben a király azt javasolta a lengyeleknek, hogy mondjanak le a Moldva fölötti hűbér jogokról, amely a magyarok számára biztosította volna Kilia birtoklását.¹³ 1418-ban a király két keresztény lovagot bízott meg azzal, hogy szerezze meg a Genovával való együttműködést és biztosítsa a kereskedelmet Kaffából és Perából Kilián keresztül Magyarországra és Németországba.¹⁴ 1429-ben, miután Havasalföld segítségével Kiliát már egy ideje az ellenőrzése alatt tartotta, a luck-i találkozón megpróbálta rendezni a kapcsolatait

Lengyelországgal és főleg Litvániával (Vitolddal).¹⁵ Nem tudjuk aprólékosan rekonstruálni most azt, hogy Zsigmond dunai politikája hogyan hatott a moldvai–genovai kapcsolatokra.

A magyar király dunai terve lengyel és moldvai ellenállással találkozott, pontosabban következetesek maradtak abban, hogy Magyarországot kiszorítsák az Al-Dunáról és korlátozzák a Havasalföldön át a tengerre vezető út forgalmát. Moldva és Lengyelország a saját útjának az érdekeit védte. Kilia ellenőrzéséért folytatott harc mintapéldája volt ennek a kereskedelmi versengésnek, amely az Al-Dunán áthaladó nemzetközi kereskedelmi út megszerzéséért zajlott le. A moldvai út és a dunai út versengésében, Moldva és Lengyelország, Havasalföld és Magyarország és a Zsigmondot támogató genovaiak álltak egymással szemben. 1422-ben Zsigmond a litván hercegnek panaszkodott, hogy a Moldvai vajda, Sándor (Alexandru cel Bun) megállított 12 Dunán felfelé haladó hajót és arra kényszerítette a hajósokat, hogy Maurocastro (Akkerman, Cetașea-Albă, Dnyesztrovszkij-Belgorod) felé induljanak.¹⁶ Ez az incidens bizonyítja ennek a kereskedelemnek a fontosságát és jelzi azoknak a politikai versengéseknek az irányát is, amelyek az Al-Dunánál Zsigmond uralkodása alatt lezajlottak. A király azt hangoztatta, hogy a vojvoda megszegte a dunai kereskedelem törvényeit (et naves iuxta consuetudinem hactenus introductam ire permittat).¹⁷ A kontinentális utak közötti versengést jelöli az a tény, hogy a cseh és lengyel kereskedők Zsigmond halála után azt kérték, hogy a Kilia–Kaffa utat csak ők használhassák. Véleményünk szerint erre azért került sor, hogy a keleti áruk közvetítésében Lengyelországban és Csehországban megszabaduljanak a németektől.¹⁸ Ez a Közép-Európába vezető út, a moldvai és lengyel érdekekkel szemben a magyar és genovai együttműködésnek a gyümölcse volt, amely a XV. században természetesen a genovai–moldvai viszály fő kompetense lett.

Moldva nyíltan kifejezésre juttatta Genova fekete-tengeri szerepével való elégedetlenségét. 1435-ben a Maurocastrumban megrendezett találkozón a fejedelemség segítséget kért Velencétől. A velencei szenátus úgy döntött, hogy a város hajói ezután járni fognak a „Viagium Romaniae”-ba és egy alkonzult fognak oda kinevezni.¹⁹

Moldva kezdeményezései csak részei voltak a genovai hegemoniával szembeni ellenállásnak. Ezen törekvések kiindulópontja a Theodoro Mangup fejedelemségben a cembalo-i görög lakosság felkelése volt. A felkelést a krími tatárok is támogatták és a velenceiek a bizánciakat is megnyerték, hogy a város mellé álljanak.²⁰ Moldva is ezen mozgalom mellé állt, de kifejtette

azon kívánságát is, hogy továbbra is találják meg annak a módját, hogy a genovaiak Maurocastrumba jár hassanak. Pár évvel később – úgy tűnik –, hogy Genova az érdekeit újból Maurocastrumba helyezte.

1448-ban a doge és az „Officium Provisionis Romanie” úgy döntött, hogy nagy jutalmat adjanak Antonius de Francis Jula-nak „azokért a dolgokért, amelyeket Antonius maga Maurocastrum dolgában tett” (pro benegestis ipsius Antonii in partibus Moncastri).²¹ Úgy tűnhet, hogy a genovaiak és a moldvaiak megegyeztek egymással. Azok a megtorlások, amelyeket 1444–1453 között a genovai hatóságok indítottak Moldva ellen, a genovai birtokok meglétét bizonyítják.²² Magyarország 1448-ban újból elfoglalta Kiliát és helyőrséget helyezett a városba, amely ott maradt 1465-ig.²³ Konstantinápoly elfoglalása lehetőséget adott Moldvának, hogy szembe szálljon a genovaiakkal, miközben a fekete-tengeri helyzet egyre kiritikusabbá vált. 1454–55 között Maurocastrum lakói azáltal, hogy elfoglalták a Dnyeper torkolatánál levő Lerici kastélyt, nemcsak a Senarege testvéreknek ártottak, akik a kastélyt birtokolták, hanem magának Kaffának is.²⁴ A Senarege testvérek 1484-ig változatlanul szem előtt tartották a lerici-i kastély visszaszerzését. Moldva 1462-ben megkísérelte, hogy visszafoglalja Kiliát,²⁵ ami a kaffaiaknak sem nyerte meg a tetszését. A dolog újbóli – ezúttal sikeres – kimenetele súlyos viszályt okozott a moldvai–genovai kapcsolatokban. Ezek a problémák szembe állították Moldvát Kaffával és rákényszerítették a genovaiakat, hogy a krími tatárok támadásait Moldva felé tereljék, de közben a vojvoda is intézkedett, hogy szembeszálljon a genovaiakkal.²⁶ A dunai út, amelyen Kilia volt a kulcs, elmérgesítette a moldvai–genovai viszonyt a Fekete-tengeren.

Nem kellett azonban más, mint az, hogy II. Mehmet elfoglalja Kaffát; s ezek az ellenségeskedések megszűntek. Ezek az új viszonyok összefüggtek a moldvai vajda azon terveivel, hogy a török ellen indul; azonban elfelejtette előbb teljesen rendezni a viszonyát Magyarországgal és Genovával.

1474 szeptemberében a kaffai konzul értesítette a Saint Giorgio bankot, hogy a Moldvával való kereskedelem előnyös és újból szabadon szállíthatnak árukat az országon keresztül.²⁷ Sajnos ezek a kísérletek, hogy Kaffa és Moldva kibéküljön, csak annyiban voltak eredményesek, amennyiben a szultán megengedte.

Az országa és a Fekete-tenger felett kiteljesedő török veszély miatt Nagy István vajda (Stefan cel Mare, 1457–1504), akinek a török ellenes hősi harcai miatt nagyra tették a nevét a kortársak, bekapcsolódott Velence és Uzun Hasszán oldalán a török ellenes háborúba. 1473 végén, miután

megölte a török barát havasalföldi herceget, az Al-Dunánál kiűjtak a harcok. A szultán, miután befejezte a Velence elleni háborút, a ruméliai sereget Moldva ellen küldte. A vaslui-i győzelem megmutatta egész Európában a moldvaiak hadi erejét, s hogy a harc az Al-Dunánál és a Fekete-tengeren tovább fog folytatódni.

A török vereség után Nagy István vajda arra törekedett, hogy Kaffát is bevonja a török ellenes szövetségbe.²⁸ De a felhívásai hatás nélkül maradtak, mert Kaffa távol tartotta magát attól, hogy bármivel is provokálja a szultánt; mindezek ellenére sikerült azonban a török befolyást a Krímben gyöngíteni, mert a török barát Theodoro–Mangup eltávolítása után, helyére a török ellenes politikát folytató testvérét tették.²⁹ Így a kaffaiak azt remélték, hogy befolyásolhatják a krími kánságon belül folyt hatalmi harcot.

A Fekete-tenger északi partvidékéért folytatott harc erősödése kihatott a krími kánság belső életére; a kaganátus belső egysége megingott. Két egymással szemben álló csoport alakult ki: az egyiket Mengli Giray vezette, aki mindenképpen együttműködött Lengyelországgal és Kaffával; a másik csoport vezetője Eminek volt, aki a törökök felé hajlott.³⁰

Kaffa minden óvatossága ellenére rá lett kényszerítve arra, hogy egy ellenséges erő ellenőrzése alá kerüljön. A kaffaiak a török barát Emineket teljesen meg akarták semmisíteni, ez lehetőséget adott Mengli–Giráynak, hogy embereivel együtt a kaffaiak védelmét kérje.³¹ A genovaiak lengyel királyhoz intézett segítség kérései megválaszolatlanul maradtak. A lengyel király nem nyújtott segítséget a krími vazalusának. A helyzet Kaffában akkor kezdett súlyossá válni, amikor 1474-ben a török ostrom alatt a városon belüli „nem latin” lakosság felkelt a latinok ellen: „... az ötödik napon miután a görögök és az örmények, ezen helynek a lakói felkeltek a latinok ellen, akik náluk kevesebben voltak, azt követelték, hogy beszélhessenek a város vezetőivel, mert ha nem, akkor megölik a kaffai latinokat.”³² Ezután a helyzet a genovaiak számára reménytelenné vált és így Kaffa az oszmánok előtt kapitulált. A szultán nem maradt háládatlan, a görögöket és az örményeket kiváltságokkal jutalmazta.

Ezután a Fekete-tenger északi partvidékén csak a két moldvai vár (Kilia és Maurocastrum) maradt meg, ahol a velenceiek és a genovaiak még uralkodhattak. A szultán a következő évben (1476) hadjáratot vezetett Moldva ellen, amelyben a tatárok is segítettek. Velencében nagy érdeklődéssel követték a Fekete-tengeri eseményeket. A török–tatár szövetségnek a veszélyét megértették Kaffa elestének a másnapján: „Kaffa elfoglalása a legfontosabb bizonyítéka a török–tatár szövetségnek”, mondta a milánói

hercegnek egy informátor.³³ Ezután 1476-ban Moldva egy új szövetséget próbált létrehozni. A szultán megdöbbenésére az ország nem térdepelt le a kettős (török–tatár) szövetség előtt. A krími tatárok az Arany Horda területein keresztül ostromolták Moldvát, de nem tudtak nagy eredményeket elérni. Moldva erősen ellenállt és az országra törő ellenség nem egyszer magyar hátvéd csapatokkal találta szemben magát. II. Mehmet is visszavonult az 1476. évi hadjáratától anélkül, hogy célját elérte volna.

István vajda megértette, hogy milyen lényeges változást hozott Kaffa eleste. Megpróbálta megmenteni és megvédeni a moldvai pozíciókat az Al-Dunánál és a Fekete-tengeren. Hogy a törököt kiűzzék Kaffából és környékéről, István vajda azt javasolta, hogy „én azt mondom, hogy minden erővel tartsuk meg a kezünkben lévő erődöket, mert így a törökök elveszíthetik Kaffát és az egész Krímet”.³⁴ Velence erejéből kifogyva 1479-ben békét kötött a szultánnal. A moldvai vajda nem követte Velencét és továbbra sem mondott le a két jelentős tengerparti váráról (t. i. Kilia és Maurocastrum).

Legutoljára Moldva és Genova érdekei találkoztak abban, hogy megváltoztassák azt a helyzetet, amely a török hódítás következtében a Fekete-tengeren létrejött. Előnyös lehetőség akkor kínálkozott, amikor Európában az Otranto visszafoglalására keresztes hadjáratra készülődtek, másodszor pedig, amikor II. Mehmet meghalt és ennek következtében a szultán ellen mind belülről, mind külső hatalmaktól nagy támadás készülődött.³⁵ Természetesen nem vesztették szem elől a Fekete-tenger és az Al-Duna vidékét. Moldva újból megtámadta a törököket a Dunánál, miközben a genovaiak kihasználva az új helyzet okozta lehetőségeket, megpróbálták visszaszerezni az elvesztett tengeri pozícióikat. Diplomáciai lépéseket tettek a krími tatárok felé, akik már belenyugodtak abba, hogy nem birtokolják többé Kaffát, és úgy tűnt, hogy beleegyeznének egy genovai restaurációba; ugyanúgy diplomáciai lépéseket tettek a lengyel király felé is, akit megkértek, hogy kapcsolódjon be a török ellenes mozgalomba.³⁶ A genovai ágensek nem vesztették szem elől a moldvai eseményeket sem, közölték Genovával. „Stephanus vayvoda facit maximum exerdium” (1481 szept.)³⁷

A tervezett fekete-tengeri genovai akcióból 1481-ben nem lett semmi. De a genovaiak három év után sem vesztették el azt a hitet, hogy újból kereskedni fognak a tatárokkal és a lengyelekkel.³⁸ Ilyen helyzetben a Porta úgy döntött (annak ellenére, hogy II. Bajezid békeszerető volt), hogy meggyorsítja Kilia és Maurocastrum elfoglalását. Kaffa esete ismétlődött meg kis eltérésekkel. 1484 júliusában a török flotta az Al-Dunához hajózott, miközben a szultán által vezényelt szárazföldi hadak Kilia előtt táboroztak.

A tatárok teljesítették küldetésüket: megérkeztek nagy számban és körülvették a két várat, hogy megakadályozzák a külső segítséget. Lengyelország hűséges maradt régi politikájához; nem lépett közbe s a két vár megadta magát. Az egyik pár napi ostrom után, a második pedig ellenállás nélkül.³⁹ Kilenc év után a genovai Kaffa és a tengeri Moldva ugyanazon kezekbe kerültek.

JEGYZETEK

1. Brătianu, G. I.: *La mer Noire. Des origines a la conquête ottomane*, München, 1969. 314–328. pp. Papacostea, Ș.: *Vorherrschaft des Osmanischen Reiches im Schwarz-meergebiet (1453–1484)*, kéziratban.
2. Babinger, F.: *Maometto il Conquistatore e il suo tempo*, h. n. 1957, 335–547. pp. Lopez, R. S.: *Il principio della guerra veneto-turca nel 1463*, *Archivo veneto*, 64, 1934, 45–131. pp.
3. Cornet, E.: *La guerre dei Veneti nell'Asia 1470–1474*, Venezia, 1856, 80. p.
4. Nistor, I.: *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts*, Czernowitz, 1912, 7–23. pp. Iorga, N.: *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au Moyen Age*, Paris, 1924, 87–110. pp. Panaitescu, P. P.: *La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Age*, *Revista istorică română* III, 1933, 172–193. pp. Małowist, M.: *Kaffa kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475*, Warszawa, 1947, 59–64. pp. Heers, I.: *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, Paris, 1961, 383–384. pp.
5. 1387-ben I. Péter vajda elismerte a lengyel királyok hűbérjogát Moldva felett.
6. Musso, Giangiacomo: *Note d'archivio sulla „Massaria” di Caffa*, Genova, 1968, 22 és 27. p. Papacostea, Ș.: *Aux débuts de l'Etat moldave considérations en marge d'une nouvelle source*, *Revue Roumaine d' Histoire*, XII, 1973, 1, 141–142. pp.
7. Iorga, *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au Moyen Age*, 95–104. pp.
8. Balard, M.: *A propos de la bataille du Bosphore. L'expédition génoise de Paganino Doria a Constantinople (1351–1352)*, *Travaux et memoires IV*, 1970, 448–449. pp. Hóman, B.: *Gli Angioini di Napoli in Ungheria*, Roma, 1938, 172–173. pp.
9. Először Anjou Lajos adta azt a jogot a brassóiaknak, hogy szabadon járhatnak és kereskedhetnek a Dunáj.
Zimmermann, Fr. – Werner, C. – Müller, G.: *Ukrundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, II, Hermannstadt, 1897, 152–153. pp.
10. *Diplomatarium veneto-levantinum*, II, Venezia, 1889, 58–59. pp.
11. Heimpel, H.: *Zur Handelspolitik Kaiser Sigismunds*, *Vierteljahrschrift für Sozial – und Wirtschaftsgeschichte*, XXIII, 1930, 145–156. pp. Brătianu, G. I.: *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, 120–121. pp. Stromer von Reichenach, W.: *König Siegmunds Gesandte in den Orient*, *Festschrift für Hermann Heimpel*, II, Göttingen, 1972, 591–609. pp.
12. Heimpel, *Zur Handelspolitik Kaiser Sigismunds*, 155. p.

13. Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria românilor 1346–1450, I, 2, București, 1890, 484. p.
14. Regesta Imperii, XI: Die Urkunden Kaiser Sigmunds 1410–1437, I, ed. W. Altmann, Innsbruck, 1896, 203. p. n° 2857.
15. W. Stromer von Reichenach, König Siegmunds Gesandte in den Orient, 597. pp. Codex epistolaris Vitoldi m. ducis Lithuaniae (1376–1430), ed. A. Prochaska, Cracovie, 1882, 823, 835–836. pp. (Monumenta Medii Aevi res gestas Poloniae illustrantia, VI.)
16. „Praeterea venerunt nobis huc scripta qualiter woyewoda Moldwanus certa obstacula posuerit ad Danubium ubi mare intrat et inibi fustes fixerat, sic quod naves ascendere non possunt Danubium, immo nuper duodecim naves illos fustes in ascensu attingentes coacte sunt retrocedere ac portuum suum Albe una submersa intrare...”; Codex epistolaris Vitoldi m. ducis Lithuaniae (1376–1430), ed. A. Prochaska, 860. p.
17. u. o.
18. W. Stromer von Reichenach, König Siegmunds Gesandte in den Orient, 608. p.
19. Papacostea, Ș.: Venise et la Pays Roumains au Moyen Age, Venezia e il Levante fino al secolo XV, Firenze, 1973, 601–602. pp.
20. Brătianu, G. I.: La mer Noire des origines à la conquête ottomane, 306–307. pp.
21. Bănescu, N.: Vechile legături ale țarilor noastre cu genevezii, Închinare lui Nicolae Iorga, Cluj, 1931, 35. p.
22. Iorga, N.: Acte și fragmente cu privire la istoria românilor, III. București, 1897, 16–21, 27–30, 31. pp.
23. Papacostea, Ș.: La Moldavie Etat tributaire de l'Empire ottoman au XVe siècle: le cadre international des rapports établis en 1455–1456, Revue Roumaine d'Histoire, XIII, 1974, 3, 453. p.
24. Vigna, A.: Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la Signoria di S. Giorgio (MCCCCLIII–MCCCCLXXV) vol. I. Genova, 1868, 307–309, 343. pp. Iorga, Acte și fragmente cu privire la istoria românilor, III, 32–36. pp.
25. Vigna, Codice diplomatico..., III, 468–470. pp.
26. Iorga, Acte și fragmente..., III, 42–45. pp. Vigna, Codice diplomatico..., II, 724–725, 731, 867–868, 885. pp. Musso, G. G.: Nuove ricerche d'archivio su Genova e l'Europa centro-orientale nell'ultimo medio evo, Rivista Storica Italiana, 83, 1971, 1, 135. p.
27. „Cum domino Stephano Vaivoda opperamus firmare pacem cum eo ita et taliter quod per totum suum territorium omnes nostri secure possint trafficare et speramus ab eo avere satisfacionem damnorum nostrorum...” irta a kaffai genovai konzul Antoniotto de Gabella; Iorga, Acte și fragmente cu privire la istoria românilor, III, 51–52. pp.
28. Vigna, Codice diplomatico..., III, 194–195. pp.
29. Vasiliev, A. A.: The Goths in the Crimea, Cambridge, Massachusetts, 1936, 244. pp. Vasilu, Y.: Sur la Seigneurie de „Teodoro” en Crimée au XVe siècle à l'occasion d'un nouveau document, Mélanges de l'Ecole roumaine en France, IX, 1929, 333. p.
30. Małowist, Kaffa kolonia genueńska na Krymie i problem wshodni w latach 1453–1475, 312–327. pp. Inalcik, H.: Yeni vesikalara göre Kırım Hanlığının Osmanlı tabilagine girmesi ve ahidname meselesi, Belleten, VIII, 1944, 204–206. pp.

31. Vigna, Codice diplomatico ..., III, 236–237. pp.
32. u. o.
33. Monumenta Hungariae Historica, Acta exera, V, Budapest, 1877, 271. p.
34. Bogdan, I.: Documentele lui Ștefan cel Mare, II, București, 1913, 346. p.
35. Papacostea, Ș.: Die politischen Voraussetzungen für die wirtschaftliche Vorherrschaft des Osmanisches Reiches im Schwarzmeergebiet (1453–1484) kéziratban.
36. Sanguinetti, A. – Bertolotto, G.: Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'Impero bizantino, Atti della Società Ligure di Storia Patria, 28, 1898, 569–578. pp. Acta et diplomata graeca res graecas italsque illustrantia, III, ed. Fr. Miklosich et J. Müller, Vindobonae, 1865, 287–288. pp. Grasso, G.: Documenti riguardanti la costituzione di una lega contro il Turco, Giornale Ligustico, 6, 1879, 366–367, 409–414, 419, 482. pp.
37. Grasso, G.: Documenti riguardanti la costituzione di una lega contro il Turco, 484. p.
38. Wincentego de Dominico listy o Polsce pisane do Senatu genuńskiego r. 1483–1484, Biblioteka Ossolińskich, Poczet nowy, II, Lwow, 1863, 338–344. pp. Musso, G. G.: Le ultime speranze dei Genovesi per il Levante: ricerche d'archivio, La Liguria e l'Oltremare tra Medioevo ed età moderna, Studi e ricerche d'archivio, Genova, 1974, 3–39. pp. (Publicazioni dell' Instituto di scienze storiche. Università di Genova, I.)
39. Kilia és Maurocastrum török hódításáról, Iorga, N.: Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe, București, 1899, 155–164. pp. Beldiceanu, N.: La conquête des cites marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayazid II, Südost-Forschungen, 23, 1964, 36–90. pp. u. ő. La campagne ottomane de 1484, Revue des études roumaines, 5–6, 1960, 67–77. pp.

Caffa et la Moldavie face a l'expansion ottomane în: Colocviul romano-italian.

„Genovezii la Marea Neagră în secole XIII – XIV.”, ed. Ștefan Pascu, București, 1977, 138–155. pp.

RALPH MELVILLE:

AZ OSZTRÁK FÖLDBIRTOK ÉS A CSEH NEMESSÉG VORMÄRZ IDEJÉN

[Előadás a MTA Történettudományi Intézetében 1979. novemberében]

Bécsnek Murat csapatai által 1805-ben történt megszállása, Austerlitz és az ugyanazon év decemberében megkötött pozsonyi béke után Ernst Graf Hoyos alsó-ausztriai földesúr a következőket írta.

„Ha még egyszer ellenség tör országunkra, vagy ha elveszítjük tartományi alkotmányunkat, akkor megszűnik az összes feudális jog és mindeki ekéje és jószága jövedelméből fog élni.”

Hoyos, az ország egyik legaktívabb nemesi „vállalkozója” itt a földbirtokrendszer és az osztrák rendek végső válságára reflektált, melyet kívülről-belülről fenyegetve látott. Úgy tűnt, hogy a feudális rendszer, mely ezúttal még életben maradt, – akár háború, akár forradalom vagy éppen reform által – feltartóztathatatlanul halad a polgári magántulajdonra való redukálódás útján.

A rendi alkotmányok és a legfontosabb feudális jogok végleges felszámolásáig persze még több mint negyven év telt el Ausztriában. Napóleon és bajor szövetségesei a birodalomnak csak egy kisebb részét tartották megszállva: Tirolt, Vorarlberget, valamint Salzburgot, az Inn vidékét és az illir tartományokat. És valóban, ezeken a területeken a patrimoniális igazgatás és részben a rendi alkotmányok is egyszer és mindenkorra megszűntek.

A birodalom legtöbb tartományában viszont Ausztria hatalmi és társadalmi rendjének a hagyományos földbirtok(rendszer) meghatározó eleme marad. *Először is:* a régi jog szerint továbbra is a földbirtok képezi a rendi képviselőt, a rendi gyűlések alapját (a két főhercegségben, a cseh tartományokban, Stájerországban és Karintiában). *Másodszor:* az államigazgatás szerve maradt, sőt bizonyos értelemben a legfontosabb szerve, mert ahogy ezt egy korabeli igazgatási tankönyv kommentálja, „a földbirtokos állt legközelebb a birodalom alattvalóihoz és az ő feladata a törvények végrehajtásának közvetlen ellenőrzése”. Mint úriszék és a felsőbbiséget képviselő hatóság gyakorlatilag a közigazgatás minden ágába beleszólt.

Harmadszor és nem utolsósorban a földbirtok gazdasági szervezet volt, a földesúri jövedelmek forrása, származzanak ezek akár a földesúri gazdaság-

ból, robotból avagy birtokváltózási illetékből (laudémiák, és mortuáriák), tizedből vagy bármi másból. A földbirtok ezért mind üzemgazdasági, mind népgazdasági vizsgálódásoknak tárgya.

A „hatalom gyakorlásának” és „a gazdaságnak” összekapcsolódása – ebben látjuk még végső formájában is a földbirtok meghatározó struktúrális vonását a terézianus-jozefinista reformok után. Ez a tradicionális komponens még a Vormärz idején is. De helytelen volna a Vormärz korabeli osztrák földbirtokot általánosságban olyan fogalmakkal meghatározni, mint – „modern kor előtti”, „régieurópai”, „feudális”. Mindenesetre, Ausztriának legalábbis bizonyos vidékein, a földbirtok a piaci társadalmak kialakulásának, a „racionális mezőgazdaságnak” a piaci termelés érdekében történő kiszélesítésében, az agrárkapitalizmusnak, a korai iparosításnak és ezzel együtt az ipari kapitalizmus elterjesztésének élvonalában haladt.

Míg az osztrák földbirtokra vonatkozó kutatások az újkor elejéig, a XVIII. század végéig terjedő időszakokkal kapcsolatosan már meglehetősen differenciált eredményekhez jutottak (Josef Petrán, Jozef Válka, Helmuth Feigl), addig a XIX. század első felének földbirtokrendszeréről igen keveset tudunk. A XIX. századi gazdaság történetével foglalkozó kutatások csak néhányat tanulmányoztak a jóval több mint száz kiemelkedő egykori csehországi gazdasági archívumból. Olyan fontos problémákat, mint a földbirtok tehermentesítése 1848 után a földbirtok mikroökonómiai szintjén, még nem tárgyaltak meg. Ezért nincs például megbízható válasz arra a kérdésre, hogy hogyan használta fel a nemesség a földbirtok tehermentesítéséből származó tőkét. Általában véve messzemenően hiányoznak az alapvető elképzelések arról, hogy milyen volt a földbirtok struktúrája, funkciója és dinamikája II. József uralkodásának évtizedeiben és egészen a földbirtokot megszüntető 1848-as forradalomig. Ez vonatkozik mind gazdasági, mind politikai szempontból annak lényegi vonásaira és fejlődésére.

1. Próbáljunk meg mindenekelőtt képet alkotni a Vormärz-korabeli ausztriai uradalom, birtok térbeli struktúrájáról, s a birtokból származó jövedelem nagyságáról:

Első összevetés:

Míg Karintia klagenfurti körzetében a dominiumok (melyeknek magyar megfelelője az allódiium) csak kb. 20 %-át teszik ki a megművelt területeknek, addig alsó-ausztriában 26, Morvaországban több mint 35, Csehországban majdnem 42, Galiciában pedig megközelítőleg 50 %-ot.

A legszélsőségesebb területi különbségek a legértékesebb földek, a

szántók tekintetében mutatkoztak: az uradalmi szántók Felső-Ausztriában a megművelt területeknek csak 0,6 %-át, Stájerországban csak 2,3 %-át, Alsó-Ausztriában 4,3 %-át, Csehországban viszont 12 %-át tették ki.

Csehországban a dominiumok területe kb. kétszer akkora volt, mint Felső-Ausztriában és Stájerországban. A két végetet ebből a szempontból az egymással szomszédos Csehország és Felső-Ausztria jelenti: Csehországban egy átlagos földbirtok uradalmi szántói több mint negyvenszer akkorák voltak, mint Felső-Ausztriában.

Hasonlítsuk össze ezeket a tényeket a népességstatisztikai adatokkal, vizsgáljuk meg a nemesség arányát a Vormärz Ausztriájának összalakosságán belül.

A tizenhét éven felüli férfi nemesek száma 1846-ban Csehországban 2275, Morvaországban pedig 1100. Ez azt jelenti, hogy a nemesség aránya az összalakossághoz viszonyítva 0,1 %. A főhercegségekben és az Alpokban fekvő tartományokban legalább kétszer ekkora ez a szám, Galiciában kb. tízszerese, Magyarországon és Erdélyben pedig több mint 100 000 nemes volt, arányuk 5 %, azaz ötvenszerese a csehországinak.

A cseh tartományokban a földbirtokos nemesség a XIX. században igen szűk réteget képviselt. Mivel a nemesség aránya az összalakosságon belül itt volt a legkisebb, a dominiumok területének aránya viszont az összterületekéhez viszonyítva a legnagyobb, a következő megállapítást tehetjük: A cseh tartományokban nem volt széles közép- és kisnemesi réteg, mint Lengyelországban vagy Magyarországon. Leegyszerűsítve ez annyit jelent, hogy Csehországban nem voltak dzsentrik.

2. Nem kevésbé tanulságos összehasonlítani a földbirtokok térbeli alakját és szerkezetét az osztrák tartományokban:

A cseh tartományokban a birtokok általában zárt tömböt alkottak. Ritka volt a különböző dominiumok, exklávék és „részfalvak” jobbágynak keveredése. A cseh—morva földbirtoknak erre a messzemenő zártságára meggyőző bizonyítékokat találunk *Csehország* és *Morvaország* Vormärz-korabeli nagy topográfiai—statistikai leírásaiban: ezek a tartományt birtokokra és uradalmakra osztják fel s ezáltal sajátos monográfikus leírások sorát adják minden egyes dominiumról, annak határaitól, ingóságairól, helységeiről és jobbágyaitól. Az egyes uradalmak és körzetek korabeli kartográfiai ábrázolásain, melyeken az uradalmak határainak hálózatát is jelölik, jól felismerhető a cseh tartományok földbirtokainak térbeli zárttsága. Alapvetően más volt a helyzet a főhercegségekben és Belső-Ausztriában. Itt az egy uradalomhoz tartozó jobbágyságok általában több helységben elszórtan, más ura-

dalmak jobbágyaival együtt éltek. Alsó-Ausztriában pl. egyetlen uradalom sem alkotott zárt körzetet. Ritkán tartozott egy egész helység egyetlen földbirtokhoz. Az uradalmak nagyságát itt egészen a Vormärz koráig csak a jobbágyság számán lehetett mérni, az uradalom térbeli kiterjedését azonban lehetetlen volt megállapítani. A Vormärz-korabeli topográfiák a tartományt nem uradalmak, hanem inkább községek szerint osztják fel. Ezen uradalmak térképészeti ábrázolása térbeli szétforgácsoltságuk miatt még az új módszerekkel is nehezen oldható meg és még ma is áttekinthetetlenek.

3. Szoros összefüggés figyelhető meg az uradalmak térbeli szerkezete és nagysága, valamint a földesúr közéleti–jogi funkcióinak gyakorlása közt. A cseh tartományokban ezek a funkciók egy kézben koncentráálódnak. Jól behatárolt birtokukon a földesurak minden lehetséges feudális jogukat gyakorolták: a politikai igazgatást, a civil jogszolgáltatást, a védnökséget, az adóbehajtást és a katonai igazgatást. Saját területükön a szó legtagább értelmében vett igazgatási monopóliummal rendelkeztek. Jogosan állapította meg egy Vormärz-korabeli szakember:

„Egy cseh jobbágnak ritkán akad dolga idegen birtok kancelláriáján.”

A jobbágy saját földesurának volt alárendelve a földesúri, tartományi, közjogi ügyeket illetően.

Ezzel szemben a főhercegségekben és az Alpokban fekvő tartományokban a földbirtok széttagoltsága és gyakran meglehetősen csekély méretei súlyos akadályt jelentettek a közigazgatás és a jogszolgáltatás számára. Az államigazgatás a XVIII. század közepe óta arra törekedett, hogy a földbirtok kaotikus szerkezetével szemben a közigazgatásban megvalósítsa a „területiség elvét”. A legfontosabb funkciókat néhány erre kiválasztott földesúrra ruházta, akik most már egy nagyobb, zárt körzetben gyakorolták a közigazgatást, más földesurak jobbágyaival szemben is. Természetesen többnyire ez sem volt elég ahhoz, hogy az összes közigazgatási funkciót egybefoghassák. Így annak különböző ágazatait különböző uraknak vetették alá. Ezen reformok eredménye a kompetenciák újabb szétforgácsolódása lett. Ezt a Vormärz idején a következőképpen fogalmazták meg igen találóan – először az urak szemszögéből:

„Ezek szerint itt Ausztriában a közügyek ellátása tekintetében vannak: a birtok, a tartományi törvényszék, a helység vagy falu, az összeírás és a körzet ügyével foglalkozó uraságok; és ezen uraságok mindegyike egy, több, vagy az összes funkciót gyakorolja.”

Ugyanez a jobbágy szemszögéből:

„Az ausztriai jobbágy házáat és személyét illetőleg általában saját tulajdonképpen földesúrához tartozik. A robot, a tized, a szolgálat és a tartományi adók,... az összeírás, a rendőrség vagy a helyi ügyek tekintetében viszont több mint tíz másik uraságnak lehet alárendelve.”

Amennyiben az államigazgatás célja a főhercegségekben és Belső-Ausztriában bevezetett reformokkal az volt, hogy előkészítse a területi illetékességek elkülönítését, úgy nyilvánvaló, hogy amit ennek érdekében tett, az nem volt elegendő. Éppen ezekben a tartományokban több mint kétséges volt, hogy vajon a hagyományos földbirtokrendszer összeegyeztethető-e a modern közigazgatás racionális elveivel, melyekre egy olyan európai nagyhatalomnak, mint Ausztria szüksége volt.

Egyelőre tehát a következőket szögezhetjük le: nagyság, térbeli elrendezés, valamint közigazgatási funkciók tekintetében a Vormärz-korabeli Ausztriában a földbirtok két fő típusa különíthető el. Az első a cseh tartományokban (és Galiciában) dominál. Itt a földbirtokok átlagosan nagyobbak, az urasági birtokok és szántók aránya nagyobb, térbeli zárttság, területi strukturáltság jellemzi és az, hogy minden földesúri funkció egy kézben, az uraságban összpontosul.

A másik típus van túlsúlyban a két főhercegségben és Belső-Ausztriában. Itt a földbirtokok átlagosan kisebbek, az uraság kezelésében lévő birtokok és főleg a szántók aránya jóval kisebb, kaotikus térbeli széttagoltság jellemzi és végül – a terézianus-jozefinista reformok óta – az illetékességek szétforgácsoltsága az elsőfokú közigazgatási szférában.

4. Ezzel elérkeztünk a második problémakörhöz, a Vormärz-korabeli osztrák földbirtok gazdasági struktúrájához és dinamikájához. „Hatalom” és „gazdaság” hagyományos összefonódottsága következtében ez nagymértékben meghatározta a földbirtokon alapuló közigazgatási rendszer hatékonyságát.

A földbirtok középpontjában a cseh tartományokban (és Galiciában) a többnyire nagy, nem ritkán hatalmas uradalmi gazdaság (Gutsbetrieb) állt, melyhez több tanya vagy majorság tartozott. Innen származott a földesúri bevételek messze túlnyomó része. Konkrét vizsgálatok tanúsága szerint egy cseh földbirtok esetében az uradalmi gazdaság nettóbevételeiből származik a földesúri jövedelem több mint 50 százaléka. Ehhez járul még a jobbágyi robot értéke további kb. 30 százalékkal. Ehhez képest az egyéb bérleti díjak, jobbágyi adók, köztük elsősorban a paraszti tulajdonra vonatkozó tulajdonváltási illetékek (laudémiák, mortuáriák) és a tized alig több, mint 10 százalékot tesznek ki.

A szláv tartományoknál lényegesen kisebb szerepe volt az uradalmi gazdaságoknak Alsó- és Felső-Ausztriában, Stájerországban és Karintiában, ahogyan ezt már az uradalmi birtokok nagysága is mutatta. Felső-Ausztriában gyakorlatilag egyáltalán nem léteztek agrárstruktúrájú magángazdaságok, itt legfeljebb extenzíven megművelt „erdőbirtokok” voltak. A robot is kb. egyharmad résszel kevesebb volt. A földbirtokos számára a legfőbb jövedelmi forrást éppen a jobbágyi adók és illetékek jelentették, melyek a jobbágyot saját gazdaságában terhelték meg: a tizedből (5 %), a mortuáriából (5 %), és a laudémiákból (5 %). Az, hogy mint fentebb említettük egy birtok értékét a jobbágyok száma szerint határozták meg, ebből a szemszögből nagyon praktikusnak és ésszerűnek tűnik. Érthető, hogy a földesúr birtoka ügyeinek irányításával szívesebben bízott meg jogászokat: a jobbágyi adókra való igényének biztosítása döntő jelentőséggel bírt feudális jövedelmi szempontjából. A cseh birtokok élén „*gazdasági igazgatók*” álltak, köztük a birodalom legnevesebb agrár-specialistái.

Az osztrák földbirtok gazdasági *struktúrájának* és a földesúri jövedelmeknek, mint háttérnek ismeretében kell most már a Vormärz-korabeli osztrák földbirtok gazdasági *dinamikáját* megvizsgálnunk. Két folyamatnak volt döntő jelentősége ebben az időszakban: a „racionális mezőgazdaság” előretörésének és a korai iparosításnak.

A mezőgazdasági termelés intenzívebbé tétele, amely Ausztriában valamivel a 18. század közepe után kezdődött, eleinte hosszú ideig a háromnyomásos gazdálkodás keretében, annak módosítása, nevezetesen a parlag jobb kihasználása (lóheretermesztés) által történt. A 19. század fordulója táján kezdődött meg aztán az a folyamat, melynek során túlléptek a régi gazdálkodási módszeren és áttértek az intenzívebb vetésforgóra – ezeket az eljárásokat nem szükséges részletesen bemutatnom. A mi szempontunkból annak van döntő jelentősége, hogy ez a folyamat eleinte, sőt egészen a 19. század közepéig Ausztriában még szinte kizárólag a nagy uradalmi gazdaságokban ment végbe, a paraszti gazdaságokat ezzel szemben a Vormärz idején még alig érintette: a mezőgazdaság modernizálásának úttörői Ausztriában a nagy uradalmi birtokok voltak. Ezzel egyben arra is utaltunk, hogy ez a folyamat a század közepéig lényegében a cseh tartományokra korlátozódott.

Csehországban a negyvenes években az uradalmi szántóknak több mint egynegyedét már különböző vetésforgó-rendszerekkel művelték meg. Cseh- és Morvaország több mint negyven cukorgyára a birodalom nyugati felében 1844-ben gyártott cukornak 94 százalékát termelte. Hasonló volt a helyzet a burgonyatermelésben is. A burgonyatermés egynegyed részét a

szeszfőzdekbe szállították. Ezek a szeszfőzdek jelentették túlnyomórészt nemesi tulajdonosaik számára az egyik legfőbb bevételi forrást.

Ezzel szemben a két főhercegségben és Belső-Ausztriában a vetésforgó-rendszer csak nagyon elszórtan mutatható ki. Alsó-Ausztriában – ahogy erre egy kortárs rámutat – „a föld megművelése még mindig a régi, háromnyomásos módon, a fekete ugar szorításában történik... A hármasszám itt megmaradt vastörvénynek.” Ezekre a megmerevedett viszonyokra való tekintettel a Vormärz-korabeli Felső-Ausztria mezőgazdaságát joggal nevezhetjük „stagnálónak”. Ehhez még annyit tehetünk hozzá, hogy a stagnálás döntő részben az uradalmi gazdaságok igen csekély számára vezethető vissza.

A földesúri jövedelmek alakulására nézve ebből a következő dolgok adódnak: a két főhercegségben és Belső-Ausztriában a feudális bevételek alig növekednek, vagy legalábbis nem a mezőgazdasági termelés intenzívebbé válása által. A földesúr fő jövedelmi forrását itt a paraszti gazdaság jelentette, ezt viszont a „racionális mezőgazdálkodás” a Vormärz idején még messzemenően érintetlenül hagyta. A cseh tartományokban a földesúr fő jövedelemforrását jelentő magángazdaságban a termelés sokkal intenzívebbé vált, ez pedig kétségtől a földesúri bevételek emelkedését vonta maga után.

A Vormärz-korabeli földbirtok *iparosítása* nem korlátozódott az első mezőgazdasági iparágakra, mint a cukorgyárak és a szeszfőzdek. Ez ott válik leginkább nyilvánvalóvá, ahol a földbirtok mellett természeti kincsek is vannak, vagyis mindenképp a szén- és fémbányászatban és a kohászatban, melyek a Vormärz idején elszakadtak az iparosodás előtti tradícióktól. A cseh tartományokban – akárcsak Sziléziában – az ércbányászatban és a kohászatban a földbirtokos nemességnek a Vormärz idején még szinte „monopolhelyzete” van. Földbirtokkal nem rendelkező bankárok és vállalkozók Csehországban 1846-ban a vasgyártásnak mindössze 9 százalékát tartják kezükben, míg a nemesség a 65 százalékát. Közben a kereslet gyors növekedése és a kohászati technika fejlődése következtében a termelés gyors növekedésnek indult: az 1815-ös évhez viszonyítva 1830-ig 200, 1840-re több mint 300, 1846-ra pedig majdnem 400 százalékkal nőtt. Hasonló volt a helyzet Morvaországban, 1842-ig. Később persze a földbirtokkal nem rendelkező tulajdonosok aránya igen rövid idő alatt 7-ről 43 százalékra emelkedett – ez mindenképp azzal van összefüggésben, hogy a vasútépítkezéssel (északi vasútvonal) kapcsolatban a bécsi Rotschildek kezébe került az Olmutznél levő Witkowitz Acélművek.

A cseh és a morva kohászati iparral jelentőségében csak a stájerországi és a karintiai ércbányászat és vasipar vehető össze. De ezekben a tartományokban a földbirtokos nemességnek viszonylag kisebb szerep jutott.

Anélkül, hogy itt részletesebben belemennénk a cseh tartományokban koncentrálódott szénbányászat tárgyalásába – a földbirtokos nemesség Csehországban (1848) a barnaszénbányászat 80, a kőszénbányászat 20 százalékát tartotta kézben (az utóbbi területen az államnak domináns szerepe volt) – a következőket állapíthatjuk meg: a mezőgazdaság modernizálásának folyamata és a Vormärz-korabeli iparosítás Ausztriában a kétféle földbirtok-típus további elkülönüléséhez vezetett. A cseh stb. birtokokon gazdasági fellendülés következett be, az alsó-ausztriai stb. birtokokon viszont a gazdasági fejlődés stagnált.

Köztudott, hogy a Vormärz-korszak alatt a közigazgatási feladatok megsokasodtak. A népességnövekedés, mégpedig az alsóbb társadalmi rétegeknél, az állandó belső vándorlások, az urbanizáció és az új ipari zónák és központok kialakulásával kapcsolatos népességsűrűsödés, a közlekedés és a szállítás jelentőségének növekedése, a piaci kapcsolatok kiszélesedése olyan közigazgatási problémákat vetettek fel, amelyek éppen azoknak az elsőfokú hatóságoknak az illetékességi körébe tartoztak, melyek „a birodalom alattvalóihoz a legközelebb álltak”.

Igy a költségek, a földbirtokosok és a gyárosok a birodalom nyugati felében a másodrendű utak olyan hálózatát alakították ki, hogy ezeknek hossza 1847-re együttesen már több mint kétszer akkora volt, mint 1831-ben. Különösen a gyorsan fejlődő fővárosok környéke és a robbanásszerű növekedésnek indult ipari övezetek, valamint a nagy átmenő utak róttak egyre nagyobb terheket a helyi hatóságokra. Az egyre éleződő „szociális problémák”, melyek a korai ipari kapitalizmusban megoldhatatlanok voltak, a rendőrségi szervezetenek és a jogszolgáltatásnak – a tulajdonviszonyok védelmezőinek – mind erősebb kiépítését követelték meg. A hatékonyabb és intenzívebb közigazgatás iránt erőteljesen megnövekedett igény nagy terheket rótt a főhercegségek és Belső-Ausztria földbirtokosaira, s egyre nyilvánvalóbbá tette a rendszer korlátait. Ezekben a tartományokban a gazdasági stagnáláshoz a földbirtokrendszer strukturális válsága és a nemesség, vagyis mindenekelőtt a tartományi rendek politikai válsága járult. A nagy kiterjedésű, gazdaságilag virágzó cseh domíniumok ezzel szemben sokkal inkább képesek voltak lépést tartani.

A Vormärz-korabeli osztrák földbirtokrendszer helyzetében mutakozó ellentétes tendenciákhoz kapcsolódik fejtegetésünk következő pontja: a Vormärz-korabeli rendi nemesség politikája Alsó-Ausztriában és Csehországban.

A harmincas évek elején a bécsi rendi képviselőházban (Ständehaus)

megnövekedett a nyugtalanság a növekvő terhek miatt, melyeket az alsó-ausztriai földbirtokosokra a közigazgatási funkciók ellátása rótt. A rendek felszólították a kormányt, hogy vegye állami kézbe a bűnügyi igazságszolgáltatást és a csendőrséget, valamint hozzon létre dologházakat (Arbeitsanstalten). Érvelésük azonban gazdasági jellegű volt: Ha a domíniumokat közéleti feladatokkal terhelik, ez a domíniumok „leértékelődéséhez” vezet: szabad polgárok, sőt még parasztok birtokai is ugyanakkora telekadó (Grundsteuer) mellett jobb árakat érnek el. A tartományi gyűlésen a rendek így panaszkodtak:

„...a jelenlegi viszonyok közt a domíniumok nem képesek többé arra, hogy saját körzetükben megvédjék a közbiztonságot, és különösen ebben, a fővárost is magában foglaló tartományban messze meghaladja erejüket, hogy eleget tegyenek a rendőrséggel szembeni jelenlegi elvárásoknak, s így elengedhetetlenül szükségessé vált egy általános állami intézmény létrehozása.”

Gazdasági okokból az alsó-ausztriai rendek politikai reformot követeltek az államtól és „javasolták a kormánynak, hogy vegye át a legfontosabb prerogatívákat, mert ha ezeket sorsukra hagynák, a patrimonális viszonyok a leg súlyosabb károkat szenvednék, az egész jobbágyrendszer tartósan megrendülne.

Az alsó-ausztriai földbirtokosok érdekeit legkövetkezetesebben báró Victor von Andrian-Werburg képviselte, aki egyben az osztrák Vormärz legközismertebb politikai brossúrájának, az „Ausztria jövője”-nek a szerzője, melynek második részét (1847) az „akkori alsó-ausztriai tartományi rendek akcióprogramjának” nevezték.

Jellemző, ahogyan Andrian a földesúri jogokat (Grundherrlichkeiten) és a patrimonális igazgatást értelmezi: földesúri jogokon ő csak a paraszti adókat és szolgáltatásokat érti: a robotot, a tizedet, a birtokváltozási illetéket (mortuáriák, laudémiák) – ez utóbbiakat is tisztán „magánjogi” kötelezettségeknek tekinti. A patrimonális igazgatásban viszont nem látott egyebet, mint a „földesúri jogok fogalmához” kapcsolódó nélkülözhető „adalékot”.

Andrian szót emelt azért, hogy a földesurat messzemenően mentesítse a politikai igazgatás alól és ezen funkciók nagy részét ruházzák át a politikailag emancipálandó közösségre. Nem nehéz ebben a politikai reformtervben az alsó-ausztriai földbirtokosok elsődlegesen gazdasági indítékait meglátni, akik úgy érezték, hogy nem tudnak megfelelni azoknak az elvárásoknak, melyeket az állam támaszt velük szemben:

„Ügy gondoljuk, hogy a földesúr által gyakorolt rendőri és adminisztratív erőszak..., mely számukra kétségtelenül csak teher, szakadatlan vesződségeknek és a tartományi hatóságokkal való súrlódásoknak forrása..., részben megszűnne, ha létrejönne egy egészséges közösség.”

„Egy szabad közösség”, vagyis – Andrian szerint – már nem a földbirtok lenne „minden jólszervezett állami alkotmány alapja”, miként ez a még érvényben lévő rendi alkotmányban áll. Ezek a bécsi tartományi képviselőház rendi opposíciója politikai liberalizmusának gyökerei.

A közösség reformjából (Gemeindereform) egyenesen következik a képviseleti rendszer reformja, melyre Adriannál az jellemző, hogy (a tartományi rendek kibővítése révén) új renddel bővül – a parasztsággal –, mely a saját jogai folytán szavazóképes nemességgel és klérussal szemben választható, népi elemet alkot. Ennyit Andrianról és a Vormärz-korabeli alsó-ausztriai rendi ellenzékről.

A Vormärz cseh rendi mozgalmában nem szerepeltek hasonló reformtervek. Sem a földesúr közéleti funkcióinak csökkentése, sem a tartományi közösségeknek a jobbágyságból való politikai emancipációja, sem a paraszti képviselet nem lebegett célként a szemük előtt.

Jellemző módon a cseh rendi politikusok a patrimoniális igazgatásban semmiesetre sem láttak a tartományi fejedelem képviseletében, megbízatásból gyakorolt igazgatást – vagy akár nélkülözhető „adalékot” a földbirtokhoz –, hanem csak egy, a földesurat a II. Ferdinánd által megújított tartományi rendszer alapján megillető jogot, melyhez makacsul ragaszkodtak.

A rendi képviseletnek a parasztsággal való kibővítését a cseh rendi nemesség legalábbis alaposan elhibázott követelésnek tekintette. A parasztok politikai kiskorúsága Csehországban még egy emberöltőn át szükségessé tette, hogy érdekeiket földesuraik képviseljék. Először a robotot és az összes szolgálati kötelezettséget kell megszüntetni és a falusi hitel- és iskolarendszert kell átfogóan megreformálni. Ekkor még mindig megmarad az a – tulajdonképpen megoldhatatlan – nehézség, hogy a paraszt a két tartományi nyelvnek csak egyikét érti – hogyan venne hát részt a rendi gyűlés tárgyalásain?

Ezen a talajon nem is bontakozhatott ki semmiféle – például Andrian mintája szerinti – közösségi reform. A cseh rendi ellenzék csupán a nagyobb és a rendi gyűlésen való részvételre alkalmas rendek kibővített és politikailag felértékelt képviseletét igényelte. Tehát elsősorban a rendi szervezetben felettebb gyengén képviselt polgárság helyzetének javítására törekedett. Ezért támogatta a rendi önzorgatás megerősítésére, a magisztrátusok vá-

lasztására és a rendi képviselőknek a rendi gyűlésbe való szinte hatósági előléptetésének eltörlésére irányuló követelést. A falusi közösségek képviselői azonban nem gondoltak.

A cseh nemesség a Vormärz idején a földbirtokrendszernek és a patrimonális alkotmánynak a megvédésére, megtartására és a megerősítésére törekedett. Ez indokolta Ausztria uralmi és társadalmi rendjében elfoglalt helyzetét. Tartós életű az a téves hiedelem, hogy a gazdag cseh földbirtokosoknak nem volt érdekük a patrimonális viszonyok további fennmaradása, mert gazdaságilag nem volt kifizetődő, mert „bizonyosan nem jövedelmezett nekik annyit, mint amennyi kiadást okozott”, ahogy tévesen már Carl Grünberg is mondta. Nem, a cseh nemesség a földbirtok hatalmi funkcióit saját politikai és társadalmi helyzete alapjának tekintette.

A legvilágosabban és a legátgondoltabban Leo Graf Thunnál, a cseh nemesség egyik fiatal reprezentánsánál fogalmazódik meg ez az álláspont, aki maga is a közigazgatási pályát választotta, azonban a rendi politikusokhoz közel állt befolyásos családjával, mely a birodalom egyik legmodernebb, racionális gazdálkodású uradalmával rendelkezett.

Leo Thun Ausztria Vormärz-korabeli uralmi és társadalmi rendjének legsúlyosabb megrázkódtatására, az 1846-os galíciai „januári felkelésre” egy nagy memorandummal reagált, – melyet elküldött Metternichnek és Kolowratnak: „A galíciai események és a patrimonális rendszer Ausztriában” (1846. április) – mellyel előadásomat szeretném befejezni. Thun úgy érzi, hogy a földbirtokosoknak az osztrák állam elleni és a parasztoknak a földesurak és hivatalnokaik elleni felkelése folytán a patrimonális rendszernek Galíciában ütött az utolsó órája.

Mégis, Thun megpróbál gátat vetni ennek a válságnak és megpróbálja megakadályozni egész Ausztriára való kiterjedését. Memoranduma a régi osztrák tartományok patrimonális rendszerének, tehát a földbirtokrendszernek, közjogi feladatainak apológiája. A földbirtokrendszert, a nemességet és a felsőbb hivatalnokokat a szinte egyetlen olyan védőbástyának nevezi, „mely a bürokrácia egyeduralmának az útjában áll”:

„Ezért, ha a patrimonális alkotmány a régi osztrák tartományokban megszűnik, mielőtt más, a közösségi érzésen és az öntevékenységen alapuló intézmények erősen gyökeret vertek volna, akkor az egyeduralom eldőlt és más életerős csírák békés fejlődése is lehetetlenné válik.”

De Thun nem a földbirtokrendszer status quo-jának megőrzésére törekszik. Sokkal inkább kívánja a jobbágysági terhek, a robot, a járandóságok megszűn-

tetését. Véleménye szerint ezek megterhelik a földbirtokot és veszélyeztetik létét. Az urbáriumot tehát el kell törölni,

„mely anélkül, hogy az arra jogosultak számára értékesebbé válna, a szolgálatra kötelezettek a közlekedési viszonyok előrehaladó fejlődésével mind súlyosabb terheket ró és mind több alkalmat teremt a legkülönfélébb sűrűlódásokra.”

A legcsekélyebb lehetőségei Thun szerint egy olyan irányú fejlődésnek vannak, mely a földbirtok közéleti funkcióit megszüntetni, viszont a feudális viszonyokból eredő „magánjellegű”, gazdasági igényeket fenntartani akarná.

Ezzel bezárul a kör, mert ez a – Thun számára legrosszabb – megoldás pontosan megfelel báró von Andrian, valamint Alsó-Ausztria és az Alpok-beli tartományok sok más politikusa reformmodelljének.

Amit mi itt bemutatunk, az az osztrák tartományok nemességét megosztó mély érdekelletét, mely véleményünk szerint a Vormärz-korabeli Ausztria földbirtokrendszerének struktúrájából és gazdaságából vezethető le. Izgalmas feladat az 1848/49-es forradalmat, a neoabszolutizmust és az osztrák liberalizmus virágkorát e háttér figyelembevételével újból értelmezni.

Csehországban a saját uradalom a birtok tehermentesítése után is a nagybirtokos jövedelmének tulajdonképpeni forrása maradt. A birtok tehermentesítéséből származó tőkék a további modernizálásra szolgáltak.

A főhercegségekben és az Alpokban fekvő tartományokban a jogok a feudális földbirtokosok nagy része számára átváltoztak egy már nem a birtokhoz kötött tőkévé. Csak a legerősebb alsó-ausztriai földbirtokosok tudtak megmaradni kastélyaikban és továbbra is – mint a Hoyos grófok – „ekéjük és jószáguk jövedelméből élni”.

Irodalom

Leo Graf Thun, „Die Ereignisse in Galizien und das Patrimonialverhältnis in Österreich”, April 1846, SOA Litoměřice, pob. Děčín, Nachlaß Leo Thun, C 70.

Bibl, Viktor, Die niederösterreichischen Stände im Vormärz, Wien 1911.

Blum, Jerome, Noble landowners and agriculture in Austria, 1815–1848, Baltimore 1948 (= The John Hopkins University Studies in Historical and Political Science, 65,2).

Brunner, Otto, Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg 1612–1688.

- Engel-Jánosi, Friedrich*, Über die Entwicklung der sozialen und staatswirtschaftlichen Verhältnisse im deutschen Österreich 1815–1848, in: Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 17 (1923), S. 95–108.
- Feigl, Helmuth*, Die niederösterreichische Grundherrschaft vom ausgehenden Mittelalter bis zu den thesesianisch-josephinischen Reformen, o. O. 1964 (= Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich 16).
- Grünberg, Karl*, Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien, 2 Bde., Leipzig 1893–1894.
- Ders., Die Grundeigentumsfähigkeit in den böhmischen Ländern vor 1848, in: Ders., Studien zur österreichischen Agrargeschichte, Leipzig 1901, S. 99–177.
- Kodedová, Oldřiška*, Die Lohnarbeit auf dem Großgrundbesitz in Böhmen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, in: Historica 14 (1967), S. 123–177.
- Leeder, Carl*, Johann Ernst Graf von Hoyos-Sprinzenstein. Ein biographischer Versuch, Wien 1902.
- Lom, František*, Organisaace zemědělského podniku před rokem 1848. Příspěvek k vývoji provozních soustav v zemědělství českých zemí, Brno 1948 (= Zprávy ústavu zemědělské ekonomické vysoké školy zemědělské v Brně).
- Okáč, Antonín*, Český sněm a vláda před březnem 1848. Kapitoly o jejich ústavních sporech, Praha 1947 (= Knihovna sněmů českých 2).
- Stekl, Hannes*, Österreichs Aristokratie im Vormärz. Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstenhäuser Liechtenstein und Schwarzenberg, München 1973.
- Thienen-Adlerflycht, Christoph*, Graf Leo Thun im Vormärz. Grundlagen des böhmischen Konservatismus im Kaisertum Österreich, Graz 1967 (= Veröffentlichungen des österreichischen Ost- und Südost-europainstitutes 6).

JERZY BOREJSZA:

**LENGYELORSZÁG és a LENGYEL EMIGRÁCIÓ
1795–1918 között
Az EMIGRÁCIÓ POLITIKAI SZEREPE A XIX. sz.-i
EURÓPÁBAN**

Bevezető megjegyzések

A „Grand Larousse Universel du XIX siècle” száz évvel ezelőtt, hetedik kötetének bevezetőjében az „émigré” és „émigration” fogalmak eredetét magyarázva, azokat kizárólag az 1780 utáni royalista emigrációra vonatkoztatja, kifejezetten negatív mellékjelentést kölcsönözve nekik. Az emigránsokkal kapcsolatban használt legerősebb jelzői: kollaboránsok, konspirátorok, árulók, olyan emberek, akik Franciaország ellen léptek fel, összefogtak annak ellenségeivel. Idegen fegyverek segítségével tértek haza; 1825-ben Franciaországot a közismert, mintegy 1-milliárd frankot kitevő kártérítés megfizetésére kényszerítették.

A royalista emigráció volt az egyetlen tömegméretű, politikai meggyőződés alapján álló francia emigráció 1789 és 1914 között. Az egyetlen, amely rányomta bélyegét az ország sorsára azzal, hogy külföldről harcot folytatott a forradalom és Napóleon ellen és hogy meghatározta az újjászülető Bourbon Franciaország jellegét 1815–1830 között. Olyannyira, hogy még a korabeli francia szótárak is 1791-hez kapcsolják az „émigráns” szót a következő magyarázattal: „personne qui se refuge hors de France sous la Revolution” (olyan személy, aki Franciaországon kívülre menekül a forradalom alatt. A ford.)

Kiszámították, hogy a francia emigránsok száma 1789–1814 között 100.000 körül mozgott.¹ Ugyanakkor az 1815-ös emigránsok (Napoleon hajthatatlan hívei és a jakobinusok), az 1830-asok (Bourbonok), az 1848-asok (Lajos Fülöp és környezete), az 1870-esek (III. Napóleon és családja) csak kis csoportokat alkottak, amelyek többé nem jelentek meg a politikai porondon. A birodalom és a restauráció idején a jakobinus emigránsok szerepe korlátozott volt, mint ahogyan 1830–1848 között a szélsőbal reprezentánsainak szerepe is az volt. Néhány Lazare Nicolas Carnot-kaliberű egyéniségről beszélhetünk csupán.

A politikai emigráció minőségét természetesen nem mérhetjük résztvevőinek, szervezeteinek, kiadványainak számával. Távol álljon tőlünk. A legfőbb kritérium a politikai emigráció fontossága az anyaország szem-

pontjából, ill. a nemzetközi életben, a „második hazában” játszott szerepe. Az orosz emigránsok példája ékesszólóan bebizonyította, hogy néhány demokrata és szocialista külföldön gyakran többet jelent, mint sok ezerre rúgó tömegek.

A royalisták után a valóban nagyszámú politikai emigráns csoportok Louis Bonaparte Napoleon 1851-es államcsínyét követően republikánusokból, majd 20 évvel később a „kommünárdok”-ból alakultak.

Az 1851 utáni emigráns republikánusok között olyan nagytekintélyű politikusokat és írókat találunk mint Victor Hugo, Edgar Quinet, Alexandre Ledru Rollin, Felix Pyat, vagy Pierre Joseph Proudhon. Ezek a franciák Belgiumban, Svájcban és Angliában telepedtek le, ahol lapokat adtak ki, és emigráns szervezeteket hoztak létre. Ezeknek az emigrációknak jellemzője továbbá, hogy rövid életűek voltak.² Egy-két év után csupán néhány száz aktív politikai emigráns maradt távol Franciaországtól. 1860, a liberális uralom kezdetének éve erősen aláásta a republikánus emigráció lét-értelmét (raison d'être-ét). Csak a Victor Hugo-szerű intranzigensek vártak 19 évig külföldön „Kis Napóleon” bukására. Noha bizonyos radikalizáló hatást gyakoroltak a franciaországi Republikánus Párt követeléseire, végső soron nem játszottak döntő szerepet.

A francia emigránsok Belgiumban és Svájcban könnyen asszimilálódtak részben a nyelv, részben a kulturális affinitás következtében. Ez különösen a Kommün után mutatkozott meg, amikor a mintegy 3500 emigráns, (főként munkások, iparosok és értelmiségiek) minden nehézség nélkül illeszkedett be a svájciak és belgák életébe.³ E tekintetben erősen különböztek az emigráns szlávoktól, akik általában nagy nehézségek árán asszimilálódtak a francianyelvű országokban. A szlávok számára hátrányt jelentett az is, hogy nagyon távol kerültek szülőföldjüktől.

Az 1871-es francia emigránsok az 1880-as amnesztiát követő tömeges hazatérésük után vezető szerepet játszottak a szocialista mozgalomban. Nem szabad elfelejtenünk, hogy olyan prominens személyiségek voltak közöttük, mint Jules Vallés, Charles Longuet, Gustave Lefrançais és a nemzetközi szocialista mozgalom tucatnyi más vezető francia alakja.

Az idő nagy mértékben megváltoztatta azt a mellékjelentést, amellyel a „Grand Larousse Universel du XIX. siècle” szerzői az emigráció kifejezést felruházták. Ma már ez a kérdés nem ébreszt olyan szenvedélyeket, mint a Harmadik Köztársaság kezdeti időszakában. A franciák a II. világháború alatt szert tettek a politikai emigráció tapasztalataira. Az „emigráns” fogalom összemosódott a „refugié” (menekült, szökésben lévő) fogalmával,

amely régtől fogva ismert a francia nyelvben. A politikai emigráns fogalma a mai francia nyelvben gyakran összekapcsolódik az 1780-as forradalom és a napóleoni korszak óta Franciaországban megtelepült külföldi emigrációk fogalmával.

A politikai emigráció gondolatához kapcsolódó bizonyos pejoratív felhangok állandó jelenléte és intenzitása könnyen kimutatható a német nyelvben a XIX. századtól napjainkig.

Georg Herweghet, vagy Heinrich Heinét, aki 25 évet töltött Franciaországban, a németek sohasem tekintették teljesen magukénak. — A Heine és a német kultúrában elfoglalt helye körüli kínos vita még nagyon is élő, mint ahogy erre Gustav Heinemann, az NSZK elnöke emlékeztette hallgatóit 1972-ben tartott beszédében.⁴ — Az 1830–1840-es évek német államai-ból származó radikális emigrációt és később, a Bismarck-féle 1878–1890-es rendkívüli törvények következtében kiűzött szociáldemokratákat a közvélemény párt-emigrációként bélyegezte meg. Ezeket az emigránsokat gyakran megvádolták az otthoni nézeteltérések külföldi fórumok elé hurcolásával és a külföldiekhez való túlságos kötődéssel. Ez az attitűd adott teret az antisziszta emigráció elítélésének, — ami a német közvélemény néhány berkében ma is fellelhető — mondván, hogy nem osztozott az otthonmaradottak sorában. Sőt, mi több, külföldiekkel fraternizált, és az amerikaiakkal, angolokkal, oroszokkal, franciákkal együtt harcolt a német állam ellen⁵. Thomas Mann példája, aki az Egyesült Államokból való visszatértekor Svájcban telepedett le, és sohasem ment vissza az NSZK-ba, és Willy Brandté, akit gyakran népe elárulójának neveznek, főként a norvég ellenállási mozgalomban való részvétele miatt, beszédesen illusztrálja azt az állítást, hogy a politikai emigráns fogalmának felhangjai a különböző nemzeti hagyományoknak megfelelően váltakoznak.

Németországban az „emigráns” (Emigrant, Flüchtling, Auswanderer^x) főnévhez illesztett „politikai” jelző nagy fontossággal bír a munkásemigrációt már korán és nagy számban megismerő német államok számára.

Egy lengyel kutató szerint „az 1880-as évek fordulóján egyedül Párizsban legalább 30.000 német bér munkás élt”⁶. Csak nagyon kis hányaduk volt politikailag elkötelezett. Slawomir Kalembka hangsúlyozza, hogy a német emigránsok baloldali szervezeteinek száma együttesen sem haladta meg az ezret az 1833–1843 közötti évtizedben⁷. Bár nagy számban voltak közöttük önszegélyezők, az oktatási és kulturális társaságokban a politikai

^xEmigráns, menekült, kivándorló.

emigránsok domináltak. Az 1830–40-es években főként kényszer hatására emigráltakkal találkozunk, akik főként politikai egyesülésükben és tevékenységükben a törvény által akadályozott iparosok és egyetemisták voltak: ezek a monarchia rendszere ellen küzdő republikánusok. A XIX. századi német politikai emigránsok szerepének számbavételénél meg kell említenünk, hogy az Ifjú Németországtól kezdve az Igazak Szövetségén és a Kommunista Szövetségén keresztül a német szociáldemokratákig e szervek csak hazájuk egyetlen politikai trendjére gyakoroltak előrelendítő hatást: a szocialista mozgalomra. Az ilyen „párt-emigrációk” szerepe 1890-ben lejárt. Érdemes még megemlíteni az 1905-ös forradalom után a Balti államokból származó német emigrációt, amely a Második Birodalomban tömörült, hozott létre szervezeteket és fejtette ki propagandatevékenységét a Romanov birodalombeli német népesség ügyének érdekében.

A XIX. és XX. századi Németország és Itália (Olaszország) történetében sok analógiát találhatunk: az egységesítési folyamatok mindkét országban 1870-ben fejeződtek be; a késleltetett tőkés fejlődés; a több millió kivándorolt munkás 1871 és 1914 között; a fasiszmus elől emigrálók ezrei.

1820 és 1861 között az olasz emigránsok ismételten Franciaországba, Svájcba, Angliába, Belgiumba és Latin-Amerikába áramlottak a szerencsétlen kimenetelű – Carbonari-felkeléstől kezdve az Olasz Királyság kikiáltásáig. Fontos megemlíteni, hogy az Olaszország egységeért és függetlenségeért folytatott győzelmes harcok vezető gondolkodói és szervezői több évet töltöttek emigrációban (Buonarrotti, Gioberti, Mazzini, Garibaldi, Manin). A modern olasz nemzetet tárgyaló elméleti művek idegen földön születtek. Nemzetközi vonatkozásban az olasz emigránsok szerepét talán a lengyel szabadságharcosokéhoz lehetne hasonlítani, akik ott voltak az egymást követő francia forradalmak barrikádjain és akik az amerikai kontinensen saját légiókat alakítottak.

A XVIII. századi itáliai emigrációt nem könnyű összevetni a korabeli német emigrációval, bár mindkettő szülőhazája egyesüléséért harcolt. De míg a németek nagyrészt német területen, saját hazájukban tevékenykedtek, addig az olaszok főként külföldön. Az olaszoknak nem csak saját királyaikkal és hercegeikkel, hanem az ausztriai hódítókkal (Észak-Itália), és a pápa III. Napóleon által támogatott átmeneti hatalmával is szembe kellett nézniük; így leginkább a magyarokkal és lengyelekkel mutatnak sorsközösséget, és elhatárolódnak a németektől, franciáktól, spanyoloktól és oroszoktól, mivel elsősorban nem hazájuk politikai rendszerének megváltoztatásáért, hanem nemzeti függetlenségükért harcoltak. Rendkívül fontos, hogy meg-

különböztessük az idegen elnyomás alatt álló országok — Lengyelország, Magyarország, Írország, Románia, Bulgária, Finnország — emigránsait a független országok emigránsaitól. Ebben az összefüggésben az olaszok átmenei pozíciót foglalnak el.

A Risorgimento hőies korszaka óta az emigráció fogalma Itáliában megkülönböztetetten pozitív mellékjelentéssel bír. Az olasz emigráns munkások, akik az 1860-as évektől mind a mai napig erősen kötődnek hazájukhoz, az olasz nemzet egészének fontos összetevőjévé váltak. Végül, az antifasiszta emigránsok ezreit az emberek általában viszonylag könnyen befogadták, — szemben a német emigránsokkal —, és ők jelentős hivatalokat töltöttek be. Az olaszok és a németek emigránsaikkal kapcsolatos eltérő attitűdje régi tradíciókból és az idegenekhez való általános viszonyukból, az őshonosság és az idegenség sajátos képzetéből származik.

Ami az olasz politikai emigrációkat illeti, gyakorlatilag megtalálható volt bennük minden társadalmi réteg és politikai árnyalat. Ugyanez nem mondható el az orosz emigrációról, amely különösképpen körülhatárolt jellegű volt. Az „emigráns” fogalom az orosz nyelvben a XIX. század elejétől kezdve eo ipso politikai jelentést kapott, ahogyan azt a Vlagyimir Dal által 1822-ben összeállított klasszikus szótár negyedik kötete jelzi. A XIX. századi orosz emigráns képzele elsősorban és mindenekelőtt Alexander Herzen nevéhez, az 1853-ban alapított londoni Szabad Orosz Nyomdához és a „Kolokol” első kiadásához (1857) kötődik. I. Miklós cár alatt csak kevés orosz állampolgárt ítélték száműzésre, ill. kényszerítettek hivatalosan emigrációba. Herzen és Bakunyin mellett Nyikolaj Turgenyevet, Vlagyimir Pecserint, Ivan Gagarint, Iván Golovint és Nyikolaj Szazanovot. Herzen e kevésbé ismert elődeiről szól a nemzetközi irodalom egyik legújabb üttörő munkája, Viktoria Sliwowska monográfiája⁸.

A demokrata és szocialista orosz emigráns csoportok létszáma soha nem lépte túl a néhány tucatot. Az 1860-as évektől kezdve emigrációba kényszerülökhöz csatlakoztak a titkos szervezetekben való részvételükért és államellenes tevékenységükért a rendőrség által körözöttek. Ezek között találhatók a „Januári felkelés” résztvevői, a „Zemlja i Volja”, később a „Narodnaja Volja” tagjai. Először csak néhányan emigráltak, s bár a létszám állandóan növekedett, csak az 1905-ös forradalom után beszélhetünk az emigránsok százairól és ezreiről, akik Németországban, Ausztria–Magyarországon, Franciaországban, Olaszországban, vagy még távolabb települtek le.⁹ 1906 júliusában egyedül Milánóban 300 orosz emigráns élt¹⁰. Szándékosan választottam ezt a példát, amelyet egy ismert olasz történész mono-

gráfiájából vettem át, amely a rendelkezésre álló kevesek közül való. E szakértői vélemény szerint: „Cikkeken és kisebb válogatásokon kívül eddig még nem történt kísérlet a XIX.- és XX. századi orosz politikai menekültek történetének színtetizáló megírására”¹¹.

Nagyon nehéz megállapítani, hogy az orosz emigráció befolyása milyen erősen érvényesült a Romanov-birodalomban, mennyire volt olvasott az emigráns irodalom. Herzen „Kolokol”-ját (1857–1870), az „Iszkrát” (1900–1905) az orosz demokrata elit köreiben jól ismerték. De ki olvasta az olyan kevésbé jelentős lapokat, mint pl. a „Vperiod” és a „Nabat”, amelyeket az 1870-es években adtak ki? Tudjuk, hogy még a „Kolokol”-hoz is nehéz volt hozzájutni Oroszországban 1863 után¹². Mintegy 20 évvel Herzen halála után Lev Tolsztoj arról panaszkodik, hogy e „rendkívüli írók” műveit elrejtik az orosz fiatalság elől. Felmerül tehát a kérdés, hogy vajon nem túlozzuk-e el a száműzött orosz forradalmároknak a birodalom életére gyakorolt hatását az elmúlt események sokaságából bizonyos tényeket kiválasztva és jelenünk egyértelmű értékeivé változtatva azokat; nem követjük-e bizonyos tradíciók kiemelésével a történelmi tudatosság leegyszerűsített változatát; és végül nem főként 1917 perspektívájából tekintjük-e a XIX. századot.

Azok a nehézségek, amelyekkel az orosz emigránsok honfitársaik meggyőzése során szembetalálták magukat, nagyrészt a London, Genf, Párizs és Oroszország közötti távolságból adódtak. Ez már magát a külföldre távozást is bonyolultabbá tette: a dekabristák képtelenek voltak elmenekülni sikertelen kísérletük után, ám a novemberi felkelés résztvevői ezres hadoszlopokban vágtak át a Lengyel Királyság területén. Főként az 1670-es évekig az orosz közvélemény – nem csupán a hivatalos – a külföldre távozást erősen antipatrióta tettként értékelte; majdhogynem hazaárulásnak, gyávaságnak, az országot sújtó csapások előli megfutamodásnak tartotta.”¹³

Ivan Turgenyev a „Rugyin”-ban (1856), vagy Stanislaw Brzozowski a „Plomienie”-ben (A szenvedély 1908), amikor az 1848–60-as és 1871-es nyugat-európai forradalmak barrikádjain életüket vesztett orosz forradalmárokról ír, az igazság és a képzelet határán mozog; a kevés, Mihail Bakunyinhoz hasonló személyiség sorsát emeli az irodalmi szimbólum rangjára. A lengyelek esetében nincs szó fikcióról: ezres nagyságrendben harcoltak a Népek Tavaszának barrikádjain különböző európai országok függetlenségéért; mintegy 400 lengyel vett részt a Párizsi Kommünben.¹⁶ A lengyel politikai emigráció valóban nemzeti és nemzetközi szervezetnek bizonyult a lengyel felkelések idején (1794, 1830, 1846, 1848, 1863). Néhány XIX.

századi történész, mint pl. Lubomir Gadon, a november utáni felkelés menekültjeit a „Nagy Emigrációnak” nevezi.

Az 1830-as emigránsok így jellemzik magukat: „Emigránsok vagyunk, otthontalan vándorok, menekültek, de a királyok félnek nézeteinktől, szenvedélyt és álhatatosságot ébresztünk az emberekben. Így nagyon magas tisztséget viselünk (...)”¹⁵. Egészében véve nagy volt realitásérzékük, tudták, hogy különleges szerepüket elsősorban az otthoni könyörtelen elnyomásnak és saját, Nyugaton élvezett szabadságuknak köszönhetik. Leonard Niedźwiecki 1838-ban a következőket írta barátjának: „Ne gondold, hogy amikor az emigrációt hazánk arzenáljának nevezem, azt hiszem, hogy ha Lengyelország felszabadul, abban a nagy pillanatban képtelen lesz enélkül az arzenál nélkül cselekedni (...)”¹⁶.

Az 1830–1850-es lengyel emigráció mindazonáltal vitathatatlanul a politikai gondolkodás arzenálja volt. Könyvek- és folyóiratok származtak innen – amelyeket lengyel földön nem lehetett kiadni – köztük olyanok, mint Lelewel és Mochnacki történelmi munkái, Mickiewicz és Słowacki versei, a Lengyel Demokrata Társaság és a Lambert Hétel csoport proklamációi. Stefan Kieniewicz tömören összegzi véleményét a Nagy Emigráció 1875–1918-as periódusáról, a lengyel történelem jelenleg legközkeletűbb egyetemi kézikönyvében: „Egyetlen lengyel emigráns csoport sem bírt nemzete sorsára akkora befolyással sem ezt megelőzően, sem azután”¹⁷.

A lengyel politikai emigráció kronológiáját gyakran kezdik az 1831-es évvel, noha a Nagy Emigráció jelentős előzményekkel rendelkezett. Lengyelországba való visszatérésük után az emberek hamar megfélemltek az első jelentősebb emigránsokról – az ariánusokról. Janusz Tazbir nemrégiben megjelent monográfiájának bevezetőjében a következőket írja: „A Lengyel Hittestvérek azon írásai, filozófiai munkái közül, amelyek a száműzésben készültek, csak néhány jutott el Lengyelországba. Viszont óriási hatást váltottak ki Nyugat-Európában a korai felvilágosodás kifejlődésében való aktív részvételükkel.”¹⁸ A bari konföderáció bukását, de elsősorban és mindenekelőtt az 1790-es évek egymást érő emigrációs hullámain – melyet Koftataj, Kościuszko, Henryk Dąbrowski és más vezető személyiségek tucatjának nevével lehetne fémjelezni, akik előkészítették az 1794-es felkelést, vagy Napóleon lengyel légiónak megszervezésében közreműködtek – követő száműzetések története hozzájárult annak elismeréséhez Lengyelországban, hogy a politikai emigráció fontos szerepet játszhat, s gyakran nélkülözhetetlen egy elnyomott ország életében.

1831–1878 között alperódusokat különböztetünk meg az emigrán-

sok tevékenységében. 1831–1843 között voltak a csúcsponton, ezután kapták a „Nagy Emigráció” nevet. Az 1831-es „Nagy Emigráció” gyakran került szembe az 1863-as „Kis emigrációval”; az idősebb a fiatalabbal. Azt a tényt viszont nem méltányolják eléggé, hogy 1831-től kezdve számos emigráns generáció, a Népek Tavaszán, a krími háborún át az 1803-as fiatal emigrációig töretlen egészet alkotott. Az 1863-as januári felkelés alkalmával sok szibériai száműzött és külföldön élő régi emigráns harcolt együtt a fiatal felkelőkkel. Később együtt menekültek Nyugatra, Törökországba és Romániába; ezt nevezték „post-januári” (január-utáni) emigrációnak”¹⁹. A száműzetés különböző korcsoportjait közös eredetük, a nemzeti felkelés, és közös céljuk, Lengyelország függetlenségének kivívása kötötte össze. Összekötő kapcsot jelentett ezenkívül a vezető személyiségek rokonsági köteléke, az eszmei közösség, a szervezettel kapcsolatos koncepciók hasonlósága, és végül az az elv, hogy a Nyugat legprogresszívabb erőit szövetségesnek tekintették a Lengyelorszáért vívott harcukban. Még a Lambert Hotel Párt is, amely Lengyelországban konzervatívnak számított, gyakran játszott forradalmi szerepet Európában, a lengyel jogokért folytatott küzdelem logikája szerint. Éppen ezért vizsgáljuk egészsként az 1831–1878-as emigráció történetét.

Az 1831–1849-es periódust követő 1850–1863-as időszakban az emigránsok fokozatosan elvesztették a lengyel politikai életben vitt domináns szerepüket. Ebben az időben az emigráció szervezetei széttagolódtak, vezetői megöregedtek, vagy meghaltak (Mickiewicz 1855-ben, Worcell 1857-ben, Czartoryski és Lelewel 1861-ben). Rövid reneszánszát élte az emigráció a januári felkelés után, az 1864–1870 közötti periódusban. Ami az emigránsok számát illeti, az 1831-es emigrációéhoz hasonlítható (8–10 ezer). A nemzetközi viszonyok alakulása és a lengyelországi helyzet okozta, hogy szerepe elődjénél kevésbé fontosnak bizonyult.

A német és az olasz egység létrejötte, az osztrák–magyar dualizmus megteremtése általában kimerítette az európai nemzeti-liberális harc követelményeit. S noha maradt elég megoldatlan nemzeti konfliktus, a lengyelek elvesztették a Népek Tavaszán idejéből származó legfontosabb szövetségeseiket. A franciák és a németek számára a lengyel eset nem jelentett többé jelzőt saját politikai emancipációjuk kivívása érdekében. Az országon belül elterjedt az a nézet, hogy Lengyelország újjászületése a jövő problémája marad, így a politikai jogokat a fennálló széttagoltság keretein belül kell keresni. Galíciában az 1860-as évek végén a szólás- és gyülekezési szabadság a többi területtel összevetve nagy volt, s ez lehetővé tette, hogy a provincia egyfajta lengyel Piemonttá váljon. Sedan után, és a Párizsi Kommün bukását

követően a felkelés utáni emigráció végső, összeomlási szakaszába jutott. Sor került ugyan néhány diplomáciai és katonai lépésre az 1877–78-as orosz–török háború során, de ezek a kísérletek gyengék voltak és jelentéktelenek. Az emigráció, mint jelentős szervezet végső periódusa 1871–1878-ra tehető.

Ezután került sor a párt-emigrációkra, főként a szocialistákéra 1880–1890 között, majd az 1905-ös forradalmat követően. 1867 után Lengyelország három részre szakadása következtében fokozott mértékben vált egy specifikus politikai emigráció céljává; az I. világháború előtt sok politikai aktivista áramlott ide az orosz okkupációs zónából²⁰. Ezenkívül nem szabad elfelejteni, hogy bár a politikai tevékenység terén az anyaország szerepe volt a döntő, a lengyel szocialista sajtó Svájcban született, és hogy Svájcban és Franciaországban alakult meg az első munkáspárt, a Proletariátus alapító csoportja; s hogy a [„national treasury”] „Nemzeti kincstár” és a Lengyel Liga gondolata, amely a január-utáni emigráns mozgalomban született, szintén Svájcban vált valóra az 1860-as évek vége felé. Végül a Lengyel Szocialista Párt szintén külföldön, Párizsban jött létre 1892-ben; történetében a nyugat-európai centrum prominens szerepet játszott.

Az 1870-es évek kezdetétől az emigráció jelentős számú lengyel munkás és egyetemista emigrációs csoporttal számolhatott. (Megjegyzendő, hogy a politikai- és munkás-emigráció közötti határvonal időnként teljesen elmosódott.) Franciaországban és az USA-ban az I. világháború alatt ez igen látványos módon jutott kifejezésre. 1914 és 1919 között az egész világon tömegméretekben támogatták a lengyeleket függetlenségi törekvéseikben.

A Polónia terminus, amelyet gyakran használnak az idegenben élő lengyelek megjelölésére, sokkal kifejezőbb, mint a politikai emigráció fogalma. Ezenfelül emlékeznünk kell arra, hogy a lengyel állam soknemzetiségű jellege következtében a lengyel emigráns fogalma nem azonos a lengyelországi emigránséval. Történészek és politológusok a Polónia-terminust nem csak a Lengyelországból származó politikai- és munkás-emigrációval, vagy a huzamosabb ideje külföldön élő lengyelekkel kapcsolatban használják, hanem olyan külföldiekkel kapcsolatban is, akik vagy lengyel eredetűek, vagy valami köti őket Lengyelországhoz. Csak egy ilyen definíció adhat magyarázatot a legújabbban feltárt szám adatokra: az 1830-as években 8.200.000, az 1870-es években 9.580.000 fő²¹. Az ilyen értelemben felfogott Polónián belül az aktív politikai emigráció aránya történelmi koronként változik; 1:10, vagy akár 1:50. is lehet. Az emigránsok és a Polónia tagjai között különbséget tevő legjobb tipológia talán Tadeusz Lepkowskié. Néhány évvel

ezelőtt írta: „Véleményem szerint a Polónia tagja az a lengyel eredetű személy (vagy közvetlen, vagy első generációs, igen ritkán több generációs), aki kettős, szubjektíve „kiegyensúlyozott” nemzeti tudattal rendelkezik, így: lengyel–francia, vagy lengyel–argentín (alternatívászerűen, francia–lengyel, vagy argentín–lengyel), aki lojális azzal az állammal szemben, amelynek állampolgára, és erős kötelekek fűzik annak kultúrájához, (materális, társadalmi, politikai, morális, artistikus és intellektuális)”²³.

Az elhatárolható periódusok emigrációinak érdeme az 1794-es és az 1846-os felkelések kirobantása és az 1863-as és 1848-as felkelések előkészítése. A politikai száműzöttek két alkalommal is gyakorolták a kormány és az állami adminisztráció funkcióit: 1790–1800, és 1830–1840 között. Több kutató hívta fel a figyelmet a lengyel emigráció ezen sajátosságára. Egy Nyugat-Németországban publikált értékes monográfia szerzője szerint a Nagy Emigráció nem csak egyszerű szereplője volt a nemzetközi viszonyoknak, hanem a „lengyel emigráns propaganda kivette a részét az európai liberálisok orosz-ellenes érzéseinek kialakításából. A Lambert Hotel propagandatevékenysége egy átlagos ország országon kívüli kultúrpolitikájához hasonlítható.”²³

Másodsorban, a politikai emigráció, különösen 1830 után, óriási befolyást gyakorolt az otthoni politikai gondolkodásra. Mindenek felett kiemelkedő fontossággal bírt legkreatívabb szakaszában, 1831–1849 között. A Nagy Emigráció fizikai megsemmisítése után tovább éltek politikai eszméi, s befolyásolták a lengyel közvéleményt. A Lengyel Demokratikus Társaság kiadványai széles körben terjedtek az 1860–1900 közötti demokratikus csoportosulások idején; az első lengyel szocialisták (köztük Szymon Diksztajn és Witold Jondko-Narkiewicz) tanulmányozták és népszerűsítették a „Lengyel Nép” kiáltványait. Adam Mickiewicz a „Tribune des Peuples” által propagált politikai eszméit, amelyek élete során nem váltak népszerűvé a száműzöttek körében, csak a XX. században népszerűsítették. Az emigráns eszmék lengyelországi hatásának kérdése alapos tanulmányozást követel; talán már túl késő van ahhoz, hogy tiszta képet nyerjünk megelégedési formáiról. De Mickiewicz esetében elfogadható az az állítás, miszerint nem csupán naplói, feljegyzései, vagy a rendőrségi feljegyzések bizonyítják a politikai irodalom hazai népszerűségét. A kutatók újabban érdeklődést mutatnak a kéziratok és jegyzetkönyvek – így a kézzel írt másolatok – iránt, amelyek a dzsentri birtokok és a középosztály szalonjai között terjedtek a XIX. században.

Harmadszor: a lengyel emigráció 1870-ig kiemelkedő módon hozzá-

járult a lengyel kérdés európai fórumokon való napirenden tartásához, s bár a lengyel ügy és következésképpen a lengyel emigráció is elvesztette elsőrendű fontosságát Európában Sedan után, ez csak retrospektíve lett nyilvánvaló²⁴. Az a kérdés, hogy vajon képesek-e a lengyelek 1863 után egy újabb felkelésre, vagy sem, változatlanul eleven fontossággal bírt; tény, hogy II. Sándor, Bismarck, vagy Disraeli számoltak ezzel a lehetőséggel. A lengyel felkelés utáni emigráció mítoszként, vagy elrettentésként szerepelt az 1870–1880-as késői periódusban. Az európai politikai gondolkodás módozatai, amelyek majdnem az egész XIX. századon keresztül hatottak, és amelyek szerint a lengyelek minden 15 évben kiobbantanak egy felkelést, amelynek kanócát az emigránsok gyűjtják meg, nem voltak tekintettel a valóságos forradalmi adottságokra.

Adam Lewak, a politikai emigráción kívül álló történészek egyike a háború előtt a következőket írta a Nagy Emigrációról: „A lengyel ügynek a francia és az angol parlamentben élőszóban és írásban való állandó napirenden tartásával a lengyel emigráció hozzájárult a XIX. század alapvető történelmi értékének, a nemzeti tényezőnek a fejlődéséhez és elfogadásához. Nagy mértékben a lengyel emigrációnak köszönhető, hogy a nacionalizmus 1848 fő jelszava lett. A lengyel emigráció Nyugaton hozzájárult annak az álláspontnak a kialakulásához, hogy a nemzet nem feltétlenül esik egybe az állammal, hogy nem a nyelv- és a vallás, hanem az eszmék egysége a nemzet legfontosabb komponense”²⁵.

Negyedszer, a lengyel emigráció tudományos ismereteket közvetített hazája felé idegen országokból, főként Nyugat-Európából. Nem csak a politikai gondolkodás, hanem az irodalmi művek és tudományos teljesítmények is hatottak a provincializmus ellen, amelyre a felosztást végző hatalmak által Európa többi részétől elkülönített Lengyelország kárhoztatva volt. Nyugaton ezenfelül tekintélyes lengyel tudományos központok is működtek.²⁶ A XIX. század első felében megnyílt utak egészen mostanáig nyitva maradtak.

Ötödször: a lengyel emigránsok befolyásukat Nyugat-Európában, különösen Franciaországban, a Lengyelországról, Oroszországról és az Oszmán Birodalomról kialakult kép formálására használták.

Slawomir Kalemka, a Nagy Emigrációval foglalkozó történészek legjelentősebbike, a XIX. századi felkeléseket követő lengyel emigráció rendkívüli jellemzőit hangsúlyozza. Azt írja: „Az akkori emigrációk közül egy sem állt fenn ilyen hosszú ideig törés nélkül és ilyen nagy létszámmal, mint a lengyel. Egyik sem rendelkezett a szervezetek ilyen széles spektrumával,

magában foglalva az utópista szocialista szélsőbaloldali szárny társulataitól kezdve a mérsékelt konzervatívokon át az ultramontán egyesületeket is; e társulatok közül háromnak a taglétszáma meghaladta az ezret. És egyetlen más emigráció sem vezetett ilyen széles körű politikai és diplomáciai kampányt idegen nemzetek körében. Továbbá egyik sem dicsekedhet annyi kimagasló egyéniséggel, különösen a szépirodalom terén, egyik sem rendelkezett ilyen gazdag eredményekkel a kultúra, az oktatás és a propaganda vonatkozásában. Például az 1832–1862 közötti 30 év során mintegy 120 lengyel emigráns lap és periodika jelent meg, ezek közül 50 foglalkozott politikai és társadalmi kérdésekkel, 10 hosszabb időn keresztül fennmaradt; míg a német emigráció, amely e téren a második legaktívabb volt, csak mintegy 40 lapot adott ki az európai országokban, amelyek közül csak kettő ért meg több mint két évet”²⁷.

Kalemka utóbbi állításai közül egy kétségre vonható. Az ír politikai emigráció, amelyről Lengyelországban elég keveset tudunk, tömegmérésekkel rendelkezett és számottevőbb volt a lengyelnél. Emlékeztetnünk kell arra, hogy a Fenián Társaság több éven keresztül működött Angliában és az Egyesült Államokban és nagy hatással volt az anyaország életére az 1850–1860-as időszakban, felkelésekre tett kísérletekkel és az ír kérdés nemzetközi képviselésével.

Köztudomású, hogy a lengyel kérdés viszont jóval fontosabb szerepet játszott Európa XIX. századi életében. Támogatása egyet jelentett a két legreakciósabb birodalom, az Oroszország- és Ausztria elleni harccal. A lengyel emigráció orosz-ellenes, osztrák-ellenes és időnként porosz-ellenes erjesztőként funkcionált. Szövetségesei, az olasz és a magyar emigrációk erősen érdekeltek voltak az Ausztria elleni küzdelemben.

A magyar emigráció rövidebb életű volt mint a lengyel. 1845–1867 között vert gyökeret Európában. Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés után a magyar emigránsok amnesztiát kaptak és tömegesen tértek haza. Húsz éves külföldi tartózkodásuk alatt nagy nyomást gyakoroltak a bécsi kormányzatra és négy kísérletet tettek olasz támogatással, légiók alakítására (1858–1866). Kossuth Lajos azon kevesek közé tartozott, akik teljes függetlenséget követeltek; ő élete végéig Itáliában maradt. Attitűdje Kosciuszkoéhoz hasonlítható, aki semmilyen ösztökélésre sem volt hajlandó kompromisszumot kötni sem Napóleonnal, sem I. Sándorral, vagy az engesztelhetetlen republikánus Giuseppe Mazzini álláspontjához, aki 1872-ben Genovában halt meg, amikor Doctor Brown álnéven, illegális látogatást tett a szabad Itáliában. Kossuth, Kosciuszko és Mazzini attitűdje nemcsak mint szimbo-

likus példák jelentősek. Ismeretes, hogy az 1867-es kiegyezést követően Kossuth nyilatkozatának hatására függetlenségi demonstrációra került sor és hogy a turini remete példája évtizedekre akadályokat gördített a budapesti és bécsi hivatalos együttműködés elé.

A Nagy Emigráció tevékenysége egybeesett azzal a történelmi periódussal, amelyben a politikai emigránsok vezető szerepet játszottak Európában. Az eddig elmondottakon kívül a XIX. század első 30 évében görög titkos társaságok is létrejöttek; valamivel később, a román politikai elit francia száműzetésbe került. Néhány év elteltével az 1848–1849-es román emigránsok magas hivatalokat kaptak a független Romániában; Ion Bratianu például több mint 10 éven át volt miniszterelnök.

A politikai emigrációk némelyike megmaradt saját belső ellentéteinek körén belül; a bolgárok esetében például a működési terület központja távol esett az emigrációs központoktól: Párizstól, Londontól, Genftől, Rómától.

Az Oszmán birodalom ellen orosz cári segítséggel küzdő bolgár emigránsok időnként szembekerültek a török hadseregben harcoló lengyel emigránsokkal. Így történt, hogy 1967-ben Michal Czajkowski, alias Sadiq Pasa által vezetett „oszmán kozákok” leverték a bolgár felkelők kis csapatát. Czajkowski egyébként pozitív szerepet játszott mint író, és mint szlavofil, és segítette a bolgárokat az egyházi autonómiájuk kivívásáért folytatott harcukban.²⁸ A Hôtel Lambert balkáni politikájának végső értékelésében annak minden kétértelműsége mellett meg kell említenünk, hogy a délszlávok nemzeti törekvéseinek konszolidációjában alapvető szerepet játszott²⁹. Georgij Rakovszki, a bolgár emigráció egyik fő patrónusa kapcsolatban állt a lengyel emigránsokkal csakúgy, mint Kriszto Botev.

A bolgár emigránsok főként Bukarestben, Ogvezzában, Belgrádban és Athénben, valamint az Oszmán birodalom területén fekvő Konstantinápolyban éltek. Ebben az összefüggésben merült fel a definíció kérdése: a szultán, vagy Lengyelország, vagy a cár bolgár alattvalói a szó teljes értelmében csak a török, lengyel vagy orosz államterületeken kívül élve lehettek emigránsok. Ne a Szibériában száműzött lengyelek tízezreinek történetét vegyük itt alapul. Az első egy szabadon választott politikai emigráció volt, a protestálás jele, amazt kikényszerítették. Az első esetben oroszok és franciák is voltak az emigránsok között. A másodikban túlnyomó többségben lengyelek vettek részt. Emlékeztetni szeretnénk arra, hogy a novemberi felkelést követő emigráció résztvevőit a Legfelsőbb Büntetőtörvényszék elítélte; Czartoryskit és Lelewelt fejvesztésre, kétszázegynehány felkelőt kötél általi halálra, sokakat az orosz hadseregben töltendő szolgálatra, vagy fegyházra.

Függetlenül a különböző emigrációk közötti eltérésektől, 1820–1860 között a lengyel, az orosz, a magyar és az olasz emigráció sok hasonlóságot mutat: hasonló társadalmi összetétel, főként demokratikus, vagy republikánus meggyőződés, gyakran közös ellenségek (mindenekelőtt a Habsburgok). Azonos célért harcoltak: a függetlenség visszaszerzéséért, hazájuk egységének megteremtéséért. Világos volt előttük, hogy csak egyesült erővel érhetik el céljukat. Nemzetközi jellegű szervezetek sora jött létre ezekben az években, a Carbonarikon és az Ifjú Európán kezdve az Európai Demokraták Központi Bizottságán át az I. Internacionáléig. Mindegyikük esetében az emigránsok képezték a magot.

Nem tűnik úgy, mintha a jelenlegi politikai emigránsok lényegesen különböznenek a XIX. századi elődjeiktől. A XX. század technikai fejlődése és tömegkommunikációs eszközei néhány vonást érintetlenül hagytak. A politikai emigrációk változatlanul fontos szerepet játszanak Európa életében. A korábban már említett német és olasz antifasiszta emigráció mellett szólnunk kell a fehéroroszk tömeges emigrációjáról, akiket sok európai és tengerentúli ország befogadott; a spanyol köztársaságiak csaknem 60 évvel ezelőtti tömegmértű emigrációjáról, akik csak Franco halála után térhettek haza, a II. világháború számtalan politikai emigránsáról, vagy az 1945-től kezdődően ismétlődő görög emigrációs hullámokról. Amióta Publius Ovidius Naso megírta a hazatérésről álmódó elégiáit és leveleit a Fekete-tenger partjáról, az emigráció elpusztíthatatlan jegyekkel rendelkezik több ezer éve az emberek és kontinensek életében. A XIX. századi Lengyelországban a Nemzet fogalma három részből tevődött össze: szülőföld – emigráció – Szibéria. Kosciuszko, Czartoryski, Lelewel, Mickiewicz kora óta a lengyel közvélemény igen nagyra tartja a politikai emigrációt.

JEGYZETEK

1. A Nagy Francia Forradalomról szóló klasszikus történelmi munkák mellett lásd: J. Vidalenc, *Les émigrés français 1789–1825*. (Az 1789–1825-ös francia emigránsok), Caen, 1963.
2. V. Ö. pld.: A. R. Calmann, *Ledru Rollin apres 1848 et les proscrits français en Angleterre*, Paris 1921. (Ledru Rollin 1848 után és a francia száműzöttek Angliában.)
3. P. Lissagaray, *Histoire de la Commune de 1871*, Paris, 1947. (Az 1871-es Kommun története.)
4. G. Heinemann, Heinrich Heine, Düsseldorf, 1972. In: G. Heinemann, *Reden und Interviews 1972–1973*, vol. IV. 80–87 old. (G. Heinemann: Beszédek és interjúk 1972–1973-ból.)

5. V. ö. pld. G. Mann, Exil und Gegenwart. In: Exil-Literatur 1933–1945, Inter Nationes, Bad Godesbeg, 1968. 35–44. old. (G. Mann, Száműzetés és jelen.)
6. S. Kalemka, Polskie Wychodźstwo popowstaniowe i inne emigracje polityczne w Europie XIX. wieku (A felkelést követő lengyel emigrációk és más politikai emigrációk a XIX. századi Európában.) Kiadó: S. Kieniewicz, Varsó, 1977. 234 old.
7. U. a. 237 old.
8. Sliwowska, W. W kregu poporzedników Hercena. (Herzen elődeinek körében), Wrocław, 1971.
9. Párizsban a Nemzeti Archívumban nagyszámú rendőrségi feljegyzésekben szereplő adathoz lehet hozzájutni. (series F–.)
10. A. Tamborra, Esuli russi in Italia dal 1905 al 1917 Bari 1977. 34 o. (Oroszok Itáliában 1905–1917-ig)
11. W. Sliwowska, op. cit. 8. old.
12. Vesd össze: A lengyel irodalomban W. Sliwowska, Alexander Herzen (Aleksander Hercen) írásával. Varsó, 1973. 511. old.
13. W. Sliwowska, W kregu poprzedników Hercena, 12. old.
14. V. ö. I W Borejsza. Rewolucjonista polski – szkic do portretu (Lengyel forradalmárok – portré -- tanulmány): Polska XIX wieku ... Lengyelország a XIX. században, 253–310 old.
15. A legfontosabb cikk „Duch emigracji” (Az emigráció szelleme). Czas”, Mont de Marsan, 10.09.1833, (1833. IX. 10), a: Postępowa publicystyka emigracyjna 1831–1846. Wybór źródeł (Haladó emigráns írások 1831–1846. Válogatott források), kiadó: W. Lukaszewicz és W. Lewandowski, Wrocław, 1971. 118. old.
16. M. Straszewska, Życie literackie Wielkiej Emigracji we Francji 1831–1840 (A lengyel emigráció Franciaországban 1831–1840. Válogatott irodalom) Varsó, 1970. 265. old.
17. S. Kieniewicz, Historia Polski 1795–1918. (Lengyelország története 1795–1918), Varsó, 1969. 134. old.
18. J. Tazbir, Bracia polscy na wygnaniu (A lengyel hittestvérek az emigrációban) Varsó, 1977. 5. old.
19. J. W. Borejsza, Emigracja polska po powstaniu styczniowym (A lengyel emigráció a Januári felkelés után), Varsó, 1966.
20. V. ö. pld. ... J. Mysliński, Grupy polityczne I Królestwa Polskiego w zachodniej Galicji 1895–1904 (A lengyel királyság nyugat-Galiciai politikai csoportjai 1895–1904 között). Varsó, 1967.
21. Dzieje Polonii w XIX wieku (Lengyelország története a XIX. és XX. században), kiadó M. M. Drozdowski, Torun, 1974. 6. 8. old.
22. T. Lepkowski, Emigrant i członek Polonii [wokół pojęć i kategorii] (Polónia emigránsai és polgárai – a fogalmakról és kategóriákról). In: Mechanizmy polskich migracji zarobkowych (A lengyel munkásemigráció működéséről). Varsó, 1976, 168 old.
23. H. H. Hahn, in der Emigration. Die Eldiplomatie Adam Jerzy Czartoryskis 1830–40, (Külpolitika az emigrációban. Adam Jerzy Czartoryski száműzetési diplomáciája. 1830–1840 között), München. Wien, 1978. 309. old.
24. V. ö. J. W. Borejsza, w. stulecie wojny francusko-niemieckiej i Komuny Paryskiej (A francia–német háború és a Párizsi Kommun 100. évfordulójára), Przegląd Historyczny, 1971, LXII, vol. 1.

25. Polska, jej dzieje i kultura (Lengyelország története és kultúrája, vol. III. 177. old.
26. V. ö. D. Rederowa, Polski emigracyjny ośrodek naukowy we Francji w latach – 1831–1872 (Lengyel emigráns tudományos központok Franciaországban 1831–1872 között), Varsó, 1972.
27. S. Kalembka, op. cit. 251. old.
28. A bolgár irodalomban: W. Smokhovska-Petrova, Mikhail Czajkowski-Sadyk Pasha i balgarskotovozrozdane, Sofia, 1973.
29. A legutóbbi idők lengyel munkái közül lásd: J. Skowronek, Polityka balkanska Hotelu Lambert (A Hôtel Lambert Balkán-politikája) 1833–1856, Varsó, 1976.

Рис. К. Щеркеловъ

VASZIL ZLATARSZKI (1866–1935)

A bolgár polgári történetírás egyik legjelentősebb képviselője V. Zlatarszki. Tanulmányait a pétervári egyetem történelem-filozófia szakán végezte, ahol a szlavista V. I. Lamarszkij és V. G. Vasziljevskij voltak a tanárai. 1893 és 1895 között a berlini egyetemen régészeti tanulmányokat folytat. 1901-től az Orosz Tudományos Akadémia levelező tagjává választották.

Számos munkát írt a bolgár középkorról. Történetírói módszerét illetően pozitivistá. Történetírását a források mély és megalapozott ismerete, az események logikus kifejtése jellemzi. Abból indul ki, hogy a bolgár történelem felkutatásához számos részletkutatás, a források feltárása és alapos feldolgozása szükséges, s e munka eredményeként születhet meg a szintézis. Terve az volt, hogy a legfontosabb kérdéseket sorra feldolgozza. Az első bolgár cárság történetével kezdte tehát kutatásait. S ez a kiindulás, az események pontos, alapos és megbízható felgöngyölítése a IX. század közepétől a bizánci hódításig 37 éves kutatómunkát igényelt. Így végül is kénytelen volt kutatásai körét a középkorral lezárni. Öt kötetben akarta megírni a bolgár állam történetét, ebből kettő jutott volna az első bolgár cárság korára, kettő a második bolgár cárság korára, egy pedig a bizánci hódoltság történetére. „A bolgár állam története a középkorban” első kötete 1918-ban jelent meg, és Borisz koráig tárgyalja az eseményeket. A második kötetet, amelyben a bizánci hódítás koráig terjedő időszakot elemzi, 1927-ig jelenteti meg. 1927-ig más korszakkal nem is foglalkozott. Csak ezután kezd bele a bizánci hódoltság története megírásába, amelyet 1934-ben publikál. Ezt a második bolgár cárság történetének feldolgozása követte. A XIII. század közepéig sikerült megírnia az eseményeket. Ez a munkája halála után negyedik kötetként megjelent; Az ötödik kötet megírására már nem került sor.

Összesen 213 művet publikált, főleg analitikus monográfiákat. A részleteket vizsgáló módszer erősebb oldala volt, mint a szintézis. Ez munkásságának egyik egyoldalúsága, a másik pedig, hogy érdeklődése kizárólag a politika történetére irányult.

Az Első bolgár cárság története c. munkája is részleteket kutató anali-

tikus történészre vall. A IX. századot jelöli meg a kereszténység felvétele korának, és úgy véli, hogy ugyanekkor alakult ki a bolgár nyelv, és a bolgár hatalom etnikai fiziognómiája is. Ez a periódus a bolgár nemzeti jelleg kialakulásának időszaka. Zlatarszki e korszak legfőbb állomásának a bolgár egyház megteremtését tartja. A bizánci krónikák alapján felvázolja a bolgár cárság bonyolult külpolitikai helyzetét, Bizánc és a Német Birodalom között. A kereszténység felvételét Borisz uralkodásának idejére, közelebbről – 865 szeptember 27.-re teszi. A belső helyzet jellemzőjének a birtokosok azon törekvését látja, hogy a hatalmat a saját kezükben összpontosítsák. Ebben az egyházat segítőként használták fel, oly módon, hogy hatalmukat isteni rendeltetésűnek nyilvánították, hasonlóan az uralkodóéhoz, bár elismerték az Isten által felkent személy egyedüli jogosságát a hatalomra, az uralkodásra. Jelentős figyelmet szentelt a bolgárok elődeinek, és a bolgár–szláv együttélés időszakának. A bolgárok elődei részletes leírását a későbbiekben a nacionalista és a profasiszta tábor is felhasználta.

A történeti irodalom vitatja azt az álláspontját, mely szerint a kereszténység felvétele súlyos csapást mért volna az etnikai dualizmusra a szláv elem javára, mivel a szlávokat és a bolgárokat szociális és politikai téren ki-egyenlítette, és a „hun–bolgár kán”-t szláv herceggé változtatta.

Hosszasan elemzi Zlatarszki Borisz és Simeon cár tevékenységét. Boriszt, mint az uralkodói tekintély eszményének megtestesítőjét ábrázolja, aki „a birtokosokkal szembeni politikájával megsemmisítő csapást mért a bolgár bojárságra, és ezzel együtt a bolgár elemre is” – írja. E megállapítás némi kiigazításra szorul, ugyanis a szláv–bolgár összeolvadás ekkor már meglehetősen előrehaladott szintet ért el. A központi hatalom megteremtésének igénye tette szükségsszerűvé a szláv és bolgár elem közötti különbségtétel el-tüntetését. A keleti egyházhoz való csatlakozást illetően Zlatarszki kiemeli Borisz érdemeit az önálló szláv nyelvű egyház és kultúra elterjesztésében. Külön fejezetet szentel Simeon uralkodásának, amelyet a Bizánc politikai túlsúlya elleni harc jellemez. Szigorú kronologikus sorrendben adja elő a bel- és külpolitikai eseményeket, részletesen sorolja a hadieseményeket. Simeont „Minden bolgár cárja és önkényuralkodó”-jának nevezi.

Az első bolgár cárság utolsó fejezetében Északkelet-Bulgária bizánci fennhatóság alá kerülését tárgyalja. Ebben a fejezetben kísérletet tesz a belső helyzet elemzésére is, s ennek során rámutat a privilegizált, kizsákmányoló osztályok létezésére, a kolostori birtokok növekedésére és az egyház erkölcsi zuhlására. Részletesen elemzi a bogumilok mozgalmát. A bogumil mozgalom megjelenése egyik okaként a bizánci magasabb életszínvonal nemességre

való hatását emeli ki. Ugyanakkor felemeli szavát a bogumilok ellen, és fejtegetéseiben a bolgár egyház oldalára áll.

Zlatarszki az állam gazdasági-társadalmi fejlettségének kérdéseit nem tárja fel, politika történetet ír, s periodizációja is a politika történetből indul ki.

Következtetései az egyházat a feudális intézményeket, magát a feudalizmust illetően a szlavofil iskola hatását tükrözik. A bolgár államot nem feudális, hanem egy sajátos a bizáncihoz hasonló keleti despotikus államként írja le.

Zlatarszki hatása a bolgár történettudományban kétségtelenül nagy. Alkotása ma is nélkülözhetetlen forrásmunka mindenki számára, aki a bolgár történelem régebbi korszakaival akar foglalkozni.

A fenti összefoglalás Niederhauser Emil: A bolgár történetírás kérdései (in: Századok 1955) továbbá Zlatarszki: „Bulgária története a középkorban” c. művének 1972-es szófiai kiadása bevezetője alapján készült.

BIBLIOGRÁFIA

Zlatarszki Vaszil Nikolev: Isztorija na Bølgarszkata dørzsava prez srednite vekove

Tom 1. Pervø Bølgarszkoto carsztvo I. rész

Epoha na hunno bølgarszkoto nadmescsie Szófia 1918. 485 p.

Pervø Bølgarszkoto carsztvo II. rész

Ot szlavenizacijata na dørzsavata do padanete na pervoto carsztvo (852.1018) Szófia, 1927. 894.

Zlatarszki v. n.: Isztorija na Bølgarszkata dørzsava prez srednite vekove

Tom 2. Bølgarija pod vizantijszko vladicesztvo (1018–1187)

Szófia, 1934. 556. p.

Tom 3. Vtoro Bølgarszkoto carsztvo. Bølgarija pri Aszenevei (1187–1280)

Szófia 1940. 637. p.

Vasil N. Slatarski: Geschichte der Bulgaren

Tom. I–II. Von der Gründung des bulgarischen Reiches bis zur Türkenzeit (679–1369) Leipzig, Verl. Parlapanoff 1918.

Tanulmányok, cikkek

Piszmata na Carigradszkija patrirkh'' Nikolaja Misztik'' do bõlgarszkija car' Szimeon — Szb. M. N. Pr. X (1894), 372–428; (1894) 3–54; XII (1895), 121–211.

Pregled'' na 30- godisnata naucsno-knizsovna dejatelnoszt' prof M. SZ. Drinov. — Szbornicse za jubileja na prof. M. Sz. Drinov. Szofija 1900. 34–76.

Naucsno-knizsovnata dejnoszt' na Ju. I. Venelina i znacsenieto mu za bõlgarité. — Letopisz'' na Bõlgar. Knizs. Druzsesztvo. III. (1903) 90–160.

Zsitie i zszin' prepodobnago otca nasego Teodoszija Ternovszkago. — Szb. M. N. Pr. XX. (1904) 1–41.

Voprosz'' o proiszhoszenii bõlgarszkogo carja Ivana Alekszandra — Szbornik'' po szlavjanovédéniju II. Peterburg'' 1906, otdel. otpecs. 1–30.

Mezsdunarodnité otnasenija na Bõlgarija pri pôrvité Aszênevci. — Biblioteka na Szlavjanszka beszeda, g. II. kn. 2. Szofija, 1908, 27–64.

Izvestijata za bõlgarité v'' hronikata na Szimeona Metafrasza i Logoteta. Isztoriko- kriticsezkó iszlêdvane. — Szb. Ak. Nauk. XXIV. (1909) 1–161.

Imali li szâ bõlgarité szvoe letobroenie. — Szpizsanie na Bõlgarszkata Akademija na naukité, I. (1911), 1–92.

Kakvi kanoniceszki knigi i grazsdanszki zakoni e polucsil'' Borisz'' ot Vizantija. — Lêtopisz'' na Bõlg. Akad. na naukite. I. (1901) 76–116.

Bõlgarszkoe létocsiszlenie. — Izvêsztie Otdêl. pusz. jaz. i szlov. Peterb. Akademii nauk'', XVII. 1912 kn. 2. 28–59.

Isztorija na bõlgarite ot' pojavata im'' v'' Evropa do osznovavane na bõlgarszkoto carsztvo na Balkanszkija Poluosztrov''. — Godisnik'' na Szof. Univ. X. (1919–1915). 1–112.

Bulgariens historia till befrâelsen. (Nationernas Bibliotek, red. M. Ehrenpreis och A. Jensen). Stockholm 1918. 3–40.

Töj narecsenité "gramoti" na Pincija i negovija szin" Plezo. – Godisnik" na Szof. Universz. XV–XVI. (191–1920) 1–58.

Politicseszkata rolja na Szofronija Vracsanszki prez" ruszszo-turszkata vojna v" 1806–1812 godina. – Godisnik na Szof. Univ. Iszt.-fil. fak. XIX. 1–85.

Alekszandör" II i bölgarszkijat cörkoven" voprosz". – Jubileen szobrník" v" cseszt" na mitrop Szimeona. Szofija. 1923. 238–254.

Naj sztarijat" isztoriceszki trud" v" sztarobölgarszkata knizsnika. – Szp. na Böl. Ak. na naukite. XXVII, 132–182.

Hronologiceszki red" na po -glavnite szöbitija ot" sztarata bölgarszka isztorija – Malka Enciklopediceszka Biblioteka, no. 11. Szofija 1924. 1–52.

Bölgarszki arhiepiskopi-patriarszi prez" pörvoto carsztvo (do podaneto na isztocsnata mu polovina) – izv. na Isztorics. D.-vo, VI. 49–76.

(A bibliográfia a "Szbornik" v" cseszt' na Vaszil" N. Zlatarszki" Szófia, 1925. című gyűjtemény alapján készült.)

AZ ELSŐ BOLGÁR BIRODALOM (első rész)

1. A bolgár állam megalakulása és megszilárdulása

A szláv-bizánci kapcsolatok a Balkán-félszigeten a VII. század közepéig. — A szlávoknak a Dunától délre fekvő területekre való vándorlása, ami a VII. század elején kezdődött és a VII. század közepéig folytatódott, azzal zárult le, hogy erre az időre már csaknem az egész Balkán-félsziget — kivéve a megerősített tengerparti városokat — sűrűn be volt népesülve szlávokkal. A szláv törzsek közül néhány, amely a félsziget déli részén települt meg, részben önkéntesen, részben fegyveres kényszer hatására, elismerte a bizánci császár fennhatóságát; más törzsek viszont, melyek északon települtek le, meghatározatlan viszonyban maradtak a Kelet-Római Birodalommal. A Császári Kormányzatnak most már az volt a feladata, hogy a szlávoknak a bizánci birodalommal való kapcsolatait és viszonyát szabályozza és rögzítse. Azonban ez békés úton csak azokon a területeken történhetett meg, ahol túlsúlyban volt a görög elem a szlávval szemben és ahol a görögök képesek voltak kulturális tekintetben közvetlenül hatni a szlávokra, azaz a félsziget déli részén. Más területeken viszont, mint elsősorban északon, ahol a görög elem jelentős mértékben kisebbségbe szorult és a bizánci befolyás egészen gyöngye volt vagy pedig a barbárok korábbi betöréseinek nyomán teljesen megsemmisült, a szlávok leigázása nem mehetett végbe békés úton. A szlávok ugyanis az általuk elfoglalt területeket nem úgy tekintették, mint amelyekről Bizánc önkéntesen lemondott, hanem mint hódítással szerzett birtokot, mint kizárólagos tulajdonukat. Ezenkívül azért sem érezték úgy, hogy szorosan kötődnek Bizánchoz, mert társadalmi rendjük alapvetően különbözött a kelet-római birodalométól. Semmiképpen sem cserélhették fel könnyű szívvel szabad, demokratikus alkotmányukat és függetlenségüket a bizánci monarchizmusra és centralizmusra, ami mögött erőszak, szabadságuk elvesztése, sőt jobbágság leselkedett rájuk. Tekintve, hogy a két társadalmi rend törekvései és céljai között ilyen nagyok voltak a különbségek, természetesen szó sem lehetett a szlávok és a bizánciak között békés egyezkedésről. Kettőjük közül az egyiknek előbb vagy utóbb engednie kellett és nem nehéz megítélni, melyiküké kellett, hogy legyen a győzelem.

Nem kétséges, hogy — bármilyen kedvezőek is voltak a kultúrtörténeti feltételek abban az országban, ahol a szlávok letelepültek — aligha tanúsíthattak jelentős és tartós ellenállást azzal a hatalommal szemben, melyet az ezer esztendőös római–bizánci civilizáció képviselt, egy olyan hatalom, melynek legerősebb fegyvere a kereszténység volt, s melynek befolyása végül a leghatalmasabb népeken is győzedelmeskedett. Magától értetődő, hogy a balkáni szlávok sem térhettek ki ez elől a befolyás elől, mely a legkorábban ott vált megfigyelhetővé, ahol a görög elem a legerőteljesebben képviseltette magát. Ezt legjobban a peloponnészoszi szlávok sorsa mutatja számukra: lehettek bármilyen sokan is, végül mégis görögökké váltak. A macedóniai, tráki és móziai szláv törzsek etnikai vonásainak megmaradása valójában csak azzal magyarázható, hogy e területeken a görög és a római kultúrkör keresztelte és ezáltal kölcsönösen gyöngítette is egymást; az itteni szlávoknak ennek ellenére bizonyára ugyanaz lett volna a sorsa, mint a peloponnészosziaknak, ha önmagukban álló, egymástól elválasztott törzsek lettek volna. A fegyverek és a kulturális befolyás segítségével lassanként bizonyosan asszimilálták és a birodalom más népeivel egybeolvasztották volna őket, ha nem jött volna segítségükre az a fontos esemény, aminek révén egyesülésük megkezdődött és ami egyúttal politikai függetlenségüknek és nemzeti létük eljövendő fejlődésének alapjait is megvetette. Ez a balkáni szlávok történetében olyannyira fontos esemény a Balkán-félsziget első szláv államának megalapítása volt, mely éppen abban az időpontban keletkezett, mikor a bizánci kormányzat arra készülődött, hogy a balkáni szlávok teljes mértékű leigázására, a bizánci császári hatalom rájuk való kiterjesztésére az első lépéseket tegye. Ennek a szláv államnak az alapját azonban egy nem-szláv törzs vetette meg, — a *bolgárok*, akik azonban a későbbi fejlemények következtében a szlávoknak első helyüket át kellett, hogy engedjék és azokkal össze kellett olvadniuk és csupán a nevüket hagyták számukra hátra.

A bolgárok, eredetük és korai történetük. — A bolgár történelem kezdetei után azoknak a középszásiai török népeknek a történetében kell nyomoznunk, melyek a „hun” gyűjtőnéven ismertek, minthogy azok között a török törzsek között, melyeket a VI. századi bizánci írók hunoknak neveznek, olyanok is föl vannak sorolva, melyek később a *bolgár* nevet kapták. Mint ismeretes, a hunok, akik a tunguzok nyomásának a hatására vándoroltak Közép-Ázsiából nyugat felé, a Kr. u. II. évszázad közepén elérték Európa keleti területeit. Körülbelül erre az időre (megközelítőleg a 147. esztendőre) vezethető vissza egy hazai forrás szerint az önálló bolgár történelem kezdete is, azaz a bolgároknak Ázsiából Európába való áttelepülésére és azokon a területeken való letelepülésükre, ahol a történelem az V. század

ΕΤΟΥΧΑΠΟΚΤΕΚ, ΣΥΒΙΝΖ
 ΟΡΟΣΩΜΑΙΩΝΚ, ΒΟΛΓΑΡ
 ΕΠΙΣΥΜΕΩΝΕΚΘΥΑΡΒΟΛΓΑΡ,

ΕΠΙΘΕΟΔΩΡΘΟΛΓΟΤΑΚΑΗ
 ΕΠΙΔΙΣΤΡΟΚΟΜΙΤΟΥ

Határköfelirat Simeon cár idejéből, a Római Birodalom és a Bolgár Cárság határán.

első felében találja őket, tudniillik az Azovi-tengertől és a Tanaisz (Don) folyótól keletre fekvő területen. Azonban a bolgár történelem menete *e nép Európában való végleges megállapodásának korában* ismeretlen marad számunkra.

1—4 pp.

A Bolgár birodalom megalapítása a Balkán-félszigeten. Kubrat birodalmának hatalma és jelentősége azonban nem volt tartós. Halála után hamarosan széthullott azokra a különálló hordákra, melyekből összetevődött és melyek élére mostmár öt fia lépett. Ez a felbomlás belső viszályokat idézett elő, melyek megintcsak végzetes következményekkel jártak az államot illetőleg. Mikor a kazárok erős népe rajtuk ütött, a bolgárok képtelenek voltak ellenállni. Kubrat legidősebb fia és örököse arra kényszerült, hogy alávesse magát az új hódítóknak, a másik négy pedig úgy döntött, hogy hordái élén elhagyja hazáját, hogy a kazárok igáját elkerülje. Egyikük, névszerint *Ispërîch* (Asparuch) vagy Aspar-Chruk, törzsével, az unnogundurokkal a VII. század közepén nyugatra vonult azzal a szándékkal, hogy egy biztonságos és az ellenség számára megközelíthetetlen területet keres a letelepedésre. Átlépte a Don, a Dnyeper és a Dnyeszter folyókat és leereszkedett a mai Besszarábián keresztül, ahol egy ideig elidőzött, a Duna torkolatához. Onnan elindulva hamarosan átkelt a Dunán és letelepedett Peukéban, azaz Észak-Dobrudzában, a mai Nikolicel falu közelében, egy olyan helyen, mely igényeinek tökéletesen megfelelt, mely tehát veszélytelennek és különösen jól védettnek tűnt. Úgy látszik, mind a dunai átkelés, mind a Peukéban való letelepedés a bizánci kormányzat beleegyezésével történt. Ez a feltevés azért jogosult, mert Konstantinus, az akkori császár (641—648), aki éppen azidőtájt verte le a macedóniai szlávok felkelését (657) és kötött békét az arabokkal (658), semmiképpen sem engedte volna meg a bolgároknak a birodalomba való belépést, ha letelepülésük ellenséges jelleget öltött volna. Feltehetően ezért fordult Asparuch, — mikor még Besszarábiában időzött, ahol a kazárok hatalmának gyors terjeszkedése miatt semmiképp sem érezhette magát biztonságban, — a császárhoz, hogy a Jusztiniánusz kora óta létező szövetségi szerződések alapján, melyeket apja, Kubrat is megerősített, területet kérjen a letelepedésre, méghozzá föderatív alapon azzal a kötelezettséggel, hogy a birodalom észak-keleti területeit megvédi és a császár fennhatóságát elismeri. Az első időkben, mint ez bizonyított, Ispërîch szigorúan eleget tett a birodalommal szembeni kötelezettségeinek, legalábbis, amíg II. Konsztantin élt, jóllehet a 663-ban kezdődött Itáliával szembeni sikertelen háború, mely a császárt Szirakuzába szőlította,

egyrésről és a 665-ben kitört, az arabok ellen vívott háború másrészről, mely Bizánc számára Kisázsiaiban éppoly szerencsétlen következményekkel járt, mint Afrikában, szabaddá tette az utat a bolgárok előtt, minthogy a birodalom északi határai teljesen sorsukra voltak hagyva. II. Konsztantin-nak Szirakuzában (668-ban) bekövetkezett meggyilkolása után Ispérich teljesen fenyegettek az arabok, és uralmát elkezdte kiterjeszteni Dobrudza déli részeire, amennyiben a Duna mentén rajtaütött a tartományon és mindenütt fosztogatott. A bolgárok viselkedését, akik mostmár nyíltan szembeszálltak a császári hatalommal, Bizáncban természetesen figyelemmel kísérték. Mindazonáltal IV. Konsztantin (668–685) semmit sem tehetett ellenük, amíg a fővárost az arabok fenyegették. Mihelyt azonban ezek visszavonultak Bizánc alól (678), a császár nyomban elhatározta ennek a visszataszító és tisztátalan törzsnek a kiűzését. A következő évben (679-ben) a császár hadjáratot indított a tengeren keresztül Dobrudzsába, egyenesen a bolgár települések centrumába, azzal a szándékkal, hogy „háború segítségével űzze el őket”. A hadjárat azonban nem érte el célját, mert a bizánciaknak vissza kellett fordulniuk, anélkül, hogy az ellenséggel harcra szállhattak volna és akár csak a legkisebb kárt is okozhatták volna neki. Ez a harc nélküli győzelem felbátorította a bolgárokat és megnyitotta előttük az utat az ország belsejébe. Ezt követően nemsokára elérte Ispérich hordáival a mai Várna területét, ahol úgy döntött, hogy egyelőre marad, minthogy ott biztonságos helyet sejtett maga és népe számára. Ekkoriban kezdték a bolgárok, miután lakóhelyüket megalapították mostmár a Duna, a Balkán és a Pontusz között, uralmukat kiterjeszteni az ott talált szlávokra, akik elismerték a bolgár kán fennhatóságát, azt követően, hogy egyezséget, egyfajta szövetséget kötöttek a bolgárokkal, melynek célja a Bizánc elleni közös harc és bizonyos, szövetségeik iránti kötelezettségek teljesítése volt. Ettől az időtől fogva a kormányzati hatalom a bolgárok kezében maradt; azonban belügyeit tekintve mindkét nép megőrizte teljes önállóságát és egymástól egészen elkülönülve élt, ami abból is kiderül, hogy a szlávok az állam megalapítása után még hosszú ideig élesen elkülönültek a bolgároktól. E szövetség folytán a bolgárok mint vezető és uralmon lévő nép központi helyzetet foglaltak el a móziai szláv törzsek között az általuk létrehozott birodalomban. E törzsek egyikének, a „szeverinusoknak”, akiket a Verega-szorostól (Csalkavak-szoros) a Balkán keleti szorosaiig terjedő területen telepítettek le, az volt a feladata, hogy a szorosokat megvédjék a rómaiak ellen. A másik hét törzset délnyugaton telepítették le, hogy az avarok ellen védelmezzék a

határokat. Ispersch a maga népével a Sumla mellett fekvő kaspicsáni fennsíkon állapodott meg, ahol egy a mai Aboba falu közelében lévő megerősített tábor megteremtésével, melynek területe megközelítőleg 23 km^2 volt s melyet magas fal és árok vett körül, megvetette az alapját a bolgár kánok későbbi rezidenciájának, mely a bizánci krónikásoknál Pliszka (Πλιζικα) néven szerepel.

Igy keletkezett a 679-es év táján a Balkán-félszigeten egy új állam, melyet a rómaiak „Bulgáriának” neveztek el arról a népről, amelyik megalapította és megszervezte. Mindezek folytán ez az állam kezdetben teljesen ázsiai jellegű is volt. Élén az uralkodó állt, aki a pogánykorból származó feliratok szerint a „magasságos, nagy” jelzőkkel ellátott *Chan* vagy *Kán* nevet viselte; sőt, a görögöknél „isteni fejedelemnek” (Gottesfürst) nevezték. Az uralkodó után a legmagasabb méltóság a *kafkán* volt, aki a legbizalmasabb tanácsadó tisztjét töltötte be, valamint a *tarkán*, a tartományi helytartó; a helyi körzetek vezetőjét fejedelemnek (comes, knes) nevezték. Ezeket a tisztségeket a nemesek látták el, akik két osztályra bomlottak: a felsőbb osztályba tartoztak a *boljárok*, az alsóba a *bagainok*. Azok, akik különleges érdemeikkel kitűntek, különféle címeket kaptak, mint a bogotur, a kolovrat és egyebek. A néptömeg kisebb szláv és bolgár eredetű törzsekből vagy nemzetségekből állt, melyeknek saját nevük volt. Mindamellett a szláv törzsek megtartották saját fejedelmeiket (knes-ek), akik a helyi seregek élén álltak és néha a comes-i méltóságot is betöltötték. Az állam védelmének feladatát megosztották a két nép között: a bolgárok alkották a lovasságot, akik szigorú fegyelmük és harcias szellemük által tűntek ki, a szlávok pedig, akik gyalogosként szolgáltak, azt kapták feladatul, hogy az ország határait védjék. Minthogy az állam megalapításával megkezdődött a dunai bolgárok történelme, ezt követően hamarosan ezt a híres időpontot (a 679-es esztendő) már mint saját történelmi korszakuk kezdetét fogták fel, és ettől az évtől, azaz a 701. hold- vagy a 680. napévtől kezdték az időszámításukat (700 holdév = 679 napév), és megtartották régi naptáruk sajátosságait, azaz a tizenkétéves körforgást és a holdéveket.

Miután Ispersch az újonnan alapított állam belső rendjét megszervezte, egy olyan államét, melynek határa északon a Duna, keleten a Fekete-tenger, délen a Balkán-hegység és nyugaton az Iszker volt, támadásba kezdett a legközelebb fekvő bizánci területek ellen, minek során számos foglyot is hurcolt haza magával. A gyakori rajtaütések, melyek rablással és pusztítással párosultak, végül arra ösztönözték a gyöngye Konsztantin császárt, hogy békét kössön a bolgárokkal és kötelezettséget vállaljon évenkénti

adó fizetésére. Ez a szégyenletes szerződés, melyért egy bizánci krónikás éles hangon megrója a császárt, mindenestre felfogható volt úgy is, mint egy az egykori birodalmi területen létrejött új állam hivatalos elismerése és meghatározta egyúttal a Bizánc és Bulgária közötti politikai kapcsolatokat is.

10–15. pp.

A hellenizálás kora

A bolgárok szociálpolitikai helyzetének megváltozása. – Már V. Alexius császár uralkodásának első éveiben betörték az országba a normannok az Adria felől Robert Guiskarral az élükön s rövid időn belül meghódították az egész Vardartól nyugatra fekvő vidéket, és csak öt éven át tartó szakadatlan háborúskodás után (1081–1085), melyet nagy pusztítások és fosztogatások kísérték, vonultak el ismét. Azonban alighogy Nyugat-Bulgária felszabadult a normann megszállás alól, az ország keleti felében újból fellángolt a harc, melyet a dél-bulgáriai paulikiánusok nagy felkelése idézett elő, melynek központja Beljatoovo volt, egy Szrednagorában, Philippopeltől északra fekvő erdőitmény és melynek élén a paulikiánus Philippopeli Traulosz állott, egy a császár közvetlen környezetébe tartozó férfi. A felkelés gyorsan tovaterjedt a Balkán-hegység északi részére is, mert a felkelőkhöz hamarosan csatlakoztak a pecsenegek és a kumánok hordái is, akik között sok bolgár is volt. Alexiosz császárnak hosszadalmas és súlyos harcokat kellett vívnia, míg végre sikerült úrrá lennie a felkelőkön és a tehetséges hadvezér, Gregor Pakuriánosz segítségével hosszú időre megszabadulnia a „birodalom rablói-tól és pusztítóitól” – a pecsenegektől (1090) és a kumánoktól (1094). Végül meg kellene még említenünk a keresztetek első hadjáratát (1096), mely a Balkánon át vezetett és mely a lakosságban nagyon rossz emlékeket hagyott, ami bulgáriai fosztogatásaira vezethető vissza. Mindezek az események súlyos károkat okoztak a nép anyagi helyzetében.

A XI. század végén, elsősorban Nyugat-Bulgáriában, gyökeresen megváltoztak a bolgároknak a bizánci birodalommal való kapcsolataik, minthogy az idők folyamán az államigazgatás közös rendszere mindenre kiterjedt, míg az ország keleti részének leigázása kezdettől fogva inkább névleges maradt. Először az ország polgári közigazgatását változtatták meg. I. Alexiosz császár hatalomrajutásáig Bizáncban Bulgáriát valamiféle egésznek tekintették, és így közvetve el is ismerték az egykori bolgár állam egységes voltát, ami a

szkopjei stratég (helytartó) címében: egész „Bulgária” „fejedelme vagy satrafája” („Dux oder Satrap”) is világosan kifejezésre jutott. A XI. század nyolcvanas éveitől azután ez a cím teljesen eltűnik és I. Alexiosz császár a testvérét, Hadriánoszt a „Nyugat Domesztikoszává” nevezi ki, egy olyan címet kap, melyet Gregor Pakuriánosz, Bulgária előző helytartója is viselt. Hogy a közigazgatás többi ágazatában egyéb változások is végbementek-e, egyelőre még nem bizonyos. Kétségtelen azonban, hogy a hozott intézkedések kihatottak a lakosság gazdasági-társadalmi helyzetére.

A bizánci birodalom, melyet európai oldalról a pecsenegék és a kumánok, ázsiai oldalról pedig a törökök, szeldzsukok szorongattak, gyakran küldött különleges katonai hivatalnokokat Bulgáriába, hogy a védelméhez szükséges erőket összehozzák, ami a lakosságot általában arra sarkallta, hogy a környező erdőkbe és hegyekbe meneküljön. Leginkább az adóemelések miatt szenvedett a lakosság, mert a kisparaszti tulajdona éppúgy, mint a közösségi tulajdon teljesen felszámolódott, azonkívül a kormányzat lefoglalta az összes egyházi javadalmat és a nagybirtokot vagy pedig a paraszti javak a nagybirtokosok kezébe kerültek. Ehhez járult még a görög egyház oldaláról kiinduló nyomás is. Maga ochridai Theophylaktosz érsek próbálta ugyan megvédeni az egyházi jogokat, nem érzett azonban szánalmat a szolgásgorba döntött nép iránt, inkább valamiféle megvetést.

A bogomilok mozgalma a XI. és a XII. században. — A bogomilok mozgalma egyáltalán nem tűnt el az után a hatalmas változás után, mely a X. században Péter cár uralkodása idején Bulgáriában életre hívta. A XI. század végén és a XII. század elején befolyási övezetük kiterjedt egész Nyugat-Bulgáriára; azonban Sredec-ben és Philippopolben is találkozunk velük. A szekta két „egyházra” szakadt, az úgynevezett „bolgárra” (Macedóniában) és a „dragourtira” (Trákiában). A bizánci uralom első idejében látszólag békében és nyugton maradtak, míg a konstantinápolyi kormány rendelkezései meg nem sértették a nép nemzeti érzését és míg a patriarchátus tanúkkal szemben toleráns maradt. I. Alexiosz császár idején azonban egész más fordulatot vettek a dolgok. Az ország súlyos társadalmi-gazdasági helyzete, azok a szigorú intézkedések, melyeket az országra gyakorolt bizánci befolyás növelése érdekében hoztak, főként a népnek az egyház által történő hellenizálása céljából, és végül az a vallásos-aszkétikus szellem, ami Nyugat-Európából került át Bulgáriába és amit a keresztesek hoztak az országba, — mindez a bogomilok karjába hajtotta a népet; ott talált vigaszra. Figyelemreméltó, hogy a mozgalom élére mostmár az alsó klérus állt, azaz főképpen a szerzetesség, mely származása szerint bolgár lévén azokat a ve-

széleket és pusztulást, melyek a felső (görög) papság részéről a népnek kiutottak, jobban megérthette. Végül nagy zavargásokra és felkelésekre került sor Macedóniában, melyek elsősorban a felső papság és javai ellen irányultak és melyeket Bazilosz és egy bizonyos Lazarosz nevű szerzetes vezetett.

A bogumilek elleni reakció és a bolgár nép helyzetének rosszabbodása.

– Amíg I. Alexiosz császár a keleti háborúkkal volt elfoglalva, melyekkel egyidőben nyugaton is hadat kellett viselni a tarenti Boemund ellen, aki 1107-ben ismét nagy normann sereggel érkezett a Balkán-félszigetre, „a bogomilok tanítása – mint lánya Anna Komnena megállapítja – csaknem mindenütt elterjedt. Egy bizonyos Bazilosz nevű szerzetes tizenkét tanítványával, akiket apostoloknak neveztek, nagyon értett ahhoz, hogy istentelenséget prédikáljon. Sok embert magával ragadott, mindenkit átítatott istentelenségével és ez a Rosz az elharapódzó lángok gyorsaságával ragadott meg számos lelket”.

A szekta számos követőre talált még a legtekintélyesebbek között is. A bogomilok sikerei végül már komoly aggodalmakat kezdtek ébresztetni a bizánci kormányzatban. Éppen ezért I. Alexiosz császár, mihelyt Boemund halálával (1111) nyugaton megszűnt a veszély, figyelmét erre a szektára irányította és nyíltan üldözésébe fogott, mígcsak legfőbb vezetőjét, Bazilioszt foglyul nem ejtették, Konstantinápolyba nem szállították és itt börtönbe nem vetették; mikor aztán csődöt mondtak az arra irányuló kísérletek, hogy rávegyék tanai visszavonására, 1118-ban a konstantinápolyi cirkuszban (Rennplatz) elevenen elégették.

A mozgalom azonban nem semmisült meg vezetőjének eltávozásával. A kormány türelmetlensége az egyház, a köz- és pénzügyi hivatalnokok minden önkényes eljárását támogatta. Ez arra készítette a lakosságot, hogy méginkább védelmet és vigaszt keressen a bogomilok tanításában és közösségi életében, és így azt figyelhetjük meg, hogy – azok a beszámolók alapján, melyekre a mogleni szent Hilarion életrajzában (Vita) bukkanunk – a bogomilok a XII. század második felében is éppen olyan nagy befolyással voltak a népre, mint korábban.

I. Alexiosz császár utódainak, Joannesznak és Manuel Komnennak az uralkodása alatt (1118–1143–1180), akik az általa megkezdett politikát energikusan folytatták, nem javulhatott a bolgár nép társadalmi-politikai helyzete, és további szenvedéseket kellett elviselnie, mint pl. a keresztteseknek a második kereszteshadjárat során (1147) az országon való átvonulását, továbbá a vad kumánok újabb betöréseit (1124) és emellett viselnie kellett annak a számos háborúnak minden terhét, melyet Bizánc a félszigeten a

normannok, a szerbek és a magyarok ellen viselt. Csak evvel magyarázható, hogy a bolgárok nem vettek részt abban a belső harcban, mely több mint ötven éven át folyt a Balkánon és amely számos vonatkozásban döntő volt a délszlávság sorsát illetően. És ez még mind nem elég, Joannesz és Manuel Komnen uralkodása idején még tovább romlott a lakosság már amúgy is súlyos helyzete. Arra kényszerült, hogy vagy áttelepül a városokba, ahol a proletárok számát növeli vagy lekötelezi magát a földbirtokosoknak és ezáltal elveszti korábbi szabadságát. Hogy mennyire kifejezésre jutott ebben az időben a népek és nemzeti létének elnyomása, abból is látható, hogy a „Bulgária” nevet teljesen használaton kívül helyezték és a bizánci dokumentumokban és írásművekben a régi „Mözia” vagy „Sagori” elnevezéssel helyettesítették, a bolgárokat pedig „öziaiaknak” nevezték vagy a köztük elszórtan élő vallachok nevével illették. A görögök tehát a XII. század végén Bulgáriát birodalmuk egy részének tekintették.

Péter és Asszen felkelése. — A bolgár nép, ha elnyomták is, nem tudott közömbös maradni életének hatalmas változásaival szemben; emlékezett a múltra és nem vesztette el nemzeti önállóságának tudatát sem, lelkében tovább élt a politikailag önálló élet utáni vágy. Míg azonban a bizánci trónon a hatalmas és rettegett Komnenek ültek, a felkelésre tett minden kísérlet hiábavaló volt. Mihelyt azonban Manuel császár halála után a birodalom gyors felbomlása bekövetkezett és a birodalom minden távoli részében fűjni kezdett a szépearatizmus szele, minek során egyes területek elvesztek és a birodalmat egyrészt a normannok, másrészt a magyarok kívülről megtámadták, a bolgárok sem szalasztották el a felkelésre kínálkozó kedvező alkalmat. Az előkészületeket már első Andronikosz Komnen uralkodása idején (1184–1185) megtették és a felkelés nemsokkal a tehetségtelen II. Iszak Angelosz (1185–1195) trónralépése után kitört, mégpedig Észak-Bulgáriában, ahol a bizánci befolyás és hatalom már felettébb meggyengült és ahol új nyugtalan, a lázadás szellemével átitatott elemek folyamatos odaáramlása révén a nemzeti öntudat sokkal jobban megmaradt, mint Nyugat-Bulgáriában. A szabadság szelleme itt sohasem aludt ki, sem a néptömegekben, sem a bojárok rendjében, akiknek képviselői mint független urak a váraikban éltek, melyek hegyeken épültek és melyek körül a nép nehéz időkben összegyűlt és ahol védelmet keresett. A felkelés élére, melyhez a vallachok is csatlakoztak, két bojár állt, a két testvér: Péter és Assen (Assan), akiknek mellékneve (ragadványneve) Belgun volt; két bevehetetlen vár, Carevic és Trapezica urai, melyek Trnovóban a Jantra mellett feküdtek. Mindketten arra törekedtek, hasonlóan a korabeli bizánci nemességhez, hogy szuverén

pozícióra tegyenek szert. Mikor azonban kérésüket Bizáncban megvetéssel elutasították, hazatérésük után összegyűjtötték a népet szent Demetriusz templomában és az egyház által is támogatva ünnepélyesen nyilatkozatot tettek szabadságuk visszaszerzésére. Ebben a következő állt: „Isten kegyeskedett a bolgárok és a vallachok szabadságát visszaadni és elhatározta, hogy leveszi róluk a hosszú éveken át viselt igát, mely a keresztény mártírt, Demetriuszt is arra ösztönözte, hogy a püspöki várost, Szalonikit és annak templomát elhagyja, ne éljen tovább együtt a görögökkel és a nép ügyéhez csatlakozzon, hogy segítségére legyen.” Majd így folytatták: „Hogy a népet még jobban lelkesítsük, eljött hát a döntő pillanat, mikor már nem szabad tovább várakozni, mikor határozottan fel kell lépni a görögök ellen; ha azonban az elkövetkező háború során görögök foglyulejtésére kerülne sor, semmilyen feltételek között sem szabad akárkit is életben hagyni, hanem mindenkit, aki fogságba esik, könyörtelenül le kell verni és meg kell semmisíteni; váltságdíj ellenében sem szabad senkit szabadon bocsátani, sem a kérésnek vagy könyörgésnek engedni, semmitől sem szabad meglágyulni, akár a kemény gyémánt, hanem minden foglyot agyon kell verni.” Az előkészületeket ilymódon megtéve, Péter és Assen általános lelkesedés közepette kibontotta a felkelés zászlóját (1185). A két testvér nagyon ügyesen vezette a felkelést, és az hamarosan kiterjedt a Balkántól északra fekvő egész vidékre.

A bolgár függetlenség kikiáltása. — A felkelők először Preszláv felé vonultak és a város bevételére tett balsikerű kísérlet után betörték Trákiába. A felkelés első sikerei a feudális autokráciának a központi hatalommal szemben vívott, már említett harcán kívül a következő körülményekre vezethetők vissza, melyeket a felkelés vezetői kétségtelenül mérlegeltek:

1. A magyaroknak a birodalom elleni inváziója az 1183-as és az azt követő években, mikor bevették Belgrádot és Branyicsevét, sőt Nisen keresztül Sredecet is elérték, ahonnan rilai szent János vallását Gran városába átültették.
2. 1185. júniusában a szicíliai normannoknak a bizánci birodalomba való betörése, melynek során Durazzót, augusztusban Szalonikit és azt követően Szerresz és Amphipolisz városát elfoglalták és elérték Moszinopoliszt (a mai Gjümürdzsinát). Azonban 1185. november 7-én Alexiosz Vranasz bizánci hadvezér tönkreverte és a félszigetről elűzte őket.
3. Kétségtelen, hogy a bolgároknak leginkább az az összeesküvés jött kapóra, mely a normannok e legyőzöjének nevéhez fűződik, aki — a felkelő bolgárok ellen harcba szólító parancs vétele után, — összevonta a csapatait Adrianopolben és kikiáltotta magát császárnak. Mihelyt a bizánci császár, Iszak Angelosz a bitorlót le-

győzte (1186), haladéktalanul a bolgár lázadók ellen vonult. Péter és Assen a Balkán-hegység hágóiba húzódtak vissza, ahol állásaikat megerősítették és várták az ellenséggel való összeütközést. Mindazonáltal a császárnak sikerült a bolgárok számára észrevétlenül átkelnie a Balkánon és a táborukban váratlanul hátba támadnia őket. A felkelők serege vereséget szenvedett és szétszóródott, a két vezér a Dunán át a kumánokhoz menekült. Minthogy a császár úgy vélte, a felkelés egyes személyek műve, mégpedig a két testvéré és követőiké, nem pedig kiterjedt népmozgalom, megelégedett azzal, hogy az útjába eső gabonaföldeket elpusztítsa és aztán a lehető leggyorsabban visszavonult Konstantinápolyba.

Ezalatt Péter és Assen rábírt a kumánokat, hogy vonuljanak hadba a görögök ellen, ennek fejében pénzt adtak nekik és megígérték, hogy átvonulhatnak a Balkán-hegységen, kedvükre fosztogathatják a bizánci területeket és fogságba vethetik a lakosságot. A kumánok örömezt elfogadták ezt a javaslatot és 1186 őszén Péter és Assen — a kumánok tömegei által támogatva — ismét megjelent Észak-Bulgáriában és elfoglalta a Duna és a Balkán között fekvő, a görögök által elhagyott vidéket. A kumánok gyorsan átkeltek a Balkán-hegységen, majd rabolva és fosztogatva betörték Trákiába. A görögök arra irányuló próbálkozásai, hogy elűzzék őket, sikertelenek maradtak és a bizánci császárnak amellet kellett döntenie, hogy ismét hadat viseljen Észak-Bulgária ellen, ahol a felkelés vezetői jól megerősítették állásaikat. Viszonylag nagy kerülőutat választottak — Sredecen keresztül —, mely azonban éppen az előrehaladott évszakot tekintve kényelmesebb volt. A hamarosan megkezdődő tél miatt azonban nem jutottak tovább.

Csak 1187-ben, a tavasz beköszöntésekor folytatta a császár a hadjáratot, mikoris átkelt a hegységen a slaticai szoroson át Timovo irányába. Lovcsnél azonban feltartóztatták és a város három hónapig tartó sikertelen ostroma után vissza kellett térnie fővárosába. Ekkor fegyverszünetet kötött, egyrészt, mert meg volt róla győződve, hogy nincs már abban a helyzetben, hogy a felkelést leverhesse, másrészt pedig azért, mert ugyanabban az időben a szerb fejedelem, Nyemanja István (1170–1196), aki Péterrel szövetséget kötött, időközben elfoglalta Nist és néhány bizánci területen fekvő erődítményt szétrombolt. A fegyverszünet megerősítése végett Péter és Assen elküldték öccsüket Joanicát mint kezeset Konstantinápolyba. Hogy a fegyverszünet révén a császár Észak-Bulgária különválását elismerte-e, nem ismeretes; mindenesetre mind a felkelés vezetői, mind a bolgár nép úgy tekintették, mint a Duna és a Balkán között fekvő vidék függetlenségének hallgatólagos elismerését és ezért a második bolgár birodalom megteremté-

sének idejét is át kell tennünk az 1187-es évre; egy bizonyos Bazilioszt Tmrovóban felszenteltek a bolgár egyház önálló és független érsekévé.

90.–98. p.

(in: V. N. Slatarski: Geschichte der Bulgaren

Tom 1. Von der Gründung des bulgarischen Reiches bis zur Türkenzeit
(679–1369) Leipzig, Verl. Parlapanoff. 1918)

GUSTAV HENNYEY:

MAGYARORSZÁG SORSA KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT

Emlékiratok

(Von Hase § Koehler Verlag – Mainz 1975)

Hennyei Gusztáv az 1930-as években a hadügyminisztérium hírszerző irodájában dolgozott, a háború kirobbanása után csapattiszti szolgálatot teljesített, azután a Honvédelmi Minisztérium Munkaügyi Főcsoportjának főnöke és a Honvédelmi Munkaszervezet vezetője, végül 1944. augusztus 29-től október 16-ig Lakatos Géza kormányának külügyminisztere volt. Az összeomlás után emigrált. Emlékiratában a magyar ügyet, mint Horthy Miklós egyik leghívebb embere, tárgyalja és védelmezi. Elfogultsága a kormányzóval és a rendszerrel szemben nyilvánvaló. Ennek ellenére munkájának néhány részlete és főként azok, amelyek külügyminisztersége idejére vonatkoznak, érdemleges ismereteket és szempontokat tartalmaznak. Az alábbiakban némi rövidítéssel, ami az érdemet nem érinti, az 1944-es eseményekre vonatkozó fejezeteket közöljük.

IX. A német Wehrmacht megszállja Magyarországot

1944. március 19-én a korareggeli órákban, úgy hajnali 5 óra körül, a telefon ébresztett fel; közölték, hogy a budapesti repülőtéren német csapatok landoltak és megszállták a környéket. Hamarosan további jelentések érkeztek, amelyek arról szóltak, hogy nyugaton Ausztria, Délen pedig Jugoszlávia irányából a magyar határt német csapatok lépték át és megkezdődött Magyarország megszállása.

Magyarország váratlan, hirtelen megszállása az egész magyar népet mélyen megrendítette, mert ezzel a radikális lépéssel senki sem számolt. A magyar katonai vezetés ugyan kapott bizonyos híreket a német csapatösszevonásokról az osztrák határon, sőt sejtette, hogy valami készülődés van, egy Magyarország elleni akcióval azonban mégsem számolt, s annál is kevésbé, mert a kormány ezidő szerint éppen Salzburgban tartózkodott, ahol Hitler meghívására – aminek csak habozva tett eleget – megbeszélés volt folyamatban, ami viharos fordulatot vett (L.: Horthy „Ein Leben für Ungarn” 262.

old.). Megjegyzendő, hogy Von Jagow úr, az akkori német követ, Ghiczy Jenő külügyminiszterrel szemben felháborodottan utasította vissza a vádat, miszerint a határon gyülekező német csapatokat Magyarország megszállására helyeznék készenlétebe.

Magyarország német megszállása és a kormányzó Kleßheimből való visszatérése után Jagow német követet Edmund von Veessenmayerrel cserélték fel, akit Magyarországon egyidejűen teljhatalmú megbízottá nevezték ki.

Veessenmaeyert a Horvátország egyéves fennállása alkalmából rendezett ünnepély alkalmából ismertem meg, akkor azonban nem sejtettem, hogy 1944 márciusában a német birodalom képviselője lesz. Veessenmayer a vezető nemzetiszocialista politikusok legszűkebb köreihez tartozott, és már 1943 elején Magyarországra küldték, hogy a magyar viszonyokat és problémákat tanulmányozza. A feltűnés elkerülése érdekében 1943 novemberében a „Standard” lámpagyár budapesti kirendeltségének igazgatójává nevezték ki, és szoros kapcsolatokat létesített magyar ellenzéki politikusokkal.

Veessenmayer rendkívül terjedelmes jelentést készített Magyarországról, amelyet 1943 decemberében bocsátott a berlini külügyminisztérium rendelkezésére, s amely meghatározó lett a magyarországi német politika irányában. Nagy kár, hogy ez a jelentés, amely részletesen foglalkozott Magyarországnak történeti, politikai, gazdasági, katonai és társadalmi helyzetével, csak az emigrációban jutott tudomásomra. A jelentést ugyanis elárasztják a valótlanosságok és a hamis beállítások, amelyek kihatásait Magyarországnak el kellett szenvednie.

Magyarország német megszállása Magyarországnak számára mind katonai, mind politikai szempontból fordulópontot jelentett. A magyar állam szuverenitása a legnagyobb mértékben korlátozódott, az ország minden szempontból az uralkodóvá váló német befolyás alá került. Ezen események alapján fel kell tenni a kérdést, vajon ez az időpont nem lett volna-e előnyösebb Magyarországnak a háborúból való kiválására. Nemzeti szempontból és a magyar szuverenitás védelme szempontjából igazolt lett volna, kérdéses marad azonban, miként alakult volna a jövő. Biztosra lehetett venni, hogy Hitler akkor a magyar ellenálláson úrrá lett volna és hogy Szálasi került volna hatalomra. Ezt az alkalmat Magyarország esetleg kihasználhatta volna arra, hogy a három szövetséges hatalommal fegyverszünetet kössön. Nézetem szerint a szövetségesek aligha viselkedtek volna másként, mint 1944 szeptemberében, vagyis Magyarországot ebben az időpontban is Moszkva felé irányították volna.

Magyarország német megszállása mindenesetre sürgette a kormányzó törekvését, hogy a háborút a lehető leghamarabb befejezze.

+

Az ország megszállása következtében a kormányzó rendkívül nehéz és kényes helyzetbe jutott. Már a Salzburg melletti Kleßheim várában Hitlerrel lezajlott találkozója alatt, majd pedig Budapestre történt visszatérte után is azzal a gondolattal foglalkozott, hogy lemond kormányzói tiszteréről, mivel nem akart egy megszállt ország államfője lenni. Hamarosan arra a meggyőződésre jutott azonban, hogy visszalépése esetén az ország vezetése teljesen az extremisták, feltehetően Szálasi Ferenc kezeibe jutna, aki a magyar Nyilaskeresztes Párt vezetője volt. Ebből kifolyólag határozta el, hogy a számára kiszabott súlyos terhet tovább viseli.

A rendkívül erős német befolyás kifejezésre jutott az új magyar kormány összeállításában is. Az új miniszterelnök, Sztójay Döme, aki személy szerint hű volt a kormányzóhoz, már jó ideje meggyőződéses németbarát irányt képviselt, hasonlóan kormánya számos tagjához. Sztójay Döme már a Hitler-rezsim előtt Németország lelkes híve volt, s azt a véleményt képviselte, hogy Magyarország fennállása szorosan összefügg Németországgal. Katonai attasé volt Németországban, később követ lett, és megszerezte a vezető német személyiségek megbecsülését. Sztójay a miniszterelnöki posztot kizárólag a kormányzó kifejezett kívánságára vette át. Nem kétséges, hogy ez a vállalkozás súlyos személyi áldozat volt az ő részéről. Mint akkoriban hitelt érdemlően elmondotta, a kormányzást nem akarta vállalni, Horthy azonban súlyt helyezett erre, mert mindenképpen németbarát kormányt kellett alakítani és a kormányzó semmi szín alatt sem akarta a nyilaskeresztes Szálasi miniszterelnökként elfogadni. Így csak Sztójay maradt, aki Horthy hű embere volt, egyidejűleg azonban a nemzeti-szocialista Németország csodálója is.

Mivel sokáig szolgáltam Sztójay beosztottjaként és közel álltam hozzá, elmondta rendkívül súlyos helyzetét, amelybe került: nem volt politikus, s így a politika sokoldalúságát és furfangjait nem ismerte, emellett beteg volt és csak gyógyszerek segítségével tudta magát tartani. Egészségi állapota megkövetelte, hogy augusztus elején szanatóriumi kezelésnek vesse alá magát.

Hamarosan azonban még a németbarát Sztójay kormány helyzete is tarthatatlanná vált. Ennek okai között volt a belpolitikának a megszállás okozta akadályoztatottsága, az általános katonai helyzet gyors romlása és végül a zsidókérdés kiéleződése, ami nagyon jelentős szerepet játszott.

A kormányzó és tanácsadói már nem tudták eltitkolni azokat a megfontolásokat, amelyek szerint a Sztójay kormány által képviselt, teljes egészében a nemzetiszocialista Németországra beállított vonalat nem lehet továbbfolytatni, mert ez csak arra jó, hogy az országot romlásba taszítsa. Az irányváltatást mindenekelőtt azért is szükségesnek vélték, mert Németország politikai és katonai helyzete gyorsan romlott. Szálasi kísérlete, hogy Bárdossy közös politikai vezetés kialakítására megnyerje, meghiúsult.

Új politikai kurzust azonban csak új kormány segítségével lehetett megvalósítani. A kormányzó azon a véleményen volt, hogy e feladat megoldására egy párton kívüli, lehetőleg katonákból álló kormány lenne a legmegfelelőbb. Ebből kifolyólag 1944 júliusában magához kérte Lakatos Géza vezérezt, aki addig az első hadsereg főparancsnoka volt, azzal a céllal, hogy az új kormány alakítására még nem jött el, mert a helyzet erre még nem érett meg. Egyébként azt is szükségesnek vélte, hogy a kormányzó szándékáról a német vezetést előzetesen értesítsék.

Ezt az álláspontot a kormányzó is magáévá tette és a Budapesten akkreditált német teljhatalmú megbízott, Veessenmayer útján informálta a német vezetést. Veessenmayert a kormányzó közlése rendkívül meglepte. A maga részéről Ribbentrop közvetítésével értesítette a dologról Hitlert. Első dühében Hitler Magyarországgal szemben a legkeményebb intézkedésekhez akart nyúlni: a megszálló csapatok megerősítéséhez. Mivel a 18. SS-hadosztály és a 73. gyalogos hadosztály kivonása óta a magyarországi német csapatok nélkülözték a hátvédet, július 15-én elrendelték az 5. páncélos-brigád felállítását Magyarországon, aminek szeptember 25-ig be kellett fejeződnie. Mivel a kormányzó az országot nem akarta újabb megpróbáltatásoknak kitenni, az új kormány megalakításáról átmenetileg lemondott.

.....

X. Magyarország kiútja a második világháborúból

A Lakatos kormány megalakulása

1944 augusztus elején egy vasárnap délelőttön Lakatos Géza vezérezt meglepő hírrel keresett fel a lakásomon. A kormányzó megbízásából jött, közlendő velem, hogy a kormányzó a Sztójay kormány felváltására új kormány megalakításával bízta meg. Külügyminiszternek engem szemelt ki. Ez a közlés számomra tökéletes meglepetést okozott, minthogy soha nem

gondoltam ilyen magas pozícióra, jóllehet már hadnagykorom óta élénk érdeklődéssel viseltetem a külpolitika iránt, és éveken keresztül katonai-diplomáciai szolgálatban álltam. Megemlítettem néhány katonai attasét, akik képességeik és nyelvtudásuk miatt e posztra alkalmasak lennének. Lakatos azonban hangsúlyozta, hogy kinevezésem a kormányzó kívánsága. Azt hiszem, Horthy admirális azért gondolt rám, mert belgrádi beosztásom idején, de ezt követően is, gyakran voltam nála megbeszéléseken, s így engem közelebbről megismerhetett. Szerepet játszott azonban itt egy másik ok is. A kormány alakításánál a német követ Hitler parancsára bizonyos befolyást gyakorolt, és mindenáron azt akarta elérni, hogy külügyminiszterré Bárdossy László volt miniszterelnököt nevezzék ki, aki teljesen hitlerista vonalon állt. A kormányzó számára ez elfogadhatatlan megoldás volt, tekintve, hogy terveit vele nem vihette volna keresztül, de meg a két úr között személyes ellentétek is voltak. Ezért tette a kormányzó azt a javaslatot, hogy ne diplomatát, hanem egy indifferens személyiséget, egy katonát nevezzenek ki, és ezért említette az én személyemet. Mivel Veessenmayer velem szemben nem tudott mit felhozni — jó ideje ismert egyébként — elfogadta a javaslatot. Így lettem külügyminiszter.

Lakatos a továbbiakban közölte velem, hogy a kormányzó eltökélt szándéka a háború befejezése és e célból a kapcsolatok felvétele a szövetségesekkel. E felfogás elfogadása volt külügyminiszteri kinevezésem feltétele. A számomra felállított feltételből világossá vált, hogy a kormányzó komolyan foglalkozott a háború befejezésének gondolatával. Ezt bizonyította a kormány összeállítása is, amelyben a vezető szerepeket olyan tábornok kapták, akik egyetértettek a kormányzó által felállított feltétellel.

1944. augusztus 29-én délután éppen az iparügyi minisztériumban elnököltem egy munkaszervezeti ülésen, mikor értesítést kaptam a Lakatos kormány megalakításáról, és a késő esti órákban a kormányzónál le is tettem az esküt. A kormányzó szándékairól, amint az várható volt, az illetékes német szervek ezúttal is tudomást szereztek. Ismét előtérbe került a gondolat, hogy a kormányzót és más vezető személyiségeket letartóztatassanak, másként szólva, hogy végrehajtsák a már régóta latolgatott puccsot. Érdekes módon azonban Hitler, aki néhány héttel ezelőtt még a radikális megoldás mellett lépett fel, ezúttal belenyugvóbb volt. Veessenmayer útján levéllel fordult a kormányzóhoz, amelyben kifejezte ugyan németbarát szellemű kormány iránti követelményét, egyidejűen azonban Veessenmayert utasította, hogy amennyiben a Sztójay kormány átalakítását nem lehet elkerülni, gondoskodjék arról, hogy az új kormány megalakításában „befolyása” ér-

vényre jusson. A kormányzó régi követelését viszont, hogy a magyar csapatokat vonják vissza Magyarországra, Hitler ezúttal is visszautasította.

Ebben a helyzetben Románia váratlan kilépése a német szövetségből – 1944. augusztus 23-án – döntő fordulatot hozott. A helyzet csak tovább élesedett azáltal, hogy Románia két nappal később a Szovjetunió oldalán aktívan bekapcsolódott a Németország elleni katonai küzdelembé. A kormányalakítás a német „befolyásolás” következtében nem volt könnyű feladat, viszonylag mégis rövid idő alatt megtörtént. Veessenmayernek az volt a kívánsága, hogy a külügyminiszeri tárcát Bárdossy László volt külügyminiszter és miniszterelnök, a honvédelmit pedig Ruzskay Jenő vezérőrnagy vegye át, míg Reményi-Schneller Lajos és Jurcsek Béla maradjanak meg addigi beosztásukban, a pénzügy- illetve a földművelésügyi minisztérium élén. Hogy a német kívánságoknak engedjen, a kormányzó a két utóbbi minisztert elfogadta, elutasította viszont mind Bárdossy, mind Ruzskay kinevezését.

1944. augusztus 29-én a kormány a következő módon alakul meg: miniszterelnök: Lakatos Géza vezérezredes; külügyminiszter: Hennyey Gusztáv vezérezredes; belügyminiszter: Bonczos Miklós; igazságügyminiszter: Vladár Gábor; kultuszminiszter: Rakovszky Iván; honvédelmi miniszter: Csatay Lajos vezérezredes; kereskedelemügyi miniszter: Markos Olivér; iparügyi miniszter: Gyulay Tibor; pénzügyminiszter: Reményi-Schneller Lajos; földművelésügyi miniszter: Jurcsek Béla. Bonczos Miklós megbetegedése után báró Schell Péter lépett a helyére. A kormány az eskü letétele után ülést tartott, melynek legfontosabb határozata a következőképpen szólt: „Magyarország a német erővel együtt továbbfolytatja a harcot, mert a Kárpátokat és Erdélyt minden áron tartani kell.” A kormányzó és a kormány valamennyi tagjának szilárd akarata volt a haza határainak megvédelmezése. Egyidejűleg végre kellett hajtani a háború befejezésének előkészítését.

A minisztertanács elhatározását nem csak Magyarország sorsa vezette, hanem szerepet játszott benne az egész Duna-medence védelmezése a Vörös Hadsereg betörésével szemben. A nyugati hatalmak ezt sajnos későn ismerték fel, nevezetesen amikor Churchill 1944 szeptemberében követet küldött Magyarországra. (l. a 86. old.-on.)

A fegyverszüneti kérdés fejlődése

A katonai helyzet alapján már jóval a Lakatos kormány megalakulása előtt nyilvánvaló volt, hogy Németország a háborút nem nyerheti meg. A helyzet még csak súlyosabbá vált azáltal, hogy Németország szövetségesei a szövetséget sorra elhagyták, úgy hogy végülis egyedül Magyarország maradt Németország oldalán. A kormányzó így azzal a kérdéssel került szembe, hogy vajon viselheti-e továbbra is a felelősséget egy teljesen kilátástalan háború folytatásáért. Személyesen jelen voltam, amikor államfői és katonai minőségében a nehéz lelki harcot megvívta és el kellett, hogy határozza, amit e súlyos helyzetben tenni lehetett. Katonai becsülete és Németországgal szemben való elkötelezettsége a harc folytatása mellett szólt, mint államfőnek azonban kötelességének kellett tekintenie, hogy népét és hazáját egy kilátástalan küzdelemtől és a saját területén folytatandó harci cselekményektől megkímélje. Lelki küzdelme a jelenlétemben megfogalmazott következő szavakban nyert kifejezést: „Mint államfő felelős vagyok országomért és népemért. Legfőbb kötelességem, hogy országomat és lakosságát megmentssem a megsemmisítéstől, különösen mivel most már a győzelem legcsekélyebb kilátása sem áll fenn. El akarom kerülni a felesleges vérontást és nem engedem, hogy az ország hadszíntérré váljék.” A kormányzó számára, — aki az első világháborúban oly bátran harcolt, akit „Otranto hőseként” az osztrák Mária-Terézia renddel tüntettek ki és akit a háború végén az osztrák–magyar flotta főparancsnokává neveztek ki, — a fegyverszünet-kérelem különösen terhes feladat volt. Mindenesetre az elhatározás számára nehezebb volt, mint egy politikus számára, akinek nem volt egy ilyen katonai múltja.

Vezető politikai személyek, mint gróf Bethlen István, aki hosszú ideig miniszterelnök volt, az egykori külügyminiszter, Kánya Kálmán és sokan mások határozottan felléptek a fegyverszüneti állapot mielőbbi megteremtéséért. Kánya Kálmán már szeptember elején memorandumot terjesztett a kormányzó elé, amelyben a háború továbbfolytatásának katasztrófális következményeit vázolta, és kifejezésre juttatta, hogy egy ésszerű politikának az emberéletek felesleges feláldozása nem lehet célja. Hasonló gondolatokat fejtett ki Kánya úr előttem is. A fegyverszünet-kérelem eldöntésében az a megfontolás is szerepet játszott, hogy a kitartás a Magyarország által elvesztendő részek szempontjából csak hátrányokat eredményezhetne.

A kormányzó kérésére ezekben a napokban hosszú eszmecserét folytattam gróf Bethlen Istvánnal. Bethlen gróf a várban huszárezredesi egyenruhában jelent meg, bajusz nélkül, úgy hogy alig ismertem fel. A tanácsko-

zás ifj. Horthy Miklós szobájában zajlott le, titokban, mivel Bethlen grófort a német hatóságok körözték. Gróf Bethlen izgatott szavakkal tett szemrehányást azért, hogy a fegyverszünetet még mindig nem kötöttük meg, ami pedig a lehető legsürgősebb. Erre felfedtem előtte, hogy a kormányátvétel első napjától fogva Bernen keresztül igyekszünk a fegyverszünetet elérni, ez azonban a legjobb akarattal sem lehetséges egyik napról a másikra. Hosszabb beszélgetés után sikerült Bethlen grófort bizonyos mértékben megnyugtatom.

Homlokegyenest ellenkező álláspontot képviselt a korábbi miniszterelnök, Bárdossy László. 1944 szeptember második felében felkeresett és rá akart venni a kormányzó befolyásolására, hogy ne kössön fegyverszünetet. Nincs más megoldás, mint az utolsó emberig harcolni a németekkel a kommunizmus ellen. Kifejtettem Bárdossynak, hogy a háború véglegesen el van vesztve, s ezért Magyarországnak a lehető legrövidebb időn belül ki kell lépnie a háborúból. Az utolsó emberig folytatandó harc illuzórikus, nagyon sok áldozatot követelne, anélkül, hogy Magyarország helyzetén változtatni lehetne.

Nem szabad elfelejteni, hogy Finnország és a távoli Japán mellett a német állami főhatósággal szemben a szövetség fennállása alatt egyedül Magyarország őrzött belső függetlenséget, míg Olaszország, Románia, Horvátország és Szlovákia sokkal messzebbmenő szálakkal, részben még ideológiai kötelékekkel is a nemzetiszocialista Németországhoz volt kötve. Nagyon természetes módon került így az előtérbe Magyarország szempontjából a létkérdés, midőn hirtelen maga az állam léte látszott veszélyeztetve. A Németországgal fennálló szövetség felmondása ennek ellenére súlyos lelkiismereti kérdést jelentett a kormányzónak. Ezt igazolja 1944. október 15-i magatartása, valamint egy levél, amelyet a háború után Dr. Konrad Adenauer kancellárnak írt (9. melléklet). Tanácskozások alkalmával a kormányzó szintén hangsúlyozta, hogy adott időpontban a német vezetést elhatározásáról értesítette; pontosan azt tette, amit a finn Mannerheim marsall szintén megtett.

Mint említettük, a fegyverszünet megkötésére irányuló elgondolása ellenére a kormányzó úgy határozott, hogy a harcot a Kárpátokban és Erdélyben tovább kell folytatni. Hasonlóképpen határozott első minisztertanácsi ülésén a Lakatos kormány is. Az állások tartása az orosz támadással szemben nemcsak magának Magyarországnak, de Németországnak is létfontosságú érdeke volt, nem csak azért, mert Magyarország földrajzi helyzete miatt elsőrendű jelentőséggel bírt Németország szempontjából, hanem jelentős volt stratégiai okokból is. Magyarország ezért Németországtól joggal elvárhatta, hogy védelme érdekében minden megtörténik, s annyival is inkább,

mivel magyar területen közel százezer német katona állomásozott. Magyarország fontosságát Guderian vezérezredes hangsúlyozta, akinek az előbbieken már érintett látogatása főként éppen a Kárpátvonal biztosítását szolgálta.

A Németországhoz intézett magyar ultimátum

A fegyverszüneti kérdés alakulására az orosz erők felvonulása Romániában a Kárpátok hágóira döntő befolyást gyakorolt. A hír 1944 szeptember 7-én érkezett Budapestre. A kormányzó még ugyanezen a napon koronatanácsulést hívott össze és bejelentette, hogy a szövetséges hatalmaktól fegyverszünetet fog kérni. E határozatot azon legújabb hír alapján hozta, miszerint 5 orosz páncélos alakulat Románia felől felvonult a Kárpátok keleti felén. Magyarország ezen erők további előnyomulása esetén gyakorlatilag védelem nélkül marad. Ha ezek a páncélos erők a hágókon át elérik az innenső medencét, a nagy magyar Alföld elérése már nem jelent számukra semmilyen lényeges nehézséget. Horthy véleménye szerint a német vezetéshez ultimátumot kell intézni, mely bejelentené, hogy amennyiben Németország 24 órán belül a védelem számára szükséges erőket nem bocsátja rendelkezésre, Magyarország arra kényszerül, hogy fegyverszünetet kössön.

A helyzet alapos megvitatása után a koronatanács a kormányzó előterjesztését egyhangúan elfogadta. A miniszterelnököt és a vezérkari főnököt egyidejűen felkérték, hogy a határozatot még ezen a napon közölje Veessenmayer német követtel és a Wehrmacht magyarországi parancsnokával, Greiffenberg gyalogsági tábornokkal. A követelt csapatok erősségét 5 páncélos hadosztályban jelölték meg.

A koronatanács ülésén arra a nézetre jutottunk, hogy esetleg feltétel nélküli kapitulációval kell számolnunk, a fegyverszüneti tárgyalásokon mégis arra kell törekedni, hogy a lehetőséghez mérten az alábbi alapelveket képviseljük:

1. Amennyiben lehetséges, a szövetségesek csak a stratégiailag fontos központokat szállják meg.
2. Román és jugoszláv erők a megszállásban nem vesznek részt.
3. A magyar biztonsági szervek (Csendőrség és rendőrség) igénybevétele a belső rend fenntartásában.
4. A szövetségesek hozzájárulása a német csapatok zavartalan kivonásához, mert Magyarország nem hajlandó arra, hogy egykori szövetségese ellen harcoljon és ezt nem fogja tenni. A külügyminiszter ha-

ladéktalanul megteszi a szükséges előkészületeket az esetleges fegyverszüneti tárgyalásokra.

Lakatos miniszterelnök még 1944 szeptember 7-én este ismertette Veesenmayerrel a koronatanács határozatát. Ezen felül a kormányzó, tekintettel a rendkívül kényes helyzetre, személyes levéllel fordult Hitlerhez, amelyben nemcsak a magyar határon húzódó front számára a megfelelő német csapatok azonnali rendelkezésre bocsátását követelte, hanem azt is, hogy az ország határain messze túl harcoló magyar csapatok térjenek vissza. Ugyanebben az időben Vörös vezérezredes, a magyar vezérkar főnöke memorandumot juttatott el Guderian vezérezredeshez, amelyben a Kárpát-medence stratégiai jelentőségét, valamint német csapatok haladéktalan rendelkezésre bocsátásának szükségességét fejtette ki és ezt kérte.

...

Szeptember 11-én Vörös vezérezredes Greiffenberg gyalogsági tábornokkal együtt a német főhadiszállásra repült, hogy ott a magyar kérdést személyesen is megtárgyalja. Ez alkalommal Hitler nem csak a kívánt 5 páncélos hadosztályt ígérte meg, hanem ezen kívül Vörös vezérezredest arról is biztosította, hogy rövid időn belül olyan katonai operációkat kezd, amelyek révén nem csak Erdély, de a Kárpátokon túl Románia is ismét birtokába kerül. Az operációs tervek már kidolgozás alatt állnak. – Mindezekből a tervekből a továbbiakban egyetlen egy sem valósult meg.

A szeptember 7-i koronatanács-határozat sem került a valóságban kivitelre. Szeptember 8-án ugyanis a német teljhatalmú tábornok felkereste Lakatos miniszterelnököt, ezen kívül Veesenmayer német követ és Bárdossy úr, az egykori magyar miniszterelnök audiencián jelent meg a kormányzónál és rávette őt elhatározása megmásítására. A változást az váltotta ki, hogy Veesenmayer biztosítékot közvetített, s ez egy behangzott a teljhatalmú tábornok által tett közléssel, miszerint a kívánt hadosztályok egy héten belül rendelkezésre fognak állni és egyesek közülük már el is indultak; ezen kívül a Balkán-térségben álló erőkből 10–14 napon belül 5 hadosztály az Orsova–Belgrád térségbe vonul fel és bevetésre kész lesz.

Hitler és a német megbízottak ígéretei üres szavak maradtak. Magyarország stratégiai védelmére minden hatékony segítség elmaradt. A valóságban mindössze annyi történt, hogy a német megbízottak által beharangozott erők előbb Nyugat-Magyarországon, majd Budapest körül állomásoztak, s majd csak hetek múltán, október első felében kerültek bevetésre a magyar Alföldön, amelynek bevételét az orosz csapatok által akarta éppen a magyar kormány és a vezetés német segítséggel elkerülni.

A német Wehrmacht ebben az időben — öt éves háborúskodás után — már oly gyenge volt, hogy hatékony segítséget Magyarországnak már egyáltalán nem tudott nyújtani.

...

Az 1944. szeptember 7-i koronatanácsai határozat a Németországhoz intézendő ultimátumról és a fegyverszünet megkötéséről a szeptember 10-i rendkívüli minisztertanácsai ülésen újból szóba került. Néhány miniszter szorgáltatta erre az alkalmat, különösen a Hitlerhez húzó csoport, azzal a kérdéssel, hogy vajon a jelenlegi időpont-e a megfelelő egy fegyverszünet megkötésére. Hosszú vita után a miniszterelnököt és engem kivéve minden miniszter (amint ezt a kormányzó könyvében megerősíti) a fegyverszünet azonnali megkötése ellen foglalt állást. A minisztereknél ezt a hangulatváltozást a kormányzó, illetve Veessenmayer és Bárdossy közötti már említett megbeszélés válthatta ki. Ez volt az egyetlen olyan eset, amikor a minisztertanács a kormányzó nézetével szemben foglalt állást.

A minisztertanács 1944 folyamán sajátságos helyzetbe jutott. Tevékenységét csak kivételképpen fejtette ki. Ennek fő oka az a tény volt, hogy néhány miniszter Hitler eltökélt híve volt. Így volt lehetséges, hogy a minisztertanács által tárgyalt kérdésekről a német megbízottak a legrövidebb időn belül tudomást szereztek. Így azután kialakult egy bizalmas grémium, amely a miniszterelnökből, Csatay honvédelmi miniszterből és belőlem állt, s amely a fontos kérdéseket a kormányzóval megbeszélte. (Idővel Rakovszky Iván kultuszminisztert is bevontuk.) Az én titoktartásom odáig ment, hogy a külügyminisztériumban elgondolásainkról, ill. a kormányzóval folytatott megbeszélésekről senkit, még saját helyettesemet sem tájékoztattam. E tényekből könnyű belátni, hogy a miniszterelnök és jómagam milyen kényes helyzetbe kerültünk. Fontos kérdéseket, mint amilyen a fegyverszünet volt (október 11-i döntés), de más ügyeket sem lehetett többé a minisztertanács elé vinni. A „mi” erőnk az volt, hogy a kormányzó bizalmát korlátlanul bírtuk.

Az 1944. szeptember 10-i titkos államtanács-ülés

Ebben a helyzetben a kormányzó a titkos tanácsosokkal is kívánt konzultálni. A titkos tanácsosok a politikai, tudományos, gazdasági, katonai és a közélet nevezetes személyiségei voltak. A kormányzó nevezte ki őket és legmagasabb tanácsadói voltak. Tanácsadó szervet alkottak a döntéshozatal-

ra való közvetlen befolyás nélkül. Az akkori nehéz politikai és katonai helyzetben súlyt helyezett arra, hogy e magas tanácsadók véleményét is meghallgassa.

Szeptember 10-én délután a kormányzó magához kérte ezeket az urakat. A tanácskozás témája a fennálló katonai helyzet és a fegyverszünet kérdése volt. A kormány részéről jelen volt Lakatos miniszterelnök, Csatay honvédelmi miniszter, valamint Hennyey külügyminiszter, továbbá a vezérkar főnöke, Vörös vezérezredes, a katonai ill. a kabinetiroda főnöke, Vattay tábornok és Ambrózy úr, és kb. 15 titkos tanácsos. Az utóbbiak közül említésre méltó: gróf Bethlen István, egykori miniszterelnök, Kánya Kálmán volt külügyminiszter, báró Perényi Zsigmond, a felsőház elnöke, Röder Vilmos vezérezredes, volt vezérkari főnök, Sónyi Hugó vezérezredes, Náday István vezérezredes, az 1. magyar hadsereg volt főparancsnoka, továbbá gróf Teleki Béla, az Erdélyi Párt elnöke.

A tanácskozás folyamán, amelynek egyáltalán nem volt hivatalos jellege, különösen Bethlen gróf, Kánya úr és Náday vezérezredes lépett fel a mielőbbi fegyverszünet mellett. Mint említettem, ez információs beszélgetés volt, ami azonban a kormányzót elhatározásában megerősítette.

A fegyverszünet előkészítése

Báró Bakách-Bessenyei György, berni magyar követ, saját kezdeményezésére már augusztus 26-án felvette Genfben a kapcsolatokat a nyugati szövetségesek képviselőivel, s erről a kormányzót a következőképpen informálta: „Elérkezett a pillanat, amikor Magyarországot a fegyverszünet megkötésével még meg lehet menteni a megsemmisüléstől.”

A kormányzó erre augusztus 28-án, tehát még a Lakatos kormány megalakulása előtt, Bakách-Bessenyei követet távirati válaszában felszólította, hogy a szövetségesekkel a fegyverszünet kérdésében felvett kapcsolatokat megbízása alapján továbbépítse, s egyúttal hivatalosan megbízta a tárgyalások vezetésével. E távirat emellett azt a fontos utasítást tartalmazta, hogy semmiféle területi kérdést nem kell felvetni; a lényeges Magyarország függetlenségének biztosítása demokratikus alapokon. Ezt a táviratot a vezérkari főnök Rakolczay László ezredes, berni katonai attasé útján juttatta el Bakách-Bessenyei úrnak. Vörös vezérezredes augusztus 30-án, tehát azonnal az új kormány megalakulása után, informált erről a kapcsolatról, s közölte, hogy ezt az ügyet, mivel az a külügyminisztérium hatáskörébe tarto-

zik, a kormányzó megbízásából átadja nekem. Ettől a naptól kezdve én vettem át a távirati fogalmazványokat és üzeneteket.

A fent említett távirat alapján Bakách-Besseney először az amerikai követtel vette fel a kapcsolatot, aki közölte vele, hogy a szövetségesek követelménye a „feltétlenküli kapituláció”; ezen kívül Magyarország nem folytathatja a tárgyalásokat kizárólag a nyugati szövetségesekkel, hanem a Szovjetunióhoz is fordulnia kell, mivel különben minden vonatkozó tárgyalás eredménytelen maradna. Ez a távirat augusztus 29-én érkezett Budapestre.

Augusztus 30-án Bakách-Besseney közölte, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia követe megfelelő instrukcióért a kormányához fordult.

Szeptember 1-i táviratában Bakách-Besseney felhatalmazást kért a fegyverszüneti kérelem azonnali előterjesztése vonatkozásában, amivel kapcsolatban arra hivatkozott, hogy elmulasztjuk a megfelelő pillanatot, ha ő a megfelelő instrukciókkal nem rendelkezik. Ez a sürgetés a kormányzót nehéz helyzetbe hozta, mert a kormánnyal egyetértésben a Kárpátokat és Erdélyt feltétlenül védeni akarta, és pedig nem csak magyar, de összeurópai érdekekből. Ezenkívül a háborúból való szabályos kiválás ily rövid idő alatt technikai okokból sem volt keresztülvihető. Végül éppen erre az időre esett Guderian vezérezredes budapesti látogatása, és Magyarország védelmét illetően tett bátorító ígérete. Közöltem ezt Bakách-Besseney-vel, azzal az egyidejű utasítással együtt, hogy a nyugati követek előtt újból adja elő kérésünket, miszerint a fegyverszünetet Magyarország számára csupán a nyugati szövetségesekkel szeretnénk elérni. A kérelem azt az óhajt is magába foglalta, hogy Magyarországot a nyugati szövetséges csapatok szállják meg.

Szeptember 7-én este Bakách-Besseneyt értesítettem arról, hogy a katonai helyzet romlására való tekintettel (orosz páncélos egységek felvonulása a délkeleti Kárpátokban stb.) a német kormányhoz ultimátumot intéztünk, és hogy ezáltal a fegyverszünet lehetősége megnyílt.

Szeptember 9-én táviratilag informáltam, hogy a háborúból való kilépés terve, tekintettel a legújabb fejleményekre és a már felsorolt okokra, elhalasztódik. Ezen kívül a jelentékeny német erők Magyarországon a háború azonnali befejezését megíúsítanák; német intervenció pedig, valamint az orosz hadsereg beavatkozása, s végül a magyar jobb és baloldal közötti ellentétek polgárháborús veszélyt idéznének fel. Ezért óriási jelentősége lenne annak, hogy Magyarországot angolszász erők szállják meg, és pedig 2–3 légi úton bevetett hadosztály elegendő lenne, aminek a kiküldését immár kérnénk is.

...

Ezt a táviratot keresztezte Bakács-Bessenyei egy távirata, amelyben közölte velünk, hogy Magyarországnak kizárólag nyugati szövetséges csapatokkal való megszállása teljességgel kilátástalan gondolat. A szövetségesek már megegyeztek abban, hogy Magyarországot orosz csapatok szállják meg. Szeptember 9-i táviratunkra közölte, hogy amennyiben a kormány tanácsaival nem ért egyet, helyesebbnek tartaná, ha a további közvetítéstől tartózkodna.

Szeptember 21-én érkezett Bakács-Bessenyei utolsó távirata. Ebben újból azt fejtette ki, hogy Magyarország számára egyetlen lehetőség áll fenn: a feltétel nélküli megadás. Egyáltalán nem lehet szó már arról, hogy Magyarországra nyugati csapatokat küldjenek.

Ezzel az utolsó távirattal Bakács-Bessenyei fáradozásai, hogy Magyarország háborúból való kiválásának jobb feltételeket érjen el, teljes csődöt vallottak. Az amerikaiak és a brittek álláspontja Sztálin követelményeihez igazodott. Erről később még szólnunk kell.

Ezen a helyen említeni kell viszont, hogy már Bern előtt kialakult az a nézet, hogy létre kell hozni egy információs központot, ahol esetleg a nyugattal majd fel lehet venni a kapcsolatot. Ezt a feladatot a stockholmi követség vállalta. 1944. október 3-án Marosy Ferenc úr, a volt finnországi követ, aki kénytelen volt Helsinkit elhagyni és Stockholmban tartózkodott, azt az üzenetet juttatta el hozzám, hogy Stockholmból haladéktalanul Budapestre jön és sürgős meghallgatást kér. Marosy követ tájékoztatott feladatáról, amellyel Ullain-Reviczky Antal követ bízta meg. Eszerint haladéktalanul fegyverszüneti kérelmet kell előterjeszteni a három szövetséges hatalomnak, amely missziót Ullain-Reviczky követ magára vállalná. A továbbiakban Marosynak fel kellett kérnie a kormányzót, hogy egy Hennyey tábornokkal egyetértésben fogalmazott határozatot személyesen hozzon a nemzet tudomására a rádió útján, mivel normális kihirdetését a német szervek megakadályoznák. Ez a felszólítás kényes helyzetbe hozott, mivel a német teljhatalmú megbízott, Edmund Veesenmayer a külügyminisztérium átvétele alkalmából azt sugalmazta, hogy Marosy urat nevezem ki helyettesemnek. Jóllehet Marosy jó barátom volt, akit nagyra értékeltem, nem volt lehetséges, hogy a külügyminisztériumba vigyem, mivel a német irányzat követőjeként volt ismert. Mivel mi a fegyverszünetről az oroszokkal Moszkvában már tárgyalásban álltunk, tehát közvetítőre nem volt szükségünk és ezt a tényt bizalmasan kezeltük, Marosynak kiterő választ adtam, ami a Stockholmba küldött táviratban is kifejezésre jutott „Ullain-Reviczky számára: Üzenetét megkaptam, mivel új helyzet állt elő, az ügy még vizsgálat alatt áll. A kontaktust

kérem tartsa fenn.” Ez a válasz Stockholmban némi csalódást váltott ki, ami érthető volt. (Lásd Ullein-Reviczky, *Guerre allemande, Paix Russe, Le Drama Hongrois*. Edition de la Bacconiere, Neuchatel 1947) –

...

Marosy úrhoz hasonlóan az ankarai magyar követ, Vörnle János is alapvetően megváltoztatta a Hitler-rendszerrel szembeni álláspontját, és egy táviratot küldött nekem azzal a tartalommal, hogy ideje lenne a szövetségekkel fegyverszünetet kötni. Szeretném itt hangsúlyozni, hogy eltekintve néhány disszidens kövétől, a magyar misszió-vezetők többsége a háború befejezéséig helyén maradt. Stockholmhoz hasonlóan 1943-ban Isztambulban is folytattak béketapogatózásokat, ahol is a kapcsolatokat angol szervekkkel vették fel, ezek azonban intenzív véleménycsere ellenére sem vezettek eredményre, mert az angolszászok követelményei elfogadhatatlanok voltak.

Az angolszász hatalmakkal való kontaktusfelvételre irányuló stockholmi, isztanbuli, berni tevékenység vázolásával kapcsolatban utalni kell az alapvető különbségre, ami a német, illetve a magyar vezetés között a helyzet megítélésében megmutatkozott.

Magyar részen már 1943-ban, sőt részben már előbb kialakult az a fel fogás, hogy a háborút nem lehet megnyerni, ezért tehát ésszerű megoldást kell találni, míg Hitler makacsul éppen az ellenkező álláspontot képviselte. Így mind erősödő ellentét alakult ki, ami a két vezetés együttműködését mind nehezebbé tette. (Lásd az éles vitákat 1943-ban és 1944-ben Hitler és Horthy között Kleßheimben, Magyarország megszállását stb.)

(A közleményt a későbbiekben folytatjuk)

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1978/II.

(Válogatás a nyugat-európai országok és az USA 1978 első félévi folyóirataiból.)

AESC	– Annales ESC (Paris)
AHRF	– Annales Historiques de la Revolution Francaise (Paris)
AHR	– American Historical Review (Washington)
BIHR	– Bulletin of the Institute of Historical Research (London)
CASS	– Canadian-American Slavic Studies (Pittsburgh)
CSSH	– Comparative Studies in Society and History (London)
CEH	– Central European History (Atlanta-Georgia)
D	– Der Donauraum (Wien)
ESR	– European Studies Review (London)
GG	– Geschichte und Gesellschaft (Göttingen)
GWU	– Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Göttingen)
H	– History (London)
HT	– History and Theory
HZ	– Historische Zeitschrift (München)
JGO	– Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (München)
JMH	– Journal of Modern History (Chicago)
MA	– Le Moyen Age (Bruxelles)
MIÖG	– Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Wien)
MS	– Le Mouvement Social (Paris)
NRS	– Nuova Rivista Storica (Roma)
ÖO	– Österreichische Osthefte (Wien)
PS	– Peasant Studies (Pittsburg)
QS	– Quaderni Storici
R	– Review (Ney Cork at Binghampton)
RH	– Revue Historique (Paris)
RHD	– Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
RHDG	– Revue d'Histoire de la Deuxieme Guerre Mondiale (Paris)
RHMC	– Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
RSI	– Revista Storica Italiana (Napoli)

- SCo – *Storia Contemporanea* (Bologna)
- SH – *Social History* (London)
- SM – *Südosteuropa Mitteilungen* (München)
- SSt – *Studii Storici*
- VSW – *Vierteljahrschrift für Sozial und- Wirtschaftsgeschichte*
(München)
- VZ – *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (München)
- ZAA – *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* (Frankfurt–Main)
- ZHF – *Zeitschrift für Historische Forschung* (Berlin)
- ZO – *Zeitschrift für Ostforschung* (Marburg a. d. Lahn)
- ZfSL – *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* (Köln–Wien)

BIBLIOGRÁFIA

HERTER, B.: Bibliographie zur siebenbürgischen Geschichte und Landeskunde. (Bibliográfia Erdély történelméhez és néprajzához.)

ZfSL, 1. 1978 : 1. 69–89.

1970-es években megjelent új publikációk.

HERTER, B.: Bibliographie zur Geschichte des Deutschen Ritterordens im Burzenland (Siebenbürgen). (Bibliográfia a Német Lovagrend történetéhez a Barcaságban /Erdély/.)

ZfSL, 1. 1978 : 2. 213–219.

WEINZIERL, E.: Literaturbericht. Österreichische Neuerscheinungen 1972–1975 zur Geschichte Österreichs. (Irodalomjegyzék. 1972 és 1975 között megjelent új osztrák publikációk Ausztria történetéhez.)

GWU, 29. 1978 : 6. 385–408.

HISTORIOGRÁFIA

ERDMANN, K. D.: Zeitgeschichte im Ost–West-Dialog. (A kortörténet a Kelet–Nyugat párbeszédben.)

GWU, 1978 : 3. 149–163.

A szerző a Kelet–Nyugat párbeszéd alatt a szovjet (és részben lengyel) és nyugat-német történészek közötti vitát, kontaktust, beszélgetést érti a kortörténet kérdéseiről. E párbeszéd feltételeit, problematikus kérdéseit elemzi.

GRABSKI, A. F. – MADAJCZYK, C.: Deutschland in der Historiographie Volkspolens. (Németország Lengyelország historiográfiájában.)

GWU, 1978 : 2. 104–127.

A szerzőpáros bemutatja, hogy Németország története milyen szerepet játszott Lengyelország historiográfiájában a XIX. sz. végétől. Részletesen az 1945 utáni anyagot mutatják be. A tanulmányt bibliográfia zárja.

SCHMALE, F.-J.: Mentalität und Berichtshorizont. Absicht und Situation hochmittelalterlicher Geschichtsschreiber. (A későközépkori történetírók mentalitása és tájékozódási szintje, szándéka és helyzete.)

HZ, 226. 1978 : 1. 1–16.

Historiográfiai tanulmány a későközépkori német történetírókról, amelyben a szerző mentalitás alatt a történetírók individualitásán túli, csoporthoz- vagy korhoz kötött elképzeléseit, szemléletmódját és motivációit érti; tájékozódási szintként az elbeszélte történet térbeli-, időbeli- és tárgyi határait jelöli; a szituáció a történetíró aktuális és individuális feltételeinek szövevénye; a szándék, cél pedig a szerző tudatos választása vizsgálata tárgyát illetően.

ELMÉLET, MÓDSZERTAN

De ALOYSIO, F.: Il vichismo di Pasquale Villari: un itinerario nelle regioni dello storicismo. (Pasquale Villari vicoizmusa: eligazítás a sztoricizmus tájain.)

NRS, 1978 jan.—ápr., t. 62, f. 1–2, 39–81.

Történetfilozófia a XIX. sz.-i Itáliában.

ANCHOR, R.: History and play: Johan Huizinga and his critics. (A történelem és a játék: Johan Huizinga és kritikái)

HT, 17. 1978 : 1. 63–93.

A cikk röviden ismerteti a 20. századi holland történész útját a Homo Ludens megírásáig, felfogását a játék és az élet, a kultúra különböző területeinek viszonyáról, valamint a felfogásával szembeni kritikai észrevételeket a szakirodalomban.

APPLEBY, J.: Modernization theory and the formation of modern social theories in England and America. (A modernizálás-elmélet és a modern társadalomelméletek kialakulása Angliában és Amerikában.)

CSSH, 20. 1978 : 2. 259–285.

A társadalom hagyományosból modernné válása, Anglia és az amerikai gyarmatok gazdasági életének modernizálódása (iparosodása) és ennek elméleti tükröződése a vizsgálat tárgya. A cikk védelmébe veszi a modernizálás-elméletet és a két ország 18–19. századi példáján próbálja igazolni létjogosultságát.

BRERA, P.: La ripresa della polemica Gerschenkron-Olegina: sulla „continuità”, le „cause” e la storia russa. (A Gerschenkron-Olegina vita újrafelvétele: a „kontinuitásról”, az „okokról” és az orosz történelemről.)

QS, 1978 jan.—ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. 353–369.

Az 1971-ben kezdődött és újraéledt vitával kapcsolatban néhány főbb szempont kiemelése és taglálása.

BUSS, A. R.: Critical notice of Izenberg's „psychohistory and intellectual history”.

(Kritikai megjegyzés Izenberg „pszichohistória és esztörténet” felfogásához.)

HT, 17. 1978 : 1. 94–98.

A szerző Izenbergnek a lap 1975-ös évfolyamában megjelent cikke alapelveivel vitatkozik. Problémásnak találja Izenberg elképzelését a racionalitásról és irracionálisról, valamint az eszmék eredetének és érvényességének, helytállóságának szembeállítását.

CARMAGNANI, M.: Antonello Gerbi e il Nuovo Mondo. (A. G. és az új világ.)

RSI, 1978. jan.–márc. 90. köt. 1. sz. 165–171.

Esztétorténeti munkásságnak latinamerikai vonatkozásai.

CHIROT, D.: A Romanian prelude to contemporary debates about development.

(A fejlődésről folyó mai viták román előjátéka.)

R, 2. 1978 : 1. 115–23.

A 20. század elejének román közgazdászai és szociológusai meglepően modern elveket vallottak a perifériális gazdasági helyzetű országok természetéről és a kiutakról. Nézeteiket vizsgálva kiderül, hogy kevés új van a fejlődés természetéről és a kiutakról folyó mai viták, elméleti és gyakorlati politika felszínén, amit ők ne próbáltak volna már megoldani.

COHEN, S.: Structuralism and the writing of intellectual history. (A strukturalizmus és az esztétorténetírás.)

HT, 17. 1978 . 2. 175–206.

A hagyományos esztétorténettel szemben a szerző kifejti, hogy az írott források alapvetően az érzékek termékei és csak utána nyernek értelmet; illusztrálja mindezt Husserl és Wittgenstein műveinek elemzésével, hogy miként világítja meg még jobban az ő megismerésfilozófiájukat a nyelvészet, valamint megpróbálja meggyőzni a történészeket, hogy a strukturalizmus csak intenzívebbé teszi a történeti racionalitást.

DINET, D.: Mourir en religion aux XVIIe et XVIII siècles. La mort dans quelques couvents des diocèses d'Auxerre, Langres et Dijon. (A halál megjelenítése a válásban a 17. és a 18. században. A halál az Auxerre-i, a Langres-i és a Dijon-i püspökség néhány kolostorában.)

RH, 525. 178 : 1. 30–54.

Mentalitástörténeti elemzés.

DRAY, W. H.: Concepts of causation in A. J. P. Taylor's account of the origins of the Second World War. (Az okozati összefüggések felfogása A. J. P. Taylor beszámolójában a második világháború okairól.)

HT, 17. 1978 : 2. 149–174.

Taylor „The Origins of the Second World War” c. könyvének megállapításait és ennek kritikáit, elsősorban Hugh Trevor-Roper „A. J. P. Taylor, Hitler and the War” c. cikkét ismerteti a szerző. Mindkét véleményt problematikusnak tartja, Taylorét revizionistának és vitathatónak. Azt próbálja bemutatni, hogyan lehet a valódi okokat megkülönböztetni a körülményektől.

DUBUISSON, D.: Le roi indo-européen et la syntese des trois fonctions. (Az indo-európai király és a három funkciójának szintézise.)

AESC, 33. 1978 : 1. 21–34.

A király a társadalmi kapcsolatok központjában áll, ezek a kapcsolatok három kategóriába oszthatók: 1. a király a társadalom koordináló szerve 2. a király

személyéhez jótettek, jótulajdonságok, talizmánok kötődnek 3. a csodás esetekben a király személyéhez istenek tulajdonságai is tartoznak. A cikk ezt a három témát illusztrálja szanszkrit, avesztikus és ír példákkal.

ELEY, G.: Die „Kehrites” und das Kaiserreich: Bemerkungen zu einer aktuellen Kontroverse. (A Kehr-i iskola képviselői és a császárság: Megjegyzések egy aktuális vitához.)

GG, 4. 1978 : 1. 91–108.

Az angol szerző vitáikra H. U. Wehler nagy vitát kiváltó „Das Deutsche Kaiserreich” című 1973-ban megjelent és azóta is vitatott könyvéhez kapcsolódik.

A szerző támadja a „kehritákat” Wehlert, Stegmann-t, Puhle-t, Böhme-t, akik Eckart Kehr történész egyoldalúságába esnek, a vilmosi Németország defenzív- és stabilizációs-stratégiájának hangsúlyozásával.

FISCHHOFF, B.: Intuitive use of formal models. A comment on Morrison's „Quantitative models in history”. (A formális modellek intuitív alkalmazása. Hozzászólás Morrison „Kvantitatív modellek a történetírásban” c. írásához.)

HT, 17. 1978 : 2. 207–210.

A lap 1977-es évfolyamában megjelent Morrison-cikk (F. D. Roosevelt és a legfelsőbb bíróság esetének kvantifikált feldolgozásáról) helyesen indul ki abból, hogy a kvantifikációnak helye van a politikatörténetírásban is, de a példa nem helyes. A cikk Morrison tévedéseire mutat rá a tétel bizonyítása során.

FRANK, B.: Die deutsch-polnischen Beziehungen in Geschichte und Gegenwart aus deutscher und polnischer Sicht. (A német–lengyel kapcsolatok a történelemben és a jelenben, német és lengyel szemszögből.)

GWU, 1978 : 2. 78–103.

A tanulmány a címben megjelölt téma didaktikus feldolgozását mutatja be, az oktatásban használható táblázatokkal, kronológiai áttekintésekkel kiegészítve.

GENTILI, B. – CERRI, G.: L'idea di biografia nel pensiero greco. (Az életrajz gondolata a görög gondolkodásban.)

SSt, 19. 1978 : 1. 45–60.

Az életrajz és a történetírás görög felfogás szerinti éles elválasztásának megkérdőjelezése.

HADDOCK, B. A.: Vico on political wisdom. (Vico a politikai gondolkodásról.)

ESR, 8. 1978 : 2. 165–191.

A szerző szerint Vico politikai gondolkodását az olasz humanizmus keretei között kell vizsgálni. A 18. századi gondolkodó műveiből kitűnik, hogy a történelmet – alakulása különleges körülményei miatt – csak a változó gondolkodásmód rekonstruálása révén tartja megérthetőnek.

HOLTON, R. I.: The crowd in history: some problems of theory and method. (A tömeg a történelemben: néhány elméleti és módszertani probléma.)

SH, 3. 1978 : 2. 219–234.

George Rudének a tömegek történelmi szerepét vizsgáló munkája kritikai elemzését adja. Nem tartja világosnak és pontosnak a tömeg fogalmát; nem helyesli csak a tiltakozó megmozdulásokra való koncentrációt; az ipari és preindusztriális társadalmak tömegeit nem látja olyan mértékig szétválaszthatónak, mint Rudé, mert így magyarázat nélkül maradna az egyik szakasz átfejlődése a másikba.

LANGER, H.-G.: Die Münze als Quelle im Geschichtsunterricht – Zur Quellenarbeit an Münzen des Spätantike. (Az érem mint forrás a történelemoktatásban – A későantik érmeinek forrásmunkájához.)

GWU, 1978. 1. 19–30. p.

A cikk a következő kérdéseket vizsgálja: milyen szerepet játszik az érem, mint forrás a mai történelemoktatásban; alapvetően milyen jelentőségű lehetne.

LEPRE, A.: Per un' interpretazione marxista della storia del Mezzogiorno. (A Dél történetének marxista interpretációjához.)

QS, 1978 jún.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. 314–352.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet sajátos, az európaítól eltérő, déli modelljének marxista feldolgozásai az ötvenes években – koncepciók keresése Délitália történetének megfelelő megértéséhez és magyarázatához.

MELIS, G.: Istituzioni liberali e sistema giolittiano. (Liberális intézmények és a Giolitti-féle rendszer.)

SSt, 19. 1978 : 1. 131–174.

A legújabb jogtörténeti, intézménytörténeti tanulmányok mérlege.

MEGILL, A.: Aesthetic theory and historical consciousness in the eighteenth century. (Esztétikaelmélet és történelmi tudat a 18. században.)

HT, 17. 1978 : 1. 29–62.

A 18. sz. történeti gondolkodása két fő ágra bontható: a filozófikus történetre és a historizmusra. Az utóbbi lényege a történelmi jelenségek összefüggéseikben történő vizsgálata, a nyelvek radikális különbözőségének és ezzel a történeti megismerés eltéréseinek felfogása. Az ebből adódó historizmus lényegileg esztétikai eredetű.

MILLER, D. A.: Vers une théorie de la royauté et de l'aristocratie. (Az arisztokrácia és a királyság elmélete felé.)

AESC, 33. 178 : 1. 3–20.

A cikk szerkezete a következő: metodikai elvek, a királyság intézménye és az arisztokrácia jelenségének néhány tipológikus kifejezése. A morfológiai kép kidolgozása.

MODELSKI, G.: The long cycle of global politics and the nation state. (A világpolitika „hosszú ciklusa” és a nemzetállam.)

CSSH, 20. 1978 : 2. 214–235.

A cikk célja bebizonyítani, hogy a világállam nemléte ellenére a világ politikailag nem egészen szervezetlen, fejlődése ciklusokra oszlik, amelyek meghatározzák a nemzetállamok szerepét a világpolitikában.

- MOMMSEN, W. J.: Der deutsche Liberalismus zwischen „klassenloser Bürgergesellschaft“ und „Organisiertem Kapitalismus“. Zu einigen neueren Liberalismusinterpretationen. (A német liberalizmus az „osztály nélküli polgárokból álló társadalom” és a „szervezett kapitalizmus” között. Hozzászólás néhány új liberalizmus-interpretációhoz.)
GG, 4. 1978 : 1. 77–91.
- NICOLINO, F.: Freud e „La révolte des anges”. (Freud és „Az angyalok lázadása.”)
NRS, 1978 jan.–ápr. t. 62, f. 1–2. 153–159.
Párhuzam Freud és Anatole France között.
- PUHLE, H.-J.: Zur Legende von der „Kehrschen Schule”. (A „Kehr-i iskola” legendájáról.)
GG, 4. 1978 : 1. 108–120.
Puhle visszautasítja és cáfolja Geoff Eley-nek az „iskoláról” szóló vádjait.
- REICHARDT, R.: Die Debatte um die Französische Revolution in deutschen Neuerscheinungen. (Vita a francia forradalomról az új német publikációkban.)
ZHF, 1978 : 1. 70–80.
A szerző 5, 1975-ben és 76-ban az NSZK-ban megjelent könyvről ír kritikát, melyeknek közös vonása, hogy mind az 5 könyv a francia forradalommal foglalkozik. Megállapítja, hogy a francia forradalom története az NSZK kutatásában – ellentétben a korábbiakkal – mostohagyerekké, elhanyagolt területté vált.
- ROGERS, S. C.: Womans place: a critical review of anthropological theory. (A nő helye [a társadalomban]: az antropológiai elméletek kritikai elemzése.)
CSSH, 20. 1978 : 1. 123–162.
A szerző történetileg végigtekinti a nőkkel kapcsolatos elméletek fejlődését befolyásoló feltételezéseket, episztemológiai felfogásokat, politikai megfontolásokat és módszertani problémákat az USA szakirodalmában.
- ROGGERO, M.: Istruzione e ancien régime: problemi e metodi di ricerca in alcuni dei piu recenti contributi francesi. (Oktatásügy és az ancien régime: kutatási problémák és módszerek a legújabb francia irodalomban.)
RSI, 90. 1978 : 1. 119–130.
Historiográfiai áttekintés.
- SCHNEIDER, E.: „Kreuzzug – heiliger und gerechter Krieg?” (Keresztesháború – szent és jogos háború?)
GWU, 29. 1978 : 4. 242–256.
A keresztesháborúk oktatása a középiskolákban. Tárgyelemzés a didaktikai gondolatok.
- SCHULZE, H.: Geschichte im öffentlichen Leben der Nachkriegszeit. (A történelem a háború utáni közéletben.)
GWU, 29. 1978 : 5. 312–320.

A Ranke-Társaság 1977. évi ülése, melynek témája a történelem hasznossága és hátránya az NSZK közéletében.

SCHWALM, E.: Probleme der polnischen und deutschen Geschichte auf Karten deutscher und polnischer Schulbücher und Atlanten. (A lengyel és német történelem problémái német és lengyel tankönyvek és atlaszok térképein.) GWU, 1978. 2. sz. 128–139.

Problémák a határok ábrázolásánál – problémák a nyelvek és népek ábrázolásánál – néhány megjegyzés a lengyel atlaszok „történelemképehez”.

SETON-WATSON, H.: Multinationale Staaten und Nationalismen. Einige historische Betrachtungen. (Soknemzetiségű államok és nacionalizmusok. Néhány történeti eszmefuttatás.)

ÖO, 20. 1978 : 2. 359–370.

A tanulmány azokkal a problémákkal foglalkozik, amelyek a soknemzetiségű államok és a nemzetiségi mozgalmak ellentétéből adódnak. A példákat a szerző a török birodalom és Ausztria–Magyarország újkori történetéből, valamint az angol, francia és orosz gyarmatbirodalmak történetéből meríti. Foglalkozik a nemzetek keletkezésével, megadja a soknemzetiségű állam meghatározását.

SMITH, D.: Domination and containment: an approach to modernization. (Uralom és elnyomás: a modernizálás új megközelítésben.)

CSSH, 20. 1978 : 2. 177–213.

A cikk a gazdaság és társadalom, az elnyomás és az állami, nemzeti önállósodási törekvések egymáshatását, kapcsolatát elemzi széles elméleti síkon, példáit a világtörténelemből és a mai helyzetből véve.

STAHL, H. H.: Théories de C. D. Gherea sur les lois de la pénétration du capitalisme dans les „pays retardataires”. (C. D. Gherea elmélete a kapitalizmus behatolásáról az elmaradott országokba.)

R, 2. 1978 : 1. 101–114.

A századfordulón Oroszországból Romániába hazatérő Gherea az ország társadalmi helyzetét, a parasztok feudális körülményeit hasonlónak találta az oroszhoz. Ennek hatására vallotta elsőnek azt a nézetet, hogy az elmaradott országokban a kapitalizmust azoknak a világrendszerbe való bekapcsolásával lehet és kell levezetni.

WRIGHTSON, K.: Medieval villagers in perspective. (Középkori falusiak a történész szemével.)

PS, 7. 1978 : 4. 203–217.

A preindusztriális Anglia parasztságának kutatásában meglévő irányzatokat, fel fogásokat ismertet a cikk, különösen Edward Britton: The community of the will. A study in the history of the family and village life in fourteenth-century England. (Az akarat közössége. Tanulmány a család és a falusi élet történetéről a 14. századi Angliában.) Toronto, Macmillan, 1977. c. könyvét. Hangsúlyozza a források felhasználhatóságának súlyos problémáit.

ZARONE, G.: Bernstein e Weber: revisionismo e democrazia. (B. és W. revizionizmus és demokrácia.)

SSt, 19. 1978 : 2. 255–298.

A kettejük revizionizmusának lényegi eltérései, a gazdaság és jog közötti kapcsolat ellentétes értelmezése.

MARXIZMUS

D'ANTONIO, M.: Kalecki e il marxismo: (Kalecki és a marxizmus.)

SSt, 19. 1978 : 1. 17–45.

Kalecki elmélete a kapitalista gazdaság dinamizmusáról, az elosztásról, az állam szerepéről a fejlett kapitalista országokban – elméletei marxista vonatkozásai.

BRAVO, G. M.: Jean Jaurès, il marxismo e il manifesto comunista. (J. Jaurès, a marxizmus és a Kommunista Kiáltvány.)

SSt, 19. 1978 : 1. 61–78.

Új szempontok a Jaurès politikai felfogása körül folyó vitához.

HANSEN, E.: Hendrik de Man and the theoretical foundations of economic planning: the Belgian experience, 1933–40. (Hendrik de Man és a gazdasági tervezés elméleti megalapozása: a belga példa, 1933–40.)

ESR, 8. 1978 : 2. 235–57.

De Man, Marx és a szociáldemokrata mozgalomban meglévő reformista tendenciák kritikusa, komoly szerepet játszott a belga szociáldemokrata pártban.

KELLEY, D. R.: The metaphysics of law: an essay on the very young Marx. (A jog metafizikája: tanulmány a nagyon fiatal Marxról.)

AHR, 83. 1978 : 2. 350–367.

Az 1830-as évek végén, az 1840-es évek elején a fiatal Marx nézeteinek alakulásában eddig fel nem becsült szerepet játszottak jogi tanulmányai. Szerepük a negatív tanulság szerepe volt: ezeknek köszönheti világi vallását, ideológiáját, materializmusát, szocialisztikus készletét.

MOORHOUSE, H. F.: The Marxist theory of the labour aristocracy. (A munkásarisztokrácia marxista elmélete.)

SH, 3. 1978 : 1. 61–82.

Azt a bizonyos marxista történészek által tartott nézetet bírálja, mely szerint a munkásarisztokrácia léte magyarázza azt, hogy az osztályok létrejötte, osztálytudata és harca nem úgy zajlott a világ első kapitalista országában, mint ahogy Marx megjósolta. Lenin és Hobsbawm a téves felfogás forrása. Az 1970-es évek angol történészeinek munkáit hozza fel érvként, a „tévedőket” naívan materialistának, túl optimistának, részrehajlónak ítéli.

MUNKÁSMOZGALOM

HAUPT, G.: Why the history of the working-class movement? (Miért munkásmozgalomtörténet?)

R, 2. 1978 : 1. 5–24.

A munkásmozgalom történetének többféle megközelítése, az akadémikus, hivatalos történetírói, folklorisztikus, társadalomtörténeti vagy politikatörténeti, idealizáló vagy realista megközelítés elvi különbségeit, harcát és értékét elemzi a cikk.

GREEN, J. R.: L'histoire du mouvement ouvrier et la gauche américaine. (A munkásmozgalom története és az amerikai baloldal.)

MS, 102. 1978 : 1. 9–40.

Eleinte a munkásmozgalom történetéről a wisconsini iskolához tartozó ún. progresszista történészek írtak. Elsősorban a szakszervezetek fejlődését nézték.

A Commons-féle és az ortodox marxista irányzat csak a gazdasági szempontokat tanulmányozta, nem vizsgálta a kulturális és gazdasági kérdéseket. Manapság nem annyira intézményi, hanem kulturális szempontból vizsgálják a munkásosztályt.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

BISKUP, M.: Die polnische Diplomatie in der zweiten Hälfte des 15. und den Anfängen des 16. Jahrhunderts. (A lengyel diplomácia a XV. század második felében és a XVI. század elején.)

JGO, 1978 : 2. 161–179.

A szerző a középkori lengyel királyság diplomáciai kapcsolatait vázolja a címben megadott időszakban. Mindezeket kiegészíti az állam általános politikai koncepciójának, nemzetközi helyzetének, a diplomáciai szolgálat szervezetének ábrázolásával.

ROY, I.: Les puissances européennes et la chute de Charles Ier. (Az európai hatalmak és I. Károly bukása.)

RHD, 92. 1978 : 1–2. 92–109.

Anglia diplomáciai kapcsolatai Franciaországgal, Németországgal, Velencével, Dániával és Spanyolországgal a XVII. sz. első felében.

BIHL, W.: Die Europäischen Mächte und die Entstehung der osmanischen Verfassung vom 23. Dezember 1876. (Az európai hatalmak és az 1876. december 23.-i török alkotmány.)

ÖO, 20. 1978 : 1. 124–137.

A tanulmány első részében a szerző az európai hatalmak politikáját vizsgálja a „keleti kérdés” vonatkozásában (sorra veszi Oroszo., Ausztria, Nagy-Britannia, Franciaország és Poroszország politikáját), majd az Oszmán Birodalom történetét vázolja 1867-ig. Végül az alkotmány fogadtatását, tartalmát vizsgálja meg.

KOSSEV, K. D.: Bismarcks Orientpolitik und die Befreiung Bulgariens 1878. Eine Interpretation aus bulgarischer Sicht. (Bismarck keleti politikája és Bulgária felszabadítása 1878-ban. Interpretáció bulgár szemszögből.)

SM, 18. 1978 : 1. 30–37.

A bolgár szerző Bismarck külpolitikai stratégiáját elemzi, amelyben nagyon lényeges tényező volt a keleti kérdés. Felvázolja Bismarck ezzel kapcsolatos téziseit, a német diplomácia következményeit, London és Bécs éles reakcióit, valamint a berlini kongresszus körülményeit.

ROMANO, S.: Il riavvicinamento italo-francese del 1900–1902: diplomazia e modelli di sviluppo. (Az 1900–1902 közötti olasz–francia közeledés: diplomácia és fejlődési modell.)

SCO, 19. 1978 : 1. 105–113.

Az olasz „hűtlenség” tétele a köztudatban és a történetírásban.

DOERRIES, R. R.: Imperial Berlin and Washington: new light on Germany's foreign policy and America's entry into World War I. (A birodalmi Berlin és Washington: új megvilágításban a német külpolitika és Amerika belépése az I. világháborúba.)

CEH, 11. 1978 : 1. 23–49.

A dokumentumok rámutatnak, hogy Németországnak nemcsak nagy szerepe volt az európai háború kirobbanásában, hanem határozottan el is utasította az amerikai közvetítést, ami kedvezőbb végkifejlethez vezethette volna a háborút, valamint rosszul felfogott propagandájával és provokációival egyenesen belesodorította Amerikát a háborúba. Ennek a folyamatnak a dokumentumai további kutatást, feltárást igényelnek.

JOHANSSON, A.: La neutralité suédoise et les puissances occidentales entre 1939 et 1945. (A svéd semlegesség és a nyugati hatalmak 1939 és 1949 között.)

RHDGM, 28. 1978 : 1. 9–31.

RESIS, A.: The Churchill-Stalin secret „percentages” agreement on the Balkans, Moscow, October 1944. (Churchill és Sztálin titkos „százalék”-megegyezése a Balkánról, Moszkva, 1944 október.)

AHR, 83. 1978 : 2. 368–387.

BRAHM, H.: Die Sowjetunion und die Volksrepublik China, 1949–1957. Allianz und Divergenz. (A Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság. Szövetség és szétválás. 1949–1957.)

ÖO, 20. 1978 : 2. 371–382.

COHEN, S.: Unione Sovietica, distensione e politica americana. (A Szovjetunió, az enyhülés és az amerikai politika.)

SSt, 19. 1978 : 2. 309–330.

A szovjet bepolitika és társadalom statikus szemléletének tükröződése az amerikai külpolitikában – a Carter-adminisztráció vonalvezetésének visszahatásai.

- SERRA, E.: „Opera omnia” di Sidney Sennino, pubblicata da Laterza sotto gli auspici della University of Kansas e diretta da Benjamin F. Brown. (S. Sonnino „Összes művei”, F. Brown szerkesztésével, az Univ. of Kansas kiadásában.)
RSI, 90. 1978 : 1. 143–159.
Forrás félévszázad olasz külpolitikája számos, eddig ismeretlen vonatkozásának megvilágítására.

EGYETEMES TÖRTÉNELEM

EURÓPA

- ACCARIE, M.: La structure du Chevalier au Lion de Chrétien de Troyes. [Chrétien de Troyes „Oroszlános Lovag”-jának szerkezete.]
MA, 84. t. 1978 : 1. 13–34.
A 12. sz. második felében keletkezett lovagregény elemzése.
- ROBINSON, I. S.: The friendship network of Gregory VII. (VII. Gergely „baráti hálózata”).
H, 63. 1978 : 207. 1–22.
VII. Gergely pápa levelezéséből kitűnik, hogyan valósította meg egyházi reform- és más terveit a szervezett „baráti hálózat” útján, fontos személyiségek több oldalról jövő meggyőzésével. A 12. századi értelmiség „baráti hálózatai” politikai nyomást tudtak gyakorolni céljaik elérése érdekében.
- FLORI, J.: Chevalerie et liturgie. Remise des armes et vocabulaire „chevaleresque” dans les sources liturgiques du IXe au XIVe siècle (à suivre). (Lovagság és liturgia. A fegyverek átadása és a lovagi „szótár” a IX–XIV. századi liturgikus forrásokban. 1. rész.)
MA, t. 84. 1978 : 2. 247–248.
- SILVESTRE, H.: Pour le dossier de PY pythagoricien. Nouveaux témoignages. (Adalék a pythagorasi Y-hoz. Új tanúságok.)
MA, t. 84. 1978 : 2. 201–209.
- THOMAS, H.: Französische Spionage im Reich Ludwigs des Bayern. (Francia kémkedés Bajor Lajos birodalmában.)
ZHF, 5. 1978 : 1. 1–21.
A szerző a százéves háború kezdeti időszakában, 1337 nyarán történt francia kémkedést ír le részletesen, amely a Német Birodalom helyzetének megismerésére irányult. Az esetet 1337 nyarának „nagy politikája” keretén belül elemzi a szerző.
- MORNET, E.: Pauperes scolares. Essai sur la condition matérielle des étudiants scandinaves dans les universités aux XIVe et XVe siècles. [Pauperes scolares. Tanulmány a XIV–XV. századi egyetemre járó skandináv diákok anyagi helyzetéről.]

MA, 48. 178 : 1. 54–102.

Párizsi és német források alapján.

KELLENBENZ, H.: Die Rolle der Verbindungsplätze zwischen Spanien und Augsburg im Unternehmen Anton Fuggers. (A kereskedelmi csomópontok szerepe Spanyolország és Augsburg között Anton Fugger vállalkozásában.)

VSW, 65. 178 : 1. 1–38.

A szerző rekonstruálja azt a kereskedelmi hálózatot, amelyben a Spanyolország–Fugger reláció csere- és pénzkereskedelme lebonyolódott. A kereskedelmi hálózat kiterjedése: Kasztíliai piacok–holland piacok és Lyon–Genova egyrészt, másrészt pedig Augsburg–Nürnberg. Teljes képet kaphatunk a XVI. sz. elejének kereskedelmi életéről Ny–Dny-Európában.

JANSSENS, P.: L'échec des tentatives de sublevement aux Pays-Bas-sous Philippe IV (1621–1655). (A németalföldi felkelési kísérletek bukása IV. Fülöp idején.)

RHD, 92. 1978 : 1–2. 110–129.

Az 1632-es összeesküvés ismertetése, Németalföld nemzetközi helyzete, a francia–holland felosztási terv, valamint a németalföldi lojalitás ismertetése.

PILLORGET, R.: L'étude comparée de mouvement insurrectionnels. (Az insurrekciós mozgalmak összehasonlító tanulmányozása.)

RHD, 92. 1978 : 1–2. 5–16.

1637 és 1662 között lezajlott felkelések insurrekciós mozgalmak vizsgálata Nyugat-Európában és Oroszországban. A cikk kongresszusi bevezető beszéd, a főbb metodológiai kérdéseket elemzi.

HEPPNER, H.: Johann Josef von Herberstein und die kaiserliche Grossbotschaft nach Konstantinopel 1665/66. (Johann Josef von Herberstein és a konstantinápolyi császári nagykövetség, 1665/1666.)

ÖO, 20. 1978 : 1. 116–123.

A rövid tanulmány Herberstein gróf életével, a nagykövetség előtörténetével, Herberstein beszámolóival és azok jelentőségével foglalkozik.

WALLERSTEIN, I.: La crisi del XVII secolo e il sistema mondiale dell'economia europea. (A XVII. sz. krízise és az európai gazdasági rendszer.)

SSt, 19. 1978 : 2. 299–308.

Az elmaradottság jelenségének elemzése a nagy gazdasági folyamatok viszonylatában.

NIEDERMEIER, H.: Die Franziskaner in Preussen, Livland und Litauen im Mittelalter. (A ferencesek Poroszországban, Livóniában és Litvániában a középkorban.)

ZO, 1978 : 1. 1–31.

MORINEAU, M.: Or brésilien et gazettes hollandaises. (A brazil arany és a holland újságok.)

RHMC, 25. 1978 : 1. 3–60.

A cikk a XVIII. sz.-ra vonatkozóan a Portugáliát és részben Spanyolo.-t, Angliát, Hollandiát érintő gazdasági problémákat tárgyalja a holland sajtó tudósításai alapján.

CAPRA, C.: Nobili, notabili, élites: dal „modello” francese al caso italiano. (Nemesség, előkelőség, elit: a francia „modelltől” az olasz példáig.)

QS, 1978 jan.-ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. 12–42.

A francia forradalom után kiemelkedő elit összetétele, társadalmi eredete – az olasz uralkodóosztályon belüli kontinuitás fennmaradása a napoleoni korszakban.

STIFFONI, G.: L'emigrazione liberale spagnola in Inghilterra e in Francia (1823–1834).

Un problema storiografico aperto. (A liberális spanyol emigráció Angliában és Franciaországban. Egy nyitott historiográfiai kérdés.)

NRS, 62. 1978 : 1–2. 135–152.

Az emigráció adaptációja, kulturális kontaktusai a befogadó országgal, ill. törekvései nemzeti identitása megtartására.

HONTCLOS, Xavier de: L'Eglise et le monde à l'avènement de Léon XIII. [Egyház és világ XIII. Leó hatalomra kerülésének idejében.]

RH, 526. 1978 : 2. 415–427.

A XIX. század végének főbb egyházpolitikai problémái.

ELIASSEN, K. A. – PEDERSEN, M. N.: Professionalization of legislatures: long-term change in political recruitment in Denmark and Norway. (A törvényhozó testületek hivatásossá válása – hosszútávú változások Dánia és Norvégia politikai testületeiben.)

CSSH, 20. 1978 : 2. 286–318.

A 19–20. századi törvényhozó testületek szerkezetét, tagjaik társadalmi, képzettségi, politikai szintjét, helyzetét, a hivatásossá válás szintjének alakulását vizsgálja a cikk. Általános modellt nem tud felállítani, de alapvető összefüggéseket, pl. a pártok és a státusz-rendszer között meg tudott állapítani.

WYTRZENS, G.: „Das slawische Jahrhundert”. Ein Wiener Presseorgan des Neoslavismus und sein Herausgeber. (A „Szláv Évszázad”. A neoszlávizmus bécsi sajtóorgánuma és kiadója.)

ÖO, 20. 1978 : 1. 235–243.

A Szlavjanszkij Vek (Szláv Évszázad) c. újság orosz nyelven jelent meg Bécsben, 1900 és 1905 között. Az Oroszországra irányuló neoszlávizmus politikai ideológiáját és céljait képviselte.

De GRAZIA, V.: La taylorizzazione del tempo libero operaio nel regime fascista.

(A munkások szabadidejének szabályozása a fasiszta rendszerben.)

SSt, 19. 1978 : 2. 331–336.

A „dopolavoro” (szabadidő-)mozgalom bevezetésének politikai vonatkozásai.

ZETTERBERG, K.: Le transit allemand par la Suède de 1940 a 1943. (Német tranzit Svédországon keresztül 1940 és 1943 között.)
 RHDGM, 28. 1978 : 1. 59–80.
 A tanulmány elemzi a katonai és a polgári szállításokat.

SMITH, T.: A comparative study of French and British decolonization. (A francia és a brit dekolonizáció összehasonlító elemzése.)
 CSSH, 20. 1978 : 1. 70–102.

DUNN, J. A. ifj.: The importance of being earmarked: transport policy and highway finance in Great Britain and the United States. (Miért fontos a pénz rendeltetésének kijelölése: közlekedéspolitika és a főútvonalak építésének finanszírozása Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban.)
 CSSH, 20. 1978 : 1. 29–53.
 A cikk kárhóztatja az utépítéssel, autóközlekedéssel kapcsolatos, szerinte elmaradottabb angol álláspontot. A körülmények eltérő voltát elismerve példaként jellemzi az amerikai viszonyokat és elemzi a meghatározott célokra felhasználható összegek elvének elhalását, annak okait Angliában napjainkban.

KELET-EURÓPA

MENZEL, J. J.: Schlesiens Trennung von Polen und Anschluss an Böhmen im Mittelalter. (Szilézia elszakadása Lengyelországtól és csatlakozása Csehországhoz a középkorban.)
 ZO, 1978 : 2. 262–274.
 Szilézia állami elválásának folyamata Lengyelországtól és csatlakozása Csehországhoz közel két évszázadot vett igénybe. A folyamat 3 szakaszban játszódott le, kezdete 1138-ra tehető, befejeződése pedig 1392-ben volt.

SUBTELNY, O.: Great Power politics in Eastern Europe and the Ukrainian emigres, 1709–42. (Nagyhatalmi politika Kelet-Európában és az ukrán emigránsok, 1709–42.)
 CASS, 12. 1978 : 1. 136–153.
 Az ukrán politikai emigráció első generációját a nagyhatalmak előszeretettel használták fel Oroszországgal szemben. Vissza kívánván szerezni pozícióikat és hazájukat, teljes függőségbe kerültek pl. Franciaországtól és Törökországtól.

FORST-BATTAGLIA, J.: Österreich im politischen Denken der Polen Galiziens (1848–1914). (Ausztria a galíciai lengyelek politikai gondolkodásában (1848–1914).)
 ÖO, 20. 1978 : 1. 99–115.
 A szerző Ausztria változó arculatát mutatja be lengyel polgárainak politikai gondolkodásában. Az 1848–49-es forradalom, az 1859 és 1873 közötti osztrák alkotmányreformok ideje és végül az 1914 előtti utolsó húsz év különösen figyelemre méltó ebből a szempontból.

FLICK, V.: Gemeinslavische Züge in der tschechischen Kultur. (A cseh kultúra közös szláv vonásai.)

D, 1978 : 2. 41–55.

A cseh kultúra szláv vonásait a Morva-birodalomtól kezdve kutatja a szerző, és röviden végigkíséri a 19. sz. elejéig.

VALIANI, L.: A proposito dell'industrializzazione dell'Austria-Ungheria. (Ausztia–Magyarország iparosodásának kérdéséhez.)

RSI, 90. 1978 : 3. 612–616.

DÉLKELET-EURÓPA

MALLI, R.: Die Sozialstruktur und das nationale Erwachen der Slowenen. (A szlovének társadalmi struktúrája és nemzeti ébredése.)

ÖO, 20. 1978 : 1. 284–291.

PLASCHKA, R. G. – SUPPAN, A. – HASELSTEINER, H.: Zum Begriff des Nationalismus und zu seinen Strukturen in Südost-Europa im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. (A nacionalizmus fogalmához és struktúráihoz Délkelet-Európában, a XIX. sz.-ban és a XX. sz. elején.)

ÖO, 20. 1978 : 1. 48–78.

BERNATH, M.: Nationalstaatsbildung in Südosteuropa als Teil eines gesamteuropäischen Geschichtsprozesses. (Nemzeti államok képződése Délkelet-Európában, mint az összeurópai történelmi folyamat része.)

SM, 18. 1978 : 3. 3–10.

A szerző dolgozata bevezető előadásként hangzott el a „19. Nemzetközi Főiskolai Hét”-en.

ANGLIA

BATES, D. R.: The land pleas of William I's reign: Penenden Heath revisited. (Földkérelmek I. Vilmos uralkodása idején: Újra a Penenden Heath-ről.)

BIHR, 51. 1978 : 123. 1–19.

A 11. században Penenden Heath-ben tartott birtokper a Canterbury-i érsekség és a rochesteri püspökség földbirtokvesztéseit vizsgálta. Újabb dokumentumok segítenek az egyházi birtokviszonyok tisztázásában.

ROBINSON, W. R. B.: Patronage and hospitality in early Tudor Wales: the role of Henry, earl of Worcester, 1526–49. (Patronátus és hospitalitás a korai Tudor Walesben: Henry, Worcester grófjának szerepe 1526–49.)

Henrik helyzete azért egyedi, mert birtokainak zöme Walesben van, sem más nagy birtok, sem az udvar nem vetélytársa a feudális függési viszonyok létrehozásában, s ezért befolyása Walesben rendkívüli.

HEXTER, J. H.: Power struggle, parliament, and liberty in early Stuart England. (Hatalmi harc, parlament és szabadság a kora Stuart-kori Angliában.)

JMH, 50. 1978 : 1. 1–50.

A folyóirat 1977 decemberi számában megjelent három, Anglia 1603–1660 közötti politikatörténetével kapcsolatos cikk kritikája Hexter cikke. Szerinte a korszak politikáját a király és a képviselőház között a szabadság fölött folytatott vita ill. harcra kell felfogni.

LEONARD, H. H.: Distrainment of knighthood: the last phase, 1625–41. (Lovagi cím vagy vagyonekbozása: 1625–41, az utolsó felvonás.)

H, 63. 1978 : 207. 23–37.

A katonaság állításának, majd a királyi bevételek szaporításának módszere volt a gazdagabb nemeseknek a lovagi cím adományozása. Aki nem akarta vállalni a kötelezettséget, súlyos büntetést fizetett az államkasszába. A cikk az utolsó időszak konkrét eseteivel foglalkozik, mielőtt az eljárás idejét múlta volna Angliában.

WENDE, P.: Vernunft und Tradition in der englischen Staatslehre der frühen Neuzeit.

(Értelem és hagyomány a kora újkori angol államelméletben.)

HZ, 226. 1978 : 2. 317–348.

XVII. századi angol államtan.

MARX, R.: Griefs économiques et action révolutionnaire dans l'Angleterre de la

Grande Rébellion. (Gazdasági sérelmek és forradalmi akciók Angliában a Nagy Forradalom idején.)

RHD, 92. 1978 : 1–2. 71–92.

HIRST, D.: Unanimity in the Commons, aristocratic intrigues, and the origins of the English civil war. (Egyhangú állásfoglalás a képviselőházban, arisztokrata intrikák és az angol polgárháború eredete.)

JMH, 50. 1978 : 1. 51–71.

A történészek újabban újra hangsúlyozzák a 17. sz.-ra az arisztokrácia és a kliensek szerepét, s azt, hogy a polarizációra később került sor a parlamenti politikában, csak a polgárháború után. Nem veszik azonban figyelembe pl. a személyes kapcsolatok szerepét és a felfogásuknak ellentmondó bizonyítékokat. A parlament nyilvánvalóan megosztott volt a háború előtti hónapokban, a növekvő feszültség tényét nem lehet elhallgatni a főurak csökkenő uralmának tényével együtt.

STURDY, D. J.: La révolte irlandaise. (Az írországi felkelés.)

RHD, 92. 1978 : 1–2. 51–70.

Az 1641 és 1650 között lezajlott felkelés okainak vizsgálat.

FIRPO, M.: John Toland e il deismo inglese. (Toland és az angol deizmus.)

RSI, 90. 1978 ápr.–jún. 327–380.

A felvilágosodás kezdetei Angliában.

- MOUGEL, F. C.: Une société de culture en Grande-Bretagne au XVIIIe siècle. La société des Dilettanti (1734–1800). [Egy kulturális társaság a XVIII. századi Nagy-Britanniában: a Dilettánsok Társasága (1734–1800).] RH, 526. 1978 : 2. 389–414.
- THOMPSON, E. P.: Eighteenth-century English society: class struggle without class? (A 18. századi angol társadalom: osztályharc osztály nélkül?) SH, 3. 1978 : 2. 133–166.
A „paternalizmus”, az „osztály” és a „plebejus kultúra” kérdései kapcsán kifejti a cikk a 18. sz.-i angol társadalom jellegzetességeit, osztályviszonyait és azoknak a későbbi, 19. századi osztályviszonyoktól való különbségét.
- BULLEN, R.: Party politics and foreign policy: whigs, tories and Iberian affairs, 1830–6. (Pártpolitika és külpolitika. Whigek, toryk és az ibériai események, 1830–36.) BIHR, 51. 1978 : 12. 37–59.
Spanyolország és Portugália jövője, trónutódlási, politikai problémái a whigek beavatkozási ill. a toryk be nem avatkozási elveinek összeütközésén múltak, az angliai erőviszonyok ill. érdekek döntöttek.
- TOMLINSON, M. H.: „Prison palaces”: a re-appraisal of early Victorian prisons, 1835–77. („Börtönpaloták”: a korai viktoriánus börtönök újraértékelése, 1835–77.) BIHR, 51. 1978 : 123. 60–71.
Három elítélő véleménnyel szemben a cikk leírja a viktoriánus börtönök célját, ideológiáját, a változatos 19. századi véleményeket az angol börtönökről és büntetési rendszerről. Ezek az épületek a maguk korában egy fejlődési folyamat kiemelkedő eredményei és nem a 19. századi brutalitás kifejezői.
- FIGLIO, K.: Chlorosis and chronic disease in nineteenth-century Britain: the social constitution of somatic illness in a capitalist society. (Vérszegénység és krónikus betegségek a 19. századi Nagy-Britanniában: a testi bajok társadalmi összevetői egy kapitalista társadalomban.) SH, 3. 1978 : 2. 167–198.
Az orvosok alárendelt helyzete, a dolgozó nő problémája, a társadalmi eredetű betegségek rejtegetése, a burzsoá eszménykép egészségügyi megnyilvánulása és sok más társadalmi vonatkozású kérdés az egészségüggyel kapcsolatban bizonyítja, hogy a társadalmi viszonyok rendszere ebben a korszakban szorosan összefüggött az egészségügyi helyzetével.
- TREBLE, J. H.: The seasonal demand for adult labour in Glasgow, 1890–1914. (Időszakos felnőtt munkaerő szükséglet Glasgowban 1890–1914.) SH, 3. 1978 : 1. 43–60.
A szezonmunkások maguk és családjuk életnivójának minimális biztosításáért voltak kénytelenek küzdeni. A különböző szezonmunkás kategóriákat, az őket fenyegető veszélyeket, helyzetük alakulását elemzi a cikk.

LEED, E. J.: Class and disillusionment in World War I. (Osztály és kiábrándultság az I. világháborúban.)

JMH, 50. 1978 : 4. 680–699.

A cikk azt állítja, hogy a kiábrándultság a társadalmi státusz egyik megnyilvánulása volt, s a háború egzisztenciális alternatívát nyújtott az iparosodott társadalmakban.

NIEDHART, G.: Appeasement: Die britische Antwort auf die Krise des Weltreichs und des internationalen Systems vor dem zweiten Weltkrieg. (Megbékítés:

Az angol válasz a világbirodalom és a nemzetközi rendszer válságára a második világháború előtt.)

HZ, 226. 1978 : 1. 67–88.

Anglia külpolitikája az 1930-as években. Az ún. megbékítési-politika, Anglia megühsült békepolitikájának leírása és megvilágítása a történelmi faktoranalízis módszerével.

EATWELL, R. – WRIGHT, A.: Labour and the lessons of 1931. (A Labour párt és 1931 tanulságai.)

H, 63. 1978 : 207. 38–53.

A gazdasági válság nyomán létrejött kormányválság kedvező körülményeket teremtetett a szocialista célok és módszerek újrafogalmazására a Labour párton belül. A cikk a leszűrt tanulságokat és azok utóéletét elemzi részletesen.

AUSZTRIA

SUPPAN, A.: Zwischen Assimilation und Nationalpolitischer Emantipation. Die Kärntner Slovenen vor und im Ersten Weltkrieg (1903–1918). (Az asszimiláció és a nemzeti-politikai emancipáció között. A karintiai szlovének az első világháború előtt és a világháborúban.)

ÖO, 20. 1978 : 1. 292–328.

MORITSCH, A.: Das Projekt einer Kulturaautonomie für die Kärntner Slovenen im Jahre 1927. (A karintiai szlovének kulturális autonómiájának terve 1927-ben.)

ÖO, 20. 1978 : 1. 329–339.

DÁNIA

CHRISTIANSEN, P. O.: Forms of peasant dependency in a Danish estate 1775–1795. (A paraszti függés formái egy dán birtokon, 1775–1795.)

PS, 1978 : 1. 38–67.

A szerző ötvözni próbálja a történeti és a szinkron megközelítést a paraszti települések és társadalmi formák nagybirtokkal való viszonyának értelmezésében.

LEVINE, D.: Conservatism and tradition in Danish social welfare legislation, 1890–1933: a comparative view. (Konzervativizmus és hagyományok a dán jóléti jogalkotásban 1890–1933: Összehasonlító elemzés.)

CSSH, 20. 1978 : 1. 54–69.

Az USA és Dánia társadalmi jóléti intézményeit összehasonlítva a cikk megállapítja, hogy a modern jóléti kapitalizmus intézményeit Dániában úgy szervezték meg, hogy a lehető legjobban hasonlítsanak a hagyományos demokrácia előtti és szocializmuselőtti dán intézményekre és az új intézmények épp azért arattak sikert, mert nem követeltek elszakadást a történeti folyamatosságtól és jól beleillettek a jól-ismert hagyományos gondolkodásmódba.

FRANCIAORSZÁG

Mc.KEON, P. R.: 817: Une année désastreuse et presque fatale pour les Carolingiens.

[817: a Karolingok szerencsétlen és csaknem végzetes esztendeje.]

MA, 84. 1978 : 1.

Az „Ordinatio Imperti” keletkezésének körülményeiről.

MEHL, J. M.: L'exemplum chez Jacques de Cessoles. (A példázat Jacques de Cessoles-nál.)

MA, Tome LXXXIV. 1978 : 2. 227–246.

A „Liber de moribus...” c. 1250–1330 között keletkezett anekdotagyűjtemény exemplum-ainak forrásait kutatja; foglalkozik a példabeszédek struktúrájával is.

DI CORCIA, J.: Bourg, bourgeois, bourgeois de Paris from the eleventh to the eighteenth century. (Bourg, bourgeois, bourgeois de Paris a 11. századtól a 18. századig.)

JMH, 50. 1978 : 2. 207–233.

A cikk a „burzsoá” fogalom használatát vizsgálja Franciaországban az uralkodó nyilatkozataira koncentrálva. Párizsra korlátozódik a feldolgozás a fogalom változatos használata miatt.

BAUTIER, R.-H.: Diplomatie et histoire politique: ce que la critique diplomatique nous apprend sur la personnalité de Philippe le Bel. [Diplomatika és politikai történet: amit a diplomatikai kritika Szép Fülöp személyiségéről tanít.]

RH, 525. 1978 : 1. 3–27.

13–14. századi oklevelek alapján.

GONTHIER, Nicole: Les hôpitaux et les pauvres à la fin du Moyen Age: l'exemple de Lyon. (Kórházak és szegények a középkor végén: Lyon példája.)

MA, Tome LXXXIV. 1978 : 2. 279–308.

XIV–XV. századi források alapján sorolja fel a kórházak javait, birtokait. Foglalkozik a városi tanács gyámi szerepével. Laicizálódási tendenciát állapít meg: a XIV. században még egyházi problémaként kezelt szegényügy a XV. században politikai és társadalmi kérdésként jelentkezik.

KNECHT, R. J.: The court of Francis I. (I. Ferenc udvara.)

ESR, 8. 1978 : 1. 1–22.

A francia I. Ferenc (1515–1547) udvartartásának tagjai, a király szeretői, szerepük a politikában, és az udvar tisztségviselőivel kapcsolatos szokások.

CLOUGH, Cecil H.: Francis I und the courtiers of Castigliones Courtier. (I. Ferenc és Castiglione „Udvaronc”-ának udvaroncai.)

ESR, 8. 1978 : 1. 23–70.

Két 16. századi kézirat alapján ábrázolja a szerző a francia király és az udvaronokok viszonyát, az illetők karrierjét, a király szolgálatában álló olaszok példáját.

BARNAVI, E.: Centralisation ou federalisme? Les relations entre Paris et les villes à l'époque de la Ligue (1585–1594). [Központosítás vagy föderalizmus? Párizs és a városok kapcsolatai a Liga időszakában (1585–1594).]

RH, 526. 1978 : 2. 335–344.

BONNEY, R. J.: The French civil war, 1649–53. (A francia polgárháború, 1649–53.)

ESR, 8. 1978 : 1. 71–100.

Lloyd Moote idevágó könyvének bírálata kapcsán fejti ki nézeteit a Fronde történetéről, a nemesi felkelés bukásának okairól, az akkori francia politikai helyzetről.

BERGER, P.: French administration in the famine of 1693. (A francia közigazgatás az 1693-as éhínség idején.)

ESR, 8. 1978 : 1. 101–128.

A központosított királyi hatalom és az intendánsok szerepe a helyi adminisztráció tisztségviselőivel szemben a nagy megpróbáltatás idején. A Parlement-ek és a helyi előljáróságok jelentősége a közrend, a közegészségügy stb. kézbentartásában.

GUIRAL, P. – THUILLIER, G.: Les sources de l'histoire régionale des domestiques au XIXe siècle. [A cselédség regionális történetének 19. századi forrásai.]

RH, 526. 1978 : 2. 441–451.

Az egyes forráscsoportok és forrástípusok ismertetése.

WALLER, R. F. A.: Men of letters and the Affaire des Princes under the regency of the Duc d'Orléans. (Az íróemberek és az „affaire des princes” az orléansi herceg a Duc d'Orléans régenssége alatt.)

XIV. Lajos francia király törvényes és törvénytelen gyermekeinek politikai vetélkedése a 17. sz. végén, 18. sz. elején és az erről 1717-ben összeállított gyűjtemény.

ESR, 8. 1978 : 1. 129–151.

CORVOL, A.: Les délinquances forestières en Basse-Bourgogne depuis la réformation de 1711–1718. [Az erdei bűnözés Alsó-Burgundiában az 1711–1718. évi rendezés után.]

RH, 526. 1978 : 2. 345–388.

Az erdőhasználattal kapcsolatos egyéni és közösségi visszaélések.

BAKER, K. M.: French political thought at the accession of Louis XVI. (Francia politikai gondolkodás XVI. Lajos trónra kerülésekor.)

JMH, 50. 1978 : 2. 279–303.

Három korabeli dokumentum alapján kívánja a cikk bemutatni a 18. sz. második felének politikai feszültségeit és ellentmondásait, a dokumentumokat a régi rendszer ezekre adott válaszainak fogja fel.

HÖMIG, H.: Absolutismus und Demokratie. Das Reformprogramm des Marquis

D'Argenson (1737). (Abszolutizmus és demokrácia. D'Argenson márkí reformprogramja, 1737.)

HZ, 226. 1978 : 2. 349–380.

D'Argenson márkí (1694–1757) XV. Lajos alatt külügyminiszter, 1744–1747 között. Később elméleti kérdésekkel foglalkozott. Fontos műve: „Considération sur le gouvernement ancien et présent de la France” amely posztumusz 1764-ben Amszterdamban jelent meg. A tanulmány szerzője a márkí „demokratikus abszolutizmusról” alkotott vízióját világítja meg közelebbről.

GUÉRY, A.: Les finances de la Monarchie française sous l'Ancien Régime. (A francia monarchia pénzügyei az Ancien Régime idején.)

AESC, 33. 1978 : 2. 216–239.

DINET, H.: Les peurs de 1789 dans la région parisienne. (Az 1789-es félelem Párizs környékén.)

AHRF, 50. 1978 : 1. 34–44.

A „Félelem” vagyis a parasztság spontán antifeudális megmozdulásai először helyi incidensek kapcsán robbant ki, később a pánik eluralkodásához hozzájárult a Párizsból jövő bandita elemek részvétele.

SOUBOUL, A.: Robespierre ou les contradictions du jacobinisme. (Robespierre vagy a jakobinizmus ellentmondásai.)

AHRF, 50. 1978 : 1. 1–19.

Robespierre a kor és saját ellentmondásainak áldozata volt. Elméletileg igazolta a terror szükségességét, de a kora gazdasági és társadalmi ellentmondásait nem tudta feloldani.

PUTFIN, G.: La Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen. Recensement et variantes de textes (août 1789 – septembre 1791). (Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata. Összegzés és szövegvariánsok (1789 augusztus – 1791 szeptember).)

AHRF, 50. 1978 : 2. 180–200.

- DAWSON, Ph.: Le 6e bureau de l'Assemblée Nationale et son projet de déclaration des Droits de l'Homme (Juillet 1789). (A Nemzetgyűlés 6. irodája és ennek tervezete az Emberi Jogokra vonatkozóan (1789 július).)
AHRF, 50. 1978 : 2. 161–179.
A cikk közli az iroda névsorát valamint tevékenysége lényegét: a nyilatkozat szövegezésének előkészítését.
- BINOCHÉ, J.: Les députés d'Outre- Mer pendant la Révolution Française. (A tengerentúli képviselők a francia forradalom idején.)
AHRF, 50. 1978 : 1. 45–80.
- FONTVIEILLE, L.: Dépenses publiques et problématique de la dévalorisation du capital. (A közköltségek és a tőke elértéktelenedésének problémája.)
AESC, 33. 1978 : 2. 240–254.
A tanulmány az 1815 és 1970 közötti időszakot vizsgálja Franciaországban.
- BRYANT, D.: Revolution and introspection: the appearance of the private diary in France. (Forradalom és önvizsgálat: a személyes napló megjelenése Franciaországban.)
ESR, 8. 1978 : 2. 259–72.
A naplózás első generációjából négy szerzőt emel ki (Joseph Jourbert, Maine de Biran, Benjamin Constant és Stendhal). A 18. sz. végi – 19. sz. eleji társadalom tükröződését kísérli meg bemutatni.
- BOURDELAIS, P., RAULOT, J.-Y., DEMONET, M.: La marche du choléra en France: 1832–1854. (A kolera útja Franciaországban 1832 és 1854 között.)
AESC, 33. 1978 : 1. 125–142.
- SCHNAPPER, B.: La séparation de corps de 1837 à 1914. Essai de sociologie juridique. [A különélés 1837–1914 között. Jogszociológiai tanulmány.]
RH, 526. 1978 : 2. 453–466.
Francia források alapján.
- BLACK, S. J.: Napoléon III. et le Mexique: un triomphe monétaire. [III. Napóleon és Mexikó: egy pénzügyi győzelem.]
RH, 525. 1978 : 1. 55–73.
- ANDRÉ, C. – DELORME, R.: L'évolution séculaire des dépenses publiques en France. (A közköltségek százados fejlődése Franciaországban.)
AESC, 33. 1978 : 2. 255–278.
A tanulmány 1872–1971 közötti időszakot vizsgálja.
- BOUVIER, J.: Histoire financière et problèmes d'analyse des dépenses publiques. (A pénzügy története és kiadások elemzésének problémái.)
AESC, 33. 1978 : 2. 207–215.
A tanulmány a 19–20. sz. gazdasági növekedésre vonatkozik Franciaországban.

WARWICK, P.: Ideology, culture, and gamesmanship in French politics. (Ideológia, kultúra és lélektani hadviselés a francia politikában.)

JMH, 50. 1978 : 4. 631–659.

A cikk a francia parlamenti élet két ellentétes magyarázatát vizsgálja különös tekintettel annak krónikus labilitására a Harmadik és Negyedik Köztársaság (1875–1940, 1946–58) idején.

KESLER, J.-F.: La Jeune République, de sa naissance au Tripartisme (1912–1947).

(A „Jeune République” születésétől a három-párt rendszerig.)

RHMC, 25. 1978 : 1. 61–85.

A „Jeune République” c. újság kötődése a különböző pártokhoz a két világháború közötti korszakban és a II. vh. idején, ingadozása a szocialisták és a radikálisok között.

SCHLESINGER, M.: The Cartel des Gauches: precursor of the Front Populaire.

(A Cartel des Gauches: a Népfront előfutára.)

ESR, 8. 1978 : 2. 211–34.

Az 1924-es francia Cartel des Gauches ugyanazt jelentette a szocialistáknak, mint a Népfront később a kommunistáknak: hirtelen fordulat állt be a tagság csökkenésében és helyzetükben a választásokon. A szocialistáknak pedig ugyanazt hozta a Front, mint a radikálisoknak a Cartel: a választási győzelmet aktív parlamenti kormányzásra tudták felhasználni.

GERBOD, P.: L'Université et la littérature en France de 1919 à 1939. (Az egyetem és az irodalom Franciaországban 1919-től 1939-ig.)

RHMC, 25. 1978 : 1. 129–144.

Az egyetem képe a regényben és színházban, valamint az irodalom és az egyetemi tanárok kapcsolata.

BARTHONNAT, J.-P.: Le parti communiste français et les réfugiés d'Espagne en 1939. (A francia kommunista párt és a spanyolországi menekültek 1939-ben.)

MS, 1978 : 2. 122–140.

A francia kommunisták tevékenysége elsősorban arra irányult, hogy a spanyol kommunistákat kihozzák az internáló táborokból.

DELMAS, J.: De Gaulle. La défense nationale et les forces armées. Projets et réalités (1944–janvier 1946). (De Gaulle. A Défense nationale és a fegyveres erők. Tervek és valóság 1944-től 1946 januárjáig.)

RHDGM, 28. 1978. ápr. 7–24.

DOURNEL, J. P.: L'armée de l'air en 1946. (A légierő 1946-ban.)

RHDGM, 28. 1978. április. 25–44.

A francia légierők újjászervezése a II. világháború után. A probléma hadszervezési és politikai vonatkozásait tárgyalja.

VERNET, C.: L'armée de terre en 1945–46. (A szárazföldi hadsereg 1945–46-ban.)
RHDGM, 28. 1978. ápr. 45–78.

A szárazföldi hadsereg újjászervezésének anyagi és stratégiai szempontjai Franciaországban.

MASSON, P.: La marine française en 1946. (A francia haditengerészet 1946-ban.)
RHDGM, 28. 1978. ápr. 79–86.

A haditengerészet újjászervezése a II. világháború után.

LOTH, W.: Frankreichs Kommunisten und der Beginn des Kalten Krieges. (A francia kommunisták és a hidegháború kezdete.)

VZ, 26. 1978 : 1. 9–66.

LENGYELORSZÁG

HAUSMANN, K. G.: Zum polnischen Nationsbegriff. (A lengyel nemzetfogalomhoz.)
GWU, 1978. 2. 66–77.

IRGANG, W.: Zur Kirchenpolitik der schlesischen Piasten im 13. Jahrhundert.
(A sziléziai Piastok egyházpolitikájához a XIII. században.)

ZO, 1978 : 2. 221–240.

GRÜGER, H.: Das Volkstum der Bevölkerung in den Dörfern des Zisterzienserklosters Heinrichau im mittelschlesischen Vorgebirgslande vom 13.–15. Jahrhundert.

(A lakosság nemzetisége a heinrichaui cisztercita kolostor falvaiban a XIII–XV. században.)

ZO, 1978 : 2. 241–261.

APPELT, H.: Zur Frage der Anfänge des deutschen Rechtes in Schlesien. Ein Diskussionsbeitrag. (A német jog kezdetei Sziléziában kérdéséhez. Vitacikk.)

ZO, 1978 : 2. 193–206.

Azok a folyamatok, amelyek a német jog elterjedésével és Sziléziának német telepességgel történő betelepítésével függenek össze, különböző megítélésűek a német és a lengyel kutatásban. A cikk adalékokat szolgáltat ehhez a vitához.

BOGUCKA, M.: Le bourgeois et les investissements culturels. L'exemple de Gdańsk aux XVIe et XVIIe siècles. [A városi polgár és a kulturális beruházások. Gdańsk példája a XVI. és a XVII. században.]

RH, 526. 1978 : 2. 429–440.

PETRUSEWICZ, M.: La Polonia nella crisi del seicento: analisi di un dibattito. (Lengyelország a XVII. sz. válságában: egy vita elemzése.)

RSI, 90. 1978 : 1. 92–113.

HEINDL, W.: Universitätsreform und politisches Programm. Die Sprachenfrage an der Universität Krakau im Neoabsolutismus. (Egyetemi reform és politikai program. A nyelvi kérdés a krakkói egyetemen a neoabszolutizmus idején.)

ÖO, 20. 1978 : 1. 79–98.

Leo Thun-Hohenstein gróf oktatási miniszter egyetemi reformjának értékelése, – amely a XIX. század 50-es éveiben született –, összefüggésben a germanizálás neoabszolutista programjával.

BOREJSZA, J. W.: La marcia su Varsavia del 1926. (Az 1926-os bevonulás Varsóba.)
RSI, 90. 1978 : 1. 172–187.

MAGYARORSZÁG

ARMBRUSTER, A.: Die rumänischen Chronisten und die Herkunft der Siebenbürger Sachsen. (A román krónikások és az erdélyi szászok eredete.)

ZfSL, 1. 1978 : 1. 24–30.

Historiográfiai áttekintés a román krónikásoknak az erdélyi szászok eredetével kapcsolatos műveiről.

MACHAT, C.: Zunftwesen und Baukunst Siebenbürgens im Mittelalter. (Erdély céhes ipara és építőművészete a középkorban.)

ZfSL, 1. 1978 : 2. 130–137.

WAGNER, E. – GUNESCH, H.: Zur Geschichte der Winzer Distrikts. (A vinci kerület történetéhez.)

ZfSL, 1. 1978 : 2. 81–119.

A tanulmány új aspektusokat ad a vinci kerület (Erdély) településtörténetéhez. Foglalkozik a terület középkori történetével, betelepülésével, népességi viszonyai-
val, a mohácsi csata utáni történettel, majd vinci, alsóvinci és borbereki műemlé-
keket mutat be.

NÉMETORSZÁG

GOTTSCALK, J.: Schlesische Piastinnen in Süddeutschland während des Mittelalters. (A sziléziai Piast dinasztiából származó hercegnők Dél-Németországban a középkorban.)

ZO, 1978 : 2. 275–293.

A középkor folyamán több, a Piast-házból származó lány ment férjhez Dél-Németországba. Ezek közül nyolcnak a portréját vázolja fel a szerző. Kb. 1260 és 1450 közötti időszak.

LUDWIG, K.-H.: Bergleute im Bauernkrieg. (Bányászok a parasztháborúban.)

ZHF, 1978. 5. 1978 : 1. 23–47.

A tanulmány a bányászok, bányászlegények társadalmi helyzetét, katonai és

politikai szerepét vizsgálja az 1525–26. évi nagy német parasztháborúban. Áttekinti és értékeli az e kérdéskörrel foglalkozó irodalmat (Engels, Kautsky, Smirin stb. és a kortárs kutatók).

SCHELLER, R.: Fürstliche Heiratsverträge des 16. und 17. Jahrhunderts aus Königsberg. (A XVI. és XVII. századi königsbergi fejedelmi házassági szerződések.) ZO, 1978 : 1. 46–66.

A porosz hercegi ház 1526 és 1609 közötti házassági szerződéseinek elemzése.

STUTZER, D.: Das Seeoner Viehregister von 1545. (A seeoni 1545-ös állatjegyzék.) ZAA, 26. 1978 : 2. 188–194.

A 998-ban alapított felső-bajor benedekrendi apátság 1545-ből származó állatjegyzékének vizsgálata.

GLAS-HOCHSTETTLER, T. J.: The imperial knights in post-Westphalian Mainz: a case study of corporatism in the Old Reich. (Bírodalmi lovagok a westphaliai béke utáni Mainzban: esettanulmány a testületi összetartásról a régi Birodalomban.) CEH, 11. 1978 : 2. 131–149.

A 17. századi német arisztokrata családok érdekeit, jogait hatékonyan védte a lovagi intézmény. A cikk rávilágít a lovagi testületben fellépő feszültségekre és bemutatja, hogyan védték ezeket ki a lovagok és őrizték meg testületi egységüket.

WALKER, M.: Rights and functions: the social categories of eighteenth-century German jurists and cameralists. (Jogok és funkciók: a 18. századi német jogászok és kamaralisták társadalmi kategóriái.) JMH, 50. 1978 : 2. 234–251.

A 18. sz. 2. felében két rangsor létezett Németországban, egy jogok szerinti és egy társadalmi funkció szerinti. Az 1794-es porosz törvénykönyv megpróbálta összhangba hozni a kettőt. A jogok és a társadalomban betöltött szerep közelítésének kísérleteit össze lehet vetni pl. a szabadság és egyenlőség elvével más országokban.

PELUS, M.-L.: Lübeck au milieu du XVIIe siècle. (Lübeck a XVII. sz. közepén.)

RHD, 92. 1978 : 1–2. 189–209.

Az 1660-as években lezajlott felkelések vérnélküliek voltak, de eredményük igen lényeges. 1669-ben adták ki azt az alkotmányt, amely 1848-ig érvényben maradt.

WEST, H.: Göttingen and Weimar: the organization of knowledge and social theory in eighteenth-century Germany. (Göttingen és Weimar: tudományszervezet és társadalomelmélet a 18. századi Németországban.)

CEH, 11. 1978 : 2. 150–161.

A két város a társadalom két eltérő megközelítését testesítette meg. Közös volt bennük a német alaposság, az útleírások, utazók beszámolóinak alapul vétele és az, hogy bármely társadalom megítélésében az illető szerző körülményei voltak a meghatározók.

- GODECHOT, J.: L'expansion de la Déclaration des Droits de l'Homme de 1789 dans le monde. (Az 1789-es Emberi Jogok Nyilatkozásának elterjedése a világon.) AHRF, 50. 1978 : 2. 201–213.
A tanulmány az Emberi Jogok nyilatkozatának a hatását elsősorban Németország területén vizsgálja.
- DUMONT, E.: La Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen en Allemagne. (Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata Németországban.) AHRF, 50. 1978 : 2. 220–245.
A tanulmány a konzervatívok, liberálisok és radikális demokraták álláspontját vizsgálja az 1790-es években.
- SABEAN, D.: Small peasant agriculture in Germany at the beginning of the nineteenth century: changing work patterns. (Kisparaszti mezőgazdaság Németországban a 19. sz. elején: változó munkamódszerek, munkaszervezés.) PS, 7. 1978 : 4. 218–224.
A férfiak és nők közötti munkamegosztásban és emiatt a nemek családban, a család gazdálkodásában betöltött szerepében bekövetkezett változásokat és az ezek miatt adódó konfliktusokat elemzi a cikk általában és egy falu példáján.
- GRÜNTAL, G.: Das preussische Dreiklassenwahlrecht. Ein Beitrag zur Genesis und Funktion des Wahlrechtsoktrois vom Mai 1849. (A porosz háromosztályos választójog. Adalék az 1849. májusi választójogi kényszer eredetéhez és funkciójához.) HZ, 226. 1978 : 1. 17–66.
A tanulmány középpontjában a porosz háromosztályos választójog keletkezéstörténete áll.
- KOCH, R.: Ständische Repräsentation oder liberale Repräsentativverfassung? Die Constitutions-Ergänzungs-Acte der freien Stadt Frankfurt als historischer Kompromiss. (Rendi képviselet, vagy liberális képviseleti alkotmány? Frankfurt szabad város Alkotmánykiegészítő Okmánya, mint történelmi kompromisszum.) ZHF, 5. 1978 : 2. 187–214.
A szerző a német liberális alkotmányos gondolkodás és liberális alkotmányjog kérdéseit vizsgálja a napóleoni uralom utáni időszakban.
- ZORN, W.: Zwischenstaatliche wirtschaftliche Integration im Deutschen Zollverein 1867–1870. Ein quantitativer Versuch. (Államközi gazdasági integráció a Német Vámszövetségben 1867–1870. Quantitatív kísérlet.) VSW, 65. 1978 : 1. 38–77.
- WICHARDT, H.-J.: Die Polenpolitik Preussens und die Vereins- und Versammlungsfreiheit in der Rechtsprechung des Königlich Preussischen Oberverwaltungsgerichts. (Poroszország lengyel politikája és az egyesülési- és gyülekezési jog a Porosz Királyi Legfelsőbb Bíróság igazságszolgáltatásában.) ZO, 1978 : 1. 67–78.

Poroszország politikája a területén élő lengyel polgárokkal szemben 1871 a Német Birodalom megalapítása után és a lengyel „SOKOL- egyesületek” elemzése.

JARAUSCH, K. H.: Liberal education as illiberal socialization: the case of students in imperial Germany. (Liberalis oktatás mint antiliberalis szocializáció: az egyetemi hallgatók esete a császári Németországban.)

JMH, 50. 1978 : 4. 609–630.

A porosz oktatáspolitikai, a tanárok ideológiai töltése és a testületi diák szubkultúra hatása eltávolította a művelt középosztályt a 19. sz. elejének nemzeti liberalizmusától és a 20. sz. első évtizedeiben antiliberalis nacionalizmushoz vezetett.

LARGE, D. C.: The political background of the foundation of the Bayreuth Festival, 1876. (A bayreuth-i fesztivál 1876-os megalapításának politikai háttere.)

CEH, 11. 1978 : 2. 162–172.

Wagner a fesztivált a német egység létrehozása folyamatának párhuzamaként szerette volna elismertetni, a növekvő német nemzeti öntudat és katonai hatalom jelképeként, a Birodalom azonban nem támogatta hivatalosan Wagner színházát. A cikk megkísérli megvilágítani a művészet, a társadalom és a kormány-politika szélesebb összefüggéseit a bismarcki birodalomban.

MOSSE, G. L.: Art and politics in Germany: a comment. (Művészet és politika Németországban: hozzászólás.)

CEH, 11. 1978 : 2. 184–188.

A bayreuthi fesztivál politikai hátterével és a művészet politikai szerepével kapcsolatos cikkekre (ld. uo. előző két cikk) válaszul ill. kiegészítésképpen tárja fel a cikk a művészet és politika kapcsolatának más dimenzióit a 19. sz. végén, 20. sz. elején.

WINKLER, H.: Vom linken zum rechten Nationalismus. Der deutsche Liberalismus in der Krise von 1878/79. (A baloldali nacionalizmustól a jobboldali nacionalizmusig. A német liberalizmus az 1878/79-es válságban.)

GG, 4. 1978 : 1. 5–29.

A Freisinnige- és a Nationalliberale Partei politikai törekvéseit mutatja be a cikk. Részletesen tárgyalja, hogyan sikerült Bismarcknak megosztani a német liberálisokat, elemzi az 1878/79-es válságnak a liberálisokra való hatását: itt válik ketté a jobb- és baloldali liberalizmus útja.

ULLMANN, H.-P.: Staatliche Exportförderung und private Exportinitiative. Probleme des Staatsinterventions im Deutschen Kaiserreich am Beispiel der staatss.

Aussenhandelsförderung (1880–1919). (Állami exportpártolás és magán export-kezdemenyezés. Az állami intervenció problémái a Német Császárságban a külkereskedelem támogatásának példáján szemlélítve (1880–1919).

VSW, 65. 1978 : 2. 157–217.

SHEEHAN, J. J.: Deutscher Liberalismus im postliberalen Zeitalter 1890–1914.

(Német liberalizmus a liberalizmus-utáni időszakban 1890–1914.)

GG, 4. 1978 : 1. 29–49.

Választási eredményeket és statisztikákat szembeesít a liberális programmal, identifikálja a liberális szavazótábor. Választási győzelmeikhez más pártok segítségét kellett igénybevenniük, s ez egymástól a már amúgy is széttöredezett liberális irányzatokat mégjobban eltávolította.

PARET, P.: Art and the national image: the conflict over Germany's participation in the St. Louis Exposition. (Művészet és nemzet-kép: vita Németország részvételéről a St. Louis-i nemzetközi kiállításon.)

CEH, 11. 1978 : 2. 173–183.

Az 1902–04 közötti ellentéteket elemzi a cikk, fényt vetve a birodalom politikai légkörének több elemére. A vita jelzi a növekvő elégedetlenséget a császár rendszerével, valamint a birodalmi minisztériumok és az egyes államok józan állásfoglalását, hangsúlyozza Vilmos császár hitét a művészet politikai funkciójában

KAELBLE, H.: Social mobility in Germany, 1900–1960. (Társadalmi mobilitás Németországban, 1900–1960.)

JMH, 50. 1978 : 3. 439–461.

Kiterjedt statisztikai anyag alapján vizsgálja a szerző a 20. századi Németország társadalmi mobilitásának hosszútávú tendenciáit, a gazdasági fejlődéssel, a társadalom magatartásával és a politikai változásokkal való összefüggését. A középosztályra és az alsó középosztályra ható kulturális és politikai tényezők valószínűleg főszerepet játszottak a kissé fokozottabb mobilitásban. Különösen a mobilitás társadalmi akadályainak csökkenését emeli ki a cikk.

BARCLAY, D. E.: A Prussian socialism? Wichard von Moellendorff and the dilemmas of economic planning in Germany, 1918–19. (Porosz szocializmus? Wichard von Moellendorff és a gazdasági tervezés dilemmái Németországban, 1918–19.)

CEH, 11. 1978 : 1. 50–82.

Sok ellentmondó és hiányos értékelés után a cikk megpróbálja elhelyezni Moellendorff 'Gemeinwirtschaft, Planwirtschaft' elképzeléseit a Németország gazdasági jövőjéről folytatott viták összefüggéseibe.

KLEINE, G. H.: Adelsgenossenschaft und Nationalsozialismus. (A Német Nemesek Szövetsége és a nemzeti-szocializmus.)

VZ, 26. 1978 : 1. 100–144.

A szervezet iratanyagát, melynek pontos lelőhelyéről részletesen tudósít a szerző, mindaddig figyelmen kívül hagyták a történészek. A szerző célja, hogy egy rövid nem-szisztematikus áttekintésben cáfolja azt az előítéletet, mely szerint a junkerek integrális faktorát alkották volna a nemzetiszocializmusnak.

WEGNER, K.: Linkliberalismus im wilhelminischen Deutschland und in der Weimarer Republik. (Baloldali liberalizmus a vilmosi Németországban és a weimari köztársaságban.)

GG, 1978 : 1. 120–137.

Áttekinti és összefoglalja a baloldali liberálisokról szóló irodalmat. A következő pártok tekinthetők a szerző szerint baloldali liberálisoknak: Deutsche Volkspartei, Freisinnige Volkspartei, Freisinnige Vereinigung, Demokratische Vereinigung, Fortschrittlichen Volks.

GESSNER, D.: Agrarprotektionismus und Welthandelskrise 1929/32. Zum Verhältnis von Agrarpolitik und Handelspolitik in der Endphase der Weimarer Republik. (Mezőgazdasági védővámrendszer és világkereskedelmi válság 1929/32-ben.

Az agrárpolitika és kereskedelmi politika viszonyához a weimari köztársaság utolsó szakaszában.)

ZAA, 26. 1978 : 2. 161–188.

BESSEL, R.: Eastern Germany as a structural problem in the Weimar Republic. (Németország keleti része mint strukturális probléma a Weimari Köztársaságban.)

SH, 3. 1978 : 2. 199–218.

STACHURA, P. D.: Der kritische Wendepunkt? Die NSDAP und die Reichstagswahlen vom 20. Mai 1928. (A kritikus fordulópont? A párt az 1928 májusi Reichstagsválasztásokon.)

VZ, 26. 1978 : 1. 66–100.

KRIEGER, L.: Nazism: highway or byway? (Nácizmus: főút vonal vagy mellékvágány?)

CEH, 11. 1978 : 1. 3–22.

A náci forradalom kibővítette, megváltoztatta forradalommal kapcsolatos fogalmainkat, kategóriáinkat. Mint a totális diktatúra egyetlen példája egy fejlett ipari társadalomban, több olyan vonást mutat, ami szélesebb körben és kevésbé erőszakosan minden iparosodott társadalomban megtalálható.

HENNING, H.-J.: Kraftfahrzeugindustrie und Autobahnbau in der Wirtschaftspolitik des Nationalsozialismus 1933–1936. (Gépkocsiipar és autópályaépítés a nemzeti szocializmus gazdaságpolitikájában 1933–1936.)

VSW, 65. 1978 : 2. 217–243.

FUCHS, K.: Zur Bedeutung Schlesiens als Wirtschaftsfaktor während des Zweiten Weltkrieges. (Szilézia mint gazdasági tényező jelentőségéhez a második világháború alatt.)

ZO, 1978 : 2. 337–352.

SCHULZE, H.: Rückblick auf Weimar, Ein Briefwechsel zwischen Otto Braun und Joseph Wirth. (Visszapillantás a weimari időszakra, Levélváltás az emigrációban Otto Braun és Joseph Wirth között.)

VZ, 26. 1978 : 1. 144–186.

Részletes és gondos előszóval ellátott 5 levélből álló dokumentum-gyűjtemény a volt szociáldemokrata miniszterelnök (Poroszországban) és a volt centrupárti birodalmi kancellár 1941-es leveleiből.

HILDEBRAND, K.: Die ostpolitischen Vorstellungen im deutschen Widerstand.

(A kelettel kapcsolatos politikai elképzelések a német ellenállásban.)

GWU, 29. 1978 : 4. 213–241.

Német ellenállás alatt a Hitler-elleni német ellenállás két ágát érti a szerző, a Goerdeler–Beck–Hassel-csoportot és a Kreisaui Kört.

A szerző a két csoportosulás külpolitikai elképzeléseit, ezen belül a Kelet-Európával kapcsolatos elképzeléseit mutatja be.

OLASZORSZÁG

BOSCOLO, G.: Riforme e provvedimenti di Pietro IV d'Aragona per la Sardegna.

(Aragoniai IV. Péter reformjai és intézkedései Szardíniában.)

NRS, 62. 1978 : 1–2. 121–126.

Szardínia politikai, társadalmi és gazdasági struktúrájának átrendeződése a XIV. században.

KIRSCHNER, J. – MOLHO, A.: The dowry fund and the marriage market in early quattrocento Florence. (A „hozomány-alap” és a házasság a korai quattrocento Firenzéjében.)

JMH, 50. 1978 : 3. 403–438.

A Firenzében 1425-ben létrehozott hozomány-alap a város központi pénzügyi intézménye lett és 1545-ig állt fenn. A firenzei állami levéltárban fennmaradt iratai páratlan statisztikai örökségünk. Határozott adatokkal szolgálnak a halandóságról, a házassági szokásokról, a zárdába kerülésekről, kb. 32 ezer lány társadalmi mobilitásáról. A cikk az első 1864 nő adatait dolgozza fel.

PROSPERI, A.: Echi italiani della condanna di Serveto. Girolamo Negri. (Serveto elítélésének olasz visszhangja. Girolamo Negri.)

RSI, 1978. ápr.–jún. 90. köt. 2. fasc. 233–261.

Katolikus részről történő tiltakozás Serveto spanyol orvos 1553-ban eretnekként való elégettetése nyomán.

ASHTOR, E.: Aspetti della espansione italiana nel Basso Medioevo. (A későközépkori itáliai fellendülés néhány vonatkozása.)

RSI, 90. 1978 : 1. 5–29.

A közélkeleti ipar visszaesése a muzulmán szultánok pénzügyi politikája következtében – strukturális változások az itáliai tengeri kereskedelemben – Velence kapcsolatai a Portával.

PAOLIN, G.: Dell'ultimo tentativo compiuto in Friuli di formare una comunita anabattista. Note e documenti. (Utolsó kísérlet Friuliban egy anabaptista közösség létrehozására.) Feljegyzések és dokumentumok.

NRS, 62. 1978 : 1–2. 3–29.

Az anabaptisták utolsó menekülési hullámával Morvaország felé távozó, majd az emigrációból 1559–60-ban Itáliába visszatérő Alessandro da Bassano misziós tevékenysége.

MARINO, J. A.: La crisi di Venezia e la New Economic History. (Velence krízise és a New Economic History.)

SSSt, 19. 1978 : 1.

Próbálkozás Velence XVII. sz.-i hanyatlásának kvantitatív felmérésére. Metodológiai problémák.

DONATI, C.: Scipione Maffei e la Scienza chiamata cavalleresca. Saggio sull'ideologia nobiliare al principio del Settecento. (S. Maffei és a lovaginak nevezett tudomány. Tanulmány a tizennyolcadik század kezdetének lovagi ideológiájáról.

RSI, 90. köt. 1978 : 1. 30–71.

Maffei életrajza, a családja ellenséges ágával vívott kard- és tollpárbajaiból kialakult irodalmi munkássága, doktrínái a lovagi becsületről – a veronai Arcadia-egyesület működése.

GUENZI, A.: Un mercato regolato: pane e fornai a Bologna nell'eta moderna. (Egy szabályozott piac: kenyér és pékségek Bolognában az újkorban.)

QS, 1978 jan.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. 370–383.

A városi kenyérellátás körüli érdekösszeütközések – a gazdasági-társadalmi egyensúlynak a kenyérelőállítás és szétosztás hosszú távon át kialakult mechanizmusán alapuló stabilitása.

ASSERETO, G.: I gruppi dirigenti liguri tra la fine del vecchio regime e l'annessione all'impero napoleonico. (A liguriai vezető csoportok a régi rendszer és a napoleoni birodalomba történt annekktálás között.)

QS, 1978 jan.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. 73–101.

Az újonnan kialakult elit elszigeteltsége, a helyi- és magánérdekekkel kapcsolatos problémákba való elmerülése.

MOZZARELLI, C.: Modelli amministrativi e struttura sociale: prospettive di ricerca sulla burocrazia milanese. (Közigazgatási modellek és társadalmi struktúrák: kutatási perspektívák a milanoi bürokráciára vonatkozólag.)

QS, 1978. jan.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. p. 165–195.

A napoleoni adminisztráció bevezetésével Itáliában élre került új elit jellemzése – a II. József-féle közigazgatási modell hatása – beilleszkedési nehézségek a restauráció bekövetkeztével.

DAVICO, R.: L'aristocrazia imperiale: i „citoyens” piemontesi tra rivoluzione e restaurazione. (A császárság arisztokráciája: a piemonti „citoyen”-ek a forradalom és a restauráció között.)

QS, 1978 jan.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. 43–72.

A napóleoni törvényhozás és közigazgatás bevezetésének hatása a piemonti vezető rétegek sorsára.

ANTONIELLI, L.: Alcuni aspetti dell'apparato amministrativo periferico nella Repubblica e nel Regno d'Italia. (Néhány szempont a köztársaság és az olasz királyság periferikus adminisztrációs apparátusával kapcsolatban.)

QS, 1978. jan.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. p. 196–227.

A modern közigazgatási rendszer kialakulása, a vidéki adminisztráció szintje, statuszai 1802–1812 között.

CIVILE, G.: Appunti per una ricerca sull'amministrazione civile nelle province napoletane. (Szempontok a nápolyi tartományok polgári közigazgatására vonatkozó kutatásokhoz.)

QS, 37. 1978 : 1–2. 228–263.

A nápolyi királyság polgári közigazgatási személyzetének verbuválódása, jellemzői az 1806-os reform után – a rendszer szerkezetének sajátosságaival kapcsolatos kutatási problémák.

SCIROCCO, A.: I corpi rappresentativi del Mezzogiorno dal „decennio” alla restaurazione: il personale dei consigli provinciali. (A Dél képviselőtestülete az „évtized”-től a restaurációig: a vidéki tanácsok összetétele.)

QS, 1978 jan.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. 102–125.

A nápolyi királyság adminisztrációjában végbement változások Murat uralma alatt és a Bourbon-kormányzat visszaállításakor.

De LORENZO, R.: Il personale delle finanze nel Regno di Napoli durante il „decennio” francese. (A nápolyi királyság pénzügyigazgatási személyzete a „francia évtized” alatt.)

QS, 1978 jan.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. 264–283.

A minisztérium személyi politikájának kritériumai, a személyzet társadalmi-gazdasági összetétele, viszonyulása a francia reformokhoz, a helyi polgárság reagálása.

MIELE, M.: Il clero nel Regno di Napoli, 1806–1815. (A klérus a nápolyi királyságban, 1806–1815.)

QS, 1978 jan.–ápr. Anno XIII, fasc. II. No. 37. 284–313.

A klérustól várt szerep a francia uralom idején a reformpolitika keresztülvételében – a napóleoni korszak kihatásai a délitáliai egyház későbbi fejlődésére.

GALASSO, G.: Sinistra storico e Mezzogiorno. (A történelmi baloldal és a Dél.)

RSI, 1978 : 1. 90. köt. 72–88.

A kapitalizmus kezdetével átalakulás a helyi adminisztráció és a parlamenti képviselet összetételében – az ellenzéki erők bázisai.

CHIERCHINI, G.: „Le Cariatidi del Ministero”: rappresentanza nazionale e vita politica in Lombardia agli esordi dell'Unità. („A minisztérium Kariatidái”. Nemzeti képviselő és politikai élet Lombardiában az egység kezdeti korszakában.) NRS, t. 62. 1978 : 1–2. 82–120.
Regionális ellentétek az egyesült Itália parlamenti vitáiban.

ULRICH, H.: Die italienischen Liberalen und die Probleme der Demokratisierung 1876–1915. (Az olasz liberálisok és a demokratizálás problémája 1876–1915.) GG, 4. 1978 : 1. 49–77.

Az olasz liberalizmus útját mutatja be Cavourtól az első világháborúig. Az olasz fejlődés lényegét a szerző abban látja, hogy a nemzettévalás egyes szakaszai vésszen közelkerültek egymáshoz, a feladatokat így nem sikerült optimálisan megoldani. Pl. az iparosítást követő erők már akkor támadtak, amikor a szekularizációs krízis okozta sebek még nem gyógyultak be. Részletesen elemzi a Depressió, a 90-es évek- és a Giolitti korszak kihívásaira adott liberális válaszokat.

De COURTEN, L.: L'amministrazione coloniale italiana del Benadir. Dalle compagnie commerciali alla gestione statale (1889–1914). (parte prima). (Benadir olasz gyarmati igazgatása. A kereskedelmi társaságoktól az állami kezelésig. 1889–1914.) 1.–2. rész.

SCo, 9. 1978 : 1; 1978 : 2. 115–154; 308–333.

Az olasz protektorátus első formái Észak-Szomáliában.

BELL, D. H.: Worker culture and worker politics: the experience of an Italian town, 1880–1915. (Munkáskultúra és munkáspolitik: egy olasz város tapasztalata, 1880–1915.)

SH, 3. 1978 : 1. 1–22.

A Milánó melletti Sesto vizsgálata.

ROVERI, A.: La formazione di Matteotti e le lotte agrarie padane. (Matteotti fejlődése és a Padua környéki agrárharcok.)

SSt, 19. 1978 : 1. 109–130.

Politikai-ideológiai küzdelmek Olaszországban az 1920-as évek elején.

WEBSTER, R. A.: La tecnocrazia italiana e i sistemi industriali verticali: il caso dell'Ansaldo (1914–1921). (Az olasz technokrácia és a vertikális ipari rendszerek: Ansaldo esete (1914–1921).)

SCo, 9. 1978 : 2. 205–239.

Szempontok az olasz liberalizmus korai bukásának magyarázatához – A jobboldali technokrata-forradalomnak a fasizmus uralomrajutását megelőző összeomlása.

CALICE, N.: La politica agraria fascista in Basilicata. (A fasiszta agrárpolitika Basilicában.)

SSt, 19. köt. 1978. ápr.–jún. 397–428.

Az agrárlakosságra nehezedő gazdasági nyomás következtében fokozódó társ-

dalmi feszültségek – az állam lecsapolási, öntözési terveivel járó átalakulások a vidék gazdálkodásában – a fináncsőke koncentrációjának kedvező agrárpolitika.

TRAMONTIN, S.: Le elezioni plebiscitarie del 1929 e i vescovi veneti. (Az 1929-es választások és a velencei püspökök.)

SCo, 9. 1978 : 2. 291–300.

Egyházi állásfoglalás a Mussolini által bevezetett népképviselői rendszer elfogadása körüli vitákban – A püspökök egyéni hozzáállása.

MINNITI, F.: Il problema degli armamenti nella preparazione militare italiana dal 1935 al 1943. (A fegyverkezés problémája az 1935–43 közötti olasz katonai felkészülésben.)

SCo, 9. 1978 : 1. 5–61.

Az 1935 óta folyó fegyverkezés tervszerűtlensége, egyenetlensége a hadsereg nagy egységei között – a totalitárius államformán belüli nagyfokú felkészületlenség politikai-katonai okai.

BIGAZZI, D.: Organizzazione del lavoro e razionalizzazione nella crisi del fascismo 1942–43. (A munka szervezése és racionalizálása a fasizmus krízise idején.)

SSSt, 19. 1978 : 2. 367–396.

Az olasz kapitalizmus helyezkedési próbálkozásai a háború utolsó éveiben, erőfeszítései kontinuitása megtartására.

GARSCI, A.: Tre riviste dell'antifascismo. (Három antifasiszta folyóirat.)

RSI, 1978. ápr.–jún. 90. köt. 2. fasc. 381–390.

A liberális sajtó három kisebb, kevésbé ismert folyóiratának sorsa, munkatársai, szelleme.

MAZZATOSTA, T. M.: Educazione e scuola nella Repubblica Sociale Italiana. (Oktatás és iskola az Olasz Szocialista Köztársaságban.)

SCo, 9. 1978 . 1. 63–101.

A fasizmus utolsó korszakának oktatási és nevelési reformjai, iskolapolitikája, ifjúsági egyesületei.

De FELICE, F.: De Gasperi e la questione democristiana. (De Gasperi és kereszténydemokrata kérdés.)

SSSt, 19. 1978 : 1. 5–16.

Az utolsó harminc év olasz belpolitikájához.

PORTUGÁLIA

RUSSEL-WOOD, A. J. R.: Iberian expansion and the issue of black slavery: changing Portuguese attitudes. 1440–1770. (Az ibériai terjeszkedés és a fekete rabszolgaság kérdése: változó portugál magatartás 1440–1770.)

AHR, 83. 1978 : 1. 16–42.

MAURO, F.: Le sens d'une restauration. Le Portugal de 1640. (Egy restauráció iránya. Portugália 1640-ben.)

RHD, 92. 1978 : 1–2. 17–30.

Az 1640-es restauráció nem jelent visszatérést a „Ancien Régime”-hez. Nemzeti dinasztia kerül a trónra, megszűnik a spanyolokkal a perszonálunió. A cikk a restauráció okait és jellegét elemzi részletesebben.

SPANYOLORSZÁG

LARQUIÉ, C.: Les soulevements populaires en Espagne au milieu du XVIIe siècle.

(Népi felkelések Spanyolországban a XVII. sz. közepén.)

RHD, 92. 1978 : 1–2. 31–50.

Statistikai módszereket felhasználva a cikk a lucenai granadai, a cordovai és andalúziai népi felkeléseket vizsgálja.

PUDDU, R.: Guerra e stato tra cinque e seicento. (Háború és állam a XVI–XVII. sz.-ban.)

RSI, 90. 1978 : 2. 311–326.

A spanyol birodalom közigazgatási és fiskális apparátusának hatékonysága a katonai-politikai feladatok megoldásánál.

ABELSON, A.: Inheritance and population control in a Basque valley before 1900.

(Öröklés és népességszabályozás egy baszk völgyben 1900 előtt.)

PS, 7. 1978 : 1. 11–28.

A hegyvidéki európai paraszti társadalom szigorú öröklési rendje meghatározza a népesség nagyságát egy adott területen és ezzel a család gyermekeinek társadalmi lehetőségeit is. Bőséges statisztikák, táblázatok támasztják alá ezt a megállapítást.

GAROSCI, A.: Alle origini del conflitto tra stato e chiesa nella Spagna moderna.

(Az állam és egyház közötti ellentét gyökerei a legújabbkori Spanyolországban.)

RSI, 90. 1978 : 1. 131–142.

Az 1931–36-os évek egyházpolitikája az akkori hercegprímás most közreadott hivatalos levelezése alapján.

TAX FREEMAN, S.: Faith and fashion in Spanish religion: notes in the observation of Observance. (Hit és divat a spanyol vallásban: jegyzetek az egyházi szertartások megfigyeléséről.)

PS, 7. 1978 : 2. 101–123.

A cikk megpróbálja elválasztani a hit és a formális vallás, egyház fogalmát, ezáltal a népi és a formális vallást. A spanyolok vallásosságának jellegét elemzi a 16. századtól napjainkig.

SVÁJC

DUBOIS, H.: Le Téméraire, les Suisses et le sel. [Merész Károly, a svájciak és a só.]

RH, 526. 1978 : 2. 309–333.

Az 1470-es évek harcai a svájci só biztosításáért.

LIVET, G.: La guerre des Paysans de 1653 en Suisse. (Az 1653-as svájci parasztháború.)

RHD, 92. 1978 : 1–2. 130–165.

Az események ismertetése a parlamenti anyagok bőséges felhasználásával. A parasztháborúban résztvevő társadalmi csoportok szerepe.

HAUSER, A.: Der Familienbetrieb in der schweizerischen Landwirtschaft. Eine historische und sozio-ökonomische Analyse. (A családi üzem a svájci mezőgazdaságban. Történelmi és társadalmi-gazdasági elemzés.)

ZAA, 26. 1978 : 2. 195–221.

A XVIII. századtól kezdődően elemzi a szerző a svájci paraszti családi üzem struktúrájának és funkciójának változását, a címben jelzett elemzési módszerrel.

SVÉDORSZÁG

NORDMANN, C.: La erise de la Suede au temps de Chistine et de Charles X Gustaves (1644–1660). (Svédország válsága Krisztina királynő és X. Károly Gusztáv idején.)

RHD, 92. 1978 : 1–2. 210–232.

MOLIN, K.: Conflits et convergences dans la politique intérieure suédoise (1939–45). (Konfliktusok és közeledés a svéd belpolitikában (1939–45).)

RHD, 28. 1978 : 1. 81–106.

SZOVJETUNIO

KAPPELER, A.: Die Geschichte der Völker der Mittleren Volga (vom 10. Jh. bis der zweiten Hälfte des 19. Jh.) in der sowjetischen Forschung. (A Közép-Volga vidék népeinek története (a X. sz.-tól a XIX. sz. második feléig) a szovjet kutatásban.)

IGO, 1978 : 2. 222–257.

Kutatási beszámoló.

ALEXANDER, J. T.: Communicable disease, anti-epidemic policies, and the role of medical professionals in Russia, 1725–62. (Fertőző betegségek, járványellenes intézkedések és az egészségügyi szakemberek szerepe Oroszországban, 1725–62.)

CASS, 12. 1978 : 1. 154–69.

A szerző a járványos betegségekkel való megküzdés vizsgálatát azért tartja fontosnak, mert fényt vet az adott társadalom viszonyaira, demográfiai tendenciáira,

gazdasági helyzetére, a nép magatartására, stb. A 18. századi Oroszország gazdag anyagot szolgáltat az ilyen vizsgálatokhoz.

ALEXANDER, J. T.: Medical professionals and public health in „doldrums” Russia, 1725–62. (Az egészségügyi szakemberek és a közegészségügy a „sötét” 1725–62-es évek Oroszországában.)

CASS, 12. 1978 : 1. 116–35.

YANOV, A.: The drama of the time of troubles, 1725–30. (A zűrzavaros évek drámája, 1725–30.)

CASS, 12. 1978 : 1. 1–59.

A cikk a szerző The History of political opposition Russia (A politikai ellenék története Oroszországban) c. könyvének kivonata.

LEDONNE, J. P.: The evolution of the governor's office, 1727–64. (A kormányzói hivatal fejlődése, 1727–64.)

CASS, 12. 1978 : 1. 86–115.

A kormányzói hivatal a 18. sz. első évtizedében jött létre az orosz közigazgatásban és a cári kormányzat képviselője maradt egészen 1917-ig. A cikk kialakulásának folyamatát, hatáskörét, tevékenységének alakulását elemzi.

DUKES, P. — MEEHAN-WATERS, B.: A neglected account of the succession crisis of 1730: James Keith's Memoir. (Az 1730-as örökösödési válság eddig, elhanyagolt dokumentuma: James Keith emlékirata.)

CASS, 12. 1978 : 1. 170–83.

Az emlékirat tömör és jól informált összefoglalását adja az Anna cárnő hatalomra kerülése körüli eseményeknek Oroszországban. James Keith szerepe a cári örökös újraszervezésében. Jól illusztrálja a válság utáni az orosz cári rendszert átszövő patrónusi rendszer vonásait.

CRACRAFT, J.: The succession crisis of 1730: a view from the inside. (Az 1730-as örökösödési válság belülről nézve.)

CASS, 12. 1978 : 1. 60–85.

I. Péter cár munkatársának, Feofan Prokopovicsnak három a válságra vonatkozó írása. A szerző feltárja az írások keletkezésének okát, tartalmát és írójuk szerepét a válságban.

ESPER, T.: The condition of the serf workers in Russia's metallurgical industry, 1800–1861. (A jobbágy munkások körülményei az orosz fémiparban 1800 és 1861 között.)

JMH, 50. 1978 : 4. 660–679.

A cikk megkérdőjelezi a történészek eddigi véleményét a jobbágyok és családjuk életkörülményeiről a jobbágyszabadítás előtti fél évszázadban. Bizonyítékaik szerint sorsuk nem állandó szenvedés, szegénység, nyomor volt, hanem pont az ellenkezője. Kiállják az összehasonlítást a korabeli nyugat-európai munkások életszínvonalával.

HAARMANN, H.: Strukturwandel in der nationalen Zusammensetzung der Bevölkerung in der Moldauischen SSR. (A lakosság nemzetiségi összetételének strukturális változásai a Moldvai Szovjet Szocialista Köztársaságban.)

D, 1978 : 2. 56–61.

A szerző összehasonlító táblázatot közöl a népesség nemzetiségi összetételéről a Moldvai SZSZK területén 1897 és 1970 között. Adatokat közöl az egész lakosság növekedéséről 1859–1970 között.

FITZPATRICK, S.: Sex and revolution: an examination of literary and statistical data on the mores of Soviet Students in the 1920's. (Sex és forradalom: az 1920-as évek szovjet diákjainak erkölcei az irodalom és a statisztikai adatok fényében.) JMH, 50. 1978 : 2. 252–278.

A 20-as évek szovjet szépirodalmában gyakori téma volt az ifjúság kicsapongása, a korabeli statisztika azonban mást mutat. Ideológiailag gyakran radikális véleményük volt a fiataloknak a nemiségről, de viselkedésük nem volt szabados, a férfiak aggódtak a következményektől, a nők pedig szüzek akartak maradni a potenciális férj megtalálásáig. A szexuális normák forradalom utáni bizonytalansága zavarhatta a diákokat és egy évtizeddel később valószínűleg üdvözölték, hogy a rendszer megerősítette a hagyományos család értékrendjét.

USA

SOUDEN, D.: „Rogues, whores and vagabonds”? Indentured servant emigrants to North America, and the case of mid-seventeenth-century Bristol. („Csavargók, kurvák, vagabondok”? Szerződéses szolgák kivándorlása Észak-Amerikába és a 17. század közepi Bristol.)

SH, 3. 1978 : 1. 23–42.

A szerződéses munkaerővándorlás ekkor már nem újdonság Anglián belül sem. Amerikába az 1654-től működő bristoli hivatal segítségével vándoroltak ki dolgozni fiatal emberek. Bristol dokumentumai új fényt vetnek a kivándorlók társadalmi, demográfiai körülményeire.

BAIRATI, P.: Per il bene dell'umanità. Benjamin Franklin e il problema della manufatture. (Az emberiség javáért. Franklin Benjamin és a manufaktúrák problémája.)

RSI, 1978. ápr.–jún. 90. köt. 1. fasc. 62–293.

Franklin alakjának újraértékelése a történeti irodalomban.

HAMMACK, D.: Problems of power in the historical study of cities, 1800–1960.

(A hatalom kérdése a városok történetének tanulmányozásában, 1800–1960.)

AHR, 83. 1978 : 2. 323–349.

A hatalom kérdésének vizsgálata az Egyesült Államok kisebb-nagyobb városai-
ban segít az amerikai demokrácia értékelésében, a társadalmi szerkezet objektív
elemzésében és a más népek közösségeivel való összehasonlításban. Több tudós
véleményét ismerteti, összegzi a vagyon- és elitkutatás, helyi politikai élet, társadalompolitika, stb. területén.

GUTMAN, H.: La politique ouvrière de la grande entreprise américaine de l'âge du clinquant: le cas de la Standard Oil Company. (Az amerikai nagyvállalat munkáspolitikája az „age du clinquant”-ban: A Standard Oil Company esete.) MS, 102. 1978 : 1. 67–100.
Az 1870-es évek elején vizsgálja a Standard Oil Company munkáspolitikáját. (A munkaerő toborzása és fegyelmezése, munkakörülmények, a munkások ereje a tőkésekkel szemben.)

DEBOUZY, M.: Greves et violence de classe aux États-Unis en 1877. (Sztrájkok és osztályerőszak az USA-ban 1877-ben.) MS, 102. 1978 : 1. 41–66.
Az 1877-es sztrájkmozgalmak megmutatják, hogy bizonyos szövetség volt a munkásosztály és a burzsoázia egyes rétegei között, amelyek ellenségesek voltak a vasúti társaságokkal szemben.

MONTGOMERY, D.: Quels standards? Les ouvriers et la réorganisation de la production aux États-Unis (1900–1920). (Milyen normákat? A munkások és a termelés újjászervezése az USA-ban. (1900–1920). MS, 102. 1978 : 1. 101–128.

ANDERS, R. M.: The Rosenberg case revisited: the Greenglass testimony and the protection of atomic secrets. (Újra a Rosenberg ügyről: Greenglass vallomása és az atomtitok megőrzésének problémája.) AHR, 83. 1978 : 2. 388–400.
Ethel Rosenberg testvérének vallomása az atomkémkedésben betöltött szerepéről az atomtitok további megsértésének veszélyével járt. Az Atomenergia Bizottságnak sikerült megoldani, hogy a tanúvallomások során új tények ne kerüljenek napvilágra (1950–51).

KÖZÉP-AMERIKA

COATSWORTH, J. H.: Obstacles to economic growth in nineteenth-century Mexico. (A gazdasági fejlődés akadályai a 19. századi Mexikóban.) AHR, 83. 1978 : 1. 80–100.
Mexikó relatív elmaradottsága az európai és Észak-Amerikai fejlődés kiugrásával szembeállítva érzékelhető legjobban, ugyanakkor Mexikó gazdaságát is a külföldi behatolás, tőke lendítette fel. Saját társadalma viszont nem alakult úgy, hogy az elért eredményeket a külföldtől való függés megszüntetésével meg lehessen tartani.

WASSERSTROM, R.: A caste war that never was: the Tzeltal conspiracy of 1848. (A sohasemvolt kasztháború: az 1848-as tzeltal összeesküvés.) Peasant Studies 7. 1978 : 2. 73–85.
A tzeltal (maya) parasztokat az éhínség és földnélküliség vezette az előestéjén felfedezett és megakadályozott felkeléshez Mexikóban kreol földesurak ellen.

KATZ, F.: Pancho Villa and the attack on Columbus, New Mexico. (Pancho Villa és a New Mexico-beli Columbus megtámadása.)

AHR, 83. 1978 : 1. 101–130.

A mexikói forradalmár vezér, Villa által vezetett 1916-os támadás az USA büntetőakcióját vonta maga után, ami katonailag és politikailag is elhibázott lépés volt. A büntetőakció sikertelensége végül is a független Mexikó helyzetét erősítette az USA-val szemben és Villa pozícióit hazájában.

CASTRO, J. R.: Le syndicalisme officiel et le syndicalisme révolutionnaire au Mexique dans les années 1920. (A hivatalos szindikalizmus és a forradalmi szindikalizmus Mexikóban az 1920-as években.)

MS, 1978 : 2. 31–52.

DÉL-AMERIKA

SCHWARTZ, S. B.: Indian labor and New World plantations: European demands and Indian responses in Northeastern Brazil. (Indián munka és az Újvilág ültetvényei: európai követelések és indián válasz Északkelet-Brazíliában.)

AHR, 83. 1978 : 1. 43–79.

ZARAGOZA RUVIRA, G.: Anarchisme et mouvement ouvrier en Argentine à la fin du XIXe siècle. (Anarchizmus és munkásmozgalom Argentínában a 19. sz. végén.)

MS, 1978 : 2. 7–30.

IRACI FEDELI, L.: Liberismo e sviluppo nell'America Latina. (Liberizmus és fejlődés Latinamerikában.)

SCo, 9. 1978 : 2. 335–361.

A függetlenülés és 1929 közötti korszak liberista árupolitikájának megkérdőjelezése – protekcionizmus egyes államokban – a latinamerikai–angol áruforgalom volumene.

ÁZSIA

SHIN, S. S.: Economic development and social mobility in premodern Korea: 1600–1860. (Gazdasági fejlődés és társadalmi mobilitás a modern kor előtti Koreában: 1600–1860.)

PS, 7. 1978 : 3. 187–197.

Kim Yong-sop koreai gazdaságtörténész műveit ismerteti a cikk az elmúlt 500 év vidéki társadalmi és gazdasági viszonyairól, a feudális földesúr mezőgazdasági vállalkozóvá válásáról.

GOUGH, K.: Agrarian relations in Southeast India, 1750–1976. (Agrárviszonyok Dél-kelet-Indiában, 1750–1976.)

R, 2. 1978 : 1. 25–53.

MOLTMANN, G.; LÜTT, J.; DAHM, B.; GRIMM, T.: Soziale Protestbewegungen in Asien in der Zeit des Imperialismus. (Társadalmi tiltakozó mozgalmak Ázsiában az imperializmus korában.)

GWU, 29. 1978 : 6. 345–374.

Paraszti lázadások Indiában 1858 és 1920 között; Paraszti tiltakozómozgalmak Indonéziában a XIX. sz. végén; Antiimperialista parasztfelkelések Kínában.

WICKBERG, E.: Land reform in mainland China and Taiwan. (Földreform a kontinensen fekvő Kínában és Tajvanon.)

PS, 7. 1978 : 4. 250–262.

KAHN, J. S.: Ideology and social structure in Indonesia. (Ideológia és társadalmi szerkezet Indonéziában.)

CSSH, 20. 1978 : 1. 103–122.

A 20. század második felének indonéz paraszti ideológiájából néhány alapfogalmat (vertikális rétegződés, etnikum és patrónus-kliens viszony) elemez a szerző és azt vizsgálja, milyen mértékig tükrözik ezek a hatvanas évek társadalmi változásait.

HERRING, R. J.: Radical politics and revolution in South Asia. (Radikális politika és forradalom Dél-Ázsiában.)

PS, 1978. vol. 7. : 1. 1–10.

Két tanulmánykötet elemzésén keresztül próbál a szerző választ kapni arra, hogy miért volt a dél-ázsiai parasztság radikális aktivitása oly kicsi és miért nem kezdeményezett egyáltalán forradalmat a 20. sz. közepétől napjainkig.

AFRIKA

THEBERT, Y.: Romanisation et déromanisation en Afrique: histoire décolonisée ou histoire inversée. (Romanizáció és deromanizáció Afrikában: Dekolonizált történelem vagy fordított történelem.)

AESC, 1978 : 1. 64–82.

BESSIS, J.: Chekib Arslan et les mouvements nationalistes au Maghreb. [Chekib Arslan és a Maghreb nacionalista mozgalmak.]

RH, 526. 1978 : 2. 467–489.

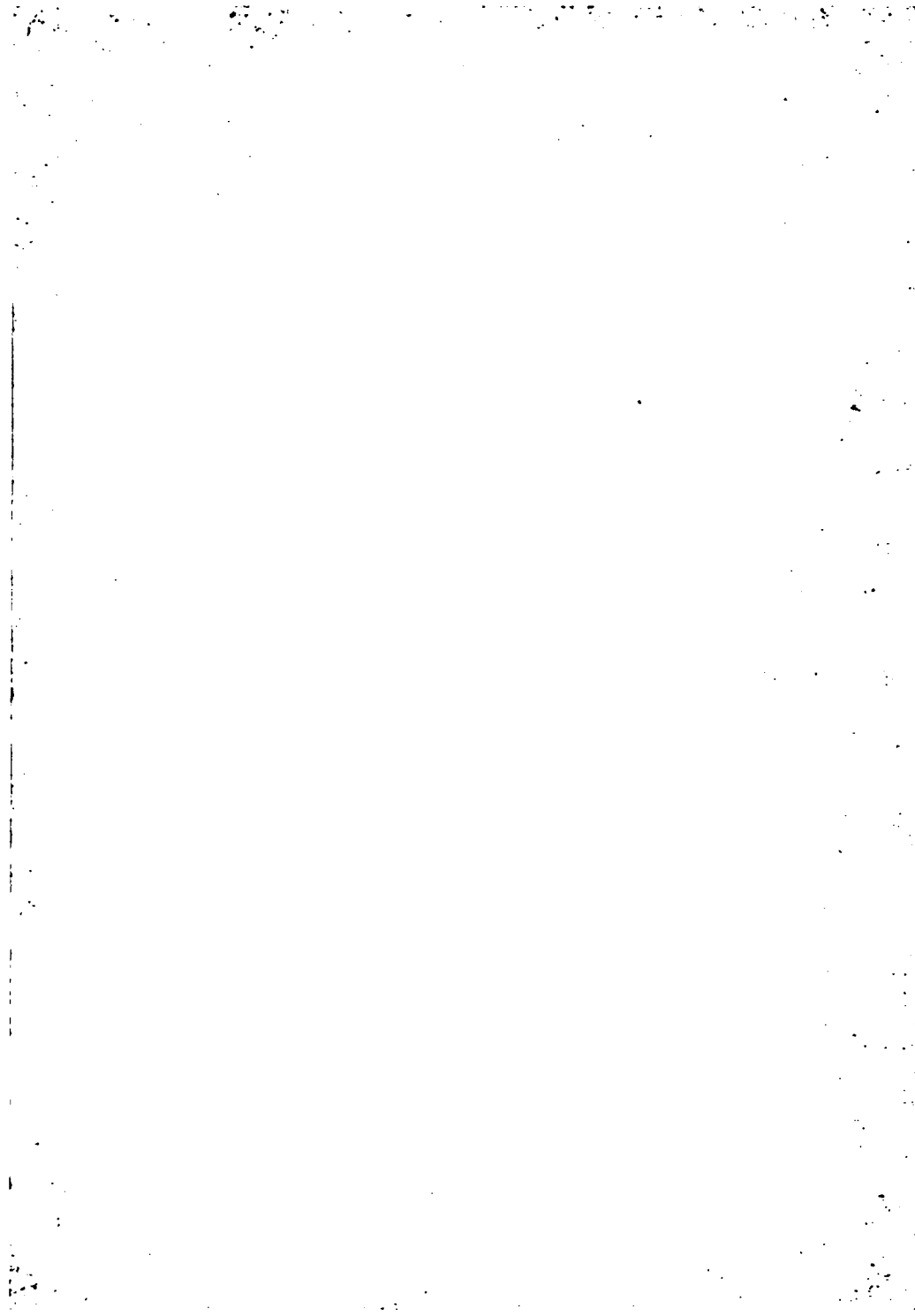
Az 1920–30-as évek Észak-afrikai mozgalmairól.

KIELSTRA, N.: Was the Algerian revolution a peasant war? (Parasztháború volt az algériai forradalom?)

PS, 7. 1978 : 3. 172–186.

A szerző megkérdőjelezi az algériai forradalom parasztháború-jellegét és vizsgálja a parasztháború fogalmát, megkülönböztető jegyeit. Elemzi az algériai szellemi és politikai áramlatok bázisát, természetét.

57779

591/D

VILÁGTÖRTÉNET

1980 OKT 2 1

'80/2

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,
szerkesztőségi titkár: Bóka Éva

TARTALOMJEGYZÉK

A harmincéves háború történetének új irodalma

Bevezető: Benda Kálmán	1
Sigfrid Henry von Steinberg: A harmincéves háború (Új interpretáció)	3
Josef Polišenský: A cseh háború és az európai Kelet és Nyugat közötti politikai kapcsolat	15
Josef Janáček: Wallenstein és kora (részletek)	28
Golo Mann: Wallenstein (Éjszakai gondolatok; Kepler sorsa)	43
Éjszakai gondolatok	
Kepler sorsa	

Latin-amerikai összeállítás

Bevezető: Anderle Ádám	53
------------------------------	----

Tanulmány:

Frank Salomon: Vertikális politikai rendszerek az Inka Birodalomban	55
---	----

Memoár:

Jacinto Huitrón: A munkásmozgalom a mexikói forradalom idején ..	77
--	----

Történeti portré:

Kukovecz György: Ramiro Guerra y Sánchez	85
--	----

Tájékoztató:

A történetírás Latin-Amerika munkásmozgalmáról (Anderle Ádám) ..	95
--	----

Latin-Amerika a magyar történetírásban (Tóth Ágnes)	103
---	-----

<i>Folyóiratrepertórium</i> 1978/III. (Válogatás a nyugat-európai országok és az USA 1978-as folyóirataiból. (II. rész)	112
---	-----

A címlap az „Oskolai Új Átlás... megszódott és nyomtatódott a ref. kollégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.**

Éves előfizetési díj: 60.— Ft, példányonkénti eladási ár: 18.— Ft.

Index-száma: 25.886

**Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György**

8011278 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

A HARMINCÉVES HÁBORÚ TÖRTÉNETÉNEK ÚJ IRODALMA

Bevezetés

Az 1618–1648 közötti harmincéves háború jelentőségét a történetírás már régen felismerte: az első egész Európát átfogó fegyveres összeütközés. Kezdetben a vallási ellentéteket domborították ki, a római katolikus egyház és a protestáns vallás összeütközéséből magyarázták a dolgokat, de már Leopold von Ranke kimutatta, hogy nem hitbeli, hanem politikai okok voltak a döntők, a harc az európai hegemoniáért folyt. Ranke német birodalmi szempontból nézte és ítélte meg az eseményeket, rokonszenve a protestáns hatalmak oldalán állt. Munkái komor, sőt tragikus színekkel festették a háború okozta mérhetetlen dülást, főleg a német birodalmi területek pusztulását, emberben és anyagi javakban, mely Európa fejlődését nemzedékekre visszavetette.

Ranke hatása sokáig érezhető volt a történelmi irodalmon: külpolitikai nézőpontjai, a német érdekek előtérbe helyezése, a protestáns politikai tábor szempontjainak kidomborítása és az egész küzdelemnek gyászfátyollal való beborítása szinte napjainkig kötelező vonása maradt az irodalomnak. Az 1940-es években meginduló részletkutatások azonban új eredményeket hoztak és hoznak még napjainkban is. Egyrészt a demográfiai és várostörténeti, gazdasági adatfeltárások nem igazolták a pusztulás korábban feltételezett mértékét, másrészt a fekete-fehér rajzolású, csak gátlástalan hősöket és elvetemült kalandorokat ismerő ábrázolás is színesebbé, emberibbé, a történeti valóságot megközelítőbbé vált. A korábban szinte kizárólag német ügyként kezelt összeütközés most kapott valóban európai méreteket.

Szemelvényeink ezekből az új eredményekből és új szempontokból adnak válogatást. Arra törekedtünk, hogy különböző szerzők nem mindig egybehangzó nézeteit és eltérő módszereit bemutassuk, hogy képet adjunk a harmincéves háború körül zajló mai történeti vitákról.

Magyar történeti szempontból külön is fontos ez a korszak, hiszen Bethlen Gábor, I. Rákóczi György politikája nem érthető meg a harmincéves

háború által adott egyetemes háttér nélkül. De megfordítva is érvényes a tétel: az európai konfliktus rajza sem teljes a magyarországi és erdélyi események nélkül. Az új irodalom – bár értesülései még nem egyszer pontatlanok – úgy látszik, ezt is felismerte.

<

BENDA KÁLMÁN

SIGFRID HENRY von STEINBERG:

A HARMINCÉVES HÁBORÚ: ÚJ INTERPRETÁCIÓ

(...) A Harmincéves háborúról kialakult hagyományos kép lényegében két forráscsoporton alapul: az alaposan mérlegelt hivatalos propagandán és az öntudatlanul egyoldalú, magánjellegű feljegyzéseken. Az előbbiekben a győztes hatalmak – Franciaország, Svédország, Németalföld, Brandenburg – nézetei tükröződnek, a másokban pedig a művelt polgárságé, melyet a kor gazdasági átalakulásai legerőteljesebben érintettek. Hogy ezeknek a torzításoknak hitelük volt, talán a XIX. századi német történetírói iskola két gyengeségének tulajdonítható: tudatosan vagy öntudatlanul a porosz monarchia politikai érdekeit tették kritériummá, s ehhez viszonyították aztán a német történelem menetét. Azonkívül előnyben részesítették az elbeszélő forrásokat és az okiratokat a közigazgatás és az üzleti élet aktáival szemben.

A két német állam közül, mely a wesztfáliai béke révén a legtöbbet nyert – azaz Brandenburg és Bajorország – az utóbbi I. Miksa halála után a tehetetlenség és az önelégültség állapotába került, míg az előbbiben a Nagy Választófejedelem, I. Frigyes Vilmos tetterős politikával gyarapította birtokát. A politikai propaganda mestere volt, mindenekelőtt abban a tekintetben, hogy a Hohenzollern és a német érdekek egybehangolásának ügyét előrevigye. Lerakta a porosz monarchia alapjait mind ideológiai téren, mind pedig a hatalmi politikát illetően. Samuel von Pufendorf személyében (1632–94) olyan udvari historiográfust biztosított magának, aki mint tudós és pamfletíró európai tekintélynek örvendett és szolgálatában állott már a holland, a svéd és a pfalzi kormányoknak. Pufendorfnak a harmincéves háborúról adott értelmezését Nagy Frigyes is magáévá tette a „Mémoires pour servir à l’histoire de la maison de Brandenbourg” című művében és azóta lényeges alkotórésze a XIX. század nemzeti-liberális történetírásának.

Az eredeti „iszonyat”-propaganda Berlinből származott és kettős célja volt. Házi használatra hangsúlyoznia kellett a Nagy Választófejedelem politikai, gazdasági és kulturális téren elért valódi vagy állítólagos sikereit, amennyiben a háttérrel a lehető legfeketébbre festette. Egyidejűleg – leg-

alábbis a hiszekenyek számára — igazolni lehetett a politika komorabb aspektusait mint a háború elkerülhetetlen következményeit. Ezek közé lehet számítani a parasztok kiszolgáltatását a junkerek kegyetlen bánásmódjának, a szegényebb rétegeknek általában és a városi lakosságnak különösen súlyos megadóztatását, a junkerek adómentességét és az állandó hadseregre fordított túlzottan nagy kiadásokat. A harmincéves háború brandenburgi változata — miszerint Brandenburg a protestantizmus és a „német szabadság” védelmezője a Habsburg beavatkozással és általában a külföldi támadásokkal szemben — azzal a céllal készült, hogy a külpolitika eszközeül szolgáljon, azaz-hogy a Nagy Választófejedelem politikájának irányváltozásait és bakugrásait kövesse. Az egyik vagy a másik változatot állandóan a pro tempore ellenfél ellen lehetett fordítani — a császár, Svédország, Lengyelország, Franciaország, Dánia ellen — ami mellesleg biztosíthatta a választónak a német és holland protestánsok támogatását vagy a Habsburgokkal szembenálló német katolikus fejedelmekét és a művelt polgárság latens német patriotizmusát.

A harmincéves háborúnak ez a képe, mely az 1650 és 1690 közötti évek brandenburgi propagandájának szükségleteiből született, többé vagy kevésbé összhangban volt a XIX. század nemzeti liberalizmusának előregyártott történelmi állásfoglalásaival. A harmincéves háború hagyományos felfogása ennél fogva messzemenően azt a porosz-német megatartást tükrözi, mely Bismarcknak a német középállamok, Ausztria és Franciaország ellen vívott harcát jellemezte, valamint a „kulturkampf”-ot, amelyet a Hohenzollernek kulturális és gazdasági expanziója vívott a római egyház ellen.

Míg a hivatalos okiratok az eseményeket úgy állítják be, ahogy a győztes párt összefüggéseiket és okaikat látni kívánja, a magánjellegű források — krónikák, évkönyvek, naplók, levelek — a háborúnak túlnyomórészt azokat az eseményeit mutatják be, melyeket azok éltek át, akik a legtöbbet vesztek. Ezeket a dokumentumokat arra használták fel, hogy a megfelelő részleteket beilleszték a képbe, az éhezést és éhhalált, járványokat és kannibalizmust, a városok és a vidék szétrombolását, a kulturális világ hanyatlását, a népesség nagy részének kipusztítását és a maradék teljes elszegényedését. Nem áll szándékában ennek a tanulmánynak, hogy a harmincéves háborút dicsőitse; nyomor, brutalitás, kegyetlenség és szenvedés kétségtelenül hozzájárultak a pusztán katonai akciók mélysárlásaihoz és iszonyú voltához. De semmit sem nyerünk azáltal, hogy a harmincéves háborút valami különleges jelenséggént állítjuk be. Pusztító jellege megvan minden háborúnak — de a harmincéves háborúé mindenestire csekélyebb volt, mint ama XX.

századi „totális háborúé” – és a tények elfogulatlan mérlegelése arra a következtetésre vezet, hogy néhány olyan ismertetőjegy, melyet jellemzőnek tartanak rá, egyáltalán nem függ össze a háborúval, másokat viszont általánosítottak és eltúloztak. Az elszigetelt események általánosítása, a tények és mindenekelőtt a számok jelentőségének eltúlzása, különösen a speciális esetek kiemelése kevésbé róható fel a kortársi krónikák és naplók íróinak, inkább a modern történészeknek, akik nem ismerték föl azt az eltorzult perspektívát, melyből ezek a beszámolók készültek. Azok ugyanis, akik a városi krónikákat, egyházi könyveket, családi albumokat és a személyes naplókat összeállították, mindannyian a művelt polgárságnak ugyanabba a rétegébe tartoztak – kancelláriai írnokok, hivatalnokok, ügyvédek –, melyet minden változás érintett s méghozzá a legsúlyosabban érintett. Amikor a körülmények úgy kívánták, hogy az államkassza kiadásait megnyírbálgják, mindig a művelődési és kulturális létesítmények estek először áldozatul.

Éppen a „harmincéves háború” fogalmát terhelik félreértések. A XVII. század szerzői úgy beszélnek a század első felének katonai eseményeiről, mint „háborúkról”, „bella” – többes számban, és világosan különbséget tesznek a „bellum Bohemicum”, a „bellum Suecicum” stb. között. Úgy tűnik a „harmincas” szám és az egyes számban álló „háború” először Pufendorf-nak a „De statu imperii Germanici” (1667) című művében fordul elő. A XVII. századi politikatudomány e nagyon eleven és még mindig olvasásra érdemes pamfletjének a sikere közvetlen és nagy hatósugarú volt: német, francia, angol és holland fordítások, népszerűsítő feldolgozások és vitairatok biztosították érveinek gyors elterjedését egész Európában. Már itt megtaláljuk a későbbi történészek minden jól ismert tézisé: hogy az 1618-as cseh felkelés a háború kezdete, a wesztfáliai béke pedig a háború vége volt, hogy jellegét a vallási ellentétek adták meg, hogy kiterjedt az egész német területre, hogy gazdasági pusztulásra és kimerülésre vezetett és – rejtett utalás formájában – hogy Ausztria esetében is külföldi hatalomról van szó, mint Franciaország és Törökország esetében.

Politikai álláspontokról két szemlélet jelentkezik a harmincéves háborút illetően: az általánoson európai és a specifikusan német. Mindkettő visszavezethető I. Miksa és V. Károly császár kül- és belpolitikájára. Az európai területen Miksának burgundiai Merész Károly örökségére támasztott igénye a Habsburg és a Valois házak közötti ellenségeskedéshez vezetett. Egyetlen fiának a spanyol világbirodalom örökösnőjével kötött házassága révén ezt még csak tartósabbá tette. Így Habsburg birtokokból álló gyűrűt kovácsolt Franciaország köré, melyet minden francia államférfinak lehetőség szerint úgyszólván kötelessége volt szétfeszíteni.

Németországban Miksa szándékosan szétrombolta a központosított és föderalista alkotmány vitájának elfogadható megoldására való utolsó kilátást is. Minthogy ebben az időben a császári korona, ha nem is jogilag szentesítve, örökölhetővé vált a Habsburg-házban, ezt a dinasztiát annak a centralizmusnak az élharcosává tette, mely ebben a formában már nem tudott érvényre jutni. Ezért kényszerűen reakcióssá vált, mirefől minden hatalmi csoportosulás, bármi okból állt is szemben a Habsburgokkal, a birodalommal vagy a centralizmussal, olyan fényben tűnt fel, mintha a haladásért küzdene.

Miksa unokája, V.Károly támogatta ezt a folyamatot. A milánói hercegség megszerzésével végrehajtotta Franciaország teljes bekerítését. Alávetette magának a pápaságot, és Portugáliát, Angliát, Dániát és Lengyelországot pedig a Habsburgok érdekkörébe vonta. Éppen sikerei nagysága tett elkerülhetlenné egy fordulatot. Erzsébet Angliájának hőstettei, a spanyol Németalföld leválása, a francia és a német protestánsok közötti szövetség (1552), Franciaországnak a Nantes-i Ediktum révén történő felszabadítása – mind a Habsburg univerzalizmussal való fokozódó szembenállás megannyi jele. Azalatt az ötven év alatt, mely V.Károly halálára (1556) következett, minden európai állam kedvező kiindulási pozíciót keresett a várható összeütközésre. Franciaország nyilvánvaló gyűjtőpontjává vált minden olyan ellenállásnak, mely a Habsburgok nyugat-európai és Új Világ-beli fennhatósága ellen irányult. XIV. Lajos és I. Napóleon agresszív és terjeszkedésre irányuló politikája háttérbe szorította azokat a tényeket, melyek szerint Mazarin haláláig (1661) Franciaország volt az a hatalom, mely az európai egyensúly előharcosaként fellépett az ellen, hogy a kontinensen egyetlen egy hatalom gyakoroljon egyeduralmat.

A politikai harcot ideológiai harc kísérte. A régi és az új hit közötti ellentét a konfliktus korai szakaszában észrevehetővé vált. Vallási jelszavakat és propagandát éppoly tisztességesen vagy tisztességtelenül alkalmaztak, ahogy egy hozzánk közelebbi korban a demokrácia és a totalitarizmus címszavait. Beismerten a Habsburgok képviselték a megújított római egyház minden életerejét és szellemét, és a Habsburgok veresége a svéd, németalföldi, angliai és brandenburgi hatalmaknak kétségtelenül előnyére szolgált. De a győzelem elsősorban a katolikus Franciaország győzelme volt, melyet a háború alatt a római egyház két egymást követő bíborosa kormányzott. A pápaság 1523-tól 1644-ig állhatatosan szembenállt a Habsburgokkal s ráadásul még a svéd Gusztáv Adolfot, a protestáns hőst is támogatásában részesítette.

Franciaország Európának ideológiai vezetőjévé és politikai élharcosává is válhatott, minthogy ő maga a protestantizmus és a katolicizmus közötti vitát egy *tertium quid*-del megoldotta, mellyel a XVI. század vitás kérdéseit megszüntették. Minthogy a francia vezetők – a protestáns IV. Henrik és Sully, valamint a katolikus Richelieu és Mazarin – felismerték, hogy az az abszolútumigény, mely minden vallási rendszerre jellemző, engesztelhetetlen, a vallási normákat a *raison d'État* kritériumával helyettesítették. Ez képessé tette Franciaországot arra, hogy a protestantizmust saját határain belül szétrombolja, Svédországban és Németalföldön pedig megtartsa, hogy a saját országában vallási egységet biztosítson, külföldön pedig elérje a nyugati kereszténység hasadásának további fennmaradását. A katolikus apologeták hiába fáradoztak azon, hogy a szekularizálás e rohamának egy jól átgondolt *ragione della chiesa*-val gátat vessenek. Soha nem került azonban komolyan sor a *raison d'État*-val való kenyértörésre.

Ez előtt az európai háttér előtt kisebb jelentőségűnek tűnnek a német ügyek. Németország mint olyan, azaz a „Szent Római Birodalom német része” egyáltalán nem vett részt e korszak európai háborúinak valamelyikében. Az egyes német államok úgy kapcsolódtak be az egyik vagy másik háborúba, mint az európai ellenlábasok hívei. Csak a császárt vonták be minden nézeteltérésbe, de nem mint német királyt, hanem mint az ausztriai Habsburg-ág fejét. A német háborúk 1609-ben kezdődtek a Jülich-Clevesch-i örökösödésért vívott háborúval és 1648-ban fejeződtek be a münsteri és az osna-brücki szerződéssel. Annyiban eldöntötték a birodalom politikai jövőjét, hogy az utolsó kísérlet, mely központosított hatalom létesítésére irányult, megghiúsult egy alapjában véve független államokból álló laza államszövetség javára. A választófejedelmeknek az a közös eljárása, melynek során 1630-ban arra kényszerítették a császárt, hogy generalisszimuszát, Wallensteint bocsássa el, volt az utolsó, testületi szervként elért sikerük. Ők is, akik évszázadokon át képviselték a német alkotmány föderatív elvét, ezentúl mind kevésbé törődtek a birodalom állapotával és megelégedtek azzal, hogy a saját érdekeiket tartsák szem előtt. Az az alkotmány, melyet 1648-ban közösen elfogadtak, mindazonáltal olyannyira ellenállóképesnek bizonyult, hogy 1866-ig több mint kétszáz éven át érvényben maradt. Csak a napóleoni rendszer rövid szakaszában helyezték hatályon kívül. A háborúk eldöntötték a vezetőszerépű német fejedelmi házakon belüli dinasztikus versengést is – sajátos módon mindig a fiatalabb ág javára. A pfalzi Wittelsbachoknak, a türingiai Wettineknek és wolffenbütteli Welfeknek át kellett engedni a helyüket bajorországi, szászországi és hannoveri unokatestvéreik számára. Attól

fogva ezek alkották a német hatalmak közötti vezető csoportosulást. A nagyobb kihatású eredmény azonban a brandenburgi választófejedelemség felemelkedése volt, mely 1609 előtt a legjelentéktelenebb volt a területfejedelemségek között. Most Bajorországhoz és Szászországhoz hasonló rangra tett szert és a következő évszázadban túl is szárnyalta őket.

Azt az elképzelést, miszerint a harmincéves háború „vallási háború” volt, széles körben elvetették, mióta megszületett az a felismerés, hogy a vallási választóvonalak messzemenően összhangban vannak a politikai, az alkotmányt illető és a gazdasági különbségekkel. Bizonyára örökre vitás kérdés marad, hogy e motívumok közül egy adott időpontban melyik volt döntő jelentőségű. Mégis az tűnik kihámozhatónak, hogy a politikai és gazdasági nyereséget illető racionális megfontolások a kormányok politikáját ugyanolyan mértékben meghatározták, ahogy a vallási érzések uralkodtak a tömegeken. Elég erősök voltak ahhoz, hogy a csata hevében felszítsák a szenvedélyeket és hogy elviselhetővé tegyék a szerencsétlenséggel járó áldatlan állapotot. A Gusztáv vezénylete alatt álló svédok a tiszta evangéliumért küzdtek és kevésbé törődtek a „dominium maris Baltici”-vel. Mit sem tudtak a francia támogatásokról, melyekkel létfenntartásukat fedezték. Tilly embereit ugyanaz a buzgalom hatotta át a Szent Szűzért. Sejtelmük sem volt arról, hogy a pápa támogatja az eretnek svédeket és nem vettek részt a Wittelsbachok hatalmi politikájában.

Politikai és dinasztikus, vallási és személyes motívumok szétbogaraztatlanul összekeveredtek a harcosoknak a protestáns és a katolikus ügyért sikraszálló cselekedeteiben. A svéd Gusztáv Adolf és a bajor Miksa mindketten lánglelkű hívei voltak a hitüknek. De a lutheri establishment egyidejűleg Gusztáv legerősebb erődítménye is volt azokkal az igényekkel szemben, melyeket katolikus unokatestvére, a lengyel Zsigmond támasztott a svéd trónra. És minthogy a pfalzi Wittelsbachok kezükbe kaparintották a birodalom protestáns államainak vezetészerepét, a bajor ág feje úgy érezte magát biztonságban és úgy számíthatott nyereségre, hogy a katolikus fejedelmeket lobogója alá gyűjtötte. A „dominium maris Baltici”-ért vívott harc Gusztávot szembeállította a protestáns Dániával, a katolikus Lengyelországgal és az ortodox Oroszországgal. Az, hogy a birodalmi haderők elfoglalták a harzi bányákat (1624), veszélyeztette a svéd rézpiacot. Az, hogy Wallensteint ki-nevezték „a Balti- és az Óceáni tenger tábornokának” (1628), fenyegette Svédország tengeri pozícióját. Létérdekei azt követelték, hogy fegyveresen lépjen föl a katolikus Habsburgok ellen és hogy kössön szövetséget a katolikus Franciaországgal. A Restitució Ediktum (1629) csupán csak növelte a

hatalmi politika parancsolatai iránti odaadást. Hasonló módon került Miksa politikai megfontolások folytán összeütközésbe a lutheránus birodalmi városokkal Svábfországban és Frankföldön, a katolikus Ausztriával és Spanyolországgal, a kálvinista Németalfölddel és Pfalzcal. De miután a városokat megfélemlítette és Ausztriával meg Spanyolországgal szövetségbe a pfalzi választófejedelemséget megsemmisítette, érdekei úgy kívánták, hogy mint birodalmi fejedelem és a választófejedelmi kollégium tagja a Habsburgok, mint főellenfelei ellen forduljon. A császár uralmi helyzetének csökkentése és a spanyoloknak a birodalomból való eltávolítása voltak 1627-től fogva elsődleges céljai. A pápával, a katolikus Franciaországgal és a luteránus Szászországgal együttműködve igyekezett őket megvalósítani és ez sikerült is neki.

A háború éveinek a német gazdasági és kulturális életre gyakorolt romboló hatását jelentősen eltúlozták. Minden háború természete szerint pusztító és a XVII. század háborúi sem voltak kivételek. De az 1609-től 1648-ig terjedő időszak összes hadjárata rövid időtartamú volt és maguk a seregek is igen kicsik voltak. A XVII. század egymást követő invázióinak fő terhét csupán azoknak a közvetlen stratégiai jelentőségű területeknek kellett elviselniük, melyek Közép-Európában minden háborús összeütközés gyújtópontjában álltak Caesar hadjárataitól kezdve egészen Eisenhoweréig: a Breisach és Wesel-menti rajnai átkelőhelyek, a lipcsei síkság, a Feketeerdőn át vezető hágók, valamint a Regensburgba és a Duna völgyében vezető utak. Németország egyéb részeit a harcok alig érintették, némelyiket legfeljebb egy pár héten át. A városok többsége sohasem látott ellenséget a városfalakon belül.

A XIII. század közepe óta a német gazdasági életet vitathatatlanul a városok uralták. Még a mezőgazdaság is – amennyiben nem állt a városi pénzemberek közvetlen ellenőrzése alatt – csaknem teljesen a városi piacoktól függött, mind ami a saját felhasználást, mind ami az export támogatását illeti (fontos kivétel ezalól a poroszországi Német Lovag Rend, melynek totalitárius gazdasági rendszere mind a termelési, mind a kereskedelmi szektort átfogta, és a városi polgárságot mint köztes kereskedőket kizárta). Ez a német gazdasági rendszer a XVI. század közepétől végzetes események sorozata következtében összeomlott. A spanyol korona ismételt csődbejutása (1557, 1575, 1596, 1607) tönkretette a délnémet városokat, miközben azok elvesztették pénzügyi nyereségüket, amit az előző évszázad folyamán halmoztak fel. Antwerpen kifosztása (1585) és a londoni Stalhof bezárása (1589) ugyanolyan kárt okozott az északnémet Hanza-városoknak. Nyugati

kereskedelmi rendszerük két tartóoszlopától fosztották meg őket, s még súlyosabb volt számukra Németalföldnek Spanyolországból való kiválása. Az új köztársaság energikusan biztosította függetlenségét gazdasági téren. Ennek során behatolt a balti kereskedelembe, a Hansa-városok addig féltékenyen őrzött monopóliumába.

1620 táján a német városok külsőleg még jólétről és rendezettségről tanúskodtak. Ezt az alkalmi megfigyelő számára még építészeti vívmányaik pompája is aláhúzta, ahogyan Matthias Merian topográfiai metszetein láthatók, melyek 1640-ben jelentek meg. De virágzásuk alapjai törékennyé váltak, és az 1619–23-as évek nagy inflációja csak megpecsételte a német gazdaság teljes hanyatlását, mely már több mint ötven évvel korábban elkezdődött.

Az infláció krízise valójában az a láz volt, mely a beteg gyógyulását megelőzi. A „kipperék és wipperek” (a pénzrontók és pénzhamisítók) kortársait felháborította a pénzügyi tisztesség és biztonság minden értékének pálfordulása. A pénzromlás legsúlyosabban azokat az országokat érintette, melyek gazdag ezüstkészleteik folytán a jólét és a stabilitás oszlopainak tűntek. A kis Braunschweig-Wolfenbüttel fejedelemének 1622-ben 32 pénzverdéje volt, és II. Ferdinánd császár aktív támogatását nyújtotta egy csoport nem tisztekező üzletelőknek, akik három vagy négy éven át kizsákmányolták Ausztriát, Csehországot és Morvaországot. Mikor 1624-ben ismét stabilizálták a pénzt, a birtokoknak heves és alapos átrétegződése ment végbe. Ezt alig élte túl egy is a régi nemzetközi tekintélyű kereskedőházakból. Helyükre sikeres spekulánsok, hadseregszállítók és feketézők léptek, sok közülük zsidó volt vagy csak nemrég tért át a katolikus hitre. Közöttük Wallenstein vonta magára a legnagyobb figyelmet. A következő évtizedekben ez a változás folytatódott a családokban és az üzleti vagyonokban is. Wallensteinnek és híveinek törvényen kívül helyezése 1634-ben Csehország és Szilézia legnagyobb birtokait juttatta a piacra. A „merkantilista” gazdasági rendszer új elvei új lehetőségeket nyitottak meg a bátran cselekvőknek. Azokkal a veszteségekkel, melyeket egyesek elszenvedtek, mások nyereségei álltak szemben. Egészében véve a nemzeti jövedelem, a termelékenység és az élet színvonal 1650-ben magasabb volt, mint ötven évvel korábban. A háború közvetlen következményeit legsúlyosabban a mezőgazdaság mint a gazdasági struktúra része és ezen belül elsősorban a középi- és kisparasztok szenvedték meg. Másfelől a nagybirtokosok számára a meggazdagodás új útjai nyíltak meg. Maga a háború, a csapatok nagy távolságokra való ellátása szükségessé tette őket, mint ahogy az új szállítási módszereket és az intendáns-

rendszer is, amit Wallenstein és Gusztáv Adolf vezettek be. A XVII. század valóban az a korszak, mikor a junkerek nagy latifundiukai a kisparasztiak rovására növekedtek meg. A falusi lakosság elűzését és a paraszti földek lefoglalását a földbirtokosok már a XVI. század végén megkezdték. Ezt első sorban a gabonaárak állandó emelkedése idézte elő, mely másrésről a nagy területeken történő természetstést és a nagybani eladást jövedelmezővé tette. Még mielőtt a „harmincéves háború” első lövése eldőrdült volna, kezdetét vette a síkság elnéptelenedése és egész falvak eltűnése és folytatódott még jóval a vesztfáliai béke megkötése után is.

A másik oldalon a katonai vezetés megjavított szervezetsége az elfoglalt vidékek terheinek állandó növekedéséhez vezetett. A háborús rablók bandák különbséget nem téve fosztogatása nagyobb kárt okozhatott, de mégis természetes dolognak tűnt. A szállásmesterek módszeres lefoglalásait ezzel szemben terheesebbnek érezték, mert előre tervezettek és ezért megmászhatatlanok, alaposak és ezért megváltoztathatatlanok, írásban rögzítettek és ezért hosszú időn át kellemetlen emlékeztetők voltak.

A tudományos demográfia ismeretének hiánya és a nagy számok elképzelésére való képtelenség felelős a szörnyű emberveszteségekről szóló legendákért, melyek esetenként egyharmadnyival vagy még több mint a felével is túloznak. Mindezek a számok tisztára a fantázia termékei. Ilyesféle statisztikai áttekintéseket ugyan végeztek alkalmanként, de mindig azzal a céllal, hogy egy különleges szándékot képviseljenek: volt, aki támogatást kívánt, a fizetési kötelezettségek csökkentését, vagy a kirótt szolgálatok könnyebbé tételét. A lényeges források azonban a kortársi beszámolók és eléggé ritkán a halotti anyakönyvi nyilvántartások, a születések anyakönyvi nyilvántartásáról nem is beszélve. Tekintettel az óriási születési arányszámra, ez a bejelentésbeli mulasztás harminc–ötven százalékra rúg és ez éppen az a része a lakosságnak, melyről azt állítják, hogy ennyivel csökkent. Természetesen vitathatatlan, hogy a rendezetlen csapatmegmozdulások, főleg a kevésbé fegyvermezett zsoldosoké és a menekülők áradatai döntően hozzájárultak olyan járványok elterjedéséhez, mint a tifusz különböző fajtái (a XVII. század legnagyobb csapása) vagy kisebb mértékben a pestis és a szifilisz. Ha összehasonlítunk egy helységet, mely az európai harcmegzőktől nagy távolságban terül el, egy másikkal, mely pontosan a középső részükben található, akkor viszont az derül ki, hogy a városi népesség halandósági arányszáma elképesztő összhangban volt. Londont illetően az 1620 és 1643 közötti évekre 68/1000-t számoltak ki.

Ami valójában végbement, az kifejezett belső vándorlás volt, mely el-

sősorban vidékről a városi kézműves–iparosközpontokba és a gazdaságilag elmaradott városokból a virágzó városokba irányult. Pontosan úgy, mint az ingó és ingatlan vagyon birtoklása kapcsán, a népességre való tekintettel is helyénvalóbb inkább átcsoportosulásról, mint megsemmisülésről beszélni.

Végső soron általános, bár nagyon is korlátozott növekedésről van szó. Ez az alig észlelhető növekedés és hosszú periódusokon át tartó tényleges stagnálás minden túlnyomórészt mezőgazdasági jellegű társadalomra jellemző. Ha szem előtt tartjuk „Németország” fogalmának pontatlanságát, az össznépességnek az 1600-as évben tizenöt–tizenhét millióra való becslése bizonyára jogosult. Egy 1650 körüli öt–nyolcmillió veszteséget 1700-ig nem lehetett volna behozni. Az erre az évre számított tizenhét–huszmillió népességszám viszonylag jól dokumentált.

A kulturális kimerülésről és elsovadásról mint a „harmincéves háború” egyik kísérőjelenségéről szóló legenda cáfolható meg talán a leginkább. Egyedül a XIX. század irodalmi, képzőművészeti, építészeti és zenei kritikájának esztétikai mércéi alapján magyarázható meg. A XVII. század kultúrája lényegében véve barokk. A „barokk” anatómia volt a XIX. század kritikusi számára, ahogy a „gótika” a XVIII. századi kritikusok számára. Az az átértékelés, mely az utóbbi harminc évben lezajlott, szükségtelenné teszi a „harmincéves háború”-korabeli írók, építészek és zenészek védelmezését. Maga a háború csupán kevés és bizonyosan nem hátrányos befolyással volt a németországi kulturális életre.

Az intellektuális és művészi tevékenység mélypontja a XVI. század utolsó harmadára esik. Kepler „De proportionibus coelestium orbium” (1596) és Scultetus „Medulla Theologiae Patrum” (1598) című műve jelzi a tudomány és a tudományosság újjáéledését. Althusius „Politica Methodice Digesta” (1603) és Johann Arnd „Az igazi kereszténységről” (1605) című műve vezet ki a politikatudomány és a szektás dogmatika terméketlenségéből. Jacob Boehm „Aurorája” és Heinrich Schütznek drezdai udvari komponistává való kinevezése (1614) mérföldkövek a német filozófia és zene útján. A weimari „Gyümölcsöző Társaság” (1617) és a rostocki „Természettudományos Társaság” (1622) megalapítása új lendületet ad az irodalmi és a természettudományos haladásnak. Georg Rudolf Weckherlinnel (az angol történészek jobban ismerik, mint egy angol undersecretary of state-et), Simon Dachhal, Paul Gerhardtal, Friedrich von Speevel és Friedrich von Logauval új csúcspontokra emelkedett a líra. Martin Opitz „Buch von der deutschen Poeterey” (A német költészet könyve) (1624) és Schottel „Deutsche Sprachkunst” (1641) című könyve új mércét állított az újfelné-

met költészet és nyelvtan elé, melyet a sok tudós társaság és költőcsoportosulás buzgón terjesztett. Andreas Gryphius drámái, Philipp von Zesen és Philipp Moscherosch regényei, Amos Comenius pedagógiai értekezései és az olaszról, spanyolról és franciáról való fordítások virágzó irodalmi életre utalnak, mely arra törekszik, hogy az európai művelt világgal lépést tartson.

A festészet, szobrászat és építészet csak fokozatokban tér el ettől a leírástól. Dürer (1528) és Riemenschneider (1531) halála után a német festészet és szobrászat nem adott különösebbet az európai művészetnek. A „harmincéves háború” ezen a helyzeten sem nem rontott, sem nem javított. Az építészet jelentősége az 1620 utáni években csekély, ami azonban a korábbi évek építkezési lázával magyarázható. A palotákat és patriciusházakat, a tanásházakat és templomokat nem kellett pótolni és csak csekély mértékben kellett bővíteni. Csak az egyház és az állam kebelén újonnan felemelkedettek nem voltak még ellátva. Ők viszont semmit nem mulasztottak el, hogy az építőmestereknek kenyeret és munkát adjanak. Wallesntein megépíttette nagyszabású palotáit Jičínben, Saganban, Prágában és másutt. A bajor Miksa átalakíttatta a schleissheimi kastélyt és a müncheni rezidenciát. Eggenberg herceg, a császár kedvence, pompás palotát húzatott fel Graz közelében. Az ellenreformáció minden új egyházi rendje buzgón serénykedett mindenütt, hogy túllicitálja Németország összes római-katolikus vidékén a régebbi alapítványokat. Az emdeni, rudolstadt, regensburgi, hanau, hamburgi és egyéb templomok mutatják, ha nincsenek is olyan számosan, mint az ellenreformáció által építettek, hogy a luteránusoknak és a kálvinistáknak szintén megvolt a kedvük és a pénzük az építkezésekhez, ha a szükség úgy kívánta. A politikai viszonyokra ennek során nem nagyon ügyeltek.

A magánházaknak viszonylag csekély művészettörténeti jelentőségük miatt csak kevés hely jut az építészet kézikönyveiben. Közülük sok leégett vagy lebontották, hogy helyet csináljanak az új épületeknek. Mégis a háború alatt és az azt követő években is nagy volt a vállalkozószellem, ami legjobban az építőmesterek és a kőfaragók számára írt tankönyvek nagy számán mérhető le. A kölni Rüdiger Kossmann 1630-ban kiadott egy építőművészeti tankönyvet, mely átdolgozva 1644-ben és 1653-ban is megjelent. Az ulmi Josef Furtenbach 1628-ban megalkotott egy „Architectura Civilis”-t, melyet 1640-ben egy „Architectura Recreationis” és 1641-ben egy „Architectura Privata” követett. G.A. Böcklernek 1648-ból származó írásainak központi jelentőségük volt a háború utáni újjáépítés időszakában és a csúcspontot Palladio első német kiadásában érték el.

Ha a dolgokat helyes arányaikban tekintjük, kiderül, hogy nem volt a

harmincéves háború akkora katasztrófa, ahogyan a népszerűsítő történetírók ábrázolták. Az egyetlen, talán jóvátehetetlen kár, melyet Németország a XVII. század első felében elszenvedett, az volt, hogy ettől kezdve a német kultúra és a német politika külön utakon jártak. Talán ez a kettéválás volt a legnagyobb csapás a német történelemben.

(In: Der dreissigjährige Krieg. Perspektiven und Strukturen, Ed. H. v Rudolf. Darmstadt, 1977.)

JOSEF POLIŠENSKÝ:

A CSEH HÁBORÚ ÉS AZ EURÓPAI KELET ÉS NYUGAT KÖZTI POLITIKAI KAPCSOLATOK

Dolgozatunk címében három olyan fogalom szerepel, amit előljáróban meg kell magyaráznunk. Mindenekelőtt nem lehet eléggé hangsúlyozni azt a tényt, hogy a „*kelet*” és „*nyugat*” fogalma nemcsak földrajzilag, hanem politikai és társadalmi szempontból is viszonylagos. Igen szemléletes, bár szubjektív képet ad erről Willem Blaeuws „Európa, legújabb ábrázolásban” című korabeli térképe, mely 300 évvel ezelőtt az európai társadalom földrajzi ismereteinek talán legelterjedtebb forrása volt. Blaeuws ábrázolásában „Russia” és „Moscovia” az európai kontinens észak-keleti és nem keleti részén fekszik. Ennek a szemléletnek az oka a szerző, egy holland kartográfus beállítottságában keresendő, aki olyannak ábrázolta Európát, amilyenek azt amszterdami vagy middelburgi megbízói látták.

A XVII. században már *Európa* sem több mint földrajzi fogalom. Politikai egységet nem képviselt. Egyfelől ugyan még mindig élt a „keresztény közösség” elképzelése, másfelől viszont már a XVI. századtól kialakulóban volt a „világról” alkotott kép, melyben helyet kaptak a keresztény Európa egykori fő ellenségei: a törökök, azok ellenségei, élükön az abasszidai perzsákkal és a távoli Nyugat- és Kelet-India. A XVI. században a tengeri hatalmak, főleg Spanyolország és versenytársainak horizontja annyira kitágult, hogy, miközben általában számoltak az európai államok rendszerével, egyidejűleg kialakultak egy Európán túlra kiterjedő szövetségi rendszer létrehozásának feltételei is. B.F. Porsnyev, szovjet történész stockholmi előadásán világosan rámutatott erre.

Az a tény, hogy az új termelési viszonyok Hollandia északi részén és Angliában gyorsabban fejlődtek, nem szabad hogy olyan helytelen következtetésre vezessen minket, hogy ezeket a területeket teljesen azonosítsuk Nyugat-Európával. Így a harmincéves háború konfliktusai sem redukálhatók csupán a Kelet és a Nyugat konfliktusaira. Éppen ellenkezőleg, a holland polgárságnak a spanyol feudális monarchia ellen vívott harca földrajzi szempontból nyugat-európai ellentétnek tekinthető. Ebben a helyzetben az észak-hollandiai tartományok haladó erői gazdasági erejüket éppen a Kelet-

Európával folytatott erősödő és nagy hasznot hozó kereskedelmi kapcsolataiknak köszönhatték.

Tekintettel az eddig elmondottakra, ma már másképpen értelmezzük a *harmincéves háború* fogalmát, mint ahogyan az még röviddel ezelőtt is szokásos volt. A legtöbb munka az 1618–1648 közti konfliktust a hagyományos szemléletnek megfelelően mindenekelőtt vagy túlnyomórészt a szó szorosabb értelmében közép-európai, vagyis „német” konfliktusnak tekinti, melynek legtipikusabb vonása a harc vallási jellege, mely harc fokozatosan politikaivá változik. Így látta a dolgot már Fridrich Schiller is, mi viszont, anélkül, hogy a vallási vagy politikai ideológia szerepét alá- vagy túlbecsülni akarnánk, tágabb – mint csak közép-európai – összefüggéseket is látunk.

Ezek az összefüggések túlmutatnak a földrajzi és a kronológiai határokra. Az utóbbi évtizedek történetírása joggal beszél a harmincéves háború „olasz” periódusáról (a Mantováért folytatott harcok), a „szmolenszki háború”-nak a svédek és szövetségeseik Habsburg-ellenes harcával való összefüggéseiről, valamint a „harmincéves háborúnak” a „nyolcvanévesssel” való kapcsolatáról, mely utóbbit a hollandok vívták a spanyolok ellen.

A „cseh háborúról”, vagyis az 1618–1620-as évek konfliktusáról írt tanulmányok ezenkívül arról is meggyőznek minket, hogy a harmincéves háború fogalmát tágabban kell értelmeznünk katonai-diplomáciai ellentétnél. A „cseh kérdés” története, vagyis a feudális cseh rendi társadalomnak a Habsburgok feudális-katolikus programja ellen vívott harca szemléletesen mutatja, hogy olyan ellentétéről volt szó, ami a bonyolult gazdasági-társadalmi és osztályhelyzet ellentmondásaiból nőtt ki.

Vagyis a harmincéves háború politikai konfliktus, mely a bonyolult gazdasági-társadalmi helyzet ellentéteiből jött létre. Ez dolgozatunk alaptétele és egyben kiindulópontja.

Egy ilyen szerteágazó kérdést egyelőre persze nem tudunk véglegesen tisztázni, csak megpróbálkozunk vele. A gazdasági jelenségek és a társadalom fejlődésének vizsgálatához sokkal kevesebb előkészítő munka áll rendelkezésünkre, mint a hadtörténet vagy a politikatörténet tanulmányozásánál. Ami az osztályhelyzetet illeti, a viszonyok még áttekinthetlenebbek. Mégis kiindulhatunk abból, a manapság eléggé általánosan elfogadott nézetből, hogy a hollandoknak a spanyolok ellen vívott harca Nyugat-Európában a XVII. század elejéig egy újfajta társadalmat és egy újfajta államszervezetet hozott létre. Ezért vált a „török” kérdés mellett a „holland” kérdés is az európai társadalom egyik alapproblémájává.

A spanyolok és a hollandok harca esetében kétségkívül lehet egy túl-

nyomórészt polgári és egy túlnyomórészt feudális társadalom konfliktusáról beszélni. Más esetekben ez a megkülönböztetés nem ilyen egyszerű. A legtöbb európai országban a XVII. század elején a feudális osztályon belül is volt egy rejtett konfliktus.

Egy ilyen terjedelmű tanulmány nem követheti végig összefüggően az európai Nyugat és Kelet közti mindig újra alakuló és változó politikai kapcsolatokat a harmincéves háború egész ideje alatt.

Ezért tanulmányunk első részében a cseh rendi felkelést és annak politikai vezetését választottuk vizsgálódásunk tárgyául. A további részekben azt kísérjük figyelemmel, hogyan avatkozott be a Habsburg-ellenes koalíció a közép-európai országokban a Habsburgok kelet- és nyugat-európai ellenségei közti tárgyalások következményeképpen. Különös figyelmet szentelünk azoknak az éveknek, melyekben előkészülőben, illetve kibontakozóban voltak azok a lényeges változások, melyek a háborús konfliktus kiterjedését és az európai államok kapcsolatait érintették.

A harmincéves háború első szakaszát, mint ismeretes, az ún. cseh háború (1618–1620) alkotta. Így nevezték a cseh rendeknek a Habsburgok ellen vívott harcát, mely 1618. május 23-án a prágai defenesztrációval — a cseh nemességnek Mátyás császár helytartója elleni fegyveres felkelésével — kezdődött. Ennek a felkelésnek okai bonyolultak, de ma már joggal mondhatjuk, hogy itt lényegében hatalmi harcról volt szó, mely az egész XVI. század gazdasági és társadalmi fejlődéséből következett. A XVI. század vége óta a Habsburgok a csehországi tartományokban a kicsi, katolikus főurakból álló, udvari „spanyol” párt segítségével uralkodtak. Ennek a kormányzásnak a jellege idegen volt az országtól és annak államigazgatásától; gazdasági intézkedései a városi termelés szempontjából megsemmisítőek voltak. A mezőgazdasági termelés semmiféle fejlődést nem mutatott, 1618 előtt a járadék- és bérleti gazdálkodás elényeiről vitatkoztak. De a kis- és középbirtokos nemesség gazdasági helyzete rossz volt, csak a nagybani vállalkozások fizetődtek ki, mindenekelőtt kész- és félkésztermékek — sör, maláta, lenfonal és cérna — előállítására. A legtöbb nagybirtokosnak nem volt mit befektetnie, és a gabonatermelésre utalt kis- és középnemesség tömegesen adta el birtokait, a készpénzt pedig a tartománynak vagy a tartományúrnak adott kölcsönökbe fektette. Mindez oda vezetett, hogy a kis- és középnemesség, valamint a nagybirtokos nemesség jórésze, mely a XVI. század végétől ellenzékbe kényszerült egy olyan rendszerrel szemben, melynek feudális-katolikus programja vétett az ország huszita és reformációs-humanista hagyományai ellen, politikailag radikalizálódott.

1604-től a Habsburg-politika válságba került, ennek következményei voltak a „Habsburg testvérviszályok”, valamint az 1608–1609-es rendi felkelések. A Rudolf császár ellen vívott harcban kezdtek a különböző osztrák Habsburgok által uralt országok rendi ellenzékei összefogni. Így jött létre egyrészt az osztrák, a magyar és a morva, másrészt a cseh-sziléziai rendek szövetsége. De az egyesülést, vagyis a tartományi partikularizmus legyőzését nem sikerült elérni. Súlyos hátrány volt, hogy az 1605–1609-es évek minden politikai akciójára a városok és a néptömegek részvétele nélkül került sor. A rendi „szabadság” fogalma nem tartalmazta a „svájci” szabadság-jogokat, vagyis az alattvalók szabadságát.

Határozott fellépésükkel a rendek törvényes intézkedéseket (II. Rudolf felség levele) értek el és hatalmi pozíciókat szereztek. De a „spanyol” pártnak, melyet a pápai nuncius és a spanyol követ támogatott, okos politikájával mégis sikerült megakadályoznia, hogy a rendi ellenzék döntő győzelmet arasson. A Habsburgok első 1611-es kísérlete, melyhez a „passaui” katonaságot hívta segítségül, csődöt mondott. De már az 1615-ös tartománygyűlésen nagy sikert könyvelhettek el a Habsburgok – ebben az esetben Mátyás –, mert a rendek öt évre előre lemondtak adó megszavazási jogukról, sőt az uralkodó adósságai egy részének átvállalásában is megállapodtak. Két évvel később aztán a spanyol diplomáciának az ún. Onate-szerződéssel sikerült elérnie annak garantálását, hogy a gyermektelen Mátyás császár halála után a Habsburg-dinasztia osztrák és spanyol ága egyetlen közös jelöltet fog állítani. Ez a jelölt pedig a stájerországi Ferdinánd főherceg volt, akit az 1617-es cseh tartományi gyűlés is elfogadott jövőendő cseh királynak. Ez döntő sikernek számított, mert Ferdinánd a könyörtelenül abszolutisztikus ellenreformációs politika képviselője volt. Ezen a sikeren felbátorodva a Mátyás bécsi székhelyén döntéseket hozó „spanyol” párt tagjai 1617–1618 telén erélyesen felléptek ellenfeleikkel szemben, politikailag mindenekelőtt a cseh királyi városok igazgatását vették uralmuk alá.

A rendi ellenzék képviselői számára ebben a helyzetben egyetlen járható út maradt, mely már 1605 és 1609 között, majd 1611-ben is bevált, – de amiről később letértek, – a fegyveres ellenállás. A cseh háború kitörését ezek szerint egyfajta, az uralkodó és a rendek közt 1609 után létrejövő hatalmi egyensúly megingása idézte elő. Az egész akciót néhány főnemes készítette elő, akikhez aztán tömegesen csatlakoztak a kis- és középnemesek, a városok és részben – bár természetesen habozva – még a katolikusok is a Habsburg-ellenes felkelés mellé álltak. Az alsóbb néprétegek kezdeményezéseit, melyekhez Husz János országában hatásos vallási jelszavak álltak

rendelkezésre, a rendi ellenállási mozgalom harcosai szándékosan elnyomták. A nemesség a maga Habsburg-ellenes fellépését ugyanis kezdettől fogva egy nagy európai konfliktus részének tekintette, melynek célja az lett volna, hogy egyszer és mindenkorra véget vessen a Habsburgok nagyhatalmi helyzetének és megszüntesse annak a veszélyét, hogy Európa egy spanyol-katolikus univerzális-monarchia uralma alá kerüljön. Ebben a képben az ellenállási harcnak egy, a feudális társadalom hagyományos struktúráját fenyegető népi mozgalomként való felfogása éppoly kevésbé fér bele, mint annak vallásháborúkénti értelmezése. Így a felkelést a külföldiek előtt olyan, alapvetően politikai akciónak állították be, mely inkább a „gonosz tanácsadók”, mint Mátyás császár ellen irányul. Az egyik első cseh apológiának, amelyet még a defenesztráció előtt készítettek, lényegében ez a tézise.

Mivel a rendi ellenállási mozgalom résztvevői kezdettől fogva számítottak a külföld segítségére, a felkelés első napjaitól kiterjedt diplomáciai tevékenységet folytattak. Ennek jellege egészen 1619 augusztusáig, pfalzi Frigyes cseh királlyá választásáig egységes. 1618–1619-ben a cseh rendek lényegében mindkét, a régebbi tapasztalatok alapján kínálgató lehetőséget felhasználták, vagyis a szövetségesek szerzését és a konfliktus kiszélesítését egyaránt.

Az első az a törekvés volt, hogy az amúgy is a Habsburgok ellen irányuló rendi konföderációkat mozgósítsák és kiszélesítsék. 1618 nyarán a konföderációs szerződések alapján lényegében véve nehézségek nélkül sikerült megnyerni a sziléziai rendek segítségét. Hozzájuk csatlakoztak Felső- és Alsó-Luzsica (Lausitz) rendjei is. Ennek a cseh-sziléziai-luzsikai konföderációnak a seregei az ősszel Kelet-Csehországban visszaverték a császári csapatok első támadását, mely támadást Morvaország semlegessége tett lehetővé. Morvaországot a szövetség és a közös cselekvés számára megnyerni valóban csak 1619 tavaszán sikerült. A cseh-morva csapatok, melyekkel az evangélikus felső- és alsó-ausztriai rendek is rokonszenveztek, 1619 júniusában már magát Bécset fenyegették. A felső- és alsó-ausztriai rendek az 1619 júliusában megtartott tartományi gyűlésen csatlakoztak a Cseh Szövetséghez. Az osztrák Habsburgok felségterületei (Magyarország kivételével, mellyel tárgyalások folytak) így a Cseh Szövetségben (Confoederatio Bohemica) a rendi oligarchiák szövetségévé váltak, melyet csak a választott király személye fog össze. A konföderáció programja, mely nyilvánvalóan a holland példát követte, a konzervatív ellenállási mozgalom vezetőinek a műve volt. Hollandiával ellentétben a Cseh Szövetséget szilárdan kezében tartotta a nemesség, társadalmi bázisukhoz a polgárság csak mint gyengébb fél tartozott

hozzá. A Cseh Szövetségnek az elnyomott néptömegekre való kiterjesztésére gondolni sem lehetett. Általában véve, ez a szövetség túlságosan lassan jött létre ahhoz, hogy a Habsburgokra nézve komoly veszélyt jelenthessen – nem is volt abban a helyzetben, hogy élet-halál harcra mozgósíthatott volna.

A második lehetőség az volt, hogy tárgyalásokat folytassanak régebbi Habsburg-ellenes csoportok tagjaival és a nyugat-európai országok közvéleményére a politikai irodalom segítségével befolyást gyakoroljanak. A rendi felkelők itt sem mulasztottak el egyetlen alkalmat sem. De a helyzet 1618 tavaszán még nem volt túl előnyös Csehország számára. Az Egyesült Hollandia, melyre mindenekelőtt számítottak, 1621-ig szóló fegyverszünetet kötött a spanyolokkal. Orániai Móric által vezetett csapataikkal Spinola spanyol osztagai álltak szemben, 1617-től pedig fennállt annak a veszélye, hogy az arminianusok és gomaristák ellentéte polgárháborúra fog vezetni. Bármennyi bizonyosságát is adták együttérzésüknek a hollandok, 1619 tavaszáig, pontosabban Móric helytartónak Oldenbarnevelten aratott végső győzelméig nem tudtak komoly segítséget nyújtani. A hollandok szövetségeseinek, a svédeknek, a német evangélikus uniónak pfalzi Frigyes az élén és Karl Emanuel savoyai hercegnek nem állt rendelkezésére elegendő hatalmi eszköz az éppen a felkelés első hónapjaiban olyan nagyon fontos segítség megadásához. Végül az egész segítség egyetlen gyalogos sereg volt, melyet Mansfeld toborzott Karl Emanuel számára egy Spanyolország ellen tervezett, de meg nem valósult háborúra. Mansfeld csapatai 1618 őszén érkeztek Csehországba és az év vége felé legyőzték a megerősített Pilsen városát.

Karl Emanuel savoyai herceg abban bízott, hogy Mansfeld seregének Csehországba küldésével megszabadul a kényelmetlen szoldateszkától és egyúttal Jakab angol királynál is jópontokat szerez magának, hiszen nem volt titok, hogy Jakab mint pfalzi Frigyes apósa, szoros kapcsolatokat tart fenn a cseh felkelőkkel. Csakhogy I. Jakabot vejenek a cseh „lázadókkal” való kapcsolata inkább bosszantotta, minthogy örömmel töltötte volna el, és nem örült azoknak a tárgyalásoknak sem, amelyek a holland főrendekkel való megegyezésről folytak. Ő a Habsburgok tábora és a Habsburgok ellenfeleinek tábora közti közvetítő és döntőbíró szerepét tartotta ideálisnak. Ezen az a tény sem változtatott, hogy Herbert párizsi és Dudley Carleton hágai követei egészen a csehek oldalán álltak. Az 1618–1619-es hivatalos angol politika a fontolgatásokra korlátozódott, melyek persze semmi eredményre nem vezettek.

Az angol királyéhoz hasonló magatartást tanúsított sógora, a dániai

IV. Keresztély és a német lutheránus hercegek nagy része, élükön a száz János Györggyel. Abból a meggyőződésből kiindulva, hogy Csehországban nem kifejezetten vallási ellentétekről van szó, még az evangélikus unió is megelégedett a jóindulatú semlegességgel. Ezen sem az unió vezére, pfalzi Frigyes, sem főtanácsadója, Antralti Keresztély nem változtatott. Vagyis hivatalosan Frigyes is a közvetítőakciók mellett állt, melyeknek csak Mátyás császár 1619. március 20-án bekövetkezett halála vetett véget. Ezzel minden jelentőségét elvesztette Doncaster angol követ küldetése is, aki árnyékként követte stájerországi Ferdinánd vándorló udvarát.

A bigottságról és önállótlanágáról közismert Ferdinánddal mindenféle megegyezés lehetetlen volt. A közeledési kísérletek hiábavalóságáról már Mátyás is meggyőződhetett, aki viszont spanyol és belga rokonai segítségével támaszkodhatott. Különösen Albert főherceg, aki az Egyesült Hollandiával vivandó harc előtt állt, támogatta Bécsset a cseh felkelés első pillanatai óta és hangsúlyozta, hogy Csehországban minden kockán forog. Csak az Albert és Onate spanyol követ által rendelkezésre bocsátott eszközök tették lehetővé 1618-ban a császáriaknak a hadjáratot. Csak a spanyol Hollandia segítségével húzták ki a kritikus időt Bécsben azok, akik a Csehország elleni döntő harc szükségességét hirdették. Helyzetük különösen kritikus volt, amíg nem sikerült Madridot elhatárolásra és ezzel együtt komoly áldozatok vállalására rávenni. Az 1618–1619-es években a Csehország elleni harcot csak azokkal az erőkkel folytatták, amelyeket a „spanyol” párt és külföldi barátai Bécsben mozgósítani tudtak. Közéjük tartoztak Albert főhercegen kívül a harcias spanyol helytartók Milánóban és Nápolyban, a Wasák lengyel katolikus ága és a Szentszék, mely Dél-Németországban lassan felújította a Ligát.

1619 tavaszán befejeződött az az időszak, mely alatt mindkét párt több-kevesebb időt nyert és fegyverkezett. A harctéri események is határozott diplomáciai lépéseket követeltek, mert a helyzet gyökeresen megváltozott. Thurn cseh-morva csapatainak sürgősen vissza kellett térnie Csehországba, ahol Buquoy tábornok a spanyol Hollandiából érkezett erősítéssel váratlanul megverte Mansfeldet és zavart keltett Prágában. Csak az Ausztriából érkezett erősítés és az Egyesült Hollandiából küldött első csapatok tudták helyreállítani az erőegyensúlyt Dél-Csehországban és megszüntetni a morvák fenyegető veszélyt. Azt azonban nem sikerült megakadályozni, hogy Frankfurtban a választófejedelmek meg ne adják a cseh szavazatot Ferdinándnak, akit ezzel tulajdonképpen törvényes cseh királynak ismertek el. A cseh követek tiltakozása ellenére Ferdinándot 1619. augusztus 28-án

császárrá választották, mégpedig a luteránus választófejedelmek jóváhagyásával.

Ezen az sem változtatott, hogy pfalzi Frigyes választófejedelem hivei Prágában a cseh örökös tartományok gyűlésén valóságos forradalmat hajtottak végre, keresztülvitték Habsburg Ferdinánd trónfosztását, új alkotmányt kiáltottak ki, elhatározták az egyesülést és végül elérték azt is, hogy pfalzi Frigyeszt 1619. augusztus 26-án cseh királlyá válasszák. Ezzel a lépéssel nem értett mindenki egyet. Hágában tudták, hogy Prágában is vannak emberek, „akik valamiféle középutat helyesebbnek tartanának, azaz azt, hogy nyújtsanak segítséget a cseheknek, de ne küldjenek nekik uralkodót... Ebben az esetben kérdéses viszont, hogy a csehek és szövetségeseik nem a holland tartományok vagy Svájc példáját akarnák-e inkább követni, vagyis egy kanton-szövetséget létrehozni... Ezt annál is több okom van feltételezni, mert olvastam néhány vezető levelét, amit rövid idővel a pfalzi választófejedelem megválasztása előtt írtak. Azt hiszem, szívük mélyén nemcsak álmodoznak, de már arra is gondoltak, hogy ezzel az állammal (az Egyesült Hollandiával) és a Hansa-városokkal szövetségre lépjenek”.

A konföderációról ilyen ún. „republikánus” nézeteket valószínűleg a Cseh Kancellária néhány polgári hivatalnoka vallott, élükön a milhausi Peter Milner direktorral; az ő véleménye azonban a választásnál nem jutott érvényre. Nem sikerült elérnie a savoyai és a szász jelöltséget sem. Ez azt jelentette, hogy Károly Emánuel kivált a szövetségesek sorából, a szász János György pedig még inkább a császárhoz került közelebb. A hágai angol követ, Dudley Carleton helyesen látta meg előre, hogy a cseheknek most a pfalzi udvar dinasztikus politikájára kell berendezkedniök. „Most, hogy királyt választottak, mindenekelőtt királyokkal és abszolút uralkodókkal kell majd tárgyalniok...”

Ez azt jelentette, hogy a felkelés eddigi, a rendek és az uralkodó közti politikai konfliktusként való felfogását sutba vetették. A pfalzi diplomaták most buzgón magyarázták, hogy uruk nem becsvágyból megy Csehországba, hanem azért, hogy az igazi, vagyis az evangélikus vallást védelmezze. Ez egyébként igen kevésbé volt meggyőző, és míg Orániai Móric Hollandiában a cseheknek nyújtandó segítség és a csehek új királya mellett foglalt állást, addig az óvatos főrendek segítségüket Anglia részvételéhez kötötték. Az angol–holland kapcsolatok ugyanis nem javultak, a londoni tárgyalások nem jutottak előrébb és ami még bosszantóbb volt, úgy tűnt, hogy Jakab király nem ért egyet vejének azzal az elhatározásával, hogy elfogadja a cseh koronát.

Így megint sok idő ment kárba, mert az új király saját erejéből nem tudott a fronton fordulatot elérni. Az evangélikus unió is tartózkodott és így 1619 őszén úgy tűnt, hogy a hollandokon kívül az egyetlen szövetséges az erdélyi fejedelem Bethlen Gábor, akivel a rendi kormány tavasz óta szövetségi tárgyalásokat folytatott. Csakhogy az erdélyi „Mithridatesnek” megvoltak a maga gondjai. A törökökkel függőviszonyban álló Erdélyben Bethlen a városokra és a hajdúkra, a Tisza völgyében, határvidékeken élő harcos falusi lakosságra támaszkodott. Erdély lényegében kis ütközőállam volt, mely Magyarország Habsburg része és a törökök által megszállt terület között tartotta fenn magát. Bethlen ki akarta terjeszteni hatalmát, mégpedig a maradék Magyarországnak, a Felvidéknek az elfoglalásával. Ott viszont a mánások uralkodtak és a felső-magyarországi városok a legjobb akarattal sem tudták Bethlennek a megfelelő eszközöket biztosítani egy nagyvonalú politikai vezetéshez, melyhez pénzre, gyalogságra és tüzérségre lett volna szüksége.

Az első pillanatban az 1619 őszi helyzet előnyösnek tűnt, hiszen Ferdinándhoz csak az Alpok országai – Felső- és Alsó-Ausztria kivételével – maradtak hűek. De a pfalzi királyság gyenge lábakon állt. Frigyeset egy távolról sem nagyszámú nemesi csoport segítette a cseh trónra, viszonzásul az országban a hatalom gyakorlását át kellett hogy engedje a csoportnak. Ennek következményeit egyrészt a városok és a polgárság sinylette meg, akikre ismét áthárították az adóterheket, valamint a falvak lakossága, akiknek problémáit illetően a kormány teljesen süket volt. A huszita hagyományokat Frigyes ugyanis nevetségesnek találta, valláspolitikája a vak kálvinizmusra korlátozódott, a lakosságot megkeserítette, katonái pedig éppenolyan rablók voltak, mint a császári hadsereg. A jobbágyok, akik 1618-ban résztvettek a császáriak elleni harcokban, az 1619-es év folyamán meggyőződhetek róla, hogy a két párt katonái közt semmi különbség nincs. A pfalzi királyság társadalmi bázisa – határozottan megállapíthatjuk – nem volt szélesebb, mint a rendi kormányé, sőt ellenkezőleg, egyre szűkebbé vált.

A prágai kormány gazdasági gyengesége és szociális korlátozottsága végülis azt eredményezte, hogy a cseh és a magyar csapatok ősz, Bécs elleni hadjáratai nem vezettek eredményre. Homonnai Drugeth György Lengyelországban toborzott csapatai betörték Kelet-Magyarországra és kényszerítették Bethlent, hogy szakítsa meg az ausztriai hadjáratot. Bethlen harci kedve egyébként abban a mértékben csökkent, ahogy felismerte cseh szövetségesei anyagi gyöngeségét. 1620 elején még Frigyes példáját követve Magyarországon királlyá választotta magát és beleegyezését adta egy cseh –

magyar szövetség megkötéséhez, melyet az 1620. január 15-i szerződéssel megerősítettek. De már február elején 1620 szeptember végéig szóló fegyverszünetet kötött II. Ferdinánddal. A fegyverszünet nem a magyar rendekre vonatkozott, mégis súlyos csapást jelentett. Annál is inkább, mert az unió anyagi támogatása elmaradt és az új király többi barátja Hollandia kivételével, eddig a kisujját sem mozdította Csehorszáért.

Azokban az időkben, amikor Frigyes először jelent meg „téli király” gúnynevén az irodalomban, nyilvánvalóan a habsburg-katolikus koalíció vette át a kezdeményezést. 1619. október 8-án a müncheni szerződéssel Miksa bajor herceg és a katolikus Liga is csatlakozott hozzájuk; kötelezettséget vállaltak arra, hogy a következő év tavaszáig 30 000 főből álló hadsereget állítanak ki. A Habsburgok és a Liga szövetségére a pápa, V. Pál nemcsak hogy áldását adta, de anyagi támogatást is nyújtott hozzá. Bár nem volt szó valami szédítően nagy összegről, de egészében mégis több volt, mint amit a hollandok adtak Csehországnak, akik tavasz óta, gyakran vonakodva, havi 50 000 guldent fizettek. A Szentszék példáját követte a toszkánai nagyherceg Medici, és végül a spanyol király, III. Fülöp is osztrák rokonai oldalára állt. Albert főhercegnek és Ferdinánd követének Khevenhüllernek 1619–1620 telén sikerült 1 600 000 spanyol koronát szereznie Madridtól a következő év katonai akcióira. Ezt az összeget mindenekelőtt Spinola spanyol tábornok rendelkezésére bocsátották, a mai Belgiumban, nem azért, hogy azt a hollandok, hanem hogy a cseh király rajna-pfalzi birtokai ellen használja fel. Így 1619–1620 telén három hadsereg is készülődött a csehek ellen, olyan helyzetben, amikor egyetlen európai nagyhatalom sem állt ki nyíltan a csehek és királyuk mellett. Spinola serege – a spanyol Hollandiában, – a ligái Miksa bajor választó és az alsó-ausztriai Buquoy vezetése alatt. Csehországgal nem potenciális, hanem valóságos hatalmi koalíció állt szemben, mely Spanyolország atlanti-óceáni és földközi-tengeri partjaitól egészen a Keleti-tengerig terjedt, mivel III. Zsigmond lengyel király is kész volt segítséget nyújtani. Ez a segítség a rendi ellenzék ellenállása miatt korlátozódott csak kisegítőcsapatok toborzásának jóváhagyására, mely csapatok aztán feldúlták Morvaországot és Ausztriát.

Váratlan szövetségesre talált a Liga és a Habsburgok a szász választófejedelem, János-György személyében, aki Mühlhausenben 1620. március 21-én átpártolt Csehország ellenségeihez és akit Luzsicában és Sziléziában „végrehajrással” bíztak meg. Némi kárpótlást jelentettek azok a kisegítő csapatok, amelyeket János-Ernő szász-weimári herceg, a szász választó régi ellensége küldött Csehországba. Végül még az Unió is elpártolt a csehektől, pedig

kötelezettséget vállalt Pfalz megvédésére. Az angol és a francia követek közvetítésének eredményeképpen az Unió vezetői 1620. július 3-án az ulmi szerződéssel hátat fordítottak pfalzi Frigyesnek és Csehországnak. Az ulmi szerződés „semlegesítette” a birodalom területét, ami a valóságban azt jelentette, hogy Pfalz nyitva állt a spanyol Spinola támadásai előtt, Csehország pedig ki volt téve a császáriak, a liga és a szász választófejedelem támadásának.

Az Unió és Szászország árulása megpecsételte a cseh állam elszigeteltségét, mivel az Egyesült Hollandia nem tudott I. Jakab Angliájával közös akciókban megegyezni. Bármennyire csodálkozott is Carleton, hágai angol követ azon, hogy vajon mi köze lehet a cseheknek nyújtandó segítségnek az indonéz fűszerekért vívott harchoz, a grönlandi bálnavadászathoz és a Skócia meg Izland partjainál folyó halászhathoz, ezek a vitás kérdések végül is nem voltak áthidalhatók. A hollandok 1620 tavaszán két gyalog- és egy lovasezredet küldtek Csehországba, az angoloktól nyár elején egyetlen gyalogezred érkezett, ez volt minden. Az angolokhoz és a hollandokhoz a Rajna-vidék közelebb volt, mint Csehország, és amikor Pfalzban egy spanyol támadás veszélye fenyegetett, természetesen minden erejüket Pfalz védelmére összpontosították. Az angol politika azonnal feláldozta Csehországot, mihelyt Pfalzot veszély fenyegette. Bár a holland főrendek javasolták a diverziót, egy spanyolok elleni tengeri támadással, valamint egy Németországba küldendő hadtest felállítását, de ez Jakab számára elfogadhatatlan volt. Így Csehország a sorsára maradt.

A helyzet pedig egyre romlott. Csehországban a városok nagyrésze harc nélkül megadta magát, a falvak népe pedig bosszút állt kínzóin, mindkét párt martalóchadain. 1620 tavaszán Prága környékén és Tábor körülszéles körzetben megdühödtek a parasztok a holland katonákra. A Tábor környéki parasztok fehér–vörös zászlók alatt felajánlották, hogy harcolnak az ellenség ellen, ha a rendek „felszabadítják őket a jobbágyág alól és szabad emberekké nyilvánítják őket...” De egyetlen egy sem volt hajlandó tárgyalni velük a rendi urak közül. Csak Erasmus Tschernembl adott elő a haditanácsban egy olyan javaslatot, hogy „Az országban ki kellene hirdetni az alattvalók szabadságát és el kellene törölni a jobbágyágat... ez esetben a köznép kész lenne harcolni hazájáért.” Tschernembl meg volt arról győződve, hogy a „köznép” jobban harcolna, mint a zsoldosok, de szavai éppen olyan hatástalanok maradtak, mint a parasztok követelése.

A felkelő parasztok 1620 nyarán és telén minden kapcsolatot elszakítottak Prága és a Nyugat közt. Külföldi megfigyelők, mint a holland van

Mario, a velencei Carlo Antonini és az angol Francis Nethersole tökéletesen egyetértettek abban, hogy a szerencsétlen parasztokon egyáltalán nem lehet csodálkozni.

A parasztfelkelések, a városi lakosság elégedetlensége, a nagyurak kiszákmányolása és a kisnemesek elszegényedése, mindez együtt aligha volt jó ajánlólevél további szövetségesek szerzéséhez. A svéd ügynök, Rutgersius mindenesetre óva intette urát, II. Gusztáv Adolfot a szövetségtől. Őt viszont nem is Csehország érdekelte, hanem az, hogy Sziléziában fontos hatalmi pozícióhoz jusson a lengyelekkel vívott harcához.

Ily módon a „cseh kérdés” napirendre került a svédek és a moszkovita Oroszország tárgyalásain is. Gusztáv Adolfot Prágából arra ösztönözték, hogy siettesse a Moszkvával való szövetségi tárgyalásokat, mert egy ilyen szövetség a Cseh Királyságnak sokat segíthetne. A svédeknek azt kellett volna követelniük Moszkvától, hogy beszélje le a lengyeleket a Csehország és a császár közti konfliktusba való beavatkozásról. A prágai diplomaták nyilvánvalóan európai távlatokban is messzire láttak. Valóban igyekeztek minden lehetőséget megragadni egy Habsburg-ellenes európai koalíció megteremtésére, de nem érték el sikert. A svédektől sem kaptak többet néhány ágyúnál, melyek egyébként sohasem érkeztek meg a cseh háborús hadszínterekre.

1620 júliusának végén Miksa bajor választó csapatai benyomultak Ausztriába és néhány nap leforgása alatt térdre kényszerítették. Miksa serege Buquoy alatt egyesült a császár csapataival és szeptember elején, Spinolának a Rajnánál Pfalz ellen megindított támadásával egyidejűleg, az egyesült seregek Csehország felé nyomultak. Nem voltak magukban egészen biztosak, ezért nem Prága felé vonultak. Egyesültek azokkal a császári osztagokkal, melyek addig Budweisben voltak bezárva, Pilzennél átvették a Bajorországból érkezett erősítést, Rakonitznál megvárták a János György szász választófejedelem luzsikai betöréséről szóló híreket és 1620. november 8-án Prága előtt egy ütközetben szétverték a cseh csapatokat, melyeknek parancsnoka a tél beállta előtt nem számított döntő ütközetre. Az esetleges kudarc esetére egyébként már készen álltak egy következő harc tervei, mely harcot pfalzi Frigyes irányított volna a sziléziai Boroszlóból.

Ezek a tervek, melyek nyilvánvalóan azzal a reménnyel voltak összefüggésben, hogy 1621 tavaszán lejár a Hollandia és Spanyolország közötti tizenkét évre szóló fegyverszünet és ez általános konfliktushoz fog vezetni, mely Csehország számára előnyösebb helyzetet teremthetne, 1620–1621 telén semmivé foszlottak. A rendek által vezetett Hasburg-ellenes cseh fel-

kelés összeomlott. Bár 1621 tavaszán Hágában a főrendekkel együtt ott volt szövetségesük pfalzi Frigyes is, aki mellett már csak egy maroknyi udvaronc maradt. A cseh háború befejeződött, még ha néhány Frigyeshez hű megszállócsapat 1622-ig cseh területeken maradt is. A cseh kérdés, vagyis a cseh államnak és a cseh népnek a létért vívott harca természetesen más, újabb formában folytatódott.

A cseh háború a habsburg-katolikus koalíció győzelmével végződött. Ez a koalíció felülmúlta ellenfeleit határozottságban és az erők gyorsabb mozgósításának képességében. Mindez a koalíció egységes osztályjellegével magyarázható, mellyel éles ellentétben állt a Habsburg-ellenes tábor heterogén osztályösszetétele. A Habsburg-ellenes koalíció inkább csak a korabeli publicisztika papírjain vált valósággá – szoros egységet nem alkotott. Mindezzel nem akarjuk azt állítani, hogy ezt a koalíciót abban a formában, ahogy azt a cseh vezetők elképzelték, lehetetlen lett volna megvalósítani. De az adott gazdasági és társadalmi viszonyok közt ez a szövetség 1619 nyara előtt nem jöhetett létre és ekkorra a Habsburgok katonai legyőzésének esélyei már igen csekélyek voltak. Azt az előnyt, amit a Habsburgok 1619 folyamán nyertek, ellenfeleik többé nem tudták kiegyenlíteni. A Csehorszáért és Pfalzért folytatott harc így helyi konfliktus maradt, amely azoknak a hatalmi csoportoknak a győzelmével végződött, melyek jobban és alaposabban tudták kihasználni lehetőségeiket.

(In: Documenta Bohemica bellum tricennale illustrantia. Praha, Academia, 1971. t. 2. pp. 73–85.)

JOSEF JANÁČEK:

WALLENSTEIN ÉS KORA*

Előszó (Prědmluva 7–8 pp.)

Albert Wallensteint korabeli portréinak alighanem legismertebbikén az ismeretlen szerző ágaskodó paripán, páncélosan, háttérben csataképpel ábrázolta. Az ábrázolás szempontjából a metszet kompozíciója sablonos és banális, alkotója a 17. század első felének ikonográfiájában az uralkodók, hadvezérek, háborús hősök megörökítésében divatos sémát vette át a legcsekélyebb módosítás nélkül, nem sok figyelmet szentelve Wallenstein alakjának élethű visszaadására sem. Kortársai közül lovas-vértés képet festettek a csataterén soha meg nem fordult II. Rudolf császárról és a kor egyik legkiválóbb zsoldosaként számontartott Pappenheim tábornagyról egyaránt. Ami Wallensteint illeti, neki, aki magát prágai palotája mennyezeti freskóján a háború isteneként örökítette meg, minden bizonnyal fölöttébb megfelelt katonai erényeinek dicsőítése. Annál is inkább, mert hiszen minden becsvágát a háborúkkal kapcsolta össze és kortársai tudatában éppúgy, mint az utókor szemében elsősorban hadvezérként vált ismertté.

Európa azelőtt még sohasem látott olyan pusztító, fordulataiban kiszámíthatatlan és véget érni nem akaró háborút, mint amelyben Wallenstein központi szerepet játszott. Az európai kontinens régebbi és újabb keletű bajai együttesen szították tüzét, ezért is válhatott olyan kiterjedt tűzvészé, amelyet a politikusok már nem tudtak irányítani, a hatalomvágyó zsoldosvezérek pedig mindegyre élesztgették. Mint közülük sokak számára, Wallensteini Albert, cseh nemes számára is a fényes karrier páratlan lehetőségét kínáló korszakot jelentette. Katonai pályafutásának köszönhetően európai rangú személyiséggé vált, politikusi és közigazdasági sikereit szintén háborús szereplésének köszönhette. E tekintetben a történetírás megítélése a múltban is, ma is egységes volt, s emiatt első pillantásra úgy tűnhet, mintha a történészek a 17. század huszas éveiben készült metszet – Wallenstein esetében kétségtelenül sok igazságot tartalmazó – sémájához térnének vissza.

*Részletek Josef Janáček: Valdštejn a jeho doba (Praha, Svoboda 1978. 586 p. (Wallenstein és kora) c. monográfiájából.

Ez a hasonlóság azonban távolról sem teljes, mert hiszen Wallensteinnek és korának történeti kutatások révén rekonstruált képében lényegesen eltérnek az arányok a korabeli metszet által sugalltakétól. Wallenstein pozitív és negatív irányban egyaránt eltúlzott heroizálása immár a múlté; a kor kerekeinek, bonyolult gazdasági, társadalmi és politikai viszonyainak a háború és az egész európai történet fejlődését meghatározó szempontjai kiszorították a személyiség, illetve a kétségkívül fordulatossá váló életút aspektusait. Természetesen a gondos történelmi elemzés sem kívánja tagadni a kor e figyelemreméltó alakjának jelentőségét, de épp szerepének alaposabb feltárása teszi szükségsszerűvé, hogy élete és működése hátterét, a kort, amelyben élt, mind céltudatosabban egybevegyük személyes sorsával.

Wallenstein európai vagy legalább is közép-európai jelentőségéhez nem férhet kétség. Udvari politikusi, császári hadvezéri posztjáról módjában állt Közép-Európa és az egész háború alakulásának kérdésébe beleszólnia, beavatkozni; császárellenes bosszúból szőtt terveiben odáig merészkedett, hogy a Habsburg monarchia megsemmisítésére és Európa politikai térképének megváltoztatására gondolt. Gondolkodását és ténykedését sokkal inkább a nemzetközi zsoldos hadviselés, illetve a nemzetek fölötti politikai koncepciók befolyásolták, mintsem az a cseh nemesi környezet, amelyből származott és amelyben felnőtt. Ezek és más tényezők okozták azt, hogy a történetírásban a legnagyobb érdeklődés Wallenstein életének utolsó évtizede iránt nyilvánult meg, valamint hogy a kizárólag katonai és politikai személyiségként való értékelésében a csehországi környezet szerepe alárendelt jelentőségű maradt. Meglehet, ebben a vonatkozásban más európai országok történésze számára mindez távolról sem jelent bármiféle nyitott kérdést, a cseh történészek viszont szükségszerűen el kell gondolkodniuk a problémán, amelyet elődei már 1934-ben szándékosan felvetettek, amikor Wallenstein halálának 300. évfordulója alkalmából megjelent tanulmánykötetnek a „Fehérhegy kora és Albert Wallenstein” címet adták.¹ Kérdés tehát, vajon valóban megérthető-e hiánytalanul Wallenstein és kora a harmincéves háborúnak csak európai, globális megítélése alapján, mely szerint a fehérhegyi csata Csehországa csupán tűnékeny epizódja volt e harminc évnek? Nem tartozott-e Wallenstein ehhez a cseh környezethez is? Alakja mennyire volt jellemző a cseh rendi társadalom fehérhegyi katasztrófával betetőzött bomlásának? És végül vajon Fehérhegy kora nem volt-e európai viszonylatban is jelentősebb epizódja a korabeli fejlődésnek, mint ahogy az az európai történetírás eddigi megítéléséből következik?

Egy dolog mindenféleképpen bizonyosra vehető: az 1620. november

8-át követő cseh fejlődés minden egyes kulcsfontosságú eseményében főszerepet játszott Wallenstein. A rendi felkelés felszámolásában, a felkelők üldözésében, a Habsburg államhatalom restabilizációjában, a katolicizmus pozíciójának megerősítésében, a birtokelkobzási perekben és a feudális földbirtok hatalmas méreteket öltő tulajdonjogi változásaiiban, illetve a lázadó jobbágyok ellen vezetett könyörtelen megtorlásokban, mindenütt őt láthatjuk a vezető helyen. Szerepeit annak a cseh környezetnek a képviselőjeként játszotta el, amelytől legmerészebb terveiben sem szakadt el. Ez tette számára lehetővé, hogy mind a fehérhegyi időkben, mind pedig a harmincéves háború éveiben egyaránt feltalálta magát.

Jóllehet nem valamiféle új nézetről van szó, hiszen a cseh történetírás tulajdonképpen már régóta respektálja az említett szempontokat, mégis történelemszemléletünk e koncepció határozottabb hangsúlyozásában néhány fölösleges szempont is gátolta. Egyrészt a provincializmus vádjától tartottak, másrészt nem tudtak teljesen megszabadulni a 19. század második fele óta a negatív nemzeti hagyomány stigmájával illetett Fehérhegy utáni korszak részletesebb kutatása riánt megnyilvánuló közömbösség maradványaitól. A harmincéves háborúban tetőző európai válságjelenségek megértéséhez lényegesen hozzájáruló marxista történetírás számára azonban sem a provincializmus veszélye, sem pedig a Fehérhegy utáni évek drámai fordulatainak elkerülésétől mentes feltárása nem jelenthet problémát. Fehérhegy kora ugyanis minden sajátosságával együtt a nemzeti fejlődés fontos határköve marad és ha a marxista történetírás újabban ismét fokozott érdeklődéssel fordul a wallensteini kérdéshez, úgy azt ennek a fejlődésnek jobb megértése ügyében teszi. És ebből a szempontból egyáltalán nem szükséges Wallenstein – nem egyszer hamis ragyogású – európai nimbuszától megfosztanunk. Mert hiszen európai nagú személyiséggé válásában végül is a cseh valóság is tükröződött, s ezért alakja a jelenkori marxista cseh történetírás számára rendkívül fontos. Úgy is, mint a válságát élő és alapos változásokon keresztülment uralkodó osztály képviselője, de a korabeli eseményeket befolyásoló személyiségként is.

Győztesek és legyőzöttek (Vítězové a poražení 195–201 pp.)

A rendi hadsereg fehérhegyi csatavesztésének híre szokatlanul gyorsan terjedt szerte Európában, s vele együtt érkeztek Prágából a győztes katonaság ténykedéséről szóló hátborzongató jelentések. Legelőbb a menekü-

külső utcákon elhagyott kocsijai, köztük magának a királynak, Pfalzi Frigyesnek a holmijai kerültek a katonák kezére. Ezt követően pedig már semmi sem állíthatta meg a vérszemet kapott fegyveresek prágai paloták és polgárházak elleni támadásait. Mindnyájan jól tudták, hogy rendkívül gazdag város került kezükre, de a zsákmány nagysága még így is minden képzeletet felülmúlt. Nemcsak a szorgalmas polgárok nemzedékei által felhalmozott értékek váltak a fosztogatók zsákmányává, hanem vidéki kastélyokból a nagyobb biztonság reményében a város nemesi palotáiba felhozott ékszerek és ritka bútorok kincses gyűjteményei is. Nem volt olyan erős zár, amely ellenállhatott volna a katonáknak és nem volt olyan titkos rejtékhely, amelyet besúgók révén nem sikerült volna feltámi. A zsákmányolás vágyától vezettetve a fosztogatók nem tettek különbséget felkelők és hűséges császárpártiak között. Prága kegyetlen bevételének adóját mindenkinek egyformán kellett fizetnie, minthogy a várost rövid ideig a hadsereg uralta. (...) Amikor végül december elején Lichtenstein² a további fosztogatás beszüntetését elrendelő parancsát kiadta, Prága a nyomorúság és gyötrelmek képét mutatta. A vagyoni veszteségek milliós tételekben voltak mérhetők, a többi károk nagyságát pedig senki sem tudhatta felmérni. (...)

Jóllehet a csehországi felkelés pártján lévők számára 1620 őszén már világos kellett legyen a császári-ligás hadsereg fenyegető fölénye, a közelgő katasztrófa vízióját pedig már aligha lehetett könnyedén elhessegetni, a fehérhegyi csatavesztés mégis váratlanul érte a cseh nemesség többségét. Pár tucatnyi felsőbb rangú és közhivatalnok, illetve udvarnok november 9-én minden hosszabb gondolkodás nélkül a menekülő Frigyes királyhoz csatlakozva a határokon túl keresett menedéket. Közülük sokan aligha várhattak volna kegyelmet a Hagsburgoktól, de akadtak a menekülők között olyan jelentéktelen személyek is, akiknek senki sem róhatta volna fel a felkelésben való aktív részvételt. (...)

A cseh emigráció első hullámának összetétele csupán kiegészítésül szolgálhat a túlnyomó többségében Csehországban maradt vesztesek tanácsalanságához és fejtelenségéhez. Néhányan a katonaság rajtaütésének veszélyével dacolva vidéki birtokaikra igyekeztek, hogy visszahúzódba próbálják átvészelni a legrosszabb időket, mások Prágában maradtak, naív ábrándokba ringatva magukat, hogy bűnrészességüket Bécsben mértékletesen ítéli majd meg. A felkelés periódusában vezető szerepet betöltött személyiségeknek nyoma veszett, egyedül Thum³ állt ki Morvaországban a harc folytatása mellett. E tények ismeretében aligha csodálkozhatunk azon, hogy november 9-én a cseh nemesség nevében az a Lobkovitz Vilém ajánlotta fel Bajor

Miksának a kapitulációt, aki azelőtt sohasem tűnt ki politikai rátermettségével és a felkelők táborában sem tartozott a kulcsfigurák közé. (...)

A fehérhegyi csatát követő hónapokban csupán formálisan létezett tartományi kormány hatókörének meggyöngyülése szükségszerűen a személyi változásokban is tükröződött. Noha az éles katolikus politikájukkal az ellenzéki rendek felkelését kiprovokáló tartományi hivatalnokokat hivatalosan továbbra is tisztelet és elismerés övezte, fokozatosan mégis háttérbe szorultak ők a Lichtenstein autoritásának magukat alárendelni és vele együttműködni kész új emberekkel szemben. Lichtenstein kezét nem köttették meg a régi érdemek, sem a csehországi rendeknek a felkelés előtt a katolikusok által is méltányolt hierarchiája, s mindinkább az új emberek érvényesülését támogatta: a mindaddig feltörekedni képtelen cseh katolikusokat mint például a chudenicei Heřman Černín⁴ vagy a császári tiszteket (Huertat, Marradast és Wallensteint) vagy akár a vacínovi Pavel Michna-féle⁵ kalandorokat. Ezek néhány hét leforgása alatt a császári politika új irányának képviselőivé váltak, mégpedig – saját érdekeiket szem előtt tartva – az új kurzus legélesebb formáit választva. Eközben a régi katolikus párt képviselői növekvő irigységgel figyelték, miként csúszik ki kezükből az irányítás. Kérdés viszont, vajon az ő háttérbe szorulásukban nem ugyanaz a gyöngegség jelentkezett-e, mint amely a felkelők táborát is megbénította? Lobkovitz, Slavata, Martinic⁶ katolikus programja vajon nem volt-e ugyanolyan törekeny-tünetkeny, mint a felkelés Thum, Budovec⁷ és a többiek által megfogalmazott célkitűzései? És vajon a császári győzelem nem egyformán megsemmisítésre ítélte-e a rendi politika minden aktív tendenciáját, tekintet nélkül ezek orientációjára?

A nagy kiárusítás (Velký výprodej 264–271 pp.)

Az általános amnesztia keretében lefoglalt birtokok árusítását 1622. decemberében kezdték meg. A császári udvar ez idő tájt a birodalmi fejedelmek regensburgi tanácskozásán tartózkodott. A kíséretben néhány jelentősebb cseh nemes is ott volt, élükön Adam Wallenstein⁸. Lichtenstein nem mozdult ki Prágából, a birtokelkobzási bizottság lefoglaló és újraeladási munkálatait irányította. Az ő ajánlásait hagyta jóvá a császár mind az ítéletekben, mind az adásvételi szerződésekben. Lichtenstein semmi áron sem akarta átengedni másnak ezt a befolyásos pozíciót.

Állandóan Prágában tartózkodott Albert Wallenstein ezredes Frýd-

land ura és egy pillanatra sem vette le szemét a birtokelkobzási bizottság tevékenységéről. A zsákmányesők közül sokan már rég kielégítették birtokszerzési vágyukat, s az újabb elkobzásokat már nem követték oly éberren. Wallenstein azonban már jóideje különbözött a fehérhegyi győzők többségétől. Noha birtokaival immár majdminden nemesi familiát megelőzött, neki még ez a mindenkiben irigységet keltő gazdagság sem volt elegendő. Amint megnyílt előtte a fényes karrier felé vezető út, többé már nem érzekelte a lehetőségek határait. Telhetetlensége jellemző megnyilvánulása volt annak a jelenségnek, amely egyeseknek a katasztrófát, másoknak a győzedelmi mámort jelentette. Amíg az általános rendezés nyomán kibontakozott folyamat további nyereségekre kínált alkalmat, Wallenstein becsvágya és falánksága által ösztönözve egyre újabb zsákmányokért szállt harcba, nem akart gazdag vállalkozóként visszahúzódni az ismétlődő lehetőségek elöl, s ugyanígy aktualitását veszítette — átmenetileg — a katonai pályafutáshoz fűződő tervek felmelegítése is. S ami még figyelemre méltóbb: minél dühödtebben bocsátkozott a vesztes felkelők birtokaiért vívott küzdelembe, minél erőszakosabb módszerekhez folyamodott e téren minden ellenfelével szemben — a császárt sem kivéve —, annál inkább megnyilatkozott kereskedői talentuma. A zsákmányra vadászók közül időről-időre sokan túltettek rajta falánkságban és kapzsiságban, de vállalkozói érzéke révén messze kimagaslott közülük. (...)

Legbuzgóbban 1622. decemberében és 1623. januárjában ügködött. (...) Figyelembe véve, hogy Wallenstein még februárban és márciusban is vásárolt néhány kisebb birtokot, a befektetés összege kétségkívül elérte a 2 millió aranyat, ami azt jelentette, hogy élete legnagyobb üzletét kötötte meg. S nemcsak azt, nagyobb üzletkötésre Csehországban addig egyetlen feudális főúr sem merészkedett. (...)

Egy dolog bizonyos; az egész üzleti tranzakcióból Wallenstein eredményesen került ki, mégha szokatlanul nagy kockázatok árán is. Az 1622–23 telén lebonyolított pénzügyi üzleteiben tapasztalható körütekintésének és bátorságának bizonyítéka végsősoron az a tény, hogy vállalkozásaira a Smiřický-féle⁹ birtok megvásárlásával fel tudta tenni a koronát.

Az üzletkötésre 1623. április 24-én került sor Prágában, amikor a császár egész udvarával ott tartózkodott. II. Ferdinánd 1617. évi választása után először jött Prágába, s mielőtt a városba lépett, megtekintette a fehérhegyi csatateret. Talán elsősorban nem is a gesztus kedvéért, mint inkább kíváncsiságból, de a cseh királyság fővárosában megejtett több hétre elhúzódt látogatását érkezésének ez a rendhagyó formája jól jellemezte. Az ud-

var a cseh környezetben ugyanolyan kompromisszummentes álláspontot foglalt el a cseh kérdésben, mint Bécsben és a protestánsok megkegyelmezésének leghalványabb reményét is szertefoszlatta. (...)

Társadalmi kötelességei Wallensteint, a prágai ezredest is az udvarhoz kötötték, de ő nem annyira a császári audienciára vagy az udvari kiválóságok közt szokásos kölcsönös udvariassági beszélgetésekre gondolt elsősorban, sokkal inkább az irányában továbbra is jóindulatú részrehajlást kimutató Harachhal¹⁰ és más barátaival való tárgyalásokra összpontosított. Valószínűleg az ő közbenjárásuk eredményeként sikerült végére jutnia a Smiřický-féle birtokok ügyének is, amely iránt Lichtenstein jóllakottságában egyre kevésbé érdeklődött. (...)

Már kortársai is valami egészen rendhagyó esetként tartották számon Wallenstein vagyonának illetlen megnövekedését, s alig titkolva véleményüket sokkal inkább Wallenstein szégyen nélküli törtetésével, hihetetlen kapzsiságával és könnyörtelen elszántságával magyarázták azt, mintsem kereskedői tehetségével. Egy idő múltán már a történészek is szemére hányták, hogy nem riadt vissza a korrupciótól, csalásoktól és törvénytelenégektől, elfeledkezvén közben arról, hogy Wallenstein pozitív és negatív vonatkozású átlagon felüli, átlagtól elütő teljesítményeit a kor tette lehetővé. Könnyen alkalmazkodott a fehérhegyi győztesek kapzsiságához, és minthogy maga körül a harácsolás rengeteg példáját láthatta, nem igen kellett gondolkodnia a birtokszerzéshez vezető leginkább járható útról. A fehérhegyi csatavesztés lehetővé tette a győzők számára, hogy a vesztesek kárára meggazdagodjanak s ezzel a rablás és csalás légkörét idézte elő, mely a legfelsőbb tekintélyektől az utolsó írnokig mindenkire egyaránt hatott. A meggazdagodás délibábja háttérbe szorította az erkölcsösséget, kikezdte a felelős hivatalnokok és udvari személyiségek lojalitását és kézzel fogható bizonyítékait adta a feudális állam korszerű bürokratikus irányítására létrehozott egész kormányzati rendszer gyöngeségének. Elsősorban ezek a válságjelenségek könnyítették meg a Wallenstein-típusú ragadozók előretörését, aminek legkomolyabb következménye az lett, hogy a császár gazdasági tekintélyének növelésére hivatott birtokokat, vagyoni értékeket eltékoztolták.

*A frýdlanti hercegség*¹¹ (Frýdlanstsko 346–356 pp.)

A frýdlanti (friedland) hercegség gazdasági szerkezete megismerésének szempontjából a csehországi feudális nagybirtok 15. század végétől Fehérhegyig terjedő genézisének alapvető jelentősége van. Wallenstein, akit jog-

gal neveznek kora egyik legfigyelemreméltóbb közgazdászának, következésképpen a 16. századi csehországi nemesi vállalkozók nyomdokain haladt. Függetlenül a Fehérhegy előtti idők léptéke szerint valóban páratlan területi nagyságtól, Frýdlant Wallenstein keze alatt megmaradt cseh típusú önkezelésű feudális nagybirtoknak. Jellemét lényegében a Wallenstein alatt hercegséggé egyesített uradalmak szervezési módja és gazdasági vitalitása eleve meghatározta, ami azt jelentette, hogy udvarházak, karamok, halastavak, serfőzdék és ipari üzemek egyaránt megtalálhatók voltak a hercegségen belül, s ami még fontos volt és kiváltképp az egykori Smiřický-féle birtokokra volt érvényes, az igazgatási rendszer tökéletesen működött. A birtokrészeknek ezt az egymást kiegészítő függőségét Wallenstein sem kívánta felszámolni, ellenkezőleg, elméletileg, de főként gyakorlatban még inkább elmélyítette.

Már 1623-ban, amikor Frýdlant területi kialakulása nagyjából befejeződött, Wallenstein elkezdte hercegsége központi igazgatásának céltudatos erősítését és szervezeti felépítését. Az egész igazgatási rendszer az összes urasági bevétel tökéletes ellenőrzésére és a minimális veszteséggel működő ésszerű gazdálkodásra irányult. Jobbágynak adóterheit, katonai hozzájárulását, úgyszintén a robotot illetően keménysége a tűrési határokat is áthágta, s ezzel néhány jobbágylázadás okozójává is vált, de urasági jogköréből jótányit sem engedett. (...)

A hercegség gazdasági struktúrája az önkezelésű gazdálkodáson és a kereskedői monopóliumokon alapult. A hercegség felbomlásáig a legjelentősebb urasági termelői ágazat sörfőzdék berendezésére fordított befektetések és az értékesítési-elhelyezési monopólium betartásának szigorú ellenőrzése. (A machovicei Adam Chval Kunaš 1628-ban összeállított gazdálkodási rendje például Wallenstein jobbágynak csupán a hercegség határain túl tett útjaik alkalmával engedélyezte a nem frýdlanti sör fogyasztását.) A nagybirtok önkezelésű gazdálkodásának többi ágazatában Wallenstein szintén támogatta a termelés emelését, de közülük egynek sem szentelt anynyi figyelmet, mint a gabonatermelésnek és a sörfőzésnek. (...)

Frýdlant fejlődésére új, a hagyományoktól teljesen független impulzusok először 1625 nyarán hatottak, akkor amikor Wallenstein a császári hadsereg vezetését átvette. A hadseregnek nagy mennyiségű élelmiszerre, felszerelésre, fegyverekre volt szüksége és Wallenstein a nagyvonalú hadi vállalkozó szuverenitásával igyekezve e szükségleteket kielégíteni, nyomban bekapcsolta hercegségét a hadsereg ellátásának rendszerébe. (...) Már 1625 második felében Frýdlant gazdasági életének ritmusát alapvetően a hadiszállítmányok kezdték meghatározni. Új fellendülést biztosítottak a jobbá-

gyok, s felbecsülhetetlen hasznot a hercegi pénztár számára. Ez utóbbi elsősorban azért vált lehetségessé, mert Wallenstein személyében egy és ugyanaz volt a megrendelő és a szállító. (...)

Wallenstein hatalmas nyereségei és gazdasági fellendülés viszonylag széles hatósugara arra utalnak, hogy a hadigazdálkodás a nagybirtok fejlődésében minőségi haladáshoz vezetett. A történészek egy része is hajlik erre a véleményre. A történelmi valóság azonban kevésbé volt egyértelmű. Az egész háborús konjunktúra ugyanis túlságosan magától Wallensteintől, az ő befolyása erejétől, császári hadsereg élén elfoglalt pozíciójától, kereskedői tehetségétől, valamint birtokai tekintélyelvű igazgatásától függött. Ezenkívül a gazdasági haszon növekedését sem csupán a termeléssel és kereskedelemmel szemben támasztott követelményei fokozásával, hanem Frýdlantnak a háború következményeitől való megóvásával is biztosított. Így azután miközben más, Frýdlant közvetlen szomszédságában lévő uradalmakban a jobbágyság uruknak, a császárnak és a katonáknak egyaránt adót fizettek, biztosították a vidéken átvonuló vagy a téli időszakra magukat bekvártélyozó zsoldosok teljes ellátását, ráadásul tehetetlen szemlézői voltak annak, miként pusztítják a vonuló hadak földjeiket, mint fosztják ki csürjeiket és istállóikat, Frýdlantban mindenki nyugalomban és békében élt. Adóval és más szolgáltatásokkal egyedül Wallensteinnek tartoztak. Minden bizonnyal nem kis megterhelést jelentettek ezek a kötelességek, annál is inkább, mert Wallenstein minden alkalmat megragadott, hogy igényeit fokozza, akár pénzbeli járadékról, akár természetbeni szolgáltatásról vagy robotról volt is szó, de a többi uradalommal összehasonlítva, Wallenstein jobbágyságai mégis jobban éltek. A keménykezü, kapzsi uraság is a kisebb rosszat jelentette a háborúval szemben.

Frýdlant háborús gazdasági fellendülése tehát egészen rendkívüli körülmények függvényében alakulhatott ki és már csak ezért is nehezen tekinthetjük a nagybirtok távlati átalakulásához vezető utakat felmutató modellnek. (...)

A frýdlanti hercegség a csehországi önkezelésű nagybirtok 15. századra visszanyúló hagyományainak kulminációs pontját jelentette. Wallenstein törekvéseit ugyan rendkívüli körülmények könnyítették, melyekkel egyetlen más nemesi vállalkozó sem számolhatott, másrészt viszont a nemesség gazdasági aktivitásának minden pozitív vonása felfedezhető Frýdlant fellendülésében, mégpedig egy rendkívüli gazdasági tehetséggel megáldott vállalkozó munkája eredményeképpen.

A közép-európai viszonyok alakulásába a cseh háború kirobbanása után beavatkozó fejedelmek közül a legellentmondásosabb szerepet I. János György szász fejedelem játszotta. Jóllehet sosem mondott le arról, hogy a protestáns német fejedelmek közt az elsők egyike legyen, politikai ténykedését mégis egyfajta alig titkolt opportunizmus jellemezte. A háború folyamán előbb a Habsburgoknak kedvező semlegességet választotta, majd később, a svédek német területekre nyomulása után a Habsburg-ellenes szövetség oldalára állt. Bécs azonban ezután sem látott benne kiengesztelhetetlen ellenséget, ellenkezőleg az udvari politikusok számoltak azzal, hogy a választófejedelemmel előbb-utóbb előnyös békekötésben sikerül megállapodniuk. Hasonlóképpen számítgatott Wallenstein is, amikor a császári küldöttek boroszlói egyezkedésének sikerre vitele előtt ő maga próbált békét kötni János Györggyel. Az ő szempontjából a szászokkal megkötendő béke kétszínű tervei sorsára nézve volt értékes: ha ugyanis a frýdlanti herceg véglegesen a császár ellenségei mellett döntött volna, a béke már jóelőre bizonyos előnyöket biztosít számára; ha viszont másként alakul a helyzet és Wallenstein hű marad a császárhoz, a szász béke Bécsben minden bizonytalanságot keltett volna, minthogy megkötését maga a császár is szorgalmazta. Ez a kettős könyvelés ekkortól immár minden kísérletére jellemző marad; minél kevesebb haszonnal járt, annál inkább ragaszkodott hozzá. A Habsburg-párti politikusok és katonai szakértők által egységesen elhibáztattnak tartott szász egyezkedésben Wallenstein kétszínűsége egészen végletes formákat öltött.

Valójában a szász választófejedelem legkevésbé sem szándékozott valamiféle békét, még inkább szövetséget kötni Wallensteinnel. (...) Hadsereg válságos helyzetének azonban ő is tudatában volt, s ezért felhatalmazta Arnimot,¹² hogy (1633) augusztus 16-án felvegye a tárgyalások fonalát Wallensteinnel.

Wallenstein elfogadta az ajánlatot, s amikor megkötötték a fegyverszünetet, Svidnice melletti táborában tisztjei ünneplésként nemezkalapjaikból itták a bort, mint a nagy győzelmek után szokás. Senki előtt sem volt azonban eléggé világos, miért is ünneplik ily hangosan ezt a silány kis békekötést, amely ráadásul az elkerülhetetlen vereségtől, de legalább is az éhínség és szökések általi megtizedeléstől mentette meg az egyesült szász-svéd-brandenburgi sereget. (...)

Az egyetlen ember, akinek oka volt az elégedetlenségre a szerény

fegyverszünet okán, amely szertefoszlatta a császári hadsereg döntő győzelmének kétségkívül adott lehetőségét, maga Wallenstein volt. A tény, hogy lehetőséget nyújtott a szász hadseregnek a katasztrófa elkerülésére, tovább erősítette hitelét a francia-svéd táborban, ugyanakkor lehetővé tette, hogy továbbra is örömet lelhesse kétszínű játszódásaiban, mindabban, ami éppen júliusban és augusztusban rendkívüli elégtételt adott számára. Mindez elsősorban Richelieu bíboros érdeme, aki eléggé körültekintő volt ahhoz, hogy ne mulassza el a Habsburg tábor felbomlasztásának azt a lehetőségét, amelyet Wallenstein árulásával felkínált. Rendkívül gyorsan felfogta, hogy a cseh nemességből felkapaszkodott parvenünek igencsak imponálna, ha vele a legmagasabb szinten kezdenének tárgyalásokat, épp ezért nem habozott rábírní XIII. Lajos királyt arra, hogy személyes levelével válaszoljon Wallensteinnek. Nem az első és nem is az utolsó eset volt ez, hogy Richelieu Franciaország tekintélye érdekében inkább cinikusan, mintsem realisztikusan az emberi gyöngéket is számításba vette. Wallenstein esetében ráadásul nem sokat kockáztatott: ha Wallenstein árulásra szánja el magát, Franciaország váratlanul fontos támaszpontja lel Európa közepén, s ezáltal kötelezettségei némi anyagi áldozatokra szűkültek volna le. Franciaország és Wallenstein szövetségét a bíboros sugallatára a francia államtanács jóváhagyta, sőt minden habozás nélkül felajánlotta a cseh koronát is. A tervezett szövetségi szerződés szerint Wallenstein francia pénzügyi támogatással elfoglalta volna Csehországot s onnan támadást indít az osztrák és stájer tartományok ellen, eközben a francia hadsereg német földön kezdett volna hadműveletekbe.

Bajos lenne ma már megállapítani, mely mértékben kívánta Richelieu a fenti terveket ténylegesen megvalósítani és mennyire bízott Wallensteinben. Az viszont bizonyos, hogy Franciaország álláspontja nemcsak Wallenstein számára jelentett hízalgó elismerést, hanem egyúttal növelte a bizalmat a Habsburg-ellenes táborban Wallenstein tervei iránt. Wallenstein valamikor augusztus elején szerezhetett tudomást a francia álláspontról, s érthetően még inkább szorgalmazta a sziléziai szász hadsereggel megkötendő fegyverszünetet. Persze nyilvánvaló tény, hogy a svédek és szászok is hamarosan hírt vették a francia ajánlatnak. Ami a szászokat illeti, bizalmatlanságuk ezt követően is megmaradt, a svédek viszont addigi csalódásaik ellenére továbbra is számoltak Wallenstein árulásával. (...)

A titokzatos tárgyalások feszült légkörében Wallenstein eltúlzott érzékenységgel reagált a besúgás minden jelére s ezért nem becsülte le Holk leveleinek¹³ tartalmát. Figyelmeztetés máshonnan is érkezett, de azt Wal-

lenstein egy ideig még nem vette komolyan: Maximilián Trautmannsdorf¹⁴ intette őt, mondván, hogy a bécsi udvarnál rohamosan csökken a belé vetett bizalom és lassan a császári elvárásoknak megfelelni nem tudó sikertelen hadvezér csöppet sem irigylésre méltó helyzetébe kerülhet. Wallenstein természetesen már régóta érezhette, hogy sziléziai ténykedése ellenségei malmára hajtja a vizet a császár környezetében, de az intő szavakat rendíthetetlennek vélt tekintélye tudatában figyelmen kívül hagyta. Trautmannsdorf volt talán az első, akinek óvó szavait komolyan vette, de mégha üzene minden egyes szavának hitt volna is, ez a figyelmeztetés egymagában aligha bírta volna őt rá olyan fontos döntésre, mint amelyre valamikor 1633. szeptember 12. és 14. között elszánta magát. Minden addigi tárgyalását, cselszövést félbehagyva, politikusi és hadvezéri hírnevének csorbulásával mit sem törődve elhatározta, hogy az ellenséggel minden érintkezést azonnal megszüntet és megcsappant bécsi hitelét megerősítendő hadműveletekbe kezd. (...)

Mindezt távolról sem a szándékait rejtegetni kénytelen, tetteiért magyarázkodásra szorult, képmutató csalóként hajtotta végre, ellenkezőleg, pozíciójának előnyeit felhasználva, akaratát mindenkire rákényszerítve, céltudatos tekintélyes személyiségként. És ez híven tükrözte Wallenstein személyiségének meghasonlottságát, a belső ellentéteket, amelyek mind gyakrabban ütköztették benne grandiózus terveibe vetett hitét, látomásos, hiú individualizmusát a kockázattól való félelemmel s talán a konkrét cselekvéstől való ódzkodással is. Elsősorban saját magát magasztalta fel, híveit a sikerek sodorták vele. Saját maga számára az önáltatás megnyugvást jelentett, mert legalább egy időre személyes fontosságában élhette ki magát. Nem könnyű játék, személyes tragédia játszódott le, amelynek szigorú szabályai és meghatározott gradációi voltak. Amikor 1633. júniusában megszakította (átállással kapcsolatos) (ford. megj.) tárgyalásait, azt még a céltudatos politikus imponáló gesztusával tehette. Ugyanazon év szeptemberében egy ilyen gesztusban már senki sem hihetett. És bár Wallenstein igyekezett meggyőzni saját magát, hogy tekintélyéből semmit sem veszített, már nem tudta megérteni, hogy a császár ellenségeihez vezető hidakat saját maga végérvényesen lerombolta.

A Wallenstein-bibliográfiák ma már több ezer címszót tartalmaznak. Ez a tekintélyes terjedelem jelzi a témakör vonzó voltát, de egyúttal összetettségét is. Az iránta megnyilvánuló érdeklődés kétségkívül ösztönözte a harmincéves háború kutatását is, másrészt viszont épp ebben a vonatkozásban jelentékeny deformációkat is okozott. A régebbi romantizáló, de a pozitivista történetírásban is, a történészek függetlenül attól, hogy a kérdéskör feldolgozásához Wallenstein iránti szimpátiával vagy ellenkező elfogultsággal, de mindenképpen személyiségére koncentráltan láttak neki, s ezzel nemcsak jelentős személyiségeket szorítottak háttérbe, de különösen az 1625–1634 közötti időszakot illetően munkáikban az általános fejlődés alapkérdései sem kapták meg az őket megillető helyet. A korszerű történeti kutatások semmiképpen sem igyekeznek tagadni Wallenstein személyiségének jelentőségét. Figyelmüket azonban elsősorban a fejlődés összefüggéseinek mélyebb feltárására fordítják, s ennek köszönhetően újabban a wallensteini kérdéskörben jelentékeny módszertani haladás tapasztalható. Elutasítják az egyöntetűen heroizáló álláspontot (annak mindkét irányát), amely a régebbi történetírásban a rendkívül tehetséges egyéniségnek a fejlődés általános érvényű feltételeitől elvonatkoztatott kiemelésére csábított. Nem kizárólag magában Wallensteinben keresik a személyes sors józan értelmezésének kulcsát, hanem legalább azonos mértékben a fényes pályafutás feltételeit magában hordó kor összefüggéseiben. Eképpen Wallenstein az európai és úgyszintén a csehországi fejlődés új megítélésével kerül konfrontációba, s ennek során egy sor alapkérdésre kapunk választ. Milyen összefüggésben voltak a végtelen és pusztító háborúk a 16–17. századi európai gazdasági és társadalmi fejlődés alaptendenciáival? A korabeli válságjelenségek lényegének folyamatos feltárása közelebb vihet az európai feudális társadalom bomlása kezdeteinek megértéséhez. Ugyancsak fontos iránya az érintett kutatásoknak, amelyek azt próbálják megvilágítani, miként bomlott fel a közép-európai fejlődést hosszú korszakokon keresztül alapjában meghatározó politikai, társadalmi és gazdasági értékrendszer. (...)

Az utóbbi évek irodalmában (H. Diwald, G. Mann) a Wallenstein körül dúlt hagyományos viták lecsillapodása tapasztalható, s ez mindenféleképpen a kérdéskör kutatásában végbement haladás nyilvánvaló bizonyítéka, s egyúttal annak jelzése is, hogy a wallensteini probléma még mindig rendkívül sok lehetőségét rejtja a kor vizsgálatának. Csupán egyetlen vonatkozásban érezzük úgy, hogy a hagyományos berögződések szívéosan tovább

élnék, mégpedig élete 1625–1634 közötti szakaszának túlhangsúlyozásában. Noha a kérdéskörrel foglalkozó történészek között aligha akadna bárki is, aki Wallenstein személyiségének ezt megelőző fejlődési szakaszát ne tekintené szintügy jelentősnek, az érdeklődés mégis mindig erőteljesen arra az időszakra összpontosul, amikor a történészek egybehangzó állítása szerint Wallenstein európai rangú személyiséggé vált. Az európaivá válás (időnként teljesen helytelenül elnémetesedésként értelmezett) folyamatának fontosságát nem lehet tagadni, ennek ellenére élete „európai” korszakának egyoldalú hangsúlyozását mégsem tekinthetjük igazságosnak, már csak azért sem, mert a történelmi valóság félreismeréséhez vezethet. 1625-ben, amikor először lett a császári hadak fővezére, Wallenstein már 42 éves volt, kiforrott személyiség, akiben mindazok a jellemvonások megtalálhatók voltak, amelyek további sorsára rányomták pecsétjüket. Tapasztalatokra tett szert katonai vállalkozóként, konkrét tervek készített uradalma fejlesztésére, melynek célja egyfajta állam az államban státusz kialakítása lett volna, politikai befolyása ugyancsak jelentős volt. Békeidőben nyilvánvalóan a későbbi években is csupán lépésenként haladhatott volna előre, a háború viszont lehetővé tette fényes pályafutásának felgyorsulását. (...)

Wallenstein sorsa nem pusztán egy figyelemre méltó személyiség életrajza, épp ezért aligha jogosult az olyasfajta értelmezés, amely Wallensteinben a társadalom ellen lázadó egyént véli felfedezni. Bizonyos értelemben paradox jelenség, hogy tragikus bukása révén a Habsburg-ármány áldozataként megjelenített Wallenstein hagyománya széles körben elterjedt. Valójában Wallenstein egyéni érvényesülési kísérlete tükrözi kora arisztokráciája politikai, jogi és társadalmi ambíciói ködbeveszése miatt érzett tehetetlenségét. Wallenstein valóban európai rangú személyiséggé vált, s rövid ideig kezében voltak a közép-európai alakulás kezdeményezésének eszközei, pályáját azonban kezdettől fogva meghatározta a feudális uralkodó osztály társadalmi válsága. Karrierje határait eleve megszabta a kor, amelyben élt és könnyörtelenül előretört, ahogy a tragikus konfliktus is szükségszerűvé vált, amikor ezeket a határokat többé már nem vette figyelembe. Ezt a konfliktust Wallenstein inkább csak előre hozta, mintsem kihívta. Élete utolsó – testi gyötrelmekben átélt – négy évének története lényegében a Wallenstein és a császár számára egyaránt elkerülhetetlennek bizonyult katasztrófa története.

JEGYZETEK

1. Doba bělohorská a Albrecht z Valdštejna, Praha 1934.
2. Karl Lichtenstein (1569–1627), a fehérhegyi csata után császári helytartó.
3. Thurn Jindřich Matyáš (1567–1640) a cseh felkelés egyik vezetője, a rendi hadsereg főparancsnoka. A felkelés leverése után külföldre menekült, a svéd hadseregben harcolt. 1633-ban Wallenstein foglyul ejtette és felhasználta átállással kapcsolatos tárgyalásaiban.
4. Heřmann Černin (– –1651) habsburg diplomata.
5. Pavel Michna (– –1667) 1622 után fényes politikai pályát befutott kismemesi származású politikus, királyi tanácsos, királyi helytartó. Hatalmas birtokot harácsolts össze.
6. Zdeněk Vojtěch z Lobkovic (1568–1628) a felkelés idején külföldre menekült. Állhatatosságaért Fehérhegy után számos elismerésben részesült. Vilém Slavata (1572–1652) Jaroslav Bořitával Martinic (1582–1649) együtt a rendi felkelést bevezető 1618. máj. 23-i prágai defenesztráció szenvedő résztvevői voltak. Császárhűségüket a felkelés után kellőképpen kamatoztatták.
7. Václav Budovec (1547–1621) a cseh rendi felkelés egyik szervezője. 1621-ben huszonhetedmagával a prágai Óváros téren kivégezték.
8. Adam Wallenstein (– –1638) a katolikus és protestáns cseh rendek közötti meg egyezés szószólója, a felkelés idején semleges maradt. Fehérhegy után aktívan résztvett az új kurzus támogatásában.
9. Albrecht Smiřický (1554–1618) a rendi felkelés előkészítőinek egyike. Fia elmebeteg volt, így birtokaira a konfiskálások idején többen is szemet vetettek.
10. Karl Harrach (1570–1628) II. Ferdinánd császár minisztere, Wallenstein apósa.
11. A hercegségről, és központjáról Jičínről I. J. Janáček: Valdštejnův Jičín, Československý časopis historický 1977, XXV. évf. 1 sz. 87–100 old.
12. Arnim Arnheim Hans Georg (1581–1641) tábornagy, szász, svéd, lengyel majd császári szolgálatban. 1632–33-ban tárgyal Wallensteinnel. – Bizálmába férkőzvéen nagy része volt Wallenstein nagyratörő terveinek megghiúsításában.
13. Heinrich Holk (1599–1633) tábornagy, Wallenstein kegyeltje. Pestisben halt meg, Halálos ágyáról írt levelében óvta vezérét az árulástól.
14. Maximilián Trautmannsdorf (1572–1652) osztrák diplomata. II. Ferdinánd szövetségi politikájának megalapozója, a westfáliai béke egyik közreműködője.

GOLO MANN:

WALLENSTEIN*

A csillaghit

Nyomon követtük hát ennek az embernek a történetét évről-évre, a sötét fénysugárét, mely felvillant, felerősödött, összezsugorodott, majd újra kihunyott. De tettük ezt többnyire úgy, ahogyan a történész bánik tárgyával, bármi legyen is az, egyén, hatalom a többi hatalmak közt, király, állam, államférfi. Ő így cselekedett, mások másképpen, az eredmény: zürzavar. Figyelt, gondolkodott, kételkedett, tervezett, parancsolt. Nem szokott hozzá, hogy valamit kétszer kelljen megparancsolnia. Játék az absztrakciókkal. Vajon egyáltalán nem kerülhetünk közelebb ahhoz, amivel olyan nagy buzgalommal foglalkozunk? Egészen közel, úgy hogy belül legyünk a dolgokon, ne örökösen csak kívül rajtuk?

Éjszakai gondolatok (1630 január)

Hol van ez a sötétség? Melyik éjszaka ez? Porca Maria! Szedd össze magad. Igen, ez az, tegnap vonultunk ki Halberstadtból... A szívem még mindig ver az ébredés rémületétől. Mostanában mindig ver, amikor ágyban vagyok. Milyen nehéz a levegő. Por. Nem takarítottak ki rendesen, mielőtt megérkeztem. Példát kellene statuálnom. Ha az ember a szolganépet nem fenyegeti nap mint nap, semmit sem csinálnak meg... Mi ez a kellemetlen érzés a fejemben? Nem tudom. Tudom. De Witte levele. Miért nem hagy békén? Magam vonuljak Sziléziába, hogy megnézzem, fizetnek-e? Dohna túlságosan kíméletesen bánik velük, mert a boroszlói hercegségre fáj a foga. Mind engem akar utánozni. Meg kell írnom Dohnának, hogy ha a sziléziaiak nem tudják előteremteni a háromezrézetet, akkor kérjenek kölcsön az öreg Žerotintól. Az szépen átmentette a vagyonát Boroszlóba, van egy millió rajnaija, szívesen ad kölcsön, ha biztosítékot és jó kamatot kap... Vajon miért gyűlölnék engem a birodalomban? Csak azért, mert túl hűségesen

*WALLENSTEIN (Sein Leben erzählt von GOLO MANN) FRANKFURT am Main, 1971. pp. 1087–1127

szolgáltam a császárt – sokak akarata ellenére – és ezért nem kaptam köszönetet... Ezen a télen nem fogok a császárral szembeszállni. Azt ne gondolja, hogy Bécsbe megyek. Nyáron Regensburgba, ha igaz. Őt és a fiát. És azt a bajort. Nem, azt nem. Ha azt akarják, hogy Itáliában harcoljak, akkor nem mehetek Regensburgba hajbókolni... No és a lábam, a tegnapi nyílt seb. Borzadok, ha ránézek. Ha nem ülhetek többet lóra, nem akarok tovább élni... Mire Jičínbe érek, a paripáknak ott kell lenniük, mert Lombardiában megparancsoltam Piccolomininek, hogy vegye meg őket. Többre becsülök egy jó lovat, mint egy tucat rozszant kis gebét, olyanokat Csehországban is kapok... Szerencsét kell kívánnom a nunciუსnak abból az alkalmából, hogy kardinális lett. Ezt most inkább nem. A fickó excellenciás úrnak címez, nem fenség, ahogyan a többi kardinális. Ideje, hogy visszautasítsam az ilyen arcátlan leveleket... Az öreg Trcka asszony 160 000 tallérért akarja nekem eladni Smidárt, azt írja, barátságából. Vajon elfelejtette, hogy ezt már körülbelül harmincszor felajánlotta? Ő maga százezerért veszi a császártól, legrosszabb esetben. Ugy csal, ahogy akar. Jó üzletember. Ha vele találkoztam volna Lukrécia helyett, az ő segítségével többre mentem volna. Fel is út, le is út, Lukrécia asszony. Nincs szükségem a pénzére. Hússzor annyit nyertem, mint amennyit magától kaptam... Adam Trckából ezredes kell csinálnom, most, hogy ezredem nyolc századát vezérli. Miksa nője nagyon elégedett lesz, meg az én feleségem is... Izabella semmit nem ért az üzlethez. Kedves és hűséges... Most megint olyan, mint amikor gyerek voltam. Mennyi ideig is tartott összesen? Harminc évig, harmincötig? Koschunbergnél kezdődött. Albrecht Slavatától tudtam meg, hogy hogyan is van ez, aztán meg ott volt az a szemérmetes prédikátor, én meg úgy tettem, mintha mit sem tudnék. Az élet javarésze elmúlt. Ami azelőtt volt, rövid volt, hogy aztán mi jön, azt nem tudjuk, a fogak kihullanak, a lábak sajognak, az embereknek hangosabban kell beszélniük, hogy megértsük őket, ha pedig elfordulunk, ujjal mutogatnak ránk és nevetnek rajtunk. A Bethlehem [=Bethlen Gábor] állítólag egészen felpuffadt, végül már olyan volt, mint egy hordó, folyt mindenütt, szinte megfulladt a saját levében. Kíváncsi vagyok, hogy forduljon fel. Hallgass, így beszélnek majd egyszer rólad is, és ha hangosan nem merik, éjszakánként gondolják... Eggenberg ötvenkilenc éves korában még gyereket nemzett. Minden elismerésem. Ha valaki tiszteségesen törődik magával és nem kell annyira hajszolnia magát, mint nekem, annál biztosan ez is tovább tart. Tudom, mit kérdeznek a szajhák: Hát ez meg mit művel? Fogjátok be a pofátokat, különben betömöm. Az én időm másra kell. A sötét lelkűek azt kérdezik: Mit gondol ez? A kopasz tanács-

sok pedig: Hova akar kilyukadni? Mindegyik azt állítja, hogy ismer. Un poco di prudencia, signori. Meg is öletném azt, aki engem ismerne... Jaroszlav horkol. Ez szabályellenes. Le kellene törni a kezét. Hagyjuk, hiszen hűségesen szolgált. Elegen örködnek odakinn... Ha Regensburgba megyek és ott találkozom a magyar királlyal, előbb meg kell tudnom, hogy állnak a csillagaink. Ki is mondta, hogy nem illenek össze? Pierroni? Nem, Kepler. Akkor ezt Pierroni számította ki, csak hogy Kepler judiciuma a híresebb. Saganban majd elmagyarázhatja, csak ne olyan homályosan, ahogy szokta... Jičin. Azt akarom, hogy minden kész legyen. A két kápolna, nekem és a feleségemnek. Az oltárok a templomban. A loggiát, azt lavor di stuccóval kell diszíteni. Az erkélyről egy hatalmas szökőkútra akarok rálátni. A víznek mind bele kell folynia, onnan újra ki és a kút jobb és baloldalán csurogjon le. Ha ez nem lesz meg időn, akkor Taxis észreveszi majd, hogy nincs vajból a szívem. Csak hogy mi hasznom van nekem mindebből? Hiszen nem hagyják, hogy élvezzem. Őszintén szólva hagyni hagynák. Egyesek még örülnének is neki, ha bezárkóznék Jičinbe és vissza se jönnék többet. Megtehetem? Honnan venném akkor a pénzt a magam és de Witte számára? Miksa az egyetlen, akiben megbízhatok. Olyan a modora, hogy mindent el tud érni vele, egyszerre nyájas és ravasz. Hogy tőlem mit akar, azt nagyon jól tudom. Légy nyugodt, ha élsz, meg fogod kapni... Egy fiú! Miért nincs nekem fiam? Ha ő nem hal meg, most kezdene beszélni, németül és franciául, még tizenkét–tizennégy év és segítene nekem. Meg akarta büntetni Isten a feleségemet? Csodálkoznék rajta, vajon miért? Engem? ... Nos Meckelnburgtól minden nappal távolabb kerülök. Ha Gusztáv jön, akkor a hercegek az én házamban fognak megszállni és mindent szétrombolnak. Hogyan tartsam Mecklenburgot és Pomerániát, mikor nincs még harmincezer emberem sem odalenn? Continak már ott van Valor, de minthogy Collalto betegen fekszik Reggióban, Contit kellene Itáliába küldenem. Más emberem nincs. Kit küldjek Pomerániába? Vagy Itáliába ne menjen senki? Akkor Aldringennek és Gallasnak együtt kellene csinálni. Ebből verekedés lesz. Aldringen, nem mintha szeretném őt, a szabót. Ugy ír, mintegy firkász. De tudta, hogyan tegye nélkülözhetetlenné magát. Elviselhetetlenné és nélkülözhetetlenné... Tegyük fel, hogy megteszed nekik azt a szívességet, hogy engedélyt kérsz és megkapod. Aztán majd meglátjuk, mire jutnak a hollandokkal, Svédországgal, Törökországgal, egész Itáliával és a Birodalommal. Ki áll mellettem a Birodalomban? Ki áll mellettünk? A katolikusok nem. Ők a spanyolokat akarják messze tudni a Rajnától, elleneztek az itáliai hadjáratot, félnek, hogy a császár valami monarchiába akarja belekényszeríteni

őket. Az evangélikusok nem, az ediktum miatt. Az újkeresztények, akiket a kemény reformáció kényszerít, róluk mindenki tudja, hogyan éreznek... A francia király természetből rosszul üli meg a lovat, de mégiscsak nagy uralkodó. Rá oda kell figyelni, de nem szabad őt ingerelni. Fő csuhásuk érti a mesterségét, ha ő egyszer azt mondja valamire, hogy annak így és így kell történnie, akkor az úgy is fog történni. Velem más a helyzet. Ha én mondok valamit és sebesre írom az ujjaimat, hogy ezt meg azt csinálják, akkor nem azt csinálják, hanem azt, amit nem akartam. Toborozni fogok, mert kell. Azt követelik, állítsak ki még több csapatot. Hányan állnak a Felső-Rajnáánál, hányan Metznél? Tizennégy zsoldoscsapat, ugyanannyi, vagy valamivel kevesebb kornétás és nem kaptak zsoldot. Dehát ott van a veszély, nem Itáliában. Vissza kellene hozatni azokat, akik Itáliában vannak, nem pedig még többet odaküldeni. Ha a franciák Lotaringiában támadnak, a mieink úgy szétfutnak, a sereg elolvad mint a vaj, ha kiteszik a napra. Én ezt nem nézhetem tétlenül. Ha tudnák, mennyire elegendő van az egészből... A páter azt mondta, ha nem tudok aludni, imádkozzam. Nem tudok imádkozni. Mindig megjelenik az ördög, nevet és azt kérdezi: Te tényleg hiszel még mindig az öreg számárban? Előlről kezdem, megint jön... Néha már most olyan, mintha a pokolban lennék. De az mégsem lehet, hiszen a pokolban nincs vigasztalás, nekem pedig időnként volt vigaszom. Ha ez a pokol, akkor miért az öröm és a büszkeség? Ha nem a pokol, akkor miért a kín? Ha viszont a pokol is meg nem is, az lenne a poklok legrosszabbika... Nem tudom elfelejteni Harant arcát, mikor fogolyként Pecka várába hozattam és később leütötték a fejét. Képtelen volt megérteni. Én senkinek sem tanácsoltam, hogy lázadjon. Ha én is a csehekhez, morvákhoz hasonlóan cselekedtem volna, mi lennék most? Altábornagy a svédeknel, sovány fizetségért és mint idegenre, még gyanakodnának is rám, vagy pedig porladnék, mint Harant. Akkor nyugalmam lenne. Nyugalom. Én nem tudom elképzelni, milyen az, a papok pedig csupa ostobaságot beszélnek róla... A poklot, azt el tudom képzelni. Nem akarom és mégis kénytelen vagyok rágon-dolni. Mintha az ember egy keréken feküdne, összetört térdekkel, karokkal és mellkassal, kitátott szájjal, mint valami sütőkemence, egészen egyedül és így kellene maradni örökkön-örökké, az idő pedig megállna. Ez túl sokáig tart, itt nincs helye a tréfának. Fényt! Ký čert! hol a csengőm? – Kegyelmes herceg? – „Rakja meg a tüzet és gyűjtson gyertyát” – Parancsol hercegséged még egy pohár gyöngytejet? – „Nem, hagyd csak. Ha az első nem segített, akkor a második sem fog. Fáj a lábam.” – Parancsolja hercegséged, hogy hívjam Stropheus doktort, kegyelmes uram? – „Az orvost? Hagyd őt aludni. Holnap reggel hatra jöjjön sebkötözésre...”

Hogy Wallenstein a csillaghit bűvöletében élt, mégpedig veszélyes bűvöletben, ez hozzátartozik a róla alkotott képhez. A kortársaknak erről ugyanaz volt a véleményük, mint a történetíróknak. A bajor választófejedelem 1633-ban a következőket mondta: mi jót lehet várni egy tábornoktól, aki „cselekedeteit és a katolikus vallásnak nyújtandó segítségét inkább az asztrológia szélhámosságaira alapozza, mint az Istenbe vetett hitre...”? Kérdés, hogy a gyakorlatban ez olyan nagy különbség volt-e. Miksa Istenre és a Szent Szűzre épített, ez bizonyos. De ha valódi döntésekről volt szó, lépéseit akkor is az államrezon irányította, ha az nem egészen egyezett meg az isteni parancsolattal. Ha viszont másfelől Wallenstein politikájában és hadvezetésében a csillagjósok információi is szerepet kaptak, akkor csak annyit mondhatunk, hogy ezek általában jó információk kellett, hogy legyenek, mert Wallenstein döntései helyesek voltak. De a hét bolygónak feltehetőleg kevés köze volt a svédekkel, a hollandokkal, a franciákkal és a lengyelekkel kapcsolatos elgondolásaihoz. Ahhoz, hogy felismerjen olyan dolgokat, hogy a Rügen sziget döntő stratégiai jelentőséggel bír a Keleti tenger partvidéke mentén és hogy az itáliai hadjárat veszélyes kaland, mindehhez nem volt szüksége a csillagokra. Vajon miért érintkezett akkor annyit asztrológusokkal, miért vállalta a tetemes kiadásokat és miért pazarolt annyi időt egy ilyen nagyon elfoglalt ember a témával kapcsolatos studiumokra?

Az ember akkor is szívesen nyúl a kínálkozó többlet tudás után, ha saját intuíciók alapján maga is nagyon sokat tud. Azokba az országokba, melyekkel legtöbb dolga volt, Svédországba, Spanyolországba Wallenstein sohasem tette be a lábát, sohasem látta saját szemével az ott uralkodó királyokat és minisztereket. Ezzel kapcsolatban csak más emberek sokféle, ködös elbeszéléseire támaszkodhatott. És minden olyan elképzelhetetlenül messzinek tűnt, Madrid, Párizs, Stockholm, még München és Bécs is, ha az ember éppen valahol Alsó-Németországban tartózkodott. Vajon mit hoz a jövő esztendő? Mi történt az alatt a három hónap alatt, ami azóta telt el, hogy az utolsó hírt megkapta? Hiszen nyilvánosság előtt lefolytatott viták és megbeszélések nem voltak, amelyekből következtenni lehetett volna a jövőre, az eseményeket éppannyira titokban tartották, mint amennyire lassan haladtak előre. Úgy tűnt, hogy ezen a csillagjósolás — egyfajta meggyorsított hírszolgálatként — segíthet. Az embernek legalább azzal tisztában kellett lennie, milyen emberrel is van dolga. Babona? Abban a korban, amit itt most felidézünk, inkább a racionalitás irányába való tapogatózásnak tekinthetjük azt, hogy a matematikust kérdezték meg emberekkel és

eseményekkel kapcsolatban. Wallensteint eddig is racionálisan gondolkodó embernek ismertük meg, aki mentes volt kora múltból hozott hitének és titkainak terheitől. Az asztrológia a tudomány egy formája volt, a későbbi korokban úgy mondták volna, hogy a tudomány elődje, nem szellemi járvány, mint a boszorkányhit, mely éppen akkoriban Németországban irtózatos véráldozatokat követelt és amely hit Miksát is megfertőzőtt, anélkül, hogy eszébe jutott volna emiatt szegyenkezni. A csillagok állásának értelmezéséhez jelentős matematikai ismeretekre volt szükség. Nem mintha Wallenstein ezekkel rendelkezett volna, de kapcsolatban állt mindenkivel, akinek voltak ilyen ismeretei és értette a jelbeszédüket. Józanul akarta látni az összefüggéseket: „Szóltam Forteguerra úrnak, hogy öfelségének és fiainak horószkópját állítaná föl, valamiképpen a spanyol királyt s ezek mellett azon potentátókat is, kik nem hiveik és az enyémét, azért, hogy ha az esetleges alkalmakkor, miként ezt a kötelességem megkívánja, az egyik pártot fogom szolgálni a másik ellenében vagy ha a szükség úgy követelné, harcolnom kellene, amitől – akár az egyik vagy a másik ellen – a csillagok tanítása alapján óvakodnom kellene.”

Akik segítségére voltak abban, hogy ezen a sötét, villódzó égbolton eligazodjék, többnyire biztos foglalkozással rendelkező emberek, mint Giovanni Pieroni, aki „főállásban” Wallenstein építőmestere, Galilei egyik barátja volt, a két mecklenburgi orvos, Dr. Herlicus és Dr. Fabricius, valamint Sebastian Forteguerra, a tábori püspök első helyettese.

Közülük csak Pieroninak, aki 1627-ben lépett Ferdinánd császár szolgálatába, volt udvari asztrológusi tisztje. A többiek szolgálatait csak esetenként vették igénybe, pl. Dr. Herliciust Gusztáv Adolf horószkópjának felállításánál. Az orvosnak csak a számításokat kellett megcsinálnia, az értelmezést mással végeztették el: „Nem mintha sok múlna rajta, de úgy kívánnom, hogy más készítené a horószkópot, mert ő nem tehet rajta judiciumot, csak az ábrákat készítheti el...” Bizalmatlan volt, több embernek kellett egymástól függetlenül fáradoznia, a részek összeillesztését, a döntést magának tartotta fenn.

1629. őszétől egy újabb ismeretség eredményeképpen megint van egy állandó megbízatású asztrológus a közelében. Octavio Piccolomini ezredes, akkoriban a testőrség főparancsnoka Aytona követ ajánlására került hozzá. A gazdag házból származó szákmányszerzőt, aki először a spanyolok, majd a toszkánaiak szolgálatában harcolt, huszonkilenc évesen vette magához Wallenstein. Míg el nem hizott és közönségessé nem vált, Piccolomini igen szép ifjú volt, vakmerő és tehetséges lovassági parancsnok. Most egy állás-

talán matematikust és alkimistát, névszerint Giovanni Baptista Sennót párfogolt, akivel szülővárosában, Sienában ismerkedett meg. Ezt a fiatal mocsárvirágot magával vitte Németországba és úgy intézte a dolgokat, hogy Wallenstein szeme megakadjon az ifjún. Kétségkívül mind Piccolomini herceget, mind pedig von Sennót igen kellemes meglepetés érte. Wallenstein munkát és kenyeret adott a csillaglovagnak. Maga mellett tartotta, amikor huszonkilenc telén betegen feküdt Halberstadtban, amikor harminc januárjában megkezdte lassú vonulását Csehország felé, mikor nyár elején Memmingenbe utazott és onnan októberben, megváltozott feltételek mellett, vissza Jičínbe. Senno berendezte neki a drága prágai és jičini obszervatóriumokat, ahol csak megjelent, Sennót is ott találjuk kíséretének tagjai közt, őt szolgáljával és nyolc lovával. De nem volt belőle köszönet. Mert Senno, ahogy a kutatások kiderítették, hazug, korrupt ember volt. Mindez nem jelenti azt, hogy Piccolomini ezzel kapcsolatban már akkor is sejtett valamit és hogy tervei lettek volna Sennóval. Wallenstein élete végéig gyánútlan maradt.

Ha az asztrológia romboló hatással volt Wallenstein szellemére, úgy legkorábban Senno megjelenésétől, előbb nem. Egyébként aligha valószínű, hogy ebben a fiatalembernek szerepe lett volna, akkora hatalma nem volt. Ha a szellem megérett a kísértésre, a megfelelő alkalmat nem nehéz megtalálnia.

Wallenstein sokat emlegetett hitét a csillagokban olyan tárgyilagosan értelmeztük, ahogyan ez a dokumentumok tanúságának megfelel. Minden más spekuláció volna, például ez. Egyenlőség és identitás nemcsak az egyénen múlik. Az embernek ahhoz, hogy boldog legyen, szüksége van átfogóbb dolgokra: kötelességekre és elkötelezettségre, a többi emberrel való zavartalan kapcsolatokra, vallásra. Így boldogok voltak — mindegyik a maga módján — Európa hatalmasai, akiknek tetteire Wallensteinnek reagálnia kellett. Ő maga nem volt boldog. Neki semmi nem adatott meg, sem haza, sem rendhez való tartozás, sem isten. Elhitette magával, hogy hűségesen kell szolgálnia a császárt, a Római Birodalmat, a katolicizmust, de mindig elérkezett az a pillanat, amikor megmutatkozott, hogy milyen önkényesek és törékenyek az ilyen kötődések. A végén már csak önmagát kereste. Hiszen nehéz dolog a kötetlenség, mármint azok számára, akik egyidejűleg finom szerveztségben is élnek. E közönséges szerencselovagnak, aki egyik táborból a másikba megy, hogy a fizetségről és a zsákmányszerzés lehetőségeiről tudakozódjék, persze nem. Súlyos méltósággal és felelősséggel, mégis magányosan, mint a farkát vesztett farkas, Wallenstein a bolygóknál ke-

reste azt a segítséget, amit sem az emberektől, sem Istentől, sem az őrangyalaitól nem kapott meg, melyeknek mint nagy, vele szembenálló hatalmaknak alávetette magát. Nem biztos, hogy így volt, de így is lehetett volna.

Kepler sorsa

A többiek közt, messze fölöttük állva még mindig élt Johannes Kepler mester. Megöregedett. Az ember a hatvanadik éve felé járva akkoriban már öreg volt, különösen, ha olyan bőséges tapasztalatai voltak arról, hogy milyen kemény szelek fújnak a földön, mint neki. 1628-ban Kepler azt írta egy, a szász választófejedelemhez címzett levelében, hogy „bolyongásai és gondjai” még mindig tartanak. Vándorútja Graztól Prágába, Prágától Linzbe, Linzből Ulmba vezette, anyja boszorkánypere szülővárosába, Wittenbergbe űzte, mert meg akarta menteni a gonosz szüportyó életét, az osztrák parasztháború idején Linzben átélt egy borzalmas ostromínséget, és állandóan a pénze után járkált, amivel a császár mint II. Rudolftól származó örökségével tartozott neki, 11817 aranyforint, „az egész harminc év alatt szerzett vagyonom”. A gondok: csillagok névjegyzéke, Tycho Brache nagy művének befejezése, az üstökösök megfigyelése, logaritmusok, jámbor spekulációkkal összekötve és aztán a fáradozás, hogy munkái a legnagyobb háborús inség idején nyomtatásban is megjelenjenek és az utókor számára is megmaradjanak. Bolyongás és gondok. Talán nem is akarta másképpen. Lehet, hogy tulajdonképpen szerette a bolyongást és a gondokat, mert mindkettő végigkísérte akkor is, amikor már viszonylag gondok nélkül élt vagy élhetett volna. A késői változást, „biztos menedékemet” Wallensteinnek köszönhetette. A dolog így történt. Az udvari kamara, a császári pénzügyi hivatal utasította Nürnberg birodalmi várost, hogy fizesse ki a tudósnak annak az összegnek egy részét, melyre igényt tart. Ez jellemző eljárása Bécsnek: az adósságokat átruházták másra, de azzal keveset törődtek, hogy az valóban fizet-e. Nürnberg kijelentette, hogy nem tud pénzt adni, mert éppen esedékes a császári hadsereg fenntartására szolgáló borsos évi hozzájárulás kifizetése. Ezen a ponton került bele Wallenstein a szerencsétlenségek sorozatának abba a szövevényébe, mely Keplert évek óta megfosztotta a pénztől. Legalábbis így látta Kepler, aki huszonnyolc telén elhatározta, hogy lovaskájával Prága felé veszi útját, hogy megtudja, régi titkos megbízója nem lenne-e hajlandó valamit tenni az érdekében. Akkoriban Wallenstein igen emelkedett hangulatban volt. A herceg ígérete, hogy kifizeti a császár adós-

ságait, no nem személyesen, hanem az adóbevételek uraként a Birodalom pénzből, bizonytalan vigaszt jelentett, de azért vigasz volt. Ami ennél többet jelentett, a herceg meghívta az asztronómust újonnan szerzett városába Saganba, évi ezer rajnai forint fizetségért, amihez hozzájött mégegyszer annyi azokból a heti húszforintos pótlékokból, amelyeket nyomdaköltségre kapott. Ezek határozottan előnyösebb feltételek voltak, mint amilyeneket a római császárok vala kínáltak Keplernek. Összehasonlíthatatlanul előnyösebbek, mert megtartották őket. Kepler 1628 nyarán feleségestül, gye-rekestül Saganba költözött és ettől fogva, a felséges római császár és a friedlendi herceg matematikusának” címezte magát. Azt a kis hűbértörteket, amit Wallenstein ezen kívül felajánlott neki, a görlichsheimi uradalmat azonban valamilyen okból nem akarta elfogadni, mindig bizalmatlan, mindig fukar volt és mindig arra vigyázott, nehogy valami veszteség érje, miközben elhitette magát, hogy a szerencsében fáradozik.

Wallenstein természetesen asztrológiai ellenszolgáltatást várt tőle. Egyébként lehetséges, hogy Kepler jelenlétében látta annak az elit egyetemnek a kezdetét, aminek létrehozását tervezte. Ha ennek megalapítására sor került volna, egyik tartópillére már meglelt volna annak az embernek a személyében, aki most az első matematikusnak számított és akit Wallenstein a „kiváltképpen kedves uram és barátom” megszólítás nagy kegyével méltóztatott megajándékozni. Valami ilyesmit sejtett Kepler, mert írt egy Matthias Bernegger nevű kollégájának Strassburgba, hogy ha pártfogóját továbbra sem hagyja el a szerencse, akkor Bernegger esetleg reménykedhet egy tanszékekben Wallensteinnél: „A tudomány támogatóinak járó dicsőségre törekszik és nem tesz különbséget aszerint, ki milyen vallású” — si fortuna ista patroni hujus duraverit — olyan ember szavai ezek, aki természeténél fogva inkább a szerencsétlenségre számított, mint a szerencséjére.

Boldognak Saganban sem érezte magát, pedig mostmár volt háza, otthona és szép jövedelme. Aki mindig keresi a boldogságot, az sehol sem találja meg és mindig talál okot rá, hogy miért nem érheti el. Sagan kicsi volt, mindentől távol esett és idegen volt az idegen számára. A herceg építőmesterén, Boccaccin és talán még a tartomány urán, von Nechernén kívül Kepler egyáltalán nem talált hozzá illő társaságot. Ehhez járult még az is, hogy az „erőszakos reformáció” vagy ellenreformáció, ellenséges légkört teremtett, amit Wallenstein sem akadályozhatott meg és ami miatt Kepler a maga módján nagyon panaszkodott is. Elmeséli, hogy akkoriban halt meg egy idős evangélikus prédikátor, aki szinte már teljesen süketnéma volt egy öt évvel korábban elszenvedett szélütés következtében, de az összegyűlt polgá-

gároknak büntetés terhe mellett megtiltották, hogy kövessék a holttestet s így a koporsó az éjszaka kivételével magányosan állt a házban. „Egy jezsuita a szószékről a minap kihirdette, hogy minden megátalkodott eretnektől el fogják tiltani a végső kíséretet. Ez némely ifjú embernek már most, előre olyan fájdalmat okozott, mintha öneki magának kellene elszenvedni a halált, de épp ez volt a céljuk.” Nos az ő nyomdászai és szedői is az eretnek országból származtak, ha ők ilyen körülmények közt kerekelt oldanak, akkor „én ártatlan leszek”... A jezsuitákat Wallenstein maga vezette be Saganba, a nyomdát Kepler számára nagyvonalúan az Odera menti Frankfurtban vásároltatta.

1630 április elején Kepler látogatást tett ura cseh rezidenciájában, az újonnan épült Smiričský-kastélyban. Ha ott találkozott is fiatal vetélytársával, a mihaszna Sennoval, mint ahogy feltehetőleg találkozott, úgy ezt egy szóval sem említette. A Wallensteinnel folytatott tudományos megbeszéléseiről is kicsit pökhendien nyilatkozik: „épp most jöttem vissza Jičínből, pártfogóm három héten át ott tartott, ami nagy időpocsékolás volt neki is, nekem is” — magno suo, magno et meo temporis cum danno... A jól körvonalazott, gyakorlati tanácsokat, amiket várt volna, a herceg most sem kapta meg hímeves védencétől, akárcsak öt évvel vagy huszonkettővel korábban. Ezeket Wallenstein feltehetőleg Sennotól szerezte be.

Az mindenesetre tény, hogy halála előtt Kepler megtalálta azt a mecénást, aki lehetővé tette számára, hogy nyugodtan befejezhesse és nyomtatásban megjelentesse az „Efemeridákat” és azokat a csillagászati táblázatokat, amelyek 1636-ig napról-napra tartalmazták a csillagok állásával kapcsolatos számításokat. Saganban is nyugodtan maradhatott volna, de csak ritkán tartózkodott ott. Két év eltelte után egészen eleget és újra felnyergelte a gebéit, hogy Lipcsébe, Nürnbergbe, Regensburgba vándoroljon, még mindig elvesztett vagyonát, a 11 817 aranyforintot üzve. Regensburgban halt meg. Özvegye kifizettette Wallensteinnel, amivel az még tartozott a férjének, pedig a gyűlölt pénzszüke akkoriban már a herceg felé is kinyújtotta a kezét.

LATIN-AMERIKA TÖRTÉNETÉBŐL

A latin-amerikai összeállítást a szegedi József Attila Tudományegyetem Középkori Egyetemes Történeti és Latin-Amerika Története Tanszékének és a Szegedi Akadémiai Bizottság keretében működő Latin-Amerika története Munkacsoportnak a tagjai állították össze.

BEVEZETÉS

Összeállításunk szerény célokat tűzött ki! Csupán néhány kérdésről szeretné tájékoztatni a magyar történész közvéleményt, illetve bibliográfiai jellegű cikkeivel segítséget kíván nyújtani e tájékozódáshoz.

Frank Salomon tanulmányával arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a történeti kutatás a spanyolok előtti Peru történetéről teljesen új képet rajzolt az elmúlt évtizedben. Az új kategória, mely gondolataink ártrendezését követeli meg, a 70-es évek elején „felfedezett” *vertikális önellátás rendszere*. Ez az Andok-térség eltérő klimatikus zónái adta lehetőségek és feltételek körülményei között alakult ki, még az Inka Birodalom előtti időszakban. A Birodalom előtti Peru a *kisállamok* (spanyol nevén *señorio*) különböző, távoli zónákba kiküldött – s csak a saját nagy közönséggel kapcsolatot tartó – kolóniáinak, kis közösségeinek „szigetengereként” létezett, s e feltételek szabták meg az inka hódítás lehetőségeit, sajátosságait, menetét.

A mexikói Huitrón memoár-részlete a mexikói munkásmozgalom forradalom alatti történetének legfontosabb vonatkozásaira utal. Arra, hogy az anarchisták befolyása alatt álló munkások számára mennyire idegen volt a parasztság földéhsége és Zapata által képviselt törekvései. Az itt közölt szöveg második része pedig a máig sok vitát kiváltó kérdést, a „vörös” zászlóaljok megalakítására kötött paktumot mutatja be. E részlethez tudni kell, hogy a mexikói kormány e munkászászlóaljakat a paraszthadseregek leverésére használta fel.

J.A. Tabares del Reallal készített interjú a XX. századi kubai forradalmi mozgalmak történetének új interpretációját adja, mely elsősorban a 60-as évek nemzetközileg széles körben elterjedt szélsőbalos teóriáit bírálja.

Ramiro Guerra y Sanchez kubai történetíró portréjának megrajzolása elsősorban nem évfordulós megfontolásokból történt. Ramiro Guerra

egyike e század legjelentősebb, legnagyobb hatású latin-amerikai történeteinek.

A többi írás az olvasó tájékoztatására szolgál, amennyiben részletesebb ismereteket kíván szerezni Latin-Amerika történetéről.

Anderle Ádám

FRANK SALOMON:

VERTIKÁLIS POLITIKAI RENDSZEREK AZ INKA BIRODALOM TERÜLETÉN

Mi történt az Andok társadalmában a Tawantinsuyu-nak* való behódolásuk után? A krónikák csak az inka verziókat őrizték meg, s ezek az inka állam nagylelkűségét, műveltségterjesztő hatását, egyházi szertartásaik elterjesztését és a cuzcói mintára alkotott ideális politikai rendszer létrehozását emelték ki. Ezek a verziók így válasz nélkül hagynak két döntő kérdést. Először is, nem derül fény azoknak a társadalmaknak a természetére, melyeket az inkák át szándékoztak alakítani. Vajon alapvetően hasonlóak voltak-e ezek a többi Közép-Andok-beli etnikumhoz, vagy voltak minőségileg megkülönböztető jegyeik? Nagyon nehéz ezt a kérdést eldönteni; az inkáknak az volt a szokásuk, hogy alaposan befektetítették a nekik behódoló népeket, mondván, eddig azok csak barbár társadalmakban – spanyol kifejezéssel behetrias – éltek.

Másrészt, nem tudjuk, milyen konkrét beavatkozások, ígéretek és manipulációk segítségével kezdhettek hozzá az inkák az autochton formációk egységes modell szerinti átalakításához. A látszatra rideg és elvont „négyrészes birodalom” elképzelt külső formája kétségtelenül konkrét modellként szolgált, többé-kevésbé ellenálló helyi etnikumok integrálásához, bár nem tudjuk, történetileg ez hogyan volt lehetséges.

Ezek a kérdések különösen érdekesek a birodalomba olvasztott volt kisállamokat illetően, ahol a Tawantinsuyu olyan népességszociális csoportokat igazgató le, melyek a cuzcoitól eltérő ökológiai környezetben éltek, s ahol az Andokbeli birodalmak létrehozóinak első hullámai alig hagytak nyomot.

(A tanulmány első fejezetét terjedelmi okok miatt kihagytuk. Itt az inka hódítás általános körülményeiről esik szó. A továbbiakban Salomon a rendelkezésre álló források alapján az Andok négy körzetében vizsgálja meg részletesen e kérdést. *A szerk.*)

*Az inka birodalom kecsua elnevezése.

II. Pasto

Pasto Tawantinsuyu legészakibb részén található, s a legtovolabbi és legkevesbé konszolidált bástyája volt a birodalomnak. Úgy tűnik, területe nem csak az Andok közötti fennsík, ma Carchi (Ecuador) tartomány és Narino déli része (Kolumbia) egy szektorát foglalta magában, de a nyugati lejtőn húzódó sűrű erdővel borított területeket is, s ezzel a Guitara felső fennsíkjának legnagyobb részét is. Ha hiszünk Jijón-nak, aki a barbacoasokat a Pastóban élő népességgel azonosította, a Chocó síkság nagy része a pastói határzónába tartozott. Ezen a vidéken az inka uralom — ha egyáltalán használható ez a kifejezés — csak a délebbre fekvő Andok-közi területekre gyakorolt hatást; a pastókról szóló legteljesebb és legújabb munkák az Angas-mayo folyót „ameddig Guaynapaca elért” egy kissé Funes-től délre helyezik, félúton a pastók északi és déli területei közé. Másrészt, az északi expedíciók idején biztos, hogy keletre és nyugatra nem jutott el az inka befolyás, s a betolakodók csak halvány, szétszórt nyomokat hagytak útjuk során. A birodalmi út bizonyára csak a Pasto déli részén fekvő Tulcant érintette. Figyelembe véve az inka behatolás területileg nem teljes voltát, felkészülhetünk arra, hogy olyan politikai formációkról s alkalmazási módokról találunk adatokat a pastóknál, melyek a hagyományos autochton gyakorlatról tanúskodnak.

A pastói hegylakó népesség gumókat, kukoricát, tökféléket és quinuát termelt; az alapvető létfenntartási cikkek — mint a só, gyapjú, paprika — beszerzését illetően pedig a lentebb lakó népességgel való kapcsolattól függött. Tudjuk azt is, hogy a mai Kolumbia népességének nagy része távoli népcsoportoktól függött, ha bizonyos fényűző, drága árukat meg akart szerezni, aminek hatására a kereskedelem társadalmi rétegződést kiváltó hatása hangsúlyozódott a közösségeken belül. Reichel-Dolmatoff bebizonyította, hogy ezek a zónák közti kapcsolatok a kisállamok katonai rivalizálásában maradtak fenn. A kérdés az, milyen intézményesített eszközökkel szabályozták az Északi Andok népcsoportjai a kereskedelmi forgalmat az inka hódítás előtt.

Az erre vonatkozó dokumentumok két pontra vonatkozóan tartalmaznak nagyon lényegeset. Egyrészt a felhasznált intézményesített eszközök csodálatos sokszínűségét tekintve; másrészt amiatt a tény miatt, hogy a cserekapcsolatok az azokból hasznot húzó körzet politikai szférájánál jóval nagyobb területet hálózta be. Ezek a tendenciák ellentmondanak a birodalom konszolidáltabb vidékein tapasztalható tendenciáknak, ahol a területek közötti kereskedelem egy kisszámú gépezetre támaszkodott (a mitmaquna-

elv variációi) és az a törekvés jellemezte, hogy a politikai hatalom minden szintjén zárt és önálló egységeket alakítsanak ki.

A pastói magasföldről Chocó felé ereszkedő Guitara alsó és középső folyása volt a magasföldre termékeit kiegészítő erdőségek legfontosabb területe. Ezen terület őslakóit abades névvel illetik; ezt a kevésbé ismert erdei népeiséget a spanyolok szegénynek és primitívnek tartották, de lakhelyüket csodálták, „ahol mindabban az élelmiszerben és növényben dúsak lehetnek, amit az indiánok elcserélnek vagy megesznek.” A pastók ezen területen látták el magukat gyapottal és arannyal. Hogy ezeket az árukat beszerezhessék, legalább két dologra szükségük volt. Egyrészt egyedül, vagy inkább közösségük megbízottjaként, mint politikai megbízottak beutazták a Guitara völgy aranyban gazdag területeit, ahol megszerezték az aranyat, amit az alacsonyabban élő szomszédos népcsoportokkal gyaptra cseréltek.

Másrészt, sajátos termelési módot fejlesztettek ki: Pasto kiküldött etnikai csoportjai nemcsak a forró égövi népcsoportokkal éltek együtt – ami a Dél-Andokban jellemző –, hanem olyan mértékben integrálódtak, hogy elhagyták a magasföldre lakóira oly jellemző tulajdonságaikat is. A spanyolok legnagyobb csodálkozásukra azt tapasztalták, hogy a Guitara völgyének legmélyebben és legtávolabban fekvő városában, Aucuyában élő pastók az abades-hez hasonlóan „kukoricát, gyapotot, kokát, manit, banánt és csupa olyan növényt termelnek, ami a meleg éghajlatú vidékekre jellemző”.

Az Aucuyá-i pastóknak semmiféle olyan kereskedelmi szervezete nem volt, amely közepes vagy nagyobb távolságokat (contrataciones) bejárhatott volna, ami pedig oly jellemző volt a magasföldre népcsoportjainál; s a gyarmati vezetés inkább abades-nek nevezte őket, mint pastóknak. A pastók azon tulajdonságát, hogy parasztjaikat elküldik a perifériákra, s azok ott a helyi viszonyokhoz idomulnak, ahelyett, hogy a magasföldre erődjeinek előretolt őrségek lennének. P. Antonio Borja mutatja be a Pasto déli részén fekvő, a Chota-Mira folyó segítségével öntözött pimampirói kokaültetvényekről szóló híres jelentésében. Itt több mint 200 pastói indián élt, akik a koka beszerzésére jöttek: „200 pastói indián van itt, akik olyanok, mint az őslakosok; camayos-nak nevezik magukat, a kokaültetvények tulajdonosai szolgáltnak, s itt maradnak, mert kapnak művelésre földet”.

A kamayuq (camayos) kifejezés ellenére ez az intézmény egészen ősi, s nem inka eredetű. Először is, a kokaültetvényesek helyi földesurak, s ez ellentmond annak a kamayuq hagyománynak, hogy más urak mellett szolgáljanak mayordomosként, s nem a saját uraik alatt. Az inka kamayuqnak

általában csak másodsorban volt kapcsolata azokkal a helyi hatalmasságokkal, akik területén éppen tartózkodtak. Másodsorban, ezen nem állami kamayuqok demográfiai jelentősége igen nagyra tűnik; általában igen magas volt azoknak a parasztoknak a száma, akik nem tartoztak ezekhez a kisállamokhoz. Harmadsorban, az a magyarázat, amely Pasto parasztjait az őslakókkal azonosítja, ellentmond a kulturális és politikai szempontból nem ideillő kamayuqkuna egységes állapotának.

Ezekről az egymástól elkülönülő területeken letelepedett pastókról feltehető, hogy szülőföldjüket ellátták egzotikus termékekkel, de nem foglalkoztak élelmiszerkereskedéssel. A kereskedelmet részben a helyi közösségek végezték, mint ahogy ez valószínűleg Aucuyá-ban is folyt.

Mégis léteztek a pastói társadalomban olyan emberek, akik a közepes és hosszabb utakon lebonyolítandó kereskedelemre specializálódtak: a *mindalás*, akik egy politikailag is támogatott különleges csoportot alkottak. 1570-ben 21 kisállam – vagyis mind, kivéve az Aucuyá-it és a Nastar-it – egy mindalás testülettel rendelkezett. Ezek a csoportok, melyek létéről az Andok társadalmában általában nincsenek említések, megérnek egy részletes elemzést.

A mindala terminus valószínűleg nem kecsua eredetű. Valóban nem szerepel sem Peru, sem Bolívia régi és új szótáraiban, s úgy tűnik, inkább egy makro-csibcsa nyelvből származik, melyben a „min” igető az utazással kapcsolatos terminológiához tartozik. Ma még használatos a szó a sierrai spanyolban és néhány helyi kecsua dialektusban, a hangsúlyt az utolsó előtti szótagra áttéve. Napjainkban Ecuador déli részén a népi nyelv az élelmiszerrel vándorló kiskereskedőket nevezi így, változatlan alakban használva a szót nőnemben is. Ott, ahol hajdan a pastói föld terült el, a „mindalá” zslugori, kapzsi embert jelent. A XVI. században azonban a kifejezés nem volt pejoratív. Egy privilegizált, szervezett társadalmi csoportot jelentett, amely a helyi hatalomhoz kapcsolódott, s az volt a feladata, hogy bizonyos nagyértékű javakat megszerezzen és forgalomba hozzon.

Ezeknek az áruknak az értéke egzotikus eredetükből és ritkaságukból származott, valamint vallási felhasználásukból. Közöttük első helyen állt a koka, amit a mindalás a Chota-Mira-t átszelő völgyekben vásároltak, az amazonaszi népektől. Borja emlékeztet rá, hogy bizonyos „kereskedők”, akiket a spanyolok mindalás-nak neveztek, jelentős kereskedelmet bonyolítottak le a pastók és a kokában gazdag Pimampiro között. Az a tény, hogy ezek a kereskedők az „inkák általános nyelvét” is beszélték, azt látszik bizonyítani, hogy tevékenységük igen nagy területre kiterjedt Tawantinsuyu-

ban. A chakirak, a piros és fehér csontokból készült aprószemű nyakláncok vagy a Csendes-óceáni kagylók is megtalálhatóak voltak áruk között. A chakiráknak valójában váltópénz értékük volt, és a mindaláes voltak a közvetítők, amiken keresztül a helyi hatalmasságok az adóként behajtott hatalmas mennyiségű nyakláncot újra „szétterítették” a piacon.

A gyarmatosítás idején a mindaláes igen nagy mennyiségű áruval kereskedtek Kolumbia egész déli részén, melyek között általában fémekből készült ékszerek is voltak.

Egy ilyen fajta kereskedelem magában foglalta távoli vidékek megközelítését is. De mit adtak azok viszonzásul? Valószínű, hogy feldolgozott termékeket, melyeket a magassíkokon állítottak elő, nevezetesen ruhanevet, élelmiszert, italokat.

Lehet, hogy adtak chaguales-t is, azaz csiszolt arany fülbevalót, amely igen elterjedt volt Kolumbiában mint luxuscikk, Ecuadorban mint temetési ajándék.

A mindaláes rendszere kapcsolatban állt a kereskedelmi csomópontokkal, amiket a spanyolok a nahuatl „tianquiztli” kifejezésből „tianguaces”-nek vagy piacnak neveztek. A fontos tianguaces Pasto területén és körül helyezkedtek el. Úgy tűnik, hogy ezeken a piacokon az abadi rakománytulajdonos a mezőgazdasági termékek gazdájához hasonlóan fölöslegét úgy cserélte el, mint különböző eredetű termékeket. Így a pastói parasztok közvetítésével a mindaláes által behozott áruk egy része eljuthatott a közösségekhez. De mindenképpen óvakodjunk attól, hogy a mindaláes tevékenységét az európai kereskedőkéhez hasonlítsuk. A mindaláes inkább politikai ügynökök voltak, mint vállalkozók, s utazásaik célja nem elsősorban a luxuscikkek felhalmozása volt, sokkal inkább egy olyan területek közötti áramlás kiépítése, amely az őket támogató hatalmasságok érdekeinek megfelelt.

Nincs arra példa, hogy egy mindalá ne élvezne politikai támogatást. Egy 1560-as perben meglepő esetet tanulmányozott Grijalva, mely igen jól mutatja a mindaláes tevékenységének politikai jellegét: Egy bizonyos „Juan Cuaya mindala” mesterkedéseiről esik szó, a mai Carchi tartományban. Feltehetően egy pastói hatalmasság, aki Cuasmal rivális urának hatalmát kívánta megdönteni, egyességet kötött Cuaya-val, hogy osszon ki Cuasmal lakói között „sok kokát, chaquiras-t és más ajándékokat”. A megtámadott úr, mivel aláásva érezte hatalmát, a spanyolokhoz fordult annak helyreállítását kérve. Az a tény, hogy úgy rendelkeznek a nagy értékű javak fölött, mint a kölcsönösség politikai céljainak eléréséhez „beinvestálható” javak fölött, s nem úgy tekintik ezeket, mint az anyagi gazdagság merkantilista ügyleteken

alapuló növelésének eszközét, azt sugallja, hogy a mindalá kereskedelem sokkal inkább kis, egymással rivalizáló tartományok állandóan alakuló határai között folyó újrafelosztásra irányuló politikai gyakorlat, semmint kereskedelmi tevékenység. Kétségtelenül ezért van az, hogy a mindalás mindenütt mentes volt a robot és az adó alól, s csak bizonyos nagyértékű tárgyak beadását kérték tőlük. Pasto vidékén a spanyolok rendezték a spanyol földesuraknak szóló mindalá beszolgáltatást; gyapotkabátok beadása formájában.

III. Otavalo és Quito

Mivel Otavalo és Quito tartományok ökológiai profilja viszonylag hasonló (az elsőben több a csapadék azonos magasságon), s mivel a Tawantinsuyunak való behódolásuk időpontja kb. egybeesik, valószínű, hogy volt bizonyos hasonlatosság közöttük mind az inka hódítást megelőző területek közötti integráció formáit, mind az inka uralom diktálta módosításokat illetően. Ezt a hipotézist kielégítően alátámasztják azok a dokumentumok, melyekre támaszkodva lehetővé válik a két kérdéses terület együttes tárgyalása.

A jelzett két területen a régészeti leletek és a levéltári anyagok azt bizonyítják, hogy az 1530-at megelőző években az inka jelenlét megőrzött bizonyos enklávé-jelleget, s hogy elkezdődött a hatalmas inka fellegvárak valóllási és adminisztratív központokká való átalakulása. Ezen a két területen az inka létesítményeket keleten a rusztikus erődök őrizték meg, melyek a völgyteknő indián falvait uralták, míg mindkét medence peremén a birodalom hadjáratai idején nyilvánvalóan szolgálatot ellátó erődök egész sora őrizte a keleti és átszelő hegyláncok hegyoldalait, három oldalról körülzárva így a középső magot.

A külső nyugati hegyoldalakra kijáratot nyitó völgyeket (bocas de montaña) valószínűleg nem őrizték hasonló típusú erődök.

Ezen a két területen voltak birodalmi lakóhelyek, templomok és különböző igen jelentős úti állomások, de már a XVI. században lerombolták ezeket. A Canri és Chachapoya mitmaj kolóniák az inka erődökön kívül helyezkedtek el. Másrészt, még ha az inka kidolgozású tárgyak népszerűvé is váltak az elit körében, s mint luxuscikkeket tekintették azokat, a birodalmi hatások igen gyengén érződtek az autochton fazekasok körében.

Azt, hogy a két medence nyugati határán viszonylag kevés nyom utal

katonai berendezkedésre, feltehetően a nyugati mélyföldek lakói között meglévő kapcsolatok magyarázzák. Összehasonlíthatjuk ezeket a kapcsolatok azokkal, amelyek a pastók és Közép-Guitara indiánjai között fennállottak; ezek a zónák az abades-ok és a pastók esetében is fontos élelmiszer források voltak.

Ami Otavalo jellemző növényeit illeti, a gyapotültetvények (túlsúlyban textílostű) a Mira középső folyásától Cahuasqui-ig és Quilca-ig húzódtak, s a nyugati hegyoldal lábánál, egészen Intag-ig: „A chausquies-ek egyetlen vagyona a gyapot, amit egy mérföldes körzetben termelnek a falu (Cahuasqui) körül egy a Mira felé ereszkedő meleg éghajlatú völgyben”. Ugyanez forrás szerint „Quilca lakóinak sok kokájuk van, amit három havonta betakarítanak, s egy másik völgy sok gyapotot is ad, amely szintén az övék, két mérföldre lakhelyüktől; igen gazdag emberek”.

A spanyolok az itt élők rendkívüli gazdagságára hivatkozva Intagban gyapotadót vezettek be. Otavalo lakói növényeiket (növényi eredetű termékeiket) teljes egészében elcserélték a nyugati mélyföldek gyapotjáért, valószínűleg azonos használati értékekért. A nyugati népeknek is az volt a híre, hogy igen gazdagok.

Úgy tűnik, hogy ezeknek a csoportoknak nem volt kereskedelmi kapcsolata a határmentiekkel, mivel gyakran háborúskodtak a lachas-kal és az utubies-kel.

Quito területén hasonló kapcsolatok álltak fenn az Andokbeli közösségek és a nyugati népcsoportok között (pl. a középső Guallahamba és mellékfolyói középső része bal partján, a trópusi zónában lako yumbos). Az 1559-ben meglátogatott hat közösség azt állította, hogy gyapot és paprika-készletüket tekintve igen erősen függtek a yumbos-tól; ezeket az árukat úgy tudták megvásárolni maguknak, hogy a keresztvölgyeken szállították végig kukorica és gumósnövény feleslegüket, cserébe. Az első encomiendák megjelenése ezeket a magasföldi és a yumbos közötti kapcsolatokat tükrözi. Ahogy északi szomszédaik, a yumbos is gazdagok voltak, s ahogy azok, ők is harcban álltak nyugati mélyföldi szomszédaikkal, a niguas-kal.

A magasföldek lakói a trópusi kultúrákon kívül nagy jelentőséget tulajdonítottak más ökológiai sajátosságok kiaknázásának is, mint pl. a sóbányák kitermelésének, vagy a szűk kokatermő völgyek kihasználásának. Otavalo területén a Mira völgyében vannak ezek a forráshelyek. Idejötték a pastók, Otavalo magasföldi parasztjai, s még távolabbi és délebbre fekvő vidékek (pl. Latacunga) lakói is, hogy megvehessék a pimampirói kokát; idetartoznak kétségtelenül a quitóiak is. Quitóba a „muru kachi” (az olyanynyira

óhajtott kőso, amit a helybeliek jobban kedveltek a tengeri sónál) Cachillata-ból jött (szó szerint fordítva: sóközösség), Yumbo ellenőrzés alatt. Az 1559-ben meglátogatott magasföldek lakói a sót a gyapothoz és a paprikához hasonlóan cserekereskedelem útján szerezték meg.

A mindalás szervezete Otavalóban és Quitóban is működött. Az igaz, hogy a „mindala” terminus egységes használata ezen a heterogén területen azt látszik bizonyítani, hogy a mindala szervezetek interregionális hálózatot alkottak, amely független volt a birodalom támogatásától. Ezek a mindalak, pastói „kollégáikhoz” hasonlóan különleges jogokat élveztek. Csak egy összehasonlító tanulmány mutathatja be nagyvonalakban helyzetük meghatározó jegyeit. Először is, a mindalás a többi társadalmi kategóriától (parasztok, nemesek, szolgák vagy idegenek) elkülönülő csoportot alkottak; nem egy előjárónak (principal) engedelmessé lettek, hanem „primus inter pares”-nek: (Mindala que tiene a cargo los demas”), és csak eredeti közösségük legfőbb urának tartoztak elszámolással. Másodszor, mentesültek az olyanféle kötelezettségek alól, mint pl. a robot, s csak értéktárgyakban kifejezett speciális adót kellett fizetniük; Otavalóban ezek az értéktárgyak a következők lehettek: „arany, fehér és piros takarók és „chaquiras”. Harmadszor, részt vettek mind az egzotikus eredetű nagyértékű tárgyak, mind a helyi termékek messzi vidékekre történő elszállításában. A legfontosabb importáruk a következők voltak: „arany, ezüst, só és koka”, valamint chakiras és ruhaneműk. Most már csak azt kell bizonyítanunk, hogy lakhelyük bizonyos „területen kívülsége” egy negyedik jellemvonást is eredményezett. Ami Quito területét illeti, a dokumentumok arról számolnak be, hogy a mindalás a fontos kereskedelmi utak csomópontjaiban laktak, pl. a quitói tianguetz, s az otavalói késői régészeti leletek szerint Amboquiban, a Miravölgyi kokaültetvényeken. De azt nem tudjuk, vajon ez volt a jellemző a birodalomnak kevésbé behódolt népeknél is, mint pl. a pastók.

Ezeknek a tényeknek a fényében világos, hogy a mélyföldeken letelepedett mezőgazdasági kolóniák éppen úgy, mint a mindalak, különböző utakon segítették elő a területek közötti kapcsolatok kialakítását, melyek segítségével a kereskedelmi pontokat összekötötték a településekkel; ezek a pontok lehettek a helyi közösségekben, s a helybeli hatalmasság „udvarában” is. A két szélső pont között a középutat a tiangueces jelentették, melyek az eredeti közösségen kívül helyezkedtek el, ahol a parasztok és a mindalás közvetlenül elcserélhették áruikat. A quitói tianguetzbe (Hartmann, 1971), amit a spanyolok hódításuk első pillanatától felhasználtak ügyleteik számára, a szomszédos népek kukoricát és égetett tálakat hoztak, s még olyan

változatos árukat is árultak, mint az Esmeralda partjáról származó bizsukat és gyöngyöket, a déli Sierrából ezüstöt, aranyat, montañai sót és paprikát, amazonasi kokát, fahéjat és valószínűleg dohányt is. Valószínű, hogy az amazonasi montaña népei, mint pl. a quijos, Quitóba küldték saját áruikat, ahol cserébe megvehették a nyugati lejtők termékeit, nevezetesen a gyapotot. Mivel Quito az Andok-folyosó észak-déli útján és a Lasacunga-t Pimampiróval összekötő úton feküdt, tianguetze az Andokat átszelő és a birodalmi út kereszteződésében helyezkedett el. Így kétségtelenül a kereskedelmi forgalomban betöltött stratégiai szerepe, s nem az inka hódítást megelőző feltételezett városias jellege az oka, hogy az inkák Quitót választották Chinchaysuyu legdélibb része pólusává.

Jóllehet nincsenek információink az otavalói tianguetzek kialakulási idejéről, egy 1552-ből származó korai forrás, amely azt állítja, hogy (Otavaló lakói) „rendelkeznek mindenféle Quitóból és a környékről származó áruval”, azt jelzi, hogy az inkák itt érdeklődtek a fontos árueladási helyek iránt.

Dokumentumok egész sora bizonyítja, hogy van hasonlóság a pastók és a délebbre élő népek vertikális integrációja között. De Otavalóban és Quitóban, s főleg az utóbbiban az eredeti szisztémát módosítani szándékozó inka politika nyomai teljesen nyilvánvalóak. Ezek a nyomok széles körben elterjedt tendenciákban nyilvánulhatnak meg.

Mindenek előtt a Quito területén elért fázisban az ökológiai rendszer az inka uralom által történő bezárásának tendenciájában jelentkezik. Ezeket az indián struktúrákat, melyek az egzotikus kincseket rejtő földeken élő népcsoportokkal való változó kapcsolatok fejlettségétől függtek, s ezt a stratégiát, melyet a határokon való átkelés lehetősége és a kölcsönös külső kapcsolatok határoztak meg, Cuzco emberei nyilvánvalóan a kiegészítő forrásokat is magukba foglaló zárt rendszerekkel kívánták helyettesíteni, izolált és szeparált politikai egységek formájában a kormányhierarchia minden fokozatán. Ezeket az egységeket nem úgy kell felfogni, mint összefüggő térséget alkotó területeket, mivel ennek a rendszernek a területi képe szigetecsoport-hoz hasonlít, amely a nem összefüggő zónákat fogja össze. Ha azt mondjuk, hogy ez a rendszer zárt volt, ez azt jelenti, hogy a külső gazdasági függés a minimumra csökkent. Az Otavalóra és Quitóra vonatkozó dokumentumokban nincs utalás arra a pastói módszerre, hogy parasztokat küldtek a határmenti területekre a helyi idegen hatóságok ellenőrzése alatt, cserébe a betakarítási jogért. A yumbók és a magassíksági közötti házastársi kapcsolatok fennmaradtak. Mivel ehhez a cacique hozzájárulására volt szükség, ennek fennmaradása olyan jelentőséggel bírt, amely túlmutat a rokonság keretein;

de nem örülnek egész családok áttelepülésének. Sőt, a Tawantinsuyu nem nézte jó szemmel a behódolt népek olyan házassági kapcsolatait, melyekhez az inkáknak semmi köze nem volt, még ha 1500 körül világossá is válik, hogy az erdei népek meghódítása drágának és problematikusnak bizonyult is az inkák számára.

Oborem információkat gyűjtött az inkák azon szándékairól, hogy behatoljanak a közvetlenül Quito és Otavalo keleti részén elhelyezkedő amazonasi népcsoportok közé. Habár ezeket a hadjáratokat a dinasztikus harcok idején is megismételték, nem vált lehetővé tartós hatalom kiépítése. Az orejones szintén le akarták rohanni a Lita-Quilca-Cahnasqui közötti területet Otavalótól észak-nyugatra, valamint a Yumbos-földet, Quitótól nyugatra. Ezek a betörések Guanca Anqui inka vezér nevéhez fűződtek. A montaña népei fölött gyakorolt inka uralom mindig is bizonytalan, határozatlan körvonalú volt, de a birodalom érdekelt volt a kelet-nyugati utak kiépítésében, birodalmi utakká alakítva az ősi ösvényeket.

Az inka állam nemcsak a fennálló területek közti kapcsolatokat kívánta ellenőrizni, hanem olyan új elemeket is be akart vezetni, melyeket a déli és középső Andokban kialakult területek közötti kapcsolatok speciális modelljéből, nevezetesen a kamayuq rendszerből kölcsönzött. A kamayuqok egy adott erőforrást aknáztak ki vagy alakítottak át olyan tevékenység során, amely nem létfenntartásukhoz volt szükséges, hanem egy politikai, vallási, vagy közösségi hatalmat szolgált. Általában származási területük határain kívül éltek soknemzetiségű enklávékban, más kamayuqkuna tagjaival együtt, de politikailag mindnyájan saját uruk alárendeltjei maradtak, még akkor is, ha másodlagos (mellék) adóikat tartózkodási helyükön kellett fizetniük. Quitóban a kamayuqok a déli határvidéken tűnnek fel a qhapaqnanhoz közeli két közösségben. A sokkal délebbre elhelyezkedő közösségek küldöttei egy többé-kevésbé szintén soknemzetiségű enklávén helyezkedtek el; valószínűleg asztalosok voltak, akik a mára már eltűnt magasföldi erdők kitermelésére specializálódtak. Az olyan inka vidékeken, mint pl. Pomasqui, a kamayuq gazdasági szervezettsége magasabb szintű volt mint az őslakók között; a környező területek álta ideküldötteknek hortelanos volt a neve, s az öntözött területek állami ellenőrzését kellett ellátniok.

Másodsorban, az inka rendszer nyilvánvalóan bátorította az őslakosság bonyolult összetételű csoportokba való szerveződést, mely csoportok politikailag piramis szerű hierarchiát mutattak. 1570-ben Pastóban minden helyi közösség élén egyetlen ember állt, még látszólag sem osztva meg a hatalmat senkivel. Quitóban a szerveződés hasonló típusa bizonyos területeken,

a birodalmi főútvonalaktól viszonylag távol lévő kis közösségekben túlélte az inka hatalmat. Egy kis egység (agregat) – a spanyolok megérkezését követő járványok után mindössze néhány száz lélek – vezetője cacique rangot viselt, s egyetlen más etnikai csoport vezetőjét sem ismerte el maga felett állónak, kivéve az inka államét.

Márpedig ezek az inka hatás alatt álló Andok-beli közösségek szintén olyan szervezettségűek politikailag, ahol a hatalmi szférák felfelé haladó egymásba illeszkedése a jellemző. Itt 3–5 kisebb autonóm közösség sejtje tartozott egy állami vezetőhöz. Ezeknek a csoportosulásoknak maguknak is volt feje, éspedig egy kisebb hatalmú előjáró, akit a spanyolok principalnak neveztek. Ez a felsőbb állami vezető egyben ezen szekciók vagy parcialidades vezetője is volt, de a helyi hatalom gyakorlását helyettesre, általában saját fiútestvérére bízta. A parcialidadest együtt úgy tekintették és vizsgálták, mint egyetlen helyi közösséget, s azonos helynévvel illették. A kisebb hatalommal rendelkező helyi vezetők cacique-nak való alárendeltsége az adótörvényben fejeződött ki, melynek alapján minden principal köteles volt a cacique-nak mitmaqkuna szolgákat küldeni meghatározott kontingens szerint, akik váltották egymást. Ez az adóforma a gyarmatosítás kezdetén nagyon hamar megszűnik, ami azt sugallja, hogy ez az intézmény olyan lépcsőzetes sémát kényszerített a helyi szokásokra, amit azok nem tudtak elviselni. Egy 1564-es, szemmel láthatóan inka kategóriákat használó dokumentum említ regionális, provincia szintű hatóságokat, melyek tagjai a helyi, autochton előkelők soraiból kerültek ki, s a regionális piramis-szerkezetben (saya) helyezkedtek el. Azonban egyetlen olyan más ismert forrás sincs, mely szerint a caciques alárendeltek lettek volna az ilyen helyi hatóságoknak.

A kisállamok összekapcsolódásának tendenciája nem maradt hatástalan a vertikális szervezeti rendszerre. Akkor, amikor Pastóban minden autonóm cacique rendelkezett mindalães-kal, addig Quitóban és Otavalóban ez a privilégium egy adott terület vezetőjének volt osztályrésze, akinek hatalma alá tartozott az emberek és a parcialidades legnagyobb része. Quitóban Juan Zaugolqui mindalães-ei abban a provincia-részben (hanan) laktak, ahol az inka előkelők és a vidék déli részének indián hatóságai. Mivel különben más mindalães testület Hanan Quitóban nem volt, úgy tűnik, a mindalases tevékenység a korábbi kisállamokra összpontosult. Ugyanakkor jelentkezik egy anomália is, mivel Juan Zangolqui nem foglalt el hanan pozíciót szülőhelyén; az ő területe U. Chillo nevét viselte. Az 1564-es dokumentumban ez a szabálytalanság újra előfordul, vagyis Juan Zangolqui képviseli Chillo-t az inka Quitóban, s nem a hanan megfelelője.

Harmadszor, az inka állam tendenciózusan törekedett arra, hogy a politikai viszonyokat úgy határozza meg, hogy azok a tükrök játékaéhoz hasonlítsanak. Ezért van az, hogy a hatalom bármely lépcsőfokán állók jogai és kötelezettségei az alárendeltekkel szemben a lépcső bármelyik fokán ugyanúgy megismétlődnek. Egyedül a hadsereg élvez monopolhelyzetet a „pax incaica” idején, különben az állam elvárásai alattvalóival szemben minőségileg ugyanolyan típusúak voltak, mint az etnikai csoportok urainak elvárásai saját alattvalóiktól.

Tehát egy elvileg egységes hatalmi modell tükröződött a hatalom különböző szintjein. Mivel észak meghódítása bizonyos mértékben két eltérő kultúra találkozása volt, ahhoz, hogy ezt a modellt megvalósíthassák, a Tawantinsuyu-nak vagy alkalmazkodnia kellett a helyi normákhoz, vagy rákényszeríteni saját normáit az itt élő etnikai csoportokra. Quito esetében mindkét tendencia érvényesül. A gazdasági viszonyok terén ez a politikai módosítás az adózási rendszerrel mozgásba hozott szolgáltatások és javak vertikális szervezetében nyilvánvaló a hatalom minden lépcsőfokán.

Nem rendelkezünk még részletes adatokkal Pasto adórendszerét illetően, kivéve azt a tényt, hogy a cacique fokán idecsatlakoznak a bizonytalan eredetű chakiras és más szolgáltatások is. Mégis, Canari adatai szerint az inkák előtti speciális adórendszer magában foglalt termékadót, mint pl. vad, fa, víz és fű, de munkával való szolgálatot is, mind a cacique házának építésénél vagy helyrehozatalánál, mind a földeken. Ez az adózás az ökológiai spektrum egészének viszonylagos egyhangúságából eredt, mivel csak a faluszerű települések, a szomszédos erdős vidékek és a paramo tartozott ide. Trópusi jellemzők itt nem fordulnak elő. Azok az adók, amiket a quitói alattvalók saját népcsoportjuk vezetőinek fizettek, még 1559-ben is ugyanilyen típusúak voltak, de ezen kívül létezett még a „choclos” (gyenge, zsenge kukorica)-adó is, és egyes esetekben egy vadász állandó, folytonos munkájának biztosítása. Igen jellemző, hogy az inka államnak fizetett adó teljesen hasonló volt ehhez. Ez a munkával fizetendő adó vagy az állami kukoricaföldeken, vagy az inka épületekben, vagy vadászatban, vagy a paramo állatai és növényei gyűjtésével volt törleszthető. Nem valószínű (Atienza nézete ellenére), hogy Quito indiánjai robot végzésére is kötelesek voltak az állami ellenőrzés alá tartozó, idekapcsolódó trópusi területeken, míg a birodalom középső részének lakói igen.

Az inka ellenőrzés Quito környékén ebből a szempontból a helyi normákkal való kompromisszumot mutatja. A birodalom, melynek periférikus beékelte területei gyakorlatilag úgy funkcionáltak, mint egy kisállami

egység más hasonló területi egységek között, úgy viselkedett, mint a sok kis egység fölé emelkedő szféra. Azonban legalább egy fontos újítás tapasztalható: az állami lámacsordák létrehozása és a robot egy részének legeltetésre vagy a gyapjú szövésére történő átválthatósága. Ez a gyakorlat különben egyáltalán nem zavarta azokat a helyi normákat, melyek az adózási kötelezettségek vertikális rendszerét érintették, mivel a paramo állatait házi állatokkal helyettesítette. Mégis többletmunkát követelt. Ahogy várható volt, az inka uralom egy későbbi szakaszában az etnikai csoportok vezetői néhány kedvezményért cserében elfogadták ezeket az újításokat. Miközben a leigázott lakosság a camélidés háziasítását tanulta, meggyőzés és a jószándék fitogtatása céljából nagy mennyiségű gyapjú ruhaneműt osztottak ki közöttük. Cieza megjegyezte, hogy amikor 1555 előtt átutazott Quitón, nagyon sok paraszton látott inka stílusú gyapjú ruhát, amit azok nagyon sokra értékelték.

IV. Puruhá

Amikor az 1557-es spanyol visitadorok kikérdezték az öt puruhai etnikai csoport vezetőjét, azok említést tettek egy olyan rendszer meglétéről, amely ökológiailag alig különbözik az északi közösségektől, de alapjaiban eltér azoktól a hatalom különböző fokozatait összekötő intézményrendszerrel illetően.

Hasonlóan a többi területhez, Puruhá magasságjain (melyek kicist hidegebbek és szárazabbak az északiaknál) kukorica és gumósnövények teremnek, a hegylanc lábánál és a külső nyugati hegyoldalakon gyapot, só, paprika, a keresztyölgyekben pedig kokaültetvények vannak. A puruhai szisztéma azonban, szemben a többivel, magáévá tette a Közép- és Dél-Andok-beli technikát, s az egész területen egy olyan gazdasági szervezetséget hozott létre, amely a jólismert inka modell mása volt. Ez az új technika sokkal mélyebb hatást gyakorolt itt a helyi elitre, mint Pasto, Otavalo és Quito esetében.

Puruha és a többi terület között több szempontból is vannak különbségek. Először is, a puruháknál volt a legtisztábban tapasztalható a területek közötti kereskedelem szférájának beszűkítése; így eltűnt a magasságok lakóinak függősége a montañaiaktól, s csak igen szűk kapcsolatok maradtak fenn azért, hogy a gyapot, só és paprikaellátás biztosítva legyen számukra. A magasságok lakói kamajuq enklávékat telepítettek le a montañában, me-

lyek saját cacique-juk közvetlen ellenőrzése alá tartoztak. Amíg Quitóban csak néhány enklávé kamajuq volt, addig Puruhában igen komoly, nagyszámú ilyen terület létezett, egész szigettengert alkotva. Ezeket a szigeteket a gyapotföldek uralták, s a parasztok munkaerejének 60 %-át kötötték le. A legnagyobb közülük a Chanchan „sziget” volt, a hasonló folyó partján, amit Cieza mint inka települést említ; Chalacato „szigete” 31 háztartást foglalt magában, s hasonló számok jellemezték a többi meglátogatott közösséget is. Sőt csak Tomavela-ban finomítottak, a Chimborazo külső lejtőjén, kb. a mai Salinas-ban vagy annak környékén. Minden nép vezetője kis csoportot küldött ide, amely azután beilleszkedett abba a soknemzetiségű közösségbe, ami a középső egyenlítői népekből alakult. A paprika Ypo-ból, egy viszonylag kevésbé intenzíven megművelt tájról származott. Kokához pedig a kolóniák közvetítésével jutottak; Puruhá térség mindegyik ura kamajuq-okat küldött a mai Hnambalóhoz közel eső területre, a magas Pasta-za száraz és meleg völgyébe, kissé nyugatra az Amazonas folyásától. Ez a terület tehát a XVI. század végén még létező birodalmi soknemzetiségű csoportnak nyújtott védelmet és menedéket.

A puruhai visita az egyik olyan ritka dokumentum, amely néhány fontos részlettel szolgál számunkra e „szigetrendszer” belső vezetését illetően. A puruhai urak által elmondottak szerint a parasztok megtermelte értéket egyenlően osztották el a cacique és a kamajuq háztartások között; következésképpen a megtermelt termékek földesúrnak adott felét kellett tovább osztani mindazoknak, akik neki dolgoztak. Ezt a gyakorlatot azért követték, mert „az inkák ezt így vezették be”. A termékeknek azt a felét, amely visszajutott a kamajuqhoz, a háztartásokban különböző szempontok szerint osztották szét. Úgy tűnik, hogy azok, akik a magasföldeken laktak, közvetlenül kereskedtek a parasztokkal, s az így megvett anyagokból pl. ruhákat készítettek a saját használatukra. Emiatt a kamajuq stratégia, amely sokban hasonlít a Yumbos-éra, látszatra konzervatív volt; a kamajuq partnerei voltak a nyugati lejtők kereskedőinek, de ahelyett, hogy függetlenítették volna magukat a magasföldi uraktól, továbbra is azok politikai vonzásában maradtak.

Az bizonyos, hogy a kamajuq intézménye radikális következményekkel járt az etnikum vezetőinek hatalmát illetően. Ezek az ellentmondások akkor jelentkeznek, ha a Birodalom és a kisállamok formális megegyezését hipotézisként elfogadjuk. A Tawantinsuyu a kisállamokéhoz hasonló rendszert hozott létre nem a helyi, hanem az állam szintjén történő újrafelosztás céljaira. Ez a rendszer olyan normák szerint működött, melyek általáno-

sak voltak a Közép-Andok vidékén; pl. a koka betakarítása és feldolgozása nem azonos munkakategóriába tartoztak, s nagyon valószínű, hogy a korona adózásból adódó jövedelmei elkülönültek az újrafelosztásra szánt termékektől, illetve azok értékétől, mivel az újrafelosztás inkább állami szinten folyt, s nem az udvar kincstárát érintette. A cacique szempontjából egy ilyenfajta elkülönülés újdonságnak számít. A visitadorok speciális, konkrétan az adórendszerre vonatkozó kérdéseket tettek fel Puruhá urainak, de azok figyelmen kívül hagyták a válaszban a távoli kolóniák termelését. Csak azokban a kérdésekben találunk utalásokat erre a jelenségre, amelyek a nekik és mezőgazdaságuknak alárendelt népcsoportok elhelyezkedésére vonatkoztak.

Az adózás természetére vonatkozó konkrét kérdésekre a puruhai vezetők a kukoricaföldekből és a magaslati pásztorkodásból származó jövedelmekhez való jogukat követelték vissza, melyek alapja az inka korszakot megelőző kettős rendszerben alakult ki. De a kukorica az ellajta (falusi jellegű komplexum) vidéken nem a helyi autochton hatalmak földjéről jött most már, hanem kifejezetten erre specializálódott ültetvényekről, melyek messze feküdtek a székhelytől, s valószínűleg a birodalom oltalmában; sőt, az inkáknak kukoricában fizetendő adó is olyan különleges parcellákról származott, melyek – az inkák szempontjából távoli enklávékként funkcionáltak, jóllehet földrajzi szempontból Puruhá közepén helyezkedtek el.

A paramo állatállományát olyan emberek őrizték, akik vagy a Birodalom, vagy a kisállamok szolgálatában állottak (ebben az esetben nem tudjuk, hogy a korona javairól, vagy az állam tulajdonáról van-e szó), s ez jellemző a textiliparra is. A cacique- és a birodalmi szolgálat együttesen létezett. Ha az igaz, hogy ez a gyakorlat bizonyos eltolódást mutat a cacique-adórendszer irányába, ahol is a termelés tényezőit inkább a birodalom jövedelme határozza meg, s nem a faluközösség belső hagyományai, a helyi hatalmasságoknak jutó adó bizonyos kapcsolatot jelent a különböző zónák között. Az a tény, hogy egy egész ökológiai hálózat termékeinek újraelosztását nem tekintették az adó részének, arra enged következtetni, hogy a puruháknál a helyi vezető nem volt többé „big man”, aki saját vagyonát osztotta szét, hanem hivatalnok lett, aki az állami kereskedelmi szférát irányította. Ez az állam-típusú szervezettség felé való átmenet tapasztalható az etnikai hatalmi szervezeten belül. A puruhai független körzetek nemcsak hogy beilleszkedtek a birodalom gazdasági életébe, de arra is törekedtek, hogy helyben reprodukálják ugyanazokat a mechanizmusokat, amelyek őket a birodalomhoz kötötték.

Az a tendencia, hogy a helyi népcsoportokat integrált, piramis rendszert alkotó egységekké szervezzék, egyre erősebbé válik a puruháknál. Semmi nyoma nincs a helyi autonómiának, mint pl. a cacique címmel az elszigetelt „parcialidades” fontos személyiségeinek járó kedvezmény, vagy legalább a kisebb, korábban független körzetek azon joga, hogy a helyi hatalmat kikerülve közvetlenül az inkáknak adózzanak, mely nyomok Quitóban pl. egészen a gyarmatosítás idejéig megtalálhatók. A megkérdozett puruhaiak öt olyan közösséget említenek, amelyek különböző helyi vezetők-höz tartoztak, de ezek közül csak egyet ismernek el „cacique principal”-nak. A gyarmatosítás idején a cacique principal kifejezés olyan urat jelentett, akinek hatalma több helyi közösségre is kiterjedt. A többi négy aillo (közösség. BBL.) – és az aillo terminus inka hatást mutat – a principales hatalma alá tartozott, akik fölött viszont a cacique principal állt, don Gaspar Tiqui. Ő, bátyja közvetítésével kormányozta saját aillo-ját, míg maga a sok közösséget összefogó hierarchia csúcsán uralkodott. Puruhá struktúrája mind demográfiai, mind formai szempontból jobban integrálódott volt, mint Quitóé. Az öt puruhai aillos nagyobb egységeket fogott össze, mint az északi parcialidades, s közülük a legkisebb is sűrűbben lakott volt (350 fő kb.), mint egyes északi körzetek. Így a puruha cacique principal hatalma alá kb. 2800 ember tartozott, kétszer annyi, mint Quito legnagyobb urához. Igaz, hogy Puruhá egész közössége felépítését tekintve egy quitói falusi közösséghez hasonlít, anélkül, hogy a közösséget alkotó részek, főleg északon, teljes autonómiát élvezhettek volna. Az az intézmény, amely ezt a viszonyt gazdaságilag képviselte, a mita volt, az a kötelező munka, amit egymást felváltó csoportok végeztek. Minden principal adott a cacique-jának az abban az időben éppen az ő szolgálatában álló mitayuq-ból, a közösség pedig egymást felváltó csoportokat küldött a Tawantinsuyunak.

Nagyon érdekes megfigyelni ezeknek az inka újításoknak a sorsát a visita idején, negyed századdal a Tawantinsuyu összeomlása után. E volt kisállamok népcsoportjai regionális hierarchiába való integrálódásának tendenciája továbbra is érvényesült, hiszen Gaspar Tiqui a kisebb északi tartományok uraihoz hasonlóan azt mondja, hogy a neki alárendelt urak nem bocsájtanak többé rendelkezésére mitayuqot, ahogy az előzőleg kötelességük volt. Valójában ez a tendencia viszonylag állandó, s azt bizonyítja, hogy az inka uralom autochton normáktól idegen hierarchikus változást okozott a helyi viszonyokban.

Ezzel szemben azok a birodalmi újítások, melyek lehetőséget adtak a helyi vezetőknek az uralmuk alatt álló területek ökológiai skálájának kiszé-

lesítésére, nem csak, hogy továbbra is fennmaradtak, de oly mértékben tovább is fejlődtek, hogy az állandó polgárháborúk és dinasztiaharcok idején egyre nagyobb mozgási lehetőséget biztosítottak az etnikai vezetők számára. A Gaspar Tiqui által említett számos kolónián kívül, melyekben minden egyes aillo alattvalója volt a közösségek feletti vezetésnek is, úgy tűnik, hogy néhány principales-nek sikerült saját kezdeményezésével gyapottermő létesítményeket kifejleszteni. Sőt, 2 principales távoli vidékeken fekvő kukoricaföldeket is megszerzett magának. A pax incaica lehetővé tette olyan trópusi források ellenőrzését, amelyre előzőleg csak a kereslet és a kínálat viszonylag bizonytalan manipulációjával nyílt lehetőség a cserekereskedelem és egyezkedések alapján; a központi hatalom összeomlása után az egyre több részre szakadó állam minden darabja olyan módszereket keresett, amelyek neki hajtanak hasznot.

Konklúzió

A három, ökológiailag hasonló, de az államba történő integrálódásukat tekintve oly különböző terület adatainak összehasonlítása néhány általános megállapítást tesz lehetővé: kiindulásként vázoljuk fel azokat a modelleket, amiket majd az Észak-Andok kutatója a valóságban is megtalálhat.

Az első megállapítás a kisállamokra vonatkozik. A gazdasági élet olyan bennszülött eredetű alkotórészeiről van szó, melyek különböző zónákban helyezkednek el, s mindent egybevéve kultúrájuk speciális jellemzői miatt éppen elegendő közös vonást mutatnak ahhoz, hogy megközelítőleg „típusideált” jelentsenek. Ez vonatkozik az egy tucattól kb. ezer lélekszámú lakosságra, valamint a közösséget alkotó egészen kicsi egységekre, melyek nagyon hasonlítanak a perui társadalmak aillu néven ismert helyi csoportjaira; ezek élén egy privilégiumokkal rendelkező vezető réteg állt, melyet olyan vezető irányított, akinek a rokonsága is bizonyos előjogokat élvezett, s akhez személyszerint sok szolga és alárendelt tartozott. Ilyen egységek úgy csoportosulhattak egy közösségbe, hogy semmiféle felső hatalomra nem volt szükségük, de ezeknél nagyobb, ezernél több lelket számláló csoportokból is alakulhatott közösség. Ez utóbbi esetben az irányító csoport vezetőt nevezett ki, s ez foglalta el a helyi hierarchia legmagasabb fokát. Ez a szerveződési folyamat az erős inka hatás alatt álló területeken különösen hangsúlyosan jelentkezik. A vezetők és alárendeltjeik közötti politikai kapcsolatokat adózás fejezte ki, amely leróható volt munkával, vadban vagy a begyűjtéseknek való engedelmeskedésben.

A közvetlen létfenntartás és az adók bázisa általában helyben megvolt. A kisállamok általában a lakhelyükkel szomszédos ökológiai lépcsők forrásait is kiaknázták, a paramostól kezdve egészen a kukorica ültetvényekig, egy mikrovertikális modellt követve. Egy adott kis területen a nagyságra különböző független körzetek ökológiailag hasonló kontrollt gyakoroltak. Közülük mindegyik bizonyos kulturális javakat és nélkülözhetetlen élelmiszereket tekintve olyan más körzetektől függött, melyek három–négy napi utazásra voltak tőlük. A létfenntartást biztosító szisztéma koncentrikus rendszerű volt: a középpontban a szomszédos zónák mikrovertikális szervezete helyezkedett el; azután következett egy közepes távolságokra irányuló csererendszer, amely a középpontot összekötötte az ökológiai szempontból kiegészítő zónákkal; s végül egy nagy távolságokra irányuló kereskedelmi rendszer, amely lehetővé tette hiányzó termékek beszerzését is.

A közepes távolságokra irányuló csere lebonyolítására legalább két módszer volt ismeretes. Egyrészt, egy Andok-beli falusi közösség bármelyik parasztja elutazhatott a montaña sóbányáiba vagy gyapotültetvényekre, hogy ott közvetlenül kereskedjen a termelőkkel; úgy tűnik, hogy ezek a kapcsolatok – valószínűleg házasságok révén – tartósakká váltak az ökológiailag egymást kiegészítő szomszédos kisállamok között. Másrészt, egyes magasföldi kisállamokból időnként egész csoportokat küldtek ezekre a területekre, hogy azok ott tartósan letelepedjenek; amint ezek idegen területen érezték magukat, behódoltak a helyi hatalomnak s asszimilálódtak az itt élő népekhez kulturális szempontból, de változatlanul fenntartották a kapcsolatot eredeti népcsoportjukkal is. Nem ismerjük azonban még teljes alaposággal ezt a rendszert, amely talán a legnagyobb zaklatásnak volt kitéve az inka hódítás során.

A hosszú távolságokra irányuló kereskedelem teljes egészében politikai intézményeknek volt alárendelve. Gölte szerint a gazdasági élet „leegzotikusabb” résztvevőit használták fel erre a célra. A fő alkalmazottak az importra és exportra specializálódott mindalás voltak. Ezek kiváltságokat élveztek, s olyan zárt közösséget alkottak, hogy csak az őket támogató hatalmasságoknak tartoztak felelősséggel. Feladatuk az volt, hogy eredeti közösségük termékeit elcseréljék olyan termékekre, melyek uruk hatalmát tovább erősítették. Ezen importált termékek között voltak létfenntartási cikkek is, de ennél sokkal nagyobb jelentőséggel bírtak a nagy értékű vagy egzotikus eredetű termékek, amelyek vagy különleges presztízst jelentettek, vagy amelyeket a kereskedelem igen jelentős területein mint a csere pénz jellegű eszközt ismerték el. A létfenntartási cikkek koncentrálása a nép-

csoportok vezetőinek kezében lehetővé tette számukra, hogy rendezzék azokat a kérdéseket, ahol részükről pénzadományok váltak szükségessé (költözési rítus, házasságok, temetési szertartások, gyógyítás, vallási áldozatok), s ez valódi hatalmat jelent számukra saját közösségeikben, s azokon kívül is, mindenütt, ahol a közösségek közötti diplomácia megfelelő volt. Az utóbb említett javak koncentrálása pedig az egzotikus árukat teszi elérhetővé anélkül, hogy számolna az exportálható felesleg időnkénti ingadozásával.

A mindaláes gyakran, sőt, lehet, hogy mindig saját eredeti lakhelyükön kívül éltek, lehetőleg a legkedvezőbb helyeken, olyan utak keresztesződésénél, melyek összekötötték a fő ökológiai zónákat (magas, nedves völgyek, magas száraz völgyek, félcsapadékos keresztvölgyek, a montaña...), s a túlsó oldalon az Andok vonulatai közötti medencéket és az Amazonas medencétől és a tengerparttól még távolabbra eső területeket. Ezek a települések egybeestek a spanyolok által tiangueces-nek nevezett vásári (kereskedelmi) helyekkel; a kereskedelmi központokkal, ahol a mindaláes játszották a vezető szerepet, de ahol a kevésbé specializálódott tranzakciók is folytak.

Az így megszerezhető áruk jelentősége csökken akkor, amikor a kereskedelem helye a tianguetz lesz. Értékük mindig a politikai helyzettől függött. Valószínű, hogy a különböző etnikai csoportok politikailag orientált importtól való függése akkor vált erőteljesebbé, amikor a többi rendszert háttérbe szorították (a mélyföldek bizonyos törzseinek ellenségeskedése, a más közösségekkel való versengés ritka lelőhelyek megszerzéséért, éghajlati vagy földrajzi akadályok, jelentős kézi erőt követelő mezőgazdasági ciklusok, hadikiadások mind okai voltak annak, hogy a mindaláes és támogatóik egyre erősebbé váltak).

Az inka birodalom betörése ebbe a rendszerbe rendkívüli probléma elé állította Cuzco elitjét: arról volt szó, hogy formálisan megőrzik a helyi urak hatalmát, s ezzel együtt csökkentik függésüket a birodalomnak nem behódolt külső politikai csoportoktól, és ehelyett alárendelik őket egy központi hatalomnak, amely azonban a helyi hagyományok szerint nem volt törvényes. Az inka vezetésnek a hódítás különböző korszakaiban történő elemzése megvilágítja ezt a folyamatot.

Ennek az inka „forradalomnak” legszembetűnőbb jellemvonása pseudokonzervatizmusa volt. Az inka vezetők az első betörésektől egészen a viszonylag hűséges vidékek konszolidációjáig minden periódusban olyan normát látszottak követni, amely megköveteli a formális egyetértést a kormány-

zat autochton és állami szférái között; az újításokat konzervatív frázisokba öltöztették. Az érintkezés első periódusában az inka előörs úgy funkcionált, mint egy önálló kisállam a többi önálló körzet között; Cieza említi ezt a korszakot, amikor megjegyzi, hogy egy északi, még be nem hódolt garnizonnak ugyanazokat az előírásokat kellett követnie, amelyek a szomszédos népcsoportoknál már érvényben voltak, ahhoz, hogy bekapcsolódhassanak a partvidék és a középső területek közötti kereskedelembe. A katonai győzelmet követően a birodalom megkövetelte az adófizetést. De ahelyett, hogy a jellegzetes birodalmi adót róttá volna ki, a helyi uraknak fizetendő adóból vont le, így vezetve be lassan egy komplexebb adózási rendszert. Ez a helyzet, ti. hogy a birodalom mint egy kisállam helyezkedett el a többi kisállam fölött, Quitóban már kialakult. A vezető apparátus fejlesztésével és a fegyveres ellenállás leverésével a szomszédos területeken a radikálisabb beavatkozásra is gondolhattak, átalakítva a közösségek gazdasági struktúráját a birodalom struktúrájának képére. Ez a folyamat egyszerre folyt elvben s ténylegesen a gazdasági életben.

Ez a folyamat az általunk vizsgált népcsoportokban három féle módon ment végbe. Az első szerint a zónák közötti integráció autochton apparátusa, amely felhasználta az egymástól független csoportokat összekötő külső kapcsolatokat, fokozatosan átadta a helyét egy, a kizsákmányoláson alapuló berendezkedésnek, a különböző közösségeken belül, s a termelő zónák egészen belül is, a megfelelő helyi vezető politikai ellenőrzése alatt. Így jöttek létre a kamayuq kolóniák, egyre inkább „szigetvilágra” emlékeztető modell alapján. S innen eredt a gazdasági mozgás korlátozottsága is, vagyis az, hogy a gazdasági élet minden szinten a politikai hatalom függvénye volt. A nagy távolságokra irányuló kereskedelem ahelyett, hogy az autonóm csoportok között bonyolított volna le forgalmat, egyre inkább arra szolgált, hogy a kormányzat különböző szintjei minél jobban beilleszkedjenek az inka birodalomba.

A második módszer szerint eltolódás következett be az inka kormányzási formák és a meghódított népesség saját módszereinek kapcsolatában; amíg azokon a területeken, ahol viszonylag gyenge volt az inka hódítás, a Tawantinsuyu a fennálló adózási normák szemmel tartása mellett módosította taktikáját, addig azokon a területeken, ahol a hódítás hatása erősebb volt, a korábban önálló területek alkalmazkodtak az államszervezethez, és – pedig azzal, hogy elfogadtak a termelő zónák között egy termékújrafelosztási rendszert, figyelmen kívül hagyva azt, hogy a helyi vezetők befizetett személyes adóból ezek a területek nem részesültek. Ezentúl ez volt a koronával szembenálló állami gazdasági szektor helyi megfelelője.

A harmadik lehetőség az, hogy akkor, amikor a birodalom kiterjesztette hatalmi apparátusát az egész területre, hogy jobban ellenőrizhesse az önálló körzeteket, ezek a kisállamok beolvadtak, s etnikai sokféleségüket alapul véve területi elven alapuló politikai hierarchiát hoztak létre, mely az autochton társadalmak és az állami intézmények között foglalt helyet.

Kétségtelenül furcsának tűnik, hogy egy hierarchikus és uniformizált program megfelelt az inka reálpolitikának, amelynek elég baja volt a többékevésbé behódolt kisállamokkal. Mégis, a Tawantinsuyu gyors előrehaladása az Andok vidékén azt mutatja, hogy az inka stratégia figyelembe vette a hatalmon lévő helyi elit érdekeit is. Az a vágy, hogy létrejöjjön egy „kristálytisza” rend, mely szerint a struktúra elemei fokozatosan épülnek egymásra, s amit kettes, négyes, tízes modellek építenek fel, azt jelzi, hogy a nagy központok gazdasági szisztémájának megvoltak az ellenpontjai a kisebb egységekben. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a központi rendszer anyagiakban és kereskedelmi módszerekben is segítette a birodalomba beépült kisállamokat. Az inka állam tehát inkább erősítette, mint lerombolta a kisállamok autonómiáját. A helyi vezetők jogai és kötelességei mennyiségileg kb. megfeleltek az ugyanezen a területen élő inka urakéinak. Egyetlen helyi hatalmasság sem kérdőjelezhette meg az inka intézmények jogosságát anélkül, hogy ne kérdőjelezte volna meg ezzel egyidejűleg saját kiváltságait is.

Az északi hódítások leírását, mely kezdeti kapcsolatkeresésből, felkelésekből, az inka hadsereg visszavonulásaiából, a területek újrameghódításából és egy későbbi konszolidálódási folyamatból áll, úgy kell tekinteni, mint tudatos politikai kritériumok alapján végbement események ideális számbavételét. A kezdeti fázisban az inka uralom alig avatkozott be a behódolt és még ellenálló népcsoportok közötti kapcsolatokba; az inkák ekkor még úgy szerepeltek, mint azon csoportok egyike, akik a szükséges javakat ellenőrzésük alatt tartották, s ezzel arra sarkallták szomszédaikat, hogy igyekezzenek kötődni a birodalomhoz. Ilyen körülmények között érthető, hogy a helyi vezetők ott kapcsolódtak a területükön folyó lázadásokhoz, ahol még fennmaradtak a régi házassági és csereviszonyok. Ahogy e távoli zónák fokozatosan lecsillapodtak, úgy volt egyre inkább az inkáknak lehetőségük arra, hogy korlátozzák a még be nem hódolt területekkel való kereskedést. Ezek az utolsó lázadó csoportok tehát fokozatosan arra kényszerültek, hogy magukévá tegyék a birodalmi modelleket. Amint ezek a csoportok elég érettek voltak ahhoz, hogy egy ilyen változást el tudjanak fogadni, az inkák elképzelései viszonylag rövid idő alatt megvalósultak. Egy-

részt az Andok közötti fennsík hosszában való inka előrehaladás ideje, másrészt a hegyvonulatok külső oldalainak irányában történő előrehaladás volt tehát a beljebb fekvő területek konszolidálásának alapvető feltétele. A terjeszkedés – habár jóval problematikusabb volt, mint Chilében vagy Imbaburában, mégis szükséges volt, hogy biztosíthassák az elért katonai eredményeket.

Nem látszik valószínűnek, hogy felmerült volna a birodalom határainak hermetikus lezárása, mint alternatíva. A zónák közötti integrálódási rendszer ellenállása – mely ugyan csak helyi ellenőrzési lehetőséget adott a volt kisállamoknak –, s az államnak az a vágya, hogy a források fölött teljes ellenőrzéssel bírjanak, okozták azt a csodálatos dinamizmust, ami az Andok társadalmában tapasztalható volt.

(Fordította: Balázsne Bencze Livia)

A tanulmány az *Annales*, 1978:5–6. számában jelent meg (967–991. pp.) (Systemes politics verticaux aux marches de l'Empire Inca)

E szám az Andok országainak történetéről készített tematikus kötet, mely közös irodalomjegyzéket közöl. Salomon utalásait erre az irodalomjegyzékre elhagytuk.

JACINTO HUITRÓN¹:

A MUNKÁSMOZGALOM A MEXIKÓI FORRADALOM IDEJÉN²

Az 1914. július 18-án a londoni anarchista kongresszusra írott levél, válaszként a részvételi meghívásra.

Kedves Elvtársak!

Megkaptuk az Önök júniusi levelét, amelyre különböző okokból nem válaszoltunk. Reméljük, e levél a kongresszus idejére érkezik, mert nagyon fontos, hogy Önök pontosan megtudják – mi megy itt végbe.

Levelükben ajánlották, hogy Munkaszövetségünk (Confederacion del Trabajo) foglalkozzék a Kongresszus tárgyával és azon eszközök kérdésével, melyekkel hatékonyabb anarchista propagandát lehet elérni ebben az országban. Ha érdemben akarunk válaszolni, meg kell mondanunk: a Munkaszövetség csak az imént alakult itt s nem vált még széleskörűvé. E régió „Világ Munkásának Háza” (Casa del Obrero Mundial) egyértelműen anarchista csoport, mely foglalkozik a szocialista Konföderáció tárgyával, de az ország politikai körülményei megakadlyozzák munkánkat – többek között Huerta tábornok kormánya bezáratta a gyűléstermeket, betiltotta újságunkat. Ilymódon két hónapja nem tudunk semmiféle kollektív rendezvényt megszervezni s aligha növekedett a forradalmárok sorába álló elvtársak száma.³

Az itteni hatékony propaganda munkán túl, kívül is számolunk az Önök segítségével, s alkalmas időben megírjuk, milyen szolidaritásra szorulunk, amit most egy szóban lehet összefoglalni: tanítás.

Mexikó megmozdulása olyan forradalom, mely sok gazdasági vonást tartalmaz, de nem az általunk várt társadalmi forradalom, és sok mindenben még nem tudja azt produkálni, amit szeretnénk, bármennyire jogos és szükséges lenne. A mostani mozgalom erősen politikai, mivel a népet kigúnyolta Porfirio Diaz⁴ kormánya s kegyetlenül kizsákmányolta a világ minden kiáltáságosa, akik a szegény mexikói népet jöttek elnyomni.

1910-ben már nem tűrte el a nép a nagy nyomort, elnyomást és harcba indult Madero⁵ vezetésével; majd a magonisták⁶ Alsó-Kaliforniában si-

kertelen szocialista akciót csináltak. Madero győzött, de nem a forradalom! Az folytatódott, mert a nép sorsa nemigen javult. Igaz, megszerzett némi politikai szabadságot (azután kezdtek beszélni a szocializmusról és az anarchizmusról Mexikóban, a szindikalizmusról később), de a gazdasági dolgokban ugyanúgy maradt minden, vagy alig változott.

1911-ben tűnt föl Emiliano Zapata⁷ agrárforradalmár önzetlen alakja, de a Zapatista mozgalom sem nem anarchista, sem nem szocialista. A megmozdulás Zapata vezetésével délen, s Madero meggyilkolása után északon Orozco, Carranza és Villa vezetésével folyt — nagy gazdasági felfordulást hozott, ugyanolyan, mint amilyen 1910-ben kezdődött, s a Juarez-városi szerződésekkel szakadt félbe; melyek eredménye Madero köztársasági elnöksége lett — így félig megoldva a forradalom politikai aspektusát, de gazdaságilag nem támadva a régit. Ekkor a reakció, mely féltette érdekeit, látván, hogy Madero nem bírja lecsillapítani a Dél mozgalmát, fölhasználta Pascual Orozcót, a némi tekintéllyel bíró gerillát, s arra törekedett, hogy a népet is becsapja — amit egész addig folytatott, míg Madero meggyilkolásával le nem lepleződött, s a szemben álló felek el nem határolódtak: Orozco mint áruló és Zapata mint igazi forradalmár.

Jelenleg, a magukat konstitucionalistáknak nevező ellenség fővárosba érkezésének előestéjén gazdasági, politikai helyzetünk a következő:

Carranza és Villa, meggyőződve a nép szükségéről, először is deklarálta, hogy a forradalomnak van gazdasági arculata — ez az agrárkérdés; amit megold, de nem úgy, ahogy mi akarjuk, hanem oly módon, ahogyan a jelenleg fegyverben állók akarják. Kisajátítják a nagybirtokok egy részét — nem mindet — és kisparcellákat adnak a mezőgazdasági dolgozóknak — ez minden. Egy szó sincs se szocializmusról, se kommunizmusról.

A nép nagyrésze nem érti a másfajta — a nem kezdetleges — kollektívizmust. A peón egy darab földet akar és semmi mást.

Maga Zapata mondta nekem, mikor meglátogattam: „Én azt a szocializmust és anarchizmust nem értem.”

Amit mondunk, az a teljes igazság. Nekünk, akik a néppel kapcsolatban vagyunk és látjuk öntudatlan állapotát, legalább a hazugságokat kell lepleznünk, hogy továbbra is az orruknál fogva akarják vezetni; s a „Szabadság és Föld!” jelszóval akarjuk megmondani nekik, mi az igazi szociális forradalom.

A forradalom, melyet mi hirdetünk, nagy előkészítést igényel. Mit tehetünk itt, ahol 80 %-os az analfabéták aránya, ha a felkészültebb és felvilágosultabb Európa nem tudta megvalósítani a társadalmi forradalmat?

Hogyan tudnánk mi, akik alig tudunk írni?

Mondják, hogy a szükségek megérzéséhez nem feltétlen kell bölcsnek lenni – persze! De hogy tegyünk is valamit, ahhoz föltétlenül tudni kell, hogy: mit és hogyan kell kezdeni. Itt majdnem ismeretlen az anarchista eszme. Harcolunk propagálásáért! Látjuk a dolgozók intellektuális állapotát. Ezért először is tanítani kell őket – határoztuk el. Rövidesen győzni fog a gazdasági-politikai mozgalom, és ha meglátják a Carranza vagy Villa alakította kormányt – meggyőződhetnek, hogy a valót mondjuk, amikor megsegítésünk leghatásosabb módját a kulturáltsági szint emeléséhez kérjük...

A „Világ Munkásának Háza” vezetősége

Jacinto Huitrón Chavero

Luis Mendez...

... Luis Méndezzel, mint a „Világ Munkásának Háza” delegáltjai, Cuernavacaban voltunk, hogy arról beszéljünk Emiliano Zapatával, milyen lehetőségei vannak a vidéki és a városi dolgozók közötti egység megteremtésének.⁸

... Amikor Mexikóvárost elhagyták a zapatisták 1915. jan. 12-én, Manuel Zapata publikálta „A Szocialistá”-t, s vezércikkében azt írta a „Világ Munkásának Háza” munkájáról, hogy nincs határozott irányvonala. Hozzáfűzte később: „Le kell rombolni, de nem a tőkét, nem a tőkéseket, hanem az abszolút hatalmat, amit ezek a munkára és a munkásokra gyakorolnak, és nem kell nekünk szocialistáknak többet követelnünk, mint amennyire jogunk van – egyenlő módon és igazságosan részesülni a tőke hasznából.” Íme ilyenek ezek a zapatista szocialisták! Mintha a tőkések egy csöppnyire is fontosnak tartanák csak úgy maguktól elismerni törvényes jogainkat! Mennyi vér ömlött ki és mennyien harcoltak legalább egy szemernyi gazdasági javulásért! S jelenleg miben javul a dolgozó helyzete? Nőtt a bére – és a kereskedelem fölemelte a legfontosabb cikkek árát, amit még elvisel az, akinek van munkája, de akinek nincsen, a legszörnyűbb nyomorban él.⁹

... a forradalom három szektorra oszlott: a Carranza vezette konstitucionalista hadseregre, az északi hadosztályra Villa vezetésével és Zapata déli felszabadító hadseregére...¹⁰

1915. okt. 2-án Venustiano Carranza¹¹ Veracruz kikötőjében felvázolta a bérből élők helyzetének megjavításáról szóló 7. dekrétumot és a 11-est okt. 19-én, mely a köztársaság első munkatörvénye.¹²

Közhírré tették, hogy szétosztották a Los Canejos nagybirtokot...

December 4-én kihírdették, hogy megfelelő törvényekkel javítani kell a munkások helyzetét..., majd nyolc nappal később a Guadalupe-terv kiegészítéseit — a szocialista törvényekkel kapcsolatban —, a népnek adományozott és visszaadott földekről szóló jan. 6-i törvényt, amelyben részben megvalósultak Zapata vágyai.

Mindezt figyelembe véve megegyeztek, hogy csatlakoznak a konstitucionalizmushoz, és így az egész országban kiterjesztik az anarchoszocialista eszméket. A következő éjjel kineveztek egy bizottságot, amely megbeszélést folytatott Carranzával Veracruz-kikötőben, megismertette vele az elfogadott határozatot...

... és a nyolc elvtársból álló bizottság a határozat értelmében paktumot kötött 17-én a Carranza által kirendelt Zubarán Capmany kormányminiszter előtt. A két résztvevő fél közötti megállapodás szerint, a „Világ Munkásának Háza” dolgozói kötelezték magukat, hogy fokozzák az eszményeik és a forradalom érdekében kifejtett propagandájukat¹³, az országban 72 propagandistát küldenek szét, „Sajtó és Nyilvánosság” bizottságot hoznak létre saját sajtóval és a „Társadalmi Forradalom” c. hivatalos napilappal... A forradalmi komité, a 24 szakszervezet 72 képviselője alá tartozik, melyek öt vörös zászlóaljat szerveztek.

Elvtársak!

Mindannyian tudjátok, mi volt a „Világ Munkásának Háza” harci programja folyó hó 10-ig, amikor 66 résztvevő taggal, széles körű vita után megállapodtunk abban, hogy felfüggesztjük a szakmai szindikalisták szervezését és elhatároztuk, a működés újabb fázisába lépünk — látva a forradalom erősítésének és a társadalmi-gazdasági jobbtétel egységének sürgető szükségességét, amely a köztársaság különböző vidékein a kapitalista elnyomással szembeszegülő csoportok irányadója volt eddig. Mindig elítéljük a munkásság részvételét a fegyveres mozgalmakban — sokévi fájdalmas tapasztalattal van a caudillók kudarcáról, akik a nép eredendő hiszékenységét kihasználták és sikerült körülvenniük magukat, az életüket látszatra hasznos célokért fölázdozó hívekkel.

Mindig hirdettük — szónoki emelvényről, brosúrában, újságban, hogy csak a dolgozók közös erőfeszítése, amelyet a foglalkozás szerinti szakszervezetekben fejtenek ki, tud közel vinni az áhított emancipációhoz fokozatosan, de biztos formában.

Mindig harcolunk az összes forradalmi akció mélyén rejtőző előítélettel, amely nem akarja átalakítani azt a társadalmat, melyet olyanok urálnak,

akik mindent felemésztenek és semmit sem termelnek. Így a munkásosztály kezébe teszik azt a fegyvert, ami a természetes törvény szerint a munkásságot amúgy is megilleti.

De a szörnyű, fegyverekkel és éhséggel életeket kioltó helyzet miatt, amely éppen a műhelyek, gyárak és a vidék kizsákmányolt osztályát sújtja; a meggyőződés határozottságával kell szembeszállnunk egyszer s mindenkorra a közös ellenséggel a burzsoáziával, melynek közvetlen szövetségese a klérus és a hivatásos militarizmus.

Elég a hatástalan intézkedésekből, ezekkel tartanak minket a semlegesek soraiban! Elég az elnyomott vágyakból, a haszontalan véleménynyilvánításokból s hagyjuk ezeket az ártatlan és reménytelen dolgok őrzőire és debiljeire – egyszerűen elég a formulákból és doktrínákból, amik jelenleg csak a reakciókat segítik, hogy meggátolják a fejlődés folyamatát! Elsőként kell a mozgalmat helyes mederbe terelnünk és mindent elsöprő lendületet adni neki. Megvan a lehetősége annak, hogy párbajra hívjuk aljas hőhérsainkat, ha szóban és tettben együttműködünk azzal a forradalommal, mely nem egyezett ki próbálkozásaikkal és le tudja győzni őket.

A „Világ Munkásának Háza” nem szólítja fel a munkásságot, hogy öntudatlanokból fegyveres csoportokat hozzon létre, hisz ezek vak követőiül szolgálnak egy olyan harcnak, mely nem keres mást, mint néhány vakmerő tett felmutatását, s amely őket a vágóhídra vinné, fanatizáltnak egy főnök parancsára. Nem, a munkásközösség, érdekeinek megmentésére, követeli minden testvér összefogását, s hogy mindig megváltó hivatásának tudatában legyen – egy speciális megállapodással biztosítja a forradalmi részvételt.

A „Forradalmi Konstitucionalisták” és a „Világ Munkásának Háza” között kötött paktum:

Figyelembe véve, hogy a Világ Munkásának Háza dolgozói csatlakoznak az alkotmányos kormányhoz, melynek vezetője Venustiano Carranza polgártárs, kinyilvánítja határozatát, hogy az említett kormány normalizálja kapcsolatait a munkásokkal és azok is a kormánnyal; meghatározzák azt a formát, melyben a munkások együttműködnek a konstitucionalista ügyvel...

1. Az alkotmányos kormány megismétli elhatározását, amelyet a tavaly dec. 4-i dekrétumban is kifejtett, hogy megfelelő törvények révén javítja a dolgozók életkörülményeit – a harc időszaka alatt meghozva mindazt a törvényt, mely szükséges ennek a megállapodásnak a teljesítéséhez.

2. A „Világ Munkásának Háza” dolgozói a konstitucionalista forradalom győzelmének megünneplése, és a szociális reformok elérésére szánt eszméik erősítésének céljából, lehetőleg elkerülve a szükségtelen vérontást –

kinyilvánítják, hogy a forradalom győzelméért effektív, gyakorlati módon együttműködnek. Fegyvert fognak, akár helyőrségként védve a konstitucionalista kormány hatalmában levő városokat, akár a reakció ellen.

3. Azért, hogy teljesíteni tudják az előző cikkelyben tartalmazott rendelkezéseket, a konstitucionalista kormány nagy figyelmet tanúsít – mint tette azt a mai napig is – a munkások jogos követeléseiről, melyek a munkaszerződés következményeként támadhatnak köztük és a munkaadók között.

4. A konstitucionalista hadsereg által megszállt településeken, hogy ez továbbra is biztosítani tudja a hadjárat szükségleteit, a munkások a helyőrségek katonai parancsnokaival egyetértve szervezkednek a helyőrség megvédésére és a rend fenntartására.

Kiűritések esetén a konstitucionalista kormány a katonai parancsnok révén minden könnyítést meg fog adni a munkásnak, hogy az a konstitucionalista erők által megszállt helyeken összegyűlhessen.

A konstitucionalista kormány mozgósítás esetén segíti a munkásokat, mintegy a teljesített munkáért kapott bér formájában, szolidáris segítség címen, amíg nem jut nekik munka, hogy létszükségeikről gondoskodjanak.

5. A „Casa.” munkásai jegyzékeket készítenek minden településen, ahol szervezett tagjaik vannak, természetesen beleértve Mexikóvárost is, és mindazon elvtársak nevét beírják, akik nem akarják teljesíteni a 2. pontban foglaltat. A jegyzékeket előkészítésük után azonnal a konstitucionalista hadsereg katonai parancsnokságára küldik, hogy tudomást szerezzenek a fegyvert fogni kész munkások létszámáról.

6. A „Casa.” tagjai aktív propagandát folytatnak, hogy elnyerjék a köztársaság minden munkásának szimpátiáját a konstitucionalista forradalom iránt, demonstrálva az összes mexikói munkás forradalomhoz való egyesülésének előnyeit – mivel valóban a munkásosztály helyzetének javulását teszi lehetővé, amire ők csoportosulásuk révén törekсенek.

7. A munkások mindenütt, ahol megfelelőnek ítélik, forradalmi központokat és komitékot hoznak létre. A komiték a propagandamunka mellett gondoskodnak a munkáscsoportok szervezéséről és azok együttműködéséről a konstitucionalista ügy érdekében.

8. Azok a munkások, akik fegyvert fogtak a konstitucionalista hadseregben, és azok a munkásnők, akik figyelmet fordítanak a sebesültek kiszállítására és más hasonlók – mindannyian egy elnevezést kapjanak – legyenek századokba, zászlóaljakra, ezredekbe, brigádokba, hadosztályokba osztva. Mindannyian a „vörös” elnevezést viseljék.

Alkotmány, Reformok, Társadalmi Forradalom!

Veracruz 1915. febr. 17.

1. Jacinto Huitrón Chavero a mexikói munkásmozgalom egyik „legdokumentáltabb harcosa”. Hosszú élete során (1969. márc. 28-án halt meg) sok energiát fordított arra, hogy a mexikói proletáriátus történelmi harcának publikációit, dokumentumait archívumba gyűjtse. Kora ifjúságától anarchistaként, majd anarchoszindikalistaként küzdött, s „erről az alapról határozta el magát a korrupt és korrumpáló „liberalizmust”, (líder = vezér, P. Gy.) mely a szindikalizmust a gazdagság és a gondtalan élet elérésére használja fel”.
2. „Orígenes e historia del movimiento obrero en Mexico”; Editores Mexicanos Unidos, Mexico D.F. 1975? kiadói előszavát fölhasználva:
Huitrón a Casa del Obrero alapítótagja 1912. szept. 12-én, (Casa del Obrero Mundial, „Világ Munkásának Háza” néven 1913 májustól). E szervezet titkára, a Luz (Fény) a Lucha (Harc) c. lap kiadásában vett részt. A Casa négy egyesületsből és a Grupo Luz (Fény Csoport)-ból jött létre, melynek Huitrón is tagja volt. „A forradalmi szindikalizmus összes híve, a Spanyolországból érkezett könyvek szellemében, melyek szerzői: Luis Fabri, Anselmo Lorenzo, Ricardo Mella, José Prat – deklarálta e szervezet megszületését” i.m. 215.o.
3. i. m. 243. o.
4. Porfirio Diaz 1871 októberében már lázadást szervezett Oaxacaban Benito Juarez ellen. A kormány azonban ezt leverte. A Juarez halála utáni utód Lerdo de Terada liberális politikája ellen az „északi szomszéd” támogatását szerezte meg. 1876 decemberében fegyveres győzelemmel lett elnök s hatalmát több mint harminc évig (kis megszakítással) elnökként és diktátorként őrizte.
Az idegen tőke előtt megnyitotta Mexikót – ezzel pl. a mezőgazdaságban a nagybirtokok koncentrációját indítva el az indián közösségek és ejidók rovására. A „Porfiriato” végére egyes államokban a parasztszaladók gyakorlatilag teljesen földnélküliekké váltak, ugyanakkor általános áremelkedés sújtotta őket. Az élelmiszerárak 1890–1910 között megduplázódtak – de a peónok bére nem nőtt. A hatalmas népmozgalom hatására Diaz 1911. máj. 25-én lemondott.
5. Francisco J. Madero a Diaz-ellenes „újraválasztás elleni” kampány vezetője. A nemzeti burzsoázia és nagybirtok azon rétegeinek érdekeit képviselte, amelyek nem vettek részt a Diaz-féle közigazgatásban.
Liberális szemléletű „San Luis-i Tervezet”-ében a diktatúra felszámolásának, a politikai viszonyok átalakításának programját hirdette meg. A társadalmi alapproblémát – a földkérdést – csak futólag érintette: „igazságos, hogy a régi tulajdonosoknak visszaadják az önkényesen elvett földjeiket.” A paraszttömegek támogatását már így is megnyerte. Diaz „elsöprése” után az államszervezet liberális átszervezésével törődött; az „újraválasztás elleni pártot” megszüntetve, megszervezte a Haladó Alkotmányos Pártot. 1911. nov. 16-án köztársasági elnöknek választották. Kormányja az ellenforradalom erőit érintetlenül hagyta, a tömegeket nem tudta maga mögé aktívan felsorakoztatni. Nemcsak a földet követelő parasztok ellen fogott fegyvert, hanem a munkásszervezeteket is betiltotta, a munkászervezeteket üldözte.
1913. febr. 18-án Huerta tábornok letartóztatta. Négy nap múlva meggyilkolták. Bukása a liberális politika csődjé, melyet Victoriano Huerta másfél éves sötét diktatúrája követett 1914. júl. 15-ig.

6. Flores Magón testvérek (Ricardo, Enrique, Jesus) a Partido Liberal Mexicano, döntően munkásokat tömörítő párt megszervezői; már 1908-ban – sikertelen – felkelést vezettek.
7. Emiliano Zapata hiába várta Madero elnöktől a San Luis-i tervezet földet érintő pontjának teljesítését. 1911. nov. 25-én híveivel kiadták az „Ayalai Tervezet”, melyben alkalmatlannak minősítették Maderot az elnökségre; az elrabolt közösségi földek visszaadását, kártalanítással történő nagybirtok kisajátítást és földosztást akartak.
8. i. m. 244–246. o.
9. i. m. 257. o.
10. i. m. 258. o.
11. Venustiano Carranza, a Huerta-féle diktatúra elleni harc egyik vezetője. Célul tűzte ki az alkotmány visszaállítását; átmeneti szövetségesnek, amikor napirendre tűzte az agrárkérdést, a paraszti érdekek legendás harcosát Pancho Villát is megnyerte. A győzelem után azonban a liberális és a paraszti demokratikus erők harca kiújult. A földkérdést gyakorlatilag nem oldották meg, kitűnt, hogy Carranzát csak hatalmi érdekek mozgatják. Kijátszotta egymás ellen a munkásmozgalom bizonyos erőit és a forradalmi parasztságot. Pl. engedélyezte a „Casa...” működését, az anarchoszindikalista vezetőkkel paktumot kötött és így azok reformok fejében támogatták az Alkotmányos (Constitucional) Pártot.
 „Vörös zászlóaljokat” állítottak fel, amelyekbe mindenféle praktikákkal munkásokat toboroztak – a villisták elleni (!) harcra.
 1915 végére a konszolidálódott Carranza-kormánynak már nem volt szüksége a „vörös zászlóaljakra” – leszereltette őket. 1916-ban már mellőzve a korábbi demagógiát, drákói intézkedéseket hozott a munkások ellen. A nagy infláció hatására a munkások reálbére csökkent, a tiltakozó sztrájkokra válaszul letartóztatják a szakszervezeti vezetőket. 1916. aug. 1-i rendeletében – már ideiglenes köztársasági elnökként megtiltott minden munkabeszüntetést. A „Világ Munkásának Házát”, melyet ő nyitvatartott ki Huerta bukása után, – ismét bezáratta.
 A nemzeti burzsoázia érdekeit szolgáló caudillónak így sikerült külön-külön leverní a paraszt- és munkásmozgalmakat.
12. i. m. 258. o.
13. i. m. 259. o.
14. i. m. 260–263. o. kihagyásokkal.

Petz György

RAMIRO GUERRA Y SÁNCHEZ
(1888 – 1970)

A kubai történetírásról viszonylag keveset tudunk, annak ellenére, hogy a forradalom óta megnövekedett az érdeklődés a szigetország iránt. Kétségtelen azonban, hogy a Fidel Castro vezette forradalom szellemi gyökereit kutatva – José Martí gondolati örökségének kiemelkedő jelentősége és a huszas évektől jelentkező marxizmus megtermékenyítő hatása mellett – számba kell vennünk a polgári történetírás és történeti publicisztika progresszív képviselőinek, irányzatainak eredményeit is, elsősorban a nemzeti tudat fejlesztésére és az antiimperialista gondolat kibontakoztatására irányuló tevékenységüket. *Ramiro Guerra y Sánchez*, aki *Emilio Roig de Leuchsenringgel* és *Fernando Ortíz*sal a modern, tudományos igényű történetírás megteremtői közé tartozik Kubában, lényegében – életútjának vargabetűi ellenére is – ezekhez a történészekhez sorolható.

A „köztársasági korszak” e kiemelkedő történésze 1880 január 31-én született Batabano kikötőváros (Havanna provincia) közelében egy tanyán. Sokgyermekes parasztcsalád fia volt, s élete végéig megőrizte a föld iránti szeretetet és az agrár-problémák iránti érdeklődést. Gyermek- és ifjúkorának, amelyet később önéletrajzi műveiben – *Mudos testigos* (1948) és *Por las veredas del pasado* (1957) – elevenített fel, két meghatározó élménye volt.

Az egyik a spanyolelleses konspiráció és a függetlenségi háború (1895–1898) zavaros éveinek élménye, családjának számos tagja részt vett a háborúban a patrioták oldalán. A másik, kevésbé lelkesítő élménye szüleinek gyors elszegényedése volt.

Az 1890-es évek elején apja kénytelen volt megválni a szerény jómódot biztosító fincától, és önállóságát feladva az egyik közeli cukorgyár ültetvényén lett bérlő (colono).

Ramiro Guerra – a család nehéz anyagi körülményei és a háborús idők miatt – csak nagy erőfeszítések és áldozatok árán tanulhatott. Középiskolai tanulmányait az érettségi vizsga előtt szakította meg a függetlenségi háború, s csak a spanyol uralom bukása után, 1898-ban tudta befejezni azokat. A sziget első amerikai megszállása – paradox módon – hozzájárult

Guerra képességeinek kibontakozásához. A megszálló erők kísérletet tettek Kuba gyors amerikanizálására, s az annexionista törekvések nemcsak gazdasági és politikai téren nyilvánultak meg, hanem kiterjedtek a közegészségügyre és az oktatásra is. Amerikai pedagógusok egy csoportja Alexis Frye vezetésével újjászervezte a szigeten az elemi iskolai oktatást, jelentős mértékben kiterjesztette azt, és gyors ütemben tanítókat képezett ki. E folyamat keretében kapott Guerra rövid ideig tartó tanítói képzést, majd ezt követően egy falusi iskolában dolgozott. 1900 nyarán tehetsége és szorgalma révén bekerült abba a csoportba, amely néhány hónapig a Harvard egyetemen kapott továbbképzést.

Kubába visszatérve pályája gyorsan ívelt fölfelé. Előbb Pinar del Rio tartomány iskoláinak felügyelője lett, majd kinevezték az ország összes elemi iskolái főfelügyelőjének (superintendente general). Ezidőtájt már tanított a Havannai Tanítóképzőben, amelynek később egy ideig igazgatója is volt.

Bár pedagógiából doktorált, s jónéhány pedagógiai tárgyú művet is írt (ilyen pl. az 1915-ben megjelent „*José A. Saco y la educación nacional*” – José A. Saco és a nemzeti oktatás –), érdeklődése fokozatosan a história felé fordult. Gyűjteni kezdte a Kuba történetével kapcsolatos anyagokat, dokumentumokat, s tanulmányozta a kor angol és amerikai történészeinek munkáit. 1920-ban kinevezték a havannai egyetem professzorává, az akkor alapított Kuba Története Tanszék vezetője lett.

Ramiro Guerray Sánchez munkássága – mind kortársainak, mind pedig a mai marxista historiográfusoknak a véleménye szerint – a történeti *szemlélet* és a *kutatási módszerek* megújítását eredményezte a kubai történetírásban, új légkört teremtett. Ennek megértéséhez néhány szóval vázolnunk kell a kubai történetírás állapotát századunk elején.

A kubaiak által írt krónikák, Kuba-történetek születése az ún. kreoltudat kialakulásával, a spanyoloktól való elkülönülés első fázisával esik egybe, s a 18. század közepétől datálható. A gyarmati korban született krónikák, történeti munkák, s más historizáló, ideológiai-politikai célzatú művek közül a legkiválóbbak ennek a kreoltudatnak az ébrentartását, elmélyítését, majd később a függetlenség gondolatát szolgálták. Így még akkor is jelentőssek, ha a történeti művesség, a módszer tekintetében kívánni valókat hagytak maguk után. A 19. században elsősorban José Antonio Saco, Jacobo de la Pezuela és Aurelio Mitjans munkái érdemelnek figyelmet. Természetesen nem feledkezhetünk meg José Martí saját korán messze túlmutató publicisztikai munkásságáról sem. A függetlenségi (illetve: spanyol-amerikai) há-

ború befejeződése után, az első amerikai megszállás éveiben *Vidal Morales y Morales* (1848–1904) írásai – pl. az „*Iniciadores y primeros mártires de la revolución cubana* (1901) vállalkoztak a nemzeti tudat egészségesebbé tételére, az USA előtti hajbókolással való szembeszállásra. Ő írta az első elemi iskolai történelemkönyvet is (*Historia de Cuba*).

Egészében azonban a történetírás színvonala, s az ország történeti tudata is visszaesett a köztársaság kikiáltása után az előző évtizedek progresszív patriotizmusához viszonyítva.

A tömegesen megjelenő háborús krónikák, visszaemlékezések többsége öngazoló, apologetikus jellegű volt, kisebb részük pedig kimerült a fél-függetlenség miatti keserű kritikában.

Az újabb iskolai tankönyvek Vidal Morales y Morales szövegeit ismételtették, azonban – a publicisztikai írások többségéhez hasonlóan – már nem mulasztottak el köszönetet mondani az Egyesült Államoknak Kuba felszabadításáért.

Az 1910-ben alapított Történeti Akadémia (*Academia Nacional de la Historia de Cuba*) és a – hosszú ideig rendezetlen állapotban levő – Nemzeti Levéltár érdekes dokumentumkötetek kiadásához kezdett, ezekben azonban az alapvetően USA-barát burzsoázia szemléletét érvényesítette. A legnagyobb gond az volt, hogy a történészek képzésével, a tudományos módszerek alkalmazásával senki sem törődött. Így a történetírói kísérletek a huszas évek elejéig lényegében a műkedvelés szintjén maradtak.

Ramiro Guerra y Sánchez – mint láttuk ő maga is autodidakta módon vált történésszé – koncepcionális jelentőségű újítása a pozitivizmus szemléletének és módszereinek alkalmazása volt, a korábbi, lényegében narratív, csak a politikai jelenségekre koncentráló történetírással szemben. Guerra az első kubai történész, aki műveiben igyekszik feltárni a politikai és társadalmi jelenségek gazdasági hátterét, gyökereit. Ez a törekvés már első műveiben is jelentkezett – pl. ilyen az 1917-ben megjelent *Nociones de historia de Cuba* (Kuba történetének alapfogalmai), az 1921–1925 között írt egyetemi jegyzetek és néhány, az alsóbbfokú oktatás számára készített anyag –, a maga teljességében azonban a huszas évek elején írt *Historia de Cuba (1492–1607)* – Kuba története, 1492–1607 – c. kétkötetes munkájában figyelhető meg először.

Eredeti szándéka szerint ebben a műben Ramiro Guerra a kubai nemzet kialakulását a Kolombusz előtti időktől egészen a köztársaság kikiáltásáig (1902) akarta felvázolni. A jelentős forrásanyagot, nagy jegyzetapparást felvonultató munka azonban végül csak 1607-ig jutott el az anyag feldolgozásában.

A Historia de Cuba-ban világosan kirajzolódik Guerra történetiszemlélete, s a szerző maga is számos helyen magyarázza felfogásának lényegét.

Ramiro Guerra abból indul ki, hogy a történelem objektív jellegű, s a történelmi folyamatban létezik fejlődés, amely meghatározott törvényszerűségeknek van alávetve, s nem a véletlennek.

A történetírás célja, hogy tudományosan feltárja és leírja egy-egy nemzeti közösség kialakulását és fejlődését, megvilágítva azoknak a tényezőknek a természetét és sajátosságait is, amelyek ezt a folyamatot determinálják vagy befolyásolják.

Véleménye szerint minden emberi közösség három meghatározó tényezőnek van alávetve: a földrajzi környezetnek, az ún. társadalmi környezetnek és az emberi pszichikumnak. Felfogása szerint az ember nem passzív elszenvedője a természeti környezet hatásainak, az emberi lény szembeáll a természeti erőkkel abból a célból, hogy módosítsa azokat és felhasználja saját boldogulása érdekében.

A történelem lényege éppen az ember harca a természeti elemekkel. A különböző fajokat – faj alatt Guerra nem etnikai csoportokat, hanem pszichológiai-fiziológiai csoportokat ért – a „Természet” évszázadok során átalakítja, így adva új meg új irányt az egyéni és a társadalmi fejlődésnek.

A Természet mellett a másik fő befolyásoló tényező a társadalmi környezet. Minden társadalmi csoporton belül létezik az érdekek állandó konfliktusa. S míg egyik oldalról a Természet elleni küzdelem arra kényszeríti az egyéneket, hogy együttműködjenek, másik oldalról – magán a társadalmi csoporton belül – az emberi természet lényegéből fakadó egoizmus arra késztet minden individuumot, hogy a rendelkezésre álló javak minél nagyobb részét igyekezzon megszerezni a maga számára.

Ennek a két tendenciának az örök konfliktusából születnek – Guerra véleménye szerint – a társadalmi és politikai intézkedések, amelyek biztosítják az anarchia elleni védelmet, s így a csoport fennmaradását. Abban a mértékben, ahogy a társadalmak morálisan és intellektuálisan fejlődnek, a társadalmi intézmények jellege is mind igazságosabbá és egyenlőbbé válik, mert végsősoron azoknak a megoldásoknak a dominanciája érvényesül, amelyek a kollektív érdekeknek kedveznek. Ezt mozdítják elő a társadalomra ható „pszichikus tényezők” is, amelyek közül Guerra elsősorban a tudományt, művészeteket és az ideológiát tartja a fejlődés emeltyűinek.

Ez a pozitivistá koncepció, amely Ramiro Guerra egész munkásságának alapvonását adja, a Historia de Cuba esetében a demográfiai, földrajzi, s bizonyos fókig a gazdasági tényezőknek az elemzésében hozott új eredményeket.

A huszas évek közepén Ramiro Guerra figyelme az Antillák szigetvilágának gyarmatosítása, illetve gazdasága felé fordult. Angol történészek Barbadosról írt munkáiból kapott ösztönzést a latifundium és a monokultúra összefüggéseinek tanulmányozására. Ebből a vizsgálódásból született mindmáig legnagyobb jelentőségű, megjelenése idején forradalmi újdonság számba menő műve az *Azúcar y población en las Antillas* – Cukor és népesség az Antillákon – (1927).

Az *Azúcar y población*... nem történeti munka a szó szoros értelmében, maga Guerra is elsősorban publicisztikának tartotta. Eredetileg 1927 májusa és augusztusa között jelent meg Guerra 21 cikke a konzervatív nagybirtok és nagytőke szócsövének, a *Diario de la Marina* c. újságnak a hasábjain, mindig az első oldalon. Még ebben az évben napvilágot látott könyv alakban is, a szerző költségén. 1959-ig további két kiadást ért meg, s a forradalom óta is kiadták már kétszer (1961, 1971).

Az *Azúcar y población en las Antillas* polemikus mű, a múlt nagy kérdéseit szembeesíti az 1920-as évek Kubájának sorsproblémáival. Kritikus időben jelent meg. A huszas évek második felére befejeződött a cukormonokultúra kialakulási folyamata, felépültek az utolsó nagy cukorgyárak (ma is ezek működnek), kialakult a latifundium, befejezett ténnyé vált az amerikai monopóliumok kubai terjeszkedése és a szigetszág gazdasági-politikai alárendelődése az USA érdekeinek. Az ország túl volt a legnagyobb termést hozó zafrán (= cukornádaratás), s az első világháború éveinek konjunkturális periódusa után mindinkább érezhetővé vált a cukorgazdaság válságának kibontakozása. Erősödött a politikai reakció is. Gerardo Machado elnök, az USA érdekeinek hű kiszolgálója éppen ebben az évben erőszakolta ki – a közvélemény tiltakozása ellenére elnöki megbízatásának alkotmányellenes meghosszabbítását (Prorróga de Poderes).

Az *Azúcar y población*... sikerének, fogadtatásának nemcsak a feszült politikai légkör kedvezett, hanem az is, hogy ezidőtájt már a havannai egyetemen tanult a társadalmi problémák iránt rendkívül fogékony ún. „harmincas nemzedék”, az a forradalmi generáció, amely éppen ettől az évtől kezdve lépett fel mind erőteljesebben Machado zsarnoki diktatúrája ellen.

A diákok és a baloldali értelmiség úgy érezték, Ramiro Guerra könyve az ő problémáikra keres választ.

A 21 fejezetből álló könyvben – a fejezetek az eredeti cikkek sorrendjét követik – Ramiro Guerra y Sánchez elsősorban a latifundiumot veszi célba. Megállapítja, hogy a cukormonokultúra gyors elterjedése Barbadoson és az Antillák más szigetein az angol (ill. francia) piaci igényekből

táplálkozott, a rabszolgák számának növekedésével járt együtt, s az ültetvényes gazdaság rövid fénykora után – még a 17.–18. században – mindenütt gyors hanyatlást eredményezett.

Kubában, bár ötven évvel hamarabb kezdtek cukrot termelni mint Barbadoson, a piac hiánya, a rabszolgabehozatal tilalma, s a spanyol koronára más korlátozó rendelkezései miatt a cukorgazdaság térhódítása lassúbb volt, mint pl. az angol Antillákon.

A termelés a 18. század végétől kezdett növekedni. Guerra a következő tényezőket veszi figyelembe a gyorsulás serkentőjeként: Havanna elfoglalását az angolok által 1762-ben, aminek fő következményét a gőzgép megjelenésében látja. A flotta-rendszer megszüntetését, s a kereskedelmi korlátozások részleges feloldását III. Károly uralkodása idején; az Egyesült Államok függetlenné válását (1776), ami Kuba számára egy hatalmas piac ígértét hordozta. S végül mint döntő tényezőt említi a Haiti-i forradalmat, a francia Antillák virágzó kávé- és cukornád ültetvényeinek pusztulását.

E változásoktól ösztönzést kapott a kubai cukorgazdaság, s a 19. század elejétől gyors ütemben váltak a lángok martalékává a felégetett kubai erdők, hogy helyet adjanak a kávénak, a dohánynak, s mindenek előtt a cukornádnak.

A gazdaság átalakulása demográfiai változásokkal járt együtt.

A rabszolgabehozatal felgyorsult, három évtized alatt a – szabad és rabszolga – színes lakosság meghatszorozódott, miközben a fehérek aránya 44 %-ra csökkent.

A cukor térhódítását (ami különösen 1840–1860 közt volt nagyarányú) a 18. századtól 1860-ig megbízhatóan jelzi az ingeniók (= cukornádfeldolgozó) számának növekedése. 1860-ban mintegy 2000 feldolgozó üzem működött. Ez a terjeszkedés azonban még nem járt együtt a latifundium kialakulásával, a termelés alapvető tényezője a közép- és kisbirtok volt. Ramiro Guerra ezt különösen fontosnak tartja, mert véleménye szerint a kubai nemzet formálódásában döntő tényező volt ez a tulajdonosi réteg, amelynek birtokai 45 és 222 caballeria között váltakoztak.

A latifundium kialakulásának korszaka a 19. század közepétől a 20. század elejéig datálható. Első eleme a gépesítés, amely létrehozta a feldolgozó üzem új típusát, a central-t. A nagy gyárak tőkeerős tulajdonosai egyre több földet szereztek meg, s fokozatosan a central függőségébe vonták a kistermelőket, akik kénytelenek voltak feladni saját üzemeiket. Így megjelent a termelő új típusa is, az egyik póluson – a század végére – a részvénytársaság, a másikon a függő bérlő.

A koncentrációs folyamatot előmozdította, hogy a függetlenségért vívott két háború sok kis- és középbirtokost tönkretett.

A gyárak, centralok erejét növelte a vasútépítés kibontakozása is. A tőkeerős vállalkozók és társaságok magánvasútakat hoztak létre. Guerra véleménye szerint ez gátat vetett a közhasznú vasútak fejlesztésének, amelyek bizonyos fokú függetlenséghez segítették az önálló kistermelőket.

A függetlenségi háború után az amerikai megszállás jelentette a végső lökést a monokultúrán alapuló latifundiumrendszer kialakulásában. Szabadá vált az út a külföldi tőke beáramlása előtt, s az ország termőterületeinek jelentős része a Kubát ideális terepnek tekintő USA-cégek birtokába került.

A könyv XIV. fejezetében Ramiro Guerra tíz tézisben foglalja össze a cukorlatifundiumok kialakulása által előidézett gazdasági és társadalmi változásokat. A már említetteken (a független kistermelő bérlővé változtatása stb.) kívül legfontosabb megállapításai a következők: A monopólium felgyorsította a városiasodást, létrehozta az agrárproletariátust. A munkaerő-import (braceros) révén leértékelt a kubai munkást, s csökkentette a vásárlóerőt. A külföldi piacokhoz való kötődés elsorvasztotta Kuba kereskedelmét és iparát, évről-évre erősítve Kuba alávetettségét.

A könyv ötödik részében Ramiro Guerra határozottan kifejti: a latifundizmus túltermeléshez, gazdasági és politikai függőséghez, Barbados mintájára Kuba fokozatos elszegényedéséhez vezet. Guerra kidolgoz egy mérsékelt, hangsúlyozottan a törvényesség alapján álló programot is. Ennek fő elemei: 1. a latifundiumok terjeszkedésének meggátlása törvényekkel, 2. a munkaerő-import betiltása, 3. a kistermelők megerősítése, földhöz juttatása, illetve a termelés-feldolgozás állami szabályozása.

Az 1933-as forradalom, amely eltávolította Machadót, gazdasági programjában Ramiro Guerra javaslatait visszhangozta. 1940-ben pedig az új alkotmány lényegében ezeket az elképzeléseket fogalmazta törvénnyé. Guerra idealizmusát bizonyítja, hogy ekkor úgy vélte — legalábbis ezt bizonyítja az *Azúcar y población* harmadik kiadásának előszava —, hogy a törvények révén sikerült gátat vetni a latifundizmusnak, s Kuba elindult a valódi függetlenség útján. Ennek ellenére kétségtelen, hogy 1927-ben a mű antilatifundista és antiimperialista mondanivalója forradalmi impulzusokat adott a közgondolkodásnak.

Paradox módon mindez Ramiro Guerra politikai jobbrafordulásával párosult. Az *Azúcar y población* megjelenése után Guerra a gazdasági ügyek fő szakértői közé számított (már korábban is voltak kapcsolatai a nagytőkével, 1924-ben az ültetvényesek érdekképviseleti szervezetének felkérésére

tanulmányt írt a kubai cukoripar negyedszázados fejlődéséről), s magas tisztséget vállalt Machado adminisztrációjában, az elnök közvetlen munkatársa lett.

A Machadóval való politikai azonosulás miatt az 1933-as forradalom kitörésekor Guerra emigrációba kényszerült, s csak a harmincas évek végén tért vissza Kubába. Az USA-ban töltött emigrációs évek alatt írta meg másik objektíve antiimperialista hangvételű munkáját az Egyesült Államok területi terjeszkedéséről: *La expansión territorial de los Estados Unidos a expensas de España y de los países hispanoamericanos* (1935).

A negyvenes évektől kezdve felerősödtek Ramiro Guerra politikai nézeteiben és tudományos – elsősorban közgazdasági – tevékenységében a konzervatív vonások. Mint a nagybirtok érdekképviselői szervezetének, az Asociación Nacional de los Hacendados-nak a tisztségviselője írt néhány apologetikus célzatú munkát, amelyekben nemcsak szükségszerűnek, de bizonyos fokig jogosnak is tartja a monokultúra kialakulását és létezését. Ilyen pl. a *La industria azucarera en Cuba* (1940) – A cukoripar Kubában – és a *Filosofía de la producción cubana, agrícola e industrial* (1944) – A kubai mezőgazdasági és ipari termelés filozófiája – c. írása.

Történeti műveinek és nevelői tevékenységének eredményeképp a negyvenes években már körvonalazódott egy ún. Guerra-iskola, amelyet elsősorban a gazdaságtörténeti érdeklődés jellemezett. A mai marxista történészek közül ennek az iskolának a tagjaként kezdte működését pl. Julio Le Riverend és José Luciano Franco.

A negyvenes években azonban már más, Guerráénál elsősorban politikai szempontból haladóbb irányzatok is léteztek a kubai történetírásban. Itt *Emilio Roig de Leuchsenring* nevét kell megemlítenünk, aki mint „Havanna Város Történésze” antiklerikalizmusával és a függetlenségi küzdelmek szellemi hagyatékának gondos feltárásával hívta fel magára a figyelmet. 1941-ben ő hozta létre a Havannai Történeti Múzeumot is. Legismertebb műve „A Platt-cikkely története” (*Historia de la Enmienda Platt*, 1935).

A polgári történetírás mellett azonban a negyvenes években megjelent egy erőteljes marxista irányzat is, amelynek fő képviselői Carlos Rafael Rodríguez és Sergio Aguirre voltak. A marxisták bírálták a pozitivistá történet-szemléletet, s Kuba történetének osztályszemléletén alapuló felülvizsgálatát sürgették.

A Guerra-iskola legmonumentálisabb vállalkozására 1952-ben, a közsátság kikiáltásának ötvenedik évfordulóján került sor. Ramiro Guerra, José M. Pérez Cabrera, Juan J. Remos és Emeterio Santovenia szerkesztésé-

ben tíz kötetben kiadták A Kubai Nemzet Történetét (*Historia de la Nación Cubana*). Az adatgazdag, sok szerzőt felvonultató, de általános vélemény szerint igen egyenlőtlen színvonalú munka legkiemelkedőbb fejezetei közé tartoznak a Julio Le Riverend által írt gazdaságtörténeti részek, amelyek később önállóan is napvilágot láttak (*Historia Económica de Cuba*, 1971).

Ramiro Guerra y Sánchez utolsó jelentős vállalkozása a *Guerra de los 10 años* (A tíz éves háború). A két kötetes, több mint 800 oldalas munka, amely az 1868–1878 közötti első függetlenségi háború történetét dolgozza fel, 1950–1952-ben jelent meg. A mű felvonultatja Ramiro Guerra történetírói munkásságának minden pozitív elemét, nyomokban még az anti-imperialista gondolat is fellelhető benne.

Korábbi könyveihez képest előrelépés, hogy differenciáltabb képet rajzol a függetlenségi mozgalomban résztvevő társadalmi csoportokról. Az 1938-ban megjelent *Manual de historia de Cuba* (Kuba Történetének Kézikönyve) gondolatmenetét követve a *Guerra de los 10 años* részletesebben taglalja a rabszolgaság fenntartása körüli ellentéteket. Kimutatja, hogy a rabszolgamunkát alkalmazó hacendadók jelentős része igényelte egy erős hatalom védelmét, s ezért reformista politikát követett, nem kötelezte el magát a függetlenség ügye mellett. Ramiro Guerra véleménye szerint 1868-ban a kubai társadalom fő jellemzője a faji, gazdasági, politikai és társadalmi státuszban megnyilvánuló heterogenitás volt. A mű legérdekesebb fejezetei kétségtelenül azok, amelyek ezt a megosztottságot a regionális ellentétek (Oriente, Camagüey, La Habana provinciák eltérései) elemzésével bizonyítják. Ez a könyv a tíz éves háború történetének máig legrészletesebb feldolgozása, nem véletlen, hogy 1959 óta is többször kiadták.

Az ötvenes években Ramiro Guerra y Sánchez fokozatosan visszavonult a közélettől és a tudományos munkától. Még módjában volt figyelemmel kísérni, hogy a forradalom győzelme után munkásságának fő eredményei hogyan váltak valóban az egész nép közkincsévé. Műve akkor is korszakos jelentőségű lenne, ha csak az *Azúcar y población en las Antillas*-t írta volna meg. Kétségtelen azonban, hogy a kubai nemzet kialakulásának kutatásával, a gazdasági tényező fontosságának felismerésével, s a tudományos módszerek alkalmazásával és terjesztésével Ramiro Guerra – szemléletének polgári korlátai ellenére is – ennél jóval többet adott a kubai történetírásnak.

Legjobb gondolatai továbbfejlesztve hatnak a mai marxista történészgeneráció kutatásaiban is.

IRODALOM

- José A. Portuando*: *Hacia una nueva historia de Cuba* (Crítica de la época) Las Villas, 1975 27—47. l.
- Gloria García*: *Las ideas históricas de Ramiro Guerra* (Guerra de los 10 años 1. k., Havanna, 1972 XV—XXXIII. l.
- Carlos R. Rodríguez*: *El marxismo y la historia de Cuba* Havanna, 1944
- Angel Augier*: *La literatura* (Facetas de la vida de Cuba Republicana) Havanna, 1952)

Ramiro Guerra y Sánchez fontosabb művei:

- José A. Saco y la educación nacional, Havanna, 1915
- Nociones de historia de Cuba, Havanna, 1917
- Un cuarto de siglo de evolución cubana, Havanna, 1924
- Historia de Cuba (1492—1607) I—II. k., 1921, 1925
- Azúcar y población en las Antillas, Havanna, 1927 (első kiadás)
- La expansión territorial de los Estados Unidos a expensas de España y de los países hispanoamericanos, 1935
- Manual de historia de Cuba, 1938
- La industria azucarera en Cuba, Havanna, 1940
- Filosofía de la producción cubana, agrícola e industrial Havanna, 1944
- Mudos testigos, Havanna, 1948
- Historia de la Nación Cubana, 1—10. k. Havanna, 1952
- Por las veredas del pasado, Havanna, 1957
- Guerra de los 10 años 1—11. k., Havanna, 1950, 1952

Kukovecz György

A TÖRTÉNETÍRÁS LATIN-AMERIKA MUNKÁSMOZGALMÁRÓL

Az *összefoglaló* kötet után kutató Robert J. Alexander, Victor Alba, Boris Goldenberg, Rollie E. Poppino angol és német nyelvű köteteit¹ találhatja meg. Ha röviden jellemezni akarjuk e köteteket, nyíltabb-burkoltabb antikommunista alapállásról, erős burzsoá apologiáról kell számot adnunk. Ezek az 1950–70-es években írott munkák „alapműnek” számítanak nemzetközileg, s döntően befolyásolják-befolyásolhatják a latin-amerikai munkásmozgalomról, kommunista mozgalomról kialakított képet a kapitalista országokban, s néha sémákat viszontláthatjuk ismeretterjesztő írásokban egybe-büti is. Feltűnő az is e könyveket kézbe véve, hogy országoként elkülönítve tárgyalják e témát, ami arra utal, hogy a latin-amerikai munkásmozgalom történetének fejlődési folyamata még kevésbé ismert, ezért könnyebb egymás mellett leírni az egyes országok munkásmozgalmát. Jellemző ezekre az összefoglalásokra az is, hogy szűk, politikátörténeti aspektusból kerülnek elő a kérdések. Mégis, e munkák hatalmas bibliográfiái mellékleteikkel és vitatható gondolatmenetükkel is kiindulópontja lehetnek további kutatásoknak, feltárt adataikat a későbbi kutatásoknak számításba kell venni. E művek mellett Carlos Rama és Martin H. Sable kontinentális igényű bibliográfiája² segítheti a kutatót munkája elindulásában.

Ezekon túl, csupán a nemzetközi munkásmozgalomról szóló többkötetes szovjet tankönyvben, valamint W. Z. Foster magyarul is hozzáférhető könyvében található átfogó információkat a kutató.³

A szovjet Latin-Amerika-kutatás is produkált néhány kontinentális áttekintést nyújtó könyvet, elsősorban a szakszervezeti mozgalomról. Ezek ugyancsak országoként adnak információkat a munkásmozgalomról, bár nem tudományos, hanem csupán ismeretterjesztő céllal íródtak.⁴

Latin-Amerika munkásmozgalmának kutatása az 1960-as évek második felétől kapott lendületet, s úgy tűnik, hogy a részkutatások, túllépve az első „nagy nevek” – Alexander, Alba – sémáin, sok újdonsággal és tárgyilagossággal járultak hozzá a latin-amerikai munkásmozgalom történetének összképéhez. A különös, bár nem meglepő, csupán az, hogy a kutatók között túlsúlyban vannak a nem-latin-amerikai kutatók. S azt sem szabad hinnünk, hogy ma már súlyának megfelelően kezeli e témát a Latin-Amerika-kutatás.

A legfontosabb eredmény a forráspublikációk – egyelőre ugyan még gyér – megjelenése. Ez a munkásmozgalom nagy személyiségei – Recabarren, Baliño, Mariátegui, Mella, Luis C. Prestes, Codovilla – írásainak összegyűjtését jelentette elsősorban⁵, de különösen Kuba, Mexikó, Argentína, Chile, Peru esetében átfogó igényű dokumentumkötetek is születtek⁶. Ezek közül kiváltképp a forradalmi Kuba történéseinek erőfeszítései jelentősek. Kézbe vehetünk számos kiemelkedő forrásértékű memoárt is.⁷ E publikált forrásanyag rendkívül nagyjelentőségű, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a sajtóanyagokon kívül más forráshoz (levéltári anyag!!) szinte lehetetlen hoz-

zájtni. A zürzavaros levéltári állapotokon kívül leggyakrabban a gátló politikai feltételek teszik lehetetlenné ilyen anyagok megismerését. Ezért találhatunk oly gyakran munkásmozgalmi tárgyú tanulmányok forrásai között inkább Latin-Amerikából *küldött* követségi anyagokat, semmint például latin-amerikai rendőrségi vagy más levéltári iratokat. Mindezzel a kutatás nehézségeire kívánunk utalni.

A feldolgozásokat áttekintve több típust láthatunk. Egyik csoportba a latin-amerikai kommunista pártok vagy más munkásszervezetek saját kiadású történeti munkái tartoznak. A kubai, a chilei, a mexikói, az argentin, a perui, az uruguayi, a kolumbiai kommunisták párttörténete mellett néhány anarchista szerző műve érdemel említést⁸. Ezek forrásértéke igen jelentős.

Önálló csoportot jelentenek a latin-amerikai politikai pártokról írt monográfiák, ahol fontos adatokat találunk a munkásszervezetekre és pártokra vonatkozóan is.⁹ Ugyanezt lehet elmondani az ún. „populista”, nemzeti reformista jellegű pártokról szóló irodalomról is, amely érintőlegesen, de jelentős anyagot tárt fel e pártok munkáskapcsolatairól, munkásszervezeteiről.¹⁰

Az elmúlt két évtizedben jelentős monografikus jellegű nemzeti-országos szintű áttekintések születtek. J. N. Solomonoff az argentin munkásmozgalom korai korszakáról, E. Rodrigues és Dulles a brazil kommunista pártról írt összefoglaló művet. Fontos munkák jöttek létre a chilei munkássajtóról, Recabarrenről, Mariáteguiról, Lombardo Toledanóról, és e munkák jelzik, hogy a korábbi nyílt és durva antikommunizmus tért vesztett a történeti irodalomban. A munkásmozgalom ügyeit szimpátiával kezelő, bár ideológiailag sokféle (polgári liberális, kereszténydemokrata, szociáldemokrata nézetek mellett marxista igényű) értékelések a jellemzőek. Ez alól természetesen kivételek továbbra is vannak: Victor Alba, D. L. Hermann, K. M. Schmitt mexikói munkásmozgalomról írt könyvei, J. Garcia Montes és A. A. Avila kubai kommunista pártról írt monográfiája¹¹ ezt a nyílt antikommunista vonalat viszik tovább.

Különös figyelmet érdemelnek az elmúlt évek szovjet kutatásai, melyeket több igen alapos monográfia megjelenése jelzett. Forrásbázisukat és szemléletüket tekintve A. M. Zorinának a kubai munkásmozgalom történetének korai korszakáról írt műve és B. I. Koval'-nak a brazil munkásmozgalomról közölt hatalmas monográfiája érdemel külön említést, de kiemelkedő eredmény F. A. Garanyin műve is a chilei népfrontról.¹² Ami a marxista történetírásban természetes, az a latin-amerikai munkásmozgalomtörténet nemzetközi irodalmában még újdonság: a gazdasági-társadalmi fejlődésbe ágyazottan, más politikai erőkkal való kapcsolatában ábrázolják az illető ország munkásmozgalmát.

Különösen figyelemre méltóak az elmúlt évek folyóiratokban megjelent tanulmányai, melyek a legfrissebb, legmélyebb információkat adják e témáról. Etekintetben a latin-amerikai munkásmozgalom korai korszakáról írottak érdemelnek említést, mert a résztanulmányok összevetése alapján, úgy tűnik, formálódóban van egy plasztikus összkép a munkásosztály és -mozgalom *kialakulásának* folyamatáról. A városi munkásosztály formálódásáról szóló tanulmányokban nagy szerepet kapott a brazil, argentin és uruguayi esetben az európai bevándorlás; jelentősen újat tudunk az agrárproletariátus és a bányászság kialakulásáról Kuba, Mexikó, Peru, Chile, Argentína és Brazília esetében.¹³ A munkásszervezkedések első lépéseiről szóló tanulmányokban fontos helyet kapott az első és a második Internacionáléhoz kapcsolódó szervezetek

kutatása¹⁴, Chile és Kuba esetében az első önálló lépések és sajátos szervezeti formák (mancomunal, lectura)¹⁵. Széles irodalma van a századeleji mexikói munkásmozgalomnak és a proletariátus részvételének a mexikói forradalomban.¹⁶

E korai időszakról szóló résztanulmányok összevetése feltárja az egyes térségek munkásmozgalmának fejlődése közötti eltéréseket, típusokat, s lehetővé teszi azt is, hogy nemzetközi keretben helyezzük el Latin-Amerika munkásmozgalmát. Kiderül, hogy a közép-kelet-európai országok munkásmozgalmával *egyidőben*, az 1850/60-as években kezd kialakulni e térségben a munkásmozgalom, melynek lelassulása, „elkanyarodása” az imperialista tőkebehatolás felgyorsulásával kezdődött meg. A munkásmozgalom első nagy korszaka a századelőn a szocialisták és anarchisták küzdelmének jegyében telt el.

A résztanulmányok összevetése során kitűnik az is, hogy Latin-Amerika hat országához képest (Kuba, Mexikó, Brazília, Argentína, Uruguay, Chile) a többi ország munkásmozgalma később alakult ki. A század első évtizedeiben Peru, Kolumbia, Bolívia, Ecuador követi az első csoportot, Venezuela a 30-as években zárkózik fel, a többi országban csak a 30-as évek végétől kezdődik a munkásmozgalom kialakulása.

Az első világháborút követő időszakról kevesebb az elemző résztanulmány. A megjelent könyvek, tanulmányok összehasonlítása alapján azonban megállapítható, hogy az 1920-as évtized a kommunisták-anarchisták, anarchoszindikalisták küzdelmét jelentette, amikor is az anarchizmus a munkásmozgalom perifériájára szorult. A 30–50-es években a kommunista mozgalom viszont az ún. populista pártok munkásmozgalomban történő hódításával került szembe, s a kommunista-populista küzdelem határozta meg a munkásmozgalmon belüli konfliktusokat.

Bár a két világháború közötti időszak munkásmozgalmának történetét fő vonalakban talán már rekonstruálni lehet, a kutatások ma még igen sporadikus jellegűek, és csak a kezdeteknél tartanak¹⁷. E korszakban különösen fontos lenne a Komintern és a latin-amerikai munkásmozgalom kapcsolatának kutatása. E kérdéskörben ugyanis számos antikommunista klisé van forgalomban, s maradt mindmáig válasz nélkül.

A szakirodalom áttekintése feltárja azt a tényt is, hogy a második világháború utáni időszak és az 50-es évek kutatása – munkásmozgalomtörténeti szempontból – *még nem kezdődött el*, az 1960-as évek pedig inkább a politikai vitairódalom, semmint a történeti kutatás tárgya. A latin-amerikai munkásmozgalom történetének kutatásával kapcsolatosan hadd tegyünk néhány általános megjegyzést! Az első feltűnő tény, hogy a néger, indián, mulatt, mesztic és ázsiai eredetű munkást – a fehér dolgozók mellett – tömörítő munkásmozgalom és munkásosztály kutatásakor lényegében még fel sem merült a „faji kérdés”, az etnikai tényező számbavétele. Mindez akkor, amikor a Latin-Amerika-történeti kutatásokban *általában* egyre erőteljesebben fordul a faj- és osztály összefüggése felé a figyelem.¹⁸ A munkásmozgalomtörténeti tanulmányok ma még túlságosan európai sémák szerint vizsgálják e kérdéseket. E probléma szélesebb vonatkozása, hogy a munkásmozgalomtörténet kutatása csak a latin-amerikai *tőkés fejlődés* sajátosságaival egybekapcsolva, a *nemzetté-válás* széles folyamatában elhelyezve (itt kapnak értelmet a „faji kérdés”, az európai bevándorlás – a munkásság osztállyá szerveződésével összefüggésben) lehet eredményes – ettől pedig még igen csak távol vagyunk. Mindenesetre, a más irányú, de céljainkra is felhasználható történeti tanulmányok azt a következtetést adják, hogy a munkásosztály kialakulásának két nagy fázisa volt. Az első kb. 1929/33-ig tartott, amikor az európai bevándor-

lás volt az *ipari* munkásság kialakulásának fő bázisa. A második szakaszban – mely még ma sem zárult le – az agrárvidékekről érkeztek az új proletárok.

Hogy a latin-amerikai munkásmozgalom fejlődésénél az etnikai szempontoknak nagy fontosságot kell tulajdonítani, kiderül, amikor néprajzi vagy szociológiai tanulmányok kerülnek kezünkbe. Ezekben számos „munkásmozgalmi téma” található – például ha városi négerekről esik szó.¹⁹ Ugyanígy az európai bevándorlásról szóló munkák is jelentős „munkásmozgalmi aspektussal” szolgálnak.²⁰

A szocialista országok Latin-Amerika-kutatásában milyen helyet foglalnak el a munkásmozgalomtörténeti témák?

A szovjet példákra utalás már jelezte a választ: vannak ilyen kutatások. Mégis, a Latin-Amerika-kutatások egészét tekintve ezek marginális jellegűek. A szovjet kutatásokban a közgazdasági és politikai témák dominanciája látszik (bár ez utóbbiakban munkásmozgalmi témák jelentős helyet kapnak), de magában a Latin-Amerika történeti kutatásokban – elsősorban kiemelkedő eredményeikkel – jelen vannak a munkásmozgalomtörténeti témák is. Lengyelországban és az NDK-ban, ahol jelentős Latin-Amerika történetének kutatása, elsősorban a jelenkortörténeti vonatkozásai jelennek meg a munkásmozgalomnak.²¹ Talán hazánkban kezd kialakulni Latin-Amerika munkásmozgalmát 1959 előtti időszakban is kutató irányzat a szovjet kutatások mellett. A kubai és a perui munkásmozgalom és a kubai forradalom kutatásán túl jó eredménytel kecsegtető munka folyik az argentin és a brazil munkásmozgalom témakörében, s több kezdő kutató tette meg első lépéseit e témakörben.²²

Ha ehhez az összképhez még hozzávesszük, hogy a latin-amerikai kommunista pártok többsége nincs abban a helyzetben, hogy saját múltját kutassa, és ennek tanulságait feltárja, úgy a szocialista országok Latin-Amerika-kutatásaiban az ilyen témák arányát rossznak tekinthetjük. Ebben a vonatkozásban nagyobb – és összehangolt – erőfeszítésekre lenne szükség. Tudományos hasznosságán túl e kutatások segítséget jelenthetnének a latin-amerikai munkásmozgalom számára is!

Anderle Ádám

JEGYZETEK

1. *Victor Alba*: Le Mouvement Ouvrier en Amerique latina. Paris, 19 ; Uő.: Politics and the Labor Movement in Latin America. Stanford, 1968.
Robert Alexander: Communism in Latin America. New Brunswick-New Jersey. 1957.; Uő.: El movimiento obrero en América Latina. Mexico, 1967.
Boris Goldenberg: Kommunismus in Lateinamerika. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1971.; Uő.: Los sindicatos en América Latina, Hannover, 1967.
Rollie E. Poppino: International Communism in Latin America: A History of the Movement. 1917–1963. New York, 1964.
2. *Carlos M. Rama*: Die Arbeiterbewegung in Lateinamerika. Bibliographie.
Martin H. Sable: Communism in Latin America. Los Angeles, 1968.
3. Munkásmozgalom a kapitalista országokban. (1959–1961). Budapest, 1962. Kosuth; A nemzetközi munkásmozgalom és a nemzeti felszabadító mozgalom történe-

- te. Budapest, 1964. Kossuth; Isztorija mezsduarodnovo rabocsevo i nacional'no osvobogitel'novo dvizsenyija. IV. Moszkva, 1978.; *William Z. Foster*: Az amerikai földrészt rövid politikai története. Budapest, 1952. Rövid összefoglalás *V. I. Jermolajev* – *A. F. Sulgovszkij*: Rabocsee i kommuniszticeszkoe dvizsenyije v Latinszkaj Amerike. Moszkva, 1970.
4. Profsozjuzü sztran Juzsnoj Ameriki. Moszkva, 1966.; Szelszkie trudjahsieszja Latinszkaj Ameriki. Moszkva, 1962.; Polityiceszkie partii sztran Latinszkaj Ameriki: ideologija i polityika. Moszkva, 1965.
5. *Luis E. Recabarren*: Obras. La Habana, 1976.; *J. C. Jobet* – *J. Barria* – *L. Vitale*: Obras selectas de Luis Emilio Recabarren. Santiago de Chile, 1971.; *Carlos Baliño*: Documentos y artículos. La Habana, 1976.; *Julio Antonio Mella*: Documentos y artículos. La Habana, 1975.; *José Carlos Mariátegui*: Obras Completas. I–XX. kötet. Lima, 1957–1961.; Uő.: Hét tanulmány a perui valóságról. Budapest, 1977.; Documentos de Luis Carlos Prestes. Buenos Aires, 1947.; *Victor Codovilla*: Sztati i recsi. 1926–1956. Moszkva, 1957.
6. CTAL. 1938–1948. Resoluciones de sus asambleas. Mexico, 1948.; *Adrian Patroni*: Los trabajadores en la Argentina. Buenos Aires 1898.; *Hobart Spalding*: La clase trabajadora argentina! Documentos para su historia. (1890. 1912) Buenos Aires, 1970, *Alberto Cornejo*: Programas politicos de Bolivia. Cochabamba, 1949, El Movimiento Obrero Cubano. Documentos y artículos. 1865–1925. La Habana, 1975, Pensamiento Revolucionario Cubano. La Habana, 1971; Primer Congreso Obrero Socialista celebrado en Motul, Estado de Yucatán. Mexico, 1977; *Ricardo Martínez de la Torre*: Apuntes para una interpretación marxista de historia social del Peru. Lima, 1949. I–IV. kötet.
7. *Jacinto Oddone*: Historia del socialismo argentino. I–II. kötet. Buenos Aires, 1934; *J. Huitrón*: Origenes e historia del movimiento obrero en Mexico. Mexico, é. n.; *Eudocio Ravines*: La gran estafa. Mexico é. n. (1952); *Pedro Parra*: Bautismo y fuego del Proletariado Peruano. Lima, 1969.
8. *Partido Comunista Argentina*: Esbozo de Historia del Partido Comunista de la Argentina. Buenos Aires, 1947, *Rubens Izkaró*: Voznyikovenyie i razvityie profsozjuznovo dvizsenyija v Argentine. Moszkva, 1962; *Diego Abad de Santillan*: La F.O.R.A. Ideologia y trayectoria del movimiento obrero revolucionario en la Argentina. Buenos Aires, 1971; *Pedro Saad*: CTE y su papel historico. Guayaquil, 1968; *Hernan Ramirez Necochea*: Origen y formación del partido comunista de Chile. Santiago de Chile, 1965; Uő.: Historia del movimiento obrero en Cile. Antecedentes- siglo XIX. Santiago de Chile, é. n.; *Partido Comunista de Colombia*: Treinta años de lucha del Partido Comunista de Colombia. Bogotá, 1960.; *Pedro Serviat*: 40 aniversario de la Fundación del Partido Comunista. La Habana, 1965, *Jorge del Prado*: 40 años de lucha (Partido Comunista Peruano, 1928–1968). Lima, 1968; *Francisco R. Pintos*: Historia del movimiento obrero del Uruguay, Montevideo, 1960, (orosz kiadás, 1964); *Eugenio Gomez*: Historia del Partido Comunista del Uruguay hasta el año 1951 Montevideo, 1961 (Gómez az UKP fötitkára volt 1954-ig, a könyvet leváltása után adta ki).
9. *Robert Alexander*: Latin American Political Parties. New York–Washington–London, 1973; *Federico G. Gil*: La politica latinoamericana. Santiago de Chile, 1957; *Alberto Ciria*: Parties and Power in Modern Argentina. New York, 1974; *Mark*

- Falcoff*—*Ronald H. Dolkart*: Prologue to Peron. Argentina in Depression and War. 1930–1943. Berkeley—Los Angeles—London, 1975; *Carlos R. Melo*: Los partidos políticos argentinos. Córdoba, 1964; *Herbert S. Klein*: Parties and Political Change in Bolivia. Cambridge, 1969; *Rene L. Echaiz*: Evolución histórica de los partidos políticos chilenos. Buenos Aires—Santiago de Chile, 1971; *David E. Blank*: Politics in Venezuela, Boston, 1973; *Glen L. Kolb*: Democracy and Dictatorship in Venezuela, 1945–1958. Connecticut, 1978.
10. *Robert Alexander*: Prophets of the Revolution. New York, 1962; *Hernandez Arregui*: Peronismo y socialismo, Buenos Aires, 1973; *Walter Little*: Party and State in Peronist Argentina, *Hispanic American Historical Review* (továbbiakban HAHR), 1973, 4. sz., *John Wirth*: Tenentismo in the Brazilian Revolution of 1930. HAHR, 1964, 2. sz., *Jorge E. Gaitán*: Las ideas Socialistas en Colombia. Bogotá, 1963; *German Guzman*—*Orlando Fals Borla*—*Eduardo Umaña Luna*: La violencia en Colombia. I–II. Bogotá, 1962; *Luis E. Aguilar*: Prologue to the Revolution. Ithaca—London, 1972; *Grant Hilliker*: The Politics of Reform in Peru. The aprista and other mass parties of Latin America. Baltimore—London, 1971; *Jeffrey L. Klaiber*: The Popular Universities and the Origins of Aprismo. 1921–1924. HAHR, 1975, 4. sz.; *S. I. Stein*: Populism and Mass Politics in Peru: The political behavior of the Lima. Working classes in the 1931 presidential election. Stanford Univ. 1973.
  11. *Jorge N. Solomonoff*: Ideologías del movimiento obrero y conflicto social. De la Organización Nacional Hasta la Primera Guerra Mundial. Buenos Aires, 1971; *Guillermo Lora*: Historia del movimiento obrero boliviano. I–II. kötet, La Paz—Cochabamba, 1947; *Dulles*: Anarchists and Communists in Brasil, 1900–1922. Austin—London, 1973; *Edgar Rodrigues*: Socialismo e sindicalismo no Brasil. 1675–1913. Rio de Janeiro—Guanabara, 1969; *Oswaldo Arias*: La prensa obrera en Chile. Chillán, 1970; *Julio C. Jobet*: Luis Emilio Recabarren. Los orígenes del movimiento obrero y del socialismo chileno. Santiago de Chile, 1955; *Miguel Urrutia Montoya*: Historia del sindicalismo en Colombia. Medellín, 1976; *José A. Portuondo*: „La Aurora” y los comienzos de la prensa y de la organización obrera en Cuba. La Habana, 1961; *Jose R. Muñiz*: El movimiento laboral cubano durante el periodo 1906–1911. Santa Clara, 1962; Uő.: El Primer Partido Socialista Cubano. La Habana, 1962; *Evelio Telleria*: Los congresos obreros en Cuba. La Habana, 1973; *Barry Carr*: El movimiento obrero y la política en Mexico, 1910–1929. I–II. kötet, Mexico, 1976; *Moises Gonzales Navarro*: Las huelgas textiles en el Porfiriato. Puebla, 1970; *Alfonso López Aparicio*: El movimiento obrero en Mexico. Antecedentes, desarrollo, tendencias. Mexico, 1952; *Robert P. Millon*: Mexican Marxist. Vicente Lombardo Toledano. Chapell Hill, 1966; *Lenin y Mariátegui*, Lima, 1970; *Jorge del Prado és mások*: Vigencia de José Carlos Mariátegui, Lima, 1972.; *Hernando Aguirre Gamio*: Mariátegui: destino político, Lima, 1975; *Ronald H. Chilcote*: The Brazilian Communist Party. Conflict and Integration. 1922–1972. New York, 1974.
- Wladimir Turialsky*: El movimiento obrero uruguayo. Montevideo, 1973; *Jorge Garcia Montes*—*Antonio Alonso Avila*: Historia del Partido Comunista de Cuba, Miami, é. n.; *Victor Alba*: Las ideas contemporáneas en Mexico. Mexico—Buenos Aires, 1960; *Donald L. Hermann*: The Comintern in Mexico. New Jersey, 1974; *Karl M. Schmitt*: Communism in Mexico, Austin, 1965.
12. *B. I. Koval*: Isztorija brazilszkovo proletariata (1857–1967). Moszkva, 1968;

- A.M. Zorina*: Rabocsee dvizsenyie na Kube. 1850–1925. Moszkva, 1975, *F. A. Garanyin*: Narodnŭj front v Csili. 1936–1941. Moszkva, 1973.; *Emmi Kroesz*: Rabocsee dvizsenyie Veneszuélü. Moszkva, 1977. Jelentős anyagot tartalmaznak a szovjet kiadású ország-történetek is. Vö. például *G.Z. Szasin*: Bolívia. Ocserk novejszej isztorii. Moszkva, 1976; *Sz.A. Gonionszkij*: Kolumbija. Isztoriko-etnograficeszkije ocserki. Moszkva, 1973; *M. Sz. Alperovics–H. M. Lavrov*: Ocserki novoj i novejszej isztorii Mekszikai. Moszkva, 1960.
13. *Guy Bourde*: La condition ouvrière á Buenos Aires á la fin du XIXe–au debut du XXe–siècle. *Le Mouvement Social*, 1973, 3. sz.; *Paul B. Goodwin*: The Central Argentine Railway and the Economic Development of Argentina. 1854–1881. HAHR. 1977, 4. sz.; *Donna J. Guy*: The Rural Working Class in Nineteenth Century Argentina. *Latin American Research Review*; 1978. XIII. 1. sz.; *Steven S. Volk*: Class, Union, Party: The Development of a Revolutionary Union Movement in Bolivia (1905–1952). *Science and Society*; 1975. 1. sz.; *Sheldon L. Maram*: Labor and the Left in Brazil, 1890–1921: A Movement Aborted. HAHR. 1977. 2. sz.; *Maria Luiza Marcilio*: Industrialization et mouvement ouvrier a Sao Paulo au debut du XXe–siècle. *Le Mouvement Social*, 1965. okt.–nov. 53. sz.; *Tulio Halperin Donghi*: ? Para qué la inmigración? Ideologia y politica inmigratoria y aceleración del proceso modernizador: el caso argentino. (1810–1914). *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*. Band 13, 437–489. old.; *Friedrich Katz*: Labor Conditions on Haciendas in Porfirian Mexico: Some Trends and Tendencies. HAHR. 1974. 1. sz.; *Harvey A. Levenstein*: The AFL and the Mexican Immigration in the 1920: An Experiment in Labor Diplomacy. HAHR, 1968. 2. sz.; *Alberto Flores Galindo*: Los mineros de Cerro de Pasco. 1900–1930. Lima, 1974.
  14. *Carlos Rama*: Historia del movimiento obrero y social latinoamericano. Barcelona, 1976; *G. Haupt*: Militans sociaux démocrates allemands au Brésil (1893–1896). *Le Mouvement Social*, 1973, 84. sz.; *Raul Jacob*: Aux origines du mouvement syndical en Uruguay: les mutuelles et la section régionale de l'AIT. (1871–1880). *Le Mouvement Social*, 1973, 84. sz.
  15. *Jose R. Muñiz*: La lectura en las tabaquerías. La Habana (különnyomat).
  16. *Rodney D. Anderson*: Mexican Workers and the Politics of Revolution. 1906–1911. HAHR. 1974. 1. sz.; *John M. Hart*: The Urban Working Class and the Mexican Revolution: the Case of the Casa del Obrero Mundial. HAHR. 1978. 1. sz.; *Jean A. Meyer*: Les ouvriers dans la Révolution mexicaine: les bataillons rouges. *Annales*, 1970. 1. sz.
  17. A korábbi műveken túl lásd még *Robert Alexander*: Trotskism in Latin America. Stanford, 1973; *Jorge Ovando*: Sobre el Problema Nacional y Colonial de América. La Paz, 1961; *Carlos Rama*: Die soziale und Arbeiter-Bewegung im südlichen Amerika (Argentinien, Chile und Uruguay) von 1929 bis 1939. Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt Universität zu Berlin (különnyomat); *Cordell J. Robinson*: El movimiento gaitanista en Colombia (1930–1948). Bogotá, 1976; *Peter H. Smith*: The Social Base of Peronism, HAHR, 1972. 1. sz.; *Herbert S. Klein*: David Toro and the Establishment of „Military Socialism” in Bolivia. HAHR, 1965. 1. sz.; Uő.: German Busch and the Era of „Military Socialism” in Bolivia. HAHR, 1967. 2. sz.; *Paul W. Drake*: The Chilean Socialist Party and Coalitions Politics. HAHR, 1973. 4. sz.; *Jack Ray Thomas*: The Evolution of a Chilean Socialist: Marmaduke Grove.

- HAHR. 1967. 1. sz.; *Neill Macaulay*: The Sandino Affair. Chicago, 1967; *Thomas P. Anderson*: El Salvador's Communist Revolt of 1932. Lincoln, 1971; *David Nicholls*: Idéologie et mouvements politiques en Haiti, 1915–1946. *Annales*, 1975, 4. sz.; *Fabio Grobart*: The Cuban Working Class Movement from 1925 to 1933. *Science and Society*, 1975. 1. sz.; *José A. Tabares del Real*: La revolución del 30: sus dos últimos años. La Habana, 1973.
18. Vö. *Magnus Mörner* (kiadó): Race and Class in Latin America. New York–London, 1971.
19. Egy kubai példát illusztrációként: *Rafael L. Lopez Valdes*: La Sociedad Secreta („abakua”) en un Grupo de Obreros Portuarios. *Etnología y Folklore* (La Habana), 1966, 2. sz. 5–27. old.
20. *N. V. Korolov*: Emigración de Rusia a la América Latina a fines del siglo XIX, comienzos del siglo XX. *Jahrbuch–13*, 31–37. old.; *José Gentil da Silva*: A emigracao para America nos séculos 19 e 20 e a historia nacional: Os Portugueses e a America. *Jahrbuch–13*, 107–131. old.; *Dietrich von Delhaes–Guenther*: La influencia de la inmigración en el desarrollo y composición étnica de la población de Rio Grande do Sul. *Jahrbuch–13*, 420–433. old.; *Altiva Pilatti–Cecilia Maria Westphalen*: O censo dos alemaes de Parana em 1917. *Jahrbuch–13*. 404–419. old.; *Nicolás Sanchez–Albornoz*: The Population of Latin America. A History. Berkeley–Los Angeles–London, 1974.
21. Lásd a *Lateinamerika* című Semesterbericht köteteit (Rostock) és az *Estudios Latinamericanos* (Varsó) évkönyv számait.
22. Erről az olvasó *Tóth Ágnes* e számban közölt bibliográfiai összeállításából tájékozódhat.

LATIN-AMERIKA A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSBAN

BIBLIOGRÁFIAI VÁLOGATÁS 1945–1979

E bibliográfiát azzal a szándékkal készítettük, hogy *kiegészítsük* az eddigi Latin-Amerika-bibliográfiákat, illetve a részben Latin-Amerikával foglalkozókat is.

A kiegészítésen túl a *válogatás* további szempontjai a következők voltak: elsősorban azt tartottuk szem előtt, hogy az egyes munkák a történettudomány szempontjából tartalmaznak-e fontos, esetleg új adatokat, következtetéseket.

A rokon tudományok közül (régészet, néprajz, művészettörténet) elsősorban olyan munkákat vettünk be (ld. Kolombusz előtti Latin-Amerika), melyeknek a korszak kutatásának jellegéből fakadóan, részben hézagpótló szerepük van. Ily módon néhány ismeretterjesztő munkát is felvettünk a bibliográfiába.

Az *általános munkáknál* egy bibliográfiát és egy nagy összefoglaló munkát előrevettünk.

A munkákat a továbbiakban, *Latin-Amerika korszakai* szerint egységekre osztottuk. Ezen belül az anyag viszonylag kis terjedelme nem indokolt tematikus felosztást. Az anyag túlnyomó része Bolíviával, Peruvál és Kubával foglalkozik – mely a hazai Latin-Amerikával kapcsolatos tudományos érdeklődés szféráit és a tudományos kutatás lehetőségeit is tükrözi –, így az egyes korszakokon belül földrajzi szempontok szerint csoportosítottunk: az Andok- és a Karib-térség anyagát külön-külön, a többi anyagot összevonva vettük egy-egy egységbe. A *magyar vonatkozású* anyagot külön csoportosítottuk. Néhány összefoglaló művet leszámítva, gyűjtésünk kronológiai zárószakasza a kubai forradalom.

LATIN-AMERIKA. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Latin-Amerika Bibliográfia. Összeáll.: Reguly Ernő

Bp. 1977, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 331 l.

WITTMAN Tibor: Latin-Amerika története

I. kiad. Bp. 1971. Gondolat 503 l.

II. kiad. Bp. 1978. Gondolat 484 l.

ANDERLE Ádám: Protestáns egyházak és szekták Latin-Amerikában

Világosság 1974, 2. sz. 97–102. l.

BENKŐ Judit: Latin-Amerika kulturális fejlődése

MSZMP KB. Társadalomtudományi Intézet

Bp. 1978. Kossuth K. 436 l.

BENKŐ Judit: Modern irodalom és társadalmi valóság Latin-Amerikában

Valóság 22. évf. 1979, 2. sz. 70–83. l.

- HARASZTI, Zsuzsa: La dependencia social, factor determinante de la humillación
Acta lit. hung. 17. évf. 1975, 1–2. sz. 239–356. l.
- KÁDÁR, Béla: Las principales tendencias del desarrollo de las fuerzas productivas de América Latina
Bp. 1977, MTA KESZ Soksz. 82. l.
(Studies on developing countries 91)
- KÁDÁR Béla: Latin-Amerika gazdasági dilemmái
Bp. 1977, Közgazdasági és Jogi K. 342 l.
- KÁDÁR, Béla: Main Phases of Development in Latin-American Economy
Acta Oecon. 13. 1974, 1. sz. 89–115. l.
- KARCZAG Gábor: Latin-Amerika a kubai forradalom után
Bp. 1968. Kossuth K. 203 l.
- NAGY Gábor: Dél-Amerika a szovjet történetírásban
Acta Debreceniensis Ser. Historica 4.
Debrecen 1965, 133–150. l.
- NAGY, Gábor: SZSZSZR i Latinszkaja Amerika (iz isztorii usztanovlenija politiceszkih i ékonomieszkih otnosenij)
Acta Univ. Debreceniensis Ser. Historica 7/2.
Debrecen, 1968, 119–145. l.
- SOBIESKI Artúr: A latin-amerikai diktatúrák történelmének irodalmából.
Világtörténet 1966, 12. sz. 107–118. l.
- SOBIESKI Artúr: A szovjet történetírás Latin-Amerikáról
Világtörténet 1966, 11. sz. 91–96. l.
- TOLNAI György: Meddig jutott el a kapitalista úton a „harmadik világ”?
Történelmi Szemle. 1971, 1–2. sz. 228–237. l.
- TOLNAI György: Ősközösségi formák a harmadik világban
Világosság 1972, 4. sz. 209–214. l.
- WITTMAN Tibor: A latin-amerikai agrártörténet néhány mai irányzata
Agrártörténeti Szemle 1967, 3–4. sz. 571–575. l.
- WITTMAN Tibor: A latin-amerikai „feudalizmus” kialakulásának vitás kérdései
(XVI–XVII. század)
Századok 1972, 6. sz. 1293–1332. l.
- WITTMAN, Tibor: El aporte común de América Latina y Europa Central a la génesis del capitalismo
Estudios Históricos N° 8. Marilia 1969, 79–92. l.

KOLOMBUSZ ELŐTTI LATIN-AMERIKA

- ÁGH Attila: Az amerikai prekolumbián civilizációk termelési módja
Világosság 1971, ápr. melléklet. 37. l.
- BENEDEK István: Varázslás és orvoslás az azték, maya és inka birodalomban.
Bp. (1976) Magvető 173 l.
- BOGLÁR Lajos: A maya indiánok kultúrája és művészete
Művészet 1962, 12. sz. 6–9. l.

MAYOR Máté: Yucatánban – a mayák földjén.

Valóság 1965, 8. sz. 44–54. l.

MATOLCSI János: A kukorica eredetének titka. A mexikói ásatások legújabb eredményeiről.

Élet és Tudomány 1966, 21. évf. 2. sz. 62–66. l.

TÖRÖCSIK Zoltán: A prekolumbián mezoamerikai indián civilizációk keletkezése, fejlődése és sajátosságai, különös tekintettel az olmék és maya civilizációkra. Egyetemi doktori disszertáció (Bp.) 1975, ELTE 159 l.

VEZÉRFI Károly: A capulli rendszer Mexikóban.

Élet és Tudomány 1965, 20. évf. 8. sz. 352–356. l.

LATIN-AMERIKA A 16–18. SZÁZADBAN. GYARMATI KORSZAK

ANDRÁS László: Alapos gyanú. A Kolumbusz rejtély. Bp. 1977. Magvető 174 l.

ÁCS Tivadar: Maximilianus Transylvanus, a Megallanos-expedíció krónikása. Filológiai Közlöny 1961, 7. évf. 1–2. sz. 126–131. l.

WITTMAN Tibor: A gyarmati Latin-Amerika történeti kutatásának néhány kérdése. Acta Univ. Szegediensis, Acta Historica XXVIII Studia Latinamericana II. Szeged, 1968. 15–28. l.

WITTMAN Tibor: Az Újvilág képe Comenius didaktikai műveiben. Acta Univ. Szegediensis Acta Historicae Litterarum Hungaricarum. X–XI. Szeged, 1971, 1–14. l.

WITTMAN, Tibor: Estudios económicos de Hispano-América colonial. Bp., 1979. Akadémiai K. 295. l.

WITTMAN, Tibor: F. Vitoria y los derechos económicos de los españoles en las Indias. Acta Univ. Szegediensis, Acta Historica XLVI. Studia Latinoamericana VI. Szeged, 1973. 3–10. l.

WITTMAN, Tibor: La crisis europea del siglo XVII e Hispanoamérica Anuario de Estudios Americanos XXVIII. Sevilla, 1971. 25–44. l.

Andok-térség

ANDERLE Ádám: A kuraka a gyarmati társadalomban. Századok, 1978. 4. 722–729. l.

ANDERLE Ádám: Indián polgári forradalom? (Megjegyzések a II. Tupac Amaru felkelés gazdasági-társadalmi hátteréhez) Agrártörténeti Szemle XIX. évf. 3–4. sz. 1977, 374–389. l.

ÉDER XAVÉR Ferenc: Rövid leírás a Jézus Társasága népnyelven Moxonak nevezett tartománya misszióiról (Részlet) (Közread. és bev.) Boglár Lajos, Bognár András: Éder Xavér Ferenc leírása a perui missziókról a XVIII. századból. Ethnographia 1975, 1. sz. 181–192. l.

KUKOVECZ György: Potisi – Egy gyarmati társadalom néhány problémája egy bányavárosban. Egyetemi doktori disszertáció (Szeged) 1973 JATE 175 l.

- WITTMAN, Tibor: Algunos Problemas Económicos de Bolivia Colonial Potosí–Bolivia 1969, 134 l.
- WITTMAN Tibor: Az andesi népek nemzetté válásának egyes gazdasági feltételei a gyarmati korszak végén. Acta Univ. Szegediensis. Acta Historica XLI. Studia Latinoamericana V. Szeged, 1972, 33–56. l.
- WITTMAN Tibor: Bolívia. Egy dél-amerikai államalakulás gazdasági-társadalmi háttere. Századok 1968, 5–6. sz. 897–914. l.
- WITTMAN, Tibor: El período proteccionista del pensamiento económico de Bolivia. José María Delance. Iberoamericana Pragencia I. Praga, 1967, 109–121. l.
- WITTMAN, Tibor: La riqueza empobrece. Problemas de crisis del Alto Perú colonial en la „Guía” de P. V. Cañete y Dominguez. Acta Univ. Szegediensis. Acta Historica XXIV. Studia Latinoamericana I. Szeged, 1967, 1–25. l.
- WITTMAN, Tibor: Las Cajas Reales de Potosí a fines de la época colonial. Acta Univ. Szegediensis. Acta Historica XXXII. Studia Latinoamericana. III. Szeged, 1969, 1–34. l.
- WITTMAN, Tibor: Reflexiones sobre las ideas económicas de José María Delance. Revista „Universidad”, Potosí 1967, 1–23. l.
- WITTMAN, Tibor: Sociedad y economía de Cochabamba, la „Valencia del Perú” en 1793. Revista de Indias XXXI. 1971. 125–126. sz. 367–376. l.
- WITTMAN, Tibor: Ultimos días de la azoguería potosina Acta. Univ. Szegediensis. Acta Historica XLI. Studia Latinoamericana V. Szeged, 1972. 3–32. l.
- WITTMAN, Tibor: El pape de la Intendencia de Potosí en la crisis del Banco de San Carlos (1795–1810) Acta Univ. Szegediensis. Acta Historica XXXV. Studia Latinoamericana IV. Szeged 1971. 45–60. l.

Karib-térség

- ANDERLE Ádám: José Martí, a politikus MSzMP KB Társadalomtudományi Intézet Bp. 1974. 40 l.
- NAGY László: Az ültetvényes gazdálkodás eredményeiről és problémáiról Haiti francia gyarmaton a XVIII. században. Agrártörténeti Szemle 16. évf. 1974, 1–2. sz. 202–212. l.
- TÓTH Ágnes: A dohánytermesztés története Kubában (18–19. század). Egyetemi doktori disszertáció. Bp. 1978. ELTE 148 l.
- WITTMAN Tibor: A kubai gazdaság választóút (1700–1762) Századok 1965, 4. 782–804. l.
- WITTMAN Tibor: A monokultúrák történetéhez a Karib térségben és Venezuelában (XVI–XVIII. sz.) Acta Univ. Szegediensis. Acta Historica XXII. Studia Mediaevalia Historiae Universalis 7. Szeged, 1966, 3–24. l.
- WITTMAN, Tibor: El tabaco en la Economía de las Antillas en los siglos XVII y XVIII. Teoría y Práxis. Revista Venezolana de Ciencias Sociales 1968, 2. sz. 83–92. l.; 1968, 3. sz. 45–60. l.

WITTMAN, Tibor: Reflexiones sobre la derrota del tabaco en las Antillas (siglos XVII y XVIII).

Acta Univ. Szegediensis. Acta Historica XVII. Szeged, 1965, 1–25. l.

LATIN-AMERIKA A 19–20. SZÁZADBAN

ANDERLE Ádám: A latin-amerikai kommunista pártok népfrentpolitikája (1936–1938)

A nemzetközi munkásmozgalom története. Évkönyv 1977. Bp.

ANDERLE Ádám: A modern Argentin hadsereg megteremtésének kérdéséhez: Czetz János

Hadtörténelmi Közlemények 1970, 2. sz. 225–233. l.

HORVÁTH Gyula: Agrármozgalmak Brazíliában a XX. század ötvenes–hatvanas éveiben. O. M. Tájékoztató 1976, 4. 112–127. l.

HORVÁTH Gyula: A juszticializmus: a peronizmus társadalomfilozófiája. Világosság 1978, 6. 392–397. l.

HORVÁTH Gyula: A kávé expanziója Brazíliában az 1929–33-as gazdasági világválságig. Agrártörténeti Szemle 21. 1979, 3–4. 464–487. l.

HORVÁTH Gyula: Az idegen tőke megnövekedett szerepe és feladata a brazil katonai kormányok expanziós politikájában. Egyetemi doktori disszertáció. Szeged, 1975, JATE 132 l.

JEMMITZ János: Az 1910–17. évi mexikói forradalom

Élet és Tudomány 1962, 17. évf. 35. sz. 1091–1095. l.

KARCAG Gábor: Ernesto Che Guevara

Bp. 1969, Kossuth K. 254 l.

KEREKES György: A latin-amerikai társadalmi harcok jellegéről

Elméleti és módszertani közlemények 8.

MSZMP Budapesti Bizottsága, Marxizmus–Leninizmus Esti Egyeteme Bp.

1972, 5–20. l.

KEREKES György: Az USA neokolonialista politikájának új vonásai Latin-Amerikában. Elméleti és módszertani tanulmányok. MSZMP Budapesti Biz. Marxizmus–Leninizmus Esti Egyeteme 1. (Bp. 1969. Kossuth K. 122 l.

KEREKES György: Latin-Amerika szakszervezeti mozgalma

Bp. 1969, Táncsics K. 79 l. illusztr.

KEREKES, György: Kubától Chiléig. Forradalom és ellenforradalom Latin-Amerikában. Budapest, 1973; Revolucia a kontrarevolucia v Latinskoj Amerike. Od Kuby po Chile. Bratislava 1976, 422 l.

KUKOVECZ György: Az argentin Nemzetközi Szocialista Párt megalakítása (1918)

A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből, Évkönyv. Bp. 1978, Kossuth K. 149–153. l.

SZILÁGYI Miklós: Az Argentin külpolitika alakulása a 2. világháború utolsó időszakában (A peronista külpolitika előtörténete) Acta Marxista–Leninistica 21. Tudományos Szocializmus tanulmányok KLTE Marxizmus–Leninizmus Tanszék csoportjának közleményei 132. Debrecen, 1975. 43–68. l.

- SZILÁGYI Miklós: Gazdasági-társadalmi változások Argentínában a 30-as években és a 40-es évek első felében. (A peronizmus keletkezésének gazdasági és társadalmi előzményei.) Acta Marxistica–Leninistica 22. Tudományos szocializmus tanulmányok KLTE Marxizmus–Leninizmus Tanszéki csoport közleménye 148. Debrecen, 1976, 93–117. l.
- SZILÁGYI Miklós: Perón és a munkásosztály. A „társadalmi igazságosság” programja és hatásának okai. Acta Marxistica–Leninistica 24. Tudományos szocializmus tanulmányok KLTE Debrecen 1978, 3–17. l.
- WITTMAN Tibor: A spanyol gyarmatok függetlenségi háborújának jellege az újabb történeti irodalomban. Világtörténet 1968, 16. sz. 74–82. l.

Andok-térség

- ANDERLE Ádám: Agrárkérdés Peruban az 1920-as években. Acta Univ. Szegediensis. Acta Historica T. XXXV. Studia Latinoamericana IV. Szeged 1971, 61–79. l.
- ANDERLE Ádám: A Perui Kommunisták Párt működésének kezdete (1930–1936) Párttörténeti Közlemények 1977. 1. sz. 67–106. l.
- ANDERLE Ádám: Az APRA ideológiájának alapvonásai a pártalakulás időszakában (1928–1932) Acta Univ. Szegediensis. Acta Historica XLVI. Studia Latinoamericana VI. Szeged 1973, 19–43. l.
- ANDERLE, Ádám: Comunistas y apristas en los años treinta en el Peru (1930–1935) Acta Univ. Szegediensis. Acta Historica. LXIII. Studia Latinoamericana X. Szeged 1978, 43–103. l.
- ANDERLE Ádám: Indián-kérdés, nemzetné válás. Peru a csendes-óceáni háború után. Tiszatáj 1974. 6. sz. 53–60. l.
- ANDERLE Ádám: J. C. Mariátegui és a perui munkásmozgalom az 1920-as években. Acta Univ. Szegediensis. Acta Historica LIX. Studia Latinoamericana IX. Szeged 1976, 57–83. l.
- ANDERLE Ádám: Politikai mozgalmak Peruban a két világháború között. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1976, 596 l.
- ANDERLE Ádám: Változások Peru társadalmában a XX. század első felében. Századok 1977. 2. sz. 230–269. l.
- GULYÁS András: Az indiánkérdés az 1920-as évek irodalmában és Mariátegui marxista koncepciója. Acta Historica. T. LIX. Acta Univ. Szegediensis. Studia Latinoamericana IX. Szeged, 1976. 25–43. l.
- KÁDÁR Béla: Új irányzatok Peru fejlődésében. Valóság 1971, 8. sz. 47–52. l.
- KEREKES György: Chile – egy tragédia tanulságai. Bp. 1976, Kossuth K. 234 l.
- KEREKES György: Chilei tanulságok. Műhelytanulmány MSzMP Közp. B. Társadalomtudományi Intézet. Bp. 1976, 272 l.
- KUKOVECZ György: Az 1952-es bolíviai forradalom. A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből, Évkönyv. Bp., 1977. Kossuth K. 183–190. l.
- LOVAS Gyula: Fasizmus és az osztályharc új feltételei Chilében Társadalmi Szemle. 1974, 73–80. l.

- SZILÁGYI István: A totális fasiszmus és az ellene folytatott harc egyes kérdései Chilében (1973–1976)
Egyetemi doktori disszertáció. Szeged, 1977, JATE 141 l.
- WITTMAN Tibor: A bolíviai agrárszerkezet és az 1953-as földreform
Agrártörténeti Szemle. 1968, 3–4. sz. 561–578. l.
- WITTMAN Tibor: A bolíviai függetlenségi háború néhány vonásáról
Századok 1971, 6. sz. 1256–1257. l.
- WITTMAN, Tibor: *Acdean Nations in the Making (Economic Condition and Independencia)*
Études Historique, Bp. 1970, 157–182. l.
- WITTMAN, Tibor: *Datos económicos de La Paz en vísperas de la guerra de independencia*
Acta Univ. Szegediensis. Acta Historica XXXII.
Studia Latinoamericana III. Szeged, 1969, 35–41. l.

Karib-térség

- ANDERLE Ádám: A guatemalai forradalom (1944–1954) A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. Évkönyv Bp. 1979. Kossuth K. 55–64. l.
- ANDERLE Ádám: A Kubai Kommunista Párt harca az antiimperialista egységért az 1930-as években. Tanulmányok, 1976. Az MSZMP Békés megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága. Békéscsaba 1976, 191–208. l.
- ANDERLE, Ádám: Algunos problemas de la revolución del pensamiento antiimperialista en Cuba entre las dos guerras mundiales: comunistas y apristas. Acta Univ. Szegediensis. Acta Historica. LII. Studia Latinoamericana VII. Szeged 1976, 850. l.
- ANDERLE Ádám: Megvalósult álmok. Interjú Fabio Grobarttal, a Kubai KP KB tagjával. Tiszatáj 33. évf. 1979. 1. sz. 41–47. l.
- BENKŐ Judit: Az Egyesült Államok ideológiai behatása Latin-Amerikában, hatása a kubai forradalom ideológiai fejlődésére.
Egyetemi doktori disszertáció. Szeged, 1974 JATE 164 l.
- BOGLÁR Lajos: Indiánok és neokolonializmus: egy venezuelai eset
Magyar Filozófiai Szemle 1975, 3–4. sz. 464–470. l.
- CSÉP Attila: Simón Bolívar (Életrajz)
Bp. 1973, Gondolat 205 l., 10 t.
- KEREKES György: A kubai forradalom átnövése szocialista forradalomba (1959–1962)
Tudományos szocializmus füzetek 40. Az Oktatási Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya (Bp.) 1976,
- KEREKES György: A kubai forradalmi erők stratégiájának és taktikájának néhány kérdéséről (1953–1959) O. M. Tájékoztató. Filozófia, politikai gazdaságtan, tudományos szocializmus. 1978, 5. 87–97. l.
- KEREKES György: A kubai forradalom fejlődésének nemzetközi feltételeiről (1960–1961) A Nemzetközi Munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1975/1976. (Bp.) Kossuth K. 200–205. l.

- KOMJÁT Irén: Forradalom és állam Kubában
Társadalmi Szemle 1962. 4. sz. 34–51. l.
- KOLLÁR Zoltán: Gondok és kibontakozás a kubai gazdaságban.
Valóság 1974. 7. sz. 90–99. l.
- KUKOVECZ György: Diákmozgalmak a kubai társadalmi-politikai küzdelmekben.
1922–1959 SZOTE Marxizmus–Leninizmus Intézet Tudományos Közlemények. Tanulmányok a marxizmus–leninizmus oktatás és kutatás területéről
Szeged, 1978, 97–116. l.
- KUKOVECZ György: Az egészségügy fejlődése Kubában
Tudományos közlemények SZOTE Marxizmus–Leninizmus Intézet. Szeged
1979, 5–16. l.
- SALGÓ László: A kubai forradalom és a Monroe-doktrína
Párttörténeti Közlemények 1963, 2. sz. 57–89. l.
- SALGÓ László: A kubai válság és történelmi előzményei
Társadalmi Szemle 1962, 12. sz.
- SALGÓ László: A Moncada ostromától a szocialista forradalomig
Társadalmi Szemle 1967, 11. sz.
- SALGÓ László: L’histoire de la révolution cubaine
Action N° 1964/4.

LATIN-AMERIKA – MAGYARORSZÁG

- ANDERLE Ádám: A felszabadulás és a latin-amerikai magyar emigráció
Tiszatáj 1971, 4. sz.
- ANDERLE Ádám: A 48-as magyar emigráció és Narciso López 1851-es kubai expedíciójá
Századok 1973, 3. sz. 687–710. l.
- ANDERLE, Ádám: Investigaciones acerca de la emigración húngara hacia América Latina.
En: La emigración europea a la América Latina: Fuentes y estado de investigación.
Colloquium Verlag, Bibliotheca Ibero-Americana Berlin, 1979, 229–240. l.
- ANDERLE, Ádám: La emigración húngara a América Latina después de la derrota de la revolución de 1848–49.
Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas.
Köln, 1976. Band 13. 73–84. l.
- ANDERLE, Ádám: La historio de las relaciones húngaro-latinoamericanos. Halász, Zoltán: Historia de Hungría, Bp. 1975, Corvina 2. kiadás függeléke 280–307. l.
- ANDERLE, Ádám – BENKŐ, Judit – TÓTH, Ágnes: La imagen de América Latina en Hungría. Varsó, 1978. 45 l.
- B(OGLÁR), Lajos: The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century Hungarian Travellers in South America
Acta Ethnographica 1955, 5. tom. 313–359. l.
(Éder Xavér Ferenc – Peru; Zakariás János – észak-kelet Brazília; Fáy Dávid – Bolívia)

- BOGLÁR Lajos: XVIII. századi magyar utazók Dél-Amerikában.
Ethnographia 1952. 63. évf. 449–462. l.
- ROZSNYAI Jenő: Latin-Amerika társadalmának és fejlődésének néhány kérdése a XX. században Magyarországon
Egyetemi doktori disszertáció Szeged, 1973 JATE 154 l.
- VARGA Ilona: Adalékok az Argentínába kivándorló magyarok életének alakulásához a két világháború között.
Acta Univ. Szegediensis, Acta Historica 46.
Studia Latinamericana VI. Szeged, 1973, 45–59. l.
- VARGA Ilona: A kivándorlás irányváltásai és a magyar kivándorlók beilleszkedése Latin-Amerikában a két világháború között. Acta Univ. Szegediensis. Acta Historica LVI. Studia Latinoamericana VIII. Szeged, 1976, 51 l.
- VARGA Ilona: Latin-amerikai magyar telepek és külképviseleteink a gazdasági világválság időszakában
Acta Szegediensis. Acta Historica. XXXV. Studia Latinoamericana IV. Szeged, 1971. 79–101. l.
- VARGA Ilona: Magyar kivándorlás Latin-Amerikában a két világháború között.
Kandidátusi értekezés Szeged 1977. 334. l. 63 t.
- VARGA Ilona: Magyarország kereskedelme a latin-amerikai országokkal a két világháború között.
Acta Univ. Szegediensis. Acta Historica. T. 41.
Studia Latinoamericana. V. Szeged, 1972, 57–76. l.
- WITTMAN, Tibor: En torno a los misioneros de Hungría en América española (Siglo XVIII.). Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamericas. Köln 1969, 150–157. l.
- WITTMAN, Tibor: Los metales preciosos de América y la estructura agraria de Hungría a los fines del siglo XVI. Acta Univ. Szegediensis. Acta Historica XXIV. Studia Latinoamericana I. Szeged, 27–35. l.
- WITTMAN, Tibor: Observaciones de un viajero húngaro sobre la Venezuela de los últimos años de los Monagas. Memorias de un viaje por América. Caracas É. n. 13–127. l.

Tóth Ágnes

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1978/III.

(Válogatás a nyugat-európai országok és az USA 1978-as folyóirataiból.)
(II. rész.)

AESC	= Annales ESC (Paris)
AHR	= The American Historical Review (Washington)
AHRF	= Annales Historiques la Revolution Francais (Paris)
AfS	= Archiv für Sozialgeschichte (Bonn)
BIHR	= Bulletin of the Institute of Historical Research (London)
CEH	= Central European History (Atlanta, Georgia, Emory Univ.)
CSSH	= Comparative Studies in Society and History (London)
D	= Der Donauraum
DAEM	= Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters
EEQ	= East European Quarterly (Univ. of Colorado)
ESR	= European Studies Review (London)
GG	= Geschichte und Gesellschaft (Göttingen)
GWU	= Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)
H	= History (London)
HT	= History and Theory
HZ	= Historische Zeitschrift (München–Berlin)
JfG	= Jahrbuch für Geschichtswissenschaft
JGO	= Jahrbuch für Geschichte Osteuropas (München)
MA	= Le Moyan Ages (Bruxelles)
MIÖG	= Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Wien)
MÖS	= Mitteilungen des Österreichisches Staatsarchivs
MS	= Le Mouvement Social (Paris)
NRS	= Nuova Rivista Storica (Roma)
ÖO	= Österreichische Osthefte (Wien)
QS	= Quaderni Storici
R	= Regiew (New York at Binghampton)
RH	= Revue Historique (Paris)
RHD	= Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
RHDGM	= Revue d'Histoire de la Deuxieme Guerre Mondiale
RHMC	= Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
RSI	= Rivista Storica Italiana (Napoli)
SCo	= Storia Contemporanea (Bologna)
SR	= Slavic Review (The Ohio State University)
SSt	= Studii Storici (Bologna)
Sü	= Südost-Forschungen (München)

VSW	= Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
VZ	= Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (München)
ZHF	= Zeitschrift für Historische Forschung (Berlin)
ZO	= Zeitschrift für Ostforschung (Mahrburg ad Lahn)

ELMÉLET, MÓDSZERTAN

ALATRI, P.: Ragione e ragion di Stato. (Az értelem és az államérdek.)

SSt, 19. 1978 : 3. 657–666.

A racionalizmus és irracionalizmus állandó küzdelme a felvilágosodás századában.

BECKER, H.-J.: Protestatio, Protest. Funktion und Funktionswandel eines rechtlichen Instruments. (Protestatio, Protest. Egy jogi eszköz funkciója és funkcióváltozása.) ZHF, 1978 : 4. 385–412.

Jogtörténeti, jogelméleti tanulmány a tiltakozásról, mint jogi eszközről, annak feladatáról és funkciójának megváltozásáról. A cikk első felében a protestatio – protestari elemzése a római és a középkori jogban, a II. részben az evangélikus rendek tiltakozását vizsgálja 1529-ben, végül a tiltakozás funkció és jelentésváltozását az Újkorban.

CANCINI, T. – FREZZA, D.: Psicoanalisi e storia: elementi per un dibattito.

(Pszichoanalízis és történelem: egy vita elemei.)

QS, 38. 1978 : máj.–aug. 710–731.

A tárgyra vonatkozó legújabb irodalom kritikai áttekintése.

CAPOGROSSI, L.: Il campo semantico della schiavitù nella cultura latina del terzo e del secondo secolo a. C. (A rabszolgaság szemantikai vonatkozásai a latin kultúrában a Kr. e. harmadik és második században.)

SSt, 1978 : 4. 717–733.

A terminológia elemzése, a fogalmak tartalmi, minőségi változásai.

COHEN, S.: Bolscevismo e stalinismo. (Bolszevizmus és sztalinizmus.)

SSt, 1978 : 4. 685–714.

A kontinuitás és diszkontinuitás problémája a kérdés historiográfiájában.

CONZE, W.: Sozialgeschichte der Familie. Neue Literatur – Problem der Forschung. (A család társadalomtörténete. Új irodalom – kutatási problémák az új irodalom fényében.)

VSW, 65. 1978 : 3. 357–370.

Tájékoztatót ad a legújabb nyugatnémet és angolszász szakirodalom alapján a történeti családkutatás módszertani problémáiról.

M[A]C CULLAGH, C. Behan: Colligation and classification in history. (Gyűjtőfogalmak és osztályozás a történelemben.)

HT, 17. 1978 : 3. 267–284.

A cikk W. H. Walsh megállapítását vizsgálja, miszerint a rendszerező, osztályozó természettudománnyal ellentétben a történészek inkább gyűjtőfogalmak szerint csoportosítják, magyarázzák az egyes eseményeket, előzményeiket ill. következményeiket véve alapul a jellemző jegyek felkutatásában. A gyűjtőfogalmak sokfélék lehetnek és nem mindig jelentenek egyben osztályozást is, az osztályozás viszont nem feltétlenül egyenlő az általánosítással.

DETTI, T. – MIRRI, M. – VILLANI, P.: L'insegnamento della storia. (A történelem tanítása.)

QS, 39. 1978 : szept.–dec. 1147–1179.

Problémák a történelemtanítás és történelmi kutatások megszervezésével kapcsolatban – egyetemi tapasztalatok a rokon diszciplínákkal való kapcsolatok lehetőségeire – az egyetem befejezése utáni kutatások intézményeken belüli elősegítése.

ELLIOTT, J. H.: Adamo e il Nuovo Mondo. (Ádám és az Újvilág.)

RSI, 90. 1978 : 3. 606–611.

XV–XVI. sz.-i európai elméletek az indiánok eredetéről.

FABER, K.-G.: The use of history in political debate. (A történelem szerepe a politikai vitákban.)

HT, 17. 1978 : 4. 36–67.

Bár igaz az, hogy a történelem az élet tanítómestere, mindig az adott történelmi körülményektől függ, hogy milyen mértékig kell ill. hajlandók a felek összeegyeztetni a történeti és a politikai realitásokat. Konkrét 19–20. századi példákon mutatja be a cikk a történelem példatár jellegét.

FRIEDMAN, H.: World market, state, and family farm: social bases of household production in the era of wage labor. (Világpiac, állam és családi gazdaság: háztáji termelés a bérmunka korszakában.)

CSSH, 1978 : 4. 545–586.

Az 1930-as években, a világpiac kialakulásakor a búzatermelésben uralkodó szerepre tettek szert a családi gazdaságok. A gépesítés fokozódásával és így a kisebb munkaerőigénnyel jól fel tudták venni a versenyt a világpiacon a növekvő bérek miatt gondokkal küszködő kapitalista termeléssel a nyugati világban.

FRIEDMAN, J.: Crises in theory and transformations of the world economy. (Az elmélet válsága és a világ gazdaság átalakulásai.)

R, 2. 1978 : 2. 131–146.

A vitaindítónak szánt cikk szerint elméleti modelljeink nincsenek összhangban a valósággal, így válságban van az „imperializmus-elmélet” is.

GROSS, D.: Jacob Burckhardt and the critique of mass society. (Jacob Burckhardt és a tömegtársadalom kritikája.)

ESR, 8. 1978 : 4. 393–410.

A 19. századi német gondolkodó megvetette a tömegek társadalmát, javíthatatlannak tartotta, élesen elválasztotta a „magaskultúrát” a tömegek alacsonyabbrendű megnyilvánulásaitól. Marx optimista kritikájával szemben pesszimizmust sugall, nagy hatással volt a 20. századi gondolkodásra.

HEUMOS, P.: Geschichtswissenschaft und Politik in der Tschechoslowakei. Entwicklungstrends der zeitgeschichtlichen Forschung nach 1945. (Történettudomány és politika Csehszlovákiában. A kortörténeti kutatások fejlődési trendjei 1945 után.)

JGO, 1978 : 4. 541–576.
Kutatási beszámoló.

ISNENGHI, M.: Valori popolari e valori „ufficiali” nella mentalità del soldato fra le due guerre mondiali. (Népi és „hivatalos” értékítéletek a katonai mentalitás köréből a két világháború között.)
QS, 38. 1978 : máj.–aug. 701–709.
A hivatalos ideológia behatolásának mértéke az alárendelt társadalmi osztályok tudatába.

HILLGRUBER, A.: Tendenzen, Ergebnisse und Perspektiven der gegenwärtigen Hitler-Forschung. (A jelenlegi Hitler-kutatás tendenciái, eredményei és perspektívái.)
HZ, 226. 1978 : 3. 600–621.
Az 1970-es években megjelent legfrissebb — elsősorban nyugat-német, angol, amerikai és Hitler-monográfiák áttekintése és kritikája.

JARAUSCH, K. H.: Promises and problems of quantitative research in Central European history. (A kvantitatív kutatások kilátásai és problémái a közép-európai történelemben.)
CEH, 11. 1978 : 3. 279–289.
A szerző megállapítja, hogy a kvantifikáció terén a Közép-Európával foglalkozó történészek messze elmaradnak a többiek mögött. Elemzi néhány nyugat-európai ország történeteinek álláspontját, a mérhető történelem útjában álló szemléleti és más akadályokat.

LEMARCHAND, G.: Un cas de transition du féodalisme au capitalisme: l'Angleterre. (A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet egy esete: Anglia.)
RHMC, 25. 1978 : 2. 275–305.
A 16. sz.-tól Angliában valójában már nem a feudális termelési rend dominál, mégis, a kapitalizmus csak a 18. sz.-tól uralkodik gazdasági téren. E két évszázad alatt a két termelési mód egymás mellett él.

MAZZA, M.: Ritorno alle scienze umane. Problemi e tendenze della recente storiografia sul mondo antico. (Visszatérés a humán tudományokhoz. Az antik világra vonatkozó legújabb historiográfia problémái és irányzatai.)
SSt, 19. 1978 : 3. 469–507.
A legújabb nemzetközi irodalom áttekintése.

MEIER, C.: Ein antikes Äquivalent des Fortschrittsgedankens: Das „Könnens-Bewusstsein” des 5. Jahrhunderts v. Chr. (A haladás eszméjének antik megfelelője: az i. e. V. század „képeség tudata”).
HZ, 226. 1978 : 2. 265–317.
Vita kérdés: Vajon az ókorban ismerték-e a haladás gondolatát? A válaszok a teljes tagadástól a teljes igenlésig terjednek. Jelenleg az igenlő tendencia az uralkodó. A szerző erre a vita kérdésre keresi a választ.

- MEINIG, D. W.: The continuous shaping of America: a prospectus for geographers and historians. (Amerika folyamatos formálódása: útmutató a földrajztudósok és történészek számára.)
 AHR, 83. 1978 : 5. 1186–1205.
- MIETHKE, J.: Geschichtsprozess und zeitgenössisches Bewusstsein – Die Theorie des monarchischen Papats im hohen und späteren Mittelalter. (Történelmi folyamat és egykorú tudat – A monarchikus pápaság elmélete az érett és késői középkorban.)
 HZ, 226. 1978 : 3. 564–599.
- MOSCAT, C. L.: Aristotele e la cronologia ateniese. (Aristoteles és az athéni kronológia.)
 RSI, 90. 1978 : 3. 595–605.
 Az ellentmondásos kronológiai adatok összevetése és vizsgálata – módszertani tanulmány.
- NICOLINO, F.: Trotskij e la psicoanalisi. (Trockij és a pszichoanalízis.)
 NRS, 62. 1978 : 5–6. 605–625.
 Trockij kapcsolatai a bécsi pszichoanalista körökkel, a pszichoanalízissel kapcsolatos állásfoglalása munkásságában.
- RADDING, C. M.: Evolution of medieval mentalities: a cognitive-structural approach. (A középkori mentalitás fejlődése: ismeretelméleti – strukturális megközelítés.)
 AHR, 83. 1978 : 3. 577–597.
 A 6–13. század közötti időszak vizsgálatánál a 11. századtól figyelhető meg változás az emberek morális, törvénnyel, társadalommal szembeni felfogásában. Az egyén kötelességeit, erkölcsi öntudatát hangsúlyozó korszak nem pusztán az antik „reneszánssal”, sőt a reneszánszot éppen ez a mentalitásváltozás termelhette ki a középkori Nyugat-Európában.
- LE ROY LADURIE, E. – GOY, J.: La dime et le reste. XIVE–XVIIIe siècle. (A dézsma és a dézsma alá nem eső javak.)
 RH, 527. 1978 : júl.–szept. 123–142.
 Foglalkozik a dézsmajegyzékek forrásértékével, majd az 1977-ben Párizsban megrendezett „Dézsma” konferencia eredményeit ismerteti.
 Függelék: A konferencián elhangzott előadások felsorolása, 139–142. p.
- RÜCKERT, J.: Zur Erkenntnisproblematik materialistischer Positionen in der rechts-historischen Methodendiskussion. (Materialista pozíciók megismerési problematikájához a jogtörténeti módszertani vitákban.)
 ZHF, 1978 : 3. 257–292.
 Vitacikk. Uwe Wesel: Zur Methode der Rechtsgeschichte (A jogtörténet módszeréhez) c. cikkével vitatkozik a szerző.

SAPELLI, G.: Per la storia del sindacalismo fascista: tra controllo sociale e conflitto di classe. (A fasiszta szakszervezeti mozgalom történetéhez: a társadalmi kontroll és az osztályharc között.)

SSt, 19. 1978 : 3. 627–656.

A szakszervezeti mozgalom intézményes átalakítása, a valódi érdekek ártérteklése a fasiszta rendszerben.

SCARDOZZI, M.: Comunità contadine e romanticismo rurale. (Parasztközösségek és falusi romanticizmus.)

QS, 39. 1978 : szept.–dec. 1115–1121.

„Az átmenet történetével” foglalkozó csoport kutatási eredményeinek feldolgozása a kapitalizmus előtti korszakra vonatkozólag – a tanulmányok módszertani hiányosságai, fontos szempontok figyelembe nem vétele.

SCHIEDER, T.: The role of historical consciousness in political action. (A történeti tudat szerepe a politikai cselekvésben.)

HT, 17. 1978 : 4. Bh. 17. 1–18.

A 20. század néhány kiemelkedő személyiségének (pl. Lenin, de Gaulle, stb.) példáján elemzi a cikk a történelmi jelentőségű tettek, események felismerésének képességét.

SCHULZE, H.: Die Biographie in der „Krise der Geschichtswissenschaft”. (Az életrajz a „történettudomány válságában”.)

GWU, 1978 : 8. 508–518.

A szerző véleménye szerint az utóbbi negyedszázadban rendkívül erősen visszaesett az életrajzok részaránya a tudományos munkák összletszámán belül.

ZIMMERMAN, W.: Dependency theory and the Soviet-East European hierarchical regional system: initial tests. (A függőség elmélet és a szovjet-kelet-európai hierarchikus regionális rendszer: kezdeti tesztek.)

SR, 37. 1978 : 4. 604–623.

Az elmélet hívei eddig elmulasztották összevetni a különböző rendszerű regionális egységek működését. A cikk úgy teszi próbára az elméletet, hogy a szovjet-kelet-európai függőségi rendszert összehasonlítja az USA-dél-amerikai rendszerrel az 1970-es években, vizsgálva a gazdasági, politikai és kulturális behatolást.

MARXIZMUS

BATES, T. R.: Il concetto di „cultura nazionalpopolare” di Gramsci. (Gramsci koncepciója a „nemzeti-népi kultúráról.”)

SCo, 9. 1978 : 3. 531–545.

A Gramsci koncepciójában körvonalazott „nemzeti-népi kultúra” lényege, elképzelései az ilyen típusú kultúra hegemoniájának megvalósítására.

BREY, T.: Zu den Grundlagen des Eurokommunismus: Der Jugoslawische Marxismus. (Az eurokommunizmus alapjaihoz: a jugoszláv marxizmus.)
D, 1978 : 4. 125–153.

HANISCH, E.: Die Marx-Rezeption in der österreichischen Arbeiterbewegung.

(A Marx-recepció az osztrák munkásmozgalomban.)

SF, 37. 1978. 92–121.

A szerző a következő kérdéseket vizsgálja:

– Mit ismertek Marxtól az osztrák munkásmozgalomban?

– Hogyan ismerték Marxot?

– Mit tudtak Marxról az osztrák munkások tömegei?

Az utolsó kérdés megválaszolásához az osztrák munkásosztály ideológiai- és gondolkodásbeli struktúráját is megvilágítja a szerző. A vizsgálat időpontja: 1867-től 1888/89-ig.

STOLLBERG, G.: Marx, Engels und der Historische Materialismus. (Marx, Engels és a történelmi materializmus.)

GWU, 1978 : 9. 541–565.

Elméleti tanulmány.

SEGÉDTUDOMÁNYOK

BANN, S.: Historical text and historical object: the poetics of the Musée de Cluny.

(A történelem írott és tárgyi emlékei: a Musée de Cluny poézise.)

HT, 17. 1978 : 3. 251–266.

A cikk a Musée de Cluny létrejöttét (1843-ban lett a francia államé), alapítójának felfogását, a múzeumi tárggyűjtés elveit, a tárgyi emlékek helyét elemzi a történetírásban.

GAMBI, L.: Un atlanta da 7 miliardi. (Egy 7 milliárdos atlasz.)

QS, 38. 1978 : máj.–aug. 732–747.

A Nemzeti Kutatási Tanács által kiadni készült olasz atlasz tervének kritikája.

SPRINGER, E.: Eine Quelle zum italienischen Schiffsbau des 17. Jahrhunderts im

Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv. (Egy forrás a XVII. századi olasz hajóépítéshez a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchívban.)

MÖS, 31. 1978. 26–40.

Két, XVII. századi olasz hajó tervrajza. A forrás részletes ismertetése, leírása.

HISTORIOGRÁFIA

BOYCE, D. G.: Public opinion and historians. (A közvélemény és a történészek.)

H, 63. 1978 : 208. 214–228.

A közvélemény fogalmának és kutatása módszereinek, lehetőségeinek elemzése

után a cikk a „politika-kutatók” és a történészek különböző megközelítési módjait mutatja be.

BUSINO, G.: All'epoca di Costanzo Rinaudo. (Costanzo Rinaudo korában.)

RSI, 90. 1978 : 4. 855–858.

Costanzo Rinaudo (1884–1922) történetfelfogása.

CONTE, G.: Mondo agrario e capitalismo organizzato: recenti libri tedeschi. (Agrárvilág és szervezett kapitalizmus: új német könyvek.)

QSt, 39. 1978 : szept.–dec. 1122–1130.

Az NSZK-ban folyó társadalomtudományi kutatások eredményeinek értékelése – a legújabb agrártörténeti munkák.

ESPOSITO, A.: La valutazione dell'opera di Bismarck nella Germania nazionalsocialista attraverso l'esame della storiografia e della pubblicistica. Parte prima.

(Bismarck működésének értékelése a nemzetiszocialista Németországban a historiográfia és a publicisztika vizsgálatán keresztül. 1. r.)

SCo, t. 9. 1978 : aug. 663–681.

FARR, J.: Hume, hermeneutics, and history: a „sympathetic” account. (Hume, a szövegmagyarázat és a történelem: együttérző megközelítésben.)

HT, 17. 1978 : 3. 285–310.

A történész „szimpátiája”, „beleélése” Hume morális történetmegközelítésének alapelve volt, s rokon a „verstehen-elmélettel”, 18. századi előfutárának Hume tekinthető.

FIELD, J. A. ifj.: American imperialism: the worst chapter in almost any book.

(Az amerikai imperializmus: csaknem minden könyv legrosszabb fejezete.)

AHR, 83. 1978 : 3. 644–668.

Az USA történetének 1880-as és 1890-es éveiről szóló történeti feldolgozások sematizmusa, retrospektív szemlélete ellen emel szót a szerző, megpróbál más magyarázatot adni a századvégi Amerika és a külvilág gazdasági, politikai kapcsolatainak természetére.

FUBINI, L. M.: Contributi e discussioni su alcuni aspetti del pensiero storiografico di Cesare Balbo. (Hozzászólások és viták Cesare Balbo historiográfiai felfogásának néhány vonatkozásával kapcsolatban.)

RSI, 90. 1978 : 4. 834–854.

A legutóbbi 10 év Balbo-interpretációinak mérlege.

GALASSO, G.: Una ipotesi di „blocco storico” oligarchico-borghese nella Napoli del '600: i „Seggi” di Camillo Tutini fra politica e storiografia. (Hipotézis egy oligarchikus-polgári „történelmi blokkról” Nápolyban az 1600-as években:

Camillo Tutini „Seggi” c. könyve a politika és historiográfia között.)

RSI, 90. 1978 : 3. 507–529.

Tutini irodalmi munkásságának politikai-társadalmi vonatkozásai – Nápoly kulturális élete a XVII. sz.-ban.

GOKHALE, B. G.: Nehru and history. (Nehru és a történelem.)

HT, 17. 1978 : 3. 311–322.

Indiában mind Gandhi, mind Nehru számára erős támaszt jelentett a múlt a 20. sz. politikai küzdelmeiben, de Nehru másként kezelte a múltat, mint Gandhi. A kettejük közötti történetfelfogásbeli különbséget és Nehrunak a történelem hasznával kapcsolatos elveit ismerteti a cikk.

JONES, G.: Studi sul darwinismo. (Tanulmányok a darwinizmusról.)

SSt, 1978 : 4. 831–846.

Historiográfiai áttekintés.

KELLOGG, F.: The historiography of Romanian independence. (A román függetlenség historiográfiája.)

EEQ, 12. 1978 : 3. 369–377.

Az 1877–78-as függetlenségi küzdelmekről megjelent műveket ismerteti röviden a cikk. Megállapítja, hogy még sok a tennivaló: több elsődleges forrást kellene közölni kritikai kiadásban, az eredeti nyelven. A kiemelkedő személyiségeket és intézményeket is részletesebben kellene tanulmányozni monográfiák keretében. Valamint szükség lenne a függetlenségi harc és a korabeli román nép társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális életének átfogó ismertetésére egy nagyszabású szintézis keretében.

MOMMSEN, W. J.: Social conditioning and social relevance of historical judgements.

(A történelmi ítéletek társadalmi meghatározottsága és érvényessége.)

HT, 17. 1978 : 4. Bh. 17. 19–35.

A történetíró ítéleteiben kétségtelenül befolyásolja bizonyos mértékig a társadalom, amelyben él. Eldöntendő tehát, hogy mennyire objektívek ítéletei a múltról.

SOT, M.: Historiographie episcopale et modèle familial en Occident au IXe siècle. (Püspöki történetírás és családmódel Nyugaton a 9. sz.-ban.)

AESC, 33. 1978 : 3. 433–449.

A szerző a Gesta Episcoporumok alapján püspöki családokat vizsgál és ezeket jellemzi.

VENTURI, F.: Le „Meditazioni sulla economia politica” di Pietro Verri. Edizioni e discussioni. (Pietro Verri „Elmélkedések a gazdaságpolitikáról” c. műve. Kiadásai és a körülötte folyó viták.)

RSI, 90. 1978 : 3. 530–594.

P. Verri munkája Milano XVIII. sz.-i gazdaság- és pénzpolitikájáról – egykorú hatása, visszhangja.

VIDAL-NAQUET, P.: Flavius Josèphe et Masada. (Josephus Flavius és Masada.)

RH, 527. 1978 : júl.–szept. 3–21.

Josephus Flavius: A zsidó háború című művében leírt, Masada város ostromakor történt események értékelése.

TECHNIKATÖRTÉNET

HAUSEN, K.: Technischer Fortschritt und Frauenarbeit im 19. Jahrhundert. Zur Sozialgeschichte der Nähnmaschine. (Technikai haladás és női munka a 19. században. A varrógép társadalomtörténetéhez.)

GG, 4. 1978 : 2. 148–170.

Az Egyesült Államokban már a múlt század ötvenes éveiben elterjedt a varrógép, mint az első technikai tömegfogyasztási cikk a piacon. Ezt követte a század végén a kerékpár. A varrógép ára és eladási módszerei egyaránt a későbbi tömegfogyasztási struktúra első megnyilvánulási formájaként értelmezhetőek. A cikk a továbbiakban a varrógépnek a nők társadalmi helyzetére gyakorolt hatását elemzi. Németországban a kispolgári rétegek asszonyai számára szinte kizárólagos lehetőséggé vált a konfekcióiparban való elhelyezkedés.

LUDWIG, K.-H.: Entwicklung, Stand und Aufgaben der Technikgeschichte. (A technikatörténet fejlődése, helyzete és feladatai.)

AFS, 18. 1978. 502–523.

Áttekintés az NSZK technikatörténeti kutatásairól, historiográfiai tanulmány, a technikatörténet története Marxtól napjainkig.

RAMMERT, W.: Technik und Industriearbeit in der soziologischen Forschung.

(Technika és ipari munka mint a szociológiai kutatás tárgyai.)

GG, 4. 1978 : 2. 234–246.

Ropohl cikkére „építő” Rammert a technikakutatás filozófiai, antropológiai és szociológiai alapjait igyekszik feltárni.

ROPOHL, G.: Historische und systematische Technikforschung. (Történeti és rendszeres technikakutatás.)

GG, 4. 1978 : 2. 223–234.

A szerző szerint az eddigi technikatörténeti kutatások csak kiegészítő szerepet játszottak, mintegy segédeszköz szerepet tölthettek be a történeti szintézisek megalkotásánál.

TÖRTÉNELEM TANÍTÁS

BUHR, Hermann de: Darstellung und Funktion der Hanse in den deutschen Schulgeschichtsbüchern der letzten hundert Jahre. (A Hanza ábrázolása és funkciója a német történelmi tankönyvekben az utolsó száz évben.)

GWU, 1978 : 10. 693–701.

DÜMLER, K. – GRASSMANN, S.: Geschichtsunterricht in der Bundesrepublik Deutschland. (Történelemoktatás az NSZK-ban.)

GWU, 1978 : 10. 629–649.

A „Német Történelemtanárok Szövetsége” 1977-ben körkérdest dolgozott ki, azzal a céllal, hogy képet kapjanak a 11 szövetségi állam történelemoktatásának

helyzetéről. A cikk részletesen mutatja be a különböző fokú osztályokban lezajlott felméréseket, s a körkérdés eredményeiből levonható következtetéseket. Számos táblázat, kimutatás egészíti ki a cikket.

KOSTHORST, E.: Von der „Umerziehung“ über den Geschichtsverzicht zur „Tendenzwende“. (Az „átneveléstől“ a történelemről való lemondáson át a „tendencia megváltozásáig“. A történelemoktatás öntertelmezése és közértékelése a háború utáni korszakban.)

GWU, 1978 : 9. 566–583.

A történelemoktatás története az NSZK-ban 1945-től 1975-ig.

ROHLFES, J.: Friedensforschung, Friedenspädagogik und Geschichtsunterricht.

(Békekutatás, békepedagógia és történelemoktatás.)

GWU, 1978 : 12. 745–777.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

BECKER, J.-J.: „L été 1914“ de Roger Martin du Gard, un ouvrage d'histoire?

(Roger Martin du Gard „1914 nyara“ c. könyve történelmi mű-e?)

RHMC, 25. 1978 : 2. 213–234.

Az író művében azt akarta bemutatni, hogyan kellett volna viselkedniük a pacifistáknak, hogy megakadályozzák a háborút. A könyvben ábrázolt szocialisták nem az 1914-esekre hasonlítanak, hanem olyanok, mint a huszas évek kommunistái. A szakszervezeti unio és a baloldali pártok összefogása is csak a Népfront alatt valósult meg úgy, ahogy ezt a regény leírja.

BREND, B.: Le développement de „l'observateur à la tour“ comme motif littéraire dans l'oeuvre de Chrétien de Troyes. (A „toronyőr“ mint irodalmi motívum fejlődése Chrétien de Troves életművében.)

MA, 1978 : 3–4. 443–477.

Irodalmi elemzés a XII. századi költő műveinek a mai olvasóra gyakorolt vizuális hatásáról.

BRUNI, F.: Traduzione, tradizione e diffusione della cultura: contributo alla lingua dei semicolti. (Fordítások, hagyományok és a kultúra terjedése: adalék a félműveltek nyelvéhez.)

QS, 39. 1978 : máj.–aug. 523–554.

Két 14. századi vulgarizáció elemzése.

CARDINI, F.: Alfabetismo e livelli di culture nell'età comunale. (Az írni–olvasnítás és a kultúra szintje a városállamok korában.)

QS, 38. 1978: máj.–aug. 488–522.

Az írás–olvasás iránti igény és szükséglet hirtelen megnövekedésének gazdasági és társadalmi okai.

CAROZZI, C.: Les fondements de la tripartition sociale chez Adalbéron de Laon.

(A társadalom hármass felosztásának alapjai Adalbéron de Laonnál.)

AESC, 33. 1978 : 4. 683–703.

Adalbéron de Laonnak a „Poème au roi Robert” c. művét vizsgálja. A mű 1027 és 1030 között keletkezett. A következő részekre osztja fel a társadalmat: oratores (papok), bellatores (katonák), laboratores (dolgozók). A cikkben a szerző ennek a felosztásnak a mélyebb gyökereit mutatja be, elsősorban filológiai módszerekkel.

CHALON, L.: Le poète du Cantar de mio Cid s'est inspiré de Salluste? (A Cantar de mio Cid költőjét Sallustius inspirálta?)

MA, 84. 1978 : 3–4. 479–490.

Nem fogadja el M. C. Smith hipotézisét, mely szerint a „Cantar” egyik epizódja (Castejón bevétele) a „Bellum Iugurthinum” egy részletének (Capsa elfoglalása) közvetlen átvétele lenne. A részlet eredetét az 1081-es történeti eseményekben kell keresni.

CHARTIER, R. – REVEL, J.: Université et société dans l'Europe moderne: position des problèmes. (Egyetem és társadalom a modern Európában: Problémafelvetés.)

RHMC, 25. 1978 : 3. 353–375.

Az újkori (16–18. sz.-i) egyetem összehasonlítása a középkorival.

DUCCINI, H.: Regard sur la littérature pamphlétaire en France au XVIIe siècle.

(A XVII. századi pamfletirodalom áttekintése.)

RH, 528. 1978 : okt.–dec. 313–339.

Mennyiségi szempontú áttekintés. A művek számát, a példányszámokat, a valóslási megoszlást, a főbb témákat mutatja meg.

FLORI, J.: Chevalerie et liturgie. Remise des armes et vocabulaire „chevaleresque

dans les sources liturgiques du IXe au XVe siècle (suite et fin.) (Lovagság és

liturgia. A fegyverek átadása és a „lovagi” szótár a IX–XIV. századi liturgikus forrásokban. Befejező rész.)

MA, 84. 1978 : 3–4. 409–442.

A „De benedictione novi militis” és a Szent Péter bazilika lovaggá ütésliturgiájának elemzése után megállapítja, hogy ezeket a király- illetve császárkoronázások ordo-jából kölcsönözték, de tartalmukat speciálisan lovagi etikának tekintették. (Függelék: A tanulmányban használt források közlése 427–442.)

FURET, F.: De l'homme sauvage à l'homme historique: l'expérience américaine dans la culture française. (A vadembertől a történelmi emberig: Amerika élménye a francia kultúrában.)

AESC, 33. 1978 : 4. 729–739.

A cikk az Amerika-mítosz alakulását kíséri végig elsősorban az irodalomban, Rousseau, Pauw, Chateaubriand és Volney műveiben. Az Amerika-mítosz az egyszerűség, a boldog vadság képzetéhez is kötődik körülbelül a jakobinus diktatúra bukásáig tartó időszakban. Később már az az elképzelés kerül előtérbe, hogy Amerika primitív társadalom, amit a tulajdonnak kell civilizálnia.

- GRIBAUDI, M.: *Storia orale e struttura del racconto autobiografico.* (Szóbeli történelem és az elbeszélte önéletrajzok struktúrája.)
 QS, 39. 1978 : szept.–dec. 1131–1146.
 Torinóban folyó kutatások az elbeszélések struktúrájával, az időhasználat változásával kapcsolatban.
- GREEN, W. P.: *The Karaite passage in A. Anatoli's Babi Yar.* (A karaitokról szóló rész Anatolij Kuznyecov *Babi Jar* c. regényében.)
 EEQ, 12. 1978 : 3. 283–287.
 A regény szerint 1941-ben Kijevben karaitokat végeztek ki a németek. Ez azonban további kutatásra és bizonyításra szorul, mivel a karaitákat sem a cári Oroszország, sem Németország nem tekintette zsidóknak és tilos volt ellenük fellépni.
- LAMM, H.: *Voltaire et l'idée de paix à l'occasion du bicentenaire de la mort de Voltaire.* (Voltaire és a béke gondolata Voltaire halálának kétszázadik évfordulója alkalmából.)
 RHD, 92. 1978 : 3–4. 262–274.
 A cikk e gondolat előfordulását a *Dictionnaire philosophique* és a *Siècle de Louis XIV.* c. művekben elemzi.
- LUCCHI, P.: *La Santacroce, il Salterio e il Babuino: libri per imparare a leggere nel primo secolo della stampa.* (Santacroce, Salterio e Babuino: könyvek az olvasás elsajátításához a nyomtatás első századában.)
 QS, 38. 1978 : máj.–aug. 593–630.
 A nyomtatás megindulásának hatása az írni-olvasn tudás terjedésére – a nyomdai termésnek a félművelt társadalmi osztályok számára szánt nagy hányada – az első tankönyv-jellegű kiadványok.
- MINNICH, N. H. – MEISSNER, W. W.: *The character of Erasmus.* (Erasmus jelleme.)
 AHR, 83. 1978 : 3. 598–624.
 A pszichiáter és a történész megpróbálja feloldani a látszólagos ellentmondásokat Erasmus jellemében és eljut egy pszichoanalitikai szempontból érthetőbb megoldáshoz, amely a történeti adatokkal is összhangban áll.
- PARENTE, F.: *Qualche appunto sugli Actus Beati Sylvestri.* (Néhány megjegyzés az Actus Beati Sylvestri-hez.)
 RSI, 90. 1978 : 4. 878–897.
 A Szilveszter-legenda kiadásai, forrásai.
- PETRUCCI, A.: *Per la storia dell'alfabetismo e della cultura scritta: metodi – materiali – quesiti.* (Az írni-olvasn tudás és az írott kultúra történetéhez: módszerek – anyag – problémák.)
 QS 13. 1978 : 2. 451–465.
 Források az írott kultúra történetének tanulmányozásához – A rokon diszciplínák bekapcsolása a legfontosabb problémák megoldására.

POKORNY, V.: *Clementia Austriaca. Studien zur Bedeutung der clementia Principis für die Habsburger im 16. und 17. Jahrhundert.* (Clementia Austriaca. Tanulmányok a clementia Principis jelentőségéhez a Habsburgoknál a 16. és 17. században.)

MIÖG, 1978 : 3–4. 310–364.

Az antik clementia Principis, clementia, mint a középkor uralkodó erénye, a Clementia Austriaca a korai újkor historiográfiájában, propagandájában és diszósító beszédeiben, a Clementia Austriaca, mint képi allegória.

SEIDEL-MENCHI, S.: *Un'opera misconosciuta di Erasmo? Il trattato pseudo-cipriano „De duplici martyrio”.* (Erasmus egy ismeretlen munkája? A Ciprianus álneve alatt megjelent értekezés „A kettős vértanúságról”.)

RSI, 90. 1978 : 4. 709–743.

Az Erasmus által Ciprianus püspök munkájaként kiadott értekezés szerzőségének vizsgálata – szövegelemzés.

SIMONE, R.: *Scrivere, leggere e capire.* (Írni, olvasni és megérteni.)

QS, 38. 1978 : máj.–aug. 666–682.

frott szövegek vizsgálata tartalmuk, kifejezés módjuk, struktúrájuk szempontjából.

De SIMONE, A.: *Sull'iconologia di Pavel Florenskij.* (Pavel Florenskij ikonológiájáról.)

NRS, 62. 1978 : 5–6. 626–634.

Módszertani szempontok a képmagyarázathoz.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

BAUMGART, W.: *Die grossen Friedensschlüsse der Neuzeit (1435–1945). Ein*

Forschungsüberblick. (Az újkor nagy békeszerződései, 1435–1945. A kutatás áttekintése.)

GWU, 1978 : 12. 778–806.

A szerző rövid áttekintésében felsorolja az újkor legfontosabb békeszerződéseit Arras-tól Versailles-ig, rövid jellemzést ad a szerződésekről, s a rávonatköző irodalom közül néhányat megemlít.

EKBERG, C. J.: *Honoré Courtin and the Cologne conference of 1673.* (Honoré

Courtin és az 1673-as kölni konferencia.)

ESR, 8. 1978 : 3. 305–22.

A francia–dán háborút lezárni készülő konferencia eredménytelen volt ugyan, de története és a francia diplomata tevékenysége fényt vet XIV. Lajos politikájára, a politika és a személyiségek összefüggéseire.

AUER, L.: *Zur Rolle Italiens in der österreichischen Politik um das spanische Erbe.*

(Itália szerepe a spanyolországi örökösödésért folytatott osztrák politikában.)

MÜS, 31. 1978. 52–72.

Az olasz és osztrák politika kapcsolata a XVII. században.

CHAPPERT, M.: Jules Erckmann et les débuts de la mission militaire française au Maroc (1877–1883). (Jules Erckmann és a marokkói katonai misszió (1887–1883).)

RHD, 92. 1978 : 3–4. 275–320.

A rendkívül aktív első marokkói katonai misszió vezetője Erckmann volt. A cikk ismerteti a misszió létrejöttének előzményeit, szervezeti felépítését és főleg Erckmann marrakeshi tevékenységét.

MARINESCU, B. – RĂDULESCU-ZONER, S.: American consular reports about Romania's struggle to win independence (1877). (Amerikai konzuli jelentések Románia függetlenségi törekvéseiről, 1877.)

EEQ, 12. 1978 : 3. 349–358.

FRASER, T. G.: India in Anglo-Japanese relations during the First World War. (India az angol–japán kapcsolatokban az első világháború idején.)

H, 1978 : 209. 366–382.

Az 1905-ös orosz–japán háború már rádöbbenette a világot és benne a gyarmatait féltő Angliát, hogy Japán nagyhatalommá kezd válni. A japán expanzió azonban csak 1915 után lett komolyabban téma és Anglia a háború végéig bizalmatlan maradt szövetségeseivel szemben.

SOUTOU, G.-H.: La France et les Marches de l'Est, 1914–1919. (Franciaország és a keleti terjeszkedés, 1914–1919.)

RH, 528. 1978 : okt.–dec. 341–388.

A Rajna-vidékre, Belgiumra, Luxemburgia vonatkozó francia elképzelések (semlegességi állapotba kényszerítés, okkupáció, annexió) változása az I. világháború alatt. A francia anyag mellett orosz, török, amerikai diplomáciai források felhasználásával.

SMALLWOOD, J.: Banquo's ghost at the Paris peace conference: the United States and the Hungarian question. (Banquo szelleme a párizsi békekonferencián: az Egyesült Államok és a magyar kérdés.)

EEQ, 12. 1978 : 3. 289–307.

A cikk emigráns magyar és nyugati szerzők műveire, valamint korabeli dokumentumokra épül.

STOAKES, G.: „More unfinished business?” Some comments on the evolution of the Nazi, foreign policy programme, 1919–24. („Még több befejezetlen ügylet?” Gondolatok a náci külpolitikai program fejlődéséhez. 1919–24.)

ESR, 8. 1978 : 4. 425–42.

Hitler gondolatait csak a többi náci íróval való összevetés után tudjuk kellőképpen történeti perspektívába helyezni. Meg kell vizsgálni, kik voltak rá hatással a szövetségeseik keresés során.

POHL, K. H.: Die „Stresemannsche Aussenpolitik” und das westeuropäische Eisenkartell 1926. „Europäische Politik” oder nationales Interesse? (A „Stresemann-i

külpolitika" és a nyugateurópai Acélkartell 1926. „Európai politika" vagy nemzeti érdek?)
 VSW, 65. 1978 : 4. 511–535.

MIYAKE, M.: Japans Beweggrund für den Abschluss des Dreimächtepakts Berlin–Rom–Tokio. Zum Forschungsstand in Japan. (Japán indítókai a Berlin–Róma–Tokio háromhatalmi szerződés megkötésére. A kutatások állása Japánban.)
 GWU, 1978 : 11. 681–692.

MIKOLETZKY, L.: Österreich, Italien und der abessinische Krieg 1935/36. Politik, Meldungen und Streiflichter. (Ausztria, Olaszország és az 1935/36-os abesszin háború. Politika, jelentések és megvilágítás.)
 MOS, 31. 1978. 487–501.

BRÜGEL, J. W.: Der Runciman-Bericht. (A Runciman-jelentés.)
 WfZ, 26. 1978 : 4. 652–660.
 A közlemény röviden ismerteti az angol közvetítő 1938-as jelentését a Szudéta-kérdésről.

BOREJSZA, J. W.: L'Italia e la guerra tedesco-polacca del 1939. (Olaszország és az 1939-es német–lengyel háború.)
 SCo, 1978. aug. t. 9. 607–662.
 Az olasz–lengyel diplomáciai kapcsolatok alakulása Ciano naplója és a vonatkozó lengyel emlékirat-irodalom alapján.

PAVLOWITCH, K. St.: Yugoslav–British relations 1939–1941 as seen from British sources. (A jugoszláv–brit viszony 1939–1941-ben brit források alapján.)
 EEQ, 12. 1978 : 3. 309–339.
 Kb. 25.000 dokumentum vizsgálata alapján elemzi a viszonyokat a szerző, felsorolja az eseményeket időrendi sorrendben.

PAVLOWITCH, S. K.: The king who never was: an instance of Italian involvement in Croatia, 1941–43. (A sohasemvolt király: az olasz beavatkozás egyik példája Horvátországban, 1941–43.)
 ESR, 8. 1978 : 4. 465–87.
 A csatlósállam szorosabb ellenőrzését szolgáló terv Horvátország királysággá alakítására egy olasz királyi házból származó herceg alatt irreális, időszerűtlen elképzelés volt az olasz politika részéről. A kiszemelt Spoleto hercege határozott realitásérzékkel nem fogadta el a trónt, sőt ellent mert mondani Mussolininek is.

BOTSAS, E. N.: The Big Powers and inter-Balkan economic relations. (A nagyhatalmak és a Balkánon belüli gazdasági kapcsolatok.)
 EEQ, 12. 1978 : 3. 257–282.
 A cikk a balkáni országok közötti kereskedelem ellen ható tényezőket vizsgálja a két világháború között, majd a második világháború után.

EGYETEMES TÖRTÉNELEM (EURÓPA)

HLAWITSCHKA, E.: Nachfolgeprojekte aus der Späzeit Kaiser Karls III. (Utódlási tervek III. Károly császár késői időszakából.)

DAEM, 34. 1978 : 1. 19–50.

III. Károly: 876–887, keleti frank király, 881–887 között római császár.

FERLUGA, J.: Dignitari e funzionari bizantini. (Bizánci méltóságviselők és funkcionáriusok.)

RSI, 90. 1978 : 4. 810–817.

A bizánci állam struktúrájának rekonstrukciója a IX–X. századi császári udvari méltóságviselők listái alapján – egy új forráskiadvány elemzése, kutatási szempontok.

SCHIMMELPFENNIG, B.: Zölibat und Lage der „Priestersöhne“ vom 11. bis 14.

Jahrhundert. (A cölibátus és a „papok gyermekeinek” helyzete a XI–XIV. században.)

HZ, 227. 1978 : 1. 1–44.

HIESTAND, R.: Zum Leben und zur Laufbahn Wilhelms von Tyrus. (W. T. életéről és életpályájáról.)

DAEM, 34. 1978 : 2. 345–380.

Történetíró, politikus és egyházfejedelem, kétségtelenül a latin Kelet legjelentősebb személyiségei közé tartozik. 1130 körül született Jeruzsálemben.

ELZE, R.: Sic transit gloria mundi. Zum Tode des Papstes im Mittelalter. (Sic transit gloria mundi. A pápa halálához a középkorban.)

DAEM, 34. 1978 : 1. 1–18.

A pápai holttest, illetve a halott pápa sorsa a középkorban. A szerző szerint: „A pápa, mint Krisztus helytartója több volt, mint a világi urak; fölöttük állt; halála után a pápával emberként gyakran rosszabbul bántak, mint bármilyen más emberrel... Sic transit gloria mundi”.

FAVREAU, M.-L.: Die italienische Levante-Piraterie und die Sicherheit der Seewege nach Syrien im 12. und 13. Jahrhundert. (Az olasz-levantei kalózkodás és a szíriai tengeri utak biztonsága a 12. és 13. században.)

VSW, 65. 1978 : 4. 461–511.

A szerző eddig kevésbé kutatott témával: a keresztény kalózkodással foglalkozik. A kereszteshadjáratok és a Jeruzsálemi királyság megalapítása következtében virágzásnak indult Földközi-tengeri kalózkodás okait elemmezve, részletesen tárgyalja a velencei, pisai, genovai kalózkodás történetét, az államok ezügyben kötött kölcsönös „megnemtámadási szerződéseit” és azok kijátszását.

ANSELM, S.: Per la storia economica del piccolo cabotaggio: l'attività di un burchio adriatico (1409–1410). (A partmenti hajózás gazdaságtörténetéhez: egy adriai dereglye tevékenysége. 1409–1410.)

NRS, 62. 1978 : 5–6. 521–548.

Az egyes kikötők közötti közlekedést, szállításokat biztosító helyi járatok szerepe a partmenti települések életében.

RABA, J.: Russisch–Livländische Beziehungen am Anfang des 16. Jahrhunderts:

Partnerschaft oder Konfrontation? (Orosz–livóniai kapcsolatok a XVI. század elején: Partnerkapcsolat vagy konfrontáció?)

ZO, 1978 : 4. 577–587.

A XVI. század elején alapvetően megváltozott az orosz–livóniai kapcsolatok jellege. A két egyenlőtlen partner vitája, harca a gazdasági és diplomáciai érdekek területén konfrontációvá változott, olyannyira, hogy a következő nemzedék már a livóniai háború éveit élte át.

GUYON, E.-F.: Le tour d'Europe de Montesquieu (1728–1729). (Montesquieu európai utazása (1728–1729).)

RHD, 92. 1978 : 3–4. 241–261.

Montesquieu utazásai élményeit elsősorban az „A törvények szelleme”

Esprit des lois c. művében használta fel. A cikk ismerteti európai utazásainak állomásait.

BAULANT, M. – LE ROY LADURIE, E. – DEMONET, M.: Une synthèse

provisoire: les vendanges du XVe au XIXe. siècle. (Egy ideiglenes szintézis: szüret a XV–XIX. sz.-ig.)

AESC, 33. 1978 : 4. 763–771.

A korszak meteorológiai viszonyait vizsgálja a cikk, valamint ezek hatását a szüret időpontjára és lefolyására.

WAGNER, H.: Die Lombardei und das Freimaurerpatent Josephs II. von 1785.

(Lombardia és II. József 1785-ös szabadkőműves rendelete.)

MÖS, 31. 1978. 136–153.

HARVEY, A. D.: European attitudes to Britain during the French revolutionary and Napoleonic era. (Európa és Anglia a francia forradalom és Napoleon idején.)

H, 63. 1978 : 209. 356–365.

FURLANI, S.: Metternichs Plan einer italienischen Zentraluntersuchungskommission auf dem Kongress von Verona. (Metternich terve egy olasz központi vizsgálóbizottság létrehozására a veronai kongresszuson.)

MÖS, 31. 1978. 181–195.

FLEISCHHAUER, I.: Polenfrage und russische Öffentlichkeit 1863: Die Stellungnahme N. N. Strachovs. (A lengyel kérdés és az orosz közvélemény 1863-ban: N. N. Sztrahov állásfoglalása.)

JGO, 1978 : 4. 525–540.

Az 1863-as lengyel felkeléssel kapcsolatos vélemények, állásfoglalások polarizálták Oroszország közvéleményét. A szerző Sztrahov véleményét elemzi.

N. N. Sztrahov (1828–1896) a lengyel felkelés idején társszerkesztője volt a „Vremja” c. irodalmi-politikai folyóiratnak, amelyet Dosztojevszkij szerkesztett.

SIMSON, J.: Die Flussverunreinigungsfrage im 19. Jahrhundert. (A folyóvizek szennyeződésének kérdése a 19. században.)

VSZ, 65. 1978 : 3. 370–391.

A 19. században nem a tengerek szennyeződése jelentette a fő veszélyt, mint manapság, hanem a belvizek szennyezettsége. A fő szennyező anyagok a nehézfémek, a cián, valamint a különféle ásványolajok voltak.

BULLEN, R.: Party politics and foreign policy: whigs, tories and Iberian affairs.

1830–6. (Pártpolitika és külpolitika: whigek, toryk és az ibériai félszigetre vonatkozó ügyek. 1830–6.)

BIHR, 123. t. 51. 1978 : máj. 37–59.

A portugál és spanyol trónválság harcaiban a stabil politikai rendszer létrehozásához fűződő brit érdekek, a tory és whig felfogás konfliktusa, egymással szembeálló külpolitikai programjuk ideológiai alátámasztása.

GOLLWITZER, H.: Demokratische Agrarbewegungen als europäisches Phänomen im 20. Jahrhundert. (Demokratikus agrármozgalmak, mint a XX. század európai jelensége.)

HZ, 227. 1978 : 3. 529–551.

A szerző áttekintése az európai agrármozgalmakról, agrárpártokról, politikai agrarizmusról.

FISCHER, Peter G.: Der Handelsvertrag zwischen Österreich–Ungarn und Italien vom Jahre 1906. Eine Fallstudie zum Verhältnis von wirtschaftlichem Interesse und politischem Entscheidungsprozess in der Habsburger-monarchie.

(Az 1906. évi osztrák–magyar–olasz kereskedelmi szerződés. Esettanulmány a gazdasági érdek és a politikai döntési folyamat viszonyához a Habsburg Monarchiában.)

MÖS, 31. 1978. 347–362.

MARKS, S.: The myths of reparations. (A jóvátételek mítosza.)

CEH, 11. 1978 : 3. 231–255.

A központi hatalmaknak az I. világháború utáni jóvátételei körül mutatkozó félreértések tisztázására ismerteti a jóvátételek fajtáit és sorsát.

PETERSEN, J.: Il fascismo italiano visto dalla Repubblica di Weimar. (Az olasz fasizmus, ahogy a Weimari Köztársaság látta.)

SCo, 1978 : 3. t. 9. 497–529.

Az Olaszországban végbement politikai változásokat kísérő fokozott német érdeklődés – irodalmi áttekintés.

MRAZ, G.: Die Bedeutung des „Anschlusses” für die Beurteilung des Nationalsozialismus durch die römische Jesuitenzeitschrift „Civiltà Cattolica”. (Az „Anschluss”

jelentősége a nemzetiszocializmus megítélése szempontjából a római jezsuita folyóiraton, a „Civiltà Cattolica”-n keresztül.)
MÖS, 31. 1978. 502–517.

MACDONALD, C. A.: The Venlo affair. (A Venlo ügy.)

ESR, 8. 1978 : 4. 443–64.

1939-ben a holland–német határon angol hírszerző tiszteket csaltak kelepcebé a németek. A cikk a két fél céljait, indítékait, a hírszerzők sorsát vizsgálja, kiemelve a német vezetés belső viszonyait.

GIOVAGNOLI, A.: La Pontifica Commissione Assistenza e gli aiuti americani

(1945–1948). (A pápai segélybizottság és az amerikai segély. 1945–1948.)

SCo, 1978 : 5–6. 1081–1111.

Az amerikai segély jelentős részének a pápai segélybizottság felé irányítása – a segély mértéke, az elosztás szempontjai.

STEININGER, R.: England und die deutsche Gewerkschaftsbewegung 1945/46.

(Anglia és a német szakszervezeti mozgalom 1945–46-ban.)

AfS, 18. 1978. 41–118.

A nyugat-német szakszervezeti mozgalom újjáépítése a II. világháború után.

Az angol szakszervezeti politika a gyakorlatban az angol megszállási övezetben.

SLEZAK, F.: Dreissig Jahre Rat für gegenseitige Wirtschaftshilfe. (A KGST harminc éve.)

D, 1978 : 3. 85–96.

SCHLÖGL, L.: Kirchliche Presse und nationale Minderheiten in den kommunistischen

Ländern. (Egyházi sajtó és nemzetiségi kisebbségek a kommunista országokban.)

D, 1978 : 3. 117–119.

DÉLKELET-EURÓPA

FAROQHI, S.: The Early History of the Balkan Fairs. (A balkáni vásárok korai története.)

SF, 37. 1978. 50–68.

HANDŽIĆ, A.: Ein Aspekt der Entstehungsgeschichte osmanischer Städte im Bosnien des 16. Jahrhunderts. (Az oszmán városok keletkezéstörténetének aspektusa a XVI. századi Boszniában.)

SF, 37. 1978. 41–49.

A szerző tanulmányában a boszniai városok genézisében azt az aspektust vizsgálja meg, hogy a városi településeknél hogyan keletkezett a keleti-islám jelleg. Ezenkívül azt a szerepet vizsgálja, amelyet a városiasodási folyamatban az iszlám egyes alapítványok (evqāf) játszottak.

MERIAGE, L. P.: The first serbian uprising (1804–1813) and the nineteenth-century origins of the eastern question. (Az első szerb felkelés 1804–1813 és a keleti kérdés 19. századi gyökerei.)

SR, 37. 1978 : 3. 421–439.

A felkelés új korszakot nyitott a keleti kérdés történetében. Az ottomán hatalom elleni kihívás más-más mértékben érintette a közel-keleten érdekelt hatalmakat (Franciaországot, Oroszországot, Ausztriát és Angliát). Ezek reagálása a felkelésre elsőként fedte fel a 19. századi közel-keleti nagyhatalmi diplomácia erővonalait.

SRDANOVIĆ-BARAĆ, O.: Österreich und das Belgrader Paschalik am Vorabend des ersten serbischen Aufstands. Zur Geschichte der österreichisch-serbischen Wirtschaftsbeziehungen. (Ausztria és a belgrádi pasalik az első szerb felkelés előestéjén. Az osztrák–szerb gazdasági kapcsolatok történetéhez.)

ÖO, 1978 : 4. 477–482.

Az 1783-as felkelés előtti évtized szerb gazdasági helyzetéről, az osztrák kereskedelempolitikáról, a szerb–osztrák árucseré minőségéről és mennyiségéről ír a szerző.

BERINDEI, D.: Die südosteuropäischen Völker und die Orientkrise. (A délkelet-európai népek és a keleti válság.)

ÖO, 20. 1978 : 3. 407–420.

A keleti válság 100. évfordulója alkalmából áttekintést ad a szerző a délkelet-európai népek szabadságküzdelméről és nemzeti mozgalmáról a török uralom ellen a XIX. században, az 1804-es szerb felkeléstől a berlini kongresszusig.

NIKIĆ, A.: Der Aufstand in der Herzegowina 1875/78, dargestellt auf Grund von Archivmaterial der Katholischen Kirche. (Az 1875/78-as hercegovinai felkelés, a katolikus egyház levéltári anyagai alapján.)

SF, 37. 1978. 69–91.

A szerző a római Congregatio de propaganda fide és a ferencesrendi levéltár, valamint több más ferencesrendi kolostor (Mostar, Fojnica, Sutjeska) levéltári anyaga alapján mutatja be a felkelés okait, Ferenc József 1875-ös dalmáciai utazását, a felkelés kiterjedését és a felkelők követeléseit.

HARMSEN, H.: Demografische Verluste Kroatiens 1941 bis 1946. (Horvátország demográfiai veszteségei 1941 és 1946 között.)

D, 1978. 4. 154–157. p.

Statisztikai adatok.

ANGLIA

BATES, D. R.: The land pleas of William I's reign: Penenden Heath revisited. (Birtokperes I. Vilmos uralkodása idején. Penenden Heath ügyének újvizsgálata.)

BIHR, 123. t. 51. 1978 : máj. 1–19.

Az egyházi birtokok és privilégiumok helyzete a normann hódítás után. Új szempontok három, a Penenden-birtokperre vonatkozó jelentés szövegösszehasonlítása alapján.

- TURNER, R. V.: The miles literatus in twelfth- and thirteenthcentury England: how rare a phenomenon? (A miles literatus a 12–13. századi Angliában. Milyen ritka jelenség?)
 AHR, 83. 1978 : 4. 928–945.
 A szerző azt a mítoszt kívánja aláásni, miszerint az írástudás mindig az egyházhoz kötődött a középkori Angliában, a világi funkciókat ellátó lovagok pedig írástudatlanok voltak. Szerinte a latin írásbeliség nagyobb volt köztük a feltételezettnél, a királyi adminisztráció inkább rájuk, mint az egyháziakra épült, és nem is a polgári származásúakra, akiknek eddig a laikus, nem latin írásbeliség fejlődését – a városok fejlődésével együtt – tulajdonították.
- ROBINSON, W. R. B.: Patronage and hospitality in early Tudor Wales: the role of Henry, earl of Worcester, 1526–49. (Pártfogás és hospitalitás Walesben a korai Tudor-korszakban: Henry, Worcester grófjának szerepe, 1526–49.)
 BIHR, 123. 51. 1978 : máj. 20–36.
 Egy vidéki főúr hatalma, egyedülálló társadalmi presztízse és politikai súlya az udvar vagy más nagybirtok befolyásától távoleső ország részben – tisztségei, jövedelmei – városi katonai jelentősége – családi, védnökségi kötelezések alapuló familiáris, tisztségviselői szervezete – a háztartásait fenntartó természetbeni szolgáltatások.
- BYMAN, S.: Ritualistic acts and compulsive behavior: the pattern of Tudor martyrdom. (Rituális cselekedetek és kötelező viselkedési formák: a Tudor-kori mártírság formái.)
 AHR, 83. 1978 : 3. 625–643.
 Miért szabályozta hitéletét a különben megvetett katolikus rítusok szerint az a 300 angol protestáns reformer, akit 1531 és 1558 között a máglyára küldtek? A lélektani elemzés arra mutat, hogy a mártírság vállalását próbálták így megkönnyíteni, az öngyilkosság vádját elkerülni. Mártírságuk a boldog túlvilágba való átlépést jelentette számukra.
- REAY, B.: The Quakers, 1659, and the restoration of the monarchy. (A quakerok, 1659 és a monarchia restaurációja.)
 H, 63. 1978 : 208. 193–213.
 1659 többek között a félelem éve is volt Angliában. A pánikhangulat egyik eleme a quaker veszedelemtől való félelem volt. A szószékről és írásban terjesztett gyanakvás nem a forradalomnak, hanem a reakciónak kedvezett.
- HORSBAM, Eric J.: Capitalisme et agriculture: les réformateurs écossais au XVIIIe siècle. (Kapitalizmus és mezőgazdaság: a skót reformátorok a XVIII. sz.-ban.)
 AESC 33. 1978 : 3. 580–601.
- HEATHER, T. M.: „Prison palaces”: a re-appraisal of early Victorian prisons. 1835–77. (Börtönpaloták: a korai viktoriánus börtönök újraértékelése. 1835–1877.)
 BIHR, 123. t 51. 1978 : máj. 60–70.
 A viktoriánus büntető- és börtönrendszer ideológiai elképzelései – a Pentonville-i minta-börtönösszevetés a korszak „szegényeinek” lakáviszonyaival.

GIBBON, P. – CURTIN, C.: The stem family in Ireland. (A „nagycsalád” Írországban.)
CSSH, 20. 1978 : 3. 429–447.

A háromgenerációs, egyenesági öröklést szabályozó családtípus jellemzőit és irodalmát elemzi a cikk a 19. sz. utolsó és a 20. sz. első évtizedeiben. Ez a családstruktúra elsősorban a vidékre volt jellemző és egy különleges gazdasági konstelláció terméke volt.

DOHERTY, J.-C.: Ein grosser Mann mit vielen Fehlern. Winston Churchill in der neuesten Forschung. (Egy nagy ember sok hibával. Winston Churchill a legújabb kutatásban.)

GWU, 1978 : 7. 409–427.

A szerző a 60-as évek végén és a 70-es években megjelent kiadványok alapján írta tanulmányát, bemutatja Churchill gondolatvilágát, politikai pályafutását, álláspontját.

BELGIUM

NICHOLAS, D.: Structure du peuplement, fonctions urbaines et formation du capital dans la Flandre médiévale. (A lakosság struktúrája, városi funkciók és a tőkeképzés a középkori Flandriában.)

AESC, 33. 1978 : 3. 501–522.

A tanulmány a flamand városokat a XI. és XII. sz.-ban vizsgálja.

FRANCIAORSZÁG

LEWIS, A. W.: Anticipatory association of the heir in early Capetian France. (A trónörökös előzetes társuralkodóvá tétele a korai Capeting Franciaországban.)

AHR, 83. 1978 : 4. 906–927.

A 987-től 1179-ig tartó szokást látszólag a trón öröklődésének bizonytalansága tette szükségessé, amit számos európai analógia is alátámaszt. Nem lehet azonban ebből általános következtetéseket levonni a korabeli királyság stabilitására, jellegére stb., mert mindegyik esetben mások voltak a lépés indítékai, előidézői.

GUÉNÉE, B.: Les généalogies entre l'histoire et la politique: la fierté d'être Capétien, en France, au Moyen – Âge. (Genealógiák a történelem és a politika között:

A Capet-házból származók büszkesége Franciaországban a középkorban.)

AESC, 33. 1978 : 3. 450–477.

Genealógiai tanulmány a Capet családról a X. és XII. sz.-ra vonatkozóan.

HOLLISTER, C. W. – BALDWIN, J. W.: The rise of administrative kingship: Henry I and Philip August. (Az adminisztratív királyság kialakulása: I. Henrik és Fülöp Ágost.)

AHR, 83. 1978 : 4. 867–905.

A 12. század elején élt angol és a 12–13. század fordulóján élt francia király

hasonló problémákkal küzdött és hasonló megoldást talált. A meghódított és csatolt területeken nemcsak a már meglévő államgépezetet használták az új célok érdekében, hanem új, közigazgatási intézményeket is létrehoztak. Újításaik unokáik idején értek igazán be.

HENNEMANN, J. B.: The military class and the French monarchy in the late Middle Ages. (A katonáskodó osztály és a francia monarchia a késő középkorban.) AHR, 83. 1978 : 4. 945–965.

A százéves háború idején alapvető fordulatot vett a francia történelem, a politikai és katonai elit együttműködése révén indult meg az új irányba. Ehhez a királyi hadsereg kellő anyagi eszközei és a nemesség támogatása volt szükséges. A királyi pénzügyi rendszer és a nemesség politikai állásfoglalásának vizsgálatát a katonai szervezet és az adórendszer felderítése teszi lehetővé a szerző számára.

CONTAMINE, P.: Les fortifications urbaines en France à la fin du Moyen Age: aspects financier et économiques. (A városi erődítmények Franciaországban a középkor végén: pénzügyi és gazdasági szempontok.)

RH, 527. 1978 : júl.–sept. 23–47.

FITCH, N.: The demographic and economic effects of seventeenth century wars: the case of the Bourbonnais, France. (A 17. századi háborúk demográfiai és gazdasági kihatásai: a francia Bourbonnais tartomány esete.)

R, 1978 : 2. 181–206.

A cikk el kívánja különíteni a Harmincéves Háború közvetlen és közvetett hatását. Elemzi a korszak kezdetén a tartományban fennálló birtokviszonyokat, a hadviselés jellegét és számszerű adatokkal szolgál a paraszti adósságokról, tulajdon adás-vételekről és bérletekről. Végül levonja a demográfiai tanulságokat. A fő szempont mindvégig a terület átalakulása feudális gazdaságból kapitalistává.

MARTIN, O.: Prosélytisme et tolérance à Lyon, du milieu du XVII. siècle à la Revocation de l'Édit de Nantes. (Térítés és vallási türelem Lyonban a XVII. sz. közepétől a Nantes-i Ediktum visszavonásáig.)

RHMC, 25. 1978 : 2. 306–320.

Lyon katolikus közösségének nem sikerült magába beolvasztania a protestánsokat, mert itt gyakorlatban élt az az elv, hogy mindenki abban a közösségekben éljen, amelybe beleszületett. Később egyes katolikus körök is hangsúlyozták a lelkiismereti szabadságot.

LABROUSSE, E.: A view of the allocation of agricultural expansion among social classes. (Egy nézet a mezőgazdasági növekedés megoszlásáról a társadalmi osztályok között.)

R, 2. 1978 : 2. 149–178.

A cikk Braudel – Labrousse: Histoire économique et social de la France c. könyv második kötetének egyik fejezete. A 18. századi különböző francia agrárrétegek helyzetét, a munkából és a javakból való részesedését elemzi.

ROCHE, D.: *Négoce et culture dans la France du XVIIIe siècle.* (Kereskedelem és kultúra a XVIII. sz.-i Franciaországban.)

RHMC, 25. 1978 : 3. 375–395.

Az akadémiákban megtalálható polgárság és a nagykereskedelemmel foglalkozó polgárok gondolkodásmódjának összefüggése. A kereskedelem helye a francia Encyklopédiában.

ROCHE, D.: *Lumières et engagement politique: la coterie d'Holbach dévoilée.* (Felvilágosodás és politikai elkötelezettség: a leleplezett Holbach-klikk.)

AESC, 33. 1978 : 4. 720–728.

Holbach szerepe a forradalom előtti titkos társaságokban, eszmei kapcsolatai a felvilágosodás vezető egyéniségeivel.

BRAMBILLA, E.: *Professioni giuridiche e mobilità sociale nella Francia prerivoluzionaria.* (A jogi foglalkozások és a társadalmi mobilitás a forradalom előtti Franciaországban.)

SSt, 1978 : 4. 819–830.

Az Ancien Régime társadalmi rétegződése – a régi nemesség és az új, hivatalnok-eredetű elit kapcsolatai – a képzettség szerepe.

BURSTIN, H.: *Conflitti sul lavoro e protesta annonaria a Parigi alla fine dell'ancien régime.* (Munkaügyi konfliktusok, a közellátás miatti tiltakozások Párizsban az ancien régime végén.)

SSt, 1978 : 4. 735–775.

A párisi külvárosok forrongásainak szerepe a francia forradalom kitörésében.

HERMANT, D.: *Destructions et vandalisme pendant la Révolution française.* (Rombolások és vandalizmus a francia forradalom alatt.)

AESC, 33. 1978 : 4. 703–719.

A cikk bemutatja a különböző pártállású történészek véleményének alakulását ezzel a kérdéssel kapcsolatban a kortárs szerzőktől egészen a XX. sz.-i történészekig.

A cikk második felében a szerző azt bizonyítja, hogy a vandalizmus kifejezés 1795 után már elveszti aktualitását, egy más lezárult korszakot jelent. A győztes burzsoázia a pusztítást, a vandalizmust az 'alsóbb néposztályokhoz' köti.

De FRANCESCO, A.: *Montagnardi e sanculotti in provincia: il caso lionese* (agosto 1792-mag 1793). („Hegypártiak” és sansculotte-ok a vidéken: Lyon esete.

1792 aug.–1793. máj.)

SSt, 19. 1978 : 3. 589–626.

A lyoni felkelés okai, a Páris és a vidék közötti politikai ellentét és szakadás gyökerei.

PAILLARD, Y.-G.: *Fanatiques et patriotes dans le Puy-de-Dôme.* (Fanatikusok és hazafiak Puy-de-Dôme-ban.)

AHRF, 50. 1978 : 3. 372–404.

Puy-de-Dôme-ban a rendszeres dekrisztianizálás 1793 őszén, elsősorban Couthon vezetésével játszódott le. A forradalmárok és az alkotmányos papság közötti törés már korábban kezdett kialakulni a helyi antiklerikalizmus, sőt mondhatni antikrisztianizmus terjedésével egyidejűleg. A cikk ismerteti ennek a szakadásnak a lépcsőfokait, a hivatalos dekrisztianizáció állomásait és az ebben szerepet játszó főbb személyiségek röpiratait.

BIANCHI, S.: La dechristianisation de l'An II. Essai d'interprétation. (A II. évi dekrisztianizálás. Értelmezési kísérlet.)

AHRF, 50. 1978 : 3. 341–371.

A II. évi dekrisztianizálás a francia nép kollektív mentalitásának alakulását mutatja a keresztény egyházzal szemben. 1793-ban ez a népi mozgalom megbukott, de sok szempontból előre meghatározza a XIX. sz.-i antiklerikalizmus alakulását.

BIOU, J.: La théorie politique de Rousseau. L'homme et le citoyen. (Rousseau politikai elmélete. Az ember és a polgár.)

AHRF, 50. 1978 : 4. 501–533.

Rousseau politikai elméletét teljes koherencia jellemzi. Az ember és polgár viszonyát a cikk az Emile-ben és a Társadalmi szerződésben vizsgálja.

RARNY, R.: Les aristocrates et Rousseau dans la Révolution. (Az arisztokraták és Rousseau a forradalomban.)

AHRF, 50. 1978 : 4. 534–568.

A forradalom alatt megjelent pamfletek Rousseau-t azzal vádolják, hogy voltaképpen az arisztokraták kiszolgálója volt. A cikk a Társadalmi szerződés alapján magyarázza viszonyát az arisztokráciához.

DORIGNY, M.: Les Girondins et Rousseau. (A girondisták és Rousseau.)

AHRF, 50. 1978 : 4. 569–583.

A girondisták viszonya Rousseauhoz a tulajdon, a nép és az állam szerepének kérdésében.

REVAULT-A. M.: Rousseau et le jacobinisme: pédagogie et politique. (Rousseau és a jakobinizmus: pedagógia és politika.)

AHRF, 1978 : 4. 584–607.

(A címben a pedagógia voltaképpen a jakobinus politika nevelő, pedagógiai jellegét jelenti.) A cikk vizsgálja a politikának, mint tudománynak és gyakorlatnak a szerepét a jakobinus ideológiában és Rousseau műveiben.

GOBEL, G. – SOBOUL, A.: Audience et pragmatisme du Rousseauisme: les Almanachs de la Révolution. (Olvasóközönség és pragmatizmus: A Forradalom Almanachjai.)

AHRF, 50. 1978 : 4. 608–640.

Az almanachok és a benne megjelenő rousseau-iánus nézetek 1788- és 1795 között csak támogatták a politikai és társadalmi harcokat, amelyeket a polgárság különböző rétegei folytattak.

- DELON, M.: 1878: un centenaire ou deux? (1878 egy centenárium vagy kettő?)
 AHRF, 50. 1978 : 4. 641–663.
 Voltaire és Rousseau viszonyának értelmezése haláluk százéves évfordulója alkalmából (a XIX. sz. második felében).
- MENDELS, F. F.: La composition du ménage paysan en France au XIXe siècle: une analyse économique du mode de production domestique. (A paraszti háztartás szerkezete a XIX. sz.-i Franciaországban: a házi termelési mód gazdasági elemzése.)
 AESC, 33. 1978 : 4. 780–794.
 A cikk célja az, hogy bemutassa a paraszti háztartások családi szerkezetének alakulását Franciaország mezőgazdasági jellegű vidékein 1856-ban. A konzervatív vidékeken a birtok nagysága meghatározó volt a család szerkezetének alakulásában is, míg a „merkantilistább” jellegű vidékeken a birtok nagyságának ide vonatkozó hatása elhanyagolható.
- FREY, M.: Du mariage et du concubinage dans les classes populaires à Paris (1846–1847). (A házasság és az élettársi kapcsolat a népi osztályokban Párizsban (1846–1847).)
 AESC, 33. 1978 : 4. 803–829.
 A házasság és az együttélés problémájával kapcsolatban a szerző a Société de Saint-Francois Régis dokumentumait használta fel. Ez a forrás elsősorban két szempontból ad tájékoztatást: a házassági és élettársi kapcsolat relatív stabilitását, valamint a házaspárok és az élettársak társadalmi-foglalkozási összetételét adja meg.
- ZYLBERBERG-HOCQUARD, M. H.: Les ouvriers d'État (Tabacs et Allumettes) dans les dernières années du XIXe siècle. (Állami munkások a dohány és gyufaiparban a XIX. sz. utolsó éveiben.)
 MS, 1978 : 4. 87–108.
- PERROT, M.: Une naissance difficile: la formation de la classe ouvrière lyonnaise. (Nehéz születés: a lyoni munkásosztály kialakulása.)
 AESC, 33. 1978 : 4. 830–837.
 A lyoni munkásság társadalmi viszonyainak vizsgálata a XIX. sz. végén és a XX. sz. elején.
- TILLY, L.: Structure de l'emploi, travail des femmes et changement démographique dans deux villes industrielles: Anzin et Roubaix, 1872–1906. (Foglalkoztatási szerkezet, női munka és demográfiai változások két ipari városban: Anzin és Roubaix, 1872–1906.)
 MS, 1978 : 4. 33–58.
 A cikk a nők munkavállalásának a család szerkezetére és a termékenység alakulására gyakorolt hatását vizsgálja. Megvizsgálja azt a kérdést, hogy milyen kapcsolat van a nők bér munkába állása és a népszaporulat csökkenése között.

MARTIN-FUGIER, A.: La fin des nourrices. (A dajkaság vége.)

MS, 1978 : 4. 11–32.

Az 1865-ös évektől az igen magas gyermekhalandóság a dada-kérdésből már szinte nemzeti kérdést csinál. A törvényes és az orvosi ellenőrzés, a higiénia fejlődése, valamint az a propaganda, amelyet azért folytatnak, hogy az anyák maguk szoptassák gyerekeiket, hozzájárul ahhoz, hogy a XIX. sz. végére eltűnjenek a dajkák.

PERROT, M.: De la nourrice à l'employée. Travaux de femmes dans la France du XIXe siècle. (A dadától az alkalmazottig. Női munkák Franciaországban a XIX. sz.-ban.)

MS, 1978 : 4. 3–10.

Bevezető, összefoglaló cikk a XIX. sz.-i női munkáról. Mivel az egész folyóirat ezzel a témával foglalkozik, a szerző csak vázolja a főbb kérdéseket.

LESSELIER, C.: Employées de grands magasins à Paris (avant 1914). (Nagyáruházi alkalmazottak Párizsban (1914 előtt).)

MS, 1978 : 4. 109–126.

A Bon Marché és a Pintemps nagyáruházak levéltári anyagát használja fel. Vizsgálja azt, hogy milyen rétegekből kerültek ki ezek az alkalmazottak, milyen volt munkájuk és a velük betartott munkafegyelem.

BECKER, J.-J.: L'opinion publique française et les débuts de la guerre de 1914.

(A francia közvélemény és az 1914-es háború kezdete.)

MS, 1978 : 3. 63–74.

A francia közvéleményt a háború elején alig befolyásolta a nacionalizmus. A háború kezdetén az összetartozást az váltotta ki, hogy a franciák agresszió áldozatának érezték magukat.

DUTTON, D.: The Union Sacrée and the French cabinet crisis of October 1915.

(Az Union Sacrée és az 1915 októberi francia kormányválság.)

ESR, 8. 1978 : 4. 411–24.

A háborús veszély felmerülésekor létrehozott belső politikai egységfront, az Union Sacrée csak ideig-óráig teremtett nyugalmat, a háború elhúzódásával a politikai és katonai vezetés belső problémái újra kiütköztek.

AVIV, I.: Le PCF dans le système français des années 1930 à la fin de la IVe

République. (Az FKP az 1930-as évek politikai szisztémájában a IV. Köztársaság végén.)

MS, 1978 : 3. 95–102.

BERGOUNIOUX, A.: Le néo-socialisme. Marcel Déat: réformisme traditionnel ou esprit des années trente. (Az újszocializmus. Marcel Déat: hagyományos reformizmus vagy a harmincas évek szelleme.)

RH, 528. 1978 : okt.–dec. 389–412.

Déat, a szocialista szociológus és politikus 1933-ban alakítja meg a Neo-szocia-

lista pártot. 1934-ben szakít a szocialista eszmékkel és a fasizmus irányában tájékozódik.

CARLES, Cl.: La „corniche de Montpellier” de 1939- a 1942. (A Montpellier-i csoport 1939–1942-ig.)

RHDGM, 28. 1978 : okt. 7–28.

A „corniche” a francia diák argóban katonai iskolások csoportját jelöli. A különböző évfolyamok mentalitásának vizsgálata 1939 és 1942 között.

BAPTISTE, F.-A.: Le régime de Vichy à la Martinique. (A Vichy-i kormány Martinique-on.)

RHDGM, 28. 1978 : 3. 1–24.

A szerző 1940 és 1943 júniusa közötti időszakban vizsgálja levéltári források alapján Martinique helyzetét.

LARRIERE, J.: L'épuration judiciaire dans les Pyrénées- Orientales. (Bíróági tisztogatás a Kelet-Pireneusokban.)

RHDGM, 28. 1978 : okt. 29–45.

Az 1944-ben, a kollaboránsok ellen irányuló tisztogatás leírása, következtetések a Vichy-i rendszert támogatók társadalmi összetételére.

LENGYELORSZÁG

BISKUP, M.: Polen an der Ostsee im 16. Jahrhundert. (Lengyelország a Keleti tenger-nél a 16. században.)

ZHF, 1978 : 3. 293–315.

Lengyelország későközépkori és kora újkori történelmében rendkívül nagy szerepet játszott a Keleti-tengerrel való összetartozása, melynek döntő befolyása volt a nyugat-európai világhoz fűződő gazdasági, társadalmi és politikai, de kulturális kapcsolatok alakulására is. A szerző szintézisben ábrázolja Lengyelország kapcsolatainak problémáit a 15. sz. végétől 1586-ig és kiemeli a fő sajátosságokat.

WYCZANSKI, A.: Le paysan, la tenure et le bail en Pologne au XVIe siècle. (A paraszt, a telek és a bérlet a XVI. sz.-i Lengyelországban.)

AESC, 33. 1978 : 4. 772–779.

A parasztok telek utáni és egyéb jövedelmeinek vizsgálata. A bérletbe vehető tárgyak és a bérlet pénzbeli nagyságának bemutatása.

KOWAL, S.: Die Sozialstruktur Grosspolens im Zeitraum 1918 bis 1939. (Nagy-Lengyelország társadalmi struktúrája 1918–1939 között.)

JfG, 1978 : 1. 67–92.

Nagy-Lengyelország osztály- és rétegstruktúrája; a társadalmi struktúra a szintetikus gradiáció kritériumai alapján. („szintetikus gradiáció”: a lakosság vertikális felosztása társadalmi struktúrájuknak megfelelően.)

MOTYL, A. J.: The rural origins of the communist and nationalist movements in Wolyń *Województwo*, 1921–1939. (A kommunista és nacionalista mozgalom falusi gyökerei a volhiniai vajdaságban, 1921–1939.)
SR, 37. 1978 : 3. 412–420.

A zömmel ukrán lakosságú lengyel vajdaságban egyaránt erős befolyása volt az ukrán kommunistáknak és nacionalistáknak. A cikk arra keres választ, hogy a parasztságnak melyik rétege támogatta ezeket az irányzatokat, hiszen mindkető egyaránt radikális megoldást kínált az ukrán parasztok gazdasági, társadalmi és nemzeti bajaira.

LA TOURNELLE, Guy de: A Danzig de décembre 1934 à septembre 1939. (Danzigban 1934 decemberétől 1939 szeptemberéig.)

RHD, 92. 1978 : 3–4. 321–347.

Naplószerű feljegyzések az adott időszakból. A német politika hatása Danzigban.

NÉMETORSZÁG

DU BOULAY, F. R. H.: Law enforcement in medieval Germany. (Jogalkalmazás a középkori Németországban.)

H, 63. 1978 : 209. 345–355.

A széttagolt, 15. századi német területeken nem volt egységes jog, helyi törvények uralkodtak. A vitás kérdések rendezésének négy fóruma volt, ezek működésével foglalkozik a cikk.

DUCHHARDT, H.: Reichsritterschaft und Reichskammergericht. (Birodalmi lovagság és a Legfelsőbb Birodalmi Törvényszék.)

ZHF, 1978 : 3. 315–338.

A német birodalmi lovagság és a Legfelsőbb Birodalmi Törvényszék viszonyának elemzése, e viszony változásai, a XV.–XVIII. században.

HIPPEL, Wolfgang von: Bevölkerung und Wirtschaft im Zeitalter des dreissigjährigen Krieges. Das Beispiel Württemberg. (Népesség és gazdaság a 30 éves háború korában. Württemberg példája.)

ZHF, 1978 : 4. 413–448.

A 30 éves háború gazdasági következményeinek kérdése Németország 17. és 18. sz.-i gazdaságtörténetének kulcskérdése. Az erről a kérdésről évtizedek óta folyó intenzív vita még máig sincs megnyugtatóan tisztázva. A Német Birodalmon belül Württemberg hercegséget érintette a legerősebben a háború, a szerző ezt a vidéket tanulmányozza.

WOLLSTEIN, G.: Scharnhorst und die Französische Revolution. (Scharnhorst és a francia forradalom.)

HZ, 227. 1978 : 2. 323–351.

(Gerhard Johann David von) Scharnhorst 1756–1813.

Porosz hadvezér, 1807–1810 között porosz hadügyminiszter, majd a vezérkar

főnöke. Az ő érdeme a porosz hadsereg teljes újjászervezése az általános védkötelezettség alapján.

A szerző úgy vázolja fel Scharnhorst politikai koncepcióját, hogy megvilágítja a francia forradalommal kapcsolatos reakcióját.

STARK, G. D.: The ideology of the German Burschenschaft generation. (A német Burschenschaft nemzedék ideológiája.)
ESR, 8. 1978 : 3. 323–48.

Az 1815–19-es széles körű diákmozgalom gyökereit, jellegét, elveit kutatja a cikk. Mennyiben volt ez generációs probléma és milyen helyet foglalt el a német eszme- és politikatörténetben.

HAUPTS, L.: Die liberale Regierung in Preussen in der Zeit der „Neuen Ära“. Zur Geschichte des preussischen Konstitutionalismus. (A liberális kormányzat Poroszországban az „Új éra” időszakában. A porosz alkotmányosság történetéhez.)
HZ, 227. 1978 : 1. 45–85.
Poroszország 1858 és 1862 között. Az „Új éra” politikája kiindulópontjának megvilágítása, a politikai erők mozgásának felvázolása.

SCHIEDER, T.: Richard Wagner. Das Reich und die Deutschen. Nach den Tagebüchern Cosima Wagners. (Richard Wagner. A Birodalom és a németek. Cosima Wagner naplói alapján.)
HZ, 227. 1978 : 3. 571–598.
Cosima Wagner naplói, amelyek több mint 2500 oldalban az 1869. jan. 1-től Richard Wagner haláláig terjedő időszakot ölelik fel, elsőrendű történelmi források.

ERDMANN, K. D.: Gustav Stresemann. Sein Bild in der Geschichte. (Gustav Stresemann. Képe a történelemben.)
HZ, 227. 1978 : 3. 599–616.
Gustav Stresemann (1878–1929) a Weimari Köztársaság egyik legjelentősebb politikusa, 1923-ban birodalmi kancellár, utána birodalmi külügyminiszter.

NEUMAN, R. P.: Working class birth control in Wilhelmine Germany. (Születésszabályozás a munkásosztály körében a vilmosi Németországban.)
CSSH, 20. 1978 : 3. 408–428.

HOMBURG, H.: Anfänge des Taylorsystems in Deutschland vor dem Ersten Weltkrieg. Eine Problemskizze unter besonderer Berücksichtigung der Arbeitskämpfe bei Bosch 1913. (A Taylor-rendszer bevezetésének kezdetei Németországban az első világháború előtt. Problémavázlat, különös tekintettel a Bosch-művekben történt 1913-as üzemi küzdelmekre.)
GG, 4. 1978 : 2. 170–195.
A szerző cikke elején ismerteti Taylor szcientista „the one best way”-munkaszervezési rendszerét, majd a Bosch művekben található adaptációs feltételeket. Részletesen elemzi a rendszer bevezetésének a gyári vezetésre és a szakszervezetek harcára gyakorolt hatását.

RUPIEPER, H.: Die freien Gewerkschaften und der Versailler Vertrag 1919–1923. (A szabad szakszervezetek és a versailles-i szerződés. 1919–1923.)
GWU, 1978 : 8. 482–499.

FELDMAN, G. D. – STEINISCH, I.: Die Weimarer Republik zwischen Sozial- und Wirtschaftsstaat. Die Entscheidung gegen den Achtstundentag. (A Weimari Köztársaság szociális- és gazdasági állam között. Döntés a nyolcórás munkanap ellen.)
AfS, 18. 1978. 353–439.

A Weimari Köztársaság egész időszaka alatt a legélesebb viták középpontjában állt a munkaidő hosszúságának kérdése. A szerzők behatóan vizsgálják a munkaidőkérdéssel összefüggő jelenségeket, a szakszervezeteket és szerepüket, a sztrájkokat és a munkaidővel kapcsolatos döntéseket. Külön tárgyalják a rajna-vesztfáliai nehézipart és a délnémet fémipart, az 1924-es májusi sztrájkot.

SCHULZE, H.: Stabilität und Instabilität in der politischen Ordnung von Weimar. Die sozialdemokratischen Parlamentsfraktionen im Reich und in Preussen. (Stabilitás és bizonytalanság a weimari köztársaság politikai rendszerében. A szociáldemokrata parlamenti frakciók a birodalomban és Poroszországban.)
VfZ, 26. 1978 : 3. 419–433.

REPGEN, K.: Über die Entstehung der Reichskonkordats-Offerte im Frühjahr 1933 und die Bedeutung des Reichskonkordats. Kritische Bemerkungen zu einem neuen Buch. (A birodalmi konkordátum-ajánlat keletkezése 1933 tavaszán és a konkordátum jelentősége. Kritikai megjegyzések egy új könyvhöz.)
VfZ, 26. 1978 : 4. 499–535.

R. Morsey: Der Untergang des politischen Katholizismus. Stuttgart 1977 c. könyvéhez fűz megjegyzéseket.

HERBST, L.: Die Krise des nationalsozialistischen Regimes am Vorabend des Zweiten Weltkrieges und die forcierte Aufrüstung. (A nemzetiszocialista kormányzat válsága a második világháború előestéjén és az erőltetett fegyverkezés.)
VfZ, 26. 1978 : 3. 347–393.

A szerző cikke Timothy W. Mason: Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft. Dokumente und Materialien zur deutschen Arbeiterpolitik 1936–1939. Opladen 1975. (Munkásosztály és népközösség) c. forráskiadványának kritikája, amely az 1939-es németországi általános politikai helyzet elemzését is adja.

MEYER, M.: Musicology in the Third Reich: a gap in historical studies. (A zenetudomány a Harmadik Birodalomban: betöltendő hézag a történettudományban.)
ESR, 8. 1978 : 3. 349–364.

A zene kommunikatív szerepét, a zene szociológiáját, esztétörténeti stb. vonatkozásait elemzi a cikk. A zenetudomány szerepe, jellege teljesen feltáratlan téma a náci kultúrán belül, pedig mítoszteremtő aspektusa nagy szolgáltatokat tett a nemzetiszocialista ideológiának.

DE WITT, Thomas E.J.: The economics and politics of welfare in the Third Reich.

(A jólét gazdasági és politikai összetevői a Harmadik Birodalomban.)

CEH, 11. 1978 : 3. 256–278.

A náci jóléti politika azért vallott kudarcot, mert alárendelték a politikai és gazdasági szempontoknak. A szegényeket nem emelték ki a szegénységből, hanem adományokat, gyűjtéseket szerveztek nekik, így tartva mesterségesen alacsony szinten a bérköveteléseket és a fogyasztást. A rendszer számára az ígérek-tések mégis nagy politikai hasznot hoztak.

GRUCHMANN, L.: Ausgewählte Dokumente zur deutschen Marinejustiz im zweiten Weltkrieg. (Válogatott dokumentumok a német tengerészet igazságszolgáltatási gyakorlatából a második világháború idején.)

Vf Z, 26. 1978 : 2. 433–498.

A tengerészek által elkövetett katonai jellegű bűncselekmények kivizsgálásánál alkalmazott eljárási szabályokat ismerteti, néhány konkrét dokumentumot is bemutatva.

FLEMING, G.: Die Herkunft des „Bernadotte-Briefs“ an Himmler vom 10. März 1945.

(A Himmlernek írott „Bernadotte-levél” keletkezéstörténete. 1945. március 10.)

VfZ, 26. 1978 : 4. 571–601.

A „Bernadotte-levél” keletkezéstörténetét a Kersten és Bernadotte közötti ellentét bemutatásával helyezi új megvilágításba. A szemantikai és filológiai elem-zés egyaránt kétséget támaszt a levél hitelességét illetően.

GRABBE, H.-J.: Die deutsch-alliierte Kontroverse um den Grundgesetzentwurf im Frühjahr 1949. (Ellentétek a németek és a szövetségesek között az alkotmány-tervezet kapcsán 1949 tavaszán.)

VfZ, 26. 1978 : 3. 393–419.

Az alkotmányvita konkrét bemutatásán túl, részletes elemzés az amerikai kato-nai kormányzásnak a német politikai pártokkal való viszonyáról.

NSZK

BRAUNTHAL, G.: The Anglo-Saxon Model of Democracy in the West German Political Consciousness after World War II. (A demokrácia angolszász modellje a nyugat-német politikai tudatban a II. világháború után.)

AS, 18. 1978. 245–278.

BRAUN, H.: Das Streben nach „Sicherheit“ in den 50er Jahren. Soziale und politische Ursachen und Erscheinungsweisen. (A „biztonságra” törekvés az 50-es években. Társadalmi és politikai okok és megjelenési formák.)

AS, 18. 1978. 279–306.

A biztonságra való törekvés nem egy meghatározott történelmi kor specifiku-ma. A szerző a nyugat-német társadalom biztonságra való törekvését vizsgálja az ötvenes években.

RUDZIO, W.: Die ausgebliebene Sozialisierung an Rhein und Ruhr. Zur Sozialisierungspolitik von Labour-Regierung und SPD 1945–1948. (Az elmaradt államosítás a Rajna- és Ruhr-vidéken. A munkáspárti-kormány és a Német Szociáldemokrata Párt szocializációs politikájához 1945 és 1948 között.)
AfS, 18. 1978. 1–40.

ADAMSEN, H. R.: Faktoren und Daten der wirtschaftlichen Entwicklung in der Frühphase der Bundesrepublik Deutschland 1948–1954. (A gazdasági fejlődés tényezői és adatai az NSZK korai szakaszában, 1948–1954 között.)
AfS, 18. 1978. 217–244.

OLASZORSZÁG

ANSELM, S.: Organizzazione aziendale, colture, rese nelle fattorie malatestiane, 1398–1456. (Szervezés, termelés, hozam a Malatesta-féle gazdaságokban, 1398–1456.)
QS, 39. 1978 : szept.–dec. 806–827.
A gabonakivitel fellendülése, megszervezése az Adria partvidékére – a feles- és bérleti rendszer formái.

GALASSO, G.: Civiltà materiale e vita nobiliare in un inventario calabrese del '500. (Anyagi kultúra és nemesi élet egy calabrai leltár alapján az 1500-as évekből.)
RSI, 90. 1978 : 4. 744–769.
Az agrár-eredetű feudális gazdaság városi javakká és a mindennapi élettel kapcsolatos tárgyakká való átalakulása a családok vidékről való elköltözése során – forrásanyag a nagy családok lakóhelyei berendezésére, felszerelésére, kezelésére vonatkozólag – ékszerek, értéktárgyak listája.

CHITTOLINI, G.: Alle origini delle „grandi aziende” della bassa lombarda. (A lombard síkság „nagybirtokainak” keletkezéséhez.)
QS, 39. 1979. szept.–dec. 828–844.
A birtokviszonyokban bekövetkezett változások a 15–16. század között, a csatornázás és öntözőgazdálkodás megindulásával – a kis- és középbirtokok eltűnése, a bérleti rendszer kialakulása.

TUCCI, U.: Les émissions monétaires de Venise et les mouvements internationaux de l'or. (A velencei pénzkibocsátás és az arany nemzetközi forgalma.)
RH, 527. 1978 : júl.–szept. 91–122.
Az Újvilágból és a Közel-Keletről a XVI–XVIII. században érkező arany és a Velencében vert aranypénz (zecchino) mennyiségének összefüggése.

PALLANTI, G.: Rendimenti e produzione agricola nel contado fiorentino: i beni del monastero di Santa Caterina, 1501–1689. (Hozam és mezőgazdasági termelés Firenze környékén: a Szent Katalin kolostor birtokai, 1501–1689.)
QS, 39. 1978 : szept.–dec. 845–864.
14 gazdaság gabona- és bortermelésének kvantitatív feldolgozása.

- LUTTAZZI-GREGORI, E.: Un'azienda agricola in Toscana nell'età moderna: il Pino, fattoria dell'ordine di Santo Stefano (secoli XVI–XVII). (Egy toszkánai agrár-birtok az újkorban: a Pino, a Szent István rend uradalma (XVI–XVII. sz.).) QS, 39. 1978 : szept.–dec. 882–908.
A tanulmányozott birtok termelésének, szervezésének, piacviszonyainak mikro-analízise – módszerek az uradalom konkrét gazdasági viszonyainak kvantitatív felmérésére.
- CATTINI, M.: In Emilia orientale: mezzadria cinquecentesca e mezzadria settecentesca. Continuità o frattura? (Emilia keleti részében: tizenhatodik századi és tizen-nyolcadik századi felesgazdálkodás. Kontinuitás vagy törés?.) QS, 13. 1978 : 3. 864–881.
A földbirtokviszonyok stabilitása a tanulmányozott 3 évszázadban – a felesgazdaságoknak a termelési viszonyokhoz alkalmazkodó kezelése – a családok gazdasági helyzete és az agrártermékek helyi piacai – a felesvidékek piacainak funkciója.
- BONELLI CONENNA, L.: Una fattoria maremmana: la Grancia di Grosseto dell'Ospedale di Santa Maria della Scala, 1648–1768. (Egy maremmai gazdaság: a Santa Maria della Scala kórház tulajdonában álló grossetoi Grancia uradalom. 1648–1768.) QS, 39. 1978 : szept.–dec. 909–936.
A birtok extenzív, gabonatermelésre alapozott, konzervatív gazdálkodása a XVII. sz.-i gazdasági depresszió idején – a modernebb, takarmány-, szőlő- és gyümölcsstermeléssel kísérletező módszerek előli elzárkózás – a társadalmi differenciálódás folyamata.
- BASINI, G. L.: L'azienda agraria del Monastero dei Santi Pietro e Prospero di Reggio Emilia, sec. XVII–XVIII. (A Reggio Emiliában lévő Szent Péter és Prosper kolostor mezőgazdasági üzeme.) QS, 39. 1978 : szept.–dec. 955–975.
A termelési eredmények rövid- és hosszú távú dinamizmusának feldolgozása a gazdaság számadásai alapján.
- LANDI, F.: Tecniche contabili e problemi di gestione dei grandi patrimoni del clero regolare ravennate nei secoli XVII e XVIII. (Számviteli technikák és kezelési problémák a ravennai szerzetesrendek vagyonánál.) QS, 39. 1978 : szept.–dec. 976–993.
A nagybirtokok kezelésének formái, a számadások elemzésén keresztül a gazdálkodási mód eredményei, a felesgazdaságok természetbeni- és pénzjövedelmek kiszámításával a termelési módszerek összehasonlítása.
- DORIA, G. – SIVORI, G.: Nell'area del castagno sulla montagna ligure: un'azienda tra la metà del seicento e la fine del Settecento. (A liguriai hegység gesztenye-övezetében: egy gazdaság a XVII. sz. közepe és a XVIII. sz. vége között.) QS, 13. 1978 : 3. 937–954.

Egy hegyvidéki, főleg erdőbirtok gazdálkodásának feldolgozása, – a bérleti szerződések, a parasztság eladósodásának felmérése – a termelési módszerekben bekövetkező változások, a befektetések, rezi és a jövedelmek mérlege.

COPPOLA, G.: La gestione di una proprietà agricola della pianura lombarda nella prima metà del XVIII secolo. (Egy agrárbirtok kezelése a lombard alföldön a XVIII. sz. első felében.)

QS, 39. 1978 : szept.–dec. 994–1010.

A milanoi kórház birtokában lévő uradalom bérllőinek gazdálkodási módszerei, próbálkozásai a termelékenység növelésére – a kórház támogatása a gazdasági krízisek idején.

MORASSI, L.: Un'azienda friulana nel secolo XVIII: la tenuta di Fagagna. (Egy friulii gazdaság a XVIII. században: a Fagagna uradalom.)

QS, 39. 1978 : szept.–dec. 1011–1035.

Fabio Asquini gróf törekvései 1747-ben örökölt, széttagolt birtokainak egyesítésére, gazdálkodási módszereinek újjászervezésére, új termelési ágak bevezetésére, a természetbeni járadékok és a nyereségrészesedés rendszerének kialakítására.

MANGIO, C.: Commercio marittimo e reggenza lorenese in Toscana. (Tengeri kereskedelem és a livornoi fennhatóság Toscanában.)

RSI, 90. 1978 : 4. 898–938.

Gazdaságpolitika, merkantilista rendeletek a XVIII. sz.-i Toscanában – a kereskedelmi tanács működése.

VISMARA, C. F.: L'abolizione delle missioni urbane dei gesuiti a Milano (1767). (A jezsuiták városi misszióinak megszüntetése Milanóban (1767).)

NRS, 62. 1978 : 5–6. 549–571.

A jezsuita missziók szerepe a XVI–XVII. században a tömegek vallási életének, lelki gondozásának irányításában – a milanoi kormány intézkedései a jezsuiták ellen.

MAZOHL-WALLNIG, B. – SAURER, E.: Lombardo-venetianische Studien. (Lombard-velencei tanulmányok.)

MIÖG, 1978 : 3–4. 365–415.

A tanulmány két részből áll:

I. Mazohl-Wallnig: Központi hatalom és helyi közigazgatás Lombard-velencében, 1848–1859.

II. Saurer: Ausztria és Lombard-Velence fogyasztási adójának összehasonlítása.

MAZOHL-WALLNIG, B.: „Hochverräter” und österreichische Regierung in Lombardo-Venetien. Das Beispiel des Mailänder Aufstandes im Jahre 1853. („Hazaárulók” és az osztrák kormányzat. A milánói 1853-as felkelés példája.)

MÖS, 31. 1978. 219–231.

Az 1853-as milánói felkelés után a politikai bűntettek megtorlása Lombard-Velencében.

BARGAGNA, B.: Problemi della mezzadria in Toscana negli anni della crisi agraria.

(A felesrendszer problémái Toscanában az agrárkrízis idején.)

SCo, t. 9. 1978 : dec. 807–842.

Az 1880-as évek válsága.

NASCIMBENE, A.: Il movimento contadino in Lombardia dalla „Boi” al 1890. (Parasztmozgalom Lombardiában a Boi-tól 1890-ig.)

NRS, 62. 1978 : 5–6. 572–604.

Az 1880-as évek agrárválsága Lombardiában – protekcionista intézkedések a krízis leküzdésére – tömeges emigráció Amerikába – az agrármunkások tiltakozásai, sztrájkmozgalmai – a harcok szervezetté válása.

SERRA, E.: Crispi, Pisani Dossi e le agenzie di stampa. (Crispi, Pisani Dossi és a sajtóügynökségek.)

SCo, 1978 : 3. t. 9. 477–482.

Crispi tevékenysége a politikai hatalom és a sajtó közötti kapcsolatok lehetőségeinek kihasználására a XIX. sz. végén.

SOLARI, F. S.: Lotte agrare a Molinella: 1905–1915. (Agrárharcok Molinellában: 1905–1915.)

SCo, 1978 : dec. t. 9. 843–875.

Az Emilia tartományban folyó szervezett, céltudatos politikai harcok inkább jogi, mint gazdasági célkitűzései.

MINASI, G.: L'attività illegale del PSI nel biennio 1919–20. (A PSI (Olasz Szocialista Párt) illegális tevékenysége 1919–20 között.)

SCo, t. 4. 1978 : aug. 685–733.

A Nitti kormány alatti „vörös évek” forrongásai és baloldali szervezkedései – a forradalom kitörésének esélyei és akadályai.

TOSCANO, M.: Lotte mezzadrili in Toscana nel primo dopoguerra (1919–1922).

(Felesbélrlök harcai Toscanában az első világháború után. 1919–1922.)

SCo, t. 9. 1978 : dec. 877–950.

A tárgyalt vidék agrárstruktúrája – a háború utáni politikai légkör – a felesbélrlök gazdasági helyzete – a felesszerződés feltételei a harcok megindulásakor – a fasizmus térhódítása.

STADERINI, A.: La Federazione Italia dei Consorzi Agrari (1920–1940). (Az Olasz Földművesszövetség. 1920–1940.)

SCo, 1978 : dec. t. 9. 951–1025.

Az egyesülés utáni korszak társadalmát átalakító mechanizmusok vizsgálata – az agrártömörülés domináns ideológiája – aktivitása – elhelyezkedése a fasiszta rendszerben.

MORI, G.: Métamorphose ou réincarnation? Industrie, banque et régime fasciste en Italie, 1923–1933. (Metamorfózis vagy reinkarnáció? Ipar, bank és fasiszta rendszer Olaszországban, 1923–1933.)

RHMC, 25. 1978 : 2. 235–274.

Ipari fejlődés és a bankok szerepe a 20-as, 30-as évek Itáliájában. Az I. R. I. (Istituto Mobiliare Italiano) szerepe.

STADERINI, A.: La politica cerealicola del del regime: Pimpostazione della battaglia del grano. (A kormányzat gabonapolitikája: a búzacsata bevetése.)

SCo, 1978 : 5–6. t. 9. 1027–1079.

Mussolini 1925-ben elindított programja a búza termelékenységeinek növelésére – a belső piacra való koncentráció politikájának motívumai a fasiszta rendszerben.

FARINA, F. – MARANI, U.: Strutture monetarie e finanziarie dell'economia fascista.

(Pénzrendszer és pénzügyi struktúra a fasiszta gazdaságban.)

QS, 39. 1979 : szept.–dec. 1036–1062.

A tárgyra vonatkozó legújabb irodalom kritikája – az 1926 és 1929 utáni pénzügyi intézkedések jelentősége.

MORGAN, Ph.: I primi podestà fascisti: 1926–32. (Az első fasiszta polgármesterek: 1926–32.)

SCo, 1978 : 3. 9. köt. 407–423.

Az új kormányzat strukturális változásai, a helyi autonómiákat, választott adminisztrációs szerveket felváltó, kinevezett polgármester funkciói.

FRASCANI, P.: Per la storia della stratificazione sociale in Italia: i ruoli dell'imposta di ricchezza mobile. (A társadalmi rétegződés történetéhez Itáliában: az ingóvagyonokra vonatkozó adó-lajstromok.)

QS, 39. 1978 : szept.–dec. 1063–1114.

Módszerek a társadalmi rétegződés kvantitatív vonatkozású kutatásához – a két háború közötti korszak jövedelmi adó-lajstromainak feldolgozása a közép-osztály rétegződésének rekonstruálására a fasizmus idején.

TOBIA, B.: Il problema del finanziamento della „Concentrazione d'Azione antifascista” negli anni 1928–1932. (A „Concentrazione d'Azione Antifascista” anyagi támogatásának problémája. (1928–32).)

SCo, 1978 : 3. t. 9. 425–474.

Az emigrációban élő antifasiszta tömörülés anyagi létalapja.

GATTO, E.: Ricordi della Resistenza a Venezia. (Visszaemlékezések a velencei ellenállás köréből.)

SCo, t. 9. 1978. aug. 737–766.

A keresztény alapokon álló szervezkedés megindulása a II. világháború idején, a „Democrazia Cristiana” mozgalom tevékenysége – az ellenállás vezető egyéniségei, – Velence felszabadulása.

BERTA, G.: Fra centrismo e centro sinistra: Olivetti e il Movimento di Comunità.

(A centrizmus és a balközép között: Olivetti és a közösségi mozgalom.)

SSt, t. 19. 1978 : 3. 545–587.

Az 50-es évek reformkísérletei az Olivetti-művekben – a „Movimento di Comunità” társadalmi tartalma, elképzelései az ipari vállalkozások struktúrájának újrászervezéséről.

ROMÁNIA

BODEA, C.: Contemporary American recordings of Romania's unity and independence. (Korabeli amerikai feljegyzések Románia egységéről és függetlenségéről.)

EEQ, 12. 1978 : 3. 359–367.

Az amerikai újságírás kedvező képet festett az 1877–78-as függetlenségi harcokról a török ellen, az amerikai közvélemény megismerte és megszerette a román népet. Az ekkori újságok és újságírók tevékenységét ismerteti a cikk.

MOSKOFF, W.: Sex discrimination, commuting, and the role of women in Rumanian development. (A nemek közötti megkülönböztetés, az ingázás és a nők szerepe a román fejlődésben.)

SR, 37. 1978 : 3. 440–456.

Az 1944 utáni román fejlődés modellje az iparra koncentrált szovjet modell volt. A cikk első része azt mutatja be, hogyan alkalmazták a nőket a vidék stabilitásának létrehozásában, az ipar élelmezésében és kiszolgálásában. Ez a fejlődés csak tovább szélesítette a társadalmi szakadékot a férfiak és a nők között. A második rész szerint az aszimmetriához hozzájárult a női munkaerő más megítélése, valamint a változatlan viszonyok a családon belül.

SPANYOLORSZÁG

KRIEGL, M.: La prise d'une décision: l'expulsion des juifs d'Espagne en 1492. (Egy döntés haszna: a spanyolországi zsidók kiűzése 1492-ben.)

RH, 527. 1978 : júl.–sept. 49–90.

A kiűldözés okainak, előzményeinek és következményeinek vizsgálata.

SZOVJETUNIO

BUSHKOVITCH, P.: Taxation, tax farming, and merchants in sixteenthcentury Russia. (Adózás, főadóbérlet és a kereskedők a 16. századi Oroszországban.)

SR, 37. 1978 : 3. 381–398.

A kereskedők 16. századi pénzügyi tevékenysége teremtette meg az alapjait későbbi politikai szereplésüknek, az adószedés és adóbérlet során szereztek gyakorlatot az ország politikai ügyeinek irányításához, kezeléséhez.

MAIER, L.: Wissenschaft und Staatsinteresse zur Zeit Peters des Grossen. Die Erschliessung Sibiriens und des Nordpazifik durch wissenschaftliche Expeditionen.

(Tudomány és államérdek Nagy Péter korában. Szibéria és az Északi-tenger fel-
tárása tudományos expedíciókkal.)

ÖO, 20. 1978 : 3. 435–449.

A XVIII. sz. első felének expedíciói föltárták Szibéria természeti forrásait és
összekötő útjait, új kikötőhelyeket és hajútakat kerestek és megalapozták az
orosz flotta jelenlétét az Északi-tengeren.

MOWBRAY HAYWOOD, R.: The „ruler legend”: Tsar Nicholas I and the route of the
St. Petersburg–Moscow railway, 1842–43. (A vonalzó-legenda: I. Miklós cár és
a Szentpétervár – Moszkva közötti vasút útvonala, 1842–43.)

SR, 37. 1978 : 4. 640–650.

A cár állítólag vonalzóval húzta meg a vasútvonal helyét pillanatnyi elhatározá-
sában. Az igazság az, hogy a döntést nagyon megfontolta és hosszú, nyílt vita
előzte meg kormánykörökben. A cikk a legenda alakulását és a cár döntéshoza-
talának valódi menetét vizsgálja.

DIESTELMEIER, F.: Der russische Adel im 19. Jahrhundert. Ein Bericht über neuere
Forschungen. (Az orosz nemesség a 19. sz.-ban. Beszámoló az újabb kutatások-
ról.)

IGO, 1978 : 3. 376–400.

ZELDIN, M.-B.: Chaadayev as Russia's first philosopher. (Csadajev, Oroszország első
filozófusa.)

SR, 37. 1978 : 3. 473–480.

A cikk azt kívánja bizonyítani, hogy az orosz eszméletörténetben Csadajev az el-
ső, aki méltán nevezhető filozófusnak, filozófiája specifikusan orosz, bár több
nyugati nézetet ötvöz a maga orosz álláspontjával.

HAGEN, M.: Zwischen Nationalitäten und Fraktionen – Alexander Baron Meyendorff
(1869–1964). (Nemzetiségek és frakciók között – Alexander Meyendorff báró,
1869–1964.)

ZO, 1978 : 4. 588–615.

Alexander Meyendorff (1869–1964), báró, orosz politikus életrajza.

LEONCINI, F.: Il problema della Russia sovietica nell'Europa del primo dopoguerra.
(Szovjetoroszország problémája az első világháború utáni Európában.)

SCo, 9. köt. 1978 : 3. 483–496.

A európai politika ellentmondásos reagálása az Oroszországban végbement
szocialista átalakulásra.

ADAMS, J. S.: Institutional change in the 1970s: the case of the USSR People's
Control Committee. (Intézményes változások az 1970-es években: a szovjet
Népi Ellenőrzési Bizottság.)

SR, 37. 1978:3. 457–472.

A nyugat számára elsődlegesen fontos a szovjet politikai rendszer haladási irá-
nyának megállapítása. Ehhez segít hozzá a Bizottság működésének elemzése,
amelyből a fokozatos desztalinizációra és decentralizációra következtethetünk.

USA

BYRNES, R. F.: Archibald Cary Coolidge: a founder of Russian studies in the United States. (Archibald Cary Coolidge, az amerikai szovjetkutatás egyik megalapítója.)

SR, 37. 1978 : 4. 651–667.

Coolidge indította el az Oroszországgal és Kelet-Európával kapcsolatos kutatásokat és oktatást a Harvard egyetemen a századfordulón és így az USA más felsőoktatási intézményeiben is. Ez volt a Harvard történeti tanszékének aranykora és ekkor (1893–1928) alapozódott meg nemzetközi hírre. Coolidge életét és munkásságát mutatja be a cikk.

DAVIS, M.: „Fordism” in crisis: a review of Michel Aglietta's *Régulation et crises: L'expérience des Etats-Unis*. (A „fordizmus” válsága: reflexió Michel Aglietta *Régulation et crises...* c. könyvére.)

R, 2. 1978 : 2. 207–269.

A mű elemzése során a cikk kifejti az amerikai kapitalizmus történetének kritikus pontjairól alkotott véleményét. A műnek csak részben sikerül kialakítani egy fogalmi struktúrát a 20. századi kapitalizmus fontosabb átalakulásainak elemzésére, de az USA gazdasági fejlődésével kapcsolatos vitában mégis jelentős. Corey (1934) műve óta még nem született ilyen bátor marxista gazdaságtörténeti szintézis.

SMITH, T. L.: Religion and ethnicity in America. (Vallás és etnikum Amerikában.)

AHR, 83. 1978 : 5. 1155–1185.

A vallás és az etnikum kapcsolatának természetét, eredetét vizsgálja a cikk a modern városi és ipari társadalomban. Tagadja az etnikum és a nemzetiség azonosságát, vizsgálja az amerikai bevándorlók mentalitását, helyüket az Egyesült Államok társadalmában, gondolkodásában.

MEXIKO

MEYER, J.: Le catholicisme social au Mexique jusqu'en 1913. (A szociális katolicizmus Mexikóban 1913-ig.)

RH, 527. 1978 : júl.–szept. 143–159.

Az 1880-as évek után, jórészt a „Rerum Novarum” enciklika hatására születő kereszténydemokrácia, a keresztény szakszervezeti mozgalom és a Nemzeti Katolikus Párt megalakulásának története.

DÉL-AMERIKA

DUNCAN BARETTA, S. R. — MARKOFF, J.: Civilization and barbarism: cattle frontiers in Latin America. (Civilizáció és barbárság: a szarvasmarhatartás és a határok Dél-Amerikában.)

CSSH, 20. 1978 : 4. 587–620.

A cikk képet ad a latin-amerikai határok mentén a múlt század második felében és századunkban is meglévő erőszak kialakulásáról, a határterületek társadalmáról és gazdasági hasznosításáról, és a határmenti speciális életforma átalakulásáról.

LEVINE, D. H.: Authority in Church and society: Latin American models. (A tekintély az egyházban és a társadalomban: a dél-amerikai modell.)

CSSH, 20. 1978 : 4. 517–544.

A mai Dél-Amerika hatalmas politikai, társadalmi változásai, egy „világi világkép” kialakulása önvizsgálatra és környezetével való kapcsolata felülvizsgálatára készteti az egyházat is.

AFRIKA

EICKELMAN, D. F.: The art of memory: Islamic education and its social reproduction. (Az emlékezés művészete: az iszlám oktatás és társadalmi újratermelése.)
CSSH, 20. 1978 : 4. 485–516.

A szerző Marokkó példáján ábrázolja azt a folyamatot, hogy korábban a vallási ismereteket szájhagyomány útján őrizték és adták tovább, a főleg ezek megszerzését szolgáló egyetemek pedig elit jellegűek voltak, az 1930-as évektől a fejben tartott tudás már nem ér többet az írott szövegek magyarázatánál és a vallás szakértője lehet más társadalmi rétegekből származó személy is.

TADDIA, I.: Problemi di storia del colonialismo francese nell'Africa Tropicale. (A trópusi Afrika francia gyarmatosítása történetének problémái.)

SCo, 9. köt. 1978 : 3. 549–567.

Afrika történetének az európai kapitalizmus keretei között való tanulmányozása a legújabb gazdaságtörténeti munkákban.

ÁZSIA

ROSENFELD, H.: The class situation of the Arab national minority in Israel. (Az arab nemzeti kisebbség osztályhelyezete Izraelben.)

CSSH, 20. 1978 : 3. 374–407.

Röviden bemutatja az arab nemzeti mozgalmakat vezető csoportok feudális-burzoá vonásait és a palesztíniai cionizmusra jellemző szocialista munkás-ideológiát a brit mandátum idején. Zömmel az új arab osztályformáció létrejöttének körülményeit és a kisebbségi jogokért folytatott harc tartalmát elemzi abban az Izraelben, amely politikai és ideológiai eszközökkel próbálja eltagadni ezt az arab osztály- és nemzeti valóságot.

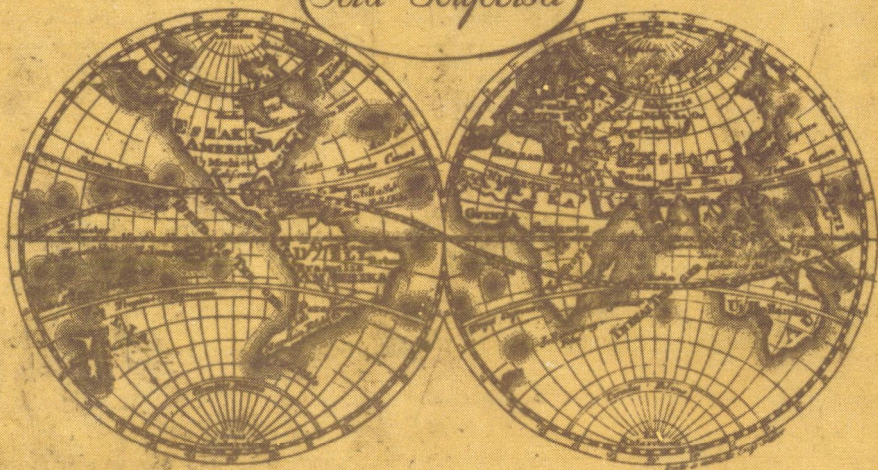

5777g

5911D

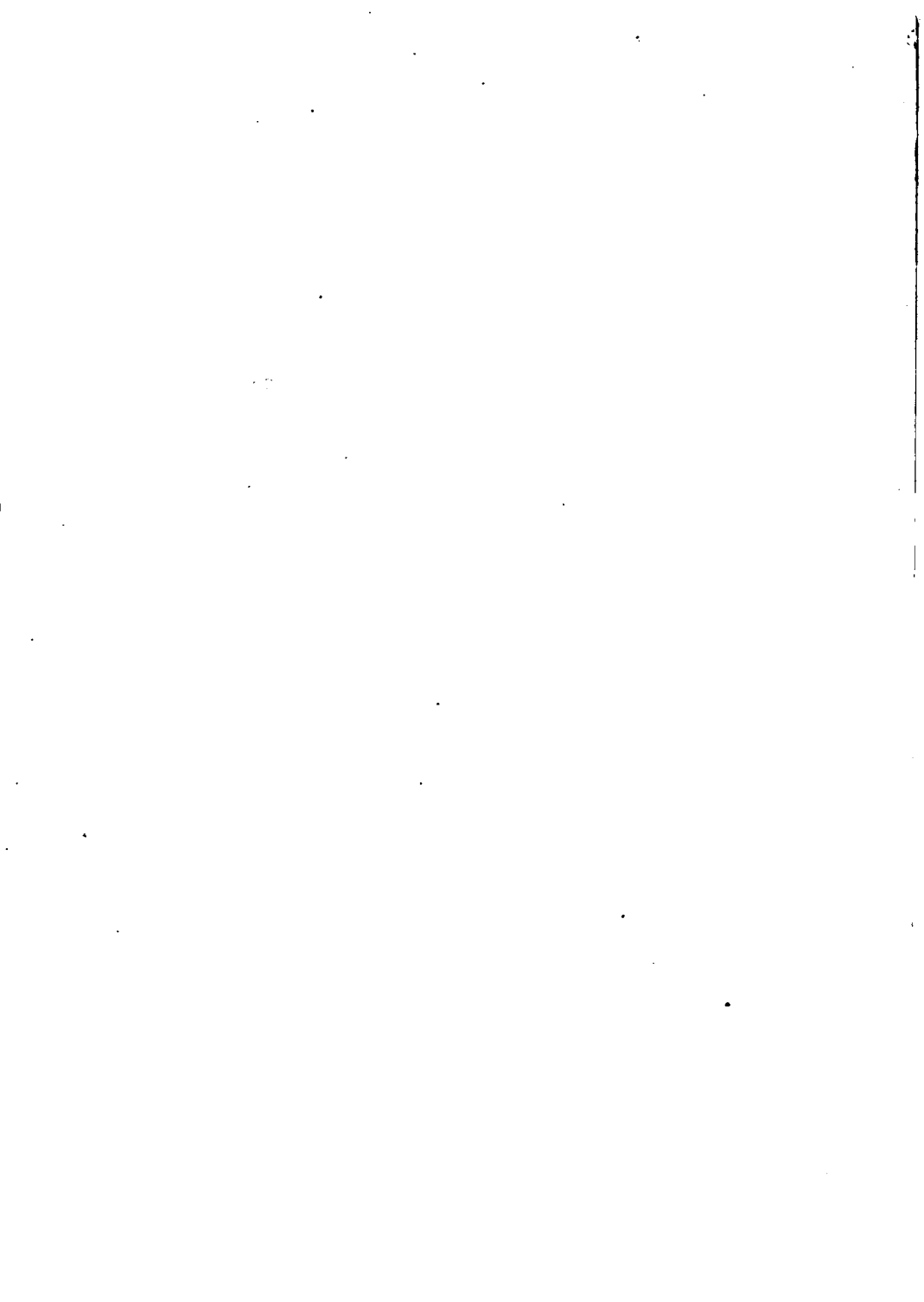
VILÁGTÖRTÉNET

Föld Globóbisa

'80/3

HEU

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
 Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,
 szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

A TUDOMÁNYTÖRTÉNET ELMÉLETÉRŐL

I. Paul Feyerabend: A módszer ellen. Egy anarchisztikus tudományelmélet körvonalai (Részlet)	3
II. Stephen Toulmin: A tudományos eszmék fejlődése	14
III. Thomas S. Kuhn: Az út a normál tudományhoz	27

OLASZ KÉRDÉSEK az 1920–1930-as évekből

(Az 1979. novemberi budapesti IV. olasz–magyar konferencia anyagából.)	
Francesco Malgeri: A fasiszta mozgalomtól a fasiszta rendszerig (1922–1933)	39
Nicola La Marca: Olasz gazdasági terjeszkedés Délkelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra (1922–33)	55

TÁJÉKOZÓDÁS

Zombori István: A spanyol abszolutizmus és V. Károly császársága	69
--	----

TÖRTÉNETELMÉLET

Somlyóai Tóth Tibor: Augustinus történet szemlélete	84
---	----

EMLÉKIRAT

Gustav Hennyey: Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között (folyt.)	98
--	----

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM (1979 első negyedév)	112
---	-----

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződőtt és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.**

Éves előfizetési díj: 60.– Ft, példányonkénti eladási ár: 18.– Ft.

Index-száma: 25.886

ISSN 0083–6265

**Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György**

8011461 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

PAUL FEYERABEND:

A MÓDSZER ELLEN. EGY ANARCHISZTIKUS TUDOMÁNYELMÉLET KÖRVONALAI

(Against Method, Outline of an anarchistic theory of knowledge,
Verso Edition, 1978. London. 3. fejezet.)

A konzisztencia feltétel, mely azt követeli, hogy az új hipotézisek egyezzenek az elfogadott elméletekkel, észszerűtlen, mert a régebbi és nem a jobb elméletet konzerválja. Az elfogadott elméleteknek ellentmondó hipotézisek olyan bizonyítékokat nyújtanak számunkra, melyekhez semmi más módon el nem juthatnánk. Az elméletek szaporodása kedvező hatással van a tudományra, míg az uniformizmus csökkenti a tudomány kritikai erejét. Az uniformizmus az egyéniség szabad fejlődését is veszélyezteti.

Az itt következő fejezetben részletesebben fogok érvelni azon „ellen-szabály” mellett, mely azt követeli, hogy a bevett *elméletekkel inkonzisztens* hipotéziseket vezessünk be. Az érvelés közvetett lesz. Azon követelmény kritikájával kezdjük, miszerint az új hipotéziseknek *konzisztensnek* kell lenniök az elfogadott elméletekkel. Ezt a követelményt nevezzük *konzisztencia feltételnek*.¹

Prima facie, a konzisztencia feltétel röviden, pár szóban elintézhető. Ismeretes (és Duhem ezt részletesen taglalta is), hogy Newton elmélete inkonzisztens Galilei szabadesés törvényével és Kepler törvényeivel, hogy a statisztikai termodinamika inkonzisztens a fenomenológiai elmélet második törvényével, hogy a hullámoptika inkonzisztens a geometriai optikával stb.² Hangsúlyozzuk, hogy az amit itt állítunk, az *logikai* inkonzisztencia; könnyen meglehet, hogy a predikciók különbségei túl csekélyek ahhoz, hogy kísérleti úton feltárhatók legyenek. Azt is hangsúlyozzuk, hogy amit állítunk, az nem Newton *elmélete* és Galilei törvénye közötti *inkonzisztencia*, hanem inkább az az inkonzisztencia, amely Galilei törvénye és e törvény érvényességi területén Newton elméletének néhány *következménye* között feszül. Ez utóbbi esetben a helyzet különösképpen nyilvánvaló. Galilei törvénye szerint a szabadesés gyorsulása állandó, ezzel szemben Newton elméletének a föld felszínére való alkalmazásával a gyorsulás nem állandó, hanem (noha ez nem érzékelhető) *csökken* a föld középpontjától való távolság arányában.

Elvontabban fogalmazva: vegyük E elméletet, mely sikeresen írja le a helyzetet T területen belül. E összhangban áll egy *véges számú* megfigyeléssel (nevezzük halmazukat M-nek), méghozzá H hibahatáron belül. Bármely alternatíva, mely ellentmond E-nek T-n kívül, és ugyanazon megfigyelések támasztják alá H hibahatárain belül, elfogadható, ha E elfogadható volt (feltelessük, hogy az eszközölt megfigyelések M-re korlátozódtak). A konzisztencia feltétel jóval kevésbé toleráns. Ez ugyanis kirekeszti az alternatív elméletet vagy hipotézist, nem azért, mert nincs összhangban a tényekkel, hanem mert nincs összhangban egy másik elmélettel, mi több, egy elmélettel, melynek bizonyító példáiban osztozik. A feltétel ezáltal a bevett felfogás még ki nem próbált részét az érvényesség mércéjévé teszi. Egy ilyen mérce és egy újabban létrejött elmélet között a különbség mindössze a korban és a megszokottságban, ismertségben van. Ha a fiatal elmélet keletkezett volna előbb, a konzisztencia feltétel az ő javára döntene. „Az *első* adekvát elméletnek előjoga van valamennyi azonosképpen adekvát később érkezővel szemben.”³ E vonatkozásban a konzisztencia feltétel hatása igen hasonló az olyan hagyományosabb módszerekéhez, mint a transzcendentális dedukció, az esszenciák analízise, a fenomenológiai elemzés, a lingvisztikai elemzés. Hozzájárul a régi és a bevett megőrzéséhez, nem mert ez bármiféle inherens előnnyel bírna — pl. nem azért, mert a megfigyelések terén jobb alappal rendelkezik, mint az újonnan jelentkező alternatíva vagy mert elegánsabb ennél —, hanem mert régi és elfogadott. Nem ez az egyetlen eset, amikor a közelebbi vizsgálat meglepő hasonlóságot tár fel a modern empirizmus és az általa támadott iskola-filozófiák között.

Mégis úgy gondolom, hogy habár e rövid fejtegetések a konzisztencia feltétel érdekes *taktikai* bírálatát teszik lehetővé, s valamely halovány alátámasztást is adnak az ellenindukció eljárásának, mégsem hatolnak a dolog lényegéig. Megmutatják, hogy az elfogadott nézet alternatívája, mely osztozik vele bizonyító anyagában *nem rekeszthető ki* tárgyi érvelés útján. Nem mutatják meg viszont, hogy egy ilyen alternatíva *elfogadható*, s még kevésbé azt, hogy az ilyen alternatívát *használni kell*. Elég baj az, mondhatná a konzisztencia feltétel védelmezője, hogy az elfogadott nézet nem bír teljes empirikus alátámasztással. *Hasonlóan elégtelen bizonyítóerővel rendelkező új elméletek felbukkanása nem javít a helyzeten; az sem túl értelmes, hogy elfogadott elméleteket próbáljunk lehetséges alternatíváikkal helyettesíteni.* Az ilyen helyettesítés ugyanis nem könnyű dolog. Új formalizmust kellene megtanulni, és ismert problémákat új módon megfogalmazni. A kézikönyveket át kell írni, az egyetemi tantárgyakat hozzáigazítani, kísérleti eredményeket újrainterpretálni. S mi lesz a gyümölcse mindezen erőfeszítéseknek?

Egy újabb elmélet, amely empirikus szempontból az általa kiszorított elmélethez képest semmivel sem jobb. Az egyetlen valódi előrelépés, folytatja a konzisztencia feltétel védelmezője, *az új tények bevonásából* származik. Az ilyen új tények vagy megerősítik majd a fennálló elméleteket, vagy arra készítetnek – pontosan jelezvén a gyenge pontokat –, hogy módosítsuk azokat. Mindkét esetben az érdemi haladást segítik elő, s nem a pusztá önkényes változást. A helyes eljárás ezért nem más, mint az elfogadott felfogás annyi releváns ténnyel való konfrontálása, amennyivel csak lehetséges. Az alternatívák kizárása ezek szerint egyszerűen hasznos segédeszköz: feltárásuk, újszerűségük nemcsak hogy nem segít, hanem egyenesen visszafogja a haladást, jobb sorsra érdemes időt és munkaerőt fecsérrel. A konzisztencia feltétel kirekeszti az ilyen haszontalan vitát, s a tudóst arra készíti, hogy a tényekre koncentráljon, melyek végső soron az elmélet egyedül elfogadható próbakövét jelentik. Ekképpen védheti meg a gyakorló tudós azt az álláspontját, hogy egyetlen elméletre támaszkodik, az empirikusan lehetséges alternatívák kizárásával.⁴

Érdemes megismételni ezen érvelés értelmét. Az elméleteket csak abban az esetben kell megváltoztatnunk, ha nyomós okunk van erre. Egy elmélet megváltoztatására az egyetlen nyomós ok a tényekkel való összehang hiánya. Az elmélettel összeegyeztethetetlen tények vizsgálata vezet tehát a haladáshoz, és nem az összeegyeztethetetlen hipotézisek mérlegelése. Ebből következően a helyes út a releváns tények számának növelése. Ezzel szemben helytelen a ténszerűen adekvát, de összeegyeztethetetlen elméleti alternatívák számát növelni. Hozzá tehető még, hogy az olyan formális mozzanatok, mint a nagyobb elegancia, egyszerűség, általánosság és koherencia sem hagyhatók figyelmen kívül. De amint ezek a javítások megvalósultak, úgy tűnik, hogy az egyetlen dolog, ami a tudósra vár, tények gyűjtése tesztek megvalósítása céljából.

Feltéve, hogy *léteznek* ilyen tények, és ezek *elérhetőek függetlenül attól, hogy a próbára teendő elmélet alternatíváit az ember fontolóra veszi-e vagy sem*. Nevezzük ezt a feltevést, melytől az imént vázolt érvelés érvényessége a leghatározottabban függ, a tények viszonylagos autonómiája feltevésének, avagy az *autonómia elv*nek. Ez az elv nem állítja, hogy a tények feltárása és leírása mindenféle elmélettől független. De azt már igen, hogy azok a tények, amelyek egy bizonyos elmélet empirikus tartalmához tartoznak, attól függetlenül elérhetőek, hogy az ember figyelemre méltatja-e vagy sem ennek az elméletnek az alternatíváit. Nem tudom, hogy e nagyon fontos feltételezés valaha is explicit megfogalmazást nyert-e, mint az empirikus módszer külön posztulátuma. Az viszont nyilvánvaló, hogy szinte minden

verifikációval és teszteléssel foglalkozó vizsgálat implikálja. Mindezek a vizsgálatok olyan modellt használnak, melyben *egyetlen* elmélet kerül összevetésre a tények (vagy megfigyelésekből eredő megállapítások) egy halmazával, s ez utóbbit valahogy „adott”-nak veszik. Lehet, hogy a tényleges helyzetről mindez túlságosan is egyszerű képet ad. A tények és elméletek jóval szorosabban kapcsolódnak egymáshoz, mint azt az autonómia elv mutatja. Nem csak minden egyes tény leírása függ *valamilyen* elmélettől (mely persze nagyon is különbözhet attól, amelyet épp tesztelnek), de olyan tények is léteznek, amelyeket nem lehet előásni másként, mint a teszt alá vetett elmélet alternatíváinak segítségével, s amely tények azonnal elérhetetlenné válnak, amint ezeket az elméleti alternatívákat semmibe veszik. Ez arra utal, hogy az a módszertani egység, amelyhez – a teszt és az empirikus tartalom kérdéseit vitatva – folyamodnunk kell, *egy sor, egymást részben átfedő, tényszerűen adekvát, de kölcsönösen inkonzisztens elméletről áll*. Ebben a fejezetben mindössze a vázát adhatjuk egy ilyen teszt-modellnek. Mielőtt azonban ehhez hozzáfognánk, szeretnénk egy példát bemutatni, mely tisztán érzékelteti az alternatívák funkcióját a kritikai tények feltárásában.

Immár ismeretes, hogy a Brown-féle részecske második típusú perpetuum mobile, és hogy létezése cáfolja a második fenomenológiai törvényt. A Brown-féle mozgás ezért e törvény számára releváns tények köréhez tartozik. Vajon a Brown-féle mozgás és a törvény között felfedezhető lett volna-e ez a kapcsolat *közvetlenül*, vagyis felfedezhető lett volna-e annak a fenomenológiai elméletnek a megfigyelései alapján, amely nem hasznosítja a hő egyetlen alternatív felfogását sem? E kérdés két részre bontható: (1) Felfedezhették volna-e ilyen módon a Brown-féle részecske *relevanciáját*?

(2) Bizonyítható lett volna-e, hogy az valóban *cáfolja* a második törvényt?

Az első kérdésre nem ismerjük a választ. Lehetetlenség ugyanis azt megmondani, mi történt volna, ha a kinetikai elmélet nem lépett volna be a vitába. Feltehetőleg ebben az esetben a Brown-féle részecskét pusztán furcsaságként kezelték volna, ugyanúgy, ahogy a néhai Ehrenhaft professzor meglepő eredményeit,⁵ és korántsem jutott volna ahhoz a meghatározó pozícióhoz, mint amelyet a mai elméletben elfoglal. A második kérdésre egyszerűen nemmel felelhetünk. Vegyük figyelembe, melyek lettek volna a feltételei a Brown-féle mozgás és a második fenomenológiai törvény közötti inkonzisztencia felfedezésének. Ehhez szükséges lett volna: (a) a részecske *egzakt mozgásának* mérhetősége, hogy megbizonyosodhassanak kinetikus energiájának és a folyadék-ellenállás legyőzésére fordított energiájának a változásáról; és (b) szükséges lett volna a hőmérséklet és a környezetnek történő hőátadás pontos lemérése, annak megállapítása érdekében, hogy az ott fellépő esetleges

veszteséget valóban kompenzálta-e a mozgó részecske energiájában bekövetkezett növekedés és a folyadék ellenében kifejtett munka. Az ilyen mérések meghaladják a kísérleti lehetőségeket:⁶ sem a hőátadás, sem pedig a részecske útja nem határozható meg a kívánatos pontossággal. Következésképpen a második törvény „közvetlen” cáfolata, mely csak a fenomenológiai elméletet és a Brown-féle mozgás „tényeit” venné figyelembe, lehetetlen. Lehetetlen az általunk lakott világ struktúrája miatt, és azon törvények miatt, melyek e világon érvényesek. És, mint ismeretes, a tényleges cáfolat egészen eltérő módon valósult meg: a kinetikai elmélet, és ennek Einstein által történt alkalmazása segítségével, a Brown-féle mozgás statisztikai tulajdonságainak a kiszámításával. Ezen eljárás során a fenomenológiai elmélet (E') beagazdult a statisztikai fizika (E) szélesebb kontextusába, oly módon, hogy a *konzisztencia feltételt megsértették*, és csak *ezután* hajtottak végre egy döntő kísérletet (Svedberg és Perrin vizsgálatairól van szó).⁷

Ez a példa érzésem szerint tipikus az általános elméletek, felfogások, illetve a „tények” kapcsolatára. Az alapvető tények relevanciája és cáfoló jellege egyaránt csak más elméletek segítségével állapítható meg, és ezek az elméletek, noha tényszerűen adekvátak,⁸ nincsenek összhangban a teszt alá vetendő felfogással. Ezért úgy néz ki, hogy az alternatívák végiggondolása és finomítása mégis meg kell, hogy előzze a cáfoló tények előállítását. Az empirizmus, legalábbis fejlettebb változataiban, azt kívánja, hogy növekedjen mindenféle tudásunk empirikus tartalma, amennyire csak lehetséges. *Eszerint a vita középpontjában álló nézet alternatíváinak kifejlesztése is az empirikus módszer lényeges része.* Megfordítva: az a tény, hogy a konzisztencia feltétel kirekeszti az alternatívákat nemcsak a tudományos gyakorlattal kerül ellentmondásba, de magával az empirizmussal is. Kizárván az értékes tesztelési lehetőségeket egyúttal elszegényíti a fennmaradni engedett elméletek empirikus tartalmát (és, mint azt korábban jeleztem, ezek rendszerint az első elméletek az adott tárgyban); csökkenti – korlátozza azoknak a tényeknek a számát, amelyek rámutathatnának az elméletek korlátaira. A konzisztencia feltétel szigorú alkalmazásának ez a legutóbbi következménye nagyon is elgondolkodtató. Meglehet, hogy a kvantum-mechanika bizonytalanságainak a cáfolata ennek az elméletnek egy olyan szélesebb kontextusba történő beágyazásával lenne csak lehetséges, mely már elvetné a komplementaritás elvét és ezért új, meghatározó kísérleteket kezdeményezne. S az is meglehet, hogy ha a jelenkori fizikusok többsége sikeresen ragaszkodik a konzisztencia-feltételhez, örökre megvédi e bizonytalanságokat a cáfolattól. Így teremthet e feltétel olyan helyzetet, amelyben végül is dog-

mává kövesedik egy bizonyos tétel, mert a tapasztalat nevében minden elgondolható kritikát teljesen távol tartanak tőle.

Érdemes közelebbről megvizsgálni egy dogmatikus nézet ilyesféle lát-
szólag „empirikus” védelmezését. Tétélezzük fel, hogy a fizikusok, tudato-
san vagy nem, elfogadják a komplementaritás mindenekfölöttiségének az el-
vét, kidolgozzák az ezzel kapcsolatos ortodox felfogást, s egyben megtagad-
ják bármiféle alternatíva mérlegelését. Ez az eljárás kezdetben még teljesen
ártalmatlan lehet. Végülis egyetlen ember, de még egy befolyásos tudományos
iskola is egyszerre csak meghatározott számú dologgal foglalkozhat, és jobb,
ha olyan elméletet követ, amelyet érdekesnek talál, és nem olyat, amely szá-
mára érdektelen. Tegyük fel azt is, hogy a kiválasztott elmélet követése sike-
resnek bizonyul, az elmélet gyümölcsöző kielégítő magyarázatot ad olyan
körülményekre, amelyek hosszú ideig érthetetlenek voltak. Ez empirikus
alátámasztást ad annak az eszmének, mely, kezdetben csupán azzal az előny-
nyel bírt, hogy érdekes és izgalmas volt. Az elmélet melletti elkötelezettség
így megerősödik, az alternatívákkal szembeni attitűd pedig még kevésbé to-
leráns lesz. Így, ha igaz az, amit az előzőekben állítottunk, hogy ti. számos
tény csak az elméleti alternatívák révén válik elérhetővé, akkor ezeknek az
alternatíváknak a figyelmen kívül hagyása a *potenciálisan cáfoló tények
vizsgálatból való kirekesztését is magával hozza*. Pontosabban azon tények
kirekesztését, melyek feltárása rámutatna az elmélet teljes és jóvátehetően
inadekvátságára.⁹ Hozzáférhetetlenné téve ezen tényeket, az elmélet hibát-
lannak fog tűnni, s úgy látszik majd, hogy „minden bizonyíték határozot-
tan abba ...az irányba mutat ... hogy minden ismeretlen kölcsönhatást invol-
váló folyamat ... az alapvető kvantum-törvényhez illeszkedik.”¹⁰ Ez pedig
tovább erősíti az elfogadott elméletbe, illetve minden egyéb irányban pró-
bálkozó interpretáció hiábavalóságba vetett hitet. Szilárd meggyőződést sze-
rezve ekképpen arról, hogy csak egyetlen jó mikrofizika létezik, a fizikusok
megkísérlik ennek fogalmaival megmagyarázni a számunkra kedvezőtlen
tényeket is, s attól sem zavartatva magukat, ha e magyarázatok igencsak
gyenge lábon állnak. A következő lépésben a fejlődés ismeretessé lesz a
nagyközönség számára. Népszerű tudományos könyvek — ideértendő szá-
mos tudományfilozófiai könyv is — terjesztik az elmélet alapvető posztulá-
tumait, különböző területeken hozzálátanak alkalmazásához, pénzt juttat-
nak ortodox párthíveinek, s megvonják az anyagi támogatást a lázadóktól.
Úgy tűnik, hogy az elmélet oly félelmetes empirikus bázisra tett szert, mint
addig még soha. Az alternatívák figyelembevételének kilátásai ezután lesz-
nek csak igazán csekélyek. A kvantum elmélet alapfeltevéseinek és a komple-
mentaritás eszméjének végső sikere biztosítottnak látszik.

Fejtegetéseink alapján ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a sikernek ez a látszata *a legkevésbé sem tekinthető az igazság, és a természetnek való megfelelés bizonyítékának*. Épp ellenkezőleg, jogos a gyanú, hogy a jelentősebb problémák hiánya az empirikus tartalom elszegényedésének eredménye, amelyet az alternatívák és az általuk feltárható tények kirekesztése idézett elő. *Az efféle siker tehát annak a ténynek köszönhető, hogy az elmélet merrev ideológiává szilárdult, amint túllépett saját kezdőpontján*. Az ilyen ideológia nem azért „sikeres”, mert olyan szoros összhangban van a tényekkel, hanem azért, mert nem tárták fel azokat a tényeket, amelyek próbára tehetnék az elméletet, sőt néhány ilyen tényt még el is tűntettek. „Sikere” tehát *ember-gyártotta siker*. Elhatározták, hogy ragaszkodnak bizonyos eszmékhez, bármi történjen is, és az eredmény, természetesen, ezen eszméknek a szívós továbbélése lett. Ha pedig feledésbe merül ez a kezdeti döntés vagy csak implicitte hozzák meg, például ha a fizika elfogadott törvényévé válik, akkor maga ez a túlélés önálló erőforrás lesz, újra igazolja a döntést vagy explicitté teszi azt, s ily módon a kör bezárul. *Így teremthetők* a semmiből empirikus „bizonyítékok”, olyan eljárás révén, amely igazolásként ugyanazokra a bizonyítékokra hivatkozik, amelyeket önmaga produkált.

Ezen a ponton az imént leírt „empirikus” elmélet (s mindig emlékezzünk arra, hogy a jelenlegi kvantum elmélet alapelvei, különösképpen a komplementaritás elve kellemetlenül közel állnak ahhoz, hogy ilyenféle elméletté váljanak) szinte megkülönböztethetetlené válik egy másodrendű mítosztól. Könnyen beláthatjuk ezt, ha valamilyen történelmileg ismert mítosszal vetjük egybe, például a római katolikus teológusok gyártotta boszorkányság- és ördögi megszállottság mítosszal, mely oly nagy hatással volt az európai gondolkodásra a 15–17. században. Ez a mítosz olyan komplex magyarázati rendszerként jellemezhető, mely az egyedi eseteket értelmező segéd-hipotézisek sorát foglalja magában, és így könnyűszerrel nyerhet alapos igazolást megfigyelések segítségével. Hosszú időn keresztül terjesztette az egyházi oktatás; tartalmának nemcsak a féltékeny és könyörtelen papság adott erőt, hanem a félelem, az előítélet, a tudatlanság is. A mítosz alapgon dolatai bekerülnek a közmondásokba, népi bölcsességekbe, áthatják a különböző gondolkodás-formákat, befolyásolnak nem egy nagyjelentőségű döntést az emberek életében. Modellt kínálnak bármilyen elképzelhető esemény magyarázatára – pontosabban: minden olyan esemény magyarázatára, amelyet el tudnak képzelni azok, akik az adott mítoszt elfogadják.¹¹ Ha ez a helyzet, egyértelműen rögzíteni lehet a mítosz alap-állításait, és ettől fogva plauzibilisnek tűnik majd az a felfogás (mely egyébként ennek az egész folyamatnak a kiváltója is volt), hogy a mítosz örök és változatlan létezők

mása, s ha netán módosulna jelentése, az csak emberi hibának tudható be. Ez a plauzibilitás új energiát ad mindazoknak az eljárásoknak, melyek a mítosz fenntartását célozzák (ide számítva az ellenzők táborának felszámolását). Az elmélet fogalmi eszköztára és alkalmazásának érzelmi töltete, miután áthatotta a kommunikációs eszközöket s a közösség minden cselekedetét, szinte egész életét, alátámasztást ad a következőkben olyan módszertanoknak, mint a transzcendentális dedukció, gyakorlat-elemzés (analysis of usage) fenomenológiai elemzés – melyek viszont a mítosz további megszilárdítását teszik lehetővé (ez egyúttal arról is tanúskodik, hogy a régebbi és újabb filozófiai iskolák védjegyeit viselő különféle tudományos módszertanok egy dologban megegyeznek: valamennyiük a szellemi élet *status quo*-jának *megőrzésére* törekszik). Természetesen minden megfigyelési eredmény is az elmélet javára szól majd, mert annak a fogalmaival fogalmazzák meg. Elterjed majd a meggyőződés, hogy végre eljutottak az igazsághoz. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy e ponton már minden kontaktus megszakadt a való világgal, s hogy az elért stabilitás, az abszolút igazság látszata valójában *az abszolút konformizmus eredménye*.¹² Mert hogyan is lehetne ellenőrizni, továbbfejleszteni egy olyan elmélet igazságtartalmát, melynek alapelvei – hivei szerint – bármely elképzelhető esemény leírására és magyarázatára képesek? Az ilyen mindent átfogó elvek próbára tételének *egyetlen* módja az lenne, amit már kezdettől fogva kirekesztettek a lehetőségek sorából: összevetni őket *más hasonló mindent átfogó elképzelésszisztemekkel*. Nem beszélhetünk tehát a mítosz objektív relevanciájáról; a mítosz egyedül hívői közösségének és azok vezetőinek – papoknak vagy akár Nobel-díjas tudósoknak – az erőfeszítése révén él tovább. Azt hiszem, ez a legsúlyosabb érv bármiféle módszertannal szemben, amely az uniformitást segíti elő – legyen az empirikus vagy sem. Minden ilyenfajta módszertan végső soron a becsapás módszertana. Igazságról beszél és közben a lapos konformizmust segíti elő; mélyenszántó felismeréseket emleget, és közben elcsökevényesíti a szellemi képességeket és a képzelőerőt; a nevelés, szakmai képzés címén elpusztítja a fiatalság legértékesebb adottságát – szárnyaló képzelőerejüket.

Foglaljuk tehát össze: *a nézetek egyhangú azonossága megfelelhet egy egyháznak, vagy valamilyen – régi vagy modern – mítosz megfélemlített s netán hasznosító áldozatainak vagy valamely zsarnok gyenge és kétségbeesett alattvalóinak. Az objektív tudáshoz azonban szükség van a vélemények sokféleségére. És egyedül az a módszer emberi léptékű, amely a nézetek sokféleségét ösztönzi.* (A konzisztencia-feltételnek a sokféleséget korlátozó tulajdonságában teológiai mozzanatra ismerhetünk, a „tényeknek” majdnem minden empirizmusra jellemző imádatára.¹³)

JEGYZETEK

1. A konzisztencia feltétel legalább Arisztotelészig vezethető vissza. Fontos szerepet játszik Newton filozófiájában (noha maga Newton rendszeresen megsértette). A húszadik századi tudományfilozófusok többsége vitathatatlan axiómának tartja.
2. Pierre Duhem, *La Théorie Physique: Son Objet, Sa Structure*, Paris, 1914, IX és X fejezetek. *Objective Knowledge* című művében (Oxford, 1972, pp. 204) Karl Popper engem idéz, alátámasztandó azon állítását, hogy eredetileg tőle származik az elgondolás, miszerint „elméletek *korrigálhatnak* egy olyan megfigyelési vagy fenomenális törvényt, melyet magyarázni hivatottak”. Popper két vonatkozásban is téved. Először mert reá való hivatkozásaimat történeti bizonyítéknak tekinti saját elsőségére vonatkozóan, noha azok csak baráti gesztusok voltak. Másrészt, mert az idézett gondolat fellelhető Duhem, Einstein és különösképpen Boltzmann munkáiban, aki „*The Aim of Science*” (Ratio i, pp. 24ff) és előzményeinek valamennyi filozófiai megfigyelését anticipálta. Boltzmannra vonatkozóan lásd cikkemet az *Encyclopaedia of Philosophy*-ban, ed. Paul Edwards. Duhem-re: *Objective Knowledge*, p. 200.
3. C. Truesdell, „*A Program Toward Rediscovering the Rational Mechanics of the Age of Reason*”, *Archives for the History of Exact Sciences*, Vol. I. p. 14.
4. Részletesebb bizonyítékok ennek a beállítottságnak a létre és a tudományok fejlődésére gyakorolt hatására: Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago, 1962. Ez a beállítottság fölöttébb elterjedt a kvantum elméletben. „Hasznosítsuk a birtokunkban lévő sikeres elméleteket, s ne vesztegessük időnket annak mérlegelésére, vajon mi *történne* ha *más* elméletekre támaszkodnánk” – úgy tűnik, ez a vezérelve szinte valamennyi jelenkori fizikusnak (v.ö. például W. Heisenberg, *Physics and Philosophy*, New York, 1958. pp. 56 és 144). Ugyanez áll a „tudományfilozófusokra” (pl. N. R. Hanson, „*Five Cautions for the Copenhagen Critics*”, *Philosophy of Science*, No. 26, 1959, pp. 325ff). Ez a magatartásmód Newton a színek elméletéről született írásaira, Hooke-hoz, Pardies-hez és másokhoz intézett leveleire és általános metodológiájára vezethető vissza (leírását lásd „*Classical Empirism*” c. munkámban, in: *The Methodological Heritage of Newton*, ed. Butts, Oxford, 1970).
5. E jelenségeket olyan sok különböző környezetben volt szerencsém tapasztalni, hogy sokkal kevésbé vagyok hajlandó őket mint pusztá *Dreckeffekt*-eket figyelmen kívül hagyni, mint a mai tudományos élet. Lásd. Ehrenhaft 1947-es, bécsi előadásainak általam készített fordítását, melyet bárkinck szívesen elküldök. Ehrenhaftot számos kollégája sárlatánnak tekintette. Még ha az volt is, sokkal jobb tanár volt többségük-nél, és tanítványaival sokkal jobban érzékeltette a fizika-tudomány bizonytalan jellegét. Még ma is emlékszem, milyen buzgalommal tanulmányoztuk (az Abraham–Becker-féle tankönyvből, Heaviside-ből, akit Ehrenhaft gyakran említett előadásai-ban, és Maxwell eredeti dolgozataiból) Maxwell elméletét és a relativitás elméletet, azért, hogy megcáfolhassuk állítását, miszerint az elméleti fizika pusztá badarság; s milyen meglepetéshez és kiábránduláshoz vezetett, amikor felfedeztük, hogy nem létezett egyenesirányú deduktív láncolat az elmélettől a kísérletekig és hogy számos publikált levezetés teljesen önkényes volt. Arra is rájöttünk, hogy szinte valamennyi elmélet néhány paradigma-jellegű esetből származtatta erejét, s hogy az azoktól eltérő esetekre alkalmazhatók legyenek, el kellett fordítani őket. Kár, hogy a tuda-

mány filozófusai csak ritkán vizsgálnak olyan határeseteket, mint Ehrenhafté vagy Velikovskyé, s jobbnak látják a tudomány (és saját katasztrófaterületük) nagyku-tyáinak elismerését keresni, mintsem alaposabb betekintést nyerni a tudományos munka folyamatába.

6. Részletekre lásd: R. Furth, *Zs. Physik*, Vol. 81 (1933), pp. 143ff.
7. Ezen vizsgálódásokra vonatkozóan (melyek filozófiai alapjukat Boltzmanntól veszik) lásd: A. Einstein, *Investigations on the Theory of the Brownian Motion*, ed. R. Fürth, New York 1956. A kötet Einstein valamennyi releváns munkáját tartalmazza épp-úgy, mint a probléma teljes bibliográfiáját R. Fürth-től. J. Perrin kísérleteire vonatkozóan lásd: *Die Atome*, Leipzig, 1920. A fenomenológiai elmélet és von Smoluchowski kinetikai elmélete közötti kapcsolatra lásd: „*Experimentell nachweisbare, der üblichen Thermodynamik widersprechende Molekularphänomene*”, *Physikalische Zs.*, xiii, 1912, p. 1969, továbbá K. R. Popper egy rövid megjegyzését, „*Irreversibility, or, Entropy since 1905*” *British Journal for the Philosophy of Science*, viii, 1957, p. 151, mely összefoglalja a lényeges érveket. Einstein korszakalkotó felfedezései és ezek következményeinek von Smoluchowski által adott ragyogó leírása ellenére (*Ouvres de Marie Smoluchowski*, Cracovie, 1927, Vol. ii, pp. 226ff, 316ff, 462ff és 530ff) a termodinamikában jelenleg zavaros a helyzet, különös tekintettel az újra meg újra felbukkanó kétséges leegyszerűsítésekre. Közlelebbről, arról van szó, hogy gyakran kísérlik meg a (megcáfolt) *fenomenológiai* törvényre utalva meghatározni egy komplex *statisztikai* folyamat entrópia mérlegét, és ebbe ad hoc módon építik be a fluktuációkat. Erre vonatkozóan lásd megjegyzésemet: „*On the Possibility of a Perpetuum Mobile of the Second Kind*”, *Mind, Matter and Method*, Minneapolis, 1966, p. 409, továbbá tanulmányomat „*In Defence of Classical Physics*”, *Studies in the History and Philosophy of Science*, I, No. 2, 1970. Mellesleg megemlítendő, hogy 1903-ban, amikor Einstein megkezdte munkáját a termodinamika terén, létezett olyan empirikus bizonyítvány, mely azt mutatta, hogy a Brown-féle mozgás nem lehet molekuláris jelenség. Lásd F. M. Exner, „*Notiz zu Browns Molekularbewegung*”, *Ann. Phys.*, No. 2, 1900. p. 843. Exner azt állította, hogy a mozgás terjedelmének nagyságrendje alatta maradt annak az értéknek, mely az egyenletes megoszlás elve alapján várható volt.
8. A tényszerű adekvátság feltételének kritikája a könyv 5. fejezetében olvasható.
9. A kvantum elmélet számos nehézséghez adaptálható. Nyitott elmélet abban az értelemben, hogy a nyilvánvaló fogyatékoságok kiküszöbölhetők *ad hoc* módon, megfelelő operátorok vagy hamiltoni tényezők bevonásával, anélkül, hogy sor kerülne a teljes struktúra átdolgozására. Az alap-formalizmus cáfolatának ezért azt kellene bebizonyítania, hogy *nincs elgondolható kiigazításra lehetőség* a hamiltoni tényezőkben, vagy *a használt operátoroknál*, amely képes lenne az elméletet az illető ténnyel összhangba hozni. Világos, hogy egy ilyen általános megállapítás csak egy *alternatív* elmélet alapján tehető, amelynek elég részletesnek kell lennie ahhoz, hogy döntő teszteket kiálljon. Erre világított rá D. Bohm és J. Bub, *Reviews of Modern Physics*, No. 38, 1966, pp. 456ff. Egy elméletet cáfoló megfigyelések nem mindig valamely alternatíva segítségével kerülnek *feltárássra*, gyakran előre ismeretesk. Így a Merkurnapközelségének anomáliája jóval a relativitás általános elmélete előtt ismert volt (mely elmélet ugyanakkor nem e probléma megoldására született). A Brown-féle részeszkét jóval azelőtt ismerték, mielőtt a kinetikai elmélet részletesebb változatai

rendelkezésre álltak. De az alternatív elmélet segítségével kialakított magyarázatuk új fényben láttatja őket: itt ébredünk rá, hogy ütköznek valamilyen általánosan elfogadott nézettel. Az a gyanúm, hogy valamennyi „falszifikáció”, ide véve még a fehér holló (vagy fekete hattyú) banális esetét is, ilyen jellegű felismerésre támaszkodik. Ezzel összefüggésben, az „újszerűség” fogalmának rendkívül érdekes elemzését adja Elie Zahar, „*Why Did Einstein's Programme supersede Lorentz's?*” I.I. fejezete, *British Journal for the Philosophy of Science*, June 1973.

10. L. Rosenfeld, „*Misunderstandings about the Foundations of the Quantum Theory*”, *Observation and Interpretation*, ed. Körner, London, 1957, p. 44.
11. Részletes leírások: Ch. H. Lea, *Materials for a History of Witchcraft*, New York, 1957, továbbá H. Trevor—Roper, *The European Witch Craze*, New York, 1969, mely a téma régi és modern irodalmának bőséges bibliográfiáját is kínálja.
12. A gyakorlat-elemzés (analysis of usage), hogy csak egy példát említsünk, már előfeltételezi az illető gyakorlatban érvényesülő szabályszerűségeket. Minél jobban különböznek az emberek alapvető eszméi, annál nehezebb ilyen szabályszerűségeket tettenérése. Ezért a gyakorlat-elemzés a legjobban olyan zárt társadalom esetében működik, amelyet szorosan összetart egy nagyhatású mítosz – ilyen volt az oxfordi filozófusok társasága körülbelül 20 évvel ezelőtt. – A skizofrének gyakran rabjai olyan hitnek, amely éppoly merev, mindent átfogó realitástól elrugaszkodott, mint a legjobb dogmatikus filozófiák. Csakhogy míg náluk természetesen képződnek ezek, a „kritikai” filozófus gyakran egész életét olyan érvek keresésére fordítja, melyek egy ilyen tudat-állapothoz vezetnek.
13. Érdekes megfigyelni, hogy azok a lapos közhelyek, melyek a protestánsok figyelmét a Bibliára fordították, gyakran szinte azonosak azokkal a közhelyekkel, melyek az empiristákat és más fundamentalistákat saját alapjukhoz, a tapasztalathoz utalják. Így *Novum Organum*-ban Bacon azt követeli, hogy valamennyi előre kigondolt fogalom (36. aforizma), vélemény (42. és következő aforizmák), de még szó is (59. és 121. aforizmák) „üzettség el, tagadtassék meg szigorú és komoly elszántsággal, s a megértést teljesen meg kell szabadítani és tisztítani tőlük úgy, hogy az ember birodalmába való belépést, amely a tudományokon alapul, emlékeztessen a mennyek birodalmába való belépésre, ami senkinek sem adatik meg, leszámítva a gyermekeket” (68. aforizma). A „disputa” (vagyis az alternatívák mérlegelése) mindkét esetben bírálat tárgya, mindkét esetben arra ösztönzik az embert, hogy mellőzze azt, s mindkét esetben „közvetlen felfogását” ígéri, itt Istennek, amott a Természetnek. E hasonlóság elméleti hátterére vonatkozóan lásd esszémet: „*Classical Empiricism*”, in: *The Methodological Heritage of Newton*, ed. R. E. Butts, Oxford and Toronto, 1970. A puritanizmus és a modern tudomány közötti erős kapcsolatokra lásd: R. T. Jones, *Ancients and Moderns*, California, 1965, 5–7. fejezetek. A modern empirizmus angliai felemelkedésének számos befolyásoló tényezőjét veti alapos vizsgálat alá R. K. Merton, *Science Technology and Society in the Seventeenth Century England*, New York, Howard Fertig, 1970 (az 1938-as cikk könyv-változata).

STEPHEN TOULMIN:

A TUDOMÁNYOS ESZMÉK FEJLŐDÉSE

(Foresight and Understanding (An enquiry into the Aims of Science),
Hutchinson of London, 1961. c. könyv 6. fejezete pp. 99–115)

A tudomány nem értelmes számítógép, hanem az élet egy darabja. Törekvéseinek vizsgálatához kezdve mindenekelőtt két dolgot kell tennünk: először életszerűen kell definiálnunk a tudósokat foglalkoztató közös intellektuális feladatokat, valamint elméleti magyarázataik típusait; másodsor fel kell vetnünk azt a problémát, hogy hogyan különböztethetjük meg a jó elméleteket a rossztól és a jobb ötleteket, hipotéziseket, vagy magyarázatokat a rosszabbaktól.

Az egyik népszerű válasznak, a „prediktivista” ábrázolásnak a vizsgálatából indultunk ki. Rövid úton kiderült, hogy ez az ábrázolás nem elégíti ki minden igényünket. A tudósok csak véletlenszerűen foglalkoznak „előrejelzési eljárásokkal”; és a „jövöbelátás” minden kielégítőbb felfogása is inkább a megmagyarázás gondolatát teszi lehetővé, mintsem definiálna. A tudomány központi célkitűzései inkább a megértés szükségességével kapcsolatosak – a természeti mozgást éppen nem előreláthatóvá, hanem felfoghatóvá kívánják tenni –, s ez racionális összefüggések kutatását jelenti olyan fogalmak segítségével, amelyek révén az események folyama érthetővé válik. Ennek megfelelően két kérdést helyezünk vizsgálódásunk középpontjába: „Milyen gondolati és okfejtési minták vezetnek a tudományos megértéshez?”, és „Milyen tényezők határozzák meg, hogy két rivális elmélet vagy magyarázat közül melyik szolgálja a dolgok teljesebb megértését?”

Az első kérdés az alapfogalmakkal, avagy a „természetadta” fogalmakkal állított szembe bennünket, melyek meghatározzák azt, hogy egy tudós mit tekint „magától értetődő”-nek, vagy „természetes”-nek. Rámutatam, hogy a tudomány fejlődésének minden egyes szakaszán a magyarázat bizonyos formái az emberek szeme előtt úgy jelennek meg, mint amelyek teljesen érthetőek. Magától értetődőnek fogadja el. pl. Arisztotelész, Galilei és Newton a mozgástípusok standardját, noha e típusok különbözőek, és az olyan eszméket is, mint amilyen a „tisztá szubsztancia” vagy a „tipikus életciklus”. A tudós kiindulhat féltucatnyi különböző eszmei struktúrából vagy folyamatból, de ezeket ilyen vagy olyan úton működésbe kell hoznia, ha a természeti folyamatot érthetővé akarja tenni.

A logikus számára e magyarázó fogalmak különleges problémát jelentenek. Egyrészt a fogalmak az idők folyamán, a felfedezések és tapasztalatok fényében változnak és fejlődnek; úgy, hogy „empirikus” fogalmakként kell definiálnunk őket, – a kifejezés meglehetősen tág értelmében. Másrészt ezek a fogalmak közvetlenül nem konfrontálhatók a megfigyelések és kísérletek eredményeivel. Maguknak kell saját értéküket hosszabb idő folyamán bizonyítaniuk, s a bizonyítás módja még további elemzésre vár. Bár e fogalmak a történelem folyamán változnak, – az egyes tudós számára – ezek mégis „előre megalkotott” fogalmak: előzetesen kigondoltak, melyeket csak ezt követően alkalmaznak sajátos tudományos problémákra.

Mégis, ha e koncepciókról, mint „előregyártottakról” beszélünk, egy megszorítást kell tennünk, mivel ezek csak a szó teljesen ártalmatlan értelmében „prekonceptiáltak”. A tudósok okkal elővigyázatosak, az „előre kialakított ideákkal” szemben, s büszkéek arra, hogy a természetet az objektivitás szellemében közelítik meg. Ha valaki kísérleti eredményét illetően előregyártott elképzelésekkel lép be a laboratóriumba, vagy az obszervatóriumba, a tudósok szerint ezzel befolyásolja a vizsgálatot. Ha valaki úgy dönt, hogy, mondjuk a disznók tudnak repülni, ez az elképzelés őt, mint tudományos megfigyelőt diszkvalifikálja. Bejárja a világot, hogy bizonyítékot szerezzen apriori vélekedésének alátámasztására, s addig megy, míg olyan hízőra nem akad, mely leugrik ólja tetejéről, bizonyítva ezzel a kutató állítása helyességét. Eddig a pontig a tudósok álláspontja kétségtől helytálló: a természetet a laboratóriumban, vagy a szabadban vallatva hagyni kell, hogy maga adja válaszait mindenféle sugalmazás nélkül.

Az általunk említett „természetadta” fogalmak azonban nem ebben az értelemben jelennek meg. Befolyásuk már korábban érződik. Bár engednünk kell, hogy a természet maga adja válaszait vallatásunkra, a kérdések megfogalmazói mégis mi vagyunk. Az általunk feltett kérdések pedig szükségképpen függnék az előzetes elméleti meggondolásoktól. Ez esetben nem az előítéletes hittel, hanem inkább az előzetesen kialakított fogalmakkal van dolgunk: ha meg akarjuk érteni a tudomány logikáját, el kell ismernünk, hogy az efféle „prekonceptiók” elkerülhetetlenek és hasznosak – feltéve, hogy kellőképpen kipróbáljuk őket, s tapasztalatainknak megfelelően változtatunk rajtuk. Ha a prekonceptiókat nem úgy fogjuk fel amire szolgálnak, akkor nem tudjuk értékelni tudományos elképzeléseink valóságos jellegét, s azokat az intellektuális problémákat sem, melyek elődeinket foglalkoztatták, akiknek művein keresztül fokozatosan kifomálódtak saját elképzeléseink.

Csak egy járható útja van annak, hogy valaki tisztán lássa saját szemüvegét: levenni azt. Lehetetlen egyszerre látni a szemüveget s ugyanezzel a szemüveggel nézni is. A tudomány alapvető fogalmaival kapcsolatban felmerülő nehézségek ehhez hasonlítanak. A világot e fogalmakon keresztül látjuk olyannyira, hogy elfelejtjük, milyen is lenne a világ nélkülük: ragaszkodásunk fogalmainkhoz más lehetőségek iránt vakká tesz bennünket. Mégis, fogalmaink fejlődésének, növekedésének helyes felfogásához csak akkor juthatunk el, ha készek vagyunk nem gondolni rájuk. Bizalmunkat beléjük helyezni csak azért – és oly mértékben – jogos, amennyiben az alternatívák között folyó versenyben bebizonyították értéküket. Ha korábban az emberek sohasem gondolkodtak volna másképp mint mi, akkor mi magunk is csak a tradicionális szokás pusztá elfogadói lennénk. Csak akkor fogjuk megérteni saját elképzeléseink érdemeit, ha ahelyett, hogy adottnak vesszük őket, készek vagyunk az alternatívákat annak tekinteni amik, és felismerni, hogy a használhatatlanok miért bizonyultak annak.

A 4. fejezetben vizsgált történet szolgáljon itt illusztrációként. Számos tudománytörténeti munkában a kémia 1650 előtti fejlődésének ábrázolása élesen elüt a korai kozmológia és dinamika történetéről kialakított képtől. Mára már jól feltérképezték és megértették azokat az utakat, melyek Babiloniától, és Ióniától Athénen, Alexandrián és Bagdadon keresztül Kopernikuszig és utódaiig vezettek; ennek eredményeként a történészek a gondolkodás történetének erről az ágáról összefüggő és elfogadható képet tudnak nyújtani. Az anyagról szóló elmélet esetében viszont nem rendet, hanem ellenkezőleg, káoszt találunk: esetlegesen jelentkező ötleteket, melyek sajnálatraméltó tévedések és kerülőutak során át az ingoványba vezetnek, s ettől csak a 17. századi korpuszkuális filozófusok menekültek meg.

Mindezek után vizsgáljuk meg, vajon helyes-e a kezdeteket káoszként ábrázolni? Az illetékes történészek többnyire erősen elkötelezték magukat a szervetlen kémikus nézőpontja mellett, és könnyebbnek találták, ha figyelmüket az eszméknek csak egy korlátozott körére összpontosítják. Ma azonban világossá vált, hogy az anyag Newton és Boyle előtti teoretikusai az esztek többségében teljesen eltérő intellektuális síkon gondolkodtak, s amíg saját atomista előfeltevéseinket félre nem tesszük, csak hiábavaló próbálkozások történhetnek elmélgedéseik elemzésére. A korai gondolkodók közül sokak számára az anyagi változás mindenekelőtt fiziológiai problémát jelentett. Csak az elmúlt századok során fordították meg az emberek a gondolkodás irányát, s kezdték magukat a fiziológiai folyamatokat immár kémiai fogalmakkal magyarázni. E lehetőség – hogy ne mondjuk: szükségesség – komoly megalapozást igényelt. Mégis, napjainkban már olyannyira hozzá-

szoktunk az új képhez, hogy immár nehéz lenne „visszafelé gondolkodnunk”, s a természetes változás világát a korábban élő emberek szemével látnunk. Azok szemével, akik számára az összevetés természetes tárgya az élő szervezet volt, a maga jellegzetes születés–ifjúkor–érettség–hanyatlás ciklusával. Ez valószínűleg az egyik oka annak, hogy az anyag elméletének 1650 előtti története a visszatekintésben miért tűnik oly kaotikusnak és esetlegesnek.

A dinamika történetében kisebb mértékben ugyan, de ugyanezzel a folyamattal találkozunk. A 2. és a 3. fejezetekben szembeállítottuk egymással Arisztotelész és Kopernikusz, valamint Galilei és Newton eltérő fogalmait a természetes mozgásról. Kopernikusz még szinte minden tekintetben az ókori gondolkodók és főként Arisztotelész követője. Számára éppúgy, mint Arisztotelész szemében az égitestek természetes mozgása egyenletes körkörös mozgás volt. Ezzel szemben Newton a természetes mozgásnak már teljesen eltérő paradigmáját alkalmazza munkáiban: s ez, noha még mindig egyenletes sebességű, de inkább egyenes vonalú, mintsem körkörös irányú mozgás. A tehetetlenségi mozgás koncepciója a maga idejében majd egy évszázadig vitatott volt; Newton ennek ellenére már adottnak tekintette. Úgy tűnik, nem ismerte fel, hogy e vonatkozásban mily radikálisan eltért valamennyi elődjétől. Olyannyira nem, hogy szinte azt sugalmazza, maguk az ókoriak is bizonyára ugyanúgy gondolkodtak, mint ő.

„*Nem tudjuk* miként magyarázták az ókoriak azt a kérdést — írja —, hogy a bolygók e szabad terekben miként maradtak bizonyos határokon belül, és mi térítette le őket arról az egyenes vonalú pályáról, amelyet magukra hagyatva követniök kellett volna, s miért tértek át a köralakú pályákon történő szabályos keringésre... A mozgás törvényeiből következően biztos ugyanis, hogy e hatásoknak egy vagy más erő működéséből kifolyólag kellett bekövetkezniük.

Mesterkélt ember esetében a téma elegáns bevezetése érdekében alkalmazott tettettett tudatlanságnak tekinthetnénk mindezt. Newton-nál azonban e feltételezésnek nincs alapja; és szavai inkább azt bizonyítják, hogy milyen gyorsan képesek az emberek egy új világképet, mint „második természet” elfogadni.

Intellektuális szemüvegünk láthatatlan voltának további hatása is lehetséges. Nemcsak a korábbi gondolkodók sajátos fogalmainak és tanainak, de vizsgálódásuk általános jellegének megértését is lehetetlenné teheti számunkra. Ez a hatás is könnyen illusztrálható: példának vehetjük azokat a lekicsinylő hangú, harmadlagos forrásokra épített munkákat, amelyeket a tudományos forradalmat megelőző napok gondolkodástörténetéről olvas-

hatunk. „Mit gondoltak akkoriban az emberek? Miért hunyták be szemüket a kísérleti módszer előnyei felett? Hogyan remélhették, hogy pusztán érvelés útján, anélkül, hogy elhagyták volna dolgozószobáikat, eredeti tudományos eredményekhez jutnak, aminek következtében fejtegetéseik az előítéletek, kótyagosság és metafizika keverékeivé lettek?” Gyakran bírálják hasonló módon a „tudomány-előtti” tudósokat, akik olyan dolgokat mulasztottak el megtenni, ami nem is volt az ő dolguk. Amint azt az alábbiakban bemutatom, e korai természetfilozófiai vizsgálódások ugyanis —, melyeket mint „tudomány-előttiakat” félresöpörnek, — valójában elengedhetetlenül szükségesek voltak. Szerepük abban állt, hogy megtisztították a teret és sokat összegyűjtöttek azokból a kötégerendákból és épületfákból, amelyekből a maga idején az általunk ismert tudomány létrejött.

Mutassuk be két példán, milyen könnyű is korábbi gondolkodókat indokolatlanul dicsérni, vagy bírálni. Vegyük először a görög természetfilozófusokat: azokat a Kisázsia városaiban, majd később Athénban élő embereket, akik, eléggé felismerhetően, a mai tudományossághoz hasonló módon kezdtek elmélkedni a természetről. Eszméiken elgondolkozva két, egymással ellentétes kísértésnek vagyunk kitéve. Tanításaikban olyan gondolati rendszereket találunk, amelyek több évszázaddal később tudományos eredményekre vezetnek, s ez azzal a hatással lehet ránk, hogy „zseniális anticipátorok”-nak nevezzük ki őket. Gyakran éri ilyen elismerés pl. Demokritoszt, az atomistát. A Dalton és Heisenberg között eltelt száz év folyamán az atomelméletet sokan mint a természetre vonatkozó legmélyebb és legalapvetőbb igazságot tartották számon; olyannyira, hogy az a valaki, aki ezt Dalton előtt már több mint kétezer évvel kimondta, tudományos géniusznak tűnt.³A hullám-mechanika fejlődését követően a helyzet valamelyest változott. A klasszikus atomizmus ekkor már halott, és az elméleti fizikusok komolyan mérlegelhetik, hogy vajon az úgynevezett „fundamentális részecskék” nem lehetnének-e helyettesíthetők matematikai szingularitásokkal az erőterekben. E felfogásban sokkal több a közös a sztoikusok folytonossági elméleteivel, mint Demokritosz csiszolatlan atomizmusával.

Másrészt, ha az ókori görög természetfilozófusok vizsgálati módszereit, s nem azok eredményeit vesszük szemügyre, az igazságtalan alábecsülés kísértésébe eshetünk. Modern módszertani szempontból tekintve általánosításaik vakmerőek, a kísérleti eljárások jelentőségét nem ismerik, érvelésük felületes. Miért mutattak például a görög filozófusok oly csekély törekvést arra, hogy elméleteiket az egészséges megfigyelés alapjára helyezték? A Szokrátesz előttiekre gondolok itt, — vagy legalábbis arra, amit róluk tudunk —; hiszen Arisztotelészről aligha beszélhetünk ily elmarasztalóan.

Ez a kritika is a legfontosabbat téveszti szem elől. Mielőtt az ember színre léphet, és teljesen kialakult elméletek közül választhat, először fel kell tárnia azokat a lehetőségeket, melyeket az elmélet különböző elképzelhető *típusai* kínálnak. Végülis nem lehetetlen, hogy bizonyos „elméletvázlatokat” tényleges kidolgozás nélkül elveszünk: az elgondolásnak ugyanis igéretesnek kell lennie ahhoz, hogy a kidolgozás részleteihez és a kipróbáláshoz hozzáfogjunk. Sok görög filozófus munkássága kétségtől e kezdeti szakaszt képviseli; és mondanivalójuk gyakran rendkívül éleselmjű. Előrevetítették egyebek között a tudományos magyarázat legtöbb általános típusát, melyek az elkövetkező évszázadok során jól szolgálták a tudomány ügyét. Röviden megfogalmazva: az, amit a görögök elértek, nem a dolgok valódi természetének, hanem a természet ésszerű ábrázolása lehetőségének megvilágítása volt. Egyértelműen megmutatták a különböző megközelítési módzatokban rejlő rendkívüli lehetőségeket és korlátokat: olyannyira, hogy alapvető anyagelméleti eszmefuttatásaik még mindig iránymutatóak lehetnek egy olyan fizikus számára, mint Werner Heisenberg.

A középkori természetfilozófusok is régen kiérdemelték már, hogy védelmet kapjanak az irreleváns kritikával szemben. Gyakran söprik őket félre a tudomány polemizáló történései, mint „unalmas szofistákat”, akik átörökítették Arisztotelész tévedéseit, elmulasztván a való világ közvetlen tanulmányozását. Kevésbé előítéletes kutatók újabban teljesen más képhez jutottak. Lehet, hogy a skolasztikus filozófusok szörszálhasogatók voltak, de jó célt szolgáltak ezzel. Ahol Arisztotelész csak a változás általános elméletét hagyta, amely nem kínált többet, mint a mechanika pusztá megalapozását, a 14. századi matematikusok elsőként dolgozták ki fontos különbségek egész tárházát: így a lineáris és nem-lineáris, az átlagos és a pillanatnyi sebesség közötti különbséget.

Ők dolgozták ki az egyenletes gyorsulás első kielégítő definícióját, és bizonyították a definícióból következő legfontosabb tételeket, – közöttük Galilei számára oly lényegeset is: mely szerint egy egyenletesen gyorsuló test nyugalmi helyzetéből kiindulva az idő négyzetével arányosan jár be távolságokat.*

Kifejlesztették a megfelelő hőmérsékleti skála kialakításának mérési

*A vonatkozó összefüggés: $s = \frac{a}{2} t^2$, ahol s = megtett út; a = gyorsulás; t = idő. (a ford.)

és számítási alapelveit. Tegyük fel, hogy a különböző hőfokokat egy egyenesen ábrázolják, annak egy tetszőlegesen kiválasztott pontjából kiindulva, azután (de hallgassuk csak őket): „Adott két egységnyi 6 fokos víz, vegyünk további egy egységnyi 12 fokos vizet (ugyanazon ponthoz viszonyítva); ha összekeverjük a két vizet, a keverék hőmérséklete, ugyanazon viszonyítással nyolc fokos lesz, hiszen a hat és nyolc közötti távolság a fele annak a távolságnak, amely a nyolc és tizenkettő között van, éppúgy, amint egy egységnyi víz a fele a két egységnyinek.”

Noha, ezek a tanok teljesen elvontak voltak, mintegy gondolkozási gyakorlatok, mégis az egyenletesen gyorsuló test mozgásában érvényesülő szabályokat matematikailag dolgozták ki, s nem tapasztalatilag bizonyították, és a keverék hőfokát olyan emberek becsülték meg, akik két évszázaddal a használható termométer megalkotása előtt éltek.

Értéktelen volt tehát munkájuk tudományos szempontból? Mivel elhanyagolták a kísérletezést, semmit sem értek el? Amennyiben ez a következtetésünk, megfelelkezünk mindarról, amit e szörszálhasogatóknak mi magunk köszönhetünk. Hiszen ők alakították ki azt a tradíciót, melynek maga Galilei bizonyíthatóan örököse volt. Galilei kinetikai elmélete, „Két új tudomány” – c. munkájában, éppúgy az ő felfedezéseikhez kapcsolódik, mint ahogy Euklidész geometriája a korai görög mértantudósokéihoz. A középkori tételeket még javában oktatták Olaszországban, amikor Galilei tanulmányait folytatta, írásaiban ő maga továbbra is azokat a fogalmakat használta, amelyeket tőlük örökölt. Sőt, leírva híres kísérleteit – lejtős síkon guruló labdák stb. – munkásságának eredménye nem a középkoriak mechanikai elméleteinek megdöntése volt, hanem inkább az, hogy egy fizikus szellemében sikerült kimutatnia azon tételeknek a természet világára vonatkozó közvetlen érvényességét, amelyeket ők korábban elvont formában dolgoztak ki. Természetfilozófusok voltak ők, akik létrehozták azokat a gondolati alapokat, amelyekkel Galilei dolgozott: Galilei volt az a fizikus, aki ezeket az elgondolásokat magyarázataiban működésbe hozta, és feltárta alkalmazásuk terét.

Az, hogy a tudomány növekedése számos fázisban zajlik, s ezek mindegyike teljesen eltérő munkamódszereket követel, nem szabad, hogy meglepjen bennünket. Hiszen a tudomány ügye több, mint a tények pusztá összeállítása: a tudomány intellektuális újraépítést és értelmezést is követel. A tényleges építést az anyag összegyűjtése; az anyaggyűjtést a rajzasztalon való részletes kidolgozás; ezt a tervezés koncepciójának kialakítása; és mind ezt a lehetőségek pusztá feltérképezése előzi meg. Nem csoda, hogy a tudo-

mány sok, az elmélet lehetséges formáinak olyan apriori tanulmányozását foglalja magában – és kell hogy magába foglalja, – amely a természet sajátlagos tényeinek közvetlen tekintetbevétele nélkül fejlődött.

Ezen apriori tanulmányaink természetesen nem vezetnek pozitív tudományos eredményre, ha az elmélet lehetséges formái végülis nem nyernek alkalmazást tényleges folyamatok magyarázatában. De mindenesetre részét, még hozzá legitim részét képezik a tudományos vizsgálatnak, jelenleg éppúgy, mint a megelőző századokban. Milyen elméletek engedhetők meg egyáltalán; adott területen milyen koncepciók tudnak feltehetően magyarázatot adni a tapasztalat ismert tényeire; miként kapcsolódnak különböző területek elméletei egymáshoz .. azok az emberek, akik az efajta spekulatív kérdéseken vitatkoznak, lényeges szerepet játszanak a tudomány fejlődésében teljesen függetlenül a fehérköpenyes laboratóriumi dolgozók odaadó munkásságától. Valójában a sikeres spekuláció hosszú távon nagyobb eredményekkel jár, mint a kísérletezés. A legnagyobb elismerés azoknak jut, akik alapvető eszmék új kereteit gondolják ki, s így a tudomány látszólag összefüggés nélküli ágait egyesítik. Isaac Newton, Clerk Maxwell, és Charles Darwin a legemlékezetesebbek, de nem mint nagy kísérletezők, vagy megfigyelők, hanem új intellektuális rendszerek kritikus és nagy képzelőerővel megáldott alkotói.

— . —

A tudományos gondolatot és gyakorlatot tehát úgy kell szemlélnünk, mint fogalmak és eljárások fejlődő testét. E fogalmak és módszerek, sőt maguk a tudomány meghatározó céljai is folyamatosan fejlődnek egy változó intellektuális és társadalmi környezetben. Ha hatékonyan és életszerűen akarjuk a tudományos eszmék történetét, vagy a tudomány módszereit és logikáját tanulmányozni, akkor ezt az evolúciós folyamatot komolyan kell vennünk. Egyébként, mint történészek abba a veszélybe kerülünk, hogy túlságosan elmerülünk a részletekben, egyes felfedezésekkel, tanokkal vagy személyekkel, anticipált eredményekkel és anekdotákkal foglalkozva. És, mint filozófusok oda juthatunk, hogy az élő tudományt, mely tanulmányunk tárgya, formális és holt absztrakcióval cseréljük fel, elmulasztván rámutatni, hogy e formális vizsgálódások eredményei miként kapcsolódnak ahhoz az intellektuális és gyakorlati tevékenységhez, melyet a tudósok munkásságuk során folytatnak. A pusztán kronológikus tudománytörténet és a pusztán formális tudományfilozófia ily módon ugyanazon fogyatékságban szenvednek; mindegyikük elmulasztja a kérdéses tudományos gondolatot annak

intellektuális környezetében elhelyezni, azért, hogy e sajátos kontextusban mutathassák ki azokat a mozzanatokat, melyek a kérdéses eszmék és vizsgálódások érdemeit adják.

Most már visszatérhetünk eredeti kérdéseinkhez. Azt kérdeztük, „Milyen érdemekkel bírjon a jó tudományos elmélet? Mely vonások tesznek egy elméletet versenyképessé riválisaival szemben?” Feladtuk az érdem valamiféle egyetlen kritériumának kutatását (mint pl. a sikeres előrejelzés), és eljött az ideje annak, hogy más irányban gondolkodjunk. E vizsgálatunk önmagában nem ad választ a kérdésre, de az interpretáció új irányát sugallja; s ezt az új gondolatmenetet követve, talán nem haszontalan összegezni fejtegetéseink általános tanulságait.

A tudományos eszmék egy élő és kritikai tradíciót képeznek. Nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak, de a közvetítés folyamán módosulnak. 1850-ben, mondjuk Jones professzor fizikát tanít tehetséges ifjú diákjának, Smith-nek; s az ekképp közvetített gondolatok felismerhető elődei azoknak, melyeket 1880-ban Smith professzor tanít immár, az ifjú Robinsonnak. Mindegyik generációban állandósulnak bizonyos változások és egyúttal maguk is betagozódnak a tradícióba: a történész számára ez a folyamat jelenti a tudományban a „fejlődést”. A tudomány filozófusa szempontjából ugyanúgy: bizonyos új elméletek, riválisaik és előzményeik rovására, érdemesülnek a túlélésre; s a filozófus feladata azoknak a standardoknak az elemzése, melyek fényében az ilyen tudományos változatok értékesnek vagy éppen fogyatékosnak ítéltetnek. Az értéknek nincs egyetlen és egyszerű próbája, és a filozófus dolga nem az, hogy egy ilyen kritériumot a tudományra erőszakoljon; a történész sem bírálhatja joggal a korai tudósokat, mert nézeteik nem vágnak tökéletesen egybe az 1960-as évek tudományosságával. Hiszen a tudományos fejlődés csak akkor érvényesülhet, ha az emberi értelem kritikusan viszonyul a saját korában felmerült problémákhoz, az átgondolásra nyitott tapasztalatok és az evidenciák fényében.

A tudomány filozófusai és történészei közös feladatának szemléltetésére tehát egyebütt kell keresni analógiát – a darwini biológiában. A tudományos eszmék fejlődésében, a fajok evolúciójához hasonlóan, a változás a változatok szelektív öröklődéséből következik. Jones professzor 1850-es fizika előadásai és Smith professzor 1880-as előadásai között harminc év telt el, melynek során minden egyes, a kialakult tradícióban változást hozó elgondolásra legalább egy tucat kísérleti elképzelés jutott. Hiszen az elfogadott és elődeik helyét elfoglaló változatoknál sokkal nagyobb a használhatatlannak bizonyult, elutasítottak száma. A kérdés tehát az, hogy „Mi tesz tudo-

mányos eszméket jóvá, miként győzedelmeskednek riválisak felett?”, s ez röviden így ültethető át a darwini formulába: „Mi adja számukra a túlélés erejét?”

Ez az újrafogalmazás egyben új kérdésekhez és lehetőségekhez vezet. Induljunk ki abból – amint az a biológiából ismeretes –, hogy egy adott változás, mely előnyös egy bizonyos faj számára, meghatározott környezetben, egyáltalán nem előnyös más faj számára, sőt, más környezetben még ezen faj számára sem az. Így a tudományban, bizonyos elméleti lépés értékes lehet a problémák egy meghatározott csoportjának megközelítésében, míg ugyanez a lépés egy másik területen vagy más szituációban akár a fejlődés korlátjának is bizonyulhat. Láttunk erre példát a korábbiakban, amikor azt mutattuk be, hogy ugyanazon fejtegetések, melyek hasznosak voltak a fény elmélete szempontjából, nem jutottak szerephez a gravitációs elméletben; vagy gondoljunk azokra az elméleti eljárásokra, melyek fölöttébb haszontalanok voltak a kémiában, de később eredményeket hoztak a genetikában.

Ismételjük, az élő fajok nem azáltal maradnak fenn és fejlődnek, mert megfelelnek valamiféle egyetlen evolúciós követelménynek, hanem azért, mert a korábbi formák meglévő változatai közül csak ezek felelnek meg sikeresen a környezet sokoldalú követelményeinek. Elvontan könnyű kitalálni lehetséges „előnyöket”: elképzelni például, milyen haszonnal járna az ember számára, ha szárnyai lennének, melyekkel repülni tudna. Ez esetben relevánsabb azt mérlegelni, mit kellene fizetnünk a szárnyakért: így például a formátlan mellcsontot, mely a repüléshez szükséges. Csak ha ezt is figyelembe vesszük, akkor kezdenénk megérteni, hogy a fennálló szituációban a túlélő fajok miért nem „adaptálódtak még jobban” a tényleges szintnél.

Hasonló probléma vetődik fel a tudomány logikájában. Egy adott tudományos elmélet érdemeit elszigetelten szemlélve az ember könnyen elvont, de irreleváns ambíciók vonzásába kerül. Miért ne osztályozzuk a rivális teóriákat, egy skála fokozataival kifejezésre juttatva értékeiket? Miért ne alakítsuk ki a konfirmáció elméletét, a megerősítés számítását, mely által numerikus formában demonstrálhatnánk az egyik elmélet felsőbbbségét a másikkal szemben? A túlformalizált tudományfilozófiának ez a legfőbb álma; a megvalósítás reményei azonban erősen korlátozottak. Két rivális hipotézis néha lehet olyan rokon egymással, hogy viszonylagos értékük valóban számítható: amit e téren tenni lehet, azt a matematikai statisztika „szignifikancia próbái” megteszik. De ez csak abban az esetben áll fenn, ha nem merülnek fel valóban bonyolult elméleti problémák. Látóköreünk bővítésével és

olyan szituációk mérlegelésével, melyek olyan fogalmi újításokat követelnek, ahol több követelménynek kell eleget tenni, a tudományos elméletek „evidens osztályzatának” ötlete megvalósíthatatlanná válik.

Filozófusok néha azt állítják, hogy empirikus megfigyelések egy véges rendszere mindig végtelen számú hipotézissel magyarázható. E nézet alapja az az egyszerű megfigyelés, hogy véges számú pont ismeretében végtelen számú matematikai függvény fogalmazható meg. Ha a „magyarázat” nem volna több, mint függvények adott pontokhoz való igazítása, akkor e tannak nyilván lenne némi jelentősége a tudományos gyakorlat szempontjából. Valójában a tudós problémája nagyon eltérő: egy számos igényt támasztó intellektuális helyzetben az ő tipikus feladata az, hogy új felfedezéseket illesszen be örökölt gondolatrendjébe, anélkül, hogy szükségtelenül veszélyeztetné elődei intellektuális eredményeit. E probléma komplexitása teljesen különbözik a függvénymeghatározásától: a tudós számára nem hogy nem létezik a végtelen számú megoldási lehetőség, melyek közül csak választania kell, de sokszor az is zseniális ötletként, isteni szikraként hat, ha akár-csak egyetlen egyet megtalál. A tudós tehát joggal válaszolhatja a logikusnak azt, amit a francia festő, Courbet válaszolt állítólag egyszer a kritikusoknak: „már az is elég nehéz, hogy az ember egyáltalán egy képet fessen, hát még egy jó képet”. A tudós jogosan válaszolhatná ugyanezt a formális logikusnak.

Az evolúciós elmélettel való párhuzam problémánk általunk nem várt aspektusaiban is hasznosítható. Hogy egyetlen példát mondjunk: egy örökölhető változat néha először csak véletlenül jelenik meg egy bizonyos populációban, akkor még anélkül, hogy birtokosai számára különösebb előnyt jelentene; ugyanezen változat később azonban rendkívül értékes lehet a leszármazottak számára, a környezetben bekövetkezett változások miatt. Egy vonás, melynek eredetileg nem volt értéke, ily módon válik jelentőssé teljesen előre láthatatlanul. A tudományban is találkozhatunk e jelenség analógiájával. Az „elemszám” fogalma adja a klasszikus példát erre. A kémiai anyagok sorbarendeze és táblázatba foglalása során, Dalton utódai az „atomsúlyt” az adott elem alapvető jellegzetességeként kezelték. A kémiai elemeket az atomsúly szerint felsorakoztatva, célszerűnek bizonyult e rendszeren belüli helyüket jelezni, ehhez index-számokat használtak. Így egy adott anyag elemszáma eredetileg nem volt több, mint e listán éppen soron következő sorszám. Ha csak húsz vagy huszonöt elem lett volna kilencven vagy annál több helyett, indexbetűket lehetett volna használni index-számok helyett, s az a hely, melyet egy sajátos elem a Mengyelejev-féle táblázaton elfoglal, saját „elembetűjével” lett volna jelezhető.

Kezdetben tehát az elemszámnak nem volt tudományos jelentősége.

Ha egy tudós azt mondta volna: „valaminek kell léteznie, ami 1 a hidrogén, 6 a szén és 8 az oxigén esetében – mi az?” – kérdését, mint valami fantáziálást sópörték volna felre; mintha valaki, aki megfigyelte, hogy a *Primula Veris* a 325. számú faj egy adott florában, azt kérdezné, mi az ami 325 a kankalinnál. A későbbi kutatás azonban teljesen eltérő státuszt adott az elemszám fogalmának. Az izotópok felfedezésével és a Bohr–Rutherford elmélet révén megszűnt pusztá indexszám lenni és az atom valódi „tulajdonságává” vált – sőt, elméleti szempontból jóval fontosabb tulajdonsággá, mint az atomsúly. Ugyanis azonosították az atommag pozitív elektromos töltésének mérőszámával, ami adott kémiai anyag valamennyi atomjára nézve azonos, még az izotópok esetében is, noha azok valamelyest eltérő atomsúllyal bírnak. Így lett a pusztá számjegyből, elméleti forradalom által, császár.

Ami pedig a jövőt illeti, hogy miként fog a tudomány fejlődni, s miként változnak eszméi és célkitűzései, e téren nem láthatunk többet előre, mint a fajok biológiai jövője esetében. A jövő embere új igényeket támaszthat tudományos munkájával szemben, s talán, mint érdektelent, törölhet néhányat azon követelményekből, melyeket mi még fontosnak tartunk. Az eset természetéből következően az ember aligha tehet többet annál, hogy mint pusztá lehetőséget állítja ezt: hiszen az alkotás szférájában előrelátni egy lehetőséget bármily részletességgel annyit tesz, mint félig megte-remteni azt. Az a fajta változás, amelyet a legkönnyebben tudunk elképzelni, egyszerűen csak bevégez egy olyan folyamatot, mely már szemmel láthatóan elkezdődött: például fizikai elméletek könnyebben vehetők komolyan, ha egyéb értékeikhez pótlólagosan a „programmozhatóság” is kapcsolódik – vagyis ha csak modern elektromos számítógépeken futtathatók le. S nem kétséges, hogy ha e pótlólagos követelmény mindig kielégíthető nélkül, hogy feláldoznánk azon értékeket, elvárásokat, melyeket a fizikával szemben már ezelőtt is támasztottunk, ez nyilvánvalóan értékes előny lesz.

Mint valamennyi nagy kritikai tevékenység, a tudomány sem egy, hanem számos, egymáshoz kapcsolódó célt követ: amennyire csak lehetséges, e célokat egymással harmóniában kell kielégítenie, és joga van új célok kitűzésére. Bármely tevékenység történelme, amelynek hatótere ily sokat változik, számos szakaszra bomlik: sok legitim vizsgálódásra kellett vállalkozni, mielőtt a kísérleti igazolás modern ítélőszéke mai jelentőségére szert tehetett. A tudományos tevékenységben ma is a legkülönbözőbb tehetségekkel megáldott emberek számára nyílik lehetőség. Spekulatív képzelet, skrupulusz becsületesség, matematikai ismeretek, logikai világosság éppúgy, mint

kísérleti újítókészség és leleményesség: mindezek fontosak a legszélesebb értelemben vett tudomány sokoldalú törekvései szempontjából. E ponton látjuk a tudomány prediktivista ábrázolásának legsúlyosabb fogyatékoságát: azt a hamis benyomást kelti ugyanis, mintha a lehetőségek zártak lennének. Valamikor a hellén korban a tudósok feladataikat a matematikai előrejelzésre korlátozták: ami aztán következett, katasztrófális volt. Manapság többségünk számára a természet megértésének feladata jóval átfogóbb. Az előrejelzés egészében véve jó; de értelmeznünk kell, amit előrejelzünk. A tudomány fő mozgató ereje az a meggyőződés, hogy alapos és a képzelet által segített kutatás révén felépíthetjük fogalmi rendszerünket a természetről, mely fogalmi rendszer valamelyes jogot követelhet arra, hogy „valóság-hűnek” tekintsék. Ezért a tudománnyal szemben sohasem támaszthatunk kevesebbet, mint az alábbi hármas követelményt: magyarázó eljárásainak, (Kopernikusz szavaival élve) nemcsak a „számszerű adatokkal kell egybevágniuk”, hanem az adott korszak számára mindenképpen elfogadhatónak, és mindenesetre „abszolút” és „az elme számára tetszetős” interpretációknak kell lenniök.

THOMAS S. KUHN:

AZ ÚT A NORMÁL-TUDOMÁNYHOZ

(The Structure of Scientific Revolutions, The University of Chicago Press, Chicago–London, 1962. c. könyv 2. fejezete pp. 10–22.)

A „normál-tudomány” olyan kutatást jelent, mely szorosan egy vagy több múltbéli tudományos eredményen alapul, olyan eredményeken, amelyeket egy adott tudományos közösség egy időre további tevékenységének alapjaként ismer el. Manapság alapfokú és szaktudományos kézikönyvek összegezik ezeket az eredményeket, ha nem is mindig eredeti formájukban. A kézikönyvek részletesen ismertetik az elfogadott elmélet felépítését, sikeresnek bizonyult alkalmazási területei vagy ezek egy részét, és ezeket példaszerűen bemutatott megfigyelésekkel és kísérletekkel vetik egybe. Mielőtt az ilyen típusú könyvek a tizenkilencedik század elején népszerűvé lettek (ami a később kibontakozott tudományokban még későbbi fejlemény), hasonló funkciókat töltött be a tudomány sok híres klasszikusa. Arisztotelész Fizikája, az Almageszt Ptolemaiosztól, Newton Principiája és Optikája, Franklin Elektromossága, Lavoisier Kémiaja és Lyell Geológiája – hosszú ideig implicit módon ilyen művek határozták meg az elkövetkező kutatógenerációk számára az adott kutatási terület legitim problémáit és módszereit. Két lényeges jellemző tette őket alkalmassá erre. Eredményeik újszerűsége képes volt elhódítani a követők egy kitartó csoportját a tudományos tevékenység versengő irányzataitól. Egyszersmind eléggé nyitottak voltak ahhoz, hogy a kutatók újonnan kirajzolódó csoportja számára mindenféle megoldásra váró problémát hagyjanak.

Az ilyen tudományos teljesítményeket a továbbiakban „paradigmának” nevezem, s ez az elnevezés szorosan kapcsolódik a „normál-tudomány” fogalmához. Azt szeretném ezzel az elnevezéssel kifejezésre juttatni, hogy a tudományos gyakorlat bizonyos bevett példái – melyek magukban foglalnak törvényt, elméletet, alkalmazást és kutatási eszközöket – modellként szolgálnak a későbbiekben a tudományos kutatás különböző koherens tradíciói számára. Olyan tradíciókra gondolok, amelyeket a történészek a „ptolemaioszi (vagy ’kopernikuszi’) asztronómia”, „arisztotelészi (vagy ’newtoni’) dinamika”, „korpuszkuláris vagy hullám-optika” és hasonló címszavakkal jelölnek. A kezdő kutatót ilyen paradigmák – a felsoroltaknál többnyire jó-

val specializáltabbak — tanulmányozása készíti fel arra, hogy beilleszkedjen abba a tudományos közösségbe, ahol később dolgozni fog. Minthogy ott olyan emberekhez csatlakozik, akik tudományszakjuk alapjait ugyanazon konkrét modellekből tanulták, későbbi tevékenysége csak ritkán vezet nyílt szakításhoz az alapproblematikát illetően. Olyan emberek együtteséről van szó tehát, akiknek a kutatása mindannyiuk által elfogadott paradigmákon alapul, akik elkötelezték magukat a tudományos gyakorlat ugyanazon szabályai és mintaképei mellett. Ez az elkötelezettség és az így létrejövő látszólagos konszenzus az előfeltétele a normál-tudomány létrejöttének, vagyis egy meghatározott kutatási tradíció genezisének és folytatódásának.

Mivel esszémben a paradigma fogalma gyakran helyettesíti a megszott fogalmak sorát, többet kell szólnunk bevezetésének okairól. Miért elsődleges a konkrét tudományos eredmény — mint a szakmai elkötelezettség locus-a — a különböző, abból elvonatkoztatható fogalmakhoz, törvényekhez, elméletekhez és nézőpontokhoz képest? Milyen értelemben alapvető egység a közösen elfogadott paradigma a tudományos fejlődés kutatója számára, méghozzá olyan egység, amely nem bontható le olyan elemi logikai alkotókra, amelyek helyette funkcionálhatnának?

Mielőtt rátérnék e problémák elvontabb magyarázatára, néhány konkrét példával szeretném bemutatni a normál-tudományt és a paradigmák működését. A két egybekapcsolódó fogalom tisztázását segíti annak figyelembe vétele is, hogy létezik olyan tudományos kutatás, mely nem igényel paradigmákat, legalábbis olyan egyértelmű és kötelező paradigmákat, mint a fentebb megnevezettek. A paradigma kidolgozása és az ezáltal lehetővé tett alaposabb kutatásokhoz való eljutás minden tudományos területen a fejlődés érettségének a jele.

Ha a történet az összefüggő jelenségek bármely tetszőleges csoportjára vonatkozó tudományos ismeretek történeti eredetét kutatja, valószínűleg az itt a fizikai optika történetével illusztrált modell valamilyen változatával találkozunk majd. A mai fizikai kézikönyvekben az áll, hogy a fényt fotonok adják, azaz olyan quantum-mechanikai egységek, amelyek a hullámok és a részecskék bizonyos jellemzőivel bírnak. A kutatás ennek megfelelően, vagy méginkább annak a jóval kidolgozottabb és matematikai jellemzésnek megfelelően halad előre, amelyből a fenti szokványos megfogalmazás is ered. A fénynek ez a jellemzése azonban alig fél évszázadra tekinthet vissza. Mielőtt Planck, Einstein és mások révén e század elején megszületett volna, a fizikai irodalom azt tanította, hogy a fény keresztirányú (tranzverzális) hullámmozgás, mely tan egy a Young és Fresnel tizenkilencedik szá-

zad eleji fénytani írásaiból származtatott paradigmában gyökerezik. De még csak nem is a hullámelmélet volt az első olyan magyarázat, amelyet valaha az optikai tudomány szinte valamennyi művelője elfogadott. A tizenhét század folyamán e terület számára a paradigmát Newton Optikája szolgáltatta, mely azt tanította, hogy a fény anyagi testecskekből áll. Abban az időben a fizikusok bizonyítékot kerestek azon nyomásra vonatkozóan, amit a fényrészecskék szilárd testeknek ütközve fejtettek ki¹ (mint-hogy ilyen, a hullámelmélet korai követőinek nem állt rendelkezésére).

A fizikai optika paradigmáinak ezek az átalakulásai tudományos forradalmak, az érett tudomány szokásos fejlődési módja, hogy egymás után térnek át az egyik paradigmáról a másikra, forradalom útján. Nem ez a helyzet azonban a Newton munkásságát megelőző időszakban, és itt bennünket épp ez a szembeállítás érdekel. A távoli antikvitástól a tizenhetedik század végéig egyetlen időszakban sem rendelkeztek általánosan elfogadott nézettel a fény természetéről. Ehelyett számos egymással versengő iskola és alirányzat létezett, melyek többsége az epikuroszai, arisztotelészi vagy platonai elmélet egyik vagy másik variánsa körül formálódott. Az egyik csoport a fényt olyan részecskéknek tartotta, melyek anyagi testekből erednek; a másik számára a fény azon médium módosulása volt, mely a test és a szem közt közvetít; egy további csoport pedig a fényt e médium és valamiféle a szemből jövő áramlás kölcsönhatásaként magyarázta; mindemellett még számos kombináció és változat létezett. Az iskolák mindegyike valamilyen metafizikai rendszerhez kapcsolódásából merítette erejét, s mindegyik paradigmatis megfigyelésként emelte ki az optikai jelenségeknek azt a sajátos csoportját, melyre saját elmélete a leginkább magyarázatot tudott adni. Más megfigyeléseket *ad hoc* eszmefuttatásokkal intéztek el, vagy megoldatlan problémaként a jövőbeni kutatás számára hagyományozták őket.

Ezek az iskolák az idők folyamán valamennyien hozzájárulást tudtak adni a fogalmak, jelenségek és technikák azon *corpus*-ának a létrejöttéhez, amelynek alapján később Newton a fizikai optika első, többé-kevésbé egyetemesen elfogadott paradigmáját kidolgozta. Bármely olyan definíció, amely ezeknek az iskoláknak legalábbis a kreatívabb tagjait nem veszi be a tudósról alkotott fogalomba, egyúttal kizárja onnan ezek modern követőit is. E régi kutatók is igazi tudósok voltak. Mégis, ha valaki áttekinti a Newton előtti fizikai optika történetét, könnyen arra a következtetésre juthat, hogy ha a terület kutatói tudósok voltak is, tevékenységük eredménye nem ütötte meg a tudomány mércéjét. Minthogy nem állt rendelkezésükre az alap-állítások semmilyen közösen elfogadott együttese, a fizikai optikát tárgyalva

minden szerző szükségesnek érezte, hogy tudományát alapjaitól kezdve építse újjá. Ilyenformán a bizonyító megfigyelések és kísérletek megválasztása viszonylag szabadon történhetett, hiszen nem létezett a módszereknek és az e tárgyhoz sorolt jelenségeknek egy olyan standard készlete, melynek alkalmazása és magyarázata minden fénytannal foglalkozó szerző számára kötelező érvényű lett volna. Ilyen körülmények között a születő tudományos munkák gyakran épp annyit foglalkoztak eltérő irányzatok képviselőivel, mint magával a természettel. Ez a jellegzetesség nem egy alakuló, kreatív tudományágnál ma is fellelhető, és nem is összeegyeztethetetlen számottevő felfedezések, meglátások létrejöttével. A Newton utáni fizikai optika és a legtöbb mai természettudomány fejlődése azonban nem ilyen szabályok szerint alakul.

A villamosság kutatásának története a tizennyolcadik század első felében jóval konkrétabb és ismertebb példát szolgáltat annál, miként fejlődik egy tudomány, mielőtt első egyetemesen elfogadott paradigmájára szert tenne. A korszakban majdnem annyi nézet divott az elektromosság természetéről, ahány jelentősebb kísérletező volt, olyan kutatók mint Hauksbee, Gray, Desaguliers, Du Fay, Nollett, Watson, Franklin és mások. Az elektromosságról alkotott sokféle felfogás azonban megegyezett abban, hogy mindegyikük annak a mechanikus-korpuszkuláris filozófiának egyik vagy másik változatából származott, mely a korszak egész tudományos életét meghatározta. Továbbá valamennyi felfogás valódi tudományos elméletekbe illeszkedett, vagyis részben kísérleti és megfigyelési alapokra épülő elméletekbe, amelyek legtöbbször meghatározták a további kutatás alá veendő problémák kiválasztását és interpretációját is. Mégis, noha valamennyi kísérlet villamosági kísérlet volt, s noha a legtöbb kutató ismerte a többiek munkásságát, elméleteik csak nagyon távoli rokonságot mutattak.³

Az elméletek egy korai csoportja, a tizenhetedik századi gyakorlatot követve, a vonzást és a sűrűlési áramképződést tekintette alapvető villamossági jelenségnek. E csoport hajlamos volt a taszítást valamiféle másodlagos hatásként kezelni, mely valamiféle mechanikai jellegű visszahatásnak köszönhető, a Gray által újonnan felfedezett elektromos vezetés jelenségének megvitatását és rendszeres kutatását pedig halogatni igyekezett, amennyire csak lehetett. Más „elektrikusok” (e megjelölés saját maguktól származik) a vonzást és taszítást egyként az elektromosság elemi megjelenési formáiként kezelték, s ennek megfelelően módosították felfogásukat és kutatásaikat. (Valójában ez a csoport meglepően kis létszámú – még Franklin elmélete sem magyarázta teljesen két negatív töltésű test kölcsönös taszítását.) De az

elektromos vezetési jelenségek magyarázatában – leszámítva a legegyszerűbb eseteket – e csoport (ugyanannyi) nehézséggel küszködött, mint a megelőző. Egy újabb, harmadik csoport viszont épp ezekből a jelenségekből indult ki, az elektromosságot valamilyen vezetőkön keresztül áramló „folyadék” és nem valamely nem-vezetőből eredő „kicsapódásnak” tekintve. Ők tehát akkor kerültek nehéz helyzetbe, amikor elméletüket a vonzási és tasztítási effektusokkal próbálták összebékíteni. Csak Franklin és közvetlen követőinek munkássága révén jött létre egy olyan elmélet, mely a legtöbb felsorolt jelenségre magyarázatot tudott adni, s ezáltal az elkövetkező „elektrikus” nemzedék kutatásai számára közös paradigmát nyújthatott.

Eltekintve olyan területekről, mint a matematika és csillagászat, ahol az első szilárd paradigmák még az őstörténet idejéből származnak, és olyanoktól is, mint a biokémia, melyek már érett szakterületek osztódása és újrakapcsolódása révén keletkeztek, a fentebb vázolt helyzetek történelmileg tipikusnak tekinthetők. Elnézést kérve azért a szerencsétlen leegyszerűsítéért, hogy tágabb történeti folyamatokat én is egyetlen és némileg önkényesen választott névvel – pl. Newtonéval vagy Franklinéval jelölök meg, – hasonló módon úgy foglalnám össze állításomat, hogy például a mozgás Arisztotelész előtti tanulmányozását, a statikáét Archimédész előtt, a hő vizsgálatát Black előtt, a kémiáét Boyle és Boerhaave előtt, s a történeti geológiáét Hutton előtt hasonló alapvető nézeteltérések jellemezték. A biológia egyes területein – például az öröklődéssel kapcsolatos kutatásokban – az első egyetemesen elfogadott paradigmák még újabb keletűek; az pedig nyitott kérdés marad, vajon mely társadalomtudományról mondható el, hogy rendelkezik-e egyáltalán ilyen paradigmával. A történelem tanúsága szerint rögzös út vezet a szilárd kutatási konszenzushoz.

A történelemből tudhatjuk meg azt is, mi okozza ennek a fejlődési útnak a nehézségeit. Paradigma, vagy paradigma-jelölt hiányában mindazok a tények, amelyek hozzátartozhatnak egy adott tudományág fejlődéséhez, egyformán relevánsnak tűnhetnek. Ennek eredményeként az anyaggyűjtés a kezdetekben sokkal inkább találomra végzett munkát jelent, mint azt a későbbi tudományos fejlődés sejteti. Továbbá mivel ilyenkor az információk egyetlen típusának sem lehet mélyebb, további vizsgálatra ingerlő jelentősége, a kezdeti anyaggyűjtés rendszerint az összegyűjthető adatok gazdagságára korlátozódik. Az így összeálló ténykészlet tartalmaz esetleges megfigyeléseknek és kísérleteknek köszönhető adatokat, valamint olyan ezoterikusabb információkat, amelyek hagyományos mesterségekből, gyakorlati területekről, például a gyógyászat, a naptárkészítés, a kohászat tapasztalatai-

ból származnak. Minthogy e mesterségek olyan adatok hozzáférhető forrásai, amelyeket véletlenszerűen felfedezni aligha lehetett volna, a technológia gyakran játszott meghatározó szerepet új tudományok létrejöttében.

Noha az ilyenféle adatgyűjtés nagy jelentőséggel bírt számos fontos tudomány kezdeténél, ha megvizsgáljuk például Plinius enciklopédikus írásait, vagy Bacon és követői tizenhetedik századi természetrajzait, láthatjuk, hogy ezek ingoványos talajra vezetnek. Nehéz az ilyen alapon keletkezett irodalmat tudományosnak nevezni. A baconi hő-, szín-, szél-, bányászat- „tanok” tele vannak helyenként igen becses információval. De olyan tények kerülnek bennük szomszédságába, melyek egyik része később igen fontosnak bizonyulnak (pl. keverés útján történő hevítés), másik része azonban (pl. a trágyadombok hője) hosszú időre túl komplex marad ahhoz, hogy bármiféle elméletbe be lehessen illeszteni.⁴ Továbbá, minthogy minden leírás szükségképpen egyoldalú, a tipikus természetrajz rettentően körülményes felsorolásaiból gyakran éppen azok a részletek maradnak ki, melyeket a későbbi tudósok megvilágító jelentőségűnek tartanak. Így például a villamosság korai „tanai” közül szinte egyik sem említi, hogy az a reszelék, amelyet magához vonzott a dörzsölt üvegrúd, hamarosan ismét lepereg a rúdról. A jelenség ugyanis akkoriban mechanikainak tűnt és nem elektromosnak.⁵ Sőt, minthogy az alkalmi adatgyűjtőnek ritkán áll rendelkezésére idő és szükséges eszköz, hogy kritikus legyen, a természetrajzok a fentiekhez hasonló leírások mellett gyakran szerepeltetnek olyanokat, mint mondjuk az antiperisztázisszal (vagy hűtéssel) való hevítés, aminek nyilván nem adhatunk hitelt.⁶ Csak nagyon ritkán, mint a korai statika, dinamika és geometriai optika eseteiben, szólnak az előzetesen megalapozott elmélet irányítása nélkül összegyűjtött tények kellő világossággal ahhoz, hogy az első paradigma kialakulását lehetővé tegyék.

Ez az a helyzet, mely megteremti a tudományos fejlődés kezdeti szakaszaira jellemző iskolákat. Egyetlen természetrajz sem interpretálható elméleti és módszertani meggyőződések legalábbis implicit együttesének hiányában, mert csak ilyen nézetek teszik lehetővé a szelekciót, értékelést és kritikát. Ha a tények összegyűjtésében még nem játszik implicit módon szerepet az elképzelések ilyen rendszere – mert ha igen, akkor máris többről van szó, mint „puszta tényekről” –, akkor annak kívülről kell jönnie, talán egy kortárs metafizikustól, egy másik tudományágtól, vagy egy személyes és történeti véletlen nyomán kell megszületnie. Így nem csoda azután, hogy a tudományok fejlődésének kezdeti szakaszaiban különböző emberek, a jelenségek ugyanazon körét – bár nem mindig ugyanazokat a részleteket –

vizsgálva fölöttébb eltérő módon írják le és magyarázzák azokat. Épp az a meglepő – sőt ez a tudomány területeinek egyedülálló sajátossága –, hogy ezek a kezdeti nézeteltérések, legalábbis többségük valaha is el tud tűnni.

Ugyanis ezek a nézeteltérések itt jelentős mértékben eltűntek, még hozzá, úgy tűnik, egyszer s mindenkorra. Eltűnésüket pedig rendszerint a paradigma-előtti periódus egyik iskolájának győzelme idézi elő, mely iskola a saját jellemző vélekedései és prekoncepciói alapján kiemelt bizonyos részleteket a rendezetlen és túl nagyméretű kezdeti információkészletből. Jól példázzák ezt azok az elektrikusok, akik az elektromosságot folyadéknak tartották, s ezért különös hangsúlyt helyeztek a vezetés problémáira. Ez a hit, mely aligha hozható összhangba a vonzási és taszítási hatások ismeretes sokféleségével, közülük többeket az elektromos folyadék palackozása ötletének kieszeléséhez vezetett. Törekvéseik közvetlen gyümölcse volt a Leyden korsó, egy olyan eszköz, melynek kifejlesztése sohasem valósulhatott volna meg a természet rendszertelen, taláalomra folytatott vizsgálata nyomán, és amit két kutató egymástól függetlenül konstruált meg az 1740-es évek elején.⁷ Az elektromosság terén végzett kutatásainak kezdetétől fogva fölöttébb érdekelte Franklint ez a furcsa és bizonyos szempontból rendkívül tanulságos műszer magyarázata. E területen elért sikere szolgáltatta a leghatékonyabbat azon érvek közül, amelyek elméletét paradigmává tették⁸ noha még korántsem tudott az elektromos taszítás valamennyi ismert esetére magyarázatot adni. Hogy egy elméletet paradigmaként elfogadjanak, jobbnak kell tűnnie valamennyi versenytársánál, de nincs szüksége arra (s ezt valójában soha sem teljesíti), hogy minden olyan tényre magyarázatot adjon, amelyekkel konfrontálható.

A franklini paradigma az elektrikusok egész táboránál ugyanazt a szerepet töltötte be, amit korábban az elektromosság folyadék-teóriája követőinek kutatásaiban játszott. Kijelölte, mely kísérleteket lenne érdemes lefolytatni, s melyeket nem, mert azok az elektromosság másodlagos vagy nyilvánvalóan túl komplex megnyilvánulásainak irányába vezetnének. Csak hogy a paradigma e funkciót jóval hatékonyabban töltötte be, részben mert az irányzatok közötti vita befejezése véget vetett az alapkérdések folytonos újratárgyalásának, részben pedig mert az a hit, hogy jó nyomon járnak, ösztönözte a kutatókat pontos, részletekbe menő és kimerítő kutatásra.⁹ Megszabadulván azon kényszerűségtől, hogy minden fajta elektromos jelenséggel foglalkozzanak, az elektrikusok egyesült csoportja a jelenségek egy kiválasztott szűkebb körét jóval részletesebb vizsgálat alá vetette, speciálisabb eszközöket kifejlesztve e célra, s ezeket messze következetesebben és rend-

szeresebben használva, mint azt az elektrikusok korábban valaha is tehették. Ettől fogva az adatgyűjtés és az elmélet finomítása tudatosan irányított tevékenységgé vált. Ennek megfelelően emelkedett az elektromosság kutatásának hatékonysága és eredményessége, bizonyoságul szolgálván Francis Bacon éleselméjű módszertani dictumának egy társadalmi változatához: „Az igazság könnyebben jön létre a hibából, mint a zürzavarból.”¹⁰

Röviden érintenünk kell, miként hat egy paradigma kialakulása az adott területen kutató csoport struktúrájára. Amikor egy természettudomány fejlődésében egy egyén vagy csoport először teremt olyan szintézist, mely képes magához vonzani az elkövetkező generáció kutatóinak többségét, a régebbi irányzatok, iskolák fokozatosan eltűnnek. Eltűnésüket részben tagjaiknak az új paradigma mellé történő átállása okozza. De mindig akadnak emberek, akik a régi nézetek egyikéhez-másikához ragaszkodnak, őket egyszerűen kiveti magából a szakma, munkájukat semmibe veszi. Az új paradigmával együtt jár az adott terület új és szigorúbb definíciója. Azok, akik vonakodnak vagy képtelenek munkájukat ehhez igazítani, vagy elszigetelődnek, vagy valamely más csoporthoz csatlakoznak.¹¹ Az ilyen tudósok gyakran ott rekedtek azokon a filozófia tanszékeken, ahonnan a történelem folyamán a speciális tudományágak egy jelentős része különvált. Amint a fentiek sugallják, néha épp egy paradigma elfogadása az, amely szakmává, vagy legalábbis tudományággá formál egy olyan csoportot, amely korábban pusztán tanulmányozta a természetet (kivéve az olyanokat, mint a gyógyászat, a technológia és jog, melyeknél az alapvető *raison d'être* egy külső társadalmi szükségletben jelölhető meg), a szakfolyóiratok létesítése, a szak társaságok megalapítása, és az a követelés, hogy külön helyet kapjon az iskolai tananyagban rendszerint összekapcsolódik azzal, hogy egy tudós-csoport első ízben fogad el egységesen valamilyen paradigmát. Legalábbis ez volt a helyzet az elmúlt másfél évszázadban, mely időszak kezdetén kialakult a tudományos specializálódás intézményi struktúrája, egészen a legutóbbi időkgig, amikor a szakosodás külsőségei önálló presztízst nyertek.

A tudományos csoport szigorúbb definíciójának más következményei is vannak. Amint a tudós adottnak vehet egy paradigmát, többé már nem lesz szüksége arra, hogy munkáiban kutatásának tárgyát minden esetben egészen az alapelvektől kezdve építse fel, külön indokolva minden egyes bevezetett fogalmat. Ez a feladat a kézikönyvek szerzőire marad. Ha viszont már megvan a kézikönyv, a tudós ott kezdheti kutatását, ahol abbamaradnak annak magyarázatai: koncentrálhat a természeti jelenségek olyan részleteire és különösségeire, amelyek kifejezetten az ő csoportját érdeklik. S ez-

zel megváltozik kutatásáról adott közleményeinek hangvétele is. E változást részleteiben még nemigen tanulmányozták, modern végeredménye azonban valamennyiünk számára nyilvánvaló, és sokan egyféle elnyomás forrását látják benne. A tudósok már korántsem olyan könyvekben foglalják össze kutatásaik eredményeit, mint Franklin *Experiments ... on Electricity*-je, vagy Darwin *Origin of Species*-e, amelyek mindazok számára íródtak, akik érdeklődtek a tárgykör iránt. Ehelyett tömör közlemények jelennek meg, melyek kizárólag a szakmabelieknek szólnak, vagyis azoknak, akikről feltételezhető a közös paradigma ismerete, s akik a tapasztalat szerint egyedül rendelkeznek azzal a képességgel és tudással, hogy elolvassák és megértsék a nekik szóló dolgozatokat.

Napjaink tudományában a könyvek rendszerint vagy tankönyvek, vagy retrospektív elmélkedések a tudományos élet egyik-másik aspektusáról. A tudós, aki könyvet ír, inkább rontja mint öregbíti ezzel szakmai hírnevét. Csak a korábbi, paradigma-előtti fejlődési szakaszban játszottak a könyvek hasonló szerepet a tudományos teljesítmények világában, mint amilyet ma is betöltenek más alkotói területeken. És csak ezeken a területeken, ahol a könyv és a cikk maradt a kutatási eredmények közlési formája, csak itt olyan meghatározatlanok még a szakszerűség körvonalai, hogy az átlagember is képes lehet eredeti kutatási beszámolókat olvasásával követni a tudományos fejlődést. A matematikában és a csillagászatban a kutatási jelentések már az antikvitásban sem voltak érthetőek az általános műveltséggel bíró közönség számára. Hasonlóan ezoterikussá lett a késő-középkorban a dinamikai kutatás, és csak egy rövid időszakra nyerte vissza közérthetőségét a tizenhetedik század elején, amikor egy új paradigma váltotta fel azt, amelyik a középkori kutatást vezérelte. A villamossági kutatások eredményeit is egyre inkább le kellett fordítani a laikusok számára a tizennyolcadik század végétől kezdve, és a tizenkilencedik századra a fizika többi területe is szert tett erre az exkluzív szakszerűségre. Ugyanezen két évszázad során hasonló átalakulás figyelhető meg a biológia különböző ágazataiban. A társadalomtudományok egyes területein ez a változás épp napjainkban esedékes. Megszokott és jogos panasz, hogy egyre szélesedik az a szakadék, amely elválasztja a szaktudóst más területen kutató kollégáitól, ugyanakkor kevesen figyeltek fel e szakadék és a tudományos haladás belső mechanizmusai közötti lényeges összefüggésre.

Az antikvitás óta egyik kutatási ágazat a másik után lépi át azt a választóvonalat, mely az adott tudomány előtörténete és tényleges története között húzódik. Az érettség fokát persze ritkán érték el olyan hirtelenül és

egyértelműen, mint ahogy azt szükségszerűen sematikus leírásom sugallja. De nem beszélhetünk történelmi fokozatosságról sem: a változásokat nem feltétlenül magyarázhatjuk azon tudományos közeg fejlődésének egészével, amelyen belül megjelentek. Az elektromosságról író szerzők a tizennyolcadik század első négy évtizedében az elektromos jelenségekre vonatkozóan jóval több információval rendelkeztek, mint tizenhatodik századi elődeik. Az 1740-et követő fél évszázad során e listájukat csak kevés újfajta elektromos jelenség felfedezésével gazdagították. Mindazonáltal Cavendish, Coulomb és Volta elektromossággal foglalkozó írásai a tizennyolcadik század utolsó harmadában, úgy tűnik, fontos vonatkozásokban messzebb kerültek Gray, Du Fay sőt még Franklin munkáitól is, mint ezek a korai tizennyolcadik századi felfedezők a tizenhatodik századiaktól.¹² Valamikor 1740 és 1780 között jutottak el a villamosság kutatói először oda, hogy területük alapjait adottnak vehették. Ettől az időponttól kezdve kutatásaik egyre konkrétabb és mélyebb problémákra irányultak, eredményeik pedig egyre inkább a szakmabeliek számára írt cikkekben kerültek közlésre, s nem a szélesebb értelemben vett művelt világhoz szóló könyvekben. Csoportjuk is elérkezett arra a szintre, melyre már korábban eljutottak az antikvitás csillagásza, a mozgás középkori kutatói, a fizikai optika tizenhetedik századvégi, és a történelmi geológia tizenkilencedik század eleji tudósai. Sikertől olyan paradigmát kidolgozniuk, mely alkalmasnak bizonyult az egész csoport kutatásának irányítására. Aligha találhatunk pontosabb kritériumot egy új tudományág megszületéséhez.

JEGYZETEK

1. Joseph Priestley, *The History and Present State of Discoveries Relating to Vision, Light, and Colours* (London, 1772), pp. 385–90.
2. Vaso Ronchi, *Histoire de la lumière*, fordította Jean Taton (Paris, 1956), i–iv. fejezetek.
3. Duane Roller és Duane H. D. Roller, *The Development of the Concept of Electric Charge: Electricity from the Greeks to Coulomb* („*Harvard Case Histories in Experimental Science*”, Case 8; Cambridge, Mass., 1954); és I. B. Cohen, Franklin and Newton: *An Inquiry into Speculative Newtonian Experimental Science and Franklin's Work in Electricity as an Example Thereof* (Philadelphia, 1956), vii–xii. fejezetek. A szövegben következő bekezdés néhány elemző részletét tanítványom, John L. Heilbron még publikálatlan munkájából vettem. Addig is, míg e munka közelebb megérténik, Franklin paradigmájának létrejöttéről szóló valamelyest átfogóbb és pontosabb leírást lásd: T. S. Kuhn, „*The Function of Dogma in Scientific Research*” c. munkában, in: A. C. Crombie (ed.), „*Symposium on the History of Science*”, University of Oxford, July 9–15, 1961”, publikáció előtt a Heinemann Educational Books, Ltd. kiadónál.

4. V. ö. a hő természetrajzát Bacon *Novum Organum*-ában, *The Works of Francis Bacon*, Vol. VIII, ed. J. Spedding, R. L. Ellis és D. D. Heath, (New York, 1869), pp. 179–203.
5. Roller and Roller, op. cit., pp. 14, 22, 28, 43. Csak az itt felsorolt legutolsó hivatkozásban említett művet követően ismerik el általánosan, hogy a taszítás egyértelműen elektromos jelenség.
6. Bacon, op. cit., pp. 235, 337 szerint: „Az enyhén meleg víz könnyebben fagy meg, mint a teljesen hideg.” E furcsa megfigyelés korábbi történetének részleges leírását lásd: Marshall Clagett, *Giovanni Marliani and Late Medieval Physics* (New York, 1941), iv. feje.
7. Roller and Roller, op. cit., 00–51–54.
8. A nehéz esetet a negatív töltésű testek kölcsönös taszítása jelentette, melyre vonatkozóan lásd: Cohen, op. cit. pp. 491–94, 531–43.
9. Meg kell említenünk, hogy Franklin elméletének elfogadása nem vetett teljesen véget minden vitának. 1759-ben Robert Symmer ugyanennek az elméletnek egy két-folyamatos változatával állt elő, s ezután hosszú évekig megoszlott az elektrikusok táborára afelelt, hogy az elektromosság egyetlen vagy kettős folyamként jellemezhető. De az e körül folyó viták csak megerősítik azt, amit fentebb mondtunk arról, hogy miként egyesíti egy általánosan elismert teljesítmény a szakmát. Az elektrikusok, noha nézeteik továbbra is megoszlottak e ponton, hamarosan eljutottak ahhoz a következtetéshez, hogy az elmélet két verziója között kísérleti úton különbséget tenni nem lehet, vagyis, hogy ezért azok egyenértékűek. S ezután mindkét irányzat kiaknázhatta, és ki is aknáztta a franklini elmélet által nyújtott új lehetőségeket. (ibid., pp. 543–46, 548–54.)
10. Bacon, op. cit., p. 210.
11. Az elektromosság története kiváló példát szolgáltat, amit Priestley, Kelvin és mások pályájának felidézésével lehetne tovább szaporítani. Franklin írja, hogy Nollet, aki a század közepén, a kontinensen a legbefolyásosabb szakembere volt a villamosságnak, „megérte, hogy szektájában az utolsó helyre szorult, leszámítva Mr. B.-t – növendékét és közvetlen famulúsát” (Max Farrand (ed.), *Benjamin Franklin's Memoirs* (Berkeley, Calif., 1949), pp. 384–86.) Érdekesebb azonban egész iskolák szívóssága a szakszerű tudománytól való fokozódó elszigeteltségük közepette. Ilyen például az asztrológia esete, mely valaha a csillagászat szerves része volt. Vagy említhetjük a korábban oly tisztelt „romantikus” kémia tradíciójának túlélését a tizenhetedik század végén, tizenkilencedik század elején. E hagyományt tárgyalja Charles C. Gillispie, in: „*The Encyclopédie and the Jacobin Philosophy of Science: A study in Ideas and Consequences*”, *Critical Problems in the History of Science*, ed. Marshall Clagett Madison, Wis., 1959), pp. 255–89; és „*The Formation of Lamarck's Evolutionary Theory*”, *Archives internationales d'histoire des sciences*, XXXVII (1956), 323–38.
12. A Franklin utáni idők fejleményei közt szerepel a póluskereső műszer érzékenységeinek roppant megnövekedése, az első megbízható és általánosan elterjedt eljárások, műszerek kialakítása és az elektromos feszültség újonnan pontosított fogalmával való kapcsolata, valamint az elektrosztatikus erő kvantifikációja. Mindezekre lásd: Roller and Roller, op. cit., pp. 66–81; W. C. Walker, „*The Detection and Estimation of Electric Charges in the Eighteenth Century*”, *Annals of Science*, I (1936), 66–100; és Edmund Hoppe, *Geschichte der Elektrizität* (Leipzig, 1884), I. rész, iii–iv. fejezetek.

FRANCESCO MALGERI:

A FASISZTA MOZGALOMTÓL A FASISZTA RENDSZERIG (1922–1933)

(A IV. olasz–magyar konferencián 1979. novemberében Budapesten
elhangozott előadás szövege)

1. A fasiszta mozgalom és a fasiszta rendszer megkülönböztetése a történetírás meglehetősen új vívmánya. Mint ismeretes, *Renzo De Felice*től származik, aki az 1975-ben megjelent *Interjú a fasiszmusról* c. cikkben azt írta, hogy a fasiszmus mint mozgalom egyfajta „megújítást célzó velleitást” és „forradalmiságot” képviselt, mely magában a fasiszmusban benne rejlik, s amely valami új megalkotására törekszik; mindenekelőtt (tudatos vagy tudattalan) kulturális és lélektani elemek együttese, mely egyrészt a türelmetlen, Marcia su Roma-előtti fasiszmus sajátja, másrészt azonban valami új, valami más, de az előzőekből következő jelenség, a fasiszmus önnön, a rendszer „félelmeitől” és kudarcaitól érintetlen, jövőbe vetített arcképe. Viszont a fasiszmus mint rendszer – folytatja De Felice –, Mussolini politikája; egy olyan politika eredménye, amely a fasiszmusból csupán a személyi hatalom, a diktatúra, s egy mindinkább a hagyományok örökösévé váló politikai irányvonal felépítményét kívánta kibontakoztatni. (...) A fasiszmus mint mozgalom törés, mint rendszer folyamatosság.¹

Ez a tétel igen élénk, olykor kemény és éles vitát váltott ki, melynek érdekesebb felhangjai többnyire abból eredtek, hogy valóban tudományos vélemények helyett nem egy esetben pusztán különböző ideológiai motivációkból kiinduló álláspontok csaptak össze. De Felice érdeme elsősorban az, hogy övé volt a kérdés első történettudományos rendszerezése, és hogy utat mutatott a fasiszmus-jelenségnek az előregyártott sémákon túlmenő elemzési módszeréhez, mely alkalmas arra, hogy megvilágítsa annak megnyilvánulási formáit, belső forrongásait, az olasz társadalommal való mélyebb összefüggéseit, s végül, hogy számot vessen ez utóbbi visszajelzéseivel is.

Az elmélet kulcsa az, hogy a fasiszmus, mint mozgalom és a fasiszmus, mint rendszer nem egymást gépiesen felváltó folyamatömbök, hanem el-
lenkezőleg, a diktatúra egész ideje alatt az olasz politikai valóság egymást kiegészítő részei. Kétségtelen, hogy itt egyazon történelmi és ideológiai folyamat két arcáról van szó, olyannyira, hogy egyike a másikára mutat, s hogy nem képzelhető el fasiszta rendszer az eredetét meghatározó fasiszta moz-

galom nélkül. De egyben ugyanazon dolog két olyan aspektusáról van szó, melyeknek különböző a filozófiája, hasonlóképp különbözőek politikai távlatai, s amelyek érdekei sem mindig azonosak, sőt, olykor kifejezetten ellentétesek.

Nem állítható tehát, hogy az 1922 októberében bekövetkezett hatalomrajutásával a fasiszta mozgalom automatikusan államrendszerre vált, jóllehet kétségtelen, hogy Mussolini ügyesen adagolt engedményekre és velük egyidejű erélyes, a rendre ösztökélő felszólításokra épülő ravasz politikájával arra törekedett, hogy a fasiszta mozgalom bonyolult ideológiai tenyészetét képező remények fermentációját a rendszer medrébe terelje, s a rendszeren belül meg is szüntesse.

A fasiszta mozgalom, mely az első világháborút közvetlenül követő időszakban, az *interventizmus* és *arditizmus* leghevesebb áramlatai, a nacionalizmus, futurizmus és a forradalmi szakszervezeti mozgalom leganarchistább csoportjai metszéspontjában jött létre, e politikai erők és ideológiák halmazának sűrítménye volt, s ez az 1919 márciusi San Sepolcro téri programba torkollott. A sokszínű közegben – főként kezdetben – a futurizmus képviselte a leghaladóbb álláspontokat. A forradalmi szindikalizmushoz hasonlóan, – jóllehet eltérő mozgóerők és távlatok alapján, – a futurizmus az alig befejeződött háborút forradalmi momentumnak, kataraktikus pillanatnak tekintette, melyből elképzelései szerint végre kiléphetnek a cselekvés emberei. Segítségükkel az olasz társadalom többé nem kényszerül majd arra, – vélték –, hogy „a múltból, az antik romokból és az édes klímából éljen, hanem valahára saját nemzeti erejéből táplálkozhasson”.² Gramsci maga is leírhatta, hogy a munkások a futurizmusban „a néptömegektől idegen, mumifikált, kivénhedt akadémiai olasz kultúra elleni harc elemeit” látták.³ Gramsci megállapítja, hogy a futuristák „világos és egyértelmű szemlélete szerint a nagyipar, a nagy munkásvárosok, az intenzív és lüktető élet korának új művészeti, filozófiai, erkölcsi és nyelvi formákra volt szüksége” (...) És hozzáfűzte: „A futuristák saját területükön forradalmárok; ami az alkotó tevékenységeit illeti, valószínű, hogy ezen a téren a munkásosztály még jó ideig nem fog többet tenni a futuristáknál.”⁴ Bár Gramscinak, úgy látszik, nem sikerült teljesen megragadnia a Marinetti-féle ideológia mélyen reakciós lényegét, – mely, véleményétől eltérően inkább hatott a városi kispolgárság legnyugtalanabb rétegeire, mint a munkásságra, – kétségtelen, hogy megértette a futurizmus legfőbb jellemzőjét: azt ui., hogy a mozgalom repeszhatással romboló módszereivel lényegében a liberális gyökerzetű kultúrát ostromolta, s tette ezt az új nemzedék frusztrációs állapotá-

ra számítva, amelyet megbabonázott az áramlat modernizmus-dühe, voluntaristikus lendülete, a Marinetti prédikálta antikonformista, minden szervezethez, kötetlen elvető lényegi anarchizmus. Ez a generáció a futurizmusból, ugyanúgy, ahogy a dannunzionizmusból és a forradalmi szindakalizmusból, az arditizmusból, s magából az anarchizmusból is a liberális Itália politikai hagyományával való szakítás momentumait ragadta ki a maga számára. Az újdonság keresése minden áron, az irodalmi, kulturális, politikai konformizmus mocsarából való kitörni akarás, nekikeseredett nacionalizmus, lobogó antiklerikalizmus, „hogy lomtalanítsuk a teokratikus középkor Itáliáját és Rómáját”, hogy Olaszország végre megszabaduljon „a templomoktól, a papoktól és szerzetesektől, madonnáitól, gyertyáskáitól és a harangoktól”; a „könnyű válás”, a „szabad szerelem” és az Állam Fia eszmények bevezetése... – ez volt a program. A futurista program eme egetkérő arcát más, reformista, demokratikus színezetű vonások is árnyalták: egyetemes választási jog, arányos jogképviselés, föld a harcos parasztságnak, a szüzföldek kisajátítása, regionális decentralizáció, sztrájk-, gyülekezési-, szervezkedési- és sajtószabadság.⁵

Vitathatatlan, hogy a legaktívabb futurista csoportok nagy hatást gyakoroltak a születő fasizmus programjára, elméleti rendszerének kialakítására. A futuristák, észrevételezi De Felice, a mozgalomba behoztak egy olyan, „a maga módján erkölcsös tébolyt, mely a bekövetkezendő fasizmusból teljes mértékben hiányzott, s mely e meghatározott pillanatban képes volt arra is, hogy néhány értelmiségi rokonszenvét megnyerje.”⁶ A kezdetek fasiszta mozgalmát jellemzi az 1919 és 1920-ban meghatározóan érvényesülő urbanus beállítottság, amely azután a gyárak megszállásának kudarca után, továbbá a munkásmozgalom összehangolatlan forradalmi erejének kimerülését követően engedett az agrárfasizmus nyomásának; ez pedig a születő fasizmus legerőszakosabb formáit megtoldotta a legdurvább és legnépszerűtlenebb rohamosztagos erőszak gyakorlatával. A nagyrészt városi indíttatású fasiszta mozgalom így terjedt el Közép- és Észak-Itália falusi területein is. Az arditista-futurista csoportocskák megújulást szívérványoztató eszményei immár hitelüket veszítették az igazán társadalmi természetű, valóban osztályharcon alapuló összeütközések tüzeiben; a fasiszták elejtették a San-Sepolcro téri program legerőtlenebb szociális-republikánus törekvéseit is; ily módon e mozgalom kevés eséllyel indult a vidék meghódítására, a munkásosztály és a parasztság fenyegetett érdekeinek gyámolítására. S mégsem merész az az állítás, hogy még ennek a rurális fasizmusnak is megvoltak a maga – tipikus korlátain belül létező – ideológiai kezdeményei. Olyan nacionál-populista

irányzat ez, mely nem áll távol magának Mussolininek vérmérsékletétől és kulturális indíttatásaitól sem.

Ez a nacionál-populizmus a túl intellektuális, sok tekintetben arisztokratikus futurista ideológiánál jóval több fontos ideológiai támpontot nyújtott a fasiszmus rendszerének, főként ez utóbbi vidéki, rurális szemlélete kialakításában.

Végül is, még e meglehetősen sommás magyarázatból is kiderül, hogy a fasiszta mozgalom milyen, egymástól rendkívül távol eső ideológiai és politikai távlatokat képviselt; ez olymértékben igaz, hogy Augusto De Marsanich 1923 decemberében leírhatta a következőket: „Olaszország, de talán Európa egész történetében sem akadt példa olyan politikai mozgalomra, mint a miénk, mely a legpolarizáltabb gazdasági kategóriákon belül ennyi eretneket, ilyen felmérhetetlenül szélsőséges eszmei neveltetésű és pártállású szakadárt gyűjtött volna magába.” De Marsanichnak csupán a kereszténységben sikerült – az igazat megvallva, nem kis önhiúsággal – meglehetősen paradox párhuzamot fellelnie, amennyiben a kereszténység megállapítása szerint „a kereszt ármékában egyesítette a nyugatiakat és keletieket, a patriciust és rabszolgát.”⁷

Ugyanakkor az is világos, hogy ha a fasiszmus megmaradt volna a mozgalmat kezdetekben jellemző álforradalmi, zajos, romantikus, gyakorta infantilis velleitásai szintjén, nemigen találhatta volna meg a hatalom megszerzéséhez vezető utat. Sőt, egyértelmű, hogy a fasiszmus reális politikai életterét nem a forradalmat prédikálva hódította meg, hanem a rend szükségességének hangoztatásával, s azzal, hogy a rend helyreállítását erőszakos és megfélemlítő módszerek révén is elérendő céljául tűzte ki. Ez az irányvonal nemcsak az agrár- és az ipari burzsoázia körében talál támogatásra és megértésre, hanem részben néhány állami szerv is segíti: a király (aki 1922-ben Mussolinire bízta a kormány vezetését), a hadsereg néhány magasrangú tisztje, a burzsoázia irányító-adminisztratív elemei, a rendőrség, a bírói testület és a prefektusok.

2. Az 1922. október 28-i marcia su Romá-val és az első Mussolini-kormány megalakulásával a fasiszta mozgalom, mely egyéb tényezők kíséretében elősegítette Mussolini politikai sikerét, veszíteni kezd súlyából és jelentőségéből. A marcia su Roma és az 1925. január 3-i Mussolini-beszéd között eltelt két év a De Felice-i koncepció értelmében a fasiszta mozgalom államrendszeri felépítménnyé válásának döntő pillanata. Milyen e két év politikai arca? A nem fasiszta politikai erők képviselői a bizonytalanság és elvesztettség állapotát élik, immár képtelenek reagálni a visszafordíthatatlannak tűnő

folyamatra. A képviselők és a politikai pártok nagy része abban reménykedik, hogy a Mussolininak adott megbízás az olasz politikai élet kiegyensúlyozó momentumát fogja képviselni. „Liberálisok, radikálisok, és néppártiak – emlékezik Luigi Sturzo – a normalizáció lehetőségének illúziójával fogadták el a Mussolini-kormányban való részvételt. A pillanat jelszava volt ez.”⁹ A normalizáció egy, az ország politikai és társadalmi légkörének normalizálására képes kormányt jelentett, a rohamosztagos módszerek végét, s a törvény mindenki által való tiszteletben tartását. Benedetto Croce, akitől nem lehet elvitatni, hogy hitt a szabadság valós értékeiben, ekkor az „Állam megmentésére irányuló érzés”-re apellált. Mussolini, – úgy tűnt, – nem csupán a vállalkozói-, agrár-, fináncsoportoknak nyújt elégséges garanciát, hanem a városi kis- és középpolgárságnak is, mely nagyonis hajlandó volt bizalmát előlegezni egy olyan embernek, aki azt állította magáról, hogy képes az ország nyugalmit biztosítani, továbbá vállalni azon értékek védelmét, melyekben ez a polgárság hitt: a tulajdonban, a rendben és a vallásban. Olyan kis- és középpolgárságról volt szó, amely kezdetben rokonszenvezett a Néppárt reformizmusával, de amely 1921-től a rendkívüli állapot közegében a törvényesség, a közrend helyreállítására a fasizmus módszereit hatékonyabbnak és gyorsabbnak tartotta.

Mussolini azonban van olyan ügyes, hogy mások egyetértését is megszerezze: a társadalom azon szektoraiét, melyek első látásra a kormánytól távolinak vagy ellenzékieknek tündek. A kormányfő látóterébe bekerülnek a nemfasiszta szakszervezetek is. Milánóban, a Vanzetti-öntődében 1922. december 6-án tartott beszédében kijelentette: „A kormány nem akar munkásellenes erő lenni, nem is az. A munkásság a nemzet élő, szerves része.” 1923. január 16-án a Szenátusban megerősítette ezt a gondolatot: „Mi nem akarjuk elnyomni a proletariátust, nem akarjuk elmaradott és megalázó élet-körülményekbe visszakényszeríteni; sőt, anyagilag és szellemileg fel akarjuk emelni”. Két nappal később a Képviselőházban még erőteljesebben nyilatkozott erről: „Ha a tőkés osztályok – mondotta – tőlünk különleges privilégiumokat remélnek, ezeket a privilégiumokat sohasem fogják megkapni tőlünk.”

A fasizmus ilyen eszményi képében, mely tartalmazza a proletariátus érdekvédelmét, az Olasz Munkás Szakszervezeti Szövetség olyan képviselői is bűnni látszottak, mint D’Aragona, Baldesi és Zaniboni. Olyan hadművelet volt ez, amelyet Mussolini főként annak érdekében indított meg, hogy a szakszervezeteken keresztül megkísérelje elszakítani a dolgozókat kormánya legerélyesebb, legmakacsabb ellenzékétől, a szocialista és a kommunista párt-

tól. Végeredményben Mussolininak – a legkülönbözőbb kedélyek és érzelmek felkavarása révén – sikerül várankozási hangulatot teremtenie. Ő egy személyben a rend embere, a tulajdon, a gazdasági érdekek és a szociális privilégiumok védelmezője, de az is ő, aki a fasiszmban megcsillantja egy proletár munkaállam lehetőségét. S végül beiktatási beszéde teli volt a parlamentáris intézmények elleni verbális kirohanásokkal; „csekély” tiszteletet mutatott a „süketnek” és „szürkének” titulált Montecitorio iránt, melyet egyébként a fasiszta osztagok potenciális pihenőtáborának tekintett. Mind ez, – jóllehet félelmet és kételyeket ébresztett azokban, akik hittek ez intézmények valós értékeiben, tisztelték azokat, – mások számára a fáradt, áporodott légkörű politikai-adminisztratív liberális Olaszországot megújító, regeneráló eseményt jelent. „Ebben a beszédben – észrevételezi Gabriele De Rosa – érezhető volt a győző gögje, aki rést ütött az állam szervezetlenségéért felelős vén demokratikus világban, megvolt benne az interventista követelődés, s az a fajta közvetlen, hetykén plebejus nyelvezet, mely fittyet hány a parlamentarizmus ósdi stílárís körülményességeire, a klienturális takatika ügyeskedéseire, s a régi uralkodóosztályt jellemző humánus tiszteletelvre; ugyanakkor felébresztette a nemzetben alvó vitalisztikus, autoritárius, peckeskedő hajlandóságokat.”¹⁰

Egyszóval Mussolini megkeveri a lapokat, összezavarja ellenzéke gondolatait; aki tehát nem fogadja el a normalizációt mint menedéket, új eszményeiből táplálkozhat. Ilyen, ugyancsak nem egynemű eszmerendszer alapján szerzi meg Mussolini a parlamenti teljhatalmat 1922 decemberében. A mozgalmi fasiszmus, melytől az 1920. novemberi Mussolini-beszéd még visszhangos, áthajlik a rendszer-fasiszmusba. Ennek első megnyilvánulása a nemzetbiztonsági milícia felállítása volt (1923. január 13.) Federico Chabod találó megjegyzése szerint: „E milícia létrehozása a XIX. és a XX. századi diktatúrák közötti különbség egyik legkarakterisztikusabb tényezője, ...amíg a XIX. századi diktatúrák a reguláris hadsereghez folyamodtak és támogatásukkal hajtották végre az államcsínyt, a XX. századi fasiszta vagy náci diktatúra a hatalmat saját katonai szervezeteinek segítségével szerezte meg. E szervezetek rendeltetése az volt, hogy a reguláris hadsereg mellett továbbra is fennmaradjanak.”¹¹ Mussolini számára természetes egy külön felfegyverzett milícia szükségessége, nagyon jól tudja, hogy a hadsereg, a fasiszmus iránt kinyilvánított szimpátiái és a neki nyújtott támogatás ellenére saját mentális természetéből adódóan, s tradicionális érzelmeik alapján kötődik a Monarchiához, a király személyéhez.¹² A Duce nem kockáztat. Ha a hadsereg nem is ad okot különösebb aggályokra, a milícia a fasiszmusnak szük-

séges. Főleg a belső rend fenntartására szükséges, s a rezsिम konszolidációs szakaszában mindig ilyen célokra is alkalmazzák. A rendszerré válás második aktusa az 1923-as Acerbo-törvény néven ismert választási törvény, mely a többségi lista kétharmadát a parlamenti mandátumokhoz csapva Mussolinit engedelmes, hűséges Képviselőházhoz juttatta. Mussolini már az 1923-as év közepe táján tisztában van azzal, hogy nyugodtan mellőzheti a határozatai passzív elfogadására nem kellő mértékben hajlandó erők segítségét. A kormányból eltávolítja tehát a Néppárt képviselőit, akik a párt 1923-as, áprilisi torinói kongresszusán paritásos elven alapuló, Mussolininak nem behódoló kollaborációs politikát sügettek.

A rendszerré válás folyamata tehát a fasiszta kormányzat első két évében teljeseedik ki, amikor is egy érzéstelenített, a liberális rendszer fasiszta rezsimbe való átmenetének kedvező folyamat szembesül a mozgalom saját, az olasz közélet erkölcsi, politikai és intézményi forradalma megvalósításának igényével. Két eltérő, egymással ellentmondásos kapcsolatba kerülő távlatról van szó: míg Mussolini aggályosan igyekszik megőrizni a liberális állam kontinuitás-látzatát, gondosan titkolva a lényegi, főként a forradalmi változások tényét; ebben neki a legtöbb nehézséget a fasiszta mozgalom megújódási álmai, s – paradox módon miniszterelnöki kinevezése másnapján – éppen saját pártja okozta. A parlamentáris módszerekkel való ösztönösen ellenséges természete, idegenkedése miatt e párt számára tűrhetetlennek tűnt ugyanis egy olyasfajta megoldás, mely a sokat csepuült, avitt miniszteriális manőverekre emlékeztetett. E tűrésképtelenség jelei annyira nyilvánvalóak, hogy egy olyan kaliberű fasiszta, mint Perrone Compagni, 1923. november 15-i, Mussolinihez intézett levelében a következőket írta: „Oszlassa föl a PNF-et, mely kormányának és csodálatos művének legveszedelmesebb ellenfele.”¹³ A valóságban az olasz vidék fasizmusa olyan ügyes, merész, gátlástalan vezető által irányított mozgalomnak mutatkozik, aki nem mindennapi politikai intuícója révén képes az ellentmondásaival küszködő, magatehetetlen olasz politikai osztály kijátszására, de aki – ugyanakkor mégsem képes arra, hogy tömeges követői körében a számára szükséges együttműködésre leljen. Míg Mussolini a katolikusok támogatásának megnyerésével foglalkozik, a vidéki szervek sorra megtámadják a Néppárt, a Fehér Parasztliga és az Actio catholica helyiségeit; aktívákat, papokat rohannak le, vernek össze. 1923. augusztusában pedig agyonverik don Giovanni Minzonit, Argenta plébánosát. Mussolini úgy mutatkozik be, mint aki békét, normális közállapotokat akar teremteni, a fasiszta rohamosztagok viszont lerohanják a külvárosi munkásszervezeteket; a legdrámaibb pillanat az 1922.

december 17-i öldöklés, amikor huszonkét kommunista munkást gyilkolnak meg. A helyi „rasz”-ok pedig, ami őket illeti, mást se csinálnak, „mint látványos belharcokat; frakciózgatnak, fecserésznek” – állapítja meg 1923. december 28-án Porto Maurizio prefektusa. „Ehhez képest elég kevés dolgot hoznak valóban tető alá. Ez felbátorítja a nyílt és a rejtőzködő ellenséget, sokakat elkedvetlenít, nem gerjeszt bizalmat azokban, akik azt szeretnék, ha a szavakat gyors, határozott tettek követnék.”¹⁴

Giuseppe Bottai, az egyik legjelentősebb politikai és kulturális érzékenységgel rendelkező fasiszta vezető, a bázisnak ezt a lelkiállapotát a „cselekvés nosztalgiája”-ként definiálta. Ez az afölötti meglepődés következménye lenne, hogy a mozgalom, – szinte minden különösebb történés nélkül, – kimerítette önnön forradalmi erejét, míg a hatalom félalkotmányos meghódítása mérlegelő reflexiókra kényszerítette, egyszerűen az építőmunka olyasfajta szünetelésére, melyre kevesen voltak felkészülve, s mely igencsak eltérőnek tűnt a hatalomátvétel előestéjének jelszavaitól. 1922. december 31-én Bottai ezt írta a Giornale di Roma-ban: „Egyesek azt mondják, hogy ez nem forradalom. Ahhoz hogy azzá legyen, mindennek gyorsan meg kellene mozdulnia, meg kellene újulnia. Ugyanakkor majdnem minden változatlan maradt. Ilyen körülmények között nem érte meg a fáradtságot... Olyanok kritikája ez, akik a látványos kudarcok friss emléke ellenére is a teljes, a szép, a kócos forradalomról álmodtak, a gátakat törő, a barrikádos forradalomról. Ebben a kiábrándult korban is él még a csodában való hit.”¹⁵ A maga részéről Bottai a jelen politikai folyamatát és a Mussolini által kialakított irányvonalat áttekinthetőbb folyamatnak tekintette, mint a forradalom valós konzisztenciáját és saját elvárásait.” Lassú, de feltartóztathatatlan folyamat ez, mely magával ragadja a kivénhedt organizmust, s átható, csodálatra méltó pontossággal lehántja a mai élet ritmusa által meghaladott, elöregedett rétegeit; egy ütemben halad itt rombolás és újjáépítés. Lassú forradalom, de biztos.”¹⁶ Bottai megragadja Mussolininak az előző politikai rendhez viszonyított, hatalmi helyzetben kialakított novumát; megérti, mit jelent a király által Mussolininak adott megbízás a fasizmus számára: az illegalitásból a legalitásba való átjutást. A fasiszta illegalizmus elleni harc, vagyis a mozgalmi fasizmus ideológiai és forradalmi követelései elleni küzdelem kötelezővé vált, mégpedig attól a perctől kezdve, hogy a király Itáliát alkotmányosan átadta Mussolininak. 1922. október 28. előtt a rohamosztagos akcióknak volt még értelmük a hatalom megszerzésének stratégiájában; nem volt viszont értelmük akkor, amikor az egész ország feszülő figyelme a fasizmusra irányult, hogy megítélje kormányzati munkáját, rendteremtő ké-

pességét. A liberális kötöttségű olasz burzsoázia széles rétegeinek támogatása nélkül, mely kezében tartotta a minisztériumokat, a bankokat, a nagy információs szerveket, a helyi önkormányzatokat, Mussolini nehezen jutott volna el „fasiszta állama” megépítéséig. Ha a faszizmus nem tudta volna meggyőzni, a maga pártjára állítani a régi liberális állam gerincét alkotó csoportokat, könnyen megrekedhetett volna a velleitárius, távlattalan forradalom-kísérlet szintjén.

Az irányvonal alapja egyrészt a szélsőségek felszámolása, másrészt a nemzeti hagyományok és néhány reprezentatív érték megőrzése volt; erre épülhetett azután a fasizmus annyira óhajtott tevékeny szövetsége az uralkodó osztállyal és a mérsékelt polgársággal. A „revizionizmus” névvel említett fenti politikai irányzatot, melyet a Bottai–Grandi–Rocca triász neve fémjelzett, Togliatti a polgárság bonapartistikus újraegyesítése egyik típusaként definiálta.¹⁷ 1924-ben Gobettinek is baljós sejtelméi támadtak, aki a revizionista triászt politikai küzdelmeiben legkeményebb, legkegyetlenebb invectiváival tüntette ki.¹⁸

Mussolini kezdetben teret adott a revizionizmusnak, felfújva az irányzat politikai jelentőségét. De Felice ezt a magatartást rövidtávú manővernek fogja fel, melynek célja, hogy megfossa erejétől „a szélsőséges csoportok rejtett vagy nyílt pártütő mozgólódásait”.¹⁹ Nehéz megítélni, Mussolininak a revizionistáknak kedvező döntéseiben mennyi volt a kemény vonal rovására folytatott, ámyalt – taktikázás, s mennyi a mérsékelt restauráció tervéhez való alkalmazkodás. Elképzelhető, hogy egy megrendített, de nem teljesen bukott ellenzékkal a sarkában a revizionista mozgalom, mely az olasz politika és kultúra számottevő köreiben hódított, Mussolini számára a pillanat követendő útját jelentette.

A revizionizmus azonban, a maga módján, inkább a mozgalmi, semmint a rendszer-faszizmus kifejeződése volt, s alkalmazkodnia kellett a Mussolini diktálta elképzelésekhez. Ezt tette például a Matteotti-gyilkosságot közvetlenül követően, amikor a kormányfő visszautasította a fasizmus minden néven nevezendő „érlelődési” kísérletét, „elkiismeretvizsgálatait”. Mussolini szükségesnek tartotta, hogy erősebbre fogja a párt gyeplőit. A normalizációról vagy a revizionizmusról való bárminemű eszmefuttatás azoknak a malmára hajthatta a vizet, akik közvetlenül vagy közvetve Mussolinist a politikai bűntényben való felelősséggel vádolták. A helyzet radikális választás elé állította a fasizmust: ahhoz, hogy hegemon szerepét megtartsa vagy vissza kell vonulnia, vagy önnön erejét kell az ellenzék színe előtt bemutatnia. Ebből a helyzetből a revizionista irányzat csaknem megsemmi-

sülve került ki, a továbbiakban pedig minden politikai távlatot nélkülöző eszmei irányzattá vált.

3. A Matteotti-gyilkosságot követő válságból való kilábolás során, a gyenge, bizonytalan, megoszlott, csupán az eszmei és morális tiltakozás elnyerésére korlátozódott politikailag erőtlen aventinói mozgalom likvidálása már a rendszer-fasizmus valódi megnyilvánulása. A fordulatot a történészek – majdnem egybehangzóan – 1925. január 3-ra, vagyis Mussolini az ellenzékot kihívó képviselőházi beszédének napjára datálják. A beszéd túl ismert ahhoz, hogy most felidézzük legfontosabb részeit. Mindenesetre egy momentumra fel kell figyelünk, ez pedig Mussolininak a saját mozgalmát eszközként használó módszere. Ennek célja az ország és a Képviselőház megfélemlítése volt. Beszédében leszögezte: „mikor két hajthatatlan erő küzd egymással, az egyetlen megoldás az erőszak. Nem akadt a történelemben még más megoldás, s nem is lesz...Maguk öncsalást követtek el. Azt hitték, hogy a fasizmus bevégezte, mert én elnyomtam (...) De meglátnák, mi lenne akkor, ha az elnyomására vagy a szabadonengedésére befektetett erőm akár századrészét is megmutatnám. Erre nem lesz szükség, mert a kormány elég erős ahhoz, hogy teljesen és véglegesen letörje az Aventinus csábítását.”

A Mussolini által alkalmazott erőszak világosan megmutatta, hogy a kormányfő mily mértékben képes a fasizmus külső és belső helyzete fölötti teljes uralomra, s hogyan emeli önnön személyét, mint a politikai élet reprezentánsát, az ország fölé. Alberto Aquarone észrevétele szerint: „a diktatúra bevezetésének egyúttal magával kellett hoznia a Duce személyes pártte-kintélyének szentesítését is. Január 3-án inkább Mussolini győzedelmeskedett, mintsem a fasizmus; s Mussolini sem mint a párt vezetője, hanem mint kormányfő.”²⁰

A rendszer megszületése főként a 48-as Károly–Albert-féle alkotmányban lefektetett jogok és garanciális törvények túlnyomó részét korlátozó intézkedések révén vált nyilvánvalóvá. Megnőtt a rendőrség és a prefektusok hatalma; béliástzták az antifasizmussal gyanúsítható államhivatalnokokat; a cenzúra, az elkobzások, a kormány által nem jó szemmel nézett újságok szerkesztőinek eltávolítása következtében erőteljesen csökkent a sajtósza-badság; szélesebbé vált a kormányfő hatásköre, s már a parlament törvényhozói tevékenységét is ellenőrizhette; a közigazgatási választásokat megszüntették, a „podestá”-nak elnevezett polgármestert egyenesen a kormány jelölte ki. 1926. novemberében végül, a pártok felosztatásával és az antifasiszta képviselők eltávolításával Mussolininak sikerült a legelenyészőbb alkotmányos ellenzékot is eliminálnia.

A foganatosított intézkedések nagy része lényegében sértette meg az alkotmányt. Formálisan Mussolini sosem jelentette ki, hogy szándékában állna módosítani vagy visszavonni az alaptörvényben foglalt politikai és polgári jogokat. A valóságban azonban a fasiszta törvényhozás tartalmától fosztotta meg az alaptörvényt, holt betűvé degradálta, a hatáskörök szétválasztása tekintetében éppúgy, mint a XIX. század első felében lezajlott liberális forradalmak legrepresentatívabb politikai értékeket képviselő szabadság- és polgárjogi vívmányait illetően. Naív dolog lenne azonban a rendszer talpraállítását és konszolidálását pusztán törvényhozási eszközök alkalmazásának tulajdonítani. Ez utóbbiak a fasizmusnak a parlamenti és sajtóellenzék újrakedését akadályozó intézkedései közé tartoznak. A rendszer konszolidációja új politikai, gazdasági és szociális kapcsolatrendszerek és intézmények létesítésén keresztül ment végbe, a Fasiszta Nagytanácstól a korporációkig és az új választási rendszerig, mely Mussolininak nem egyszerűen a többséget biztosította, hanem ezen túlmenően garantálta az új parlament 100 százalékos ellenőrzésének lehetőségét is.

Kérdés, hogy elegendő lett volna-e önmagában a fasizmus politikai stabilizációjához egy merev és centralisztikus jogi és intézményrendszer kialakítása. A közvélemény átformálására a rendőri elnyomás önmagában nem lett volna elégséges. A rendszer ezért kénytelen volt „bedobni” az „egyetértés stratégiáját”, egy olyan lélektani harcmodort, mely durva szónokiassága és gondolati felületessége miatt azonban nehezen hatolhatott be a tájékozott, politikailag felkészült, liberális, vagy munkásmozgalmi, szocialista és kommunista, ill. katolikus körökbe. Az „egyetértési stratégia” eleve számított az ellenállásra, s Mussolini sem kecsegtethette magát az ellenkezőjével. Olyanfajta ellenállásról volt szó, melynek letörését a fasizmus saját elnyomó módszerei révén kívánta megvalósítani; a demokratikus pártok vezetőit gyakorlatilag elhallgattatták. Különleges Bírószág ítélkezik „az állam biztonsága” ellen elkövetett bűntények fölött, rengeteg letartóztatás, különleges eljárások, börtön- és deportálási ítéletek sújtják azokat, akik valamilyen módon ellenállnak. Száműzetésbe kényszerülnek az olasz politikai élet olyan jelentős képviselői, mint Nitti, Sforza, Salvemini, Nenni, Togliatti, Don Sturzo stb. Az agressziók következtében olyan nagy, politikai és kulturális tekintetben kitűnő személyiségek vesztek életüket, mint Giovanni Amendola és Piero Gobetti. Fasiszta orgyilkosok ölik meg Párizsban a Roselli-testvéreket, a „Giustizia e libertà”-mozgalom vezető alakjait. Aki nem akart kockáztatni, kénytelen volt – jobb idők reményében – a magánéletbe és szakmájába visszavonulni.

A fent jellemzett elnyomó politikával együtt Mussolini beindít egy, az ország nagy részének megnyerését célzó gépezetet, hogy – Togliatti definíciója szerint – megvalósítsa „reakciós tömegrezsim”-jét.²¹ Az egyetértési stratégia alanya és tárgya az átlagolász volt, nem is és nem csak a szó osztálydefiníciós értelmében. Ez az elterjedt olaszság-klisé jelen volt szinte minden társadalmi osztályban, minden társadalmi kategóriában, a vállalkozó polgárságtól a szabad foglalkozású és alkalmazott polgárrétegig, beleértve a kézműveseket, paraszti rétegeket, munkásokat stb. Arról az átlagolásról volt szó tehát, aki – talán inkább mentális szokásból, mint mély és megszenvedett konvenciók alapján, érzelmi alapállásból hisz a vallásban; azokról, akik az elemitől kezdve egy olyan végletesen felületes humanisztikus kultúrán nevelkedtek, mely a romanitás-mítoszt a „régí dicsőséggel”, s az olasz Risorgimento-ból formált fáradtságosan sztereotipizált nemzeti egységképpel egyesítette.

Ezek az elemek nemcsak a napi és időszaki, továbbá ifjúsági sajtóban, és a nők számára készített lapokban éreztették hatásukat; nem is csupán a rádión keresztül, mely az egyetértési stratégia alapeszközzé vált, s mely a fasiszta jelszavakat a királyság legtávolibb, legelszigeteltebb helyiségeibe is eljuttathatta; s nem is csak az iskolák és a fiatalság szervezetei révén hatottak; ideológiai bázisként akartak érvényesülni, s ez az ideológia a rendszer legfontosabb kül- és belpolitikai választásait tartalmazza, beleértve az etiópiai háborút is.

A fasizmus Vatikán-politikája és a katolikus egyházzal kapcsolatban elfoglalt álláspontja kétségtelenül a fenti stratégia középponti momentumaként értékelendő. Nem sorolhatjuk fel itt a Lateráni Paktum aláírásához (1929. február 11.) vezető bonyolult út különböző állomásait. Fontosabbnak tartjuk annak kiemelését, hogy Mussolini a katolikus világot már 1921-től politikai célkitűzései lehetséges alapjának tartotta. Fiatalkori Nietzsche- és Sorel-olvasmányai által táplált, s a legalantasabb irodalmon alapuló antiklerikalizmusa és keresztényellenessége épp úgy, mint a fasizmus első korszakának ama tervei, melyek a pápát Rómától távol szerették volna tudni, s a rendi javak elkobzásában reménykedtek; – az 1921-ben kialakult helyzet fényénél – mindez háttérbe szorult. Ugyanazon év június 21-én Mussolini, a Képviselőházban, e hirtelen fordulatot kiemelve, ünnepélyesen megerősítette: „a fasizmus nem prédikál és nem gyakorol antiklerikalizmust. (...) S állítom –, fűzte hozzá –, hogy Róma latin és birodalmi hagyományait ma a katolicizmus képviseli.” Az olaszok vallási békéje Mussolini számára konkrét stratégiai részcélt jelentett. A hatalom megragadása után – konstatálván

a Vatikán oly régen várt jogi megegyezésre való hajlandóságát, – Mussolini megerősíti és hangsúlyozza a katalicizmushoz való hűségét, – teszi ezt olyan adminisztratív eszközökkel, mint például fészletek elhelyeztetése az iskolákban, ami kétségtelenül tetszik a katolikus világnak. Alfredo Rocco, a fasiszta rezsim jogrendszerének elméleti és gyakorlati megalapozója a következőket állította: „az olasz nép vallásos és katolikus missziójában való mély-séges hitével, a fasiszta kormányzat adminisztratív és jogi intézkedéseinek sorával módszeresen törekedett arra, hogy révükön visszaadja az államnak és az olasz nemzetnek azt a katolikus államjellegét, melynek megsemmisítésére a liberális politika oly sokáig lankadatlan erőfeszítéseket tett.”

A program világos: célja, hogy az állam és az egyház megegyezése révén meghódítsa a katalicizmust, s a faszizmus politikai és ideológiai struktúráinak hordozójává tegye. Domenico Barone, az olasz állam és a Vatikán közötti tárgyalások közvetítője, 1928-ban ezt írta Mussolininak: „A római kérdés eliminálása a faszizmus koherens akciójának logikus célja, számára kétségtelenül még több megbecsülést jelent, mely jótékonyan hatna belső erőviszonyai alakulására,”²² s jelentős mértékben növelné külügyi presztízsét. Másrészt ez a tervzet termékeny talajra talált a katolikus körökben, melyek magukévá tették azt az elterjedt nézetet, hogy a faszizmus egyfajta nagyszabású katolikus restaurációt eredményez. Ez a gondolat azonban jóval túlhaladta Mussolini elképzeléseit. Félreértéseken alapuló kapcsolat ez tehát, mely a későbbiekben erős ellentétekre vezet, főként a katolikus akció szervezeteiben és az ifjúság nevelésére tett modelljavaslatok terén. Mussolini szempontjából azonban a program hatása közvetlen és gyümölcsöző volt; tekintélye annyira megerősödött általa, hogy Arturo Carlo Jemolo ezt írta róla: „Mussolinit nem csupán a társadalmi rend helyreállítójaként üdvözik, hanem a vallási és erkölcsi értékrend megszilárdítójának is tartják. Helyzete etekintetben példa nélkül álló, jobb, mint Louis Napoleoné 49 végén.”²³

5. A Szentszékkal való megegyezés személyét és a faszizmust általában körülvevő széleskörű egyetértést eredményezett, Mussolinit lényegi fordulatra és a gyeplők megszorítására hatalmazta fel. E folyamat – s ez jelentős momentum – éppen 1929-ben kezdődött, s döntő pillanat volt a rendszer történetében. Néhány héttel a lateráni paktum aláírása után, 1929. március 24-én, a Plebiscitum megeremtette a fasiszta Nagytanács által kijelölt négyszáz tagból álló új Képviselőházat; ez pedig annak a régi, a Risorgimento örökösének tekinthető Parlamentnek a megsemmisítését jelentette, mely korlátai ellenére mégis a népakarat kifejezője volt. Ezt az alapvető intézményes változást a fasiszta párt vezetőségében zajló lényeges személycseré-fo-

lyamat egészíti ki. Mussolini Giovanni Giurattira bízta a párt vezetését. Az új titkár feladata a pártapparátus megtisztítása volt. 1931. decemberében, miután elvégezte feladatát, helyébe Achille Starace lépett; alacsony kultúrájú, önállótlan és halvány politikai személyiség, aki Alberto Aquarone észrevétele szerint „a Duce-kultusz papjává vált”.²⁴

Starace a pártnak és az ország egészének egyfajta „életstílust” kölcsönzött, mely – Renzo De Felice szavaival – „szinte sohasem volt más, mint egyfajta jellemző ritushoz és retorikához való, a következő fasiszta lépést előkészítő külsődleges, felületes, gyakran opportunisztikus alkalmazkodás, s amit egyébként az ország idegennek, rákényszerítettnek érzett, s hol bosszankodva, hol irritáltan, hol pedig szkepszissel reagált rá, vagy egyenesen kinevette.”²⁵

Az 1929 és 1931 közötti két év meghozta a majdhogynem liturgikus formákat öltött „musszolinizmus” végleges konszolidációját, s a rendszer politikai tevékenysége „már-már nem volt más, mint verbális és koreografikus gesztus”.²⁶

A párt tartalmi elszívárulása s a karizmatikus főnök, „akinek mindig igaza van”, azokat a fiatal kulturális erőket is elszűrkíti és megalázza, melyek a párton belül legellentmondásosabb képviselője Giuseppe Bottai volt. Ezek az erjesztő erők a propaganda szónokias sémáin túlmenő kritika szükségességét hangoztatják; egy olyan fasiszta szemléletet képviselnek, mely a rendszert belülről kívánja megszabadítani szoros bürokratikus és rendőri gyeplőtől, hogy megvalósítsa a társadalmi igazságot képviselő permanens forradalmat, modern és demokratikus módszereivel meghaladja a kapitalista rendszert, és ugyanakkor különbözik a liberális hagyományokon alapuló nyugati demokráciáktól. Olyasfajta antikonformizmus ez, mely megfelel a fiatalság nagylélegzetű politikai távlatok iránti, lényegében a rendszer természetének ellentmondó igényének. A fasizmus alapvető támasza a társadalmi rendszer immobilizmusa volt, s csak önfelszámolása árán engedhetett volna az értelmiségiek és a fiatalok haladó követeléseinek.

A harmincas évek elején bekövetkezett fordulat egyrészt úgy tekinthető, mint a liberális állam folytatása a hagyományos parlamentáris intézményrendszer részleges felszámolásával, másrészt politikailag a fasizmus hatalmi helyzetének hanyatlását jelenti, a követendő politikai irányvonal kijelölésének csökkent lehetőségét is beleértve. A rendszer mindinkább a Duce önkényuralma kifejeződésévé válik, ellaposodik az élet és a politika dialektikája, mivel rá van kényszerítve a jelszavak, a tömegmozgósításhoz szükséges érzelmi feszültségek, a minden fejlődési lehetőség híján való ellent-

mondásmentes kirakat koreográfiát alázatosan követő mindennapos meghunyászkodásra. „Még az új fasiszta vezető osztály kialakítására irányuló erőfeszítések is hajótörést szenvedtek, s főként éppen a fenti vezető osztály potenciális körének ellenállásán; megkezdődött a kritikus nézetek kibontakozásának folyamata, s egyre nőtt a többé-kevésbé antifasiszta megnyilvánulások belüli esetszáma is.” — ahogyan De Felice megállapítja.²⁷

A rezsim tehát azonosult a musszolinizmussal, s azok a fasiszták is megalázkodásra, fegyelmezett beilleszkedésre kényszerültek, akik jobban szerették volna, ha a retorika, a passzív besorolódás és az állandó rendőri éberség helyett az értelem győzedelmeskedjék, ha nem másért, azért, hogy a musszolinizmus válságával egyidőben ne jusson krízisbe maga a rendszer is. A rendszer sorsa tehát kettős szálon kötődött vezetője karizmatikus alakjához. A tetőpont az 1935-ös etiópiai háború volt, mely a nacionál-populista mítoszok súlya alatt felborítja magának a monarchiának a szerkezetét is, és amely mozgásba hozza proletármemzetet, hogy megtalálja helyét a nap alatt a nyugati plutokráciák és a régi római dicsfényhez kötődő imperializmus mítoszával szemben.

A harmincas évek első fele tehát a rendszer második korszakát képviseli. Ebben a korszakban, jóllehet lassú, s a kortársi szemlélet számára a miénknél kevésbé látványos módon, kiemelkednek, s egyre nagyobb hangsúlyt kapnak Mussolini ama korlátai, melyek őt és rendszerét nemcsak a fasizmust, de az egész országot sújtó katasztrófaig vezették.

JEGYZETEK

1. R. De Felice, *Intervista sul fascismo*, Bari-Roma, 1975. 29. l.
2. F. T. Marinetti, *1915 In quest' anno futurista*, in *Marinetti e il futurismo*, L. De Maria szerk.-ben, Milano, 1973, 159. p.
3. A. Gramsci, *Socialismo e fascismo*. L'Ordine nuovo. 1921–22. Torino, 1971, 528. p.
4. Uo. 22. p.
5. l.: R. De Felice, *Mussolini il rivoluzionario. 1883–1920*. Torino, 1965, pp. 738–41.
6. Idem/Uo. 475. l.
7. A. De Marsanich, *La situazione del partito nazionale fascista*, in „Critica fascista”, 1923. december 15.
8. Erre vonatkozóan vö. Autori vari, in *Fascismo e società italiana*, Torino, 1973.
9. L. Sturzo, *Politica di questi anni*, Bologna, 1955, 129. p.
10. G. De Rosa, *Storia del movimento cattolico in Italia, II. kötet: Il partito popolare italiano*, Bari 1966, 323. p.
11. F. Chabod, *L., Italia contemporanea (1918–1948)*, Torino, 1961, 80. l. Magyarul: Olaszország története, Bp. 1967, pp. 78–80.

12. A hadsereg szerepéről és a fasizmusmal való kapcsolatáról ld. még: G. Rochat, *L'esercito e il fascismo*, in *Autori vari, Fascismo e società italiana*, i. m. pp. 89–123. Rochat véleménye szerint az olasz hadsereg hűségesen és teljes egészében csatlakozott a fasizmushoz. Tagoltabb, a hadsereg és a fasizmus politikája közti ellentétre nagyobb figyelmet fordító munka R. Mazzetti könyve; R. Mazzetti, *La politica militare italiana fra le due guerre mondiali (1918–1940)*, Salerno.
13. R. De Felice, *Mussolini il fascista. La conquista del potere. 1921–1925*, Torino, 1966, 422. p.
14. Uo. 425. p.
15. G. Bottai, *Passa la rivoluzione*, in „Il Giornale di Roma”, 1922. december 31.
16. Uo.
17. L. Mangoni, *L'interventismo della cultura. Intellettuali e riviste del fascismo*, Bari, 1974, 74–75. p.
18. P. Gobetti, *Scritti politici*, P. Spriano gondozásában, Torino, 1960, 606–609. p.
19. R. De Felice, *i. m.* 456. p.
20. A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario*, Torino, 1965, 47. p.
21. Vö. Togliatti, *Lezioni sul fascismo*, Róma, 1972.
22. Az egyház és a fasizmus kapcsolataira vonatkozóan l. P. Scoppola, *La chiesa e il fascismo*, Bari, 1971.
23. A. C. Jemolo, *Chiesa e Stato in Italia negli ultimi cento anni*, Torino, 1963, 470. p.
24. A. Aquarone, *i. m.* 183. p.
25. R. De Felice, *Mussolini il duce. Gli anni del consenso 1929–1936*, Torino, 1974, 217. p.
26. A. Aquarone, *i. m.* 183. p.
27. R. De Felice *i. m.* 220. p.

NICOLA LA MARCA:

OLASZ GAZDASÁGI TERJESZKEDÉS DÉLKELET-EURÓPÁBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL MAGYARORSZÁGRA (1922–33)

(A IV. olasz–magyar konferencián 1979. novemberében Budapesten
elhangzott előadás szövege)

Kétségtelen, hogy Olaszország gazdasági fölényre irányuló törekvéseit a Balkán államokban nem pusztán gazdasági érdekek diktálták. Valóban, gazdasági érvényesülésétől a korszak Itáliája konkrét politikai célja, az imperialista hatalommá válás megvalósulását várta. Végeredményben a gazdasági terjeszkedés kevésbé volt öncélú; konkrét politikai cél eszközeként tekintették. Mindez egyébként az első világháború utáni Európában addig nem tapasztalt erővel jelentkező eszmék és óhajok jegyében történt.

Az elért eredményekről nem állítható, hogy kielégítőek lettek volna. Ha eltekintünk Fiume bekebelezésétől és az albániai gazdasági jelenléttől, ami valóban szilárd volt, Itália erőfeszítéseit és áldozatait csupán részleges siker koronázta; az eredmény mindenképp nevetséges volt az ambiciózus célokhoz mérten.

Igy volt ez például az olasz bankvilág balkáni jelenléte szempontjából is, ami pedig a rendelkezésre álló adatok alapján – első látásra – erőteljesnek tűnik.

Mint ismeretes, az első világháború után az olasz bankjelenlét alapja a Balkán-államokban a Banca Commerciale Italiana volt, melyet körkörös módon követett a Credito Italiano és a Banco di Roma. A Banca Commerciale Italiana, mely ekkor az olasz kereskedelmi tengerészet nagy részét tartotta fennhatósága alatt – tehát a trieszti vállalkozói körök balkáni érdekeinek évszázados képviselője volt –, közvetlenül a háború után elkezdte kelet-európai jelenléte megalapozását. S valóban, 1919-ben Konstantinápolyban állított fel egy székházat, Szófiában pedig a Banca Commerciale Italo–Bulgara-t hozta létre. 1920-ban a Banca Commerciale Italo–Romana és a Banca Ungaro–Italiana megalapítása mellett feltűnik Csehszlovákiában és Lengyelországban is: érdekeltségei vannak a Banca Unione di Praga-ban és a Banca Handlowy di Varsavia-ban is. 1926-ban, unióban a Credito Italiano-val, létrehozza a Banca Nazionale Albanese-t, 1927-ben megalapítja a Banca Commerciale Italo–Greca-t, 1928-ban részvénytöbbséget nyer a zágrábi „Hrvatska Banca D. D.”-ben; 1929-ben pedig újraszervezi a Banca Commerciale di Varsavia-t.

Végeredményben — ha figyelembe vesszük a Banca Commerciale Italiana különböző székházait és fiókintézteit —, állíthatjuk, hogy az említett országokban folytatott tevékenysége révén Délkelet-Európában ebben az időben hatékony szervezetet sikerült kialakítania.

A fenti földrajzi tájakon való jelenlétét egyébként a Szmirnában és Isztambulban két leányvállalattal is rendelkező Banco di Roma is lehetővé tette számára, s főként a Credite Italiano, mely a Banca Nazionale Albanese létrehozásában való részvételén túl 1920-ban megalapította a Banca di Credito Italo–Viennese-t. Az utóbbi a „Società Italiana di Credito” már meglevő tevékenységét volt hivatva támogatni.

Nos, az olasz bankok e területeken folytatott tevékenységének, lehetőségeinek elmélyültebb vizsgálata fényénél ez a látszatra ragyogó kép lassúvá, szürkévé válik.

A bank azon ellenállásán túl, melyet a kormány élénkebb balkáni tevékenységre való felszólításával szemben fejtett ki, mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy a vizsgált országokban létesített bankok alaptőkéi a szükségletekhez képest aránytalanul csekélyek voltak. Másrészt a fenti bankok tevékenysége túlon túl óvatos volt, olyannyira, hogy nagyrészt kimerült a magánszemélyeknek adott jelzálogkölcsonokban, főként a mezőgazdaság területén, továbbá a közhivataloknak adott, érthetően biztos, mivel az állam garantálta kölcsönökben.

Ezt megvilágítandó legyen elég itt a Banca Italo–Ungheres példája, melyet 1920-ban alapítottak alig húszmillió pengő alaptőkével; tevékenysége annyira körültekintő volt, hogy ezt a jellemzőjét a mindenkori igazgató tanácsi beszámolók is hangsúlyozottan a javára írták.

Hitelezői tevékenysége túlnyomórészt a megbízható földművelőkre irányult, akik tehát terhelhető ingatlantulajdonnal rendelkeztek, vagy pedig a magyar községek szociális létesítményeihez járult hozzá. De az említett bank felelős képviselőinek túlzott körültekintéséről formált véleményt nem csupán a fentiek indokolják.

Az 1929-es költségvetési évet megelőző beszámolókból kiderült, hogy a Banca Ungaro–Italiana első éveiben vállalkozói műveletekbe is belevágott, vagyis egy sor, ha nem is túl jelentős, de mégis kétségtelenül érdekes ipari érdekeltsége is volt. Nos, az 1929-es válság első hideg fuvallatára éppen ezeket az ipari érdekeltségeket állították le, s ez olyan nyilvánvaló volt, hogy az 1932-es költségvetési év beszámolójában a referensek kiemelték, hogy a Banca Ungaro–Italiana minden ipari érdekeltséget lerázott magáról.

Ezzel kapcsolatban az az ellenvetés kínálkozik, hogy az olasz banknak

a Balkán országokról való visszahúzódása az 1929-es válságot követően tökéletesen beilleszthető a jólismert, szédületes hitelviszáramlási folyamatba, amely hiteleket a nyugati hatalmak a húszas években bocsátottak a kelet-európai országok rendelkezésére.

Anélkül, hogy félreértelmeznénk a jelenséget, úgy véljük, szükséges kiemelni, hogy az olasz bank ezidőtájt Kelet-Európában kifejtett tevékenységéről kialakítható benyomás szerint ugyanaz a rendkívül aggályos és körültekintő magatartás jelent meg új formában, ami ezután 1933-ban már a demobilizálás fázisába lépett.

Ez a benyomás alakítható ki a Banca Commerciale Italiana általános beszámolóí olvasása alapján: 1931-ig meglehetősen győzedelmeskedő hangnemet később egyre inkább halkuló, majdhogya lemondó tónus váltja fel. Ez az impresszió egyébként a konkrét tényekkel szembesülve is megáll, ha figyelembe vesszük, hogy a Banca Commerciale Italiana, szembekerülve a német gazdasági offenzívával, már ezekben az években elkezdte a közép-európai és balkáni országokban szervezeti hálózatának felszámolását; 1934-ben a Banca Handlowy di Varsavia-ban, 1935-ben a Banca Unione di Pragában csökkentette részvételi hányadosát.

Egy másik, a dél-kelet európai olasz gazdasági jelenlétben fellelhető hiányosság, hogy – Albánia kivételével – az olasz tőke egyértelműen elenyésző volt a vállalkozói kezdeményezésekben. Ha a normális hitelnyújtási műveletektől eltekintünk, az olasz vállalkozói iniciativa, főként az ipar területén igen csekélynek mutatkozik.

Ha a fentiekben állítottakat – a kör szűkítésével – Magyarország vonatkozásában – konkrét példa alapján is megvilágítjuk, úgy kitűnik, hogy az olasz vállalkozók ebben az országban szívesebben kockáztattak a kereskedelmi tevékenységekben. S ezt az a körülmény is alátámasztja, hogy a Banca d'Italia archívumában előkerült egy olyan dokumentum, melyből pontosan megállapítható, hogy 1933 végén Magyarországon mintegy 1400 olasz vállalat tartott fenn kereskedelmi képviseletet.²

Nagy ez a szám, s különösen annak tűnik, ha a magyarországi olasz ipari kezdeményezéseivel hasonlítjuk össze, amelyeket ugyanis a két kezünkön megszámolhatunk.

A már említett Banca Ungaro-Italiana beszámolókból kiderül, hogy az említett bank mellett, mely lényegében az effajta kezdeményezések bázisaként szolgált, milyen kevés olyan magyar ipari vállalkozás létezik, melyben olasz tőke is jelen van, s hogy ezek közül csupán egy van teljesen olasz tulajdonban, míg a többit a magyar tőke bevonásával közösen kezelik.

Végeredményben az olasz magántőke magyarországi vállalkozói tevé-

kenységekben való jelenléte igen korlátozott volt, lényegében kisebbségi részvételekben jelentkezett, s ami még rosszabb, gyorsan szétolvadt, mint már említettük, az 1929-es válság első negatív hatásaira.

Az olasz gazdasági terjeszkedés-kísérletek másik részleges kudarca a Balkán államokban a kereskedelmi csereforgalom területén mutatkozik, holott ezt a fasiszta rezsim mindenképpen támogatni igyekezett. Nagyönis tisztaban volt ugyanis azzal, hogy egy másik ország gazdasági függőségbe hozása az import és az export területén, egy eljövendő politikai függőség bázisának megteremtését jelenti. S éppen e cél érdekében Olaszország már 1921-től az említett célkitűzéshez szorosan alkalmazkodó kereskedelmi politikát alakított ki, illetve igyekezett azt követni.³

A rendelkezésre álló adatok, a Balkán félsziget különböző országaira vonatkozó tények elemzése alapján világossá válik, hogy a harmincas évek közepére már ez az ambiciózus elképzelés is megghiúsultnak fogható fel.⁴

Ami az olasz–jugoszláv kereskedelmi csereforgalmat illeti, ismeretes, hogy ezt erősen passzív egyenleg jellemezte a nemzeti kereskedelmi mérlegre való velejáró negatív hatással egyetemben, méghozzá anélkül, hogy ez olasz politikai elsőbbséget jelentett volna, mivel Jugoszlávia mindig mélységesen bizalmatlan volt az Adriaticum-ban terjeszkedő Itália iránt.

A román–olasz kereskedelmi kapcsolatok, azon túl, hogy jellemző jegyük volt a román import felsőbbbsége főként a gabona- és az ásványolaj vonatkozásában, már 1933-ban jelentősen csökkennek, tekintve, hogy ebben az országban hagyományos olasz gép-, textil- és gyógyszeripari exportot fokozatosan leépíti a csehszlovák és német behatolás.

Törökország tekintetében — az 1933-as, illetve az 1931-es és 1932-es adatok összehasonlítása alapján — az Olaszország és Törökország közötti kereskedelmi kapcsolatok erőteljes, progrediáló hanyatlása figyelhető meg, s nem csupán az áruk értékére nézve, hanem az aktív egyenleg vonatkozásában is.

Nem kevésbé kiábrándító ezekben az években az Itália és Görögország közötti kereskedelmi kapcsolatok képe, melyet az Olaszország rovására állandóan passzív szaldó jellemezett. Ennek oka nagyrészt a görög olaj import, ami 1932-ben éri el a csúcspontot, az össztermelés háromötöd részét. Az olasz kereskedelem szempontjából ezen a területen is a nem túl fényes, fáradságosan megszerzett pozíciók feltartóztathatatlan visszafejlődése tapasztalható. Ez főként a Görögországra irányuló olasz import-tevékenység állandó szűkülésében jelentkezett, aminek fő oka a vegyi és gyógyszeripari termékek iránti kereslet csökkenése, s melyet végül a belga, a luxemburgi, s főleg a német termékek győzedelmes konkurrenciája határoz meg.

A német ipar hasonló túlsúlya, s az elért pozíciók megrendülése tapasztalható az Olaszország és Bulgária közötti csereforgalomban is 1931 és 1934 között. A bolgár kereskedelem egyértelműen összezsugorodik, különösen a vas- és gépipar terén erős, a dunai szállítás olcsóságának köszönhető erőteljes német konkurrencia miatt. Ugyanez a tényező segítette az egyre erőteljesebben érvényesülő német ipart abban, hogy lábát Romániában is megvesse.

Végül Olaszország Magyarországot illetően is összeütközésbe kerül a német gazdasági hatalommal.⁵ Mint ismeretes, a német–magyar kereskedelmi kapcsolatokat virtuálisan már a depresszió kezdetétől megbénította a mezőgazdasági protekcionizmus. Mindenesetre 1934-től konkrétan megnyilvánulnak a náci gazdaságpolitika Magyarországgal kapcsolatos új irányelvei. Ennek legfontosabb kifejeződése az ismert kereskedelmi megállapodás 1934-februárjában történt aláírása, mely, ha formálisan nem is volt több az 1931-es szerződés kiegészítő jegyzőkönyvéénél, valójában rögtön új fejezetet nyitott a német–magyar gazdasági kapcsolatok történetében. Magyarország számára a megállapodásból származó közvetlen érdek a mezőgazdasági termékek erőteljes exportlehetőségeiben állt. A Németországban alkalmazott végletekig magas vámtarifákkal viszont a magyar agráriusok a megállapodás szerinti mennyiségben csupán a német kormány által a magyar kormánynak felajánlott kliring segítségével tudtak szembenézni. A saját mezőgazdasági exportjához így megszerzett garanciáért cserében a magyar kormány a vámtarifák 20–30%-os csökkentésével és más pénzügyi tehermentesítéssel biztosította a német iparcikkek importját. Ezeknek az ipari termékeknek kellett volna kiegyenlíteniük a magyar mezőgazdasági export 90 %-át. Az 1934-es megállapodást követően Németország Magyarország legfontosabb kereskedelmi partnerévé vált. Az említett megállapodás eredményeképpen a magyar export németországi quótája 11 %-ról 22 %-ra ugrott. Ezen a módon lényegében megkezdődött Magyarországnak a német élettérbe való beillesztési folyamata. Ezt egyébként az a körülmény is alátámasztja, hogy 1933 és 1936 között a Németország felé irányuló magyar export megháromszorozódott, míg a német termékek Magyarországra irányuló importja megkétszereződött. 1935–36-ban az ország gazdasági történetében először – monopolizálva a magyar külkereskedelmet 23–24 %-át – Magyarország legfontosabb gazdasági partnere Németország lett.

Egészen más következményei voltak az 1934. márciusában megkötött új olasz–magyar kereskedelmi szerződésnek, melynek nyilvánvalóan az volt a célja, hogy ellensúlyozza az egy hónappal azelőtt Németországgal kötött megállapodást.

A Rómában aláírt új szerződés a magyar kormány számára a depressziós időszak legkomolyabb problémájának megoldása volt, vagyis azt célozta, hogy piacot biztosítson a magyar gabonának. S valóban, a megállapodás értelmében Olaszország évi 200.000 tonna gabona megvásárlására kötelezte magát.

Mindazonáltal, egyrészt a növekvő magyarországi német befolyás, másrészt, s főként, az autarchikus olasz politika következtében, 1935-ben a szerződésben foglalt gabonaexport-kvóta alig több mint kétharmada került eladásra. Még kiábrándítóbbak voltak a következő évek eredményei, s ilyen módon a Magyarországra, s általában a Balkán-térségre tekintő olasz terjeszkedési ábrándok végképp elsüllyedtek. Ugyanakkor az olasz politikai és gazdasági körök nem kis része a harmincas évek közepe táján felismerte azokat az eredményeket, amelyeket azután Németország szerzett meg ténylegesen. E benyomást alátámasztja az a körülmény is, hogy Olaszország éppen ebben az időszakban keresett új területeket, nem csupán a Földközi-tenger térségében, hanem Afrikában is, hogy megvalósíthassa álmát gazdasági-politikai hatalomként való érvényesüléséről: akkor ugyanis, mikor már szánót vetett azzal, hogy a balkáni játszmat elvesztette.

Az alapvető olasz sikertelenség okainak alapos vizsgálatából kiderül, hogy ezek a következőkben rejlenek: politikai hibák; forgalmi nehézségek; tőkeindisponibilitás az olasz bankszervezet immanens viszkozitásával és obstrukcionizmusával; az olasz gazdasági struktúra általános gyengesége, mely eleve magába foglalta a csereforgalmi mozgások hiányából fakadó lényegi alkalmatlanságát, tökéletlenségét. A politikai hibákról szólva ki kell emelni, hogy Olaszországnak a délkelet-európai térségben való elsőbbsége érdekében kifejtett tevékenységét két konkrét meghatározó tényező terhelte teljes negatív súlyával.

Az első az a pontatlanság, mely ezekben az években Olaszországot, s egyébként Angliát is jellemezte Franciaország valódi európai tekintélyének értékelésében, s főként a francia szándékok felmérésében, melyek, a háború utáni első évek eufóriájában sem törekedtek valóságos francia szupremációra, hanem inkább a győzelem által biztosítottak szilárd és végleges, főként Németországgal szembeni megerősítésére irányultak.

A második tényező magába foglal mindent, amit Olaszország Ausztria rovására a Brenner-hágóval, s a velejáró, hogy úgy mondjuk, kétértelmű olasz-osztrák viszonnnyal megszerezett, mivel Olaszország egyszerre volt az „irredenta” ausztriai területek elnyomója s az osztrák függetlenség képviselője; olyan védője egyébként, amely már csak azért sem lehetett mindig kö-

vetkezetes és elhatározásaiban kitartó, mert Olaszország ezekben az években nem ellenezte a német talpraállást, mint a kontinentális Európában félelmet keltő francia elsőbbség ellensúlyát.

Az olasz terjeszkedés második fő akadályát az az éles harc jelentette, amelyet közvetlenül a háború után a különböző államok a Habsburg birodalom romjain a legkedvezőbb üzleti lehetőségeikért folytattak, s amelyben Olaszországnak leküzdhetetlen akadályokkal kellett szembenéznie.⁶

A háború végére, főként a balkáni szférában, de gyakorlatilag egész Európában, a hosszú konfliktushelyzet háborús ekonómiájának hatására is valóban olyan vám- és egyéb jellegű intézkedés-zuhatag következett, mely rendkívül megnehezítette a nemzetközi forgalmat. Többek között megfosztotta az immár Olaszországhoz tartozó Triesztet és Fiumét attól az északi kikötők – főként a hamburgi – konkurrenciája elleni hatásos védelmi eszközöktől, melyet az ismert „adriai tarifák” jelentettek. Ezek elsőrendű célja az volt, hogy az osztrák–magyar szállítmányozást a trieszti és fiumei kikötő bátrabb kihasználására ösztökélje. Mit sem értek egyébként azok az első nemzetközi kezdeményezések sem, amelyek a háború előtti rendszert kívánták életrekelteni. Így minden ország külön megállapodások révén igyekezett megoldani saját, legégetőbb forgalmi problémáit. Olaszország első védekező lépése az Adriai Liga visszaállítása volt, melyet – bár nem kis nehézségek árán – valóban sikerült Jugoszlávia részvételével életrekeltenie.

Általában Olaszország igyekezett – s ez sikerült is – a protekcionizmust illetően egy teljes szabadságon alapuló forgalmi rendszert kialakítani. Egyebek közt arra törekedett, hogy minden állam kötelezze magát a legélesebb protekcionista ellentétek elsimítására, nemzetközi szinten. Tette ezt főként az olasz–magyar forgalom ellen irányuló makacs jugoszláv obstrukcionizmus kiváltotta aggodalmában.

A nagyobb veszélyt azonban Németország jelentette számára, mely – kihevervén háborús sebeit – már 1925-ben megkezdte ismert tarifa-háborúját, mely egészen a második világháború előestéjéig elhúzódott. Németországnak már a harmincas évek közepe táján sikerült Olaszországot a vasúti forgalom terén megbénítania.

A Lengyelországgal való forgalmi kapcsolat szinte teljes elvesztésével, a csehszlovák határozott csökkenésével csupán a stagnáló osztrák és a növekvő magyar kapcsolatok voltak szembeállíthatók.

Alig pár évvel később, Ausztria önálló államiságának megszűntekor Németország megjelent a Brennernél, Tarvisióban és a volt svájci–osztrák átkelőhelyeken; a Dél-re irányuló fő vasúti artériák felett megszerzett fel-

ügyelete ellen Olaszország már csak gyenge ellenintézkedésekkel és meddő tiltakozásokkal védekezhetett.

Ugyanezekben az években a balkáni forgalomért Németország és Olaszország között már évek óta folyó erőfitogtató politika a Duna vonatkozásában is nyilvánvalóvá vált, melynek kihasználására a trieszti vállalkozói körök a háború vége óta új meg új konkrét, részletekre kiterjedő beavatkozási javaslattal álltak elő, melyek gyakorlati megvalósítását viszont – főként tőkehiány miatt – évről évre húzták-halasztották.

Konkrét megoldásokkal állt elő viszont Németország, hiszen már 1926-ban rátette kezét a Rajna–Majna–Duna hajózási csatorna harmincöt millió font sterling összköltségű konstrukciójára, mellyel egy e célra létrehozott társaság, a „Rhine–Main–Danube Canal Co” foglalkozott, s mely a Német–Bajor kormány kedvező kölcsönein kívül amerikai magántámogatásokat is élvezett.

Igy történt aztán, hogy a Duna és a trieszti, valamint fiumei kikötők versengéséből is Németország húzott egyre több hasznot, különösen 1938 után, mikor is gyakorlatilag az egész felett megszerezte az uralmat.

Az olasz törekvések kiábrándító eredményeinek másik alapvető, s talán legfontosabb oka kétségtelenül a tőkehiány volt. Ismeretes, hogy a harmincas évek Itáliája minden erőfeszítés és megszenvedett áldozat ellenére is tőkeszegény ország maradt, ennek következtében nehéz volt számára az aktív, még hozzá szilárd pénzügyi részvétel a különböző nemzetközi kölcsönökben, melyeket sokféle ok alapján Kelet-Európa élvezett.⁷

Ennek kapcsán szimptomatikus a Banca d'Italia-nak azon állandó, nem ritkán személyesen Mussolini által gyakorolt politikai pressziókkal szemben tanúsított ellenállása, amelyek az említett nemzetközi kölcsönökben való nagyarányú részvételre ösztökélték; bár ezt az ellenállást, néha úgy tűnik, csupán a szélsőséges bürokrata-buzgalom fűti, végülis igazolja az ország negatív pénzügyi helyzete.

Az elkerülhetetlen eredmény az lett, hogy Olaszország csupán Ausztria és Magyarország vonatkozásában vett állandóan részt azokban a nemzetközi kölcsönökben, melyek különböző okoknál fogva a délkelet-európai országoknak engedményezettek, míg más országok vonatkozásában tartózkodni volt kénytelen.

Másrészt a vállalt kölcsönök globális összegét tekintve Olaszország súlyos a valós lehetőségekhez mérten komoly pénzügyi áldozatai ellenére sem volt jelentős. Etekintetben elegendő, ha figyelembe vesszük, hogy az 1931-ben Magyarországnak és Ausztriának adott kölcsön húszmillió dollár globális

összegéhez mérten Olaszország kétmillióval jártul hozzá az első, a százmillió shilling globális összegéhez mérten alig több, mint hétmillióval a második ország esetében. Ez utóbbi összeg már kifejezetten nevetséges, főként, ha meggondoljuk, hogy nem sokkal azelőtt Anglia egyedül 150 millió shilling kölcsönt juttatott Ausztriának.

Egyébként már 1924-ben, mikor az európai országok újrakezdték a pénzügyi természetű nemzetközi együttműködést, Olaszország a Magyar Nemzeti Bank megalapításához is csupán szerény, bár erőforrásaihoz képest igen költséges módon járulhatott hozzá. A Magyarországnak engedélyezett harmincmillió aranykorona kölcsönhöz Olaszország csupán kétmillióval jártul hozzá; s tette mindezt az akkori idők olasz pénzügyi és politikai körének afölötti leplezetlen aggodalma ellenére, hogy Ausztriát és Magyarországot netán túlságosan előzőnlík a többi hatalmak.

Végeredményben a politikai ambíciótól fűtött Olaszország — a politikai és pénzügyi világ éles viszályain felülemelkedvén, pénzügyi forrásaihoz mérten nem csekély áldozatvállalását tovább folytatva erejét meghaladó vállalkozásba vetette bele magát: jelentős részt vállalt a délkelet-európai országoknak nyújtott folyamatos nemzetközi hitelben. Kvótái azonban, jóllehet olykor megegyeztek a régi európai hatalmakéval, lényegében mind Ausztria, mind Magyarország tekintetében alkalmatlanok voltak arra, hogy az említett országokat mélyen és szilárdan Olaszországhoz kössék.

A fenti magyarázat csöppet sem meglepő, ha szem előtt tartjuk, hogy a tárgyalt időszakban Olaszországot távolról sem jellemezte az USA, s egyes európai országok, pl. Anglia, Franciaország és Németország már régen elért gazdasági színvonala. Lényegében a Balkán-országokra irányuló nagyralátó gazdasági dominancia-igény megvalósulatlansága alapokának éppen az effajta distanciák tekinthetők.

Ismeretes, hogy Olaszország az első világháború után ipari termelés-kapacitása szempontjából majdhogynem gyerekcipőben járt, míg Németországnak, mint ugyancsak tudott, már a XIX. sz. utolsó évtizedében sikerült egy olyan robbanóan gyors és hatalmas iparosodási folyamatot elindítania, mely néhány termelési szektorban elérte a régi hatalmak, így pl. Anglia és Franciaország csúcsteljesítményeit.

Másrészt, ha igaz az, hogy az első világháború öt éve alatt az olasz hadi erőfeszítésekhez kapcsolódó szükségletek egyben hozzájárultak néhány nemzeti iparág, így pl. a textil- és gépipar felfutásához, továbbá elősegítették más iparágak, így a vegyipar megszületését, az is igaz, hogy a húszas évek nemzeti ipara lényegében nemcsak kapacitásban különbözött a többi európai országtól, hanem kevésbé differenciáltnak is mutatkozott.

Azt is figyelembe kell venni, hogy a háborús megrendeléseknek az ipari termelési apparátus kiszélesítésére gyakorolt hatása is mesterséges volt részben, s ez azzal járt, hogy 1921-ben, az Ilva és az Ansaldo válsága olyan termelési rendszer jelképeként jelentkezett, mely, a háborús igényektől felduzzasztva, nemcsak, hogy ügyel-bajjal szánta rá magát a termelési szerkezetváltoztatás végrehajtására, de még a legszükségesebb technológiai módosításokat is csak nagy nehezen hozta tető alá. Ennek kapcsán tekintetbe kell venni azt is, hogy a kor olasz vállalkozói, egy, a bérszint visszatartására, sőt, csökkentésére irányuló nemzeti politikától támogatva általában nemigen hajlottak létesítményeik állandó korszerűsítésére, hogy megemeljék profitjukat, s így hozzájuthathassanak az önfinanszírozáshoz szükséges tőkéhez.

Másrészt, ha igaz, hogy az 1929 előtti olasz iparrendszerben kétségtelesen fejlődési jegyek is észlelhetők, mint azt az is alátámasztja, hogy az ipari termelés 1922-ben 100-as mutatója 1927-ben 163,7-re, 1928-ban 182,9, 1929-ben pedig 204,5-re emelkedett; ugyanakkor az is ismeretes, hogy a fenti rendszer alapvető törekvése az 1929. évi válságot követő, 1934-ig elhúzódó fekete években nyilvánvalóvá vált, s a kormány kénytelen volt erőteljesen közbelépni, hogy egy jó részét megmentse a csődtől.

A lényegében kezdeteit élő nemzeti iparral szemben egy meglehetősen fejletlen mezőgazdaság áll, mely még a húszas évek elején is az első világháború negatív következményeit szenvedte. Ismeretes, hogy — az iparral ellentétben — a primér szektor a háborús években nem csak a munkaerőhiánytól szenvedett, hanem a vegyi talajjavítók drasztikus csökkenését is el kellett viselnie. Nem változott lényegesen ez a helyzet a háborút követő évtizedben sem, s ez azzal járt, hogy Itália, a nap országa, még arra sem volt képes, hogy létrehozza exportra szánt stabil mezőgazdasági többletét, ellenkezőleg: elsőrendű szükségleti javakat, gabonát és olajat is — saját kereskedelmi mérlegét rendkívülien megterhelő mértékben — importálni kényszerült.

Végeredményben e néhány, a korszak olasz gazdasági struktúráját érintő összefoglaló célzatú gondolatból is teljességgel kitűnik a Balkán-országokra irányuló gazdasági expanziós célkitűzés megvalósulatlanságának egyik alapvető oka. Ténylegesen Olaszországnak nem csupán a valóságos behatoláshoz szükséges készpénztőkéje hiányzott, hanem, és főleg, hiányoztak a délkelet-európai országokkal való kereskedelmi csereforgalom valós alapjai is.

Lévén, hogy az utóbbiakra is az alapvetően primér szektorra támaszkodó ekonomiai rendszer volt jellemző, óhatatlanul azokhoz az országokhoz igyekeztek kötődni, melyek képesek voltak mezőgazdasági többlettermékeik ipari termékek ellenébeni felvásárlására.

De Olaszország – mint már hangsúlyoztuk –, nem rendelkezett a megfelelő ipari apparátussal, s így végzetesen térdrekényszerült egy olyan iparosítottabb állam konkurrenciája előtt, mint Németország.

Másrészt a Balkán-országok mezőgazdasági többletének nagymértékű olasz importja nem tarthatott a végtelenségig, vagy, ami még rosszabb, nem emelkedhetett anélkül, hogy ne kezdte volna ki orvosolhatatlanul az ország kereskedelmét, pénzügyét.

Ezzel olyannyira tisztában voltak a korszak felelős személyiségei, hogy már a húszas évek második felében mentő lépéseket tettek, nemcsak néhány külkereskedelmi vonatkozású protekcionista intézkedéssel, de annak az ismert autarchikus politikának a beindításával is, melynek fő célja az volt, hogy felszabadítsa az országot a külföldtől való függés alól; tette mindezt a Balkán-országokkal való csereforgalom egyik alapvető tételét képező mezőgazdasági javak terén.

Az Olaszország és a Balkán-államok közötti csereforgalmi indítóokok csökkenéséhez végül hozzájárult az 1929-es válság is, mely az eleve gyöngye olasz gazdasági életre nehezedő szerencsétlen következményeivel ez utóbbit nemcsak arra kényszerítette, hogy még makacsabb kitartással kövesse a külföldtől való, főleg mezőgazdasági függetlenség autarchikus mítosztát, hanem arra is, hogy – bár a többi európai országhoz képest kissé későn – egy olyan, egyre durvább protekcionista politikát folytasson, melyből egyenesen következett a Délkelet-Európával kialakult csereforgalmi okok fokozatos csökkenése.

De nemcsak az ország csekély ipari kapacitása, autarchikus ábrándjai, s a vizsgált időszakban egyre erőteljesebb protekcionista intézkedések szűkítették le a már fennálló – eleve gyöngye – csereforgalmi okokat. Említésre méltó, hogy már a depresszió kezdetén Mussolini hajlíthatatlanul azon volt, hogy megőrizze a líra 1927. decemberében rögzített aranyparitását, míg London már 1931-ben elhagyta, a fontsterlinget 30 %-kal leértékelté, 1933 tavaszán Washington tette ugyanezt, 1934 elején 41 %-kal értékelté le a dollárt. Ennek az volt a következménye, hogy az 1 fontsterlingért megszerezhető líra a híres „quota novanta”-ról, vagyis 90,83-ról 1934. decemberében 58,07-re esett, a dollár árfolyama pedig 18,60-ról 11,75-re zuhant. Ez a körülmény pedig végletesen megrágrította az olasz árukat és szolgáltatásokat a külföldi piacon.

Végül ki kell emelni, hogy a körülbelül 1935-ig állandóan deflációs olasz politika – főleg a bérek visszafogása révén – a korszak olasz népessége fogyasztási szintjét olyan alacsonyan tartotta, hogy ez a körülmény még-

inkább hozzájárulhatott az Olaszország és a Balkán-államok közti csereforgalom indítóokainak negatív tendenciáihoz.

JEGYZETEK

1. Az olasz bankvilág délkelet-európai tevékenységére vonatkozó adatokat az Asso-bancaria, s főleg a Banca d'Italia archívumaiban őrzött dokumentumokból merítettük, ahol többek között megtalálhatók a Banca Commerciale Italiana, a Credito Italiano és a Banco di Roma ez időszakot érintő évi beszámolói.
2. Dr. Cettoli magyarországi küldetése: Beszámoló az 1934. VII. 14-ig megvalósított olasz exportokra vonatkozó hitelfelmondási és átviteli kérelmekkel kapcsolatos vizsgálatról. L.: Archivio della Banca d'Italia-Settore „Rapporti Estero”-129. sz. ügyszerint, 46. sz. tekercs; 2316–2572 fotogramok.
3. Az Olaszország és a délkelet-európai államok között a két háború közt kötött szerződések és tartalmukát illetően l. még: S. Gemma, „Storia dei Trattati e degli atti diplomatici europei—1815–1948”, Barbera, Firenze 1940; A. Giannini: „Trattati e accordi per l'Europa danubiana e balcanica”, Politica, Roma 1936; A. Carena: „La politica italiana nell'Europa orientale”, Treves, Milano 1930. Ezekon kívül tanulmányozandók a legfontosabb korabeli gazdasági folyóiratokban megjelent, azokban az években megkötött különböző szerződésekhez fűzött kommentatív cikkek l.: E. Anzilotti (Rivista Politica Economica 1922, 186., ill. 678. p.); P. Grifone (Riv. Politica Economica, 1932, 857. p.); B. Marineri (Riv. Politica Economica, 1939, 68. p.); G. Benedetti (Riv. Politica Economica 1923, 526. p.); F. Coppola D. Anna (Riv. Politica Economica 1924, pp. 115–227.); 1927, pp. 683–750.; 1932, 952, 1122, 1237 p.; 1933, 57 kk. p.; 1936, 188. p.; 1979, 406. p.) Albániára vonatkozóan ajánlható P. Pastorelli műve: „Italia e Albania (1924. 1927)” RSPI, Firenze 1967.
A két világháború közti olasz kereskedelmi politikára vonatkozóan l.: A. Capanna — R. Messeri: „Il commercio estero dall'unità ad oggi” Roma, 1940; E. Clementi: „Commercio estero e sviluppo economico”, in Teoria e politica degli scambi con l'estero”, továbbá „La politica economica italiana nei rapporti internazionali” Roma 1938.; A. Pedone: „Alcune note sull'influenza della politica commerciale nello sviluppo economico italiano” in „Studi Economici” I. (1966); F. Coppola D. Anna: „Problemi di esportazione e importazione, scambi e valute”, Roma 1937.
4. A két világháború közötti olasz külkereskedelem helyzetének alakulására nézve a konzultálható források a következők: „Sommario di statistiche storiche dell'Italia 1861–1965” ISTAT, Roma, 1976; „Movimento commerciale del Regno d'Italia (1917-től 1934-ig) a Pénzügyminisztérium gondozásában, Istituto Poligrafico dello Stato-kiadás; „Statistica annuale del commercio con l'estero” (1935/36-től 1939/52-ig) az ISTAT gondozásában; „Movimento economico dell'Italia-Raccolta di notizie statistiche”, 17. kötet (1927.); 18. kötet (1928); 19. kötet (1929); 20. kötet (1930); 21. kötet (1931), a Banca Commerciale Italiana gondozásában; „Bollettino di notizie economiche” (1920-tól 1942-ig) —, „export és import” címszónál, Associazione nazionale delle società per azioni e delle Confindustria gondozásában. A korszak

- vállalkozóinak a tárgyra vonatkozó elgondolásai tekintetében I. F. Guarneri már idézett művein kívül „Autarchia e commercio estero” c. munkáját, (in) egy 1939. októberében Torinóban tartott kongresszus ügyirataiban. „Autarchia e scambi internazionali”, Roma 1941, Tipografia Centenari; „La politica delle relazioni economiche internazionale dell'Italia Fascista”, – a Királyság Szenátusa előtt 1939. május 26-án mondott beszéd. Tipografia del Senato, 1939 Roma. A korszak gazdasági megfigyelőinek az Olaszország és Délkelet-Európa külkereskedelmi kapcsolatainak alakulásával foglalkozó írásai közül különösen a Rivista di politica economica-ban megjelent következő cikkek ajánlhatók: B. Marineri: „La portata dei nuovi accordi commerciali italo-romeni” (1939-es évf. 88. p.); A. Giordano: „Il commercio estero iugoslavo e le relazioni commerciali italo–iugoslave nel 1931” (1932-es évf. 459. p.); „Il commercio estero Iugoslavo nel 1933 e gli interessi italiani” (1934-es évf. 622. p.); „L'andamento del commercio estero nei principali paesi balcanici durante il 1934 e gli scambi con l'Italia” (1935-ös évf. 492. p.); „L'andamento de traffici nei paesi danubiani e balcanici e l'espansione economica italiana” (1940-es évf. 228. p.); A. Del Vecchio: „Gli scambi dei prodotti tra l'Italia e la Cecoslovacchia” (1930-as évf. 616. p.).
5. A korszak Magyarország gazdasági fejlődéséről, s részletesebben v. különösen a két világháború közötti gazdasági eseményekre vonatkozóan tanulmányozandó művek: E. Fossati: „Ungheria Economica” CEDAM, Padova, 1929; M. Futó: „Storia della grande industria ungherese” Roma, 1942; I. T. Berend – R. G. Ránki: „Storia economica dell'Ungheria dal 1848 ad oggi”, Editori Riuniti, Roma 1976. Az olasz–német viszony és a magyarországi fölény kérdésében l.: Magda Adam, Gyula Juhász, Lajos Kerekes: „Aliaus Hitler–Horthy–Mussolini: Dokumente zur Aussenpolitik 1933–1944”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966; Carlyle Mac Cartney: „A History of Hungary”, Praeger, New-York 1956–1957; Maria Ormos: L'opinione del Conte Stefan Bethlen sui rapporti italo–ungheresi (1927–1931)”; in „Storia contemporanea” II., n. 2. giugno 1971.
6. A két háború között a délkelet-európai forgalom kérdésében kelt rivalitásokat illetően bőséges anyag található a trieszti Kereskedelmi Kamarában; „Statistica del Commercio e della navigazione di Trieste”; „Andamento economico del territorio di Trieste”; továbbá a trieszti Magazzini generali Kikötői Vállalatánál. „Rapporti annuali sull'attività portuale” címmel. Ezekon kívül a következő részletező közlemények tanulmányozandók: S. Addobbati: „Il porto di Trieste, trasporti e comunicazioni”; kivonat az „Cinquant anni di vita economica a Trieste 1918–1968.” c. munkából, kiadta a Trieszti Kereskedelmi Kamara az első világháború előestéjén”, Trieste 1967; R. Bernardi: „Le tariffe adriatiche”, Trieste 1932; G. Cesari: „Il porto di Trieste”, 1932; B. Coceani: „Trieste la finestra sul mondo-tentacoli di Trieste”, in „Il Regno”, Firenze, 1925; Confederazioni degli Industriali”, Il porto di Trieste e i traffici adriatici in relazione all'annessione dell'Austria alla Germania”, Roma 1939; F. Cusin: „Precedenti di concorrenza fra i porti del Nord e l'Adriatico”, Trieste, 1932; P. Einzie: „Bloodless Invasion”, London, 1939; L. Furlani: „I commerci di Trieste e la concorrenza dei porti nordici”, Trieste 1932; G. Hutton: „Danubian destiny”, London 1939; G. Roletto: „Il porto di Trieste” Bologna, Zanichelli, 1941; G. Rubbia: „Accordi internazionali per le tariffe adriatiche”, Roma 1937.

7. A különböző nemzetközi kölcsönökben való olasz részvételről előadottak alapjául a Banca d'Italia archívumának tanulmányozása szolgált. Részletesebben: „Rapporti Estero”- Alap; 3., 10., 18., 174. ügyszer.

ZOMBORI ISTVÁN:

A SPANYOL ABSZOLUTIZMUS ÉS V. KÁROLY CSÁSZÁRSÁGA

(Az újabb szakirodalom tükrében)

1516-ban meghalt Aragóniai Ferdinánd, Spanyolország királya. A hosszú életű uralkodót unokája, Habsburg Károly követte a trónon. A spanyol udvarban nevelkedett, és eredetileg a spanyol trónra szánt öccsének, Ferdinándnak ezt el kellett tőnie. Pedig Károlyt Spanyolországban nem szerették. Nemcsak azért, mert zárkózott természete volt, mert nem tudott spanyolul, hanem azért sem, mert az idegen burgundit látták benne, akiről joggal gondolták, hogy a spanyol államok rendi alkotmányait nem tartja majd tiszteletben. Három évvel később pedig okkal aggódhattak, hogy mint leendő római császár hatalmas területekre tesz szert, és emiatt Spanyolországot elhanyagolja. Kétségtelen, hogy Károly egész uralkodására ez a két tényező, a burgundi neveltetése és a spanyol örökség gyakorolt döntő befolyást. Viszont Aragóniai Ferdinánd kifejezetten ellenezte, hogy Spanyolország és Dél-Itália Burgundiával akárcsak perszonálunióba is kerüljön. Ezért akarta ő eredetileg Ferdinándot spanyol királynak. Űgy gondolta, hogy Spanyolország és Dél-Itália együtt olyan erő, amit a további területek csak győntítenének.¹ Károly viszont meg volt győződve, hogy Spanyolország nélkül, mint császár nem tudná feladatát ellátni.

Valóban, Károly spanyol királyságának első évei a rendekkel való huzavonában teltek el. Kezdődött azzal, hogy Károly csak egy év múlva, 1517 őszén érkezett a Pireneusi félszigetre, és egész kíséretét burgundiak alkották. Spanyolország ekkor Kasztíliaiból és Argóniából állt: Aragóniához tartozott Szicília, Nápoly, Szardínia és a Baleári szigetek, valamint az 1512-ben hozzásatolt Navarra. Kasztília révén pedig ura lett az újvilági gyarmatoknak. Az egyes területek lakói nem kedvelték egymást; jellemző az a navarrai felfogás, miszerint inkább legyen a pamlónai vár parancsnoka egy török, mint egy aragóniai.² Károly későbbi föllépése a francia király ellen azt is jelentette, hogy az addig franciabarát kasztíliai és vallón nemességet szintén Ferenc ellen kellett hangolni.³ Nehézséget okozott az is, hogy a spanyol rendek újra meg újra Károly elődeit, a Katolikus Királyokat idézték. Izabella királynő testamentumában Afrika meghódítására és a hitetlenek elleni harcra szó-

lította fel,⁴ Aragóniai Ferdinánd pedig az egyház védelmére és a mórok elleni harcra hívta fel figyelmét.⁵

Mindezek ellenére Károly habozás nélkül föllépett az 1519-es császár-választáson. Hogy jelölése nem váltott ki osztatlan sikert, azt nemcsak a Habsburg ház nagyszámú ellenségeinek azonnali reakciója mutatta, de még a családon belül is akadt olyan józan személyiség, aki ennek a törekvésnek ellentmondott. Ausztriai Margit javasolta, hogy inkább Ferdinándot válasszák császárrá, mert őt jobban elfogadják a rendek. Károly válasza éles és határozott. Egyrészt saját személyének isteni kijelöltségét hangsúlyozta és hozzátette: nemcsak megőrzi, de jelentősen gyarapítani is fogja a birodalmat, sőt békét, nyugalmat biztosít az egész kereszténységnek, fenntartva és megerősítve a katolikus hitet. A tapasztalat azt mutatta, hogy még az olyan ügyes uralkodó is, mint Miksa császár, állandóan bajban volt a birodalom védelmével. De ő, Károly hatalmas királysága és gazdagsága birtokában el fogja érni, hogy a császárság többi fejedelme neki engedelmeskedjék és legyőzi a hit ellenségeit. Másrészt megjegyezte, hogy Ferdinánd gyöngesége folytán nem is felelne meg az imperátori méltóság iránti elvárásoknak. Viszont megígérte, ha császár lesz, közbenjár, hogy Ferdinándot római királlyá válasszák.⁶ Tudjuk, hogy végül Károly lett a győztes.

A történeti kutatások Károly uralkodását elemezve föltárták, hogy 40 évi uralkodása alatt mintegy 17 évet töltött Spanyolországban, a többbit Németalföldön, Itáliában, Németországban stb. Mivel 1517. és 1529. között csaknem 10 évig volt Spanyolországban (az 1520–1522 közti távollétét kivéve), ezt az időszakot Károly spanyol korszakának is szokták nevezni. Kétségtelen, hogy a 10 év és az a gazdasági, politikai, társadalmi környezet, amely körülvette, meghatározónak bizonyult uralkodása későbbi alakulására. De Károly intézkedései, politikai lépései legalább ennyire döntőnek bizonyultak Spanyolország fejlődése szempontjából. Az általa eredetileg tervezett, Burgundia központú birodalom helyett spanyol-centrikus államalakulat jött létre. Igaz, a császár intézkedései nyomán kialakított kormány-szervek és az egész államapparátus sok tekintetben a burgund minta átvételét mutatták, alapjaiban mégis egy más, attól eltérő – sajátos központi hatalom jött létre.

A spanyol fejlődés már említett jellegzetessége, hogy az arabok kiűzésével párhuzamosan, azaz folytonos háborúk során jött létre. Így a terület felszabadulása után népes városok kerültek az uralkodó kezére, amelyek a további háborúk idején katonai közigazgatási központként működtek. Vagyis itt nem a városfejlődés jólmisert európai típusával találkozunk. Ezek a te-

lepülések nem a társadalmi méretű munkamegosztás, az ipar és mezőgazdaság különválása révén jöttek létre. A városon belül a polgárság, az iparos-kereskedő osztály meglehetősen gyöngye, és jelentős része mór–zsidó etnikumú. A meginduló kasztíliai városi fejlődést törte derékba az 1520–21-es comuneros-felkelés bukása. Károly kormányzata ezzel egy csapásra megfosztotta magát és az alakulóban lévő központi hatalmat alapvető belső erőforrásától. Mivel a XV. század végén és a XVI. század elején a mór és zsidó elemeket kiűzték az ibériai félszigetről (a reconquista után visszamaradt és keresztény hitre áttérni nem akaróknak el kellett hagyniuk az országot) a pénzügyi és kereskedelmi élet szükségszerűen került át idegenek, főként itáliaiak kezébe.

Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd uralkodása alatt sikerült a főnemességet megfékezni – elsősorban a repartimiento rendszerrel, amely a birtokok adományozásának, illetve a visszahódított földek szétosztásának sajátos, spanyol rendszerét jelentette. A királyi birtokadomány csak külön kiváltság révén volt öröklődő, egyéb esetben visszazállt a koronára. Ennek segítségével az arisztokrácia, a grandok politikai szerepét behatárolták, de nem szüntették meg. A kis- és középnemesség, amely a mayorazgo, az elsőszülöttség törvénye miatt nemesi kiváltságain kívül szinte semmivel nem rendelkezett, nagyon jól megélt az évszázadok óta tartó, biztos jövedelmet adó katonáskodásból. Így a központi hatalom ellenében például a magyarországihoz hasonló politikai erőt nem képviselt.

A nemesség és polgárság mellett a harmadik rendet alkotó papság erejét a Katolikus Királyok alatt szintén sikerült megfékezni. Az inkvizíció – mint a központi hatalom közvetlen eszköze az egyház belső ügyeinek rendbentartására – a sajátos spanyol intézmének egyik legkiemelkedőbbike. Mivel a három egyházi lovagrend nagymestere még Ferdinánd idejében a király lett, az államnak az egyház feletti befolyása az 1400-as évek végére megszilárdult, megelőzve ezzel Franciaországot és Angliát.

Károly az 1520-as években kialakítja a spanyol állam sajátos irányítási szervezetét, amely a Katolikus Királyok elkezdte irányzat és a burgundi minta keverékéből jött létre. Azt mondhatjuk, 1530-ig, főtanácsadója Gattinara haláláig, a különböző hivatalok élén nem spanyol, hanem főleg németalföldi tisztviselők álltak. Államapparátusa révén Károly külügyi és hadügyi tekintetben viszonylag szabadon mozgott. De már pénzügyi téren helyenként a cortes, a rendi gyűlés akadékoskodásával kellett szembenéznie. A hatalmában korlátozott, de politikai intézményeinek birtokában maradt nemesség rendre megszavazta Károlynak a kívánt adókat, kivéve, ha a saját adómentességéről volt szó.

Károly császárrá választása révén a hatalmas örökség egyetlen kézbe kerül. Apjától örökölte Burgundiát, anyja révén Aragóniát, Kasztíliát, a nápoly–szicíliai királyságot, az észak-afrikai és az amerikai gyarmatokat. Nagyapjától, Miksától pedig Tirolt, Dél-Németországot, az osztrák főhercegséget és az ehhez kapcsolódó magyar–cseh trónöröklést. Jellemző, hogy 1519. február 5-én (Miksa halála után) Károly az innsbrucki kormányzó-sághoz fordult véleményért, hogy viselheti-e Magyarország, Horvátország, Szlovénia királya címet.⁷ (A pozsonyi béke ezt egyébként lehetővé tette számára.)

A hatalmas birodalmat azonban semmiféle közös vonás nem kötötte össze. Országai földrajzilag távol voltak egymástól, népei több nyelven beszéltek. Politikai-gazdasági fejlettségük, érdekeltségük is teljesen eltérő volt. Közös kormányzati szerv, közös törvény, vagy azonos pénznem nem létezett. Csak egy fiatal, de lelkes uralkodó, akinek szeme előtt a hajdani nagy ősök, Jusztiánus és Nagy Károly birodalma lebegett. Tapasztalatként ott volt nagyapja, Miksa példája, aki alárendelt, kiszolgáltatott szerepet játszott a birodalomban, hiszen a fejedelmek nem engedelmeskedtek a császárnak. Károly, mint császár megpróbált elődei példájából okulni. Csak abban tévedett, hogy azok nem, vagy nem elsősorban személyiségük fogyatékoságai miatt, hanem a német birodalom széttagoaltsága, az egyes fejedelmek befo-lyása miatt szenvedtek ismételten kudarcot.

A császár teljesen új, önálló politikára nem is gondolhatott. A birodalmat a problémák sokaságával együtt örökölte (itáliai háborúk, a magyar–cseh öröklés, a török kérdés). Egyik első intézkedéseként megteremti – *burgundi* hivatalnokokkal, *burgundi* mintára – az Államtanácsot. Ebben vannak spanyol, itáliai és *burgundi* ügyekkel foglalkozó tanácsosok. Ennek az államszervezetnek a lényege az államhatalmi ágak megoszlásában és a polgári szakértők alkalmazásában rejlett. De minden fontosabb döntés Károlyhoz futott be. A régi császári kancellária tovább működött, de pusztán adminisztratív ügyeket intézett, politikaiakat nem. Az Államtanács – hangsúlyozzuk –, mintegy magántanácsként működött a császár mellett. Az egész bürokratikus rendszernek 1518–1530 között a piemonti Gattinara volt a lelke. Tőle eredt az az elképzelés, hogy a birodalom két nagy részét elválasztó Itáliát meg kell hódítani, s ott berendezni a birodalom fővárosát. Itália mellett szólt az is, hogy pl. Milánóból egyaránt könnyen el lehetett érni Genovát, Tirolt és Franche-comté.

Az Államtanács Spanyolországban jól megfért a Katolikus Királyok alatt létrehozott bürokratikus apparátussal, és azt csak kis mértékben kellett tökéletesíteni. Az egyes országokba Károly helytartókat nevezett ki.

Ezek gyakran saját családja tagjai közül kerültek ki, így Németalföldön Ausztriai Margit, majd Magyarországi Mária, Németországban pedig Ferdinánd volt a helytartó. Ők is alá voltak rendelve a császárnak. A legtöbb tisztség betöltéséről Károly határozott. Találón fogalmaz Koenigsberger: Károly birodalma szervezett állam helyett inkább egy XVI. századi kereskedőházhoz hasonlít, amelynek különböző országokban fiókvállalatai vannak, családtagokkal az élen, akiknek ebből a tisztségből igen nagy hasznuk van.⁸

A császár háborúira állandóan kellett a pénz. Emiatt az adók uralkodása alatt nőttön-nöttek. Az egyes népek – ha a császárt nem is, a helytartókat gyűlölték. Ez elősegítette, hogy a helyi érdekek mindenütt uralkodók maradtak. A birodalmi szolidaritás soha nem fejlődött odáig, hogy tényleges politikai erővé válhatott volna. Ennek legelső megnyilvánulása éppen Kasztíliaiban figyelhető meg. Az 1520-ban összeülő cortes ülésén Károly megpróbálta elhitetni a rendekkel, hogy a császárrá választás nem jelenti a spanyol érdekek csökkentését, ellenkezőleg a spanyol dicsőség növelését eredményezi, mert ő csak a katolikus hit védelmében vállalta ezt a tisztséget.

A rendek viszont követelték, hogy bocsássa el idegen tanácsadóit és orvosolja sérelmeiket. Nem akarták, hogy Spanyolország, ezen belül is Kasztília érdekeit alávéssék a birodalom – számukra másodrendű – érdekeinek.

A kasztíliai városok féltek, hogy az állam bevételei nem helyben, hanem a birodalom céljaira kerülnek fölhasználásra.⁹

A sok belső ellentét azonban eltörpült a külső ellenség nagy számához képest. Leszögezhetjük, hogy Európában nem volt olyan hatalom, amelyik a Habsburgok hatalmának ily mértéktelen megnövekedését jó szemmel nézte volna. Kétségtelen tény, hogy Károly rendelkezett ezidőben Európa legkorszerűbb és legerősebb hadseregével. Igen jó a tűzértség, és nagyon erős a gyalogság. A lovasság csak alárendelt szerepet játszott. Az 1530-as évekre alakul ki a híres és félelmetes harci forma a „tercio”, amelynek hírére hamarosan egész Európa ismerte. Ez nem egyéb, mint különböző fegyvernemek hatékony együttműködése. Egy-egy ilyen egység 3.000 emberből állt, s nevét onnan kapta, hogy háromféle fegyvernemet tartalmazott: 1500 lándzsást, 1000 karddal ellátott gyalogost és 500 muskétást. Igen mozgékony egység volt ez. A lándzsások négyszög alakban támadtak és a kézitusában meglepetésként hatott, hogy a négyszög közepéből hirtelen kibontakozott a karddal ellátott gyalogosok támadása. A tercio szétverését nehezítette az 500 muskétás és az ágyuk támogatása.¹⁰ Ezek a katonák igen fegyelmezettek voltak, és tegyük hozzá, hogy a reconquista 500 éve alatt fölhalmozódott spanyol katonai tapasztalat sem volt lebecsülendő tényező.

Viszont Károly nem törődött a hajóhaddal. Kasztília központú uralmai miatt lassan még a fejlett katalán hajózás is elsovadt. A hiány pótlására Károly fölbérelte Andrea Doria genovai hajóit. Károlynak nem is lett saját hajóhada később sem. Nem elhanyagolható tényező, hogy a hajóépítéshez szükséges fa beszerzése Károly számára komoly nehézségekbe ütközött volna. A király által támogatott juhtenyésztő szövetkezés, a Mesta, kiváltságai révén szabadon ténykedett az országban. A hatalmas juhnyájak lelegelték a vetéseket és tönkretették az erdőket is. Majd csak II. Fülöp volt az, aki az Armada életrehívásával megteremtette a spanyol flottát. A hadügyek mégjobban megvilágítják Károly⁹ uralkodásának legnagyobb problémáját, az állandó pénzügyi zavarokat – ami végül is a csődhez vezetett. A pénzhiány oka az, hogy Károlynak önálló jövedelmei nem voltak.

Károly birodalmát vizsgálva szembevetőd, hogy a császári cím ellenére valójában külön-külön uralkodója az egyes országoknak, amelyeken belül önálló adminisztratív szervek léteztek. Az igazgatási nehézségeken túl az alapvető problémát az jelentette, hogy nem volt birodalmi pénzügyi rendszer, amelyben minden terület a maga bevétel-kiadás kvótájával, birodalmi adó- és vámrendszerével hozzájárulhatott volna egy központi kormányzat kialakításához. Károly személye volt az egyetlen kapocs, ő pedig a Habsburg dinasztia érdekeinek megfelelően gazdálkodott az egyes országok bevételeivel. A legfontosabb tényező az volt, hogy a területek politikai súlya a birodalmon belül nem állt arányban a fenntartásukhoz szükséges pénzmennyiséggel, és főként nem azzal az összeggel, amely területükről begyűjthető volt.¹¹ Ennek következtében nagy aránytalanságok alakultak ki. Károly uralkodása vége felé a csőd azért következett be, mert az egyes területek fenntartása többbe került, mint amennyit a birodalom adni tudott.

A császár uralkodása elején, az 1520-as években Németalföld jelentős jövedelemmel rendelkezett. A Károly által rárótt politikai szerep következtében az egyre növekvő adminisztráció és a gyakran ott tartózkodó császári udvartartás hatalmas költségei egyre inkább megterhelték a helyi bevételeket, olyannyira, hogy a későbbiekben Károly már nem számíthatott ennek jövedelmére. Németország soha nem is jött számításba Károly bevételeiben, hiszen az adók, vámok, egyéb illetékek a fejedelmeket gazdagították. Ausztria és az örökös tartományok jövedelme saját kormányzatuk eltartására is csak szűkösen volt elég, sőt az időnként Károlynak nyújtott katonai segítség az abszolutista kormányzatot gyöngítette a tartományokkal szemben.¹²

Jóval kedvezőbb volt a helyzet Károly aragóniai öröksége, Itália esetében. A Nápoly-szicíliai királyság jövedelmei komoly segítséget jelentettek

a császárnak. Az itt termelt gabona a Földközi tenger árucikkeinek egyik legkeresettebbike volt – és az erre kivetett adó komoly bevétel a spanyoloknak. Sónomopóliuma révén jelentős összeget hozott Milánó is.¹³ Csak-hogy Károly alatt az itáliai tartományok védelmi igénye is megnőtt, jelentősebben mint a bevételek. A török veszély miatt Szicília védelmére 10 gályából álló flottát, valamint szárazföldi spanyol katonaságot tartottak. Ezek és az egyéb kiadások fedezésére az évi adó fokozatosan növekedett, Károly uralkodása alatt 100 000 escudóról 175 000-re.¹⁴ De a birodalom egyéb részeit tekintve ez nem is nevezhető nagy emelkedésnek.

Nápoly a spanyol földön kívüli birtokok egyik leggazdagabbika volt. 1525–1529 között az észak-itáliai hadjáratokra 1 750 000 dukátot, 1530-ban a császár koronázására 300 000, 1534-ben 150 000, 1544-ben 175 000 és 1552-ben 500 000 dukátot vitt el innen Károly.¹⁵ (Ez utóbbi három alkalommal szintén Milánóba, illetve a németországi hadjáratokra.) A fenti összegek mellett természetesen el kellett tartani a helyi kormányzatot és hivatali apparátust. A Földközi-tengeri front egyik kulcs kérdése az Itália és Spanyolország közti tengeri út járhatósága volt. E téren döntő fontosságú tény volt, hogy Károlynak 1528-ban sikerült a maga oldalára állítania a génovai Andrea Doriát és flottáját, s ezzel az addig franciabarát Génovát is megnyernie. A flotta fenntartása óriási összegbe került. Andrea Doria gyakorlatilag ugyanolyan condottiere volt, mint sok más szárazföldi társa, és legalább annyira szerette a pénzt is. Hajóinak eltartása a nápolyi királyságra hárult. Azt lehet mondani, amennyit szenvedett Barletta, Otranto, Apulia, Calabria a kalózok fosztogatásaitól, legalább annyi kárt szenvedett a nápolyi partvidék Doria flottájának támogatásától és finanszírozásától. 1530-tól kezdve Károly kénytelen volt időnként pénzt küldeni Nápolyba, az ottani kiadásokra.¹⁶ Hét Peru jövedelme nem volna elég, hogy fedezze a császár lombardiai hadjárait – írta a génovai spanyol követ 1537-ben. 1536–38 között Spanyolországból több mint 1 millió dukátot kellett küldeni Lombardiába, míg ezidő alatt Milánóba csak 600 000 tellett ki.¹⁷ Ezek az elmentmondásos adatok jól jelzik a dinasztikus érdekek diktálta politikai rög-tönzések nyomán áttekinthetetlenül összekuszálódott pénzvviszonyokat. A rövid áttekintésből is látható, hogy Károly a szükséges pénzmennyiség legnagyobb részét Spanyolországból volt kénytelen biztosítani. Érdemes megnézni, hogyan és mennyire volt képes a kasztíliai és aragóniai államrendszer a feladatok ellátására.

Károly császárrá választása után hamarosan nyilvánvaló vált, hogy Spanyolország pénzügyi rendszere nem alkalmas a birodalmi méretű pénz-

ügyletek ellátására. 1522–1524 között Gattinara pénzügyi reformot hajtott végre. Ennek során központosította a hivatalokat, és az egészet az 1523-ban létrehozott Consejo de la Hacienda hatáskörébe helyezte. Károly bevételei főként az adókból, vámokból, rendkívüli adókból, államkötvényekből, valamint az egyházi és világi tulajdon utáni jövedelmekből származtak.

Az adók közül jelentős volt az alcabala, amely egyfajta forgalmi adót jelentett. Jelentősége abban állt, hogy ezt a társadalom minden osztályának fizetnie kellett, beleértve a nemességet is. A XVI. század elejétől kezdve ennek változó összege lassan általánnyá alakult át, és ettől kezdve encabezamiento néven ismert. Károly uralkodása alatt ennek összege alig emelkedett – mivel pedig az árak növekedtek, így tényleges értéke gyakorlatilag nem változott, sőt inkább csökkent.¹⁸ Jóval nagyobb bevételt biztosított a királynak egy másik adótípus, a sevicio. Ez eredetileg rendkívüli adóként létezett, később rendszeressé vált. Mivel ez csak a polgárságot és parasztokat terhelte, összege a XVI. század első felében csaknem megnégyesződött, az össz adókon belüli részesedése pedig 8 %-ról 19 %-ra nőtt. Világos a magyarázat: a korona és a nemesség összefogott, hogy az állami terhek viselését az említett két osztályra helyezze.¹⁹ Röviden az alábbi táblázatban foglalthatjuk össze Kasztília főbb adójövedelmeit.²⁰

	1516 körül		1553 körül	
	Teljes ^x összeg	Index	Teljes összeg	Index
Rendszeres jövedelmek (főleg encabezamiento)	380	100	500	132,8
Maestrazgos (a lovagrendek földbirtokainak jövedelmeiből származó haszonbérlet)	51	100	89	173,7
Servicio (ezt a nemesség szavazta meg a coresben)	37	100	136	370
Az egész	468	100	725	155

^xAz összeg ...millió maravediben értendő

Ez a táblázat nem tartalmazza Kasztília több fontos bevételi forrását. Jelentős jövedelme származott a királynak az egyház megadóztatásából (a már említett lovagrendek haszonbérletein túl). A papságra kivetett adó volt a subsidio, de ennek nagysága – bár jelentős – eltörpült a cruzada mellett. Ez utóbbit eredetileg a pápa részére szedték, a török elleni háború költségeire, de azután – szintén a hitetlenek elleni harc céljára – a pápa átengedte a királynak.

A király óriási összegű jövedelmet élvezett egy speciális kasztíliai intézmény, a Mesta megadóztatása révén. A Mesta a juhtenyésztő birtokosokat tömörítő érdekvédelmi szerv volt, amely a királyságtól jelentős kiváltásokat kapott. Nagy szerepe volt a spanyol mezőgazdaság tönkretételében, mert a transzhumánus állattartás preferálása miatt a földművelés tönkrement. (A Mesta volt az oka annak is, hogy a spanyol erdőségek jelentős részét kipusztították, ami egyrészt fokozta az ibériai félsziget szárazságát, másrészt lehetetlenné tette a hazai hajógyártást.²¹) A Mesta által fizetett adók – sevicio y montazgo, alcabala de yerbas – Károly uralkodása alatt az alábbi mértékben nőttek.

1513	5 718 277 maravedi
1517	6 311 640 maravedi
1520	7 213 373 maravedi
1526	8 079 250 maravedi
1535	8 500 000 maravedi
1539	9 370 000 maravedi
1543	10 391 000 maravedi
1552	16 205 000 maravedi ²²

Itt jegyezzük meg, hogy óriási jövedelmei ellenére a Mesta sem bírta ezt a nagymértékű adóztatást, ráadásul gyakran nagyszögű kölcsönöket adott a királynak és hatalmas pénzekért bérelt területeket a koronától. Az 1550-es évek vége felé a Mesta hanyatlani kezdett, csökkent a juhállomány.²³

A kasztíliai királyi jövedelmek fontos tételét adta az amerikai gyarmatokról származó nemesfém. De Károly idején ez korántsem volt olyan nagymértékű, hogy ezzel minden gondját egycsapásra megoldhatta volna. A XVI. század elején a Karib tenger szigeteinek meghódítása hozott valamennyi aranyat, de mivel itt komolyabb kitermelés nem folyt, hamar elfogyott. Mexikó meghódítása az 1520-as években ismét föllendíthette volna a korona bevételeit, de a comuneros fölkelésről érkező bizonytalan hírek miatt a szállítmányok elmaradtak. Peru meghódítása az 1530-as években jelentősen megnövelte Károly jövedelmét, de igazában az 1545-ben fölfedezett

Cerro Rico (Potosi mellett) gazdag ezüst bányája, illetve az 1560-as években bevezetett amalgamozási eljárás az, amely végül is a fantasztikus mennyiségű nemesfémot eredményezte és Kasztíliaába juttatta. A nemesfém kitermelés fokozódása együtt járt az arány változásával – az arany lassan visszaszorult és helyére belépett az ezüst. Az 1503–1540 közötti időt az Antillák aranyának felhasználása jellemzi, 1540–60 között az arany és ezüst értékben kiegyensúlyozódott, 1560–1630 között pedig az ezüst túlsúlyáról beszélhetünk.²⁴

A nemesfém összegét jól érzékelteti az alábbi táblázat, amely a szállított mennyiség értékét angol fontban adja meg.

1516 – 20	571 090		arany
1521 – 25	77 148	97 %	arany
1526 – 30	597 100	3 %	ezüst
1531 – 35	948 900	12,5 %	arany
1536 – 40	2 234 700	87,5 %	ezüst
1541 – 45	2 848 600	15 %	arany
1546 – 50	3 167 600	85 %	ezüst
1551 – 55	5 672 600		

És összehasonlításként íme egy adat II. Fülöp idejéből:

1591 – 95   20 231 000   és ebből az arany mennyisége kevesebb, mint 2 %.²⁵

Károly kincstárát gyarapították a kikötői bevételek, és komoly jövedelem származott a különböző tisztségek és hivatalok, címek és jogok eladásából. Külön ágazatot alkottak az állami kötvények, amelyek révén a nemesek az államnak kölcsönt adtak, és ezt a korona bizonyos kamattal fizette vissza. Azt mondhatjuk, hogy Károlynak kb. 1 millió dukát fölötti bevétele volt Kasztíliaából. Ennek kb. 1/5-e került ki a gyarmatokról, a többi főleg az adókból. A király arra törekedett, hogy a cortes befolyása alá tartozó adók mellett mindinkább fokozza azon rendkívüli adók beszedését, amelyek függetlenek a cortestől. Volt oka rá, hogy igyekezzen függetleníteni magát. Két konkrét esetről tudnak, amikor éppen Magyarország érdekében, a Duna menti fronton történő török elleni védekezésre kért pénzt, 1527-ben és 1538-ban, de a nemesek mindkét esetben megtagadták. Nem kívánták, hogy a spanyol király – pusztán dinasztikus érdekből – oly távoli területen hadakozzék.²⁶

Károly uralkodása alatt a kormány bevétele az adókból mintegy ötven százalékkal nőtt. Igaz, ezidő alatt az árak megduplázódtak. A XVI. század első felének spanyol Habsburg abszolutizmusa jövátelhetetlen hibát kö-

vetett el, amikor egy család dinasztikus érdekeinek biztosítása érdekében csak arra törekedett, hogy az országból – bármi áron, minél nagyobb jövedelmet sajtoljon ki. A polgárság erejét a comuneros fölkelés után megtörte és kiszolgáltatotta őket a nemességnek. A paraszti árutermelés útját a Mesta és a latifundiumok, hitbizományok kiváltságainak növelésével zúzta szét. Ugyanakkor nem tudta leküzdeni a tartományok széthúzó erejét, a regionalizmust. Vagyis ez az abszolutizmus már kialakulása idején közreműködött annak a társadalmi-gazdasági alaphoz az elpusztításában, amelyen kialakulhatott volna egy egységes politikai képződmény; ezzel megnehezítette a nemzeti egység és a belső piac létrejöttének feltételeit. Amíg a francia vagy angol abszolutizmus segítette a kereskedelmi tőke felhalmozódását, addig a spanyol állam sorozatosan csődbe döntötte saját és külföldi hitelezőit.²⁷

A comuneros fölkelés azért tört ki, mert a városok követelték, hogy az ország bevételeit ne használják föl idegen tartományokban, hogy Károly ne hagyja el az országot, hogy külföldiek gazdasági és politikai tisztséget ne tölthessenek be. Eleinte a cortesek belől a nemesek is támogatták őket, de később elfordultak tőlük. A fölkelés leverése a spanyol városfejlődés végét is jelentette. Privilegiumaikat megnyirbálták, óriási adókkal sújtották őket. De a városok fejlődése nélkül is nehéz helyzetbe jutott. Az elszegényedett parasztság nem tudott annyit termelni, hogy számottevő mennyiségű termék fölöslegként jelenhetett volna meg a piacon. Ennek hiányában a parasztság a város ipari termékeit sem volt képes megvásárolni. Többek között a belső kereslet hiánya miatt maradtak fejletlenek a kasztíliai városok. Iparuk elmaradt, versenyképtelenné vált.

A kereskedelemre az első csapást a kormányzat a zsidók 1492-es és a mórok 1502-es kiűzetésével mérte. Majd Károly alatt az állami bevételek fokozása érdekében válogatás nélkül súlyos adókat vetettek ki az exportra, bizonyos, fontos termékek pedig kiviteli tilalom alá estek (ló, fegyver, gabona, stb.). Ezzel szemben az importot szabadon engedték be az országba. Ez a fordított merkantilizmus hamarosan végleg tönkretette a kezdetleges spanyol iparfejlődést. De voltak alapvető szemléleti problémák is. A nemesek dologkerülő, a munkát megvető szemléletét 1530-ban a kormányzat hivatalos szintre emelte azzal, hogy megtiltotta a királyi tisztviselők részvételét mindenféle kereskedésben, mert ez szolgai tevékenység (oficio vil), amely egy nemes urat saját osztályából kirekeszt.²⁸

Károly uralmi rendszere nemcsak hátráltatta a kereskedelem fejlődését, de a már meglévő, fejlett katalán gazdaságot is hagyta tönkremenni. A XV. század végén, a XVI. század elején még Velencével és Genovával konkuráltak a katalán kereskedők. Mivel Károly idején semmiféle támogatást

nem kaptak, lassan háttérbe szorultak. Igaz, találkozunk még barcelonai kereskedőkkel Otrantóban, Palermóban, akik gabonát vesznek, Trapaniban sőt, Nápolyban és Messinában selymet. De a velenceiek, genovaiak, raguzaiak nagyobb tőkeerejük, jobb hajóik révén már uralták a piacot. És a nápolyiak is szívesebben kötöttek velük üzletet, *mert cserébe olyan ipari késztermékekkel látták el őket, amit a katalán kézműipar nem tudott nyújtani.*²⁹ Ha mindehhez hozzávesszük a már említett kiviteli vámokat, amelyek járulékos költségként jelentkeztek, és a hazai belső piac hiányát, akkor érthetjük meg igazán a spanyol abszolutizmus okozta károkat. Végül objektív okként meg kell említeni a török szolgálatba szegődött kalóz flottát, Hajredin vezetésével, amely a Földközi-tenger nyugati medencéjét állandón nyugtalanította, a hajókat elfogta és a partvidéket végig fosztogatta.

Utolsó helyen szólunk a károlyi politika kapcsán sokszor abszolútizált külföldi bankházak szerepéről. Nem azért, mintha jelentőségében is utolsó lett volna, de így talán jobban átlátható helyük a birodalmi pénzügyekben. A Habsburg család régi jó ismerősei voltak a Fuggerek. Már I. Miksa idején szoros szálak kapcsolták össze az uralkodót a bankárcsaláddal. Károly császárrá koronázása csak tovább mélyítette ezt a kapcsolatot, hiszen megválasztása több mint 850 000 aranyforintba került, amelyből 543 000-t a Fuggerek, 143 000-t a Welserek és 165 000-t a genovai és firenzei bankárok adtak.³⁰ Ezen fölül is gyakran fordult hozzájuk a császár. Az adósság fejében 1524-től kezükre adja Spanyolországban a három egyházi lovagrend birtokait és járadékait, de részesültek az adókból (a servicióból és a cruzadából) is. Mivel a kölcsönzött összegért 14 % kamatot számoltak föl, a végösszeg nemhogy fogyott volna, de nőttön nőtt.³¹ Az 1550-es években már Fugger kézen voltak a híres guadalcanali ezüst- és az almadénai higanybányák.³² Nagy gyakorlatuk, jól kiépített üzleti rendszerük révén ügyesen használták ki a spanyol gazdasági életben a zsidók és mórak kiűzése után támadt űrt.

A Fuggerekkel szinte egyidőben kezdődött Károly kapcsolata a másik délnémet bankár családdal, a Welserekkel. Kölcsöneik nagyságát és arányát a többi bankházhoz képest nagyjából jelzi a császárválasztás összegéből való részesedésük. Károly törlesztésként amerikai gyarmatait, főleg Venezuelát adta kezükre. 1528-ban Andrea Doria átpártolása a genovai bankházak támogatását is biztosította. Az 1530-as évektől – különösen az itáliai ügyekben –, gyakran találkozhatunk a Pallavicini, Spinola, Grimaldi bankházak nevével. De Spanyolországban is ott találjuk képviselőket a nagyobb városokban, az udvarban és a kikötőkben. Ők is részesednek a kasztíliai ko-

rona bevételeiből (a maradékból). Az ő állandó támogatásuk nélkül nehéz lett volna elképzelni Andrea Doria flottamozdulatait és hadjáratait. Ez egyúttal arra is rávilágít, hogy adott esetben nem egyszerűen csak a császár tettségén múltott, hogy Magyarországon vagy éppen Észak-Afrikában indít-e támadást a török ellen. Az aragóni, nápolyi és genovai érdekek gyakran erősebbeknek bizonyultak, mint Károly családi érdekektől vezérelt szubjektív szándéka.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk: a bankházakkal való gyakori és kiterjedt pénzügyi kapcsolatok a császár pénzügyeiben nem voltak döntően meghatározók. Hatalmas vagyonuk ellenére önmagukban nem tudtak változtatni, vagy irányt szabni a milliókat fölemészítő hadjáratoknak, és végülis tönkrementek az erejüket meghaladó vállalkozásokban. Az össz császári költségvetésben a magáncégek nyújtotta hitelek csak egy töredéket alkottak – bár összegük nem volt elhanyagolható. Jelentőségük abban állt, hogy Károly állandó pénzzavarai közepette százezres nagyságrendű tételekkel segítettek áthidalni az államháztartás milliós bevételeinek rendszertelenségeit, vagy időszakos hiányait. Ennek igazolására szolgáljon például a következő adat: Károly halálakor Fülöp mintegy 20 millió dukát adósságot örökölt. Ebből a Fuggerek részesedése kb. 2 millió dukát volt.³³ (A külföldi bankházak szerepe a spanyol fejlődésben – éppen az ott begyűjtött és külföldre kivitt nagy összegek miatt – már sokkal fontosabbnak és mindenképpen negatívnak tekintendő.)

V. Károly birodalmának gazdasági tényezőt áttekintve megállapíthatjuk: az egyes területek sajátos gazdasági adottságait figyelmen kívül hagyva a Habsburg dinasztia sajátos politikai érdekeit vette alapul. A tartományok, országok politikai és pénzügyi fontossága jelentősen eltért egymástól, ezért hatalmi megfontolások szerint próbálta egyik terület bevételeit a másik javára felhasználni. A kezdeti többoldalú próbálkozások után, az 1530-as évekre a birodalom gazdasági terhei egyre inkább Spanyolországra hárultak, amely kénytelen volt finanszírozni egy olyan európai méretű külpolitikát, amely erejét meghaladta, és amelyhez az országnak szinte semmi érdeke sem fűződött.

V. Károly politikájának következménye az lett, hogy Spanyolország gazdasági bevételi forrásai jelentős mértékben külföldiek kezére kerültek, és az országon belül a fő teher Kasztília nehezedett. A legnagyobb teher azokra jutott, akik a legkevésbé bírták elviselni – a parasztságra és a polgárságra. Károly a hatalomtól ugyan megfosztotta a nemességet, de fő kiváltásait meghagyta, gyakorlatilag szövetséges volt velük (a parasztság és a

polgárság tönkretételében), s mindaddig számíthatott is rájuk, míg privilégiumaikat nem érintette. Ezáltal megfosztotta a spanyol abszolútizmust lehetséges anyagi bázisától és ezzel az abszolútizmus fejlődését eleve kudarcra ítélte. A központi hatalom lehetőségei korlátozottak révén nem tudta föl számolni a rendiség helyi, tartományi erejét (regionalismo). És végül a latin amerikai gyarmatok nemesfém mennyisége nem kapcsolódott be a spanyol gazdasági életbe, hanem szétszóródott Károly birodalmának külügyeire.

Mindezek együttesen az 1550-es évek teljes gazdasági csődjéhez vezettek. A csőd oka Károly fényűző udvartartásának, az állandó utazgatásnak és a dinasztikus külpolitika mérhetetlen költségeinek túlsúlya a bevételek korlátozott összegével szemben. A császári politika legfőbb vesztese Spanyolország, amely a kapitalista fejlődés lehetőségét áldozta föl a Habsburg dinasztia családi oltárán.

JEGYZETEK

1. Gunszt P.: V. Károly, Bp. 1976. p. 54.
2. Koenigsberger H. G.: The Habsburgs and Europe 1516–1660. London, 1971. p. 7.
3. uo. p. 9.
4. Pidal Ramón Menéndez; Formación del fundamental pensamiento político de Carlos V. Paris, 1959. in: Charles-Quint et son temps p. 2. „...que no cesen de la conquista de Africa e de pugar por la fé contra los infideles.”
5. uo. p. 2. „Mandamos al dicho ilustrísimo Principe nuestro nieto muy estrechamente que siempre sea grande colador e ensalzador de nuestra santa fé católica, ayude defienda e favorezca la Iglesia de Dios e ne cuanto buenamente pudiere trabaja en hacer guerra a los moros.”
6. Koenigsberger: i. m. p. 10.
7. Kluckholm A.: Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. 1893. Gotha, p. 197.
8. Koenigsberger: i. m. p. 16.
9. Erről bővebben lásd: Lynch J.: Spain under the Habsburgs. Empire and absolutism. Oxford, 1964. pp. 38–39.
10. u. o. pp. 78–79.
11. u. o. p. 53.
12. v. ö. Makkai L.: Az abszolútizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. Történelmi Szemle, 1960. pp. 193–223.
13. Brandi C.: Charles-Quint et son temps. Paris, 1951. p. 461.
14. Koenigsberger: i. m. p. 49.
15. u. o. pp. 49–50.
16. u. o. p. 50.
17. u. o. p. 55. A szerző megjegyzi, hogy 1551–1556 között Milanó fenntartása több mint 2 millió dukátba került.
18. Az árforradalom Spanyolországban 1501–1550 között igen mérsékeltén érvényesült, a század közepétől felgyorsult és II. Fülöp uralkodása alatt érte el csúcspont-

- ját, amikor is mind az árak, mind a munkabérek a többszörösükre emelkedtek, végleg tönkretéve ezzel a spanyol gazdasági életet.
v. ö. Hamilton E. J.: *American Treasure and the Price Revolution in Spain*. Cambridge, Mass. 1934.
19. Koenigsberger: i. m. pp. 37–38.
  20. u. o. p. 38. A szerző adatait Carande: *Carlos V y sus banqueros*. Madrid, 1944–1949. 1–3. c. munkájából vette, amely mindmáig alapvető fontosságú mű a kor spanyol gazdaságtörténetére.
  21. Wittman T.: A spanyol abszolutizmus néhány vonása. *Acta Historica*: XV. Szeged, 1964.
  22. u. o. p. 22. A mestára vonatkozó irodalom mindmáig legjelentősebb műve: Klein J.: *The Mesta. A study of Spanish economic history 1273–1836*. Cambridge, Mass, 1920.
  23. Wittman: i. m. p. 22.
  24. Wittman: *Latin Amerika története*. Bp. 1971. p. 92.
  25. Valamennyi adat Trevor Davies R.: *The Golden Century of Spain. 1501–1621*. London, 1961. pp. 299–300.
  26. Lapeyre H.: *Charles-Quint*. Paris, 1971. p. 72. v. ö. Lynch: i. m. p. 45.
  27. Wittman: A spanyol abszolutizmus néhány vonása. p. 24.
  28. Trevor Davies: i. m. p. 75.
  29. Koenigsberger: i. m. p. 22. A vonatkozó részt Braudel F.: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris, 1949. című könyvéből vette.
  30. Trevor Davies: i. m. p. 76.
  31. u. o.
  32. Koenigsberger: i. m. p. 23. v. ö. Pölnitz G. v.: *Die Fugger*. Tübingen, 1970. uő.: *Jakob Fugger*. Tübingen, 1949; 1951.
  33. Trevor Davies: i. m. p. 77.

SOMLYÓI TÓTH TIBOR:

AUGUSTINUS TÖRTÉNETSZEMLÉLETE

Hippo püspökének, Augustinusnak (354–430) világképe sajátos ketősségen nyugodott: „görögül” gondolkozott és „latinul” írt. Görögül gondolkozott: ugyanis csak a görög filozófia törekedett világmagyarázatra. Ennek a világmagyarázatnak poláris pontjait a világ és a lélek jelentették. A lélek a szellemmel, az értelemmel, a „nusz”-szal azonos, a „kozmosz nétoszhoz” tartozik, míg a test a mikrokozmosz, mely a makrokozmosz részét alkotja.

E polaritás két redukciós lehetőséget kínált: 1. logikai redukciót: minden magyarázat alapjául a szellemet s a gondolkodást kell megtenni, vagy 2. a kozmikus redukciót: a világon inneni jelenséget kell a magyarázat alapjául venni.

Az első lehetőséget választja a platonizmus, ujplatonizmus, arisztotelizmus; a másodikat a sztoicizmus, szkepticizmus, empirizmus. A keresztény teológia lehetőségeit azonban kizárólag ezekből nem lehet levezetni, mivel a zsidó gondolkodáshoz kapcsolódik, és befolyásolja annak lineáris történelemszemlélete. Így történelemszemlélet helyett tulajdonképpen történelemteológiát alakít ki.

A keresztény történelemteológia az eszkhatonra, a végítéletre néz, s az egyház jelenéből – mely Krisztus két eljövetele közötti idő – tékint vissza a teremtésig. Eszerint alakítja át a görög kozmikus gondolkodásmódot. A kozmosz fogalom új tartalmat kap, amennyiben jelentése a keresztény szerzőknél – így Augustinusnál, Orosiusnál, Salvianusnál és Rogerius Bacon: *Respublica fidelium*-ában is azonos lesz a „ktiszisz”-szel, a „teremtéssel”. A kozmikus szemlélet lehetőségeit visszavezeti a teremtésteológia lehetőségeire, a görög gondolkodásmód „topikus”, térszerű szemléletét, feloldja, s helyére az idő szempontját állítja. A teremtmény határa az idő. Ez a határ azt is jelenti, hogy az idő megismerését is határolja, illetve meghatározza. A görög filozófiában az időnek semmilyen, vagy negatív szerepe volt – főként a szellemi világban. A görög „kozmosz” magába foglalta az embereket és isteneket, a szellemi közvetítő lényeket, – így végső meghatározottságává vált minden létezőnek.

A keresztény teológiában az idő-tér a „diasztéma”, melybe Isten *nem* tartozik bele, de beletartozik minden teremtetett valóság. Isten idő- és világ-feleltetése azonban nem jelenti a világtól való idegenségét. Sőt, Isten állandóan tevékenykedik a világban, szuverén módon: idő és tér által nem korlátozva.

A kozmosz és a teremtés fogalmainak *azonosítása* tette lehetővé, hogy a teremtés idődimenzióba kerüljön, az idődimenzióba került teremtetést pedig történelemként lehetett *szemlélni*. Így kerültek el a teológusok, hogy a teológiát vezessék vissza a filozófia világmagyarázati lehetőségeire, sőt, megfordítva történt: a filozófiát vezették vissza a teológia lehetőségeire.

A két város kettős értékrendje

Augustinus főműve, a *De civitate Dei*, közvetlen célján – hogy t. i. a keresztény igazságot megvédje a pogány vádakkal szemben – messze túl-nő. Sőt, meghaladja az egyes keresztény eretnkségekkel folytatott polémiák kereteit is. Egyszerre akar kimerevített kozmikus állóképet nyújtani és választ adni az individuum ontológiai kérdéseire. A két város, Babylon és Jeruzsálem allegoriko-szimbolikus értelmezése a II.–III. századi alexandriai filozófiai iskolák tradíciójához, logosz-képéhez kapcsolódik. A zsidó hagyomány és a neoplatonikus gondolkodási formák ötvözete alakítja Philon „város”-fogalmának ószövetségi, zsoltáros tartalmát. Augustinus Philon filozofikus örökségének analógiájára építi fel a történelemben kialakult *két város* perszonális vonatkozásait.

„A kétféle szeretet két várost alkotott: földit, – amely az Isten megvetéséig emelkedő önszeretet, s égít, – amely az önmegvetésig haladó Isten iránti szeretet.”¹ A szakirodalom, a katolikus és a protestáns civitás analízátorok az augusztinusi civitás jelentését mindmáig nem tudták egyértelműen meghatározni.² Ugyanakkor tartalmilag, metafizikai különbözőségük alapján mégis elkülöníthetők egymástól. Mindkét civitas létének alapja a szeretet, amely értékítélet és annak megfelelő magatartást fejez ki, de tartalmában és *irányában* ellentétes. „*Isten városát*” az alkotó szeretet a legfőbb jónak és a legfőbb értéknek ismeri el, ahol az Isten az úr és akarata mindenek fölött való. Az Ő szolgálatában, a neki való engedelmességben látja boldogságának forrását. Ebből az értékítéletből következik magatartása is: az Isten városa az Úrral dicsekszik, Isten a legfőbb dicsősége. A jó lelkiismeret – conscientia – tanúskodik mellette. Ebben a városban ugyanúgy vannak

előjárók és alattvalók, mint az evilági városban: a *civitas terrena* világában. Ám a civitas Dei polgárainak viszonyát a kölcsönös szeretet határozza meg, amely az előjárók részéről gondoskodásban, az alattvalók részéről az engedelmisségben nyilvánul meg. Erős, de ereje nem önmagában, hanem Istenben van. A kegyesség, a pietas szelleme hatja át, és ennek jutalmául azt várja, hogy – az emberek és angyalok között egyaránt – Isten kegyelme legyen jelen mindenben.

A „földi város”, melyet Ágoston a „Sátán”, illetve a „halál” városának is nevezett, másfajta értékítéleten, másfajta szereteten nyugszik – és ennek következtében magatartása is más. Nem Istent tekinti a legfőbb jónak, és nem Isten szolgálatában látja boldogsága forrását, hanem önmagát, *saját akaratának kielégítését* keresi, *függetlenedve Istentől*.

A „földi város” önmagával dicsekszik s az embereknel keresi dicsőségét. Kevély és bölcsességében elbizakodott. Az erőt szereti nagyságaiban és vágya – a nemzeteken, leigázott birodalmakon való – uralkodás.

A két város eredete

A civitas fogalmát Ágoston többször is meghatározza, illetve az egyértelműbb meghatározásra törekszik. (Ld. De civitate Dei V. 18, XI. 1, XIV. 3, XVIII. 20, XIX. 17, XX. 9, XXI. 11, stb.) E fogalom értelmezése mégis Ágoston óta vitatott. Egyértelműnek csak azt tekinthetjük, hogy a *veritas* (igazság) polgárait a cor inquietum állapotában (nyughatatlan szív, – Ágoston terminológiájában: a bűn állapota) is Isten tisztelete hatja át, míg a *vanitas* (hívság, önkeresés) szellemében élők az Istent megvetők táborába tartoznak.

A civitas fogalmát már csak azért sem lehet egyetlen egy földi – történelmileg létező – várossal, vagy állammal azonosítani, mert lakói az angyalok és az emberek együtteséből tevődnek össze, akik az igaz és a nem igaz megkülönböztetésére alkalmas értelemmel, és a jó és a rossz közötti választásra képes szabadakaratukkal rendelkeznek. „Isten városának” Ágoston gondolkodásában nyilvánvalóan Isten *akarata* az egész teremtés *célja* mutatkozik, s mindkettőt a teremtmények valósítják meg. A civitas terrena eredete nem Isten közvetlen akaratában gyökerezik, csupán következménye annak, hogy teremtményeinek szabadakaratot adott. Igazolja ezt, hogy a két város tagjai a teremtésben nem kaptak kétféle természetet, melyek egyike a mennyei, másika pedig a földi városba való tartozásra képesítene, hanem

csak egyetlen, Isten képére és hasonlatosságára megformált természetet, amely Istenre irányul, s csak benne található meg boldogságát — ámbár szabadsága következtében arra is képes, hogy Istentől elforduljon és elveszítse a boldogságot.

A teremtmények két csoportja — az angyalok és az emberek — a két város között más-más módon választanak. Az angyalok egyenként döntöttek és döntésük azonnal két, véglegesült egymástól elválasztott táborra osztotta őket. Az emberi nem Ádámban alkotott egysége merőben más helyzetet teremtett. Az első ember esetében ugyanis a szabadakaratból származó, az angyalokéhoz hasonló bűn nem hozott létre egy tökéletes civitas Diabolit, — ahogy ez az Istennel szembeforduló angyalok esetében történt —, viszont „az igaznak teremtett ember önként elromolván és elkárhózáván, romlott és kárhozott ivadékokat nemzett”.

Gyökerében megromlott és ennek következtében a biológiai és a vég nélküli halál továbbadójává vált, csupán azokat véve ki ez alól, akiket Isten kegyelme megszabadít és így örökségébe fogadtatnak. Isten városa az emberek között — szemben az angyalokból állóval — nem csupán a szabadakarat döntésén nyugszik; Isten részéről teremtő tevékenységet is feltételez, amely nélkül az ember csupán szabadakaratának erejéből nem volna képes e város polgárává lenni. „Minden szubsztancia a maga okát Isten teremtő hatalmából bírja, amely sohasem szünetel; minden effektív energia a hajtóerejét állandóan Istentől kapja.”⁴ Isten ugyan befejezte a világ teremtését, de annak irányítását és felügyeletét nem. Augusztinus véleménye szerint kétféle gondviselés létezik: a *naturális*, amely a világegyetem rendjére s a vegetatív életre vonatkozik, valamint az *akarati*, amely a belső világban élő, besugározottat irányító elveket működteti.⁵

Tovább bonyolítja mind ezt Ágostonnak az az elgondolása, hogy a megszabadító tevékenységet, a kegyelmet Isten nem mindenkinek, hanem csak az általa kiválasztottnak tartja fenn, jóllehet arra, mindannyian érdemtelenek vagyunk és kivétel nélkül képtelenné lettünk arra, hogy saját erőnkől az égi város polgárai legyünk.

A két probléma — vagyis az Isten megszabadító belenyúlása az emberek életébe, és az, hogy ezt a megszabadítást Ő az emberi döntéstől, magatartástól függetlenül, szuverén akarata szerint végzi (ti., hogy egyeseket kiválaszt, míg másokat elkárhoztat), Ágoston legsúlyosabb történelmi talánya. A *De civitate Dei*-ben a Szent Páltól örökölt gond megoldására a „Doctor Gratiae”, a diszkrimináló Isten fogalmát kínálja fel, amellyel végső következtetésként megkérdőjelezhető a bűnbeesés után az ember szabadakarata.

Ezt a fonalat maga Ágoston sem meri végigvezetni, mert a személyes felelősséget nem akarja kiiktatni, és így ebben a kérdésben ellentmondást ellentmondásra halmoz.

Ellentmondás tapasztalható akkor is, amikor egyrészt azt állítja, hogy a bűnbeesett emberiség képtelen Isten segítségével Istenhez, Isten városába eljutni, és hogy ez a segítség *Krisztusban adatott meg*, nélküle senki sem lehetne részese ennek a városnak, ugyanakkor viszont egy másik helyen Jézus szerepét abban jelöli meg, hogy *lerövidítette* az emberiség számára az Isten városába vezető utat. Megengedi tehát, hogy lehetséges lett volna az odajutás megváltás nélkül is, csak nehezebb és hosszabb úton történő erőki-fejtéssel – ami persze nem teszi érvénytelenné, hogy a hosszabb úton történő odatalálást is Isten segítségével gondolja el.

A két közösség tagjai

A két közösség tagjai angyalok és emberek. Az angyalok alkotta két közösség különválasztott, keveretlen: nem halandó, nem fejlődik, hanem véglegesült, test nélküli szellemi lényekből áll – tehát láthatatlan.

A civitas-hoz emberek is tartoznak, akiknek egyik fele a jelenben halandóként zárandokol a földön, másik fele azokból áll, „akik meghaltak és a lélek rejtélyes hajlékaiban nyugszanak”.⁶ Ha ezt lefordítjuk az ágostoni poézis nyelvéről, akkor úgy fogalmazhatjuk meg, hogy látható az embereknek az a csoportja, amely a mindenkori történelemben él, emberekben áll fenn – és még a halálon innen, vándorút van: változó, fejlődő, s halad a véglegesülés, a beteljesülés felé. Láthatatlan viszont az angyalok véglegesült táborán kívül az elhunytaknak vagy ide, vagy oda tartozó része.

Isten városának és a Sátán – Diabolus – *látható* városának van egy formailag is meghatározott, Ágoston számára az egész történelemben megnyilvánuló fonala. Csírájában megtalálható az emberi történelem kezdetekor, kibontakozása Ádám gyermekeiben kezdődik, akik közül Káin a „földi várost”, Seth pedig Isten városát képviseli. Seth leszármazottja Ábrahám, Ábrahám pedig a zsidó nép – az Ószövetség népének – ősatya, amelyből Jézus is született.

Isten látható városa – Ádamtól Krisztusig – vérségi kapcsolaton nyugszik, Krisztus után pedig az Egyházhoz való *formális* odatartozás alapján áll. Ez az Ágoston számára nyilvánvaló megkülönböztetheetőség nem jelent olyan értelmű kettéválasztottságot, amilyen a két véglegesült város között

van. A két város látható részét alkotó tagjai időben egyetlen földgolyón élnek, egymással szoros érintkezésben vannak. Az étellel járó események igen változatos kapcsolatrendszert alakítanak ki közöttük. Sőt, – bár Ágoston megvonja Isten és a Sátán városának látható választóvonalát – úgy gondolja, hogy a keveredés a két határvonalon *Belül is* megtalálható. Ez a cezura inkább csak jelzi, mint kizárólagosan tartalmazza az egyik, vagy a másik város tagjait.

Sem az Ószövetség népéhez, sem az Egyházhoz nem elég valakinek formálisan odatartoznia, hogy Isten városához számláltassék, hanem meg kell felelnie a magatartásbeli követelményeknek is. Sem az Ószövetség népéből, sem pedig az Egyházból nem tagja mindenki Isten városának, mert egyik sem mentes a bűntől. Ágoston hatása e kérdésben mindmáig érezhető.⁷ Viszont Ádámtól Krisztusig a vérségi vonalon kívül is voltak olyanok, akik *szellemileg*, magatartásuk alapján Isten városához tartoztak, és az Egyház megalapítása után is lehetnek olyanok, akik – önhibájukon kívül – még nem tudnak Krisztusról, nem tartoznak az Egyházhoz, de életük és magatartásuk alapján Isten városának tagjai. Amikor Ágoston megengedi, hogy Isten városa nem fedi teljesen az őt formailag képviselő alakulatot, az Egyházat, akkor azt is gondolja, hogy az ezen városhoz tartozók többsége mégiscsak a formailag is felismerhető alakulaton belül foglal helyet, míg a földi város tagjainak többsége kívülről. Feltételezi, hogy a kívüllevők közül azok tartoznak szellemileg Isten városához, akiknek a belüllevőkhöz hasonló ismeretanyag áll rendelkezésükre Istenről, Krisztusról – akaratáról, és a neki tetsző magatartásról, amelynek természetesen a megvalósítására is törekszenek. Arról, hogy ennek az információnak hogyan jutnak a birtokába, keveset szól, de sejteni enged, hogy a lelkiismeret hangja – mint Isten közvetlen megnyilatkozása – erre alkalmas eszköz. Isten városának nagysága, pontosabban tagjainak *száma* – Ágoston szerint – előre meghatározott: számuk az összes teremtetett angyal számával egyenlő, amelyből az emberek a bukott angyalok számával azonos nagyságrendűt tesznek ki.

Isten városának fejlődése

Augustinus számára az egész történelem magyarázatát a két város egymás melletti fejlődése, egymás elleni harca adja, amely Isten városának történeti és eszkatológikus, az idők végén bekövetkező győzelme felé halad, s ezért mint legfontosabbal, ezzel a fejlődéssel kell foglalkoznunk.

Ádám-tól kezdődően kibontakozó hatalmas tabló ez, melyen megjelenik egész létünk és jövődünk. A jól elválasztható erők logikus útja Krisztusban találkozik. Az emberiség történelmének centruma, rendező elve nem Ádám. Ő csupán a rendezendő anyagot, az ivadékát, az emberiséget szolgáltatja a monumentális műhöz, amely nem egyéb, mint Isten városának épülése az emberek között. – A történelem középpontja: Krisztus. Benne nyeri értelmét az előtte élt emberiség egész történelme, ugyanúgy, ahogyan benne rendeződnek az Őt követő történések is. *Krisztus adja az emberiség számára Isten városában a polgárjogot nyerhető ember prototípusát, a városba kerülés reménységét és útját.* A Szentírás vonalvezetése egyértelműen Krisztus középpont voltát revelálja Ágoston szerint. Úgy találja, hogy e vonal minden szakasza külön-külön és egészében is a Krisztusban beteljesedő esemény előkészítője, előrevetítése és része. Isten nemcsak a szaporodó emberiséget állítja fejlődési rendbe, de az eseményeket is – a logika eszközeiként – eszerint irányítja. Ez a logika már a teremtés kezdetekor belehelyezett csírájában a teremtet világba (rationes eminales) és ez bontakozik ki, lesz láthatóvá a történelem folyamán.

Isten városa tehát fejlődésben, kibontakozásban lévő organizáció – számszerűleg és minőségileg egyaránt. Számszerűleg a teremtés pillanatában egyetlen ember: Ádám jelenti mind a két várost, de az időben Ádám leszarmazottainak –, az emberiségnek megszámlálhatatlan sokaságával bővül ki.

Minőségileg a rossztól halad a jó felé. Bűne elkövetése után Ádám a rossznak hordozója, és első gyermeke: Kain, ennek a folytatója. „A bűn következtében az emberben előbb található a rossz, ahonnan kiindulnunk kell, de megállapodnunk nem szabad, azután pedig a jó, amit előrehaladva elérünk, és ahová eljutva, megmaradunk.”⁸ Kaint követi Ábel, majd Seth, s ezzel kezdetét veszi a jó fejlődése is történelmünkben. Ez a vonal a reménység, amely sok-sok lépcsőn át a remény és engedelmesség őszövétségi példájához, Ábrahámhoz vezet. Ábrahám személyében és ivadékaiban Isten további terveinek hivatalos letéteményese és szövetségese lesz; ezt a szövetséget Mózes által, az Ábrahám-tól származó egész néppel – Izraellel – is megpecsételi Isten.

Mózes-től kezdve Izrael egész története és a próféták jövődölései hármas célt szolgálnak. Szolgálják Izrael népének fejlesztését, jobbítását, szolgálják Krisztus eljövételének előkészítését, és végül előre megrajzolják Krisztusban és a személye által megtörténendőket. Az utolsó motívumot Ágoston különösen fontosnak véli. Már Mózes előtt is gondosan keresi az Őszövétségben azokat a személyeket, eseményeket és tanításokat, amelyekben Krisztus

jövetelének *értelmét* és a Krisztus által létrehozottakat elővételezni látja. Egyre tisztábban látja kirajzolódni a próféták jövődölésében Krisztus képét és szerepét, valamint Krisztus Egyházát, mint Isten városának történelmi csúcspontját. Ezt a vonalat Krisztus születése előtt a próféták hosszú, figyelmet fokozó és az eljövendőre irányító *hallgatása* zárja le.

A hallgatás drámaiságát Izrael külső és belső történelmi eseményei is a végsőkig feszítik. Kívülről nézve: Izraelre idegen elnyomás nehezedik, sor-sa az idegen uralkodók, a pogány megszállás alatt válságosra fordult. Belül pedig súlyosbodnak a nép bűnei. S ekkor, a feszültség csúcán születik meg „az Isten és ember egyedüli közbenjárója, az emberré lett *Krisztus Jézus*, hogy általa egy s ugyanazon hit minden választottat elvezessen Isten városába, Isten házába, Isten templomába.”⁹ Ez a ház, ez a templom pedig Krisztustól kezdődően az Egyház. Az Egyház a föltámadás után először Jeruzsálemben terjed, majd akkor, amikor Judeában és Samariában már többen hisznek, jut el más nemzetekhez is áldozatos hirdető munka által és üldözések között.

Ágoston a maga okát úgy tekinti, mint amelyben mindezeknek már megérett az első gyümölcse: a népek hisznek abban, aki az ő megváltásukért halt meg, s keresztényi szeretettel tisztelik a vértanúk vérért. Maguk a királyok is, akiknek törvényei miatt az Egyházat üldözték, felesküsznek arra a névre, melyet elődeik ki akartak irtani a Föld színéről, és a hamis isteneiket üldözik. Isten városa az Egyházban megkezdí győzelmét, s a győzelem a külső megpróbáltatások csillapodtával megerősödő belső egyenetlenkedések, az eretnkségek felett is érvényre fog jutni, mint az „istentelen város fejének, az Ördögnek nincsen engedélyezve, hogy felizgatván tulajdon eszközeit, Isten ezen világban létező városának bármit is ártson.”¹⁰

Isten városának, azaz az Egyháznak az üldözések utáni korszaka, amelyet Ágoston győzelemként könyvel el, híven tükrözi a IV. század történelmi felfogását az Egyház sorsáról. Hippó püspöke elképzelhetőnek tartja a népek és uralkodók Krisztushoz csatlakozását úgy, hogy az uralkodók maradnak, megtartják hatalmukat és élnek is vele, de e hatalommal többé nem az Egyházat, hanem a pogány vallásokat üldözik. Szorosan idetartozik, hogy a „romanitas”, mint politikai vallás az igazi religionak ellenképe, mert nem Istennél keresi a dicsőséget, hanem az evilági dolgokban. Sőt, Augustinus azt állítja, hogy az imperium Romanum és a keresztény Egyház között nincs lényeges összekötő kapocs.¹¹ Augustinus számára az imperium túl alacsony szintet jelent: a keresztény és a természetes rend összekeveredését.

Ezért megtagadta azt a birodalmi teológiát, amelyet tanítványa

Orosius, Eusebius nyomán még egyszer kiépített,¹² mivel az Augustinus szemében a keresztény talajon is ugyanolyan keresztény-ellenes volt, mint maga a pogány rómaiság. Róma a „demonicola civitas”, a „caput civitatis terrenae” Isten Egyházával ellenségesen áll szemben és tőle örökre el van választva.

Isten városa és az Egyház viszonya – az Egyház fogalma

Ágoston gondolatrendszerén belül Isten városa tágabb fogalom, mint az Egyház. A teremtés kezdetétől létező és az örökkévalóságon keresztül megmaradó, a történelmi időt meghaladó élet Isten városának sajátossága. Az Egyház Isten városának egy későbbi, utolsó fejlődési állomását jelenti, amely Krisztussal veszi kezdetét. Isten városa látható tagjaiban is *láthatatlan* összekötő kapocsként valósul meg. Az Egyház viszont láthatatlan kohézióján túl *látható* szervezettel is rendelkezik. Míg Isten városa angyalokból és emberekből áll, az Egyház tagjai kizárólag emberek. Az Egyház Isten városának tökéletesebb realizálódása, mint a Krisztus előtti és az Egyházon kívüli megvalósulási formák. Ugyanakkor kevésbé tökéletes az idők végezetével megvalósuló Isten városánál, mivel bűn, halál és szenvedés található benne. Ágoston szemében az Egyház Krisztus kegyelmének Isten segítségével történő közvetítője, az emberré lett Krisztus továbbélése a benne való hit és a keresztség által hozzákapcsolódó emberekben, akik Krisztus testét és tagjait alkotják. Minthogy Krisztus emberi lelkét teljesen áthatotta a Szentlélek, a benső létegyység alapján a test tagjainak is lelke a szeretetét bennük szétárasztó Szentlélek. *Az Egyház – így is fogalmazhatjuk – a hivek egysége Krisztussal a Szentlélekben.* Tényleges elterjedése és Krisztus rendelése alapján – lényeges tulajdonsága a katolicitás, az egyetemesség –, amelyet a pünkösdi nyelvsoda jelzett előre, „jelentvén a katolikus Egyház egységét minden nemzeten át, amely így minden nyelven beszélni fog.”

Az Egyház célja

Augustinus úgy látja, hogy az egész emberiséget egyetlen cél mozgatja, s ez alól az Egyház sem kivétel. Az emberek valamennyien boldogok akarnak lenni. Vannak, akik ezt kizárólag a földi életben, az abban megszerzhetőekben keresik. Megvalósulását a test és a lélek javaiban, a társas életben és a békességben látják. *Csak immanens céljuk van.* Mivel a *tapasztala-*

tok szerint a test javai esetlegesek, a lélek javai csak erőfeszítések árán érhetőek el, a társas élet a családtól az emberiségig a gyengeség, igazságtalanság, ellenségeskedés, hűtlenség következtében szenvedésekkel terhes, a béke pedig viszonylagos, s végül, mivel mindezeket a halál relativá teszi, az Egyház *a legfőbb jónak az örök életet, a legfőbb rossznak az örök halált tekinti.* A halál, amely lehet testi és lelki, értelmét a végítélet távlatában nyeri el. A lélek és Isten kapcsolatának megszakadása az első halál, s ez az utolsó ítéletben egy végleges, második halállá pecsételődik.¹³ Sehol sem lesz az embernek rosszabb dolga a halálban, mint ott, ahol a halál halál nélkül fog uralkodni.¹⁴ Éppen ezért az Isten városát kereső ember célja elsődlegesen transzcendens, az örök életnek, a mennyei Jeruzsálemnek, Isten véglegesült városának elérése és az ott található boldogság birtoklása, az abból való részesedés. S ez pedig már a Philonnál is megtalálható isteni erő, az isteni *logos*. Ez Isten után a legeggyetemesebb, ez az érzéki világban is megnyilatkozó isteni ész.¹⁵

Bár az emberi életnek földi, a születéstől a halálig terjedő szakaszáról az ágostoni szemlélet megkezdí a „siralomvölgy” képené kialakítását, ahol a valóságos boldogságnak nem is lehetséges igazi kifejlődése, mert csupán az örök élet reményéből táplálkozó, reménybeli boldogság az, amely radikálisan újat és egészet ad az embernek, mégsem tagadja, hogy a transzcendens cél mellett *immanens célja is van az Egyháznak.* Az Egyház tudja, hogy tagjainak a biológiai élet fenntartásához és harmóniájához szüksége van azokra a dolgokra is, amelyekre a csak földön boldoggá lenni akarók kizárólagosan törekzenek. Az ember, ha élni akar, nem nélkülözheti sem a test, sem a lélek javait, társaslény volta és egymásrautaltsága következtében nem szakadhat el az emberi társaságtól és igényli a földi békességet. Nem csak a transzcendenciának van értéke, az immanenciában is megtalálhatók értékek, még ha nem is végsők. Ezeknek az értékeknek *rendjük* van, amelynek csúcán a végső transzcendens érték áll. A keresztényeknek ezt a rendet tiszteletben kell tartaniok és szolgáljniok kell. Az immanens értékek áldásairól csak akkor *kell* – sőt, talán csak akkor szabad – lemondaniok, ha az a transzcendens renddel és értékkel szembekerül, vagy ha az ember transzcendens céljait veszélyezteti. A valódi értékek azok, amelyek bele tudnak illeszkedni az örökkévalóság távlatába.¹⁶

A keresztény élet a szép élet tudománya.¹⁷ Az Ágostoni szép élet azonban nem mentes ellentmondásoktól, különösen azért, mert az Isten képére megteremtett, szabadakarattal rendelkező ember és az eredeti bűn következtében Isten megszabadító kegyelme nélkül üdvözülni képtelen em-

ber ellentmondása jellemzi, és Ágoston a hangsúlyt az utóbbira teszi. Számára a transzcendens cél nem egyenlő azzal, hogy a szeretet *földi* magatartása által az ember eljut az idő világából az időtlen Szeretethez, a Szentháromság életébe. Szerinte az örök élet elnyeréséhez Isten segítségével (megváltás, megszabadítás, kegyelem) a legfontosabb; az ember magatartásának alakulása ennek függvényeként másodlagos, mivel az immanencia és transzcendencia között az eredeti bűn következtében támadt hasadékokat Isten segítségével nélkül nem képes betemetni. Ezért a földi élet siralomvölgy-jellegét, amely szintén az eredeti bűn következménye, enyhíthetőnek, de alapjában véve megváltoztathatatatlannak tartja.

Az Egyház társadalmi szerepe

Annak, amit Ágoston a keresztyény embernek az Egyház-társadalomban betöltött szerepéről mond, kulcsszava a *béke*. Ez az örökélet boldogságának és a múlandó létnek egyaránt alapja.

Mi ez a béke? A béke forrása a rend. „Krisztus békéje a részek rendezett mérsékletében áll. Az ész nélküli pára békéje: a kívánságok rendes nyugalma. Az eszes lények békéje: az ismeret és a cselekedetek rendes összhangja. A lélek és test közötti béke: a rendezett élet és a lelki üdvösség. A halandó ember és Isten közötti béke: az örök törvényeknek rendes engedelmsége a hitben. Az emberek közötti béke: a rendes egyetértés a parancsolásban és engedelmségben. A mennyei város békéje: a legrendesebb és legharmonikusabb egyesülés Istennel és egymásnak élvezése Istenben. Mindennek békéje: a rend nyugalma. A rend pedig az egynemű és különböző tárgyak saját helyeiken való rendszeres elhelyezése.”¹⁸

A béke két különböző formája közül az örök békére csak a transzcendens célú emberek, az Egyház törekszik; a földi békére kivétel nélkül mindenki. A földi béke optimális megteremtésére, belülről irányítva az embereket, a természeti rend lett volna hivatott, de az eredeti bűn következtében ez a belső erő nem elég hatékony. Ezt a belső irányítást pótolja a társadalmi rend. A társadalmi rend a bűn következménye: részben büntetés, amennyiben megszűnt az édeni állapot, ahol az ember csak Istennek volt alávetve s most, ebben a létformában az ember harcol a fölérendelődésért; részben pedig lehetőség arra, hogy a transzcendens célt el nem fogadók törekvéseinek korlátozására és szabályozására a földi békéhez szükséges jogot és a törvényeket rájuk kényszerítse.

A társadalmi rend szétválasztja az embereket; uralkodókra és szolgákra, parancsolókra és engedelmeskedőkre. Az *uralkodók* hatalma biztosítja a parancsok teljesítését. Eszköze a szembeszegülők kényszerítése – szankciók által. Ez a hatalom állhat az uralkodók önző érdekeinek szolgáltatásban, állhat egy – csak immanenciában gondolkozó – nagyobb embercsoportnak az élet szervezésére, a javak birtoklására irányuló közmegegyezésében, és irányulhat az emberek örök életének és az ennek alárendelt immanens érdekeknek biztosításában. A társadalmi renden belüli hatalom ez utóbbi felhasználására csak a transzcendens célt ismerő Isten városa, illetve az Egyház képes. A hatalomnak ez a formája mindenkinek csak használni akar és semmiképpen sem ártani. Ezen felül kötelességének tekinti azt is, hogy másokat a bűntől visszatartsa, és a bűnöst nevelő célzatból és mások visszarettentésére megbüntesse.

A társadalmi élet legkisebb egysége a *család*: az emberiségnek parancsolókra és engedelmeskedőkre osztottsága már itt is megtalálható. A családfő parancsol – és házanépe engedelmeskedik. A családnak ez a rendje biztosítja a házibékét. A családoknak a társadalmon belül tovább kell rendeződniük e megosztottság szerinti legnagyobb egységig, az államig. Az állam rendjét és békéjét az uralkodó törvényei biztosítják, s ezt a családfőnek is képviselnie kell a maga hatáskörén belül. Minden disszonancia büntetést von maga után. A családfő és az uralkodó pozíciója biztosítja a hatalmat és a formális tekintélyt; ezek pedig a célkitűzés érvényesítését, a parancs megvalósulásának fedezetét. A keresztény ember a hatalmat és a formális tekintélyt nem kívánhatja, viszont a családon vagy az államon belül *akarhatja*, hogy módja legyen az örökéletet biztosító parancsok megvalósítását fogantatni a hatalom és a formális tekintély nyújtotta eszközök segítségével, az alárendeltjei iránti köteles felelősség következtében. Ebben Ágoston szerint ez a szituáció nem jelent előnyös helyzetet a felelősségnek alárendeltjeivel szemben, sőt, a családfőnek – uralkodónak – többet kell szenvednie az uralkodás miatt, mint a szolgáknak a szolgaság következtében.

A társadalmi együttélés legalkalmasabb formája, Ágoston gondolkodásában a *köztársaság*. Ciceróra támaszkodik, aki szerint a köztársaság a nép társasága: „az igazság és a hasznosság közössége révén társuló emberek csoportja.”¹⁹ Am az ősi erkölcsök s az ideális férfiak hiányában a köztársaság valójában nem létezik.²⁰ A cicerói definícióból a következőket vezeti le: jog csak az igazság talaján lehetséges. Az igazság: mindenkinek megadni a magáét. Ennek első tényezője: Isten szolgálata. Mivel Isten ismerete és szolgálata parancsai teljesítése által az Egyházban van meg leginkább, ezért arra

a végkövetkeztetésre jut, hogy a köztársaság, azaz az állam cicerói kritériumának az Egyház felel meg leginkább. Megkockáztatjuk tehát azt az állítást, hogy Ágoston az Egyház és az Állam fogalma között megfelelést lát: az Egyház a legtökéletesebb állam. És így kap a nép ágostoni definíciója teljesebb távlatot.²¹

Ha azok a misztikus kategóriák – melyeket Ágoston közvetve P'nilontól vett át,²² nem is váltak a gondolkodás közkincsévé, mégis áttételesen a dialektikus gondolkodás fogalmi nyelvében mindmáig jelen vannak. Sőt Vico és Hegel fellépéséig az egyetemes történelmi gondolkodásra meghatározó hatást gyakoroltak.

Az ismeret = scientia és a bölcsesség = sapientia egymásravezetőköztetését a gondolkodás történetében elsőnek Ágoston fogalmazta meg. A bölcselő nevet az érdemli meg – mondja –, „aki képes összefoglalni valamennyi tudományban szertehintett elméleteket, s az okokat visszavezetni egy egyszerű egységre, amely egészen igaz és biztos”. Ő megkísérelte és e kísérlet a történeti gondolkodás legmagasabb rendű kísérleteinek egyikét jelentette: „Aeternum rerum cognitio intellectualis”.²³

JEGYZETEK

1. Sancti Aurelii Augustini: De civitate Dei. Lipsiae, 1877. XIV. l. 28. c.
2. Augustinus a Szentírást jelöli meg a nevezett kifejezés forrásának: „Quas civitates duas secundum scripturas nostras merito appellare possemus”. De civitate Dei, XIV. l. 1. c.
3. „Érezzük és tudjuk, hogy bármit cselekszünk, az a mi akaratunk közbejöttével történik”. De civitate Dei, V. l. 9. c.
4. S. A. Augustini: De Genesi ad litteram. CSEL 28. t. IX. e. 17.
5. uo. VIII. e. a.
6. S. A. Augustini: De civitate Dei. XII. l. 9. c.
7. Leo Baeck, a nagy zsidó teológus fejtegetéseiben is találkozunk hasonlóval. Baeck arra hivatkozik, hogy Izrael kiváltsága az emberiség jövőjét volt hivatva tudatosítani. „A hivatás tudatosságát mozdítja elő, de nem hirdeti semmiképpen az *üdv kizárólagosságát*. A zsidóságot megőrizte attól, hogy az egyedül üdvözítő egyház fogalmával vallási beszűkültségben éljen. Ott, ahol nem a hit, hanem a cselekedet vezet Istenhez, ahol a közösség a hozzátartozás lelki jeleként eszményt és feladatot nyújt gyermekeinek, ott a hit szövetségében juttatott hely nem biztosítja a lélek üdvösségét. Leo Baeck: Das Wesen des Judentums. Köln, 1960. 69.
8. S. A. Augustini: De civitate Dei. XV. l. 2. c.
9. U. o. XVIII. l. 47. c.
10. U. o. XVIII. l. 19. c.
11. Ezzel szemben Nagy Konstantin ideológusa, Eusebius az egyetlen keresztény im-

periumban látja a történelem célját. Szerinte az imperium és az Ecclesia nemcsak hogy lényegileg egybe vannak kötve, hanem abba az irányba fejlődnek, hogy azonosulhassanak. Eusebius Augustinustól eltérően – nem látott ellentétet a történelem folyamán a keresztény társadalom és az emberi societas között; u. i. a történelem inkább keresztény győzelemről beszél, és arról, hogy valamennyi társadalom egyetlen keresztény forma felé törekszik. Az említett győzelem abban áll, hogy a pogány politeista felfogás eltűnik a kereszténység nyomatékos jelenlétének hatására. Eusebius számára nagyon magas szintet jelentett az imperium: Isten országának földi megnyilvánulását.

F. E. Granz: „De civitate Dei” XV. 1. 2. c. I. Idée augustienne de la société chrétienne. *Revue des Etudes Augustiniennes*, 1957. 24. p.

12. P. Orosius: *Historia adversus paganos*. CSEL 5. t., Viennae, 1882.

13. S. A. Augustini: *De civitate Dei*. XIII. I. 2. c.

14. U. o. XIII. I. 11. c.

15. Philon: *De officium mundi*, é. n. 8., 9., 22., 23., 2. tc. p.

16. S. A. Augustini: *De civitate Dei*. X. I. 6. c.

17. S. A. Augustini: *Retractationes*. I. I. 3. c. 2. n.

18. S. A. Augustini: *De civitate Dei*. XIX. I. 13. c.

19. M. T. Cicero: *De republica Romana*. Lipsiae, 1906.

20. S. A. Augustini: *De civitate Dei*. II. I. 21. c.

21. U. o. XIX. I. 14. c.

22. H. Scholz: *Glaube und Unglaube in der Weltgeschichte*. Leipzig, 1911. 78. p.

23. S. A. Augustini: *De Trinitate*. CC 50. t. 50 a, XII. I. 15. c.

GUSTAV HENNYEY:

MAGYARORSZÁG SORSA KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT**Emlékiratok**

(Folytatás; I. részét I. Világtörténet 1980/1. számban)

A közlemény I. részét a Világtörténet 80/1. számában a 87–101. oldalon közöltük. A továbbiakban Hennyey a fegyverszüneti tárgyalásokról emlékezik meg, majd ismerteti Roosevelt elnök 1944. szeptemberében Otto főherceg útján Horthyhoz intézett üzenetét, amely üzenet azonban nem jutott el Magyarországra. Az üzenet lényege az lett volna, hogy amennyiben a magyar kormány feltétel nélkül kapitulál az USA és Nagy-Britannia előtt, de nem teszi ezt szovjet vonatkozásban, s ha fegyveres támogatást nyújt a nyugati hatalmaknak Ausztria felszabadításában, úgy – a szövetséges hatalmak teheráni és egyéb megállapodásaival ellentétben – Magyarország „megőrizheti helyét a nyugati világban”. – Hennyey úgy vélekedik, hogy a magyar kormány e feltételeknek csak abban az esetben tehetett volna eleget, ha a nyugati hatalmak légi úton katonai erőket juttattak volna Magyarországra, erre irányuló kérését azonban elutasították. A továbbiakban az emlékiratnak az 1944. október 14–16-i eseményekre vonatkozó részét közöljük.

Miniszterialis tanácskozás 1944. október 14-én

A miniszterelnök a két hitlernermet beállítottságú úr, Reményi-Schneller Lajos és Jurcsek Béla kivételével megbeszélésre hívta a minisztereket. Közölte velük, hogy a kormányzó október 15-én 10 óra 30-ra összehívja a Koronatanácsot, amelynek témája a fegyverszünet lesz; erről a kérdésről egy mélyreható tanácskozásra van szükség.

Mindenekelőtt a katonai helyzetet vitattuk meg, amelyről Nádas Lajos vezérezredes, a Vezérkar hadműveleti osztályának vezetője informált bennünket. A vezérkari főnök, Vörös János vezérezredes nem tartózkodott Budapesten. A helyzet katasztrófális volt.

Jóllehet, a kormányzó álláspontjával a fegyverszünet megkötését illetően egyetértettünk, két kérdést tisztázni kellett; a miniszterelnök biztosította a parlamentet, hogy megkérdezése nélkül fegyverszünet kötésére nem kerül sor, és ugyanez a kötelezettség állt fenn a német teljhatalmú megbízottal szemben is. Az utóbbi kérdés megoldása egyszerű volt, mert a kormányzó már néhány nappal előbb közölte, hogy fegyverszünet esetén Veessenmayert személyesen fogja erről erről tájékoztatni. Október 13-án délután a kormányzó megbízott, közöljem a megbízottal, hogy október 15-én tizenkét órára magához kéreti. Veessenmayer, amikor beszéltem vele, közvetítemmel véletlenül ugyanerre az időpontra kért audienciát.

Ami a parlament értesítését illeti, felfogásunk az volt, hogy ennek meg kell történnie. Ha pedig a kormányzó ezzel nem értene egyet, úgy a kormány lemond, de a kormányzó kívánságára az új megbízatást elfogadja. A továbbiakban a miniszterelnök közölte, hogy a kormányzó a lakosságot egy „proklamáció” útján akarja tájékoztatni a fegyverszünetről. Ebben a vonatkozásban Lakatos megemlítette, hogy a proklamáció konceptusával nem ért egyet, úgy hogy ezt a kormányzóval még meg akarja vitatni. Ebben a fogalmazásban a proklamáció ellenjegyzésére nem hajlandó. Amennyire visszaemlékszem, Lakatos túlságosan élesnek tartotta a szövegben alkalmazott hangot. A kormány tagjai a proklamáció tartalmát első ízben csak a Koronatanács után ismerték meg. Álláspontunkat Vattay Antal vezérkari adjutáns közvetítette a kormányzónak. 1966. április 14-én kérdésemre Lakatos miniszterelnök Ausztráliából ezt írta nekem: „Amikor Ambrózy október 14-én a proklamáció szövegét a miniszterelnökségen előterjesztette, kihúztam a következő passzust: „Magyarország mátol kezdve hadiállapotban lévőnek tekinti magát Németországgal szemben”. Véleményem szerint ilyen tónust csak az erősebbik rész használhatott volna, és gyakorlati szempontból is úgy vélekedtem, hogy ezáltal az egész akciót kockáztatnánk, a kormányzóval együtt félrelökhetnének bennünket stb. Javaslatom elfogadtott.”

Ami a kormányzó biztonságát illette, Vattay altábornagy közölte, hogy az erre vonatkozó intézkedéseket megtették. A kormány a továbbiakban arra az elhatározásra jutott, hogy Budapest fővárost a harcoktól mindenképpen megkíméli, mivel védelme reménytelen vállalkozás lenne, s csak a város és lakossága tönkretételére vezetne, amint az 1945. januárjában meg is történt. A Budapesten és környékén állomásozó német erők elleni támadás nem jött szóba, mert a kormányzó elvileg elvetett minden támadást a szövetségesek ellen, s azért is, mert az erőviszonyok a magyar csapatokra nézve voltak hátrányosak.

1944. október 15.

A kormányzó előterjesztése az angolszász hatalmaknak, Magyarország saját érdekszférájukba való bevonásával kapcsolatban — ami a Duna-medence jelentősége szempontjából nemcsak Magyarország, de egész Európa számára lényeges lett volna — nem talált visszhangra. Másfelől Magyarország tovább már nem térhetett ki Moszkva követelményei elől, mivel a Tiszától keletre folyó csata (a „Cigánybáró” hadművelet) már elveszítettnek volt tekintendő. A kormányzót mindezek az okok gyors döntésre sarkallták. Ezért hozta előre a fegyverszünet időpontját 20-áról 15-ére.

Október 15-én reggel, a Koronatanács megnyitása előtt a német Gestapo kelepcébe csalta és elhurcolta a kormányzó fiát, ifj. Horthy Miklóst. A kormányzó erről csak az ülés vége felé szerzett tudomást. Az SD ezen túlkapasát „Egér” fedőnéven hajtotta végre.

Erről a „Maus”-akcióról 1962-ben, egy az ifj. Horthy Miklóssal folytatott levélváltás útján megtudtam, hogy neki, Veessenmayer állításától eltérően, sosem állt szándékában, hogy Titoval politikai kapcsolatra lépjen. Célja sokkal inkább az volt, hogy Jugoszlávia útján Magyarországot titokban Olaszország felé biztosítsa. Átmenőállomásnak Jugoszlávia irányában sógoranjének a magyar-horvát határon fekvő birtokát szemelte ki. E terv felfedése nyújtott az SD-nek a kiindulópontot október 15-i, 10 órakor végrehajtott rajtaütéséhez. Állítólag egy horvát akarta volna az ifjú Horthynak egy ismerős házban személyesen átadni Tito állítólagos levelét, összefüggésben Horthy határátlépésével. Ez az SD csapdájának bizonyult. Horthy és a Gestapo között lövésváltásra került sor.

A kormányzó a Koronatanácsot délelőtt 10 óra 45 perckor nyitotta meg. A kormány tagjain kívül jelen volt Ambrózy Gyula, a kabinetiroda főnöke, Vattay Antal altábornagy, a katonai iroda főnöke, Vörös János vezérezredes, a Vezérkar főnöke és Bárczy István államtitkár, mint a jegyzőkönyv vezetője.

A kormányzó elsőként a vezérkari főnököt kérte fel, hogy a katonai helyzetről tájékoztatást nyújtson. Mielőtt e kérdésnek eleget tett volna, Vörös vezérezredes jelentette a kormányzónak, hogy néhány peccel azelőtt ultimátumot kapott a német főhadiszállástól, amely szerint egész Magyarországot „német hadművelleti területté” nyilvánították. A rendelkezési jog a hadsereg főparancsnokságának hatáskörébe ment át. Végül az ultimátum leszögezi még, hogy a magyar vezérkar főnökének azonnal vissza kell vonnia az 1. és a 2. magyar hadsereg hátravonásáról az előző napon kiadott pa-

rancsát. A vonatkozó rendelkezéseket este 20 óráig jelenteni kell a német főparancsnokságnak, ellenkező esetben a Birodalom Magyarországgal szemben a legszigorúbb intézkedések életbeléptetésére kényszerül.

A táviratot a legélesebb hangnemben fogalmazták. A német követelések mind a kormányzóból, mind a kormány tagjaiból heves felháborodást váltottak ki, mert a parancsokat a magyar vezérkari főnök a kormányzó, mint legfőbb hadúr nevében adta ki. Minden egyébtől eltekintve, a döntés alapjául az szolgált, hogy a magyar hadseregek visszavonását tanácsossá tette a katonai helyzet, és a német katonai vezetés által kilátásba helyezett erők elmaradásának következményei is. A kormányzó úgy döntött, hogy a hadseregnek küldött parancs továbbra is érvényben marad.

A vezérkari főnök által adott helyzetlemez leverő volt. A debreceni csata elveszett, a Tiszától keletre fekvő területet tovább nem lehetett tartani, a Duna-Tisza köze rövidesen teljes egészében az ellenfél kezébe került. A Hatvan–Miskolc övezetben még harcok folytak. A vasúthálózat és a pályaudvarok többsége használhatatlan állapotban volt, a bombatámadások eredményeként a gyárak nagy része nem üzemelt, és a légvédelem már csak papíron létezett. Ezen a helyzeten még esetleges újonnan bevetett erősítések sem tudtak volna változtatni; minden további harc céltalan volt.

E nyomatékos közlések után ismertette a kormányzó elhatározását: a szövetségesektől fegyverszünetet kell kérni. Kétségtelen, hogy Németország az összeomlás szélén áll; ha ez az eset bekövetkezik, Magyarországnak, mint az egyetlen visszamaradt szövetségesnek súlyos hátrányokkal kell számolnia. Magyarország minden kétség nélkül kemény próbatételnek lenne kitéve, míg a háború gyors befejezésével az országot és az embereket meg lehet menteni a megsemmisítéstől. Nincs harmadik út. A kormányzó hangsúlyozta, hogy amikor e súlyos elhatározásra kényszerítette magát, ezt nem csak a katonai helyzet alapján tette, hanem mert a német csapatok és a Gestapo minősíthetetlen magatartása miatt is szükségesnek látta ezt, lévén, hogy e magatartás az ország tervszerű kifosztásában jelentkezik.

Magyarország a háborút elvesztette, és ezért viselnie kell a következményeket, bármilyen súlyosak lesznek is ezek. — Moszkvában folyó tárgyalásokat a kormányzó csak néhány szóval említette. (Mint utóbb a katonai iroda főnöke közölte, e kérdést csakúgy, mint a proklamáció szövegét azért nem lehetett meg tárgyalni, mert időközben megérkezett a német követ.)

A kormányzó e nyilatkozata után a miniszterelnök, Lakatos vezérezredes kért szót. Kifejtette, hogy osztja ugyan a kormányzó felfogását, mégis szeretné bejelenteni lemondását, mivel a fegyverszünet megvalósításáért a

felelősséget két okból nem tudná vállalni. Az egyik ok a parlamentnek adott kötelező ígéret arra nézve, hogy megkérdezése nélkül a fegyverszünetet nem kötik meg, a másik a német követnek annak idején tett ígéret, miszerint őt az ebben az irányban tervezett lépésekről tájékoztatni fogják. A kormányzó erre azt válaszolta, hogy a német követet imént közölt döntéséről még aznap délből személyesen fogja tájékoztatni. Ami a parlament értesítését illeti, ő azt fölöslegesnek véli, mivel a fegyverszünet létrehozásának joga „legfőbb hadúr” minőségében őt illeti meg, és nincs szükség arra, hogy erről a parlamentet megkérdezzék. E kérdésről Vladár Gábor igazságügyi miniszter és Ambrózy Gyula kabinetirodai főnök között szócsata keletkezett, melynek során Ambrózy úr a kormányzó felfogását képviselte, míg Vladár úr elvi okokból az ellenkező álláspontot védelmezte. Végül a kormányzó abban az értelemben határozott, hogy a kérdés az ő illetékeségi körébe tartozik. Erre a miniszterelnök előterjesztette a kormányzónak lemondását, amihez a kormány tagjai csatlakoztak. A kormányzó a lemondást elfogadta, a visszalépő minisztereket azonban felszólította az új kormány megalakítására. Majd magasra emelt hangon feltette a kérdést, hogy vajon van-e valaki, aki a kormányalakításban nem kíván résztvenni; ezek az urak elhagyhatják a helyüket. E felszólítás Jurcsek Béla és Reményi-Schneller Lajos miniszterhez volt címezve, minthogy németbarát beállítottságuk közismert volt. Mindazonáltal a két úr továbbra is benn maradt a kormányban, amint hogy a következő napon még a Szálasi kormányba is beléptek. Minden úgy játszódott le, ahogyan 14-én délután a miniszterek megbeszéltek. Utolsóként én kértem szót. Röviden vázoltam a külpolitikai helyzetet, utaltam Németország kritikus szituációjára, amire nézve teljes megerősítést kaptam a német külügyminisztérium egy magasrangú tisztviselőjétől, aki éppen az előző napon érkezett Berlinből. Hangsúlyoztam, hogy ez szó szerint a legutolsó pillanat, amelyben el kell határoznunk, hogy folytatjuk-e a háborút vagy fegyverszünetet kérünk. Mivel már senki sem jelentkezett szólásra és közben megérkezett a német követ, a kormányzó bezárta a Koronatanácsot és az urakat felkérte, hogy a soron levő eskütétel végett maradjanak még együtt.

A német követ és Hitler különmegbízottjának fogadása a kormányzó által

Déli tizenkettőkor a miniszterelnök és az én jelenlétemben a kormányzó fogadta a német követet. Az audiencia, amely körülbelül egy fél

óraig tartott, drámai volt. A kormányzó éles hangnemben és kemény szavakkal hányta a követ szemére a német csapatok és a Gestapo magatartását, ami nem jelent egyebet, mint az ország kirablását. Németország ígéreteiből mindeztideig egyetlen egyet sem tartott be; ennek eredménye a hőiesen harcoló magyar csapatok veresége és az ország nagy részének elvesztése. Ugyanakkor azonban a német kormány az országban az ellenzéki pártokat támogatva, rendetlenséget szított és beavatkozott Magyarország belső viszonyaiba. Különösen feltűnő példája ennek Bakay Szilárd altábornagy, a budapesti főparancsnok alattomos letartóztatása és Németországba hurcolása. A katonai helyzet teljesen reménytelen, a háborút elvesztették. Ennek megfelelően elhatározta, hogy a szövetséges hatalmakkal lépést tesz a fegyverszünet érdekében.

E nyilatkozathoz kapcsolódva a kormányzó megrendítő szavakkal tett szemrehányást a követnek amiatt, hogy a fiát kelepcebe csalták, és keserű hangon vádolta, amiért negyedik gyermekétől is el akarta szakítani. E szavaknál a kormányzó felugrott székeből és bizonyítékként egy tölténytárat dobott az asztalra, amelyből egy töltény hiányzott. E tölténytárat egy magyar testőr adta át a kormányzónak, aki az ifjú Horthy kíséőjeként jelen volt letartóztatásánál. Annak az SD-tisztviselőnek a pisztolyából származott, aki rálőtt Horthy fiára.

A követ erősen impresszionálva hallgatta végig a kormányzó rendkívül éles és keserű szavait, és azzal próbálta igazolni magát, hogy az ifjabb Horthy Miklós ügyéhez nincs semmi köze. A történekeért minden felelősséget Winkelmann SS-Obergruppenführer-re hárított. Tagadta, hogy ebbe az ügybe egyáltalán bevonták volna, mindazonáltal megjegyezte, hogy tudomása szerint az ifjú Horthy Tito embereivel állt kapcsolatban. Ezt követően a követ azon fáradozott, hogy a kormányzót a fegyverszünet megkötésére irányuló szándékáról lebeszélje. Ez azonban nem sikerült neki. Végezetül arra kérte a kormányzót, hogy fogadja Hitler rendkívüli megbízottját, Rahn követet, aki repülőgéppel Budapestre érkezik (Rahn Mussolini kormányánál volt követ a Garda-tónál, és ő volt az olaszországi birodalmi teljhatalmú megbízott). A kormányzó erre késznek nyilatkozott. Miután a követ 1 óra körül a kormányzótól eltávozott, Hlatky András államtitkár a budapesti rádió útján nyilvánosságra hozta a proklamációt. Ezzel kapcsolatban megjegyzem, hogy a proklamáció hangját nemcsak a miniszterelnök, de magam is túlságosan élesnek találtam. Ezt a tónust minden bizonnyal Hitlernek Magyarországgal szemben gyakran kíméletlen magatartása váltotta ki.

Rahn követ 13 óra körül jelent meg a kormányzónál, s vele a tanács-

kozás négyszemközt zajlott le. A kormányzó, amint később közölte velem, a beszélgetés folyamán feltette a követnek a kérdést, hogy vajon a német hadvezetőség nem fogja-e visszavonni csapatait Magyarország nyugati határait és így Magyarországot sorsára hagyni. (Ezzel kapcsolatban a kormányzó valószínűleg Finnország példájára gondolt.) Rahn követ azt válaszolta, hogy ez feladatának szögesen ellentmondana, de hogy ezt a gondolatot a felső német vezetésnek mégis előterjeszti majd, legyen bár egy ilyen előterjesztés jogossága merő feltételezés. A német csapatok visszavonása ugyanis nem lenne lehetséges, ha a magyar csapatok a fegyvert leteszik és ezáltal az ellenségnek szabad utat biztosítanak. A kormányzó azt válaszolta, hogy e kérdést meg akarja beszélni a kormányával, és a délután folyamán a követtel ismét felveszi a kapcsolatot. A délutáni megbeszélésen, amit a követtel Lakatos miniszterelnök és én folytattunk, ez a kérdés már nem került szóba. A kormányzó ugyanis a miniszterelnököt és engem bízott meg, hogy a délután folyamán a kapcsolatot felvegyük Rahn követtel, mivel ő meghozott döntését fenntartotta és így egy új találkozást fölöslegesnek vélt.

Fegyverszünet kérelem a szövetséges hatalmaktól

A királyi vár egyik termében 14 órakor fogadtam a svéd és a török követet. Az urakkal közöltem a kormányzó fegyverszünet-kérelemre irányuló elhatározását, és felkértem őket, hogy kérésünket közvetítsék a nagyhatalmakhoz, amit a két követ készségesen elvállalt. Anélkül, hogy a probléma lényegi részét közelebbről elemeztük volna, a két követ magatartásából azt a benyomást szereztem, hogy a kormányzó és a kormány elhatározását helyeselték.

... (Az itt mellőzött részben Henney az ismert kormányzói proklamációról, annak kihirdetése és a csapatokhoz való eljuttatásának nehézségeiről, végül az új kormány eskütételéről ír.)

Október 15. délutánjának és a 16.-ára virradó éjszakának eseményei

A súlyos délelőtti események után átmentem a miniszterelnöki palotába, ahol a következő nap hajnaláig még további nehéz elhatározásokat kellett hoznunk.

Alig hogy odaérkeztem, megjelent József főherceg, aki súlyos szemrehányásokat tett mind a miniszterelnöknek, mind nekem, és helytelenítette

a fegyverszüneti kérelemre irányuló elhatározást. El akarta érní, hogy fel-
lépjünk a kormányzónál a határozat visszavonása érdekében, amit azonban
mi nem voltunk hajlandók elvállalni.

Időközben befutottak az első jelentések arról a hatásról, amit a kor-
mányzó döntése kiváltott. Az első hírek azt mutatták, hogy a szélsőséges
erők és szervezetek a németek intenzív segítségével a lakosságnak azon réte-
geit igyekeznek befolyásolni, amelyek a kormányzó lépését megértéssel fo-
gadták. A délután folyamán kezükbe került a rádió, úgy hogy Szálasi szól-
hatott a néphez, a kormányzó és a kormány elleni lázítás céljával. A kor-
mányzó proklamációja mind a hadsereget, mind a népet váratlanul érte, mi-
vel előzetesen a német csapatok, valamint a nagyszámú SS- és Gestapo-szer-
vezet miatt felvilágosító lépésekre semmilyen lehetőség nem volt.

(...)

Hangsúlyozni kell, hogy magyar részről a Budapesten tartózkodó
mintegy 25 000 főre tehető német erővel szemben nem volt lehetséges a
fellépés, mert csak gyenge erők álltak rendelkezésre. Egy gyenge és techni-
kailag rosszul felszerelt zászlóalj Budapest környékén és egy zászlóalj a vá-
rosban. Emiatt a kormány azon tagjai, akik a miniszterelnökségen tartóz-
kodtak – a miniszterelnök, Csatay, Rakovszky kultuszminiszter és én –
kénytelenek voltak a helyzetet újraelemezni és annak megfelelő határozato-
kat hozni. Mindenekelőtt elhatároztuk, hogy a helyzetet megbeszéljük a
német követvel és Rahn rendkívüli megbízottal. Az utóbbi a kormányzót
már délben erre kérte. Ő azonban a találkozót elutasította és e feladattal a
miniszterelnököt és engem bízott meg.

Délután megjelent a miniszterelnökségen Feine követségi tanácsos,
hogy Lakatos miniszterelnököt és engem a német követségre kísérjen. Midőn
odaérkeztünk, a folyosón Rahn küldött fogadott bennünket, és a követ,
igen komor arccal – ami Veesenmayernél szokatlan volt –, e szavakkal for-
dult hozzánk: „Amíg az Önök foglyai vagyunk, nem tudunk Önökkel tár-
gyalni.” Ez a nyilatkozat meglepett bennünket és én feltettem a kérdést,
hogy az urak vajon mire alapozzák kijelentésüket. Kiderült, hogy a Várhoz
vezető utat aláaknázták, úgy hogy a német követség Pesten fekvő részével
az összeköttetés lehetetlenné vált. Lakatos miniszterelnök azonnal felvette
a telefonösszeköttetést Vattay altábornaggyal, a kormányzó katonai irodája
főnökével, s ezáltal a helyzet tisztázódott. A Várhoz vezető utat a kormány-
zó biztonsága érdekében Lázár Károly tábornok, a testőrség parancsnoka
saját elhatározásából záratta le. Ismertté vált ugyanis, hogy a Mussolini ki-
szabadítása által nevezetessé lett Skorzeny SS-vezető speciális csoportjával

együtt Budapestre érkezett. A miniszterelnök elérte, hogy az összekötő utat tegyék mindenekelőtt szabaddá. Lázár tábornok önhatalmú eljárásáról sem a miniszterelnöknek, sem nekem nem volt tudomásunk. Amint Rahn küldött emlékirataiból kiderül, a német urak idegessége abból táplálkozott, hogy Szálasi ezidő szerint a német követségen tartózkodott és a Vár lezárása miatt azt nem tudta elhagyni.

A miniszterelnök által és általam a német követségen folytatott tárgyalás különös módon zajlott le. A miniszterelnök a követtel tárgyalt a fegyverszünet kérdéséről, valamint a délután folyamán előállt helyzetről, míg én Rahn küldöttel hosszú megbeszélést folytattam a magyar fegyverszünet szükségességéről. Lényegében véve arra hivatkoztam, hogy nekünk, miután a háború menthetetlenül elveszett, azon kell lennünk, hogy az országot megóvjuk a további pusztulástól. A küldött ellenérvei nem voltak meggyőzőek. Egyébként a kormányzó elutasító álláspontját (az újabb találkozó ügyében – a ford.) a fegyverszüneti kérdésben hozott elvi döntéséből vezethettem le. Megkérdeztem azután a küldöttet, hogy hogyan ítéli meg a háború kimenetelét, mire a következő érvekkel akart meggyőzni engem: Németország a háborút meg fogja nyerni. Jelenleg fél millió ember áll kiképzés alatt, akik márciusig harcképesek lesznek, ugyanakkorra elkészülnek a csodafegyverek is, és mind a keleti, mind a nyugati irányban elkezdődik a nagy offenzíva, amely a háborút eldönti. Csak nem tagadhatom, milyen óriási hatást fejtett ki Londonban a V–1-fegyver? Azt válaszoltam, hogy a V–1 csodálatos, ám nem háborúeldöntő fegyver. Ezután a követ felsorolt egyéb előnyös, gyártás alatt álló fegyvereket és repülőgépeket, amelyek a döntéshez hozzájárulnak majd. Rövid válaszom abban állt, hogy nem kívánok Németország győzelmi esélyeiről ítéleteket alkotni, én csak egyet tudok: Magyarország a háborút elveszítette.

A kormányzói audiencián és később a délután folyamán Rahn küldött minden gondja arra irányult, hogy bennünket a fegyverszünetről eltérítsen. Miután belátta, hogy fáradozásai nem érnek célt, szemünkre hányta a háromhatalmi egyezményből ránk háruló kötelezettségeket, amelyek értelmében Németországot nem hagyhatjuk el és hozzájárulása nélkül nem köthe-tünk fegyverszünetet. Ez a támadás készületlenül ért. Azt válaszoltam, hogy a fegyverszünet megkötésére már csak a következő okokból is jogunk van: a nemzetközi jog értelmében egy nemzetközi egyezmény elveszti érvényességét, ha a résztvevők helyzetében lényeges változás következik be (Clausula rebus sic stantibus). Mivel a háromhatalmi egyezmény egyik résztvevője, Olaszország a fegyverszünet megkötésével a paktumot érvényen kívül he-

lyezte, illetve az maga magát megszüntette, az egyezmény számunkra is érvénytelenné vált, s Magyarország ezáltal szabad kezet kapott. Ehhez jön, hogy Németország 1944. márciusában Magyarország jogellenes megszállásával a szövetségi szerződést maga is megsértette.

Az én számomra az a körülmény volt a döntő, hogy hazám életéről és haláláról volt szó. Egy ilyen rendkívüli nemzeti szükségállapotban a politikai események menete által tartalmatlanná vált szerződés nemzetközi jogi értékelése minden súlyát elveszíti. Gondoljunk Bismarck szavaira, aki szerint egyetlen nép sincs arra kötelezve, hogy a szövetségi hűség oltárán önmagát feláldozza.

A miniszterelnök megbeszélései a délután folyamán előállt új helyzet körül forogtak és azt célozták, hogy a katonai helyzet miatt bekövetkezett bizonytalanság ne vezessen összeütközésekhez a német és a magyar csapatok között, továbbá a kormányzó fiának szabadonengedésére irányultak. Veessenmayer és Rahn arra kértek, hogy álláspontunkat a lehető leghamarabb írásban is juttassuk el hozzájuk.

Jóllehet Rahn küldött Ribbentrop külügyminisztertől szigorú utasításokat kapott arra, hogy Magyarország kilépését a háborúból megakadályozza, és a tanácskozások során igyekezett is ezeket érvényre juttatni, mégis az volt az érzésem, hogy a háború általános kimenetelének kérdésében meglehetősen illúziómentes elképzelései voltak.

(...)

Mindezek a tárgyalások azonban már csak azért sem vezethettek eredményre, mert Magyarország felső katonai vezetése többé nem funkcionált. Minden kísérlet ellenére a kora délutáni óráktól kezdve sem a miniszterelnöknek, sem nekem nem sikerült vele a kapcsolatot felvenni. Mindehhez jött végül az oroszok által benyújtott ultimátum, valamint a további események gyors menete.

22 óra körül a miniszterelnök, Rakovszky Iván és én a királyi várba mentünk, hogy jelentést tegyünk a Veessenmayerral és Rahn küldöttet folytatott megbeszéléseinkről. Jelen volt Ambrózy Gyula, a kabinetiroda főnöke és Vattay Antal vezérkari adjutáns.

Alig tettük meg jelentésünket a miniszterelnökkel délutáni megbeszéléseinkről a német követségen, amikor Ambrózy Gyula közölte, hogy Faraghó vezérezredes moszkvai tárgyalásai sikerre vezettek és hogy a megkérdezett feltételekre másnap reggel, vagyis 16-án 8 óráig választ kell adnunk.

A feltételek a következők voltak:

a) a magyar csapatokat vissza kell vonni a trianoni határokra;

- b) Magyarországnak minden kapcsolatot meg kell szakítania Németországgal és hadat kell Németországnak üzennie;
- c) a fegyverszüneti tárgyalások 10 napon belül elkezdődnek;
- d) a feltételek visszautasítása a tárgyalások végérvényes megszakítását jelentik.

Egyetértettünk a kormányzóval abban, hogy az orosz feltételeket nem fogadhatjuk el. E fontos megbeszélés után Ambrózy át akart nekem adni egy iratköteget, azzal a megjegyzéssel, hogy adjam le Moszkvának a választ. Ezt a feladatot azzal utasítottam vissza, hogy az üzenetváltás anyagát részleteiben nem ismerem és ilyen rövid idő alatt nem tudom áttanulmányozni. Egyébként e kérdések megválaszolását feleslegesnek tartottam, mivel a hivatalos fegyverszüneti kérést aznap 14 óra 35 perckor személyesen átadtam a Budapesten akreditált svéd és török követnek. Ambrózy urat arra kértem, adja le a választ személyesen, mivel ő az anyag egész terjedelmét tökéletesen ismeri. Délben valamennyi követséget telefonon értesítik. Ambrózy az oroszoknak küldendő választ magára vállalta.

A kormányzó ekkor már fáradt és gondterhelt benyomást tett, amin a legutóbbi események alapján nem is lehetett csodálkozni. Elhatározottsága és kiegyensúlyozottsága azonban változatlan maradt. Sohasem ingadozott, sem ebben a kritikus pillanatban, sem az elmúlt hetekben, amelyek nehéz és felelősségteljes feladat elé állították.

Az audiencia után visszatértünk a miniszterelnökségre és tájékoztattuk az ott tartózkodó miniszterkollégákat a helyzetről.

A nyilasok hatalomátvétele

A délutáni események, és még inkább a kormányzónak az orosz ultimátummal kapcsolatos döntése után a miniszterelnökségen jelenlevő kormánytagok súlyos elhatározások előtt találták magukat. Elsősorban a következőkről kellett határozatot hozni:

- a vár ellen másnap reggelre tervezett német támadás megakadályozása;
- az ország központi vezetésének szervezete és a kormányzó személyes biztonsága.

Mindenekelőtt azon kellett gondolkodni, hogy a kora reggeli órákban a vár ellen tervezett támadást elhárítsuk. A vár ellen irányított lokális támadás könnyen kiválthatta a polgárháborút. Az október 15-i események ugyanis Budapesten mozgásba hozták az úgynevezett „ellenállási” szervezeteket.

Ezek magukba foglalták a munkásosztály nagy részét, és pedig a baloldali beállítottságú részét, ezen kívül pedig olyan lakosságcsoportokat, amelyek a háború folytatását céltalannak tartották. A munkásosztály aktív fellépése már komoly formákat öltött. Ezáltal az esetleges összeütközés, a polgárháború bizonyos formájának körvonalai láthatóvá váltak. Ezt azonban minden áron meg kellett akadályozni.

Ebből az okból kifolyólag a várból való visszatérte után a miniszterelnök 23 óra körül telefonon kapcsolatba lépett Veessenmayer német követel és közölte vele, hogy rövidesen nagyon fontos közleményt tesz és megkéri, hogy a felesleges vérontás elkerülése érdekében addig ne kezdeményezzen semmiféle erőszakos lépést. Rendkívül nehéz és kényes kérdést jelentett a központi vezetés átalakítása is, oly módon, hogy ezáltal semmiféle lyuk és káosz ne keletkezzék. A német vezetés október 15.-e delétől Szálasit nyíltan támogatta. A kormányzó azonban semmiképpen sem akarta őt a kormányalakítással megbízni. Kiutat kellett találni, ami lehetővé teszi, hogy a feladattal egy jobboldali személyiséget bízzanak meg. Ezt azonban csak a német követ és teljhatalmú megbízott útján lehetett elérni. Ebben a veszélyes helyzetben a jogi és alkotmányos gondolkodásnak háttérbe kellett szorulnia: csak a gyakorlati megoldás szempontjait lehetett számításba venni.

E kérdés megvitatása alatt megjelent Vattay altábornagy, a kormányzó katonai irodájának főnöke és közölte, hogy a kiélezett helyzetre való tekintettel a kormányzó személye és családja is veszélyben van, s hogy éppen ezért a probléma a kormány részéről gyors megoldást követel. Véleménye szerint az egyetlen megoldás az lett volna, ha a kormányzó, anélkül, hogy lemondana, magát a német követség oltalma alá helyezi és új miniszterelnököt nevez ki. Lakatos miniszterelnök osztotta Vattay felfogását, de azon a nézeten volt, hogy a kormányzóval e kérdést magának Vattaynak kell tisztáznia.

A jelenlevő miniszterek, akik a kritikus helyzetnek megfelelő intézkedéseket tárgyalták, mint fent már említettük, azt a felfogást vallották, hogy a kormányzó biztonságának kérdését a kormány problémájával összefüggésben és éppen nem attól függetlenül kell megoldani. Ennek következtében megoldást csak a német vezetéssel együtt lehetett találni. Az adott tények alapján nem maradt tehát hátra más, mint hogy a kormányzó — miután a Lakatos kormány visszalépett — az új kormány megalakításával a német vezetést bízta meg. Személy szerint azonban ő maga semmi esetre sem mondhat le, ezen kívül pedig saját személyét és családját német védelem alá kell helyezni.

Vattay altábornagy éjjélkor tért vissza a miniszterelnökségre és közölte, hogy a kormányzó előterjesztését elfogadta. (Amint később, a háború befejeződése után kijelentette, a kormányzó a javaslatot elutasította. A kormányzó, valamint István fiának özvegye ugyanezt többször elismételte előttem.) Vattay magatartását csak a kormányzóhoz való ragaszkodása és sorsa feletti aggodalma magyarázza és alapozza meg. (Ezt a kormányzó az emigrációban említette nekem.)

Vattay altábornagy közlésére a miniszterelnök és kollégái a következőkben egyeztek meg:

a kormány lemond; e célból másnap délelőtt 10 órakor minisztertanácsot tartanak. A német követséget a kormány lemondási szándékáról és a kormányzónak Vattay által közölt elhatározásáról azonnal értesítik. E közlés alapján a miniszterelnöknek a német követet fel kell kérnie arra, hogy a német erők által tervezett támadást, amiről állandóan újabb hírek futottak be, minden eszközzel akadályozza meg. A német követséggel a kapcsolatot csak hajnali háromkor lehetett felvenni. 4 óra körül Feine követségi tanácsos a miniszterelnökségre érkezett, hogy a miniszterelnök közlését személyesen is tudomásul vegye és megvitassa.

A vár ellen tervezett támadást sikerült megakadályozni. Sajnos kisebb mértékű lövöldözésekre és összütközésekre sor került, éspedig reggel 5 és 6 óra között a várkertben, ahová a támadás leállításáról szóló parancs nem érkezett el idejében. Német részről a harc 5 halottat és 14 sebesültet követelt.

(...)

Az október 16-án délelőtt 10 órára kitűzött minisztertanácsot már nem lehetett megtartani, mert a Skorzeny féle SS-alakulat reggel 8 órakor megszállta a miniszterelnökség palotáját és letartóztatta az ott tartózkodó minisztereket: Rakovszky Ivánt, báró Schell Pétert és engem. Lakatos miniszterelnök a német követség meghívására hajnali 5 óra óta megbeszélés címén ott volt feltartva és onnan csak késő délután térhetett vissza a miniszterelnökségre.

Az akkori események egy érdekes ábrázolását Lakatos Géza egy levelének köszönhetem, amelyet 1965. szeptember 17-én Ausztráliából írt:

„Letartóztatásunk után, vagyis 1944. október 16-a reggelét követően a délelőtt a Verböczy utcai Hatvany palotában eseménytelenül telt el, kivéve, hogy a kormányzót felszólították, hogy menjen át a szomszédos szobába, ahol Szálasi tartózkodott, és arra kérte, nevezze ki miniszterelnökké, amit azonban ő kerekén elutasított. Mint mondotta nekem: 'Kidobtam.' További epizódot jelentett Tost szárnysegéd öngyilkossága.”

„...este 7 és 8 óra között újból és utoljára a német követségre vittek, ahol Rahn követ a következőket mondta: 'Végül is, excellenciás uram, egy rövid pert kell csinálni, hogy a kormányzó úr fia tulajdonképpen a haditörvényszékre tartozik. Az utolsó magyar földön harcoló német katona élete nagyobb érték számomra, mint a fiatal Horthy, akit tulajdonképpen le kellene lőni.' (Ezt Rahn a nürnbergi perben állítólag tagadta. — A szerző megjegyzése.) Ezután papírt és ceruzát vett elő és megfogalmazta német nyelven a kormányzó lemondó nyilatkozatát, amit azután az ott fontoskodó Rajnis Ferenc (később Szálasi minisztere) magyarra fordított.

Azután felszólított, hogy ezt irassam alá. Elutasítottam. Eleget tettem kérésének annyiban, hogy Veesenmayert elkísértem a palotába, ahol előadtam Rahn fenyegetéseit. Első kérdése Veesenmayerhez ez volt: „Mi van a fiammal?” Veesenmayer válasza: „Holnap felszáll a különvonatra, hogy vajon Bécsben vagy Linzben-e, azt nem tudom pontosan.” A kormányzó erre: „Bizonyos lehetek ebben?” Veesenmayer: „Becsületszavamat adom rá.” Erre a kormányzó kérdően rám nézett, amire csak annyiban válaszoltam, hogy nincs jogom a követ becsületszavában kételkedni. Erre a kormányzó aláírta lemondását.

A lemondás koncipiálásában tehát nem volt funkcióm; német őrség nem volt jelen. Ezzel szemben tény, hogy a kormányzó fiát, ifj. Horthy Miklóst nem kapta vissza.”

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1979/I.

(Válogatás 1979 első negyedév folyóirataiból)

AHR	= The American Historical Review (Washington)
AESC	= Annales Economies Sociétés Civilisations (Paris)
AHRF	= Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)
CEH	= Central European History (Atlanta – Georgia)
CM	= Critica Marxista (Roma)
ČČH	= Československy Časopis Historicky (Praha)
ČMM	= Časopis Matice Morvaské (Brno)
D	= Der Donauraum (Wien)
DAEM	= Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters
DVT	= Dejiny ved a Techniky (Praha)
EEQ	= East European Quarterly (Univ. of Colorado)
ES	= Era Socialista (București)
EHR	= The English Historical Review (Edinburgh)
FVL	= Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Sibiu)
GG	= Geschichte und Gesellschaft (Göttingen)
GWU	= Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Göttingen)
HG	= Historická Geografie
HC	= Historicky Časopis (Bratislava)
IP	= Isztoricsezki Pregleg (Szofia)
ISZSZSZR	= Isztorija SzSzSzR (Moszkva)
MA	= Le Moyen Age (Bruxelles)
MS	= Le Mouvement Social (Paris)
NNI	= Novaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)
NRS	= Nuova Rivista Storica
ÖO	= Österreichische Osthefte (Wien)
PH	= Przegląd Historyczny (Warszawa)
QS	= Quaderni Storici (Ancona)
RA	= Revista Archivelor
RESEE	= Revue des Etudes Sud-Est Européennes (București)
RH	= Revue Historique (Paris)
RHDGM	= Revue d'Histoire de la Deuxieme Guerre Mondiale (Paris)
RHMC	= Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine
RI	= Revista de Istorie (Bucuresti)
RSI	= Revista Storica Italiana (Napoli)
S	= Speculum (Cambridge)
SCo	= Storia Contemporanea (Bologna)
SH	= Sbornik Historicky (Praha)

SM	= Südosteuropa Mitteilungen (München)
SR	= Slavic Review
SSb	= Slezsky Sbornik (Opava)
SSt	= Studi Storici (Bologna)
SzSz	= Szovetszkoe Szlavjanovedenie (Moszkva)
VI	= Voproszū Isztorii (Moszkva)
VIKPSzSz	= Voproszū Isztorii KPSzSz (Moszkva)
VMU	= Vesztņik Moszkovszkogo Universiteta (Moszkva)
VZ	= Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte (München)
ZHF	= Zeitschrift für Historische Forschung (Berlin)
ZfG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZAA	= Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie (Frankfurt – Main)
ZSL	= Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde (Köln – Wien)

ELMÉLET, MÓDSZERTAN

ALLARDYCE, G.: What fascism is not: thoughts on the deflation of a concept. (Mi nem a faszizmus. Gondolatok egy fogalom elértéktelenedéséről.)

AHR, 84. 1979 : 2. 367–388.

A cikk a faszizmus fogalom kiszélesített, általános értelmezése, izmussá válása ellen emeli fel szavát. Szerinte egy konkrét történelmi korszak és hely konkrét jelenségeire vonatkozik, és nem szabad általánosítani, elméletet gyártani belőle az egyetemes társadalmi fejlődésre nézve.

BARG, M. A.: Isztoriceszkie zakonomnoszti kak poznatel'naja cel' isztoriceszskie nauki. (A történelmi törvényszerűségek – mint a megismerés céljai a történettudományban.)

ISzSzSzR, 1979 : 1. 96–101.

A szerző megismertet a kérdés nemzetközi historiográfiájával, majd elemzi a történelem tulajdonképpeni törvényeinek a struktúráját, működési mechanizmusát, végül pedig a törvényszerűségek rendszerezésének tapasztalatait.

BERDAHL, R. – LÜDTKE, A. – MEDICK, H. – SABEAN, D.: Il „processo lavorativo” nella storia: note su un dibattito. (A „munkafolyamat” a történettudományban: megjegyzések egy vitához.)

QS, 14. 1979 : jan. – ápr. 191–204.

Történészek és anthropológusok vitája az alapstruktúrák és a történeti-társadalmi fejlődés közötti összefüggések megközelítésének módszeréről.

BERLINGUER, G.: L'intervento pubblico nelle attività culturali. (Állami beavatkozás a kulturális életbe.)

CM, t. 17. 1979 : 1. 115–128.

A mai állam fokozott irányító és ellenőrző tevékenysége a kulturális élet különböző területein – a kulturális szektor a költségvetésben.

CARACCILO, A. – ROMANELLI, R.: Programmi universitari di storia moderna, contemporanea e del Risorgimento. (Egyetemi programok az újkori, mai és a Risorgimento történetének tanításához.)

QS, t. 14. 1979 : jan. – ápr. 312–327.

A politikai-társadalmi alapokon megközelített újkori történelem túlsúlya az olasz egyetemi programjában.

CRINITI, N.: Per una storia del plutarchismo occidentale. (A nyugati plutarchizmus történetéhez.)

NRS, t. 63. 1979. jan. – ápr. 187–203.

A Plutarchos-irodalom áttekintése.

GOLD, J.: Bessarabia: the thorny „non-existent” problem. (Besszarábia, a „nemlétező” és mégis szúrós probléma.)

EEQ, 13. 1979 : 1. 47–74.

A Besszarábia fölötti többé-kevésbé nyílt szovjet–román történeuszita legújabb fejleménye A. M. Lazarev könyve. A cikk részletesen elemzi – és elítéli – Lazarev állásfoglalását Moldávia történetéről és hovatartozásáról, bemutat néhány román álláspontot, s megállapítja, hogy a feszültség Szovjet Moldávia megoldatlan nemzeti problémájából fakad.

ITZOCOVICH, O. – LEPRE, A.: L'opera di Wallerstein sul sistema economico mondiale. (Wallerstein munkája a világgazdaság rendszeréről.)
QS, 14. 1979 : jan. – ápr. 249–277.

NAJDENOV, M. E.: Obscsesztvovedenie 30-h godov o szocial'no-klaszzszovüh szdvigah v szovetszskom obscsesztve. (A 30-as évek társadalomtudománya a szovjet társadalom osztályeltolódásairól.)
ISZSZSZR, 1979 : 1. 121–132.
A szocialista típusú osztály-struktúra kialakulásának analízise a kortárs gazdaságtörténeti és szociológiai munkákban.

NOVY, L.: Poznámký ke studiu vytvářeni vědeckých disciplín. (Megjegyzések a tudományos diszciplínák kialakulása kérdésének vizsgálatához.)
DVT, 12. 1979 : 1. 46–51.
Az előadás a „Tudomány története és filozófiája” címen (Pisa, 1978. szept. 4–8.) megtartott nemzetközi konferencián hangzott el és elsősorban a valószínűség elméletének a valószínűségi szerű gondolkodáshoz való viszonyát vizsgálja a 17–18. század vonatkozásában.

OESTREICH, G.: Zur Vorgeschichte des Parlamentarismus: ständische Verfassung, landständische Verfassung, und landschaftliche Verfassung. (A parlamentarizmus előtörténetéhez: rendi alkotmány, kari alkotmány, tartományi alkotmány.)
ZHF, 6. 1979 : 1. 63–80.
A modern parlamentarizmussal és a rendi alkotmánnyal kapcsolatos irodalom áttekintése és értékelése. (1975-ben, a Bajor Akadémián tartott szimpoziumon elhangzott előadások értékelése.)

PLASCHKA, R.: Tätigkeitsbericht des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institute 1978. (Beszámoló az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézet 1978. évi tevékenységéről.)
ÖO, 1979 : 1. 25–35.

Az Intézet 1978-ban kifejtett tevékenysége a földrajz és kartográfia területén, folyóiratok és könyvsorozatok, könyvtár és dokumentáció, nemzetközi együttműködés, előadások és konferenciák.

PRESTIPINO, G.: Crisi della democrazia: neoliberalismo o „democrazia progressiva”? (A demokrácia krízise: neoliberalizmus vagy „haladó demokrácia”?)
CM, t. 17. 1979 : 1. 87–103.
Az 1977–78-as évek ifjúsági mozgolódásai államellenes, libertista tendenciái – a régi formák elvetése, értékítéletek újrvizsgálata – reformtörekvések a fennálló apparátus átalakítására, egy új formalizmus körvonalai.

SERGI, G. – FILORAMO, G. – MERLO, G. – PETRUCCI, A.: Storia totale fra ricerca e divulgazione: il „Montaillou” di Le Roy Ladurie. (A „teljes történelem” a kutatás és a közzététel között: Le Ladurie „Montaillou” c. munkája.)
 QS, 14. 1979 : jan. – ápr. 205–227.

Modell egy kis középkori közösség történetének feldolgozására, az elérhető források felhasználására – Le Roy Ladurie módszere, célkitűzése, eredményei.

SOBRERO, A. A.: Modelli sociolinguistici e modelli storici. (Társadalmi-nyelvészeti és történeti modellek.)

QS, t. 14. 1979 : 1. 80–103.

Egy adott nyelvészeti helyzet strukturális analízisével hosszútávú modellek felállítása – következtetési lehetőség ismeretlen korszakok analóg tendenciái, magatartásai, viselkedési modelljei rekonstruálására – két teszt bemutatása a szerző tételei bizonyítására.

TABACCO, G.: Su nobiltà e cavalleris nel medioevo. Un ritorno a Marc Bloch?

(A középkor nemességéről és lovagságáról. Visszatérés Marc Bloch-hoz?)

RSI, t. 91. 1979 : jan. – márc. 5–25.

A német historiográfia koncepciója, valamint Bloch és köre történetfelfogásának összevetése.

WALLERSTEIN, I.: Y a-t-il une crise du XVIIe siècle? (Van-e válság a XVII. sz.-ban?)

AESC, 34. 1979 : 1. 126–144.

Elemző, összefoglaló jellegű cikk elsősorban a XVI–XVII. sz.-i árvízviszonyokról és a lejátszódó főbb gazdasági folyamatokról.

ZSUKOV, E. M.: K voproszu o kriterijah periodizacii isztorii. (A periodizáció kritériumairól.)

NNI, 1979 : 1. 3–12.

A történelmi periodizáció és a valóságos történelmi folyamat közötti dialektikus kapcsolatot elemzi.

HISTORIOGRÁFIA

BOUWSMA, W. J.: The Renaissance and the drama of Western history. (A reneszánsz és a nyugati történelem ill. történetírás drámája.)

AHR, 84. 1979 : 1. 1–15.

Az Amerikai Történelmi Társulat volt elnökének elnöki előszava egy, a reneszánsznak szentelt folyóiratszámot vezet be. Azt tárgyalja, hogy napjainkban zajlott le a nyugati történelem hagyományosan drámai szerkezetének összeomlása, ami különösen a reneszánsz kutatóira van nagy kihatással a reneszánsznak a hagyományos sémában elfoglalt központi szerepe miatt.

- BUSINO, G.: Uno storico ginevrino: Luc Monnier (1902–1976). (Egy genfi történész: Luc Monnier, 1902–1976.)
RSI, t. 91. 1979 : 1. 170–179.
Munkássága, méltatása.
- CONTE, D.: Fascismo, stato e rivoluzione nella „neue Sozialgeschichte”. (Fasizmus, állam és forradalom az új /német/ társadalomtörténetben.)
SSt. 20. 1979 : 1. 75–89.
Historiográfiai szemle – a „Geschichte und Gesellschaft” c. folyóirat köré tömörült csoport eredményei.
- DORPALEN, A.: History and politics: and East German assessment. (Történelem és politika kelet-német szemmel.) (Szemleciikk)
CEH, 12. 1979 : 1. 83–90.
A cikk azt elemzi, hogy a pártos elkötelezettség milyen képet formáltat a kelet-német történészekkel a nyugat-német történeti felfogásról és hogyan használják a marxisták a történelmet az osztályharc fegyvereként. Az alapot az Unbewältigte Vergangenheit: Kritik der bürgerlichen Geschichtsschreibung in der BRD. (3. rev. Ed. Berlin, Akademie Verl. 1977) szolgáltatja.
- De FELICE, R.: La storiografia contemporaneistica italiana dopo la seconda guerra mondiale. (A jelenkor olasz historiográfiája a második világháború után.)
SCo, t. 10. 1979 : febr. 91–108.
Az olasz történetírás fejlődését és irányzatait befolyásoló kulturális és politikai atmoszféra az utolsó harminc év folyamán.
- GRASSI, L.: Per una storia della penetrazione dei „lumi” nei principati danubiani (1740–1802). Note e appunti. (A felvilágosodás dunai államokba való behatolásának történetéhez. 1740–1802. Megjegyzések és szempontok.)
NRS, t. 63. 1979 : jan. – ápr. 1–32.
A mai román történetírás Moldva és Havasalföld XVIII. sz.-i történetéről – a „román felvilágosodás” fikciója.
- GRENDI, E.: La storiografia italiana ieri. (Az olasz történetírás tegnap.)
QS, t. 14. 1979 : jan. – ápr. 307–311.
Ruggiero Romano új könyve értékeitelének mérlegelése.
- HALAS, F. X.: Čeští měšťanství dějepisní třicetileté války. (A harmincéves háború cseh polgári történetírói.)
ČMM, 98. 1979 : 1–2. 137–162.
A cikk áttekintést ad a csehszlovák történetírásnak a 17. századi polgári történetírók munkáinak értékéről és értékeléséről a nemzeti felvilágosodás korától (az első nagyobb érdeklődés a 17. századi irodalmi és történelmi írások iránt ekkor nyilvánult meg) egészen a napjainkig.

HAUBELT, J.: Seminarium politicum a Gelasius Dobner (Seminarium politicum és Gelasius Dobner.)

ČCH, 27. 1979 : 1. 76–112.

A cikk a cseh kritikai történetírás megalapozója, G. Dobner (1719–1790) a kö-zépiskolai oktatás bevezetéséért, ill. megvalósításáért tett erőfeszítéseit, s a törek-vések kudarcának hátterét elemzi.

HEINZMANN, J. G.: Schlözer on historiography. (Schlözer a történetírásról.)

HT, 18. 1979 : 1. 37–51.

A 18. sz.-i történetfilozófia a protestáns Észak-Németországban.

OTCOVSKÝ, I.: O hlavních směrech pojetí českých dějin u německých historiku období kapitalismu. (A cseh történelem értelmezésének fő irányzatai a kapita-lizmus korabeli német történészek körében.)

ČMM, 98. 1979 : 1–2. 163–175.

A cikk körvonalazza a 19. századi és a 20. század eleji német történetíróknak a cseh történelemre vonatkozó koncepcióját, s annak a kor- és az osztályviszonyok-kal való szoros összefonódására utal.

PHILLIPS, M.: Machiavelli, Guicciardini, and the tradition of vernacular historiography in Florence. (Machiavelli, Guicciardini és firenzei helyi, népnyelvi történetírás hagyománya.)

AHR, 84. 1979 : 1. 86–105.

A két 16. századi firenzei történész munkásságával ért tetőpontjára a firenzei történetírás. Ők ötvözték a klasszikus, tudatosan szerkesztett, de merev esemény-történetet a helyi krónikások pragmatizmusával és konkrétuságával.

VALIANI, L.: La storiografia del movimento operaio socialista italiano. (Az olasz szo-cialista munkásmozgalom historiográfiája.)

RSI, 91. 1979 : 1. 71–143.

Korszakok, tendenciák, értékelések.

SEGÉDTUDOMÁNYOK

BAGLIANI, A. P.: Eine Briefsammlung für Rektoren des Kirchenstaates (1250–1320).

(Az egyházi állam rektorainak levélgyűjteménye, 1250–1320.)

DAEM, 35. 1979 : 1. 138–208.

122 eredeti levél közlése. A levelek politikai, adminisztratív, pénzügyi, egyházi, bírói és katonai problémákat érintettek. A legtöbb levél az egyházi állam rekto-raitól került ki, akik 1254 és 1322 között voltak hivatalukban.

CARDINI, F.: Assisi al tempo di Francesco. (Assisi városa Szent Ferenc korában.)

RSI, t. 91. 1979 : 1. 144–157.

A ferences-eredetű forrásokon kívüli forrásanyag kutatási problémái.

- KENT, G. O.: Research opportunities in West and East German archives for the Weimar Period and the Third Reich. (Kutatási lehetőségek a nyugat- és kelet-német levéltárakban a weimari korszakról és a Harmadik Birodalomról.) CEH, 12. 1979 : 1. 38–67.
A teljesség igénye nélkül hasznos és elfogulatlan ismertetést ad az NDK és NSZK levéltári rendszeréről és egyes levéltáiról, az ott elhelyezett gyűjteményekről.
- NUSSBÄCHER, G.: Dokumente aus dem Kronstädter Staatsarchiv über die Türkeneinfälle im Burzenland in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. (Dokumentumok a Brassói Állami Levéltárból a XV. század második felében a Barcaságban lezajlott török betörésekről.) FVL, 22. 1879 : 1. 25–30.
Az 1458–1500 között keletkezett 400 oklevélből kb. 70 vonatkozik a törökhöz fűződő kapcsolatokra, s ezeket tekinti át a cikk.
- TURI, G.: Ideologia e cultura del fascismo nello specchio dell'Enciclopedia Italiana. (A fasiszmus ideológiája és kultúrája az Enciclopedia Italiana tükrében.) SSt, 20. 1979 : jan. – márc. 157–211.
A címszavak szelektálásának, kidolgozásának elemzése – az 1925–26-ban kezdődő kollektív munka eredményeként megjelent 36 kötet időállósága és használhatósága, ill. politikai átitatottsága.
- Vlastivedný slovník obcí na Slovensku (Szlovákiai községek honismereti lexikona), II–III. Encyklopedický ústav SAV. Veda, Bratislava 1977, 1978. 517, 532. p. – *Ismerteti*: P. Horváth.
HČ, 27. 1979 : 1. 118–123.
Részletes áttekintést ad valamennyi szlovákiai község, kisebb település, történelmi, politikai, gazdasági stb. fejlődéséről.
- MUNKÁSMOZGALOM, A MOZGALOM IDEOLÓGIÁJA**
- AJZIN, B. A. – KUNINA, V. É.: Vtoroj tom truda po istorii i teorii mezdunarodnogo rabocsego dvizsenija. (A nemzetközi munkásmozgalom elméletéről és történetéről szóló második kötet.) NNI, 1979 : 1. 159–170.
A 7 kötetre tervezett sorozat második kötete az 1871 és 1904 közötti munkásmozgalom gyakorlati és elméleti fejlődését tárja fel.
- HORNOVÁ, H.: Sociálně demokratické pojetí „internacionalismu” a nacionalismu. (Az „internacionalizmus” és a nacionalizmus szociáldemokrata értelmezése.) ČČH, 27. 1979 : 2. 163–185.
A cikk a 60-as évek végi és a 70-es évek elején bekövetkezett válság következtében a szociáldemokrata pártokban megindult differenciálódási folyamat okait illetve a szociáldemokrata pártokon belül erősödő baloldali politikáját és a szocialista internacionálé politikáját elemzi.

KOLEJKA, J.: Marxovo a Engelsovo pojetí „národní“ či „národnostní otázky“ před rokem 1848. (Marx és Engels „nemzet”, ill. „nemzetiségi kérdés” értelmezése 1848 előtt.)

ČMM, 98. 1879 : 1–2. 49–63.

A cikk összegezi Marx és Engels e kérdésre vonatkozó nézeteit elsősorban a francia, angol és németországi viszonyok tanulmányozása alapján, de kitér a közép-európai nemzeti és nemzetiségi viszonyokkal kapcsolatos nézeteik elemzésére is.

LUPORINI, C.: Gramsci e la religione. (Gramsci és a vallás.)

CM, t. 17. 1979 : 1. 71–85.

A vallás, mint társadalmi ideológia Gramsci filozófiájában.

NEITZEL, S. C.: The evolution of August Bebel's social-political credo, 1861–1871.

(August Bebel társadalmi, politikai hitvallásának fejlődése, 1861–1871.)

EEQ, 13. 1979 : 1. 75–94.

A cikk végigkíséri azokat a tényezőket, amelyek Bebelt egyre jobban balra sodorták, kapcsolatát Liebknechtrel, a marxizmussal, poroszellenességét és a porosz–francia háborút, valamint a párizsi kommün hatását gondolkodására.

PAGGI, L.: Socialisti italiani e sinistra europea. (Olasz szocialisták és az európai baloldal.)

CM, t. 17. 1979 : 1. 17–33.

Történelmi tapasztalatok az olasz baloldali politikai harcainak európai viszonylatáról.

RONCIN, F.: La classe ouvrière et le néo-malthusianisme: l'exemple français avant

1914. (A munkásosztály és a neo-malthusianizmus: az 1914 előtti francia példa.)

MS, 1979 : 1. 85–118.

A neo-malthusianus gondolatrendszert a szocialista ideológusok támadják, a munkásság vagy nem tud róla, vagy visszautasítja.

SCARPONI, A.: Lukács, critico dello stalinismo. (Lukács, a sztalinizmus kritikusa.)

CM, 17. 1979 : 1. 105–111.

A marxizmus újjászületését sürgető lukácsi teória elemzése.

UL'JANOVSZKIJ R. A.: Komintern i nacional'no-oszvoditel'noe dvizsenie. (A Komintern és a nemzeti-felszabadító küzdelem.)

VIKPSzSz, 1979 : 2. 39–51.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

HAVLÍKOVÁ, L.: Obléhání Konstantinopole roku 626 ve světle byzantsko-iránských vztahu. (Konstantinápoly 626. évi ostroma a bizánci–iráni kapcsolatok fényében.)

ČMM, 98. 1979 : 1–2. 126–136.

A városnak 626-os avarok és szlávok által való ostromát a szerző az iráni–bizánci háborúk következményeként tárgyalja, s ilyen szemszögből a szláv–arab támadásnak fontos, de mégis csak másodrendű szerepe volt abban a gazdasági és politikai válságban, amelybe a 7. század elején a bizánci császárság került.

VINOGRADOV, V. N.: Lord Kaszlri i Balkanü. (Lord Kastlercagh és a Balkán.) SzSz, 1979 : 1. 44–66.

A Foreign Office vezetője Lord Kastlercagh, a bécsi kongresszus által megrajzolt térkép megváltoztatásán fáradozott. A cikk a Balkán helyzetének alakulását vizsgálja fel az 1820-as évek angol külpolitikájában.

HAMMER, M.: En marge d'une correspondance diplomatique: problématique de l'agonie du régime tsariste. (Egy diplomáciai levelezés margójára: a cárista rezsim agóniájának problematikája.) RHMC, 26. 1979 : 1. 125–143.

Gaston Errembault de Dudzele rendkívüli kiküldött és a cári udvarban tevékenykedő teljhatalmú miniszter néhány levele. A levelek az 1870–80-as évekből keltek, az orosz kül- és belpolitika néhány aspektusát világítják meg.

KAROSZEV, V. J.: Vosztocsnij krizisz i ruszsko-tureckaja vojna 1877–78. godov. (A keleti válság és az 1877–78-as orosz–török háború.) ISzSzSzR, 1979 : 1. 150–158.

E külső és belső válságjelenségek súlya abban van, hogy általuk választható el Dél-Kelet-Európa számos népének fejlődésében a kapitalizmus a feudalizmustól.

DUTTON, D. J.: The Balkan campaign and French war aims in the Great War. (A balkáni hadjárat és Franciaország háborús céljai a nagy háborúban.) EHR, 94. 1979 : 1. 97–113.

Angol–francia érdekelleték az első világháborúban – közel-keleti aspirációk.

PETZOLD, J.: Die Forderungen des deutschen Imperialismus an Bulgarien im März 1918. (A német imperializmus követelései Bulgáriával szemben 1918 márciusában.) ZfG, 27. 1979 : 3. 235–249.

Eredeti dokumentumok közlése és azok magyarázata.

POPISTEANU, C.: Contributions de l'Entente Balkanique et un climat de paix, coopération et sécurité collective en Europe. (A Balkáni Szövetség hozzájárulása a békés viszony és kollektív biztonsági együttműködés megvalósításához Európában.)

RESEE, t. 17. 1979 : 1. 297–315.

Bemutatásra kerülnek a különböző európai biztonsági tervezetek, Laval, Barthou, valamint Titulescu szerepének értékelése egészíti ki a kor bonyolult diplomáciai viszonyainak felvázolását.

BUZINKAI, D.: Soviet – League relations, 1920–1923: political disputes. (A szovjetek és a Népszövetség viszonya 1920–1923: politikai viták.)

EEQ, 13. 1979 : 1. 25–45.

A Népszövetség többször próbálta normalizálni a viszonyokat Szovjetországgal, de nem talált viszonzásra, a szovjetek a kapitalista világ rosszindulatú szövetségének tartották és a vele való kapcsolatok helyett létrehozták saját uniójukat, amelyet életrevalóbb nemzetközi szervezetnek tartottak.

PEDEN, G. C.: Sir Warren Fisher and British rearmament against Germany. (Sir Warren Fisher és Anglia újrafelfegyverkezése Németország ellen.)

EHR, 94. 1979 : 1. 29–47.

Anglia külpolitikai vonalvezetése 1933–38 között. W. Fisher személyes befolyása – fegyverkezési programja.

GROBELNÝ, A.: K jednání o stavu odersko-dunajského pruplavu po mnichovském diktátu. (Adalék az Odera–Duna csatorna helyzetéről folytatott tanácskozáshoz a müncheni diktátum után.)

SSb, 77. 1979 : 1. 1–4.

A cikk bevezető része áttekintést ad a csatorna létrehozására vonatkozó korábbi tervekről 1917-től a müncheni egyezmény megkötéséig. A szerző ezután bemutatja a csehszlovák kormány törekvéseit a náci németország által előterjesztett (1936 óta szorgalmazott) csatorna-tervezet módosítására, a csehszlovák állam érdekeit jobban szem előtt tartó szempontok érvényesítésére, ill. e törekvések kudarcának okát.

BEŽUMENSKIJ, L. A.: Novije materialü o peregovorah Vil'szona – Vol'tata. (Új dokumentumok a Wilson–Wohlthat tárgyalásokról.)

NNI, 1979 : 1. 83–105.

A szerző pontosítja az 1939 nyarán lezajlott tárgyalások dátumát, a körülményeket és a megbeszélések jelentőségét.

EICHHOLTZ, D.: Expansionsrichtung Nordeuropa. Der „Europäische Grosswirtschaftsraum“ und die nordischen Länder nach dem faschistischen Überfall auf die UdSSR. (Észak-Európa mint terjeszkedési irány. Az „Európai nagy gazdasági tér” és az északi országok a SZU megtámadása után.)

ZG, 1979 : 1. 17–32.

A cikk azt vizsgálja, hogyan változott Észak-Európa gazdasági jelentősége a német imperialisták számára, a világháború folyamán jelentkező változásokat követve.

BRÜGEL, J. W.: Dahlerus als Zwischenträger nach Kriegsausbruch. (Dahlerus, mint pletykafészek a háború kitörése után.)

HZ, 228. 1979 : 1. 70–97.

Jean Birger Essen Dahlerus (1891–1957) svéd mérnök. 1939-ig ügynökként tevékenykedett, Göring és az angol kormány között. 1949. márciusában Nürnbergben Göring mentő tanújaként szerepel.

HANAK, H.: Sir Stafford Cripps as British Ambassador in Moscow, May 1940 – June 1941. (Sir Stafford Cripps, mint moszkvai angol nagyköv. 1940 május – 1941 június.)

EHR, 94. 1979 : 1. 48–70.

Stafford Cripps politikai pályafutása, szerepe a munkáspártban, moszkvai kiküldetésének háttere.

TOSKOVA, V.: B'lgaria v balkanskata politika na CZASCS (szeptemvri 1943 – juni 1944 g.) (Az USA balkánpolitikája és Bulgária; 1943. szept. – 1944. jún.)

IP, 1979 : 1. 27–50.

Az USA Nemzeti Levéltárában levő anyagok alapján vizsgálja az amerikai balkánpolitikát, az angol–amerikai ellentéteket a Balkánon, Törökország helyzetét, a balkáni antifasiszta mozgalmat.

DUBINSZKIJ, A. M.: Peregovorü „szojuznicseszkoj gruppü nabljudatelej” SzSA sz rukovodstvom KPK. (Az amerikai „szövetséges megfigyelő-csoport” tárgyalásai a Kínai Kommunista Párt vezetőivel.)

VI, 1979 : 1. 71–81.

A japán agresszió elleni maoista politika már 1944-ben nem bízott a Szovjet-unióban, hanem az amerikai közeledést kezdeményezte.

POIDEVIN, R.: Frankreich und die Ruhrfrage, 1945–1951. (Franciaország és a Ruhrkérdés, 1945–1951.)

HZ, 1979 : 2. 317–334.

TEL'NOV, V. K.: K voproszu o podgotovke mirnogo dogovora sz Bolgarijej. (A Bulgáriával megkötendő békeszerződés előkészítésének kérdéséhez.)

SzSz, 1979 : 1. 22–34.

Az 1947 februárjában Párizsban aláírt békeszerződés 1946-os előkészítése.

STEGER, B.: General Clays Stabskonferenzen und die Organisation der amerikanischer Militärregierung in Deutschland. Die „Clay-Minutes” als historische Quelle/Clay tábornok stábjának konferenciái és az amerikai katonai kormányzás szervezete Németországban. A „Clay-percek” (mint történelmi források).

VF, 27. 1979 : 1. 113–131.

Clay tábornok neve elsősorban mint az 1948/49-es amerikai léghíd szervezőjeként ismert, és akit „Berlin megmentője”-ként emlegettek. Steger cikke és az azt követő, ugyanezen szám 131–151. oldalán található ugyancsak Steger által összeállított dokumentum-gyűjtemény a katonai kormányzó szervező tevékenységét állítja középpontba.

PETROVSZKIJ, V. F.: Problemü mira i razoruzsenija i szovremennaja amerikanszkaja politologia. (A béke és a leszerelés problémája és a mai amerikai politológia.)

NNI, 1979 : 1. 31–47.

A cikk a háború és a béke kérdésében mutatkozó polgári tendenciákat igyekszik feltárni a nemzetközi enyhülés szakaszában.

TUDOMÁNY- és TECHNIKA TÖRTÉNET

HOCQUET, J. C.: Patrimonio tecnico e integrazione culturale in Adriatico: alcuni aspetti. (Technikai örökség és kulturális kiegyenlítődés az Adria vidékén: néhány szempont.)

QS, t. 14. 1979 : 1. 31–53.

Az Adria parti országok anyagi kultúrájának kölcsönhatásai XIII–XVIII. sz.-ban – azonos technológia kialakulása a sókitermelésben, a szállító- és vitorláshajók típusainak kialakításában, analógia súlymértékek használatában.

CIMINO, G.: Filosofia della scienza o storia della scienza? (A tudomány filozófiája vagy a tudomány története?)

QS, t. 14. 1979 : jan. – ápr. 278–283.

Egy Galilei-symposium vitáinak összefoglalása.

VERGANI, R.: Lessico minerario e metallurgico dell'Italia nord-orientale. (Bányászati és fémkohászati lexikon Északnyugat-Itáliában.)

QS, 14. 1979 : 1. 54–79.

Német bányászok és technikusok XV–XVI. sz.-i északitáliai működésének hatása a helyi szókincs kialakulására – a német technológia vezető szerepének megszűnése a XVII. sz. közepétől kezdve a szaknyelv fejlődésének tükrében.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

KELLEY, D. R.: Gaius Noster: substructures of western social thought. (Gaius noster: a nyugati társadalmi gondolkodás alapjai.)

AHR, 84. 1979 : 3. 619–648.

A 2. századi római jogász, Gaius a nyugati társadalmi gondolkodás alapjait vetette meg A polgári jog intézményei c. művével és egész munkásságával, mégis viszonylag elfelejtett figura maradt. A „gaianizmus” történetét tekinti át a cikk.

LITTLE, L. K.: La morphologie des malédictions monastiques. (A szerzetesi átkok morfológiája.)

AESC, 34. 1979 : 1. 43–60.

Az exkommunikáció és az átkok formai és tartalmi jellemzői a IX–XII. sz.-ig. (Főleg Franciaországban és a főbb nyugateurópai országokban.)

EVANS, G. R.: Schools and scholars: the study of the abacus in English schools c. 980 – c. 1150. (Iskolák és iskolások: tanulmány az abacus használatáról az angol iskolákban, 980–1150 között.)

EHR, 94. 1979 : jan. 71–89.

Egykorú kéziratok leírása a számológépre alapozott tanítási módszerekről, elterjedtségéről.

FERGUSSEON, P. J.: Notes on two Cistercian engraved designs. (Megjegyzések két vésett cisztercita tervrajzhoz.)

S, 54. 1979 : 1. 1–17.

Épülettervrajzok készítése, nagyítása, geometriai számítások két XII. századi kőbe vésett kolostorépület-részletrajz alapján.

DILLER, G.–T.: L'Escoufle: une aventurière dans le roman courtois. (L'Escoufle: kalandornő egy udvari regényben.)

MA, t. 85. 1979 : 1. 33–43.

Jean Renard XII–XIII. századi szerző udvari regényében a szentimentális polgári és a nemesi világnézet keveredik. Érdekes, hogy a hősnő megtagadja azt, hogy az udvari szerelem hősnője legyen; visszautasítja egy udvari lovag csábítását. A mű az Arthur-mondakör regényeit ironizálja.

WISMAN, J.–A.: L'Epitoma rei militaris de Végèce et sa fortune au Moyen Age. (Vegetius Epitoma rei militaris c. műve és sorsa a középkorban.)

MA, t. 85. 1979 : 1. 13–31.

Vegetius egyike a legtöbbet olvasott, fordított és kommentált szerzőknek, kiáltképp a XIII. században. A francia lovagnak a római miles-t kellett utánoznia. A politikai-tudományos traktátusokban is felhasználják Vegetiust, hogy a fejedelemeknek politikai példát nyújtsanak.

PAYER, P. J.: Prudence and the principles of natural law: a medieval development. (A megfontoltság és a természeti törvény alapjai: egy középkori fejtegetés.)

S, 54. 1979 : 1. 55–70.

A 'prudencia' erénye a középkori keresztény etikában – Aristoteles és a XIII. sz.-i egyházatyák koncepciójának összevetése.

GALLINI, C. – CASES, C. – BORI, P. C.: „La fine del mondo” di Ernesto De Martino. (E. de Martino „A világ vége” c. munkája.)

QS, 14. 1979 : 1. 228–248.

Anthropológusok, pszichológusok, vallástörténészek vitája De Martino munkája körül.

MUIR, E.: Images of power: art and pageantry in Renaissance Venice. (A hatalom megjelenítése: művészet és pompa a reneszánsz Velencében.)

AHR, 84. 1979 : 1. 16–52.

A cikk Berenson nyomán felteszi a kérdést: milyen történeti értéke van az egy kormányzat által önmagáról alkotott képnek. Ennek megválaszolására vizsgálja a 15–16. századi Velence politikai eszméinek és művészi motívumainak összefüggését, a művészeteket patronáló személyiségeket és az ikonográfiai hagyományokban bekövetkezett változásokat.

NAUERT, C. G. ifj.: Humanists, scientist, and Pliny: changing approaches to a classical author. (Humanisták, tudósok és Plinius: egy klasszikus szerző változó megközelítése.)

AHR, 84. 1979 : 1. 72–85.

A reneszánsz kulturális változásainak igazi lényege nem az antik szövegek újrafelfedezése, hanem az érdeklődésben és az értékrendszerben bekövetkezett eltolódás. A 16. századi európai humanisták közül sokan már nem magával az antik szöveggel, annak rekonstruálásával foglalkoztak, hanem az idősebb Plinius természetről alkotott nézeteinek igazságával.

HUTTMANN, A.: Die Rolle der extrauniversitären ärztlichen Ausbildung in der Vergangenheit Siebenbürgens. (Az egyetemen kívüli orvosi képzés szerepe Erdély múltjában.)

ZSL, 2. 1979 : 1. 16–21.

Erdély a XIX. sz. utolsó negyedéig nem rendelkezett a mai értelemben vett főiskolával. A szerző a XVI. századtól kezdve tekinti át, hogy egyetem hiányában hogyan próbálták megoldani az orvusképzést, hol, milyen intézményt alapítottak, stb. Nagy orvoshiány volt Erdélyben, 1807-ben is csak 57 orvos, 162 seborvos, 51 patikus és 142 bábaasszony volt található.

BUTLER, J.: Magic, astrology, and the early American religious heritage. (Varázslás, asztrológia és a korai amerikai vallási örökség.)

AHR, 84. 1979 : 2. 317–346.

A 17–18. századi amerikai telepéseknek nagyon kis százaléka tartozott szervezett egyházhoz. Tovább élt az európai okkultizmus, varázslás, asztrológia, jövőbelátás, boszorkányság, kb. az 1720-as évekig. Ennek nehezen megfogható nyomait és a hanyatlás okait nyomozza a cikk.

FITTIPALDI, A.: La ricerca storico-artistica e la politica dei beni culturali. (A művészettörténeti kutatások és a kulturális javakkal kapcsolatos politika.)

CM, t. 17. 1979 : 1. 129–140.

A diszciplína problematikus helyzete Olaszországban, az intézményes és strukturális reformok szükségessége.

EGYETEMES TÖRTÉNELEM

NERI, V.: Manufaktury państwowe i wytwórczość prywatna w późnej starożytności. (Az állami manufaktúrák és a magántermelés a kései ókorban.)

PH, 70. 1979 : 1. 1–13.

A kései antikvitásban jelenik meg az állam közvetlen beleszólása a termelésbe; elsősorban Diocletianus, később Valentinianus és Valens, majd Honorius rendeletei nyomán kapunk képet erről a folyamatról.

SUCHODOLSKI, S.: Karoliński system monetarny i jego recepcja w Europie wczesnośredniowiecznej. (A karoling pénzrendszer és fogadtatása a koraközépkori Európában.

PH, 70. 1979 : 1. 15–26.

A karoling pénzrendszer jellemzője az ezüst kizárólagos használata és a denárnak, mint pénzegységnek a kibocsátása. Nominális és reális értéke változó.

A karoling pénzrendszer magában a birodalomban csak mintegy száz évig áll fenn, a X–XI. sz. fordulóján kialakuló új feudális államokban azonban tovább fennmarad.

BAIROCH, P.: Écarts internationaux des niveaux de vie avant la Révolution industrielle. (Az életszínvonal nemzetközi eltérései az ipari forradalom előtt.)

AESC, 34. 1979 : 1. 145–171.

A 16–19.-sz.-ig a főbb európai országokban elsősorban a bruttó nemzeti termelést és az egy főre jutó minimális létfenntartási költségeket elemzi.

GERTEIS, K.: Regionale Bauernrevolten zwischen Bauernkrieg und Französischer Revolution. Eine Bestandsaufnahme. (Helyi parasztlázadások parasztháború és a francia forradalom között. Leltár.)

ZHF, 6. 1979 : 1. 37–62.

1500 és 1800 között Európában lezajlott parasztfelkelések összefoglaló elemzése. A parasztlázadások megjelenési formáiról, eddigi értékeléséről, anyagi okairól, a katonai szervezet szerepéről, az eredményekről, stb. ad tájékoztatást, elemzést.

HACKER, W.: Zur Auswanderung aus dem südlichen Oberrheingebiet (Breisgau und Ortenau) nach Siebenbürgen im 18. Jahrhundert. (A déli Felső-Rajna vidékről – Breisgau, Ortenau – Erdélybe való kivándorláshoz, a XVIII. században.)

ZSL, 2. 1979 : 1. 59–70.

A kivándorlási terület bemutatása, a kivándorlás okai időpontjai (a XVIII. sz. közepe, ill. 1770 két csúcspont), a kormányzat állásfoglalása a kivándorlással kapcsolatban.

VILLARI, L.: Il capitalismo della grande depressione. La crisi agraria e la nuova economia (1873–1900). (A kapitalizmus a nagy depresszió korszakában.

Az agrárkrízis és az új gazdálkodás. 1873–1900.)

SSt, t. 20. 1979 : 1. 27–36.

A protekcionizmus bevezetése Olaszország után Európa többi országaiban – az agrárreform és az iparosodás alternatívája.

MAŁECKA, T.: Pomoc rządowa Stanów Zjednoczonych Ameryki dla państwa polskiego po I wojnie światowej. (Az Amerikai Egyesült Államok kormánysegélye a lengyel állam számára az I. világháború után.)

PH, 70. 1979 : 1. 73–88.

Az amerikai segély része volt az I. világháború utáni nagy amerikai hitelakciónak, amelyet az elpusztított Európának nyújtottak. A legnagyobb összeget

Lengyelország kapta, részint Szovjet-Oroszországgal való közvetlen szomszédsága és az intervenció miatt. Az 1920-as amerikai választások és a republikánus Hoover győzelme után azonban az USA igyekezett leépíteni állami kötelezettségeit az európai országokkal szemben.

MIHUTINA, I. V.: Voproszŭ bor'bu protiv fasizma i ugrozŭ vojnŭ v sztranaŭ Central'noj i Jugo-Vohtocnoj Evropŭ v 1935–1939 között.)
SzSz, 1979 : 1. 3–22.

SLÁDEK, Z.: Pokusy o hospodářskou integraci střední i jihovýchodní Evropy v meziválečném období. (Kísérletek a gazdasági integráció létrehozására Közép- és Délkelet-Európában a két világháború között.)
CMM, 98. 1978 : 1–2. 32–48.

CARDIA, C.: L'area cattolica dopo il 20 giugno 1976. (A katolikus világ 1976. jún. 20. óta.)
CM, t. 17. 1979 : 1. 35–69.
A katolikus egyházon belül az utolsó években megindult nagy átalakulási hullámok főbb tendenciái.

KELET-EURÓPA

RŮBAKOV, B. A.: Szmerď. (A közrendűek.)
ISzSzSzR, 1979 : 1. 41–58.
A középkori szlávság körében meglévő „szmurd”, „szmard”, „szmerď” fogalmát segít tisztázni a kutatás mai szintjén, és áttekintést ad a kérdés eddigi szakirodalmáról.

ŠINDELÁŘ, B.: Útěk poddaných z Moravy koncem 17. století do Uher. (Jobbágy-szökések Morvaországból Magyarországra a 17. század végén.)
ČMM, 98. 1979 : 1–2. 70–103.
A cikk bevezető része áttekinti a jobbágy-szökések kérdésével foglalkozó cseh–szlovák irodalmat, aláhúzza, hogy a jobbágy-szökés az osztályharc megnyilvánulásának egyik formája. A szerző elsősorban a 17. sz. 80-as éveitől lezajlott jobbágy-szökések mértékét és hatását vizsgálja.

SZCZUCKI, L.: Antitrinitari nell'Europa orientale. (Antitrinitáriusok Kelet-Európában.)
RSI, 91. 1979 : 1. 158–169.
Az unitáriusokkal foglalkozó történeti irodalom áttekintése – Massimo Firpo, Antitrinitari nell'Europa orientale..... 1977 c. munkája értékelése.

MACKENZIE, D.: Russian views of the eastern crisis, 1875–1878. (Orosz vélemények a keleti válságról, 1875–1878.)
EEQ, 13. 1979 : 1. 1–24.
A cikk át kívánja tekinteni a kérdés szinte egész orosz és szovjet irodalmát, összevetve elsősorban a forradalom előtti és a szovjet interpretációkat.

BENSER, G.: Der Februarsieg 1948 in der Tschechoslowakei und der revolutionäre Prozess auf dem Territorium der DDR. (Az 1948-as februári győzelem Csehszlovákiában és a forradalmi folyamat az NDK területén.)
ZfG, 1979 : 1. 5–16.
A sok szempontból döntő 1948-as év eseményeinek leírása a címben jelzett területen.

HÜBNER, C.: Zum Wirken der Deutsch-Polnischen Gesellschaft für Frieden und gute Nachbarschaft 1948–1952. (A „Német–Lengyel Társaság a békéért és a jó szomszédi viszonyért” tevékenységéhez 1948 és 1952 között.)
ZfG, 27. 1979 : 5. 409–422.

DÉL-KELET-EURÓPA

DIETEN, Jan-Luis van: Politische Ideologie und Niedergang im Byzanz der Palaiologen. (Politikai ideológia és hanyatlás Bizáncban a Palaiologok korában.)
ZHF, 1979. 6. k. 1. sz. 1–36. p.

PISZAREV, JU. A.: Za kuliszami szuda v Szalonikah organizacij „Ob”edinenie ili szmert’”. (Az „Egyesülés vagy halál” nevű szervezet szaloniki-i tárgyalásának kulisszái mögött.)
NNI, 1979 : 1. 106–121.
Az 1917-es tárgyalás elítéltjeinek titkos szervezetéről, amely „Fekete kéz” néven vált ismertté, új kutatásainak fényében ír a szerző.

ANGLIA

GILLINGHAM, J.: The unromantic death of I Richard. (I. Richard prózai halála.)
S, 54. 1979 : 1. 18–41.
Oroszlánszívű Richard halála körülményei a korabeli krónikák összehasonlítása alapján – a vonatkozó XIX–XX. sz.-i historiográfia koncepciójának felülvizsgálatával.

JONES, R. F.: An Anglo-Norman rhymed sermon for Ash Wednesday. (Egy angol–norman rímes hamvazószerdai prédikáció.)
S, 54. 1979 : 1. 71–84.
A XIII. sz.-i egyház problematikája, az egyházi reform igénye – a hallgatóság morális, szellemi, intellektuális szintjének felmérése a szentbeszéd alapján.

BRITNELL, R. H.: King John’s early grants of markets and fairs. (János király korai vásár- és piacjogadományai.)
EHR, 94. 1979 : 1. 90–96.
XIII. századi vásár- és piacviszonyok Angliában.

- PAVLOVA, T. A.: Anglija Sekszpira i Anglija Kromvelja. (Shakespeare Angliája és Cromwell Angliája.)
NNI, 1979 : 1. 148–158.
A széles angol néprétegek szabadidő kultúrája a XVI. század végén, a XVII. század első felében.
- PORTER, R.: Medicina e Illuminismo nell'Inghilterra del Settecento. (Orvostudomány és felvilágosodás a XVIII. sz.-i Angliában.)
QS, t. 14. 1979 : 1. 155–180.
A pusztán statisztikai és demográfiai megközelítés helyett a szerző a viselkedésekben, a családi kapcsolatokban bekövetkező változásokat akarja elemezni – a felső osztályok individualizmusának fokozódását, a népi gyógyításba visszanyúló stimulus vonatkozásait vizsgálja.
- SUREL, J.: La première image de John Bull, bourgeois radical, Anglais loyaliste (1779–1815). (A polgári radikális angol loyalista John Bull első képmása.)
MS, 1979 : 1. 65–84.
- BÉDARIDA, F.: L'Angleterre victorienne paradigme du laissez – faire? A propos d'une controverse. (A viktoriánus Anglia a „laissez faire” paradigmája? Egy vita ürügyén.)
RH, 529. 1979 : 1. 79–98.
A viktoriánus korról foglalkozó vita anyagának ismertetése után a szerző leszögezi, hogy az 1830–1870 közötti időszak történetére nemcsak a laissez faire elvének érvényesülése jellemző, hanem a kormányzás forradalma (revolution in government) is. Az önkormányzat elvének érvényesülése mellett az irányításhoz szükséges tudást koncentrálják.
- DANKELMANN, O.: Zu Geschichte und Funktion britischer sozialreformistischer Völkerbundskonzeptionen 1916 bis 1919. (Angol szociálreformista Népszövetség-koncepciók történetéhez és funkciójához 1916-tól 1919-ig.)
ZfG, 1979 : 1. 32–45.
Az angol munkáspártok magatartását a népszövetség eszméjével kapcsolatban az első világháború alatt a háborúhoz fűződő viszonyukból, a háború okainak, jellemzőjének megítéléséből lehet megismerni. A szociálreformizmus vizsgálata.
- ZSIGALOV, I. I.: Britanskoe dvizsenie v zascitu mira: genezis, evoljucija, oszobenno szti. (A brit békemozgalom eredete, fejlődése, sajátosságai.)
VI, 1979 : 1. 54–70.
Az 1945 utáni angol háború ellenes mozgalom okai, tendenciái és periodizációja.

BELGIUM

ENGEL, John van: Rupert von Deutz und das sogenannte Chronicon sancti Laurentii Leodiensis. Zur Geschichte der Investiturstreite in Lüttich. (Rupert von Deutz és az úgynevezett Chronicon sancti Laurentii Leodiensis. Az investitúraharc történetéhez Lüttichben.)
DAEM, 35. 1979 : 1. 33–81.

BULGÁRIA

ANGELOV, D.: Isztoriescszka rolja i znacsenie na srednevekovnata b'lgarszka d'rzsava. (A bolgár középkori állam történelmi jelentősége.)
IP, 1979 : 1. 9–27.
A cikk a VII.–XV. sz.-ig vázolja fel a bolgár állam fejlődését.

DIMITROV, G. V.: Bezszanskijaz problem pri upravljenieto na BZNSZ (1920–1923). (A menekültek problémája a Bolgár Népi Földművelésügyi idején (1920–1923).)
IP, 35. 1979 : 1. 50–69.
A cikk levéltári dokumentumok alapján tárgyalja a Bolgár Népi Földművelésügyi idején a Görögországból menekült bolgárok érdekében hozott intézkedéseket.

WHITAKER, R.: Continuity and change in two Bulgarian communities: a sociological profile. (Kontinuitás és változás két bolgár közösségben. Szociológiai keresztmetszet.)
SR, 38. 1979 : 2. 259–271.
A bolgár falusi közösségek gyors változásokon mentek át az utóbbi három évtizedben. 1944-ben lehetőség nyílt a forradalmi változások végrehajtására. A cikk azt kívánja megvilágítani több oldalról is, hogy hogyan vették ki részüket a bolgár falusi közösségek a közösség és a család forradalmi átalakulásának véghezvitelében az 1970-es években.

CSEHSZLOVÁKIA

KEJŘ, J.: Městské zřizení v českém státě ve 13. století. (A városi rendszer a 13. századi cseh államban.)
ČČH, 27. 1979 : 2. 226–252.
A kora-középkori város létrejöttének általános kérdéseit áttekintve a cikk a cseh városok 13. sz.-i kialakulásának gazdasági, társadalmi és politikai hátterét vázolja, a városok kialakulásával kapcsolatban külön kitér az uralkodói jog- ill. hatáskör, a városi jog, ill. a város és a piac, a mezővárosok, a polgárság politikai helyzete, a városalapító oklevelek, valamint a magdeburgi jog kérdéseire is.

MATĚJJEK, F.: Vývoj feudálního majetku na jihovýchodní Moravě ve 14. a 15. století. (A feudális vagyon fejlődése Délkelet-Magyarországban a 14. és a 15. században.) ČMM, 98. 1979 : 1–2. 104–120.

A terület társadalmi-gazdasági történetét vizsgálva a szerző részletes képet ad a délkelet-morvaországi területen meglévő városokról, a kisvárosokról, falvakról, ill. arról, hogy ezek a tárgyalt időszakban (a 16. sz. elejéig) kinek a tulajdonában voltak. A vizsgálatból kitűnik, a feudális uradalmak, kisebb birtokok száma ebben az időben jelentős mértékben növekedett.

MATĚJJEK, J.: K hospodářskému vývoji uhelných železářských oblastí českých zemí za kapitalismu. (Adalék a szén- és vasterületek gazdasági fejlődéséhez a cseh országreszekben a kapitalizmus időszakában.)

SSb, 77. 1979 : 1. 49–62.

Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején a csehszlovák történetírás egyre nagyobb figyelmet fordított a munkásmozgalom fejlődése gazdasági és társadalmi feltételeinek a feltáráására. A cikk e két fontos gazdasági terület fejlődését az ipari forradalom időszakában vizsgálja, hozzávetőleg 1800–1900 közötti időszaktól. A cikket értékes grafikonok és táblázatok egészítik ki.

ZAHRAĐNIK, S.: Vývoj sociálních poměrů v Těchovských železárnách 1945–1975.

(A szociális viszonyok, körülmények fejlődése a Těchov-i Vasműben 1954–1975-ben.)

SSb, 77. 1979 : 1. 32–48.

A cikk áttekintést ad az 1839-ben alakult és ma Csehszlovákia egyik legnagyobb vállalata területén dolgozó bányászok szociális helyzetének alakulásáról. (20 ezer dolgozó, az ország vastermelésének 23 %-át adja.)

KODEDOVÁ, O.: Příspěvek k sociální skladbě jihočeské vesnice v období 1880–1914.

(Adalék a dél-csehországi falu társadalmi összetételéhez, 1880–1914.)

ČCH, 27. 1979 : 1. 45–75.

Bemutatja a századfordulót megelőző két évtized és a XX. sz. első évtizedében a dél-csehországi falvakban végbemenő fokozatos differenciálódást, a falusi lakosság osztályöntudatra való ébredésének folyamatát, a mezőgazdaság fellendülő kapitalista fejlődésének a falvak gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésére gyakorolt hatását és következményeit.

ČERNÍN, S.: Ostrava a zápas o zřízení druhé české univerzity na Moravě (ohlas ve spisech Policejního ředitelství v Moravské Ostravě). [Ostrava és a második cseh egyetem létrehozásáért folytatott küzdelem Morvaországban (a Moravská Ostrava-i Rendőrfőkapitányság iratainak tükrében).]

ČMM, 98. 1979 : 1–2. 64–69.

A cikk áttekintést ad arról a küzdelemről, amelyet a cseh főiskolai ifjúság, a cseh értelmiség és a széles közvélemény az 1890-es évek közepétől folytatott, de a második cseh egyetem létrehozására Morvaországban csak az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása után került sor.

POTEMRA, M.: K vývinu slovenskej politiky v rokoch 1901–1914. (Adalék a szlovák politika fejlődéséhez 1901–1914-ben.)

HČ, 27. 1979 : 1. 49–111.

A Szlovákia története c. mű 3. kötetéhez készülő anyagban a szerző részletes elemzést ad a szlovák burzsoá pártokról, elsősorban a Szlovák Nemzeti Párt és a párt parlamenti frakciójának politikáját a korabeli magyar, habsburg és nemzetközi fejlődéssel való összefüggéseiben vizsgálja.

LITPÁK, J.: KSČ a armáda v předmnichovském Československu. (A CsKP és a hadsereg a München előtti Csehszlovákiában.)

ČCH, 27. 1979 : 2. 186–213.

Elemzi a CsKP VI. és VII. kongresszusán elfogadott határozatainak hadseregpolitikai vonatkozású pontjait, ill. a pártnak a néphadsereg megeremtésére vonatkozó taktikai elképzeléseit és lépéseit.

MATES, P.: Obecní volby v roce 1919, jejich průběh a výsledky v Brně. (Az 1919-ben megtartott általános választások, lefolyásuk és eredményei Brnóban.)

ČMM, 98. 1979 : 1–2. 3–31.

Az általános választások eredményeit, ill. azok előzményét a szerző annak a folyamatnak a szerves részeként vizsgálja, amely a Habsburg Monarchia széthullása után a cseh országrészekben a leendő köztársaság jellegéért folytatott küzdelem nyitányát és a politikai erőviszonyok felmérését jelentette.

PALEČEK, A.: The good genius of Czechoslovak democracy: Masaryk and Beneš, or Švehla? (A csehszlovák demokrácia jó szelleme: Masaryk és Beneš vagy Švehla?)

EEQ, 13. 1979 : 2. 213–234.

Az 1922–1929 közötti miniszterelnök, Švehla alakját elhomályosítja a történetírásban Masaryk és Beneš figurája: A cikk elsősorban a csehszlovák történetírás eme hiányosságára hívja fel a figyelmet, elemmezve Švehla kiemelkedő személyiségét.

FALTYS, A. – KREMPA, I.: Zum Sieg der Arbeiterklasse im Februar 1949 in der ČSR. (A munkásosztály győzelméhez 1948 februárjában Csehszlovákiában.)

ZfG, 27. 1979 : 3. 226–230.

LIPTÁK, J.: Zur Rolle der bewaffneten Formationen im Februar 1948 in der ČSR.

(A fegyveres alakulatok szerepéhez Csehszlovákiában 1948 februárjában.)

ZfG, 27. 1979 : 3. 231–234.

FRANCIAORSZÁG

GEARY, P.: L'humiliation des saints. (A szentek alázata.)

AESC, 34. 1979 : 1. 27–42.

A Cluny-i szerzetesrendek élete a XI–XII. sz.-ban. A szerzetesi alázat liturgiája.

CHAMBERS, F. M.: Three troubadour poems with historical overtones. (Három trubadur-költemény történeti aláfestéssel.)

S, 54. 1979 : 1. 42–54.

Délfranciaország XII–XIII. sz.-i gazdasági, társadalmi, politikai képe három kiadatlan trubadur-ének alapján.

LORCIN, M.-T.: Trois manières d'enterrement à Lyon de 1300 à 1500. (Háromféle temetkezési mód Lyonban 1300-tól 1500-ig.)

RH, 529. 1979 : 1. 3–15.

A korabeli végrendeletek elemzése alapján a szerző a temetkezési szokások következő különbségeit állapította meg: 1300–1348 között gyászmisére és kegyes célokra, 1390–1420 között koldulórendeknek és körmenetek céljára, 1471–1501 között pedig különböző misékre hagyományoznak.

ALATRI, P.: La formazine della „élite” nella Francia d'ancien régime. (Az elit kialakulása Franciaországban az ancien régime idején.)

SSt, 20. 1979 : 1. 59–74.

A magasabb tisztségviselők, hivatali nemesség társadalmi eredete.

PÉRET, J.: L'exemplaire histoire d'une famille bourgeoise poitevine, les Monnet.

(Egy Poitou-i polgári család példázatos története: a Monnet-k.)

RHMC, 26. 1979 : 1. 99–124.

1660 és 1880 között követi a protestáns kiskereskedőként induló, minden rendszerhez asszimilálódni tudó tipikus polgárcsalád történetét.

MULLIEZ, J.: Du blé, mal nécessaire. Réflexions sur les progrès de l'agriculture de 1750 à 1850. (A gabona, a szükséges rossz. Megjegyzések a mezőgazdaság fejlődéséről 1750 és 1850 között.)

RHMC, 26. 1979 : 1. 3–47.

Az adott korszak fordulópont a francia mezőgazdaságban. Ekkor kezdi az addig legfontosabbnak tartott búza helyét az állattenyésztés, főleg a szarvasmarhatenyésztés átvenni. A parlagon hagyott földeket egyre inkább legelőnek hasznosítják.

MALINO, F.: Furtado et les Juifs portugais. (Furtado és a portugáliai zsidók.)

AHRF, 51. 1979 : 1. 49–66.

Furtado a bordeaux-i portugál származású zsidók képviselője. Ő dolgozta ki a francia zsidók számára azt a judaismust, amely a nemzeti jelleg megtartása mellett lehetővé teszi az asszimilációt. Tevékenysége főleg a nagy Francia forradalom idején teljesedett ki.

DELPECH, F.: Les Juifs en France et dans l'Empire et le Grand Sanhédrin. (A zsidók Franciaországban és a Császárságban és a zsidó Nagytanács.)

AHRF, 51. 1979 : 1. 1–26.

Az 1807-es Napoleon által összehívott Sanhedrin jelentősége a zsidó asszimilációs törekvésekben.

TOUATI, C.: Le Grand Sanhedrin de 1807 et le droit rabbinique. (A zsidó Nagytanács és a rabbinikus jog.)

AHRF, 51. 1979 : 1. 27–48.

A házassági, polgári és a családi jogalkotás 1807-es reformja és az ószövetségi jogalkotás kapcsolatai Franciaországban.

HILDESHEIMER, F.: Population et personnalités juives du Sud-Est à l'époque du Grand Sanhedrin. (Népesség és a zsidó személyiségek Dél-Keleten a zsidó Nagy-tanács korában.)

AHRF, 51. 1979 : 1. 67–85.

A zsidó népesség helyi eloszlása Dél-Kélet Franciaországban és néhány fontosabb személyiség családjának jellegzetes története.

KAPLAN, S.: Réflexions sur la police du monde du travail, 1700–1815. (Megjegyzések az emberi munka igazgatásáról, 1700–1815.)

RH, 529. 1979 : 1. 17–77.

A franciaországi helyzetet tárgyaló tanulmány foglalkozik a kérdés elméleti irodalmával, az állami rendelkezésekkel, amelyeket munkaügyekben, a munkások helyzetével kapcsolatban hoztak: az Ancien Régime alatt (a párizsi Parlament), a Forradalom idején (Le Chapelier féle törvény) és a császárság korában (Code civil et pénal.). A céhek mellett megjelennek a munkások titkos szövetkezései. Ezek típusai: 1. „Kihívóan viselkedő” (pl. sztrájkot szervező) szövetkezés, 2. Foglalkoztatottságot védő szövetkezés, 3. A bérszintet védő szövetkezés, 4. Az elhelyezkedést segítő szövetkezés. Ír a dolgozat a mesterlegények társulatairól és a különböző konfraternitásokról is.

BERGERON, L.: Négociants et manufacturiers français dans les premières décennies du dix-neuvième siècle: d'une approche typologique à une analyse sociologique. (Francia nagykereskedők és gyárosok a XIX. század első évtizedeiben: a tipológiai megközelítéstől a szociológiai analízisig.)

RH, 529. 1979 : 1. 131–142.

A vizsgálat kiindulópontja a Manufaktúrák és a Kereskedelem Főtanácsának tagjelölési listája, 1810-ből. A tanulmány a kereskedők és a gyárilárosok közti kapcsolatformákat vizsgálja. Megmutatja, hogy a gyárosok és a kereskedők gazdasági hatalmukkal milyen módon igyekeztek politikai hatalomra szert tenni.

PELICIER, Y. – THUILLIER, G.: Pour une histoire de l'éducation des enfants idiots en France (1830–1914). (A gyengeelméjű gyermekek nevelése Franciaországban (1830–1914).)

RH, 529. 1979 : 1. 99–130.

1830-ban jelentkezik először Franciaországban az a nézet, hogy a gyengeelméjű gyermekek részére speciális nevelés szükséges. Ezután speciális iskolák nyílnak a Bicêtre-ben és a Salpêtrière-ben. 1838-ban törvény születik a kérdésről.

VIVARELLI, R.: I contadini francesi tra il 1870 e il 1914 e il problema della trasformazione culturale delle campagne. (A francia parasztlak 1870 és 1914 között és a vidék kulturális átalakulásának problémája.)

RSI, 9. 1979 : 1. 52–70.

A tárgyra vonatkozó legújabb historiográfia, elsősorban Eugen Weber (Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France... Stanford, 1977) eredményeinek értékelése.

FINE, M.: Hyacinthe Dubreuil: le témoignage d'un ouvrier sur le syndicalisme, les relations industrielles et l'évolution technologique de 1921 à 1940. (Hyacinthe Dubreuil: Egy munkás tanúsága a szakszervezeti mozgalmról, az ipari kapcsolatokról és a technológiai fejlődésről. 1921-től 1940-ig.)

MS, 1979 : 1. 45–64.

Autodidakta, a korabeli munkásmozgalom egyik legélesebb szemű megfigyelője és résztvevője. Reformista, a termelő szövetkezetek általánosítását tartja legfőbb céljának. Az amerikai típusú szalagtermelés apostola Franciaországban.

WAHL, A.: Les députés S.F.I.O; de 1924–1940: essai de sociologie. (Az S.F.I.O. [Section Française de l'Internationale Ouvrière]-hoz tartozó képviselők 1924–1940-ig: szociológiai esszé.)

MS, 1979 : 1. 25–44.

A SFIO képviselők egyre inkább a szerényebb középosztály érdekeit képviselték, a kistisztviselőket elsősorban, a proletariátus és a módosabb szabadfoglalkozásúak ellenében.

RIOUX, J.-P.: Les socialistes dans l'entreprise au temps du Front populaire: quelques remarques sur les Amicales socialistes (1936–1939). (A szocialisták a vállalatoknál a Népfront idején: néhány megjegyzés az Amicales socialistes szervezethez tartozókat illetően.)

MS, 1979 : 1. 3–24.

A Munkásinternacionálé francia szekciója mindig is a szakszervezetek önállóságát hirdette a KP-vel szemben. 1936 és 1939 között az Amicales socialistes tagjai megpróbálták tömegmozgalmak szervezésének segítségével a Blum kormányt támogatni. A kommunistákkal összehasonlítva rosszul szervezettek voltak, a szervezetek belül állandóan viták dúltak, így végül a szervezet működése nem volt eredményes.

KRAUTKRÄMER, E.: Die Entmachtung Laval's im Dezember 1940. Ein Aussen-politischer Kalkül Vichys. (Laval hatalomtól való megfosztása 1940 decemberében. Vichy külpolitikai kalkulációja.)

VfZ, 27. 1979 : 1. 79–113.

A Vichy-kormány 1940-es politikája a szerző szerint Franciaország bizonyos önállóságának biztosításaként értelmezhető. 1940 decemberében Pétain marsall azt demonstrálta, hogy Franciaország sorsát nem óhajtja egyértelműen a német hadvezetés szekeréhez kötni. A cikk az események külpolitikai hátterét gazdag levéltári forrásokra támaszkodva elemzi.

BEAUQUIER, J.-P.: Problèmes du ravitaillement dans la région marseillaise (1940–1944). (A Marseille-i körzet ellátásának problémája (1940–1944).)

RHDGM, 29. 1979 : 1. 5–44.

A főbb élelmiszerek, ipari termékek és energia eloszlás a lakosság és az állami szervek között.

GUIRAUD, J.-M.: La vie intellectuelle et artistique à Marseille au temps du maréchal Pétain. (Az intellektuális és művészeti élet Marseille-ben Pétain marsall idején.)

RHDGM, 29. 1979 : 1. 63–90.

1940 és 1942 között Marseille-nek privilegizált helyzete van. Sok külföldi művész és értelmiségi itt húzódik meg. Később már itt is megtalálható a kollaboránsokat és az ellenállókat elválasztó szakadék.

DEJONGHE, E.: Le Nord isolé: occupation et opinion (mai 1940–mai 1942). (Az elszigetelt Észak: megszállás és közvélemény (1940 május–1942 május).)

RHMC, 26. 1979 : 1. 48–98.

A cikk tanulmányozza a közvéleményt megszabó körülményeket: a tuzsok szedését, a munkaerő deportálását, a községi szervek elsorvasztását stb. Tanulmányozza a Pétain-rendszer társadalmi bázisát és ennek a rétegnek a megnyilvánulásait a sajtóban. A cikk végén Pétain politikai stratégiáját összefoglaló levelét idézi.

GÖRÖGORSZÁG

DANILOV, K. D.: Diktatúra „csernüh polkovnikov” v Grecii i ee krah. (A görögországi „fekete ezredek” diktatúrája és a diktatúra összeomlása.)

NNI, 1979 : 1. 122–130.

A folyóirat 1978 : 5., 6. számaiban elkezdett politika-történeti elemzés a hunta utolsó kalandjának leírásával, értékelésével ér véget. (1974.)

HOLLANDIA

MICHMAN, J.: Les Juifs des Pays-Bas et le Grand Sanhedrin. (A hollandiai zsidók és a zsidó Nagytanács.)

AHRF, 51. 1979 : 1. 86–100.

Az 1813-as dekrétum Hollandiában eltörli a nagy Sanhedrin által alkotott törvényeket. A cikk ennek hatását vizsgálja Hollandiában.

JUGOSZLÁVIA

TESZEMNIKOV, V. A.: Revoljucionnoe molodoznoe dvizsenie Jugoszlavii mezsvoennogo perioda (1919–1949gg.) v isszledovanijah isztorikov SZFRJu. (A két világháború közötti (1919–1949) forradalmi ifjúsági mozgalom Jugoszláviában a jugoszláv történészek kutatásaiban.)

SzSz, 1979 : 1. 34–44.

A jugoszláv forradalmi ifjúság történetéről az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején jelentek meg az első publikációk. A cikk ezen publikációk értékelő bibliográfiáját adja.

LENGYELORSZÁG

ZIENTARA, B.: Konrad Kędzierzawy i bitwa pod Studnicą. (Göndörhajú Konrád fejedelem és a studnicai csata.)

PH, 70. 1979 : 1. 27–55.

A XIII. sz. végén keletkezett sziléziai Lengyel Krónika megemlíti, hogy Szakállas Henrik fia, Konrád ki akarta űzni Sziléziából a németeket; de vereséget szenvedett. Ennek a legendának a történeti magja egy 1220 körüli bányász-megmozdulás Studnica (Rotkirch) vidékén, ahol a hercegi kíséret lengyel lovagjait az aranybányászok legyőzték.

WOJCIECHOWSKI, P. K.: Ugrupowania polityczne w ziemiach krakowskiej i sandomierskiej w latach 1280–1286. (Politikai csoportosulások Krakkó és Szandomir környékén 1280–1286 között.)

PH, 70. 1979 : 1. 57–72.

Fekete Lestko krakkói fejedelem ellen a nagybirtokosok szervezeten léptek föl, de több érdekcsoportban. Ezek más fejedelemségek, elsősorban Csehország és Mazóvia támogatását is élvezték.

DONNERT, E.: Ludwig Wilhelm Koenemann und die Revolution der Unterdrückten. Zur Verbreitung jakobinischer Gesellschaftslehren in Kurland und in Polen während der Französischen Revolution. (Ludwig Wilhelm Koenemann és az elnyomottak forradalma. Jakobinus társadalmi tanok elterjedéséhez Kurlandban és Lengyelországban a francia forradalom idején.)

ZfG, 27. 1979 : 6. 514–529.

A forradalmi-demokratikus gondolatkinsz baltikumai elterjedését a nemzetközi jakobinus-kutatás még nem vizsgálta meg kielégítően. A szerző ezt a témakört vizsgálja az 1795-ig a Lengyel Királysághoz tartozott kurlandi hercegségben az 1790-es években.

KOWALSKA-GLIKMAN, S.: Prawda i legenda o Janie i Wincentym Norblinie. (Valóság és legenda Jan és Wincenty Norblinról.)

PH, 70. 1979 : 1. 99–106.

Jean Pierre Norblin de la Gourdain, a három évtizedet Lengyelországban töltött XVIII. sz. végi francia festő legidősebb fia, Jan Norblin bronzöntő és fémdíszműrau készítő üzemet létesített Varsóban, melyet utóbb az unoka, Wincenty folytatott és gyárrá fejlesztett.

- EISENBACH, A.: Jana Czynskiego polemiki z Janem Nepomucenem Janowskim. (Jan Czynski vitája Jan Nepomucen Janowskival.)
PH, 70. 1979 : 1. 89–97.
A franciaországi lengyel ún. nagy emigráció két tagjának hírlapi vitája 1862–1863-ban Lengyelország függetlenségének és társadalmi problémáinak tárgyában.
- BUCHHOFFER, E.: Der Ausbau der polnischen Eisen- und Stahlindustrie seit 1970. (A lengyel vas- és acélipar kiépítése 1970-től.)
ZO, 28. 1979 : 1. 28–66.

NÉMETORSZÁG

- BOSHOF, E.: Das Reich in der Krise. Überlegungen zum Regierungsausgang Heinrichs III. (A birodalom válságban. Gondolatok III. Henrik kormányzásának utolsó korszakával kapcsolatban.)
HZ, 1979 : 2. 265–287.
III. Henrik kormányzásának ideje (1039–1056) a koraközépkori német történelem csúcspontjának tekinthető. III. Henrik kormányzásának utolsó szakaszában azonban növekvő belső- és külső nehézségekkel küzdött.
- HIESTAND, R.: „Kaiser” Konrad III., der zweite Kreuzzug und ein verlorenes Diplom für den Berg Thabor. (III. Konrád „császár”, a második keresztesháború és egy Thabor hegyi elvesztett diploma.)
DAEM, 35. 1979 : 1. 82–126.
A 2. kereszteshadjárat (1146–1148) idején kiadott oklevél.
- RÖSENER, W.: Bauernlegen durch klösterliche Grundherren im Hochmittelalter. (Felszabadított parasztok elűzése földjeikről a kolostori földesurak által a késő-középkorban.)
ZAA, 1979 : 1. 60–93.
A tanulmány jórészt délnyugat-német területeken vizsgálja az önálló gazdálkodású kolostorok létesítésének okait és a parasztok elűzésének mértékét.
- BATTENBERG, F.: Zur Rechtsstellung der Juden am Mittelrhein in Spätmittelalter und früher Neuzeit. (A zsidók jogi helyzetéhez a Közép-Rajna vidéken a késő-középkorban és a korai újkorban.)
ZHF, 6. 1979 : 2. 129–184.
A szerző részletes és kimerítő tanulmányában a németországi zsidóság jogi helyzetének változását tekinti át, nemcsak a címben jelzett időszakban, hanem a XI. századtól kezdve. Eredeti, XV., XVI. és XVII. századból származó okleveleket is közöl.
- MÜLLER-MERTENS, E.: Kaiser Karl IV. 1346–1378. Herausforderung zur Wertung einer geschichtlichen Persönlichkeit. (IV. Károly császár. 1346–1378. Felhívás egy történelmi személyiség értékelésére.)

ZfG, 27. 1979 : 4. 340–356.

Előadás IV. Károly halálának 600. évfordulóján. Tevékenysége, uralkodása újraértékelésének szükségessége.

SEA, T. F.: Imperial cities and the peasants' war in Germany. (A birodalmi városok és a parasztháború Németországban.)

CEH, 12. 1979 : 1. 3–37.

Az 1524–25-ös parasztháború után fokozódott a feszültség a birodalmi városok, valamint Dél- és Közép-Németország fejedelmei, nemesei között. Az utóbbiak kevesellték a városoknak a parasztok leverésében játszott szerepét. A kisebb városok vezetőinek viselkedését és a kortársak ítéletét ismerteti a cikk.

HOCKERTS, H. G.: Der Bauernkrieg 1525 – frühbürgerliche Revolution, defensive Bauernerhebung oder Revolution des „gemeinen Mannes“? (Az 1525. évi parasztháború – korai polgári forradalom, defenzív parasztfelkelés vagy a közember forradalma?)

GWU, 30. 1979 : 1. 1–20.

Áttekintést ad a téma német nyelven megjelent munkáiról.

DÜLMEN, Richard van: Das Täuferturn als sozialreligiöse Bewegung. (Az anabaptizmus mint szociális-vallási mozgalom.)

ZHF, 6. 1979 : 2. 185–198.

Az anabaptizmus differenciált, vallási szempontból heterogén, sokrétűen motivált tiltakozómozgalomként keletkezett. Egységes, teológiai rögzített és szigorúan szervezett hitcsoportokká történt konszolidációja csak később, 1540–50-től következett be.

EBELING, D.: Versorgungskrisen und Versorgungspolitik während der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in Köln. (Ellátási válságok és ellátási politika a 16. sz. második felében Kölnben.)

ZAA, 1979 : 1. 32–59.

A szerző az 1556–57-es, az 1570–71-es és az 1586–87-es ellátási válságot elemzi. Táblázatok és bő jegyzetanyag egészíti ki a tanulmányt.

SCHRÖDER-LEMBKE, G.: Protestantische Pastoren als Landwirtschaftsreformer. (Protestáns lelkészek, mint mezőgazdasági reformerek.)

ZAA, 1979 : 1. 94–104.

A szerző a német protestáns lelkész-agrárírókat tekinti át, Martin Grosser 1590-ben megjelent „Bevezetés a mezőgazdaságba” c. könyvétől kezdve a 18. sz. végéig.

TÜMMLER, H.: Goethes staatliche Umwelt. Ein Überblick über die thüringische Territorien-geschichte in der Zeit Carl Augusts und Goethes. (Goethe állami környezete. A thüringiai helytörténet áttekintése Károly Ágost és Goethe korában.)

HZ, 228. 1979 : 1. 23–69.

A szász-weimari-eisenachi hercegség (1815-től nagyhercegség) történetének áttekintése, különös tekintettel Goethe tevékenységére. (Goethe 57 évet élt itt (1775–1832).)

STUTZER, D.: Die Ertrags- und Lohnverhältnisse in den landwirtschaftlichen Betrieben der Familie von Eichendorff in Oberschlesien um 1800. (Jövedelem- és bérvizonyok az Eichendorff család mezőgazdasági üzemében Felső-Sziléziában, 1800 körül.)

ZO, 1979 : 1. 1–27.

A tanulmány 6 felső-sziléziai birtok (Krawarn, Kauthen, Wrbkau, Radoschau, Slawikau, Lubowitz) szervezetét, földhasználatát, állattenyésztését vizsgálja. Ezek a majorsági üzemek a XVIII. sz. végén az Eichendorff család birtokában voltak. Az üzemek tipikusak a nagyüzemi birtokstruktúra szempontjából a XVIII. sz. végéi felső-sziléziai mezőgazdaságban.

FEHRENBACH, E.: Verfassungs- und sozialpolitische Reformen und Reformprojekte in Deutschland unter dem Einfluss des napoleonischen Frankreich. (Alkotmány- és társadalompolitikai reformok és reformtervek Németországban a napóleoni Franciaország hatása alatt.)

HZ, 1979 : 2. 288–316.

GILAM, A.: German village Jewry and the revolution of 1848: the evidence of the Scroll of Baisingen. (A német falusi zsidóság és az 1848-as forradalom: a baisingeni tekercs tanúsága.)

EEQ, 13. 1979 : 2. 129–143.

A jómódú, művelt, nem asszimilálódott és konzervatív falusi német zsidóknak súlyos inzultusokat kellett elszenvedni a forradalom idején. Míg a városi zsidóság magáévá tette a forradalom követeléseit, a falusiak szembefordultak velük, s életüket, anyagi javaikat kényszerültek menteni.

WINKEL, H.: Zur Anwendung des technischen Fortschritts in der Landwirtschaft im ausgehenden 19. Jh. (A technikai haladás alkalmazásához a mezőgazdaságban a 19. század végén.)

ZAA, 1979 : 1. 19–31.

A szerző tanulmányában két újítási periódust állapít meg: 1. az 1860-as évek második felében megkezdődik a fából készült eszközök lecserélésére vasból készült eszközökre; csak néhány helyen vezetik be a vetőgépet, valamivel gyakrabban a járgányos alátámasztást. 2. 1890-től a nagybirtokokon általánosan elterjednek a vasból készült mezőgazdasági eszközök (vetőgép, gőzcséplőgép, kaszálógép).

SCHREMMER, E.: Der südhessische Odenwald. Ein Beispiel für ein wirtschaftliches Randgebiet während der Zeit der Industrialisierung, 1871–1913. (A dél-hesseni Odenwald. A gazdasági peremvidék példája az iparosítás korában, 1871–1913.)

ZAA, 1979 : 1. 1–19.

A címben jelzett időre és helyre vonatkozóan a következő kérdésekre ad választ:

milyen a regionális gazdasági fejlődés, a foglalkozási struktúra, az üzemnagyság-struktúra, a bevételi struktúra.

JARAUSCH, K. H.: From Second to Third Reich: the problem of continuity in German foreign policy. (A Második Birodalomtól a Harmadik Birodalomig. A német külpolitika kontinuitásának problémája.)

CEH, 12. 1979 : 1. 68–82.

A cikk vázlatosan áttekinti a téma történeti irodalmának változó megközelítési módjait. Megállapítja, hogy bár a kontinuitás nagy szerepet játszott a náci idők létrejöttében, ugyanakkor radikálisan új jött létre a hagyományos elemekből.

JONES, LARRY EUGENE: Adam Stegerwald und die Krise des deutschen Parteiensystems. Ein Beitrag zur Deutung des „Essener Programms“ vom November 1920. (Adam Stegerwald és a német pártrendszer válsága. Az 1920 novemberi „Essen-i program” magyarázatához.)

VZ, 27. 1979 : 1. 1–30.

Jones szerint a német polgári pártok válságát a gazdasági válság és náci előretörés csak meggyorsította. Az alapvető problémát valójában az okozta, hogy a weimari köztársaság kialakulásakor nem sikerült megfelelően pártokba integrálni a német középrétegeket és a munkásság nem-szocialista részét.

NSZK

EZSOV, V. D.: FRG 70-h godov. (Az NSZK a 70-es években.)

NNI, 1979 : 1. 131–147.

A történelemtanárok számára főleg külpolitikai áttekintés.

OLASZORSZÁG

BROWN, T. S.: The Church of Ravenna and the imperial administration of the seventh century. (Az egyház Ravennában és a császári közigazgatás a 7. században.)

EHR, 94. 1979 : 1. 1–28.

A császári hatalom és az egyház viszonyának alakulása Itáliában a keleti egyház vonatkozásában.

PAPACOSTEA, S.: „Quod non iretur ad Tanam”. Un aspect fondamental de la politique génoise dans la mer Noire au XIVe siècle. (A genovai fekete-tengeri politika alapvető aspektusa a XIV. században.)

RESEE, 17. 1979 : 1. 201–219.

NAJEMY, John M.: Guild republicanism in trecento Florence: the successes and ultimate failure of corporate politics. (Céhes republikanizmus a trecento Firenzejében: a korporációs politika sikerei és végső kudarca.)

AHR, 84. 1979 : 1. 53–71.

A céhes mozgalom, a céhek politikai szerepe a 13. század végén kezdődött Firenzében és a 14. században élte fénykorát. Radikalizálódása, a 70/80-as évek társadalmi válsága azonban megrémítette az uralkodó osztályokat és ez megpecsételte sorsát.

BULLARD, M. M.: Marriage politics and the family in Florence: the Strozzi-Medici alliance of 1508. (Házasságpolitika és család Firenzében: a Strozzi-Medici szövetség 1508-ban.)

AHR, 84. 1979 : 3. 668–687.

A firenzei patriciusházasságok politikai, gazdasági és társadalmi következményeire vet fényt az 1508-as Strozzi-Medici házasság. Egész Firenze állást foglalt a kérdésben és a bekövetkező válság jól rávilágít a kormányzó koalíció gyengeségére.

DIONISOTTI, C.: Machiavellerie (V). La testimonianza del Brucioli. (Machiavelliről. Brucioli tanúsága.)

RSI, t. 91. 1979 : jan.–márc. 26–51.

Az olasz humanizmus történetéhez. Politikai és irodalmi viták Firenzében Machiavelli korában.

BISSOLI, R.: Lavoro e rendita di un'azienda bolognese del XVIII. secolo. (Munka és járadék egy bolognai gazdaságban a XVIII. sz.-ban.)

QS, 14. 1979 : 1. 130–154.

Egy bolognai uradalom 18. sz.-i gazdálkodásának elemzése – a vidékre és Itália többi részére is jellemző magas tőkebefektetések a hozam növelésére.

BALUGANI, A. – FRONZONI, S.: Poderi e mezzadri di una „impresa” bolognese, 1720–1770. (Gazdaságok és felesek egy bolognai uradalom keretein belül, 1720–1770.)

QS, t. 14. 1979 : 1. 105–129.

Egy feles-kezelésbe adott gazdaság termelése, jövedelme – a felescsaládok kiválasztása, az általuk alkalmazott bér munkások eredete – a birtokegységek nagysága, termelési módja és a parasztcsaládok fejlődése közötti kapcsolat.

LARAS, G.: Le Grand Sanhedrin de 1807 et ses conséquences en Italie. (Az 1807-es Zsidó Nagytanács és következményei Itáliában.)

AHRF, 51. 1979 : 1. 101–113.

A konzisztóriumok megszervezése és hitkösségek reakciói az 1810–20-as években.

BRUNELLO, P.: I mercanti di grano nella carestia del 1846–47 a Venezia. (A gabonakereskedők az 1846–47-es éhínség idején Velencében.)

SSt, 20. 1979 : jan.–márc. 129–156.

Velence szerepe a nemzetközi gabonakereskedelem bonyolításában – a szabadkereskedelem és a protekcionizmus konfliktusa – az osztrák kormány politikája.

- LOVETT, C.: Une ricerca prosopografica, sui democratici del Risorgimento. (Prozopográfiai kutatás a Risorgimento demokratáira vonatkozólag.)
 QS, 15. 1979 : 1. 301–306.
 Modell az 1848-as évek demokrata pártjának tanulmányozásához – életrajzok
 Itália különböző vidékeiről – a válogatás, feldolgozás és az adatok értelmezésé-
 nek szempontjai.
- CHIARINI, R.: La sinistra al potere e la questione ferroviaria. (A hatalomra jutott bal-
 oldal és a vasút kérdése.)
 NRS, 63. 1979 : 1–2. 115–148.
 Olasz belpolitikai problémák az 1876–87-es években.
- PESCOSOLIDO, G.: L'andamento della produzione agraria durante il primo ventennio
 postunitario. (Az agrártermelés alakulása az egyesülés utáni első húsz év folya-
 mán.)
 NRS, 63. 1979 : 1–2. 33–114.
 A statisztikai adatok kvantitatív feldolgozása a sokat vitatott nagy agrárfellen-
 dülés dinamizmusát bizonyítja.
- PALAZZO, M.: L'opinione pubblica cattolica e il colonialismo: „L'Avvenire d'Italia”
 (1896–1914). (A katolikus közvélemény és a kolonializmus: „L'Avvenire
 d'Italia” (1896–1914).)
 SCo, 10. 1979 : 1. 43–87.
 Az olasz expanzionizmust támogató és támadó katolikus irányzatok összebékí-
 tési kísérlete.
- ROSSINI, G.: Cacciaguerra e Donati. (Cacciaguerra és Donati viszonya.)
 SCo, 10. 1979 : 1. 157–163.
 Az 1910-es évek olasz egyházpolitikájához.
- COPPARI, P.: Il movimento socialista nel maceratese delle origini al 1913. (A szocialis-
 ta mozgalom Macerataban kezdeteitől 1913-ig.)
 SCo, 10. 1979 : 1. 109–144.
 A mozgalom fejlődésének sajátos tényezői.
- AQUARONE, A.: Violenza e consenso nel fascismo italiano. (Erőszak és egyetértés az
 olasz fasizmussal kapcsolatban.)
 SCo, 10. 1979 : 1. 145–156.
 Az erőszak ideológiai értelmezése, funkciója a fasiszta rendszerben.
- De ROSA, G.: Le origini dell'IRI e il risanamento bancario del 1934. (Az IRI eredete
 és az 1934-es bankszanálás.)
 SCo, 10. 1979 : 1. 7–42.
 A 30-as évek pénzügyi krízise Olaszországban – a kormány pénzpoltikája.

GIARRIZZO, G.: Intellettuali e Mezzogiorno nel secondo dopoguerra. (Entellektüellek és a Dél a második világháború utáni korszakban.) —
 SSt, 20. 1979 : jan.—márc. 91–110.
 A három nagy olaszországi tömegpárt (Dci, Pci, Psi) köré tömörülő, aktív politikai életet élő értelmiség szerepe, tevékenysége, tapasztalatai.

ROMÁNIA

CRISAN, Ion Horatiu: Valente ale spiritualitatii daco-getice. (A géta-dák szellemiség vonásai.)
 ES, 20. 1979 : 1. 34–38.
 Az írásbeliség hiányában, régészeti emlékek alapján kísérli meg a szerző felvázolni a római hódítást megelőző kultúra legjellemzőbb vonásait.

PETOLESCU, C. C.: Contributii privind organizarea administrativa a Daciei Romane. (A római kori Dácia közigazgatási szervezete.)
 RI, 1979 : 2. 259–277.
 Az új kutatások némileg befolyásolták a közigazgatási rendszerről korábban kialakult képet.

OLTEANU, S.: Structuri teritorial-politice românești în spațiul carpato-danubianopontic în secolele VIII–XI. (Román területi-politikai struktúra a Kárpátok és az Al-Duna–Fekete-tenger térségében a VIII–XI. században.)
 RI, 1979 : 2. 285–309.

GOROVEI, S.: Cu privire la cronologia primilor voievozi al Moldovei. (Moldva első fejedelmek.)
 RI, 1979 : 2. 337–347.
 A források alapján veszi számba a XIV. században élő fejedelmeket.

CAZANISTEABU, C.: Razboiul popular din 1462. (Az 1462-es népi háború.)
 RA, 1979 : 1. 3–6.
 A Vlad Tepes vezette törökellenes harcokat és diplomáciai törekvéseket ismerteti.

BARBU, P.: Oltenia în perioada premergătoare revoluției de la 1848. (Oltenia az 1848-as forradalmat megelőző időszakban.)
 RI, 1979 : 1. 129–161.
 Közelebbről a Regulamentul Organic időszakát – 1831 – követő gazdasági, társadalmi változásokat méri fel.

RACOVICEANU, S.: Unirea principatelor în documente diplomatice externe. (A fejedelmek egyesülése külföldi diplomáciai iratok tükrében.)
 RA, 1979 : 1. 7–9.
 A belga, francia, angol és orosz forrásokat vizsgálta meg a cikk.

STAN, A.: Desăvîrsirea unității statale în conștiința politică a României între Unire și Independență. (Az állami egység kiteljesedése a román nép politikai gondolkodásában az Egyesülés és a Függetlenség között.)

RI, 1979 : 1. 57–79.

Románia története 1859–1877 között.

POPESCU, T.: Modernizarea forțelor armate românești în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza. (A román hadsereg modernizálása A. I. Cuza idején.)

RI, 1979 : 1. 79–103.

Felmérés a XIX. századi viszonyokról, egyes fegyvernemekről, a hadsereggel kapcsolatos törvényekről.

POPESCU, T.: Proiecte inedite de organizare armatei în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza. (A hadsereg szervezésének terve Alexandru Ioan Cuza fejedelemsége idején.)

RA, 1979 : 1. 9–11.

A cikk Macedonski generális, és Cornescu ezredes tervezetét ismerteti.

DURANDIN, C.: Les intellectuels et la paysannerie roumaine de la fin du XIXe siècle à 1930. (Az értelmiség és a román parasztság a XIX. sz. végétől 1930-ig.)

RHMC, 1979 : 1. 144–155.

A korszakban megjelenő fontosabb folyóiratok alapján a cikk elemzi a népi és a nemzeti kérdéskör helyét a román közgondolkodásban.

SPANYOLORSZÁG

KOSSOK, M.: Comuneros und Germanias. Spanien an der Schwelle der frühbürgerlichen Revolution? (Comuneros és Germanias. Spanyolország a korai polgári forradalom küszöbén?)

ZfG, 1979 : 1. 46–65.

A XV–XVI. sz.-i spanyol Comunidades (városszövetségek) és Germanias (kereskedő és kézműves-szövetségek) vizsgálata a korai polgári forradalmi megmozdulások szempontjából.

POWERS, J. F.: Frontier municipal baths and social interaction in thirteenth-century Spain. (Határmenti városi fürdők és társadalmi kölcsönhatás a 13. századi Spanyolországban.)

AHR, 84. 1979 : 3. 649–667.

A keresztény és a muzulmán Spanyolország határán álló városok közfürdői valásra, nemre, nemzetiségre való tekintet nélkül szolgálták az embereket és szolgálták a társadalmi kölcsönhatások színteréül. Virágkoruk a granadai iszlám állam megszűnéséig tartott, a keresztény Spanyolországban ezentúl fontosabb volt a vér tisztasága a test tisztaságánál.

SZOVJETUNIO

WÖRN, D.: Studien zur Herrschaftsideologie des Grossfürsten Vsevolod III. „Bol'soe gnezdo" von Vladimir (1176–1212). Ein Beitrag zur Erforschung der historio-graphischen und künstlerischen Formen der Herrscherverherrlichung im russischen Hochmittelalter. (Tanulmányok a vladimiri III. Vszevolod „Bol'soe gnezdo" nagyfejedeleme (1176–1212) uralkodási ideológiájához. Adalék az uralkodói dicsőítés historiográfiai és művészi formáinak kutatásához az orosz érett középkorban.)

JGO, 27. 1979 : 1. 1–40.

III. Vszevolod a „Nagy Fészek" (Bolsoje Gnyezdo) melléknevet azért kapta, mert számos fia volt. A szerző a nagyfejedeleme uralkodási ideológiájának legfontosabb aspektusait vizsgálja a források felhasználásával.

KURMACSEVA, M. D.: Kreposztajna intelligencija v Roszszii XVIII veka. (A jobbágy-értelmiség a XVIII. századi Oroszországban.)

VI, 1979 : 1. 82–94.

Az új életforma hírnöke a jobbágy értelmiségi, aki majdnem rab, tulajdon; de ugyanakkor a „szabad" művészetek képviselője.

DULOV, A. V.: Prirodnje uslovija i razvitie proizvoditel'nyh szil Roszszii v XVIII-szeredine XIX veka. (A természeti körülmények és a termelőerők fejlődése Oroszországban a XVIII. századtól – a XIX. század közepéig.)

VI, 1979 : 1. 38–53.

A mezőgazdaság, az ipar és a közlekedés szférájában a természet és a társadalom kölcsönhatása.

RAEFF, M.: The bureaucratic phenomenon on imperial Russia, 1700–1905. (A bürokrácia jelensége a cári Oroszországban, 1700–1905.)

AHR, 84. 1979 : 2. 399–411.

Zajoncskovszkij jelen monográfiájának megjelenése ürügyén tekinti át a szemle-cikk az utóbbi évek irodalmát az orosz hivatali apparátussal kapcsolatban. Megállapítja, hogy az uralkodótól való függés miatt nem tudta végrehajtani hosszútávú reformterveit. Az általa igazgatott társadalomtól is távol maradt, nem jött létre közös jogi nyelv az állam és a társadalom között, az orosz hivatalnoki réteg ellentétben állt hatalmának forrásával és működésének tárgyával egyaránt.

ATKIN, M.: The pragmatic diplomacy of Paul I: Russia's relations with Asia, 1796–1801. (I. Pál pragmatikus diplomáciája: Oroszország kapcsolatai Ázsiával, 1796–1801.)

SR, 38. 1979 : 1. 60–74.

Pál cár megkérdőjelezte a kritikátlan területi expanzió ésszerűségét, visszaszorította a katonák önző kalandvágyát Ázsia határán. Sándor alatt a Kaukázus meghódítása óriási áldozatokba került, az új területek fenntartásának költségei túlhaladták a gazdasági hasznot, s Sándor háborúi az öncélú hódítás „szokását" bátorították. Ezt akadályozta meg rövid időre a maga nyugodtabb, pragmatikusabb megközelítésével Pál cár.

- RAHMATULLIN, M. A.:** Rjedom sz dekabrisztami. (A dekabristák környezetében.)
ISzSzSzR, 1979 : 1. 173–192.
Azt az eddig feltáratlan kérdést igyekszik tisztázni a szerző, hogy a dekabristák szolgálkat beavatták-e a mozgalom titkaiba?
- SZEMENOVA, A. V.:** Kavalergardü – cslenü tajnoo obscseszta v den' 14 dekabnja 1825 goda. (A lovas testőrök – a titkos szervezet tagjai 1825. december 14-én.)
ISzSzSzR, 1979 : 1. 192–199.
Azoknak a testőr tiszteknek a mentalitását ismerjük meg, akik a titkos szervezet tagjai voltak.
- TKACSENKO, P. Sz.:** Szledsztnnue komiszzii 60-h godov XIX veka. (A nyomozóbizottságok a XIX. sz. 60-as éveiben.)
VMU, 1979 : 1. 45–56.
A szerző a jelzett időszakban Péterváron és Moszkvában működő nyomozó szervek munkásságáról tár fel eddig ismeretlen anyagokat, összefüggéseket.
- ANAN'ICS, N. I.:** K isztorii podátnüh reform 1880-h godov. (Az 1880-as évek adóreformjairól.)
ISzSzSzR, 1979 : 1. 159–172.
Azért exponálja a szerző a gazdasági problémákat, mert a korszak belpolitikai helyzete tükröződik benne.
- KOVAL'CSENKO, I. D. – BORODKIN, L. M.:** Agrarnaja tipologija Evropejszkoj Roszzii na rubezse XIX–XX vekov. (Az európai Oroszország agrártipológiája a századfordulón.)
ISzSzSzR, 1979 : 1. 59–95.
A történész és a matematikus szerző-páros az ismételt statisztikai analízis módszerével készítették el az 50 gubernium felmérését.
- BERGMAN, J.:** The political thought of Vera Zasulich. (Vera Zaszulics politikai nézetei.)
SR, 38. 1979 : 2. 243–258.
Vera Zaszulics nem volt jelentős figura az orosz forradalmi mozgalomban, de gondolkodása eredeti és érdekes fényt vet az orosz értelmiség fokozatosságát, az értelmiség és a munkásság, a néptömegek lassú érdekegyesítését hirdető és gyakorló elveire az 1860-as évektől az 1900-as évekig.
- OSZADCSIJ, I. P.:** Pobeda szocialiszticeszkoj revolucii na Szevernem Kavkaze. (A szocialista forradalom győzelme az Észak-Kaukázusban.)
VI, 1979 : 1. 21–37.
A fekete-tengeri, a kubányi, a sztavropoli és a tereki körzetek gazdasági, társadalmi és politikai jellemzését adja a szerző hitelesítve mindazt, ami más területekhez képest eltérő.

GUTHIER, S. L.: The popular base of Ukrainian nationalism in 1917. (Az ukrán nacionalizmus népi bázisa 1917-ben.)

SR, 38. 1979 : 1. 30–47.

A forradalom által politikai öntudatra ébresztett ukrán parasztság volt a nemzeti mozgalom legnagyobb bázisa. A problémát az okozta, hogy a hatalmas tömeget nehéz volt megszervezni és koordinálni, valamint hogy az ukrán falu nem tudta a megfelelő anyagi háttérrel biztosítani az ügynek. A nagy városok és ipari központok kívül maradtak a mozgalmon. A nemzeti törekvések végül is nemcsak a tömegbázis hiánya miatt buktak el, hanem szervezeti problémák és az anyagi háttér hiánya miatt is.

DARBINJAN, A. G.: Szocial'no-ékonomiczeszkie otnosenija i szocial'naja sztruktura zakavkozszkoj derevni v 20-e godü. (A kaukázuson-túli falvak gazdasági és társadalmi viszonyai és a társadalmi struktúra a 20-as években.)

VMU, 1979 : 1. 19–31.

A szerző összehasonlító módszerrel végezte kutatásait a térség köztársaságaiban.

LEWIS, R. A.: Innovation in the USSR: the case of synthetic rubber. (Újítások a Szovjetunióban: a műgumi esete.)

SR, 38. 1979 : 1. 48–59.

Az első szovjet öt éves terv, s ezzel a korai szovjet iparosítás első nagy sikerei közé tartozott a műgumi kifejlesztése. Az újításhoz vezető utat, az 1920-as, 30-as évek gazdasági körülményeit ecseteli a cikk.

TUCKER, R. C.: The rise of Stalin's personality cult. (Sztálin személyi kultuszának kialakulása.)

AHR, 84. 1979 : 2. 347–366.

A Lenin által megvetett és életében kordában is tartott személyi kultuszra az ambiciózus, de belül bizonytalanabb és soha sem olyan népszerű Sztálinnak nagy szüksége volt. Saját maga szította az orosz népben és a pártban meglévő vezérkultuszt kihasználva az 1930-as évektől kezdve.

COHEN, S. F.: The friends and foes of change: reformism and conservatism in the Soviet Union. (A változás barátai és ellenségei: reformizmus és konzervativizmus a Szovjetunióban.)

SR, 38. 1979 : 2. 187–202.

A vitaindító cikk a maga megválaszolatlan kérdéseit tárja fel a Sztálin halálát követő negyedszázad társadalmi és politikai téren jelentkező konfliktusait illetően. A történészek (nyugatiak) eddig elsősorban a szovjet történelem egyvonalúságát, kontinuitását látták csak, a befagyasztott „totalitáriánus” rendszerben. Pedig a változás és a hagyományok két pólusa között küzdelem folyt, ami bővebb feltárást igényel.

VÜLCAN, M. A.: Étapü razvitija koncentracii i szpecializacii szel'szkohozjajsztvennogo proizvodstva SzSzSzR. (A szovjet mezőgazdasági termelés koncentrációs és szakosodási szakaszai.)

VI, 1979 : 1. 3–20.

A tanulmány a szocialista mezőgazdaság fejlődésének periodizációjával foglalkozik.

KASZŰMOV, F. M.: Nekotorije voproszű isztoriografii kul'turnoj revoljucii u narodov Szrednej Azii v perehodnűj period. (Az átmeneti korszak közép-ázsiai kulturális forradalmának néhány historiográfia kérdése.)

ISzSzsZR, 1979 : 1. 133–149.

Az 50-es – 70-es évek kulturális építőmunkájáról szóló szakirodalomban tallóz a szerző.

KULIKOV, V. I.: Szel'szkoe hozjajsztvo rajonov maszszovogo oszvoenija celinű na szovremennom etape. (Napjaink mezőgazdasága az 50-es években meghódított szűzföldeken.)

ISzSzsZR, 1979 : 1. 3–22.

Az SzKP agrárpolitikájának két évtizedes eredményei a kazah, az altáji és a közép-ázsiai volt pusztaságon.

USA

ZOLOV, A. V.: Amerikanszkij izoljacionizm i prinjatie zakona o nejtralitete 1935 goda. (Az amerikai elszigetelődés és az 1935-ös semlegességi törvény elfogadása.)

VMU, 1979 : 1. 32–44.

A szerző a különböző amerikai hatalmi csoportok közötti küzdelmet elemzi, amelynek során kialakult az amerikai külpolitikai kurzus.

KÖZÉP és DÉLAMERIKA

DARUSZENKOV, O. T.: „Dvizsenije 26 ijulja” v Kubinszkaj revoljucii. (A „Július 26.” mozgalom a kubai forradalomban.)

NNI, 1979 : 1. 13–30.

A kubai forradalom egyik nemzeti sajátossága, hogy a Kommunista párt kialakulása a forradalmi demokrata szervezet soraiban zajlott le.

GONCSAROV, V. M.: Viktorio Kodovilja – revoljucioner, internacionaliszt, patriot. (Victorio Codovilla – a forradalmár, az internacionalista, a hazafi.)

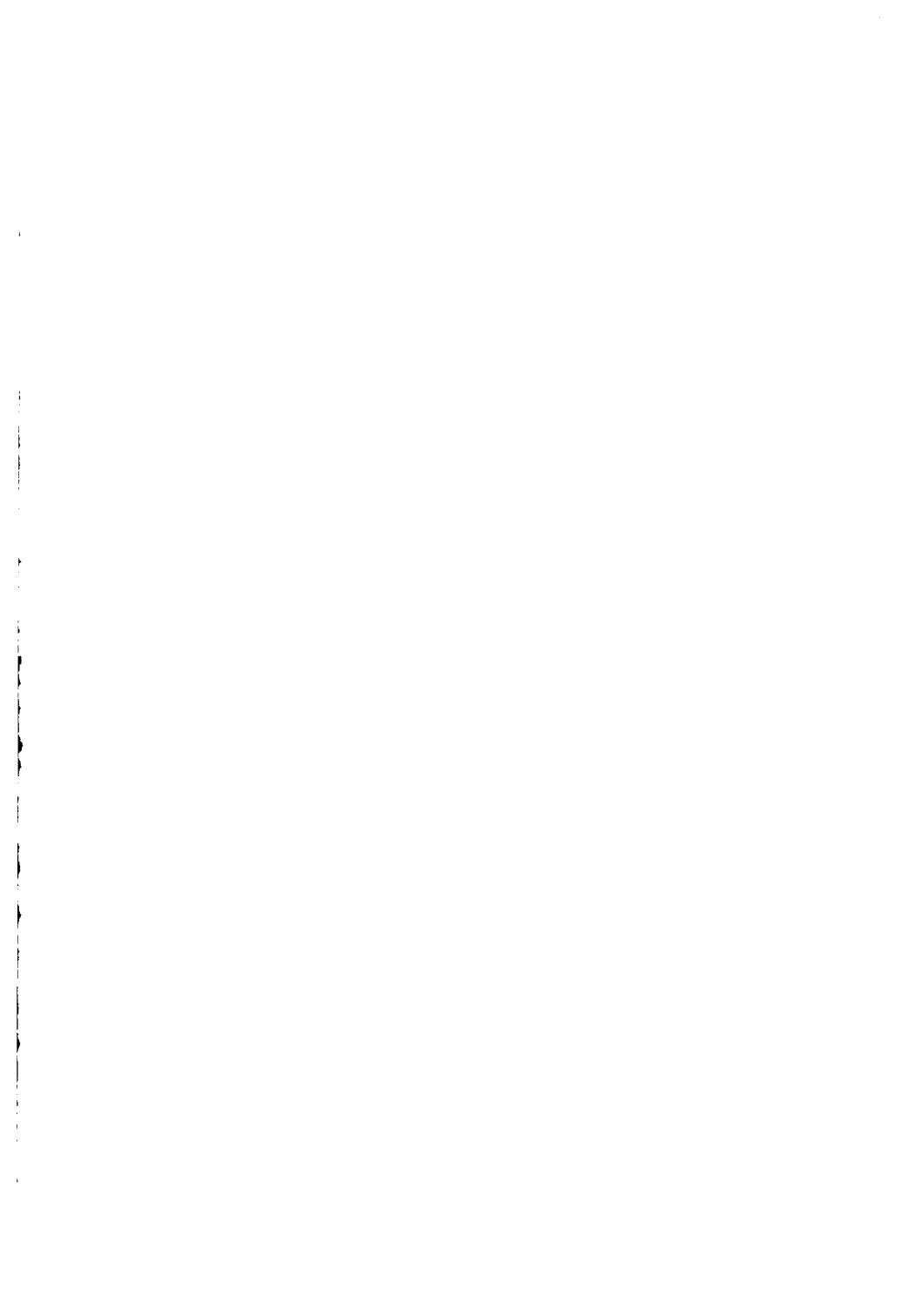
NNI, 1979 : 1. 68–82.

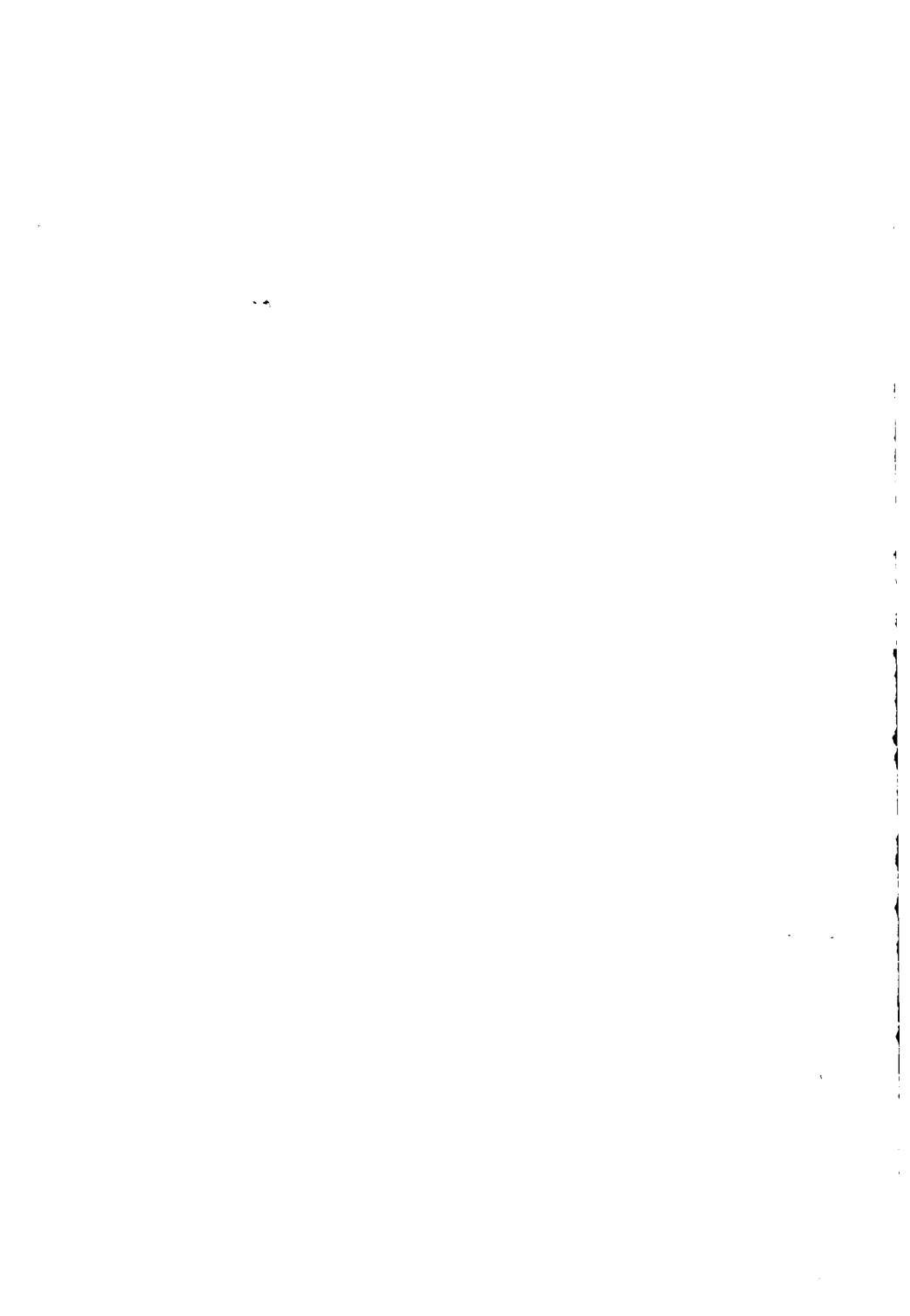
A cikk, az előző számban megkezdett tanulmány folytatásaként, a jeles argentin kommunista életútját ábrázolja 1941 és 1954 között.

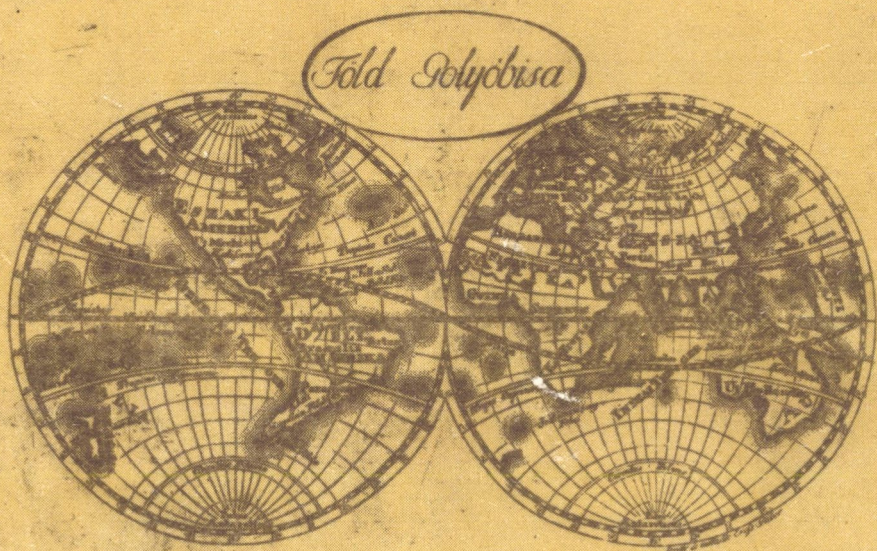

N.

VILÁGTÖRTÉNET

'80/4

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam.

1980

4. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,
szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

A TÉR ÉS AZ IDŐ FELOSZTÁSA EURÓPÁBAN

Részlet Fernand Braudel: Anyagi civilizáció, gazdaság és kapitalizmus a XV–XVII. században. 3. kötet. A világ ideje	3
--	---

SZEMELVÉNYEK A HIDEGHÁBORÚ IRODALMÁBÓL

Bevezető: Vida István	70
Toby Trister – Gati: Tradicionalisták, revizionisták és a hidegháború (Bibliográfiai áttekintés)	75
Gar Alperovitz: Atomdiplomácia: Hiroshima és Potsdam	88
Daniel Yergin: A döntő beszéd	105
A. A. Jazkova: Az Egyesült Államok romániai politikájának néhány aspektu- sáról (1945)	123

DOKUMENTUMOK

Sztálin Elliot Rooseveltnek adott interjúja	132
Truman beszéde a kongresszus két házának együttes ülésén (1947. márc. 12.)	136
Roosevelt papers	143

TAJÉKOZÓDÁS

Három könyv Európa régi gazdaságáról	145
--	-----

A címlap az „Oskolai Új átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collé-
giumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.”
c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.**

Éves előfizetési díj: 60.— Ft, példányonkénti eladási ár: 18.— Ft.

Index-száma: 25.886

ISSN 0083–6265

**Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György**

8011684 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

FERNAND BRAUDEL:

A TÉR ÉS AZ IDŐ FELOSZTÁSA EURÓPÁBAN

(Civilisation materielle, économie et capitalisme XVe–XVIIe siècle. tome 3.
Le Temps du monde. Paris, 1979. című könyv I. fejezete pp. 11–70.)

Mint ahogy címe is jelzi, e teoretikusnak szánt fejezet két részből áll: először a tér, majd az idő felosztására tesz kísérletet – minthogy a feladat a gazdasági és az ezt kísérő társadalmi jelenségek elhelyezése térük, majd időtartamuk szerint. A kérdések kifejtése hosszú lesz, különösen az első részben, ez szükséges a második rész könnyebb megértéséhez. De úgy vélem, egyik is másik is hasznos; kijelöli a követendő utat és jól használható szókincset bocsát rendelkezésünkre. És mint minden komoly vitában, a szavak a királyok.

Tér és gazdaság Gazdasági világok

A tér, mint alapvető magyarázó forrás, az egész történelmi valóságra vonatkoztatható, minden részére, amelynek kiterjedése van: az államra, a társadalomra, a kultúrára, a gazdaságra... És aszerint, hogy melyik *együtt-*
*test*¹ választjuk, a tér jelentése és szerepe változik. De nem teljes egészében.

Először a gazdaságról szertnék beszélni és egy időre minden mást kiszűrnék a látótérből. Azután megpróbálnám a többi együttes helyét és hatását meghatározni. Nemcsak azért kezdem a gazdasággal, mert ez felel meg a mű tematikájának, hanem azért, mert mint látni fogjuk, minden térfoglalás közül a gazdaságit a legkönnyebb behatárolni és ennek van a legnagyobb kiterjedése. A gazdaság azonban nem egyedül ütemezi a világ anyagi idejét: játékába folyamatosan beleszólnak a társadalmi valóság egyéb, cinkos vagy ellenséges elemei, és ezeket ugyancsak befolyások érik, ez a legkevesebb, amit el lehet mondani.

A gazdasági világok

A vizsgálat megkezdéséhez tisztázni kell két kifejezést, amelyek különben zavart okozhatnak a későbbiekben: világgazdaság és gazdasági-világ.

A világgazdaság az egész földre kiterjed; „az egész világmindenség piacát”² jelenti Sismondi szerint, és képviseli „az emberi nemet, vagyis az emberi nemnek azt a részét, amely egymással kereskedik és amely manapság valamilyen formában egyetlen piacot alkot.”³

A gazdasági-világ (váratlan és rosszulhangzó kifejezés, amelyet jobb híján és nem túl sok logikával alkottam a német Weltwirtschaft egyik speciális jelentésének lefordítására)⁴ a világnak mindig csak egy részletére vonatkozik, a földgömbnek csak egy gazdaságilag önálló darabjára, amely lényegében önmagában is működőképes és amelynek belső viszonyai és cseréi valamiféle szerves egységet alkotnak.⁵

Régebben a XVI. századi Földközi-tengert tanulmányoztam, mint Welttheatert vagy Weltwirtschaftot⁶ („világszínpad” és „gazdasági-világ”), így vizsgálatom nem kizárólag a tengerre vonatkozott, hanem áterjedt a partoktól meglehetősen távolos területekre is, amelyeket a kereskedelmi forgalom mozgásba hozott. Egyszóval mindez egy önálló világot, egy egészet alkotott. A Földközi-tenger területe ugyan politikai, kulturális és társadalmi szempontból egyaránt különböző részekre oszlik, de gazdaságilag valóban bizonyos egység jellemzi, amelyet felülről, az uralkodó észak-itáliai városok alakítottak ki, Velence vezetése mellett Milano, Genova és Firenze.⁷ Ez a gazdasági együttes nem fedi a tenger és a tőle függő vidékek teljes gazdasági életét. Tulajdonképpen csak egy felső réteg, amely vidékek szerint különböző erősséggel ugyan, de a tengerpart mellett végig, és gyakran még mélyen a szárazföld belsejében is kifejti hatását. Ez a gazdasági aktivitás birodalmi határokat tör át – az V. Károly alatt (1519–1558) kibontakozó Spanyol birodalom és az előretörését már Konstantinápoly bevétele (1453) előtt jóval megkezdő Török birodalom határain egyaránt keresztülmép.

Keresztülvág azokon a világosan érzékelhető és megjelölt határvonalakon, amelyek a Földközi-tenger térségét olyan különböző civilizációkra osztják mint: a törökök nehezedő igája alatt senyvedő görög kultúra, az Isztambul központú mohamedán kultúra, a keresztény kultúra, amely Firenzéhez és Rómához kötődik (reneszánsz Európa és az ellenreformáció Európája). Az iszlám és a kereszténység a Földközi-tenger nyugati fele és a Levante között húzódó észak-déli választóvonal mentén ütközik össze, ez a

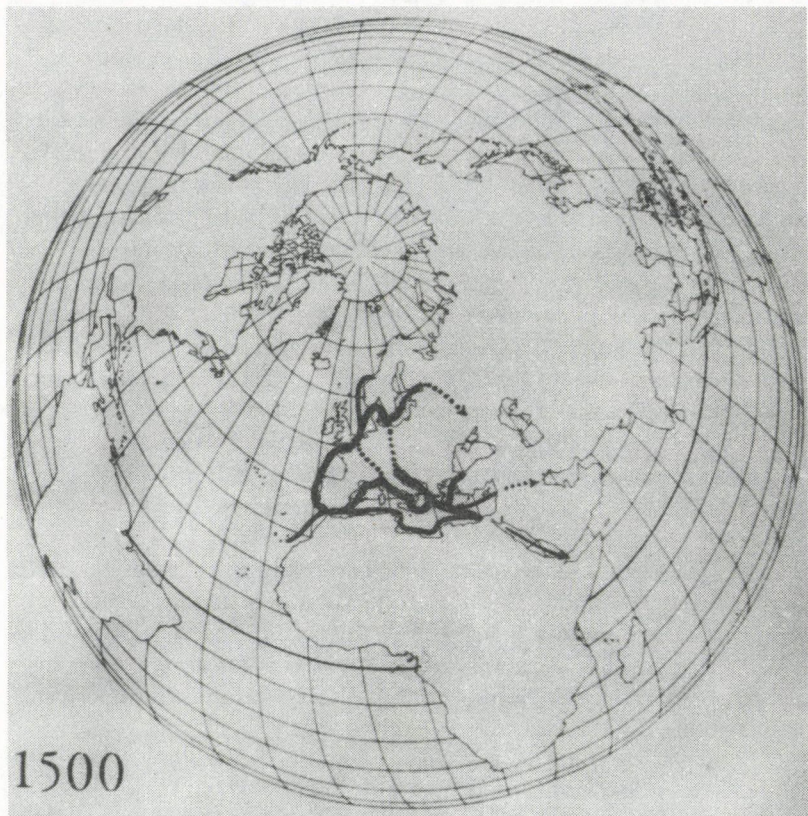
vonalt az Adriai partoktól kezdve Szicílián keresztül eléri a mai Tunézia partjait. E vonal mentén, amely az egész Földközi-tengert kettészeli, zajlottak a hitetlenek és a keresztények közötti messzehangzó küzdelmek. Ugyanakkor a kereskedők hajói folyton áthaladtak a választóvonalon.

Mert e különös gazdasági-világnak – a XVI. századi mediterrán térségnek – éppen az a jellegzetessége, hogy a gazdasági aktivitás átlépi a politikai és a kulturális határokat, amelyek, mindegyik a maga módján, feldarabolják és különböző részekre osztják a mediterrán világot. Így a keresztény kereskedők 1500-ban megtalálhatók Szíriában, Egyiptomban, Isztambulban, Észak-Afrikában; a levantei török és örmény kereskedők később elterjednek az Adria partvidékein. A terjeszkedő, pénzben és ügyletekben bővelkedő gazdaság egy bizonyos egység létrehozására törekszik, de majdnem minden egyéb a különböző blokkok kialakulásának kedvez. Még társadalmi berendezkedés szempontjából is nagyjából két nagy térfélre lehet osztani a Földközi-tenger vidékét: az egyikbe a többségében keresztény hűbéri társadalmak tartoznak, a másikba a mohamedán világ, ahol a beneficium rendszer az uralkodó. A beneficium életreszóló földbirtok, amelyet a háborúban való kiemelkedő szolgálatért kaptak jutalmul a harcosok. A jogcímes halála után a javadalom vagy a tisztség visszaszállt az államra, és újra kiosztásra került.

Egy jellegzetes eset vizsgálata alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a gazdasági-világ megkülönböztetett gazdasági és nem gazdasági terek összesége, amelyet a gazdaság fog össze; hogy hatalmas területekre terjed ki (elvileg a legnagyobb kiterjedésű koherens zóna az adott korszakban); hogy rendszerint átlépi a történelem során megszilárdult különböző csoportosulások határvonalait.

Gazdasági-világok az idők során

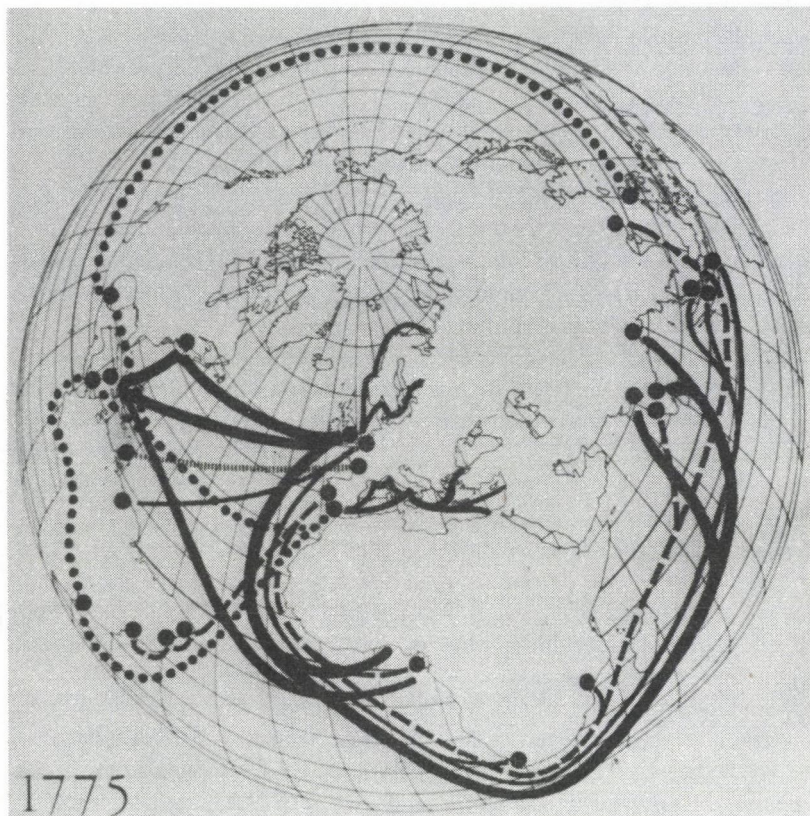
Gazdasági-világok mindig is voltak, vagy legalábbis nagyon régóta. Ugyanúgy, ahogyan mindig is vagy legalábbis nagyon régóta létezett társadalom, civilizáció, állam és birodalom is. Hétmérföldes csizmával gyalogolva vissza a történelmi időben, azt mondhatjuk, hogy az antik Főnicia a hatalmas birodalmakkal szemben már egy gazdasági világ vázlatos képét nyújtotta. Ugyanez állítható a fénykorát élő Karthágóról is. A hellenisztikus világról szintén. Talán még Rómáról is. Az iszlám világról szintén, viharos sikerei után. A IX. században a normannok kalandja Nyugat-Európa peremén

Az európai gazdasági világok világviszonylatban

Az egész világra kiterjedő kereskedelmi forgalom tükrözi a terjeszkedő európai gazdaságot. 1500-ban a Mediterránéum és a Nyugat javait közvetlenül Velence értékesíti; csatlakozó államások kiterjesztik ezt a forgalmat a Baltikumra, Norvégiára és a levantei útvonalakon túl az Indiai-Óceánra. 1775-ben az európai kereskedelem polípkarjai-

val az egész világot átfogja: kiindulási pontjuk szerint megkülönböztethetünk, angol, holland, spanyol, portugál és francia kereskedelmet. Az utóbbiak forgalma Afrikában és Ázsiában más európai országok forgalmával keveredik. Vizsgálódásunkat az angol kereskedelmi kapcsolatokra kell összpontosítani. London lett a világ központja. A Földközi-tengeren és a Balti-tengeren csak azokat a lényeges útvonalakat jelöltük meg, amelyeken a különböző kereskedő országok hajói közlekednek.

szintén egy rövid és törékeny gazdasági világ képét villantja fel, amelyet majd a későbbiek örökölnék. Európa a XI. századtól kezd ki dolgozni első gazdasági-világát, amelyet újabbak követnek egészen a mai időkig. A Kelet-hez, Indiához, Kínához, Belső-Ázsiához, Szibériához kapcsolódó Oroszország is önálló gazdasági világ, legalábbis a XVIII. századig. Ugyanez áll Kínára is, amely már egészen korán ráteszi a kezét a hatalmas környező vidékekre: Korea, Japán, a Maláji-szigetek, Vietnam, Yunnan, Tibet, Mongólia, független országok egész füzére. India még korábban a maga szolgálatába állítja beltengereként az Indiai-óceánt, Afrika keleti partjait és a Maláji-szigeteket.

Olyan folyamattal állunk tehát szemben, amely mindig újjaszületik, önmagát szinte magától túlhaladva, és amelynek nyomait mindenütt megtalálhatjuk. Már a Római Birodalom esetében is, amelynek gazdasága – ha csak első közelítésben is – túlmege a Rajna és a Duna menti északi határon (limesen) kelet felé pedig egészen a Vörös-tengerig és az Indiai-óceánig terjed. Idősebb Plinius szerint Róma a Távol-Kelettel való kereskedelemben évi 100 millió sestertiust vesztett. És ma elég gyakran találunk antik római érméket Indiában.⁸

Tendenciaszerű összefüggések, szabályok

A történelemben egy sor példát találhatunk gazdasági-világokra. Nem túl sokat, de elegendőt ahhoz, hogy módunkban álljon összehasonlításokat tenni. Mivel egy-egy gazdasági-világra a hosszú időtartam jellemző. Mind-egyiknek belső fejlődése van, egy adott területen átalakul, létrehozza saját korszakait, s egymást követő állapotai belső összehasonlításokat tesznek lehetővé. Az anyag végül is elég gazdag, így lehetővé válik a gazdasági világok tipologizálása és néhány, legalábbis tendenciaszerű összefüggés kimutatása,⁹ amelyek meghatározzák a gazdasági világoknak a térhez való viszonyát.

Az első kérdés bármilyen gazdasági-világ leírásakor, az általa elfoglalt tér meghatározása. Határai könnyen felismerhetőek, mert lassan változnak. A gazdasági-világ létezésének alapfeltétele egy meghatározott befolyási terület. Nincs gazdasági-világ saját tér nélkül, és ennek a térnek több jellegzetessége van:

- a gazdasági-világ terének határa van, és ugyanolyan módon nyer értelmet határvonalai által, mint ahogyan a tengert meghatározzák partjai;
- e tér feltételez egy központot, amely általában egy város, és egy virágzó *kapitalizmust*, ennek bármilyen formája lehet. A központok szaporod-

dása jelezhet fellendülést, hanyatlást vagy egyszerűen változást. Belső és külső erők hatására decentralizációs folyamatok indulhatnak meg. A nemzetközi hivatást betöltő városok, *a világvárosok*, folyamatosan versenyeznek, s egyik a másik helyébe lép;

– a gazdasági-világ részgazdaságok hierarchiájából áll: a szegények és a közepesen jómódúak közt csak a központ lehet viszonylag gazdag. Ebből egyenlőtlenségek származnak – de éppen az ilyen feszültségekülönbségek mozgatják az *egészet*.

Ebből adódik a „munka nemzetközi megosztása”, amelyről P. M. Sweezy azt mondja, hogy Marx nem látta előre megvalósulását egy olyan térbeli modellben, amely a fejlettek és a fejletlenek két táboraként állítja szembe a megosztott emberiséget – a „have” és a „have not” táboraiba csoportosítva, s mélyebb szakadékkal választva el őket, mint az a szakadék, amely a fejlett tőkés országok burzsoáziáját elválasztja a proletáriátustól.¹⁰ Ez esetben azonban nem egy új megosztásról van szó, hanem egy régi és aligha nem gyógyíthatatlan sérülésről. Ez a szakadék már jóval Marx kora előtt létezett.

Íme három általánosan jelentős feltételcsoport.

Első szabály:

a lassan változó tér

A gazdasági-világok határvonalai ott húzódnak, ahol más hasonló típusú gazdaság kezdődik, egy olyan vonal, vagy pontosabban sáv mentén, amelyet mindkét irányból csak egészen kivételes esetben kereszteznek gazdasági természetű ügyletek. A kereskedelmi forgalomban „a csere során a veszteség mindkét fél számára meghaladná a nyereséget”.¹¹ Általános szabálynak tekinthető, hogy a gazdasági-világok határai mentén kietlen és halott vidékek vannak. Nehezen áthatolható területek, gyakran természetes határok, senki földjei és senki tengerei. Ilyen Afrikában a Szahara, karaván útjai ellenére. Ilyen az Atlanti-óceán, amely Afrika déli és nyugati részén teljesen üres volt, és ez évszázadokon keresztül gátolta a közlekedést, míg az Indiai-óceánt, legalábbis az északi részét, igen korán meghódították a kereskedelmi forgalom számára. Ilyen a Csendes-óceán, amelyet a győzedelmes Európa csak nehezen kapcsol magához: Magellán körutazása végül is csak a Csendes-óceán déli részének bejáratát nyitotta meg és nem biztosított rendszeres oda-vissza közlekedést. Hiszen az Európába való visszatérés-

hez a Jóreménység fokának jól bevált portugál útját vették igénybe. A kezdeti időkben, 1572-ben, még Manila aranszállító vitorlásai sem voltak képesek a Csendes-óceán szörnyű akadályait leküzdeni.

Hasonlóképpen zord akadályokat jelentettek a keresztény Európa és a balkáni törökök, Oroszország és Kína, Európa és Oroszország közötti határok. A XVII. században az európai gazdasági-világ keleti határa Lengyelország keleti részén húzódik; kívülesik rajta az egész hatalmas Oroszország. Oroszország egy európai számára a világ vége. Annak az utazónak,¹² aki 1602-ben, Perzsia felé haladtában Szmolenszknél orosz földre lép, Oroszország „nagy és hatalmas országnak” tűnik, amely „vad, elhagyatott és mocsaras, bozótok és erdők borítják, az erdőket mocsarak tagolják, amelyeken fátorlaszokból eszkábált utakon lehet keresztüljutni („több mint 600 ilyen-fajta átjárót” számolt össze Szmolenszk és Moszkva között, mint írja „gyakran nagyon rossz állapotban”), egy ország, ahol semmi nem úgy néz ki, mint máshol, üres („20–30 mérföldet is bejárhatunk, de nem találunk egyetlen városra vagy falura sem”), útjai még nyáron is nagyon förtelmes állapotban vannak, egy ország, amely „annyira elzárkózó, hogy lehetetlen csakúgy egyszerűen elhagyni területét, vagy bejutni, ehhez a nagyherceg engedélyére vagy menlevelére van szükség”. Áthatolhatatlan ország, ime egy spanyol benyomása, aki 1680-ban tett utazást Vilnából Szmolenszken keresztül Moszkvába, és útiélményeit felidézve azt írja, hogy „Oroszország folytonos erdőség” és csak ott vannak szántóföldek, ahol fejszével nyitottak csapásokat.¹³ Még a XVIII. század közepén is, egy utas, aki Mittaun, Kurland fővárosán haladt keresztül, csak nyomorult menhelyen talált szállást, amelyet a zsidók tartottak fenn, „ahol tehenekkel, disznókkal, csirkékkel, kacsákkal és izraelita csemetékkel kellett hálni nagy összevisszaságban, s ahol mindenféle szag áradt a mindig forró kályha melegében.”¹⁴

Nem árt megegyeszer felmérnünk ezeknek az ellenséges távolságoknak a jelentőségét. Mert ezeken a nehézségeken áttörve alakulnak, fejlődnek a gazdasági-világok. A teret le kell győzni ahhoz, hogy uralkodni lehessen rajta és ez újabb és újabb erőfeszítéseket követel. Európa a XV. század végi felfedezésekkel csodálatos módon képes volt majdnem egycsapásra kiterjeszteni határait. De a feltároló területeket meg kellett tartani, az atlanti vizeket csakúgy mint az amerikai földrészt. Nem volt könnyű megtartani egy üres Atlanti-óceánt és egy félig üres Amerikát. De egy másik gazdasági világ felé sem volt könnyű utat nyitni, kiterjeszteni az információs csatornák hálózatát. Mennyi feltételnek kellett elegendet tenni ahhoz, hogy századokon át fennmaradjon a levantei kereskedelem két ellenséges bástya között!

A Jóreménység Fok körüli út sikere elképzelhetetlen lett volna nélkül az előzetes hosszútávú győzelem nélkül. Jól példázza, mennyi erőfeszítést igényel ez a feladat: úttörője Portugália a szó szoros értelmében kimerült tőle. Az iszlám karavánok győzelme a sivatagokban szintén nehéz vállalkozás volt, amelynek sikerét a kutak és oázisok hálózatának lassú kiépítése biztosította.

Második szabály:

A központ egy uralkodó kapitalista város

Minden gazdasági-világnak van egy urbánus pólusa, egy város, amely ügyleteinek középpontjában áll: oda futnak be és onnan indulnak ki az információk, az áruk, a tőkék, a hitelek, az emberek, a rendeletek, a kereskedelmi levelek.

A gyakran mérhetetlenül gazdag nagykereskedők szabnak itt törvényt. A központi pólustól meglehetősen nagy távolságra közvetítő városok vannak, amelyek lehetnek együttműködő társak, de legtöbbször kiszolgáltatott helyzetben vannak másodlagos szerepük miatt. Aktivitásuk a fővároséhoz igazodik: az őr szerepét játsszák a főváros körül, felé irányítják az ügyek folyamát, elosztják vagy továbbítják a rájukbízott javakat, a központi város hitelezői vagy adósai. Velence nincs egyedül; Anvers sincs egyedül; Amsterdam sem lesz egyedül. A metropoliszok mindig díszkísérettel jelennek meg; Richard Häpke e kérdéssel kapcsolatban a városok szigetvilágáról beszél. Stendhálnak az a tévképzete volt, hogy az itáliai nagy városok nagylelkűségéből kímélik meg a kisebbeket.¹⁵ De hogyan is pusztíthatták volna el őket? De meghódítani a kisvárosokat, azt igen, mert szükségük volt a szolgáltatásaikra. Egyetlen világváros sem képes megteremteni és fenntartani magas életszínvonalát a környező városok önkéntes vagy kényszerű áldozata nélkül. A Világváros hasonlít a többi városra — egy város csak egy város — de ez a szuperváros. És a legelső jel amiről föl lehet ismerni, éppen az, hogy kiszolgálják.

Ezek a kivételes rejtélyes városok elkápráztatóak. Ahogyan Velence elkápráztatta Philippe de Commines-t 1495-ben: „ez a legellenállhatatlannabb város, amit valaha is láttam.” — írta.¹⁶ Amsterdam Descartes számára „minden lehetséges leltárának” tűnt: „A világnak mely más pontján tudnánk oly könnyen, egyszerre megtalálni mindazt a kényelmet és érdekességet, amire csak vágyakozunk?” — írta Guez Balzac-nak 1631 május 5-én. De za-

varba is ejt egy ilyen káprázatos város, nehéz felfogni. Melyik külföldi, vagy pontosabban melyik Voltaire és Montesquieu korabeli francia nem égett a vágytól, hogy megértse és megfejtse Londont?¹⁷ Az angliai utazás, mint irodalmi műfaj felfedező vállalkozás, amely mindig fennakad London csufondáros eredetiségén. De ki tudná ma megfejtetni New York titkait?

Minden valamennyire fontos város, különösen, ha tengerparton fekszik, valóságos „Noé bárkája”, „igazi maszkabál”, „Babel tornya”, ahogyan a brosse-i elnök írja Livornoról.¹⁸ Akkor mit mondhatunk az igazi metropoliszokról? Szélsőséges, különös jelenségek keveredése jellemzi mindegyiket, úgy Londont, mint Isztambult, vagy Ispahant, Malagát, Szurátot, vagy Calcuttát (az utóbbit legelső sikereitől kezdve). Amsterdamban, a tőzsde oszlopcarnokában, amely az egész kereskedővilág koncentrátuma, a világ minden nyelve és tájszólása hallható. „Ha szeretne Velencében a világ minden tájáról összegyűlt embereket látni, mindegyiket a hazája szokása szerinti tarka öltözkében, menjen a Szent Márk térre vagy a Rialto térre, és ott mindenféle emberrel találkozhat.”

Ennek a zagyva kozmopolita népességnek békességben kell élnie és dolgoznia. Noé bárkája kötelező toleranciát jelent. Így vélekedik a velencei államról Villamont grófja¹⁹ 1590-ben: „egész Itáliában nincs még egy város, ahol olyan szabadságban lehetne élni mint itt (...) egyrészt azért, mert a signoria csak ritkán hoz halálos ítéletet, másrészt mert a fegyverviselés nem tiltott,²⁰ harmadrészt, mert nincs vallási üldözés, nincs inkvizíció, és végül pedig azért, mert itt mindenki nyugodt lelkiismerettel élhet kedveszerint, emiatt van az, hogy sok francia libertinus²¹ él itt olyan szabadosan, ahogyan csak akar, anélkül, hogy üldöznék vagy ellenőriznék.” Úgy gondolom, hogy részben ez a tolerancia magyarázza Velence „híres antiklerikalizmusát”,²² pontosabban szólva, a hajthatatlan katolicizmussal szembeni éber ellenállását. De a tolerancia csodája mindenütt megvalósult, ahol kereskedelmi központ alakult ki. Az arminianusok és a gomaristák vallásos küzdelmeinek befejeztével Amsterdam is jelentős védelmet nyújtott a vallási üldözöttek számára. Londonra különböző vallások tarka mozaikja jellemző. „Vannak ott zsidók, német, holland, svéd, dán és francia protestánsok; lutheránusok, anabaptisták, millenáriusok (sic), brownisták, independensek vagyis puritánok és kvékerek”, írja egy francia utazó (1725)²³. És ehhez még hozzászámíthatjuk az anglikánokat, a presbiteriánusokat és a katolikusokat, akik akár angolok, akár külföldiek, gyakran jártak misére a francia, spanyol vagy a portugál nagykövet kápolnájába. Minden szektának, minden vallásnak megvoltak a templomai és a gyülekezőhelyei. És az egyes vallások hívei kül-

sőségekben is különböztek egymástól: „a kvékerek negyed mérföldről felismerhetők jellegzetes öltözőküről, lapos kalapjukról, kis nyakkendőjük-ről, állig gombolt ruhájukról, és arról, hogy állandóan lehunyják a szemüket.”²⁴

A szupervárosok talán legszembetűnőbb jellegzetessége a korán jelentkező és éles szociális differenciálódás. A városokban együtt élnek proletárok, polgárok és gazdag patriciusok, akik nemsokára, hatalmuk biztos tudatában már a nemesi cím megszerzésén sem fáradoznak, mint Velence idejében.²⁵ A patriciusok és a proletárok közötti különbség egyre nő, a gazdagok egyre gazdagabbak lesznek, a szegények pedig még nyomorultabbak, eléri őket a túlfeszített kapitalista nagyvárosok örök átka, a drágaság, a folytonos infláció. Ez utóbbi jelenség a nagyvárosok természetéhez tartozik, ezzel jár a szomszédos területek gazdasági kihasználása. A gazdaság magától áramlik a magas árak felé és ott koncentrálódik. Ez a magas feszültség azonban a város és a gazdaság számára egyaránt kockázatos. Londonban és Amsterdamban gyakran előfordult, hogy a drágaság túllépte az elviselhetőség határait. A mai New Yorkból menekül a kereskedelem és az üzlet a drága költségek és a magas helyi adók miatt.

A nagyvárosok azonban túlságosan is megragadják a képzeletet ahhoz, hogy hívó szavának ellent lehessen állni, mintha mindenki ünnepet, látványosságot és luxust remélne és feledné a mindennapi élet gondjait. Egy nagyváros nem maga a ragyogás? És ha még az emlékezet káprázata is hozzájárul a kép egészen az abszurditásig szépül. 1643-ban egy útikönyv²⁶ így idézi fel a 100 évvel azelőtti Anvers-t: 200 000 ezer lakosú város „ugyanannyi hazai, mint külföldi”, sokszor „egyszerre 2500 hajóval érkeznek a kikötőbe, de kénytelenek egy hónapig is ott vesztegelni, mert nem tudják kikerakni szállítmányukat”; a leggazdagabb város, amely V. Károly számára „300 tonna aranyat szállított, és ahova évente 500 millió ezüst és 130 millió arany áramlik és akkor még nem számítottuk a váltópénzt, ami úgy jön és megy, mint a víz a tengerben”. De mindez csak álom, csak füst. Ez egyszer igaza van a közmondásnak, nincs füst tűz nélkül. 1857-ben, Alonso Morgano Historia de Sevillájában azt állítja, hogy a „városban felhalmozott kincsekből az összes utcát ezüst és arany kövekből lehetne kikövezni”.²⁷

*Második szabály (folytatás):
a városok elsőégi sorrendje változó*

Egy-egy város uralma nem tart örökké: a központok váltják egymást. Ez az igazság vonatkozik a csúcsra éppúgy, mint a városi hierarchia valamennyi szintjére. Mindig jelentősek az ilyen változások, függetlenül attól, hogy hol történnek (a csúcson vagy félúton) vagy attól, hogy miért – tisztán gazdasági vagy egyéb okokból; ugyanis megszakítják a történelem nyugodt folyamatát, így újdonságuk és ritkaságuk következtében különösen érdekes megfigyeléseket tesznek lehetővé.

Akár Amsterdam lép Anvers helyébe, akár London követi Amsterdamt, akár, mint 1929 felé, New York veszi át London szerepét – mindannyiszor megremeg az egész történelem, feltárva a korábbi egyensúly törékenységet és a soron következő erejét. A változás egy-egy gazdasági-világ egészét érinti, s magától értetődik, hogy hatásai sohasem kizárólagosan gazdaságiak.

Amikor 1421-ben a Ming dinasztia áthelyezte székhelyét Nankingból – mely a Kék folyón át a tengeri közlekedés egyik kapuja volt, – Pekingbe, hogy szembenézzen a mongol és mandzsu veszedelemmel, ez egy olyan változást jelentett, amelytől irgalmatlanul megingott egész Kína, ez a szilárd gazdasági-világ: hátat fordított a tengeri közlekedésre alapozott gazdasági életnek és cselekvési lehetőségeknek. Egy zárt és néma metropolisz vert gyökeret az ország szívében és mindent maga felé vonzott. Mindegy, hogy tudatos, vagy öntudatlan választás – mindenképpen döntő. A világalalomért folyó versenyben Kína ekkor elveszített egy játszmát, amelybe talán öntudatlanul lépett be a XV. század elején, Nankingból induló felfedezőútjaival.

Hasonló sorsot pecsétel meg 1582-ben II. Fülöp megválasztása. Miközben Spanyolország politikailag uralja Európát, II. Fülöp elfoglalja Portugáliát, székhelyét Lisszabonba helyezi, s majd három éven át onnan kormányoz. Ezáltal Lisszabon hatalmas súlyra tesz szert. Az óceán partján fekszik – álmodni sem lehetne jobb helyet a világalalom biztosítására. A király és a kormány jelenléte által értékesebbé vált spanyol flotta 1583-ban elűzi a franciákat az Azori-szigetokről, és a hadifoglyokat minden további nélkül felhúzzák az árbócrúdra. Az, hogy a spanyol kormány 1582-ben elhagyta Lisszabont, egyet jelentett a birodalom gazdasági uralmáról való lemondással. A kormány Kasztília gyakorlatilag mozdulatlan szívébe, Madridba zárkózott. Micsoda baklövés! A Legyőzhetetlen Armada 1588-as veresége jól

elő volt készítve. Ezt a visszavonulást az egész spanyol történelem megszenvedte, és ennek a kortársak is tudatában voltak. Még IV. Fülöp idején is akadtak olyan szószólói az „ösi portugál álomnak”, akik azt tanácsolták a Katolikus Királynak,²⁸ hogy helyezze át királysága központját Madridból Lisszabonba. Egyik ország számára sem olyan jelentős a tengeri hatalom, mint Spanyolország számára” – írja egyikük – „mert csak a tengeri hatalom teheti egységes testté az egymástól annyira távol fekvő vidékeket”.²⁹ Ugyanerről a témáról 1638-ban egy katona író már Mahan Admirális szavait vetíti előre: „Spanyolorzágnak a tengeri hatalom felel meg a legjobban, de ez a politikai kérdés már olyannyira elcsépeledt, hogy nem szándékozom vitatkozni róla, még hogyha ez is erre a legalkalmasabb hely”.³⁰

Azon morfondírozni, hogy „mi lett volna, ha” csak játék. Annyi azonban bizonyos, hogy ha a Katolikus Király jelenlétével megtámogatott Lisszabon győz, nem lett volna Amsterdam, vagy legalábbis nem ilyen korán. Mivel egy adott gazdasági világnak csak egyetlen központi városa lehet, az egyik sikeres felemelkedése, hosszabb-rövidebb időn belül a másik hanyatlásával jár. Augustus császár idején a mediterrán térségben Alexandria állt Rómával szemben és az utóbbi győzött. A középkorban Genova és Velence között folyik a párbaj a kelet kincseinek kiaknázásáért. Versenyük hosszú ideig döntetlen marad, egészen a Chioggia háborúig (1378–1381), amely Velence látványos győzelmével végződik. Az itáliai városállamok olyan elszántsággal harcoltak az elsőségért, melyet örököseik a modern államok sem voltak képesek túlszárnyalni.

Egy város győzelme vagy veresége az egész rendszert megrázkódtatja. Ha egy gazdasági-világ fővárosa elesik, az egészen a perifériáig kihat. Sőt a széleken, a valódi gyarmatokon a legszembetűnőbb a változás: Amint Velence elveszti a jogart, elveszti birodalmát is: Negrepont-ot 1540-ben, Krétát 1669-ben, és koronája legszebb ékességét, Ciprust 1572-ben. Amint Amsterdam kerül az élre, Portugália elveszti távol-keleti gyarmatait, majd kis híján még Brazíliát is. Franciaország elveszti az első fontos játszmat az Angliával való versenyben: le kell mondania Kanadáról és a biztos indiai jövőről. 1815-ben London teljes virágjában pompázik: az alig emlegetett Spanyolország nemsokára elveszti Amerikát. 1929-ben pedig az addig London köré csoportosuló világot átáll New Yorkhoz: 1945 után Európa gyarmattartó országai, Anglia, Hollandia, Belgium, Franciaország, Spanyolország és most Portugália sorjában elvesztik gyarmataikat (már ami még megmaradt). A gyarmatok leválásának ez a sorozata nem véletlenszerű, a függőség hagyományos láncolata bomlik fel. Nehezen tudnánk elképzelni az amerikai világhegemonia végének következményeit.

*Második szabály (folytatás és vége):
többé vagy kevésbé teljes városi uralom*

Az „uralkodó város” szó használata nem szabad, hogy azt a tévhitet keltse bennünk, hogy minden esetben hasonló típusú sikerről és erőről van szó: igaz, hogy ezek a városok a történelem során mindig jól fel voltak fegyverezve, ha azonban különbségeiket és viszonylagos hiányosságait közelebbről megvizsgáljuk, új pontosabb értelmezésre kényszerülünk.

Ha megfigyeljük uralkodó városaink klasszikus sorozatát, Velencét, Genovát, Amsterdamot és Londont, — amelyre később még hosszasan vissza fogunk térni, — megállapíthatjuk, hogy az első három város nem rendelkezik a gazdasági uralom teljes fegyvertárával. Velence a XIV. században virágzó kereskedelmi központ, de ipara nem sokat ér, és ugyan pénzügyi élete és bankhálózata jelentős, de hitelrendszere csak a velencei gazdaságon belül működik belső motorként. Anvers tulajdonképpen még tengerparttal sem rendelkezik, az európai kereskedelemnek nyújtott szállást, a kereskedelmi forgalomnak és ügyleteknek egyfajta „spanyol fogadója” volt, ahol mindenki mindent megtalálhatott a behozott árucikkek közt. Genovában, a XIII–XIV. századi Velence mintájára, csak a bankélet játszott elsőrendű szerepet, az, hogy Genova mégis uralkodó várossá válhatott, annak volt köszönhető, hogy a nemesfémekben bővelkedő spanyol király volt első ügyfele és nem kevésbé annak, hogy a XVI. és XVII. században még bizonytalanság mutatkozott az új európai egyensúly alakulásában: Anvers már nem tölti be az uralkodó város szerepét, Amsterdam még nem, két felvonás között vagyunk. Amsterdamtól kezdve Londonon át a világvárosok a gazdasági hatalom teljes fegyvertárával rendelkeznek, minden hatalmat magukhoz ragadnak, a tengeri uralmat, a kereskedelmi és ipari expanziót, a mindent átfogó hiteléletet.

A politikai hatalom jellege is uralkodó városonként változik. Velence erős, független állam volt, a XV. század elején meghódította a körötte elterülő széles Terrafermát és már 1202-től gyarmatbirodalommal rendelkezett. Ezzel szemben Anvers-nek egyáltalán nem volt politikai hatalma. Genova is csak területi váz, uralmát a politikai uralom mellőzésével, kizárólag a pénz hatalmára alapozta. Amsterdam megszerzi az Egyesült Nemzeteket, az Egyesült Nemzetek akaratától függetlenül. De „királysága” nem jelent többet a velencei Terrafermánál. Londonnal minden megváltozik, mivel a hatalmas város az egész angol nemzeti kereskedelem és ennek következtében a Brit szigetek összessége felett diszponál, egészen addig a napig, amíg

a világ súlypontjának eltolódásával az egész hatalmi csoportosulás nem lesz egyéb, mint a kis Anglia, az új nagyhatalommal, az Egyesült Államokkal szemben.

Mindent egybevetve, ha a XIV. századtól kezdve nagy vonalakban követjük az európai uralkodó városok történetét, kirajzolódik a hozzájuk kapcsolódó, az erős és a gyenge pontok között oszcilláló gazdasági-világ fejlődésmenete. A világvárosok hanyatlása és felemelkedése arra is rávilágít, hogyan változik az értéke azoknak az eszközöknek, amelyek segítségével uralmukat megszerzik és fenntartják: hajózás-tengeri hatalom, kereskedelem, ipar, bankhitel, politikai hatalom, vagy erőszak...

Harmadik szabály:

a különböző területek rangsora

Egy gazdasági világ különböző zónái egy pont felé tekintenek, a központ felé: „polarizáltságuk” révén többféle összetartó erő is egységessé kövacsolja ezeket a zónákat. Mint ahogy a marseilles-i Kereskedelmi Kamara elnöke megfogalmazza (1863): „A kereskedelem összeköti a vidékeket, egyik a másikával kezeti ráz.”³¹ Egy évszázaddal korábban egy megfigyelő azt a következtetést vonta le Hollandia esetéből, „hogy olyan szoros kereskedelmi kapcsolat köti a világ minden tájához, hogy ha valamelyik részről nem tudunk, az egészet is csak rosszul ismerhetjük.”³²

És ha már létrejöttek ezek a kapcsolatok, akkor tartósak. Valamiféle szenvedély a XVI. századi mediterrán világ történetészévé tett. Ott hajóztam képzeletben egy jó fél évszázadon át, összes kikötőjébe befutottam, adtam vettem. Később a XVII–XVIII. századi mediterrán világgal kellett foglalkoznom. Azt hittem, hogy a korszak sajátosságai miatt új vidékekre kell költöznöm, új területeket kell megismernem. De hamarosan észre kellett vennem, hogy jól ismert vidéken járok, 1660-ban vagy 1670-ben, sőt még 1750-ben is. Az alapterület, az útvonalak, a szállítási határidők, a termelés, az áruk, a kikötők, mindez kis eltéréssel a régi maradt. Itt is, ott is történt néhány változás, de csaknem kizárólag a szuperstruktúra szintjén, ami sok is, de tulajdonképpen majdnem semmi, még ha ez a majdnem semmi – pénz, tőke, hitel, bizonyos árucikkek kisebb vagy nagyobb kereslete – természetesen uralja is a mindennapi életet. Másrészt viszont az élet megy tovább, anélkül, hogy az emberek pontosan tudnák, hogy a gazdák már nem a régié, vagy hogy sokat törődnének vele. Az, hogy a pouilles-i olajat a XVIII. században főleg Észak-Európába exportálják. Trieszten, Anconán, Nápolyon

és Ferrarán át, és sokkal kevésbé Velencébe,³³ mint azelőtt, kétség kívül jelentős változás, de olyan fontos ez az olajfáskertekben dolgozó parasztoknak?

Itteni tapasztalataim alapján próbálok magyarázatot találni a gazdasági világok szerkezetére és arra a mechanizmusra, ami lehetővé teszi a kapitalizmus és a piaczgazdaság együttélését és egymásrahatását, anélkül, hogy valaha is elmosódna a köztük levő különbség. Szárazföldön vagy folyók mentén századokon át alakult a helyi és regionális kereskedelem hálózata. Ezek a helyi gazdaságok saját hagyományaik szerint, önállóan működnek, az a sorsuk azonban, hogy periodikusan integrálódjának, a gazdálkodás „racionális” útjára lépjenek egy uralkodó övezet vagy város javára. Egy ilyen integráció évszázadokig is eltarthat, amíg meg nem jelenik az új „organizátor”. Mint ahogy a *centralizáció* és a *koncentráció*³⁴ szükségszerűen a *felhalmozás* kiválasztott helyei javára történne, mintha minden pénz és gazdagság ezeket a helyeket illelné meg.

Jellemző eset, hogy az előző példánál maradjunk, ahogyan Velence az egész Adriát a maga szolgálatába állította. A Signoria már legalább 1383 óta, Korfu meghódításával, kiterjesztette hatalmát a tengerre, amely mintegy *nemzeti piaccá* vált, és amelyet egyszerűen „saját öblének” titulált és azt állította, hogy súlyos véráldozatok árán szerezte tengerét. Arany orrú gályái csak a viharos téli napokon szüneteltetik rendszeres járataikat. De a tengert nem Velence találta fel, a tengerparti városokat sem Velence alkotta, készen találta a tengerparti országok termelését, kereskedelmét és tengerészeit. Nem volt más dolga, mint egy kézbe összefogni a már beavatkozása előtt is létező cserét; a pouilles-i olaj, a Monte Gargano fája, amely a hajóépítéshez szükséges, Isztria köve, só, emberek, állatok, bor, búza megvolt Velence előtt is. Velence magához vonzotta a kereskedőket, a bárkák és vitorlások százait, ezreit, hogy aztán mindezt szüksége szerint átrendezze és beillesse saját gazdaságába. Ez a térfoglalási eljárás alkotja minden gazdasági-világ kialakulásának „modelljét”. Így jönnek létre a monopóliumok. A Signoria megköveteli, hogy az Adria minden forgalma Velence kikötőjén keresztül bonyolódjon, Velence felügyelete alatt, akármi legyen is az áruk végső úticélja. Ehhez ragaszkodnia kell, épp ezért harcol fáradhatatlanul a rabló Segna és Fiume ellen, és kereskedelmi riválisaival, Triesttel, Ragusával és Anconával.³⁵

A velencei uralmi séma máshol is megtalálható. Az uralom lényegében a szinte önállóan fejlődő piac gazdaság és az erre rátelepülő, a kisebb gazdaságokat irányító és függőségben tartó gazdaság vibráló dialektikáján

alpul. Beszéltünk arról, hogy Velence megkaparintotta a pouilles-i olajat. Gondoljanak bele, hogy mindehhez 1580 körül több mint ötszáz bergamoi kereskedő³⁶ és velencei polgár működött a termelőhely vidékén, irányították a termelést, összegyűjtötték és raktározták az olajat. A magasabbrendű gazdaság így fogja át a termelést. A gazdasági irányítás megvalósítása érdekében a fejlettebb gazdaság minden lehető eszközt felhasznált, ezek közül különösképpen előnyben részesíti a szándékos hitelnnyújtást. Az angolok is így alapozták meg uralmukat Portugáliában az 1703-as Lord Methuen-béke után. És így üzték ki az amerikaiak az angolokat a második világháború után Dél-Amerikából.

*Harmadik szabály (folytatás):
a Thünen-féle zónák*

Szeretnék egy megjegyzést tenni Johann Heinrich von Thünen munkájával kapcsolatban, Thünen Marx mellett a XIX. század legnagyobb német közgazdásza volt.³⁷ Minden gazdasági-világra áll az a séma, amelyet a *Der isolierte Staat* (1826) című művében vázolt. „Képzelnünk el egy várost – írja – egy termékeny síkság közepén, amelyen sem hajózható folyó, sem csatorna nem vezet keresztül. A síkság talaja egyenletes minőségű és teljesen megfelel az ottani mezőgazdaság igényeinek. A várostól elég nagy távolságra a síkság vad, megműveletlen zónával végződik, s ez a zóna államunkat elválasztja a világ többi részétől.”³⁸ Üdvözljük a közgazdász elvont, a valóságtól eltávolodott gondolkodását, amelynek segítségével jobban megérthetjük a valóságot.³⁹

Az egyetlen város és a körülötte elhelyezkedő egységes vidék, mintegy zárt lombikban hatnak egymásra. Minden gazdasági aktivitást kizárólag a várostól való távolság határoz meg (minthogy a talaj mindenütt egyforma, mezőgazdasági kultúrák között különös eltérések nem alakulnak ki), a zónák koncentrikus körei rajzolódnak ki a város körül; az első körben kert, konyhakertészet (amely még a város házagaiba is benyúlik) és a tejgazdaság található, a második és a harmadik övezetben a gabonatermesztés és az állattenyésztés. Egy egész mikrokozmosz képe bontakozik ki a szemünk előtt, amelynek modelljét alkalmazhatjuk Sevillára vagy Andalúziára, mint ahogy ezt G. Niemeier⁴⁰ meg is tette, vagy amint azt már korábban felvázoltuk a Londont és Párizst körülvevő területekre,⁴¹ vagy bármely más városra. A teória annál jobban tapad a valósághoz, minél üresebb a felkínált séma,

és ily módon, hogy újra a spanyol fogadó hasonlatával éljünk, mindenki azt visz oda magával, amit majd fel tud használni.

Nem azért hibáztatom Thünen modelljét, mert az ipar kialakulásáról és fejlődéséről egy szót sem ejt (noha az iparfejlődés jóval a XVIII. századi angol ipari forradalom előtt megindult) és nem is azért, mert egy absztrakt vidéket képzelt el, ahol egyszerűen a távolság (— deus ex machina —) határozza meg a gazdaság egymást követő zónáit, ahol egyetlen falu vagy kisváros sincs, azaz hiányzik a helyi piac. Végül is, ha valóságos esetekre alkalmazzuk, a leegyszerűsített modell kiegészül a hiányzó részletekkel. Ezzel szemben azt kifogásolom, hogy az *egyenlőtlenség*, amely olyannyira jellemzi a gazdasági-világokat, egyáltalán nem kap helyet a sémában. Az egyes zónák közötti egyenlőtlenség nyilvánvaló, de mégis minden magyarázat nélkül elfogadott tény. A „nagyváros” uralja a vidéket, és kész. De miért uralja? A vidék és a város cseréje, akármit mondjon is Adam Smith,⁴² egyenlőtlen csere. És ennek az egyenlőtlenségnek megvan a maga keletkezéstörténete.⁴³ A közgazdászok a kérdéssel kapcsolatban teljesen figyelmen kívül hagyják a történelmi fejlődést, ami pedig kétség kívül sokmindenre magyarázatot adna.

*Harmadik szabály (folytatás):
A gazdasági-világ térbeli sémája*

Minden gazdasági-világ különböző övezetek egymáshoz illeszkedése, különböző szintű összekapcsolódása. Területén legalább háromféle vidéket különböztethetünk meg: egy szűk centrum, egy eléggé fejlett második körzet, és végül a hatalmas kiterjedésű szélső területek, perifériák. A társadalom, a gazdaság, a technika, a kultúra, a politikai rendszer jellege és minősége szükségképpen változik, ha egyik zónából a másikba lépünk. Ez a teória igen nagy horderejű, Immanuel Wallerstein erre építette egész művét, a *The Modern World-system-et* (1974).

A központ, az egész „szíve”, magába foglalja mindazt, ami a legfejlettebb és a legváltozatosabb. A következő övezet ezeknek az előnyöknek már csak egy részét élvezi, de még részesül belőlük, ez a „ragyogó második”. A hatalmas periférikus terület ritka népességével, éppen ellenkezőleg, elavult, elmaradott, könnyen kizsákmányolható. Ez a diszkriminatív földrajz köti és magyarázza a világ történelmét, ugyanakkor a világtörténelem során alakul ez is.

A központi vidékek mibenlétében nincs semmi rejtélyes: amikor Amsterdam lesz a világ „raktára”, az Egyesült Nemzetek (vagy legalábbis aktívabb részei) válik központi zónává; amikor London kerekedik felül Anglia (sőt mi több a Brit-szigetek) kerül a gazdasági együttes szívébe. Mikor a XVI. század elején Anvers egy szép napon arra ébred, hogy az európai kereskedelem vérkeringésének középpontjába került, Belgium, Henri Pirenne kifejezésével „Anvers peremvárosává válik”⁴⁴ és az egész világ pedig Belgium hatalmas peremvárosa lesz.” „Ezeknek a duzzadó pólusoknak vonzó és szívóereje”⁴⁵ magától értetődő.

Sokkal nehezebb dolgunk van azoknak a területeknek a behatárolásával, amelyek a központ közvetlen szomszédságában fekszenek, és ugyan alacsonyabb szintűek a központnál, de a különbség sokszor elenyésző. Éppen ezért ezek a vidékek szeretnék utolérni a központot, minden irányból törnek előre, mozgékonyabbak, mint a többi terület. A területek közötti különbség nem domborodik ki mindig egyformán: Paul Bairoch⁴⁶ szerint a gazdasági zónák közötti szintkülönbség régen nem is volt olyan nagy, mint manapság; Hermann Kellenbenz még a különbségek meglétében is kételkedik.⁴⁷ Ezek a különbségek azonban élesebb vagy halványabb formában, de mégis csak léteznek, ezt bizonyos számadatokkal kifejezhető kritériumok bizonyítják, például az árak, a bérek, az életszínvonal, a nemzeti jövedelem, az egy főre jutó nemzeti jövedelem, a kereskedelmi mérleg, már amikor ezek az adatok a rendelkezésünkre állnak.

A legegyszerűbb és a leginkább kézenfekvő kritérium (és minden esetre a legkönnyebben elérhető adat) a *külföldi* kereskedőtelepek megléte vagy hiánya. Ha egy városban vagy országban a külföldi kereskedők uralják a terepet, ez önmagában bizonyítja, hogy ez a város vagy ország alárendeltje annak a gazdaságnak, amelyet a kereskedők képviselnek. Számos példával tudjuk alátámasztani állításunkat: a genovai bankárok és kereskedők a II. Fülöp korabeli Madridban; a holland kereskedők a XVIII. századi Lipcsében, az angol kereskedők a XVIII. századi Lisszabonban; és mindenekfelett az olaszok Brügge-ben, Anvers-ben, Lyon-ban, sőt Párizsban is (legalább is Mazarin idejéig). 1780 körül „Lisszabonban és Cadizban minden kereskedőházat külföldi ügynökségek foglaltak el” (Alle Häuser fremde Comptoirs sind)⁴⁸. Többé-kevésbé hasonló a helyzet a XVIII. századi Velencében is.⁴⁹

Minden azonnal egyértelművé válik, ha periferikus országokba lépünk. A tévedés itt ki van zárva: ezek szegény, elmaradott országok, ahol főként a kötött jobbágyság vagy még gyakrabban a rabszolgaság társadalmi státusa dominál (szabad parasztok, vagy úgynevezett szabad parasztok csak Nyugat-

Európa szívében éltek). Ezekben az országokban még alig alakult ki a pénzgazdálkodás, és a társadalmi munkamegosztás is csak kezdeti stádiumban van, a parasztok maguk látják el az összes mesterséget, az árak, ha a pénz egyáltalában használatos, nevetségesen alacsonyak. A túlzottan olcsó élet is a terület fejletlenségéről árulkodik. Szepsi Csombor Márton, magyar prédikátor mikor 1618-ban visszatér hazájába, megállapítja, hogy „milyen magasak az élelmiszerárak Hollandiában és Angliában, Franciaországban már kisé válik a helyzet, majd a hazafelé vezető úton, Németországban, Lengyelországban és Csehországban egyre csökken a kenyér ára egészen Magyarorszáig.”⁵⁰ Magyarország már majdnem a létra legalsó fokán helyezkedik el. De mehetünk még lejjebb is: a szibériai Tobolszkban „a létfenntartási cikkek olyan olcsók, hogy egy közember évi tíz rubelből jól meg tud élni.”⁵¹

Európa fejletlen periferikus területein a marginális gazdaságok szép példáival találkozunk. A „feudális” Szicília a XVIII. században; Szardínia, bármely korszakban; a török balkán; Mecklenburg; Lengyelország; Litvánia – hatalmas területek, amelyeket kiszípoloz a nyugati piac, és amelyek termelését a helyi szükségletek helyett a külső piacok kereslete irányítja. Szibériát az orosz gazdasági-világ zsákmányolja ki. De ugyanez vonatkozik Levante Velencéhez tartozó szigeteire is, ahol a mazsola és az édesborok óriási, egészen Angliáig terjedő, külföldi kereslete a XV. századtól kezdve olyan monokulturális gazdaságot honosított meg, amely a helyi gazdasági egyensúlyt teljesen megbontotta.

Természetesen a világon mindenütt vannak periferikus területek. Afrika keleti partjain, a Monomotapa primitív országainak néger aranyásói és vadászai aranyat és elefántcsontot adnak indiai gyapotáruért, Vasco da Gama utazásai után éppen úgy mint előtte. Kína folyton terjeszkedik és kiterjeszti fennhatóságát a környező „barbár” országokra, ahogyan a kínai szövegek minősítik ezeket a területeket. Mert a kínaiak pontosan úgy viszonyulnak ezekhez a népekhez, mint a klasszikus görögök a görögöt nem beszélő népekhez: Vietnámban és a Maláji-szigeteken egyaránt *barbárok* élnek. Vietnámban azonban különbséget tettek elkínaiasodott és el nem kínaiasodott barbár között. Egy XVI. századi kínai történetíró szerint honfitársai „nyers barbároknak nevezték azokat, akik függetlenségüket megőrizve megtartották primitív szokásaikat, és *főtt* barbároknak azokat, akik többé kevésbé átvették a kínai civilizációt, és ilyen módon beolvadtak a birodalomba.” A politika, a kultúra, a gazdaság, a társadalmi modell egyaránt lényeges. Ebben a kontextusban, magyarázza Jacques Dournes, a *nyers* és a *főtt* a

természet-kultúra ellentéppárra vonatkozik. A nyers elsősorban a test meztelenségét jelenti: „Midőn a Pötaok (a hegyilakók „királyai”) Annam (elkínaiasodott) udvarába járulnak, hogy kifizessék adójukat, előbb ruhát adnak rájuk.”⁵²

A függőségi viszony ugyanilyen szemmel látható a Kína déli partjai-val szemben elterülő nagykiterjedésű Hainan szigeten. A sziget közepe magas hegységei jóvoltából megőrizte függetlenségét, és nem kínai, valóban primitív népek lakták, míg a sziget alacsonyabb fekvésű rizstermelő vidékei már régóta kínai kézen voltak. A hegyilakók, hivatásos rablók, akiket adott esetben úgy kergetnek el, mint a vadállatokat, csereügyletekre is hajlandóak. Szívesen cserélik a keményfát és az aranyport kínai árura, egyfajta néma kereskedelemben: a kínai kereskedők „vásznaik és bazárárjuk legjavát rakják le a hegyekbe”.⁵³ A tranzakciók némaságától eltekintve ezek a cserék hasonlítanak ahhoz a kezdetleges kereskedelemhez, amelyet a Szahara Atlanti-óceán felőli oldalán folytattak. Itt portugál vászonra és takaróra cserélték az aranyport és a néger rabszolgákat, akiket a nomád berberék hurcoltak a partokhoz.

*Harmadik szabály (folytatás):
semleges övezetek?*

Elmaradott területeket azonban nem csak az igazi perifériákon találunk. A központi vidéken is számos helyen kivillannak fehér foltjai, egy kisebb ország, vagy kanton, egy elzárt völgy a hegyek között, vagy egy nehezen megközelíthető, utaktól távoleső terület. Minden fejlett gazdasági-világ számtalan ilyen időn kívülrekedt kutat tartalmaz, amelyben könnyűbúvárként merül el a történész, aki a tűnékeny múltat kutatja. Az utóbbi években szenvedélyesen dolgoztam – többet, mint amennyit e mű első kötete feltételezni enged –, hogy fényt derítsek ezeknek a területeknek a sorsára, arra a sajátos történelmi szövedékre, amelyben a piactól távolkerülnek és, hogy megvizsgáljam a cseregazdaságot, amely körülveszi e félreeső vidékeket, ahol egyébként – mint már többször is mondtam – az emberek nem boldogtalanabbak és nem is boldogabbak, mint máshol.

De egy ilyen alámerülés ritkán jár dús zsákmánnyal: kevés a dokumentum, és a begyűjtött részletek legtöbbször inkább látványosak mint hasznosak. Olyan anyagot szeretnénk összegyűjteni, amelyek alapján e zéro terek szomszédságában folyó gazdasági élet természetére és terjedelmére követ-

keztethetnének. Az elvárás természetesen túl nagy. Annyi azonban bizonyos, hogy léteznek ilyen izolált semleges övezetek, amelyek a kereskedelmi forgalmon majdnem teljesen kívülrekedtek.

Francia területen még a XVIII. században is számos hasonló zárt világot találhatunk Bretagne zordon belső vidékein éppúgy, mint az alpesi Oisans hegyvidékén,⁵⁴ vagy a Montets hágó feletti Morzine völgyben,⁵⁵ vagy Chamonix völgyében, amelyek az alpinizmus kezdetei előtt teljesen elérhetetlen területek voltak. 1970-ben Colette Baudouy történész⁵⁶ Brianconais területén Cerviëreben hallatlan szerencsével hegyi parasztok közösségére bukkant, ahol „ősi szokások és az élet hajdani ritmusa szerint éltek, és a régi mezőgazdasági technikával termeltek, az egyetlen közösség, amely (nagy részt) túlélte szomszédai általános hajótörését.” Colette Baudouy jól ki tudta aknázni felfedezését.

Ha Franciaországban még 1970-ben is előfordul ilyen izolált terület, nincs mit csodálkozni azon, hogy Angliában az ipari forradalmat közvetlenül megelőző időkben az utazó lépten nyomon elmaradott területekre bukkant.

David Hume⁵⁷ (1711–1776) jegyezte fel a XVIII. század közepe táján, hogy Nagy-Britanniában és Írországban rengeteg olyan vidék van, ahol az élet ugyanolyan olcsó mint Franciaországban. Hume körülírásában a ma egyszerűen „elmaradott”-nak nevezett területekre ismerhetünk, ahol az élet tradicionális keretek között folyik tovább, ahol a parasztokat bőségesen ellátja az erdő vadakkal, és a folyókban hemzseg a lazac és a pisztráng. Az itt élő népek esetében vadságról lehet beszélni. Fens vidékén, a Wash öböl mentén, hatalmas holland mintájú területjavító munkálatokba kezdtek a XII. század elején: a víz lecsapolása után ezen a területen, ahol azelőtt csak halászathoz és vízivadászathoz szokott szabad emberek éltek, szántóföldek keletkeztek, és kapitalista gazdálkodás indult meg; az ottani primitív népek elszánt küzdelmet folytattak hagyományos életmódjuk megőrzése érdekében, megtámadták a mérnököket, kertészeket, szétrombolták a gátakat és meggyilkolták az átkozott munkásokat.⁵⁸ A modernizáció és az archaizmus hasonló konfliktusaival még manapság is találkozhatunk például belső Campaniában, vagy bármerre a világon.⁵⁹ Ilyen erőszakos küzdelmekre azonban *viszonylag* ritkábban kerül sor. A „civilizáció” ezerféle csábítószert alkalmazhat, ha régóta magárahagyott területeket akar meghódítani. A végeredmény azonban ugyan az.

Harmadik szabály (folytatás és vége)
Burok és infrastruktúra

A gazdasági világ nem más mint egy hatalmas burok. Ismerve a régi érintkezési viszonyokat, a gazdasági-világnak a *priori* jelentős erőket kellett összpontosítania ahhoz, hogy biztosítani tudja működését. Márpedig kétségtelenül működik, annak ellenére, hogy csak központi övezete és a közvetlen közelében fekvő vidékek energiadúsak és csak ezek jelentenek hatékony erőt. És sokszor, mint ahogy ezt Velence, Amsterdam vagy London övezeteinél megfigyelhettük, még a központi területeken is vannak lanyhább vidékek, amelyek kevésbé jól kapcsolódnak az uralkodó központhoz. Még ma is találunk elmaradott vidékeket az Egyesült Államok határain belül is.

Akár a gazdasági-világ felszíni kiterjedését vizsgáljuk, akár központi övezetének mélységét, csodálkozva tapásztaljuk: a gép működik, noha (gondoljanak a régi Európa első uralkodó városaira) igen csekély erő hajtja. Milyen volt ez a siker lehetséges? A kérdés végigvonul egész munkánkon, anélkül azonban, hogy teljesen kielégítő választ tudnánk rá adni. Az, hogy Hollandiának sikerült kiterjesztenie kereskedelmi befolyását XIV. Lajos elcsúszott Franciaországra, hogy Anglia megszerezte a hatalmas Indiát, ezek kétség kívül hőstettek és az érthetlenség határát súrolják. Talán egy kép segítségével megközelíthetnénk a kérdés megválaszolását?

Képzeljünk el egy súlyos márványtömböt, amelyet Michelangelo, vagy valamelyik kortársa választott ki Carrara kőbányáiban.⁶⁰ A hatalmas tömböt elemi eszközökkel fejtik ki és egészen szerény erők igénybevételevel szállítják el: egy kis puskapor, amit már régóta alkalmaznak kőbányákban és bányákban, két-három emelő, egy tucatnyi ember, kötelek, igavonó állat, néhány rönkfa, arra az esetre, ha az úton gurítani lehetne, egy lejtő és kész, nyert ügyük van. Nyert ügyük van, mert az óriástömb a súlyánál fogva tapad a földhöz; mert hatalmas erőt képvisel ugyan, de mozdulatlan, semleges erőt. Az elemi cselekvések tömege nem ugyanilyen módon nehezedik, nem ugyanígy a föld foglya, és éppenezért könnyebben kezelhető *felülről!*⁷

Azok a szerszámok és emelők, amelyek a fenti hőstetteket lehetővé tették, egy kis pénz, egy kevés Gdanszkból vagy Messinából érkező ezüst, egy csábító hitelajánlat, egy kis „mesterséges” pénz, vagy valami keresett ritka termék..... Vagy vegyük a piac rendszerét. Kereskedők láncolatán keresztül folyamatosan hat a magas árak ösztönző ereje: egyetlen jelre minden mozgásba jön. És ehhez még hozzáadhatjuk a szokás hatalmát: a borsot

és egyéb fűszereket évszázadokon át a levantei kikötőkben cserélték ezüstre.

Természetesen az erőszak sincs kizárva: a portugál és a holland hajóraj megkönnyítette a kereskedelmi kapcsolatok kialakulását jóval az „ágyú-korszak” előtt. De leggyakrabban szerényebb eszközökkel, fondorlatosan irányították a gazdaságilag függő területekkel. A kép a gazdasági világ egészére érvényes. A központ és perifériák viszonyára éppúgy mint a központ önmagához való viszonyára. Mert, ismételjük meg, a központ is különböző szintekből áll és önmagával szemben is osztott. Ugyanez vonatkozik a perifériákra is: „Köztudomású — írja egy orosz konzul⁶¹ —, hogy Palermóban minden árucikk legalább 50%-kal drágább mint Nápolyban.” Azt nem mondja mit ért pontosan „árucikk” alatt, és milyen kivételeket jelent a „majdnem” enyhítés.

De képzeljük el milyen reakciót kelthetett és milyen mozgással járhatott ez a szintkülönbség a hátrányos helyzetű Dél-Itália két országa között.

Gazdasági-világ:

Egy rend a többi renddel szemben

Bármennyire igaz az, hogy létezik gazdasági alávetettség, és bármilyen mélyreható következményekkel jár is ez, tévedés lenne azt hinni, hogy a gazdasági-világ rendje egyedül kormányozza az egész társadalmat, meghatározva a társadalom többi rendjét is. Mert másféle rend is létezik. Egy gazdaság sohasem izolált. Területén és terében ugyanakkor más entitások is élnek, — a kultúra, a társadalmi viszonyok, a politika — amelyek folyamatosan keverednek a gazdasággal, előreviszik vagy éppenséggel hátráltatják. Ezeket a rendeket azért is nehéz egymástól elkülöníteni, mert vizsgálatunk tárgya — a tapasztalati valóság, a valóságos valóság, ahogy Francois Perroux⁶² mondja — egy egész, az, amit par excellence társadalomnak nevezünk, az *összességek összessége*.⁶³ Minden összesség,⁶⁴ melyet az érthetőség kedvéért elkülönítünk, a megélt valóságban a többivel egybemosódik. Egyáltalában nem hiszem, hogy a gazdaságtörténet és a társadalomtörténet között szakadék tátongana, ahogyan ezt Willan feltételezi.⁶⁵ Sokféleképpen és tetszés szerinti irányban írható fel az egyenlet: gazdaság egyenlő politika, kultúra, társadalom; kultúra egyenlő gazdaság, politika, társadalom stb. Ami egyet jelent azzal, hogy elfogadjuk, hogy egy adott társadalomban a politika irá-

nyítja a gazdaságot és fordítva, hogy a gazdaság támogatja, vagy hátráltatja a kultúrát és fordítva, stb. Pierre Brunel⁶⁶ szavaival azt is mondhatjuk, hogy „minden, ami emberi az politikus, ezért minden irodalom (még Mallarmé hermetikus költészete is) politikus”. Ha a gazdaságnak sajátos vonása a térbeli terjeszkedés, nem mondható-e el ugyanez a többi társadalmi összességről is? Mindegyik falja a teret, terjeszkedni próbál és kirajzolja a maga egymást követő Thüenen-féle zónáit.

Ilymódon egy állam három zónára oszlik: főváros, vidék és gyarmatok. Ez a séma felel meg a XV. századi Velencének is: a város és környéke, – a *Dogado*⁶⁷ –, Terraferma városai és területe; a gyarmatok – a *Mar*. Firenzében a város, a *Contado*, *lo Stato*.⁶⁸ Az utóbbit Sienna és Pisa rovására szerezte Firenze, és nem tartható fenn az az állítás, hogy ezek csak félgymarmatok volnának. Szükségtelen külön részleteznünk a XVII–XVIII., XIX–XX. században Franciaország, Anglia vagy az Egyesült Nemzetek hármasságát. De európai méretekben gondolkodva, a történészek közkedvelt témája, az európai egyensúly,⁶⁹ vajon nemcsak a gazdasági-világ politikai vetülete? A cél végül is egy olyan periféria, vagy félperiféria létrehozása és fenntartása, ahol a kölcsönös feszültségek nem mindig semmisülnek meg, és amely nem fenyegeti a központi hatalmat. Mert a politikának is van „szíve”, egy szűk terület, ahonnan minden közeli és távoli eseményt ellenőriznek, *wait and see*.

A társadalmi formák is kialakítják a maguk megkülönböztető földrajzát. Milyen területekre terjed ki például a rabszolgaság, a jobbágyság, a feudális társadalom? A társadalmi rend területenként mindent megváltoztat. Mikor Dupont de Nemours elfogadja, hogy Czartorysky herceg fiának házitánítója legyen, döbbenettel fedezi fel Lengyelországban mit jelent egy jobbágytartó rendszer, ahol a parasztok semmit nem tudnak az államról, csak a földesurat ismerik, és ahol a herceg is úgy él mint a nép, mint Radziwill, „aki nagyobb terület ura mint egész Lotharingia”, és mégis a földön fekszik.⁷⁰

A kultúra is újra és újra felosztja a teret, koncentrikus körökbe: a reneszánsz idején, Firenze, Itália, és a maradék Európa. És magától értetődően ezek a körök a térbeli hódítást jelzik. A térképen látható miképpen hódítja meg a gótikus templomok „francia” művészete a Szajna és a Loire környékéről kiindulva egész Európát. Ugyanígy hódít az ellenreformáció barokkjá az egész kontinensen, Rómából és Madridból kiindulva, még a protestáns Angliát is megfertőzi. Vagy hogyan árasztja el az iszlám építészet és művészet Delhiből kiindulva egész Indiát, muszulmán és hindú terület-

teit egyaránt, és a Maláji-szigeteket is, ahol a kereskedők megjelenésével egyidőben elterjedt az iszlám. Minden bizonnyal lehetne olyan térképeket készíteni, amelyen a társadalom különböző „rendjeinek” térbeli elhelyezkedését ábrázolhatnánk, bejelölhetnénk pólusaikat, központi zónáikat, erővonalait. Mindegyiknek megvan a maga saját története, a maga saját területe. És mindegyik kölcsönösen befolyásolja a többit. De egyik sincs egyszer és mindenkorra kihatással a többire. Rangsoruk, ha egyáltalában van rangsoruk, lassan ugyan, de szüntelenül változik.

A gazdasági rend és a nemzetközi munkamegosztás

A modern időkben a gazdaság elsősége egyre szembeötlőbb: a gazdaság az irányadó, megzavarja és befolyásolja a többi rendet. Fokozza az egyenlőtlenségeket, a gazdasági-világ területeit szegénységre vagy gazdagságra kárhoztatja, és úgy tűnik, elég hosszú időre kialakítja a szereposztást. Egy közgazdász⁷¹ mondja teljes komolysággal: „Egy szegény ország azért szegény, mert szegény.” Vagy egy történész szerint:⁷² „Az expanzió expanzióval jár.” Ami azzal a kijelentéssel egyenlő, hogy „egy ország azért gazdag-szik, mert már eleve gazdag volt”.

E szándékosan leegyszerűsítő kijelentéseknek szerintem több értelme van, mint David Ricardo „megcáfolhatatlan” ál-teorémájának (1817),⁷³ amelynek tartalma közismert: két adott ország viszonya az ott folyó termelés „összehasonlító áraitól” függ; az országok közötti csere mindig egy egyensúlyi állapot felé tart, és mindkét fél számára egyaránt hasznosnak kell lennie, a legrosszabb esetben az egyik számára kicsit több haszonnal jár, mert a „csere a világ összes civilizált országát az érdekek közös csomójával köti össze, baráti viszonyokat létesít, ezeket az országokat egyetlen nagy társadalomba egyesítve. Ez az elv diktálja, hogy Franciaországban és Portugáliában bort termeljenek, Lengyelországban és az Egyesült Államokban pedig búzát, és hogy Angliában vasipari termékeket és egyéb cikkeket készítsenek”.⁷⁴ Megnyugtató kép, túlságosan is megnyugtató. Mert felmerül a kérdés: a feladatoknak az a megosztása, amelyet Ricardo 1817-ben magától értetődőnek tart, vajon mikor alakult ki, és miért éppen így?

A munkamegosztás nem valami „természetes” elhivatottság magától értetődő következménye, hanem egy lassan, a történelem során kirajzolódó régi állapot kikristályosodása. A munkamegosztás a világon (vagy egy gazdasági-világon belül) nem egyenlő partnerek időszakos és bármikor vissza-

hogy Trafalgarnak és Waterloo-nak súlyos következményei voltak. De elfeledkezhetünk-e a már 1789 előtt elvesztett lehetőségekről? 1713-ban, a Spanyol Örökösödési háború során Franciaország elesett spanyol -Amerika aranyától. A Low-botrány miatt 1722-től (egészen 1776-ig) az országnak nem volt nemzeti bankja.⁷⁷ 1762-ben, még a párizsi békét megelőzően, elvesztette Kanadát és gyakorlatilag Indiát is. És jóval korábbi időkre visszatekintve, a XIII. századi virágzó Franciaország, amelyet a champagne-i vásárok, e szárazföldi gyülekezetek magasan saját értéke fölé emeltek, a XIV. század elejére elvesztette ezt az előnyt, minthogy a Gibraltáron keresztül Olaszország és Németalföld között közvetlen tengeri kapcsolat jött létre; így Franciaország kiesett Európa lényeges „kapitalista” áramköréből (ahogy ezt a későbbiekben részletesen kifejtjük).⁷⁸

Tanulság: soha nem egycsapásra veszünk. És nem is nyerünk egycsapásra. A siker egy adott korszak kedvező lehetőségei összejátszásának, ismétlődéseknek, a felhalmozásnak a következménye. A hatalom ugyanúgy felhalmozódik, mint a pénz, ezért érték egyet Nurske és Chaunu első közéletében túl evidensnek tűnő gondolatmenetével: „Egy szegény ország azért szegény, mert szegény”, vagy még világosabban, azért mert már régebben belekerült „a szegénység circulus vitiosusába”, ahogyan Nurske mondja.⁷⁹ „Az expanzió további expanzióval jár”, egy ország azért fejlődik, mert már régebben is fejlődésben volt, mert egy régebbi mozgás kedvezően hat rá. A múltnak mindenbe van beleszólása. A világ egyenlőtlenségét nagyon lassan kiépülő, majd nagyon lassan eltűnő szerkezeti valóságok határozzák meg.

Az állam: politikai hatalom, gazdasági hatalom

Az államnak manapság rosszul áll a szénája. Még a filozófusok is segítségére sietnek. Egyszerre csak a szerepét nagyrabecsülő értelmezések jöttek divatba. Az egyre terjedő divat természetesen túlzásokkal és leegyszerősítésekkel jár, de meg van az az előnye, hogy egyes francia történészeket a téma újrafelvételére készítet, és újra imádni kezdik azt, amit egyszer már elégettek.

A XV–XVIII. századig terjedő korszakban az állam messze volt attól, hogy betöltse az egész társadalmi teret, nem rendelkezett azzal az örögi térhódító erővel, amellyel jelenleg felruházzák, ehhez hiányoztak az eszközei. Ráadásul, az 1350-től 1450-ig tartó hosszú krízist el kellett szenvednie. Csak a XV. század második felében kezdődik az állam felemelkedése.

vonható megállapodásainak eredményeképpen jön létre. Fokozatosan alakult ki egy alárendeltségi láncolatként, amelyben mindegyik fél helye meghatározódik. Az egyenlőtlen csere hozza létre az egyenlőtlenséget a világban, és fordítva a világ egyenlőtlensége az, ami konokul cserére ösztönöz. Régi igazságok ezek. A gazdasági játékban mindig voltak jobb lapok, és persze hamiskártyások is. Egyes foglalkozások több hasznot hoznak, mint mások: gyümölcsözőbb dolog szőlőt művelni, mint búzát (feltéve, ha mások elfogadják, hogy megtermeljék a búzát helyettünk) gyümölcsözőbb a szekunder szektorban tevékenykedni, mint a primér szektorban, és tercier szektorban mint a szekundérban. Ha Ricardo idejében Anglia és Portugália cseréjében az előbbi posztót és más ipari termékeket szállított, Portugália szőlőjéért, akkor Portugália a primér szektorban termelt, tehát hátrányos helyzetben volt. Anglia már évszázadok óta, már jóval Erzsébet uralkodása előtt beszüntette nyersanyagainak, pl. a gyapjúnak az exportját, iparának és kereskedelmének fejlesztése érdekében, és a hajdan dús Portugáliában is már évszázadokkal azelőtt megindult az ezzel éppen ellentétes folyamat. Erceira herceg idejében a portugál kormány még a merkantilizmus fegyverével védekezett és támogatta az ország iparfejlődését: De a herceg halála után két évvel (1690) felhagytak az igyekezettel; mintegy tíz évvel később aláírták a lord Methuen-féle békét. Ki merné azt állítani, hogy az angol-portugál kapcsolatok baráti országok „érdekek közös csomójával” összekötött társulásai, és nem pedig nehezen megmáshítható erőviszonyok?

A nemzetek közötti erőviszonyok gyakran régi keletűek. A gazdaság, a társadalom, a civilizáció, de még a politikai berendezkedés szempontjából is egy múltbéli függőség, meghatározó jellegű, amivel nehéz szakítani. Az olasz Mezzogiorno kétség kívül hosszú időn keresztül élen járt, legalább a XII. századtól kezdve. Egy szicíliai mondja, enyhe túlzással: „2500 éve gyarmat vagyunk.”⁷⁵ Az 1822 óta független Brazília mind a mai napig gyarmati helyzetben érzi magát, nem Portugáliával, hanem Európával és az Egyesült Államokkal szemben. Manapság közkeletű tréfa: „Nem a Brazília Egyesült Államok vagyunk, hanem az Egyesült Államok Brazíliája...”

Franciaország XIX. század óta nyilvánvaló ipari lemaradása sem magyarázható anélkül, hogy hosszabban vissza ne tekintsünk az időben. Egyes történészek szerint Franciaország a Forradalom és Napoleon birodalma miatt késett el ipari forradalmával és maradt le a versenyben, amelyet Angliával vívott az elsőségért.⁷⁶ Mintha akkor veszett volna el a nagy lehetőség. Igaz, hogy ezek a körülmények hozzájárultak, hogy Franciaország a világ egész térségét átengedje Nagy-Británia kereskedelmének; és nem kevésbé igaz,

A városállamok, amelyek a nagy területű államokat megelőzve egészen a XVIII. századig élen jártak, akkoriban teljes egészében eszközök voltak a kereskedők kezében. A nagy területű államok hatalma lassan épül ki, a helyzet itt sokkal bonyolultabb. A nemzetállamok közül az angol állam hatalom kiépülése fejeződik be először a nemzeti piac és a nemzetgazdaság kialakulásával, és ez is elég korán, az 1688-as forradalom után, kereskedelmi uralom alá kerül. Nincs mit csodálkozni, ha a preindusztriális Európában a politikai és a gazdasági hatalom egybeesett. Mindenesetre, a gazdasági világ térképe túlfeszített központi zónájával és koncentrikus köreivel nagyjából megegyezhetett Európa politikai térképével.

A gazdasági-világ központjában valóban mindig erős, agresszív, dinamikus, kivételes állam uralkodik, amelyet félelemmel és csodálattal néznek egyszerre. Ez volt már a helyzet a XV. századi Velencében, a XVII. századi Hollandiában, a XVIII. és XIX. századi Angliában; és a mai Egyesült Államokban. Hogyan is lennének gyengék ezek a „központban” lévő kormányok? Immanuel Wallerstein azon fáradozott, hogy bebizonyítsa, hogy ez lehetséges, és a XVII. századi Egyesült Nemzetek kormányára hivatkozott, amelyről a kortársak és a történészek egyaránt kedvtelve ismételték, hogy quasi nem is létezett. Mintha a centrális helyzet már önmagában nem tette volna erőssé a kormányokat és ugyanakkor nem követelte volna meg az államaitól, hogy hatékony legyen.⁸⁰ Mintha kormány és társadalom nem egyetlen együttest képezne. Mintha a pénz nem teremtené társadalmi fegyelmet és nem növelné hihetetlen mértékben a cselekvőképességet.

Tehát erős államokat találunk Velencében, Amsterdamban is, és Londonban. Ezek a kormányok elég erősek ahhoz, hogy irányítsák az ország belső ügyeit, fegyelmezzék a városok népét, szükség esetén megnöveljék az adóterheket, biztosítsák a hitelt és a kereskedelmi szabadságot. Képesek a külügyek irányítására is: minthogy a kormányok soha nem haboztak erőszakhoz folyamodni, már *nagyon korai időkre* alkalmazhatjuk a kolonializmus és imperializmus szavakat, anélkül, hogy anakronizmustól kellene tartanunk. Mindezek ellenére ezek a „központi” kormányok többé-kevésbé a korai, de már élesedő fogú kapitalizmus függőségében voltak. A hatalom megoszlott a kettő között. A játék során az állam anélkül, hogy elnyelődne, beágyazódik a gazdasági-világ mozgásaiba. Ennek érdekeit, azaz a pénzt szolgálva, egyben a saját javát szolgálja.

Változik a díszlet, amint átlépünk a központ szomszédságában elterülő, élénk, de fejletlenebb zónába, ahol az állam hosszú időn keresztül a hagyományos karizmatikus monarchia és a modern szervezet keveréke volt.

A kormány itt a nagyrészt archaikus társadalmi, gazdasági, és kulturális életbe ágyazódva, nehezen mozog a nagyvilágban. Az európai kontinens monarchiái arra kényszerültek, hogy történjék bármi, a nemességgel együtt és egyben a nemesség ellenében kormányozzanak. A nemesség nélkül, a tökéletlen állam nem tudna feladatainak eleget tenni (még XIV. Lajos Franciaországában sem). Természetesen van feltörekvő „polgárság”, amelynek haladását az állam elősegíti ugyan, de csak óvatosan, és ezenkívül ezek a társadalmi folyamatok lassúak. Ugyanakkor ezeknek az államoknak állandóan a szeme előtt lebeg a forgalmi csomópontokon jobban helyezkedő kereskedelmi államok sikere; tudatában vannak hátrányos helyzetüknek; olyannyira, hogy legfőbb gondjuk, hogy kerül amibe kerül, utolérjék a felsőbb kategóriát és közelebb kerüljenek a centrumhoz. Ezért, egyrészt szeretnék utánozni a modellt, elvesni a siker receptjét: ez volt hosszú ideig Anglia fixa ideája Hollandiával szemben. Másrészt, jövedelmi forrásokat kreálnak és mobilizálnak, hogy fedezni tudják a háborús kiadásokat és a magamutogató luxust, amely végül is szintén a kormány eszköze. Minden olyan állam, amely egy gazdasági világ centrumával határos, zsémbessé válik, mintha éppen ez a szomszédság dühitené fel, és győztes is lehet a maga idejében.

De természetesen hatalmas különbség volt a XVII. századi modern Hollandia és olyan fenséges államok között, mint például Franciaország, vagy Spanyolország. Ezt a különbséget az akkoriban csodaszernek tartott gazdaságpolitika, későbbi szóalkotással a *merkantilizmus* okozta. Ahogy megalkottuk, mi történészek, különböző jelentéssel ruháztuk fel. Ha az elsődleges és a többire is kiható jelentését keressük, annak magába kell foglalnia a másokkal szembeni önvédelmet. Mert a merkantilizmus elsősorban önvédelmi fegyver. A merkantilista államok divatnak hódolnak ugyan, de szigorúbban tartják be a merkantilizmus előírásait, ha lemaradásukat akarják orvosolni. Hollandia csak nagyon ritka pillanatokban folyamodik a merkantilizmushoz, pontosan akkor, amikor külső veszélyt észlel. Kizárólag Hollandia engedhet büntetlenül szabad folyást a szabad versenynek, és ez csak javára válik. Anglia a XVIII. században eltávolodik az éber merkantilizmustól, úgy vélem ez a lazulás jelezte, hogy ütött a brit nagyság órája. Egy évszázaddal később (1846) Anglia már kockázatmentesen áttérhetett a szabad kereskedelemre.

Még jobban megváltozik minden, ha a gazdasági-világ szélére érünk. Itt helyezkednek el a gyarmatok, ahol a rabszolga népességnek nincs joga önmagát kormányozni: a metropolisz az úr és gondosan ügyel arra, hogy

biztosítsa magának a kereskedelmi profitot a kizárólagosság rendszerében, amely akármilyen formában is, de mindenütt érvényesül. Igaz, hogy a metropolisz nagyon messze van, ezért a helyi élet törvényeit a városok és az uralkodó kisebbség szabja meg. De a helyi adminisztráció és partikularizmus hatalma, amit amerikai demokráciának neveznek, a kormányzásnak csak elemi formája. Legfeljebb az antik görög városokra jellemző. Megfigyelhetjük, hogy a gyarmati felszabadulások során hirtelen hatalmi vacuum keletkezik. Mikor végetvetettek a gyarmati bábkormányok uralmának, minden részében új államot kellett előállítani. Az is hosszú ideig tartott, amíg az 1787-ben megalakult Amerikai Egyesült Államok képes volt föderatív államát egységes és hatékony politikai hatalommal felruházni. És a folyamat Amerika más országaiban is hasonló lassúsággal zajlott.

A nem gyarmati perifériákon, nevezetesen Kelet-Európában, az államok legalább a helyükön vannak. De a gazdaságot egy külföldhöz kötődő csoport uralja. Olyannyira, hogy Lengyelországban például az állam lényegétől megfosztott intézménnyé vált. Ugyanígy, a XVIII. századi Itáliának sincs igazi kormánya. „Itáliát kívülről irányítják – mondta Maffei herceg – népei felől úgy határoznak, mintha birkacsorda vagy más koszos állatfajta lenne.”⁸¹ Passarowitz-óta (1718) Velence fásult élvezettel merült el a „semlegességben”; az-az elcsüggedt.⁸² E vesztesek számára nincs más kiút, mint az erőszak, az agresszió, a háború. Gustav Adolf Svédországa jól példázza ezt. Vagy a berber kalózkodás Afrikája. Igaz, hogy a berberekkel kiléptünk az európai gazdasági-világ kereteiből, és átkerültünk a Török Birodalom politikai és gazdasági fennhatósága alá eső területre, a törökök kizárólagos gazdasági-világába, amelyre egy későbbi fejezetben még visszatérek. Az Algériai állam is jó példa a maga módján: két gazdasági világ, a török és az európai ütközőpontján egyiknek se engedelmeskedik, gyakorlatilag megszakította függőségi viszonyát Isztambullal, ugyanakkor az előretörő európai tengeri hajózás a mediterrán kereskedelmi forgalom szélére szorította. Az európai hegemoniával szemben Algéria számára a kalózkodás az egyetlen kiút, az egyetlen szakítási lehetőség. A hasonló helyzetű Svédország, szintén két gazdasági világ, az európai és az orosz határán, nem ugyanígy esett el a Baltikum közvetlen hasznától? Svédország számára a háború jelentette az üdvösséget.

Birodalom és gazdasági-világ

A birodalom, a szuper-állam, amely önmagában egy egész gazdasági világot foglal el, problémák egész együttesét veti fel. Első közelítésben, a birodalmi-világ, hogy Wallerstein elnevezését alkalmazzuk, kétség kívül archaikus képződmény, a politika hajdani győzelme a gazdaság felett. De még a tárgyalt időszakban is vannak birodalmi-világok a nyugati világon kívül, Indiában a Nagy Mogul birodalma, Kínában, Iránban, a Török Birodalomban és a cári Oroszországban. Wallerstein szerint a birodalmi-világ alatt húzódo gazdasági-világ nem tudott fejlődni, expanziójában hátráltatva volt. Azt is mondhatjuk, John Hicks-et követve, hogy a birodalmi-világban *command economy* van, vagy Marx divatjamúlt kifejezésével, ázsiai termelési mód.

Igaz, hogy a gazdaság nehezen fér össze egy ellensúly nélküli birodalmi politika követelményeivel és kényszereivel. Ilyen körülmények között egyetlen kereskedő, vagy tőkés sem mozoghat biztonságban. Michel Cantacuzène-t a török Birodalom Fuggerét, 1578 március 13-án, a szultán parancsára minden további formaság nélkül felakasztották Isztambulban, saját fényes anchiolí-i palotájának ajtajába.⁸³ Heshent, Kína leggazdagabb emberét,⁸⁴ Qianlong császár kedvenc miniszterét, maga a császár végeztette ki, vagyonát pedig az új császár kobozta el. Oroszországban,⁸⁵ 1720-ban lefejezték Gagarin herceget, Szibéria kormányzóját, aki — ha igaz, visszaélt hivatalos hatalmával. Azonnal Jacques Coeur, Semblançay, Fouquet jut eszünkbe: perük és Semblançay kivégzése Franciaország akkori politikai és gazdasági helyzetéről árulkodik. Csak egy kapitalista rendszer, még ha régi típusú is, bírja lenyelni és megemészteni a botrányokat.

Ennek ellenére, az a véleményem, hogy még a tulajdonosok részérdekeit elhanyagoló, zsarnoki birodalom kényszere alatt nyüglődő, rosszul vezetett és ellenőrzött gazdasági világ is életképes és jelentős mértékben tud terjeszkedni: a rómaiak a Vörös-tengeren és az Indiai-óceánon kereskedtek; Joulfa örmény kereskedői csaknem az egész világon elterjedtek; az indiai *banyanok* egészen Moszkváig jutottak; a kínai kereskedők a Maláji-szigetek minden kikötőjében otthonosak voltak, Oroszország rekordidő alatt alapozta meg fennhatóságát Szibériában, ami pedig elég hatalmas periféria. Wittfogel-nek⁸⁶ igaza van; a hagyományos ázsia déli és keleti birodalmainak intenzív előretörési politikájában „az állam sokkal erősebbnek bizonyult, mint a társadalom”. A társadalomnál erősebbnek, de a gazdaságnál nem.

Visszatérve Európára, Európa nagyon korán kikerült a birodalmak szorításából. A Római Birodalom több is és kevesebb is Európánál. A Karolingok és Ottó birodalmi nem tudták összetartani a hanyatlásban lévő Európát. Az egyháznak sikerült kultúráját az egész európai térségben elterjeszteni, de politikai hatalomra nem sikerült szert tennie. Ilyen körülmények között szükségtelen V. Károly (1519–1555) és II. Fülöp (1555–1598) *egyetemes monarchiára* való kísérletének gazdasági jelentőségét eltúlozni. A spanyol császári hatalom terjeszkedésének előtérbe állítása, vagy pontosabban az a kitarítás, amellyel Immanuel Wallerstein az európai gazdasági-világ születését valamilyen módon a Habsburg császári hatalom bukásához köti, és amelynek kezdetét az 1557-es csódtól számítja, számomra nem tűnik a probléma helyes megközelítési módjának. Véleményem szerint, mindig megtévesztően felnagyították a Habsburgok politikáját, amely csillogó volt ugyan de ingatag, erős és gyenge egyszerre, és mindenekelőtt anakronisztikus. A Habsburgok kísérlete nemcsak Franciaországba ütközött, amely éppen a szétforgácsolt Birodalom összeköttetésének központjában feküdt, hanem egész Európa ellenséges „koncertjébe”. Az európai egyensúlynak ez a koncertje nem volt újkeletű dolog, nem csak VIII. Károly itáliai partraszállásával (1494) vette kezdetét, mint sokan állították, hanem egy régen elindult folyamat, ahogyan W. Kienast⁸⁷ mondja, amely már a Capetinge és Plantagenetek harca óta, vagy Federico Chabod szerint még régebbi idők óta tart. Így hát Európát, amelyet engedelmességre akarnak kényszeríteni, már századok óta ingerli a politikai és gazdasági gyámolító védelem. Végül, de nem utolsósorban Európa már minden irányban terjeszkedett a nagy világban, a Földközi-tengeren a XI. századtól kezdve, az Atlanti óceánon pedig Kolumbus(1492) és Vasco da Gama (1498) mesés utazásaitól kezdve. Összefoglalva, az európai gazdasági-világ sorsa jóval a bús-képű császár végzete előtt körvonalazódik. És még ha feltételezzük is, hogy V. Károly győzött volna, korának legnagyobb humanistái kívánságának megfelelően, vajon a fejlődő Európa lényegesebb pontjain Anvers-ben, Lisszabonban, Sevilleben, Genovában már kialakult kapitalizmus nem húzott volna ebből is hasznot? A genovaiak vajon nem uralták volna ugyanúgy Európa vásárait, ha II. Fülöp király helyett I. Fülöp „császár” pénzügyeivel foglalkoznak?

De hagyjuk a részleteket és térjünk a lényegre. Jó volna tudni, mikor lett Európa elég aktív, elég kiváltságos ahhoz, hogy különböző gazdaságoknak tudjon helyet adni, hogy különböző gazdaságok tudjanak itt együtt és egymás ellen élni.

A nemzetközi együttműködés korán, már a középkorban megkezdődött, és évszázadokon át tartott, tehát egy gazdasági-világ egymást kiegészítő zónái, a termelés és a kereskedelem hierarchiája idejekorán majdnem teljes érettségében kialakult. Ami V. Károlynak élete árán sem sikerült, különösebb erőfeszítés nélkül sikerült Anversnek, a megújuló gazdasági-világ központjának, a XVI. században. A város megszerezte egész Európát és a világnak azokat a részeit, amelyek már a keskeny kontinens függőségében voltak.

Igy, Európában a politikai változások mellett, e változások miatt vagy e változások ellenére korán kialakul a kontinens határait szétfeszítő európai, vagy pontosabban nyugati gazdasági rend, amely a kontinens feszültségkülönbségein alapul. Európa szívét már a korai időkben közeli fél-periféria és távoli periféria vette körül. Ez a fél-periféria, amely szorítja a szívet és gyorsabb verésre készíti – Észak-Itália, a XIV. és XV. századi Velence körül; Németalföld, Anvers körül – kétségtelenül az európai struktúra leglényegesebb sajátossága.

Peking, Delhi, Iszphahan, Isztambul, vagy Moszkva körül, legalább is úgy tűnik, nincs fél-periféria.

Az európai gazdasági-világ születését elég korainak látom, és nem hipnotizál a XV. század, mint Immanuel Wallersteint. Wallerstein valójában ugyanarra a gondolatra jut, mint Marx. Idézzük még egyszer a híres mondatot: „A kapitalizmus életrajza a XVI. században kezdődik”. Wallerstein szerint az európai gazdasági világ a kapitalizmus öntőformája volt. És ebben a kérdésben nem is mondanék ellent, mert a központi zóna és a kapitalizmus ugyanazt a valóságot fedi. Az a kijelentés viszont, hogy a XVI. században kialakult európai gazdasági-világ nem az első rend volt, ami ezen a keskeny és csodálatos kontinensen kiépült, ipso facto ahhoz az állításhoz vezet, hogy a kapitalizmus nem várt megjelenésével a XVI. századig. Ilyen módon egyetértek Marx-szal, aki azt írja (és később majd megbánja), hogy az európai kapitalizmus (sőt, kapitalista termelést mond) Itáliában kezdődött a XIII. században. Egyenlőre ennyit, a felületesség esetét fenntartva.

Háborúk a gazdasági-világ különböző zónáiban

A történészek sokat tanulmányozzák a háborúkat, egyiket a másik után, de magának a háborúnak, amely végeszakadatlanul folyt az elmúlt időkben, sokkal kevesebb érdeklődés jutott, még Hans Delbrück⁸⁸ méltán híres könyvében sem elegendő. A háború mindig jelen van, a történelem

minden évszázadához makacsul hozzátartozik. Mindent magába foglal: a legvilágosabb számításokat, bátorságot és gyávaságot; Werner Sombart szerint a háború alkotta a kapitalizmust, de ennek fordítottja is igaz; a háború igazságok mérlege, erőpróba az államok számára, amelyeknek segíti meghatározását, és jele egy soha nem csillapodó örületnek. Indikátora mindannak, ami az emberiség történelmében egyetlen mozgássá folyik össze, éppen ezért, ha a háborút a gazdasági-világ keretei közé helyezzük, az emberi konfliktusok új értelmét fedezhetjük fel, és Immanuel Wallerstein sémája is váratlan igazolást nyer.

A háborúnak többféle arculata van. A földrajz színezi és osztályozza. A háborúnak több formája létezik egyidőben, primitív vagy modern, mint ahogy egyszerre léteznek rabszolgatartó, feudális és kapitalista társadalmak. Mindegyik úgy háborúzik, ahogy tud.

Werner Sombart nem alaptalanul beszélt a technika által megújított háborúkról, amely mága is, a modern világ megalkotójaként, elősegítette a kapitalista rendszer gyors kialakulását. A XVI. századtól kezdve a háború kiemelkedő helyet foglalt el, és dühödten mozgósította a maga számára a hitelt, az intelligenciát, és a technikai taláلكonyságot, olyannyira, hogy a harcászat, mint mondják, évről évre változott, ahogy a divat diktálta, és ez talán kevésbé volt mulatságos, mint a ruhadíszítések évenkénti változása. De ez a fajta háború, lánya és anyja a haladásnak, csak a gazdasági-világ szívében létezik; fejlődéséhez rengeteg emberre és eszközre van szükség, és nem nélkülözheti a tervek vakmerő grandiozitását. De hagyjuk csak el a világnak ezt a központi színpadát, amelyet egyébként igen kivételesen világít meg a korról szóló ismeretek, a kor történetírásának a fénye, és lépünk a szegény és sokszor primitív perifériák területére: itt nem lehetséges dicsőséges háború, vagy ha mégis, akkor neveltséges, sőt mi több hatástalan.

Igen jól tanúskodik erről Diego Suárez, oráni katona és krónikás idevágó írása.⁸⁹ 1590 felé a spanyol kormánynak az a kissé hóbortos ötlete támadt, hogy elküldjön Afrikába, a kis erődbe egy *terciót* legválogatottabb katonáiból, akiket éppen e célból Flandriából, a tudós háború par excellence színteréről visszahívatott. A hitvány újoncok első kitörésére – hitvány újoncok voltak a helyőrség öreg veteránjainak a szemében – néhány arab lovas bukkant fel a horizonton. A *terció* emberei azonnal négyszöget alkottak. De itt hiábavaló a harcművészet: az ellenség őrizkedik attól, hogy ezeknek az elszánt harcosoknak a közelébe merészkedjék. És a helyőrség jól mulatott a hiábavaló manőveren.

Tudós háború valójában csak akkor lehetséges, ha mindkét fél képes

rá. Ezt igazolja az 1630–1654-ig tartó, hosszú brazil *nordestei* háború, ahogy ezt egy fiatal brazil történész új könyvében lendületesen ábrázolja.⁹⁰ Kétség kívül a legnagyobb Európa külső körén vagyunk. A hollandok 1630-ban erőszakkal megszállták Recife-et, de nem sikerült teljes egészében megszerezniük Pernambouc cukortermelő vidéket. Húsz éven keresztül gyakorlatilag be voltak zárva a városba, és az óceánon keresztül kaptak élelmiszert, lőszert, erősítést, sőt még az építkezéshez szükséges köveket vagy téglát is. A hosszúranyúlt konfliktus természetesen a portugálok vagy pontosabban a portugál-brazilok javára dőlt el 1654-ben, akik tudtak emlékeztetni arra, hogy kik szabadították fel Recife-et.

A spanyol király 1580-ban legyőzte Portugáliát és több mint fél évszázadon át, egészen 1640-ig Portugália ura volt. Így aztán a flandriai hadsereg spanyol és olasz veteránjait irányították erre a távoli hadszíntérre. A helyi felkelő csapatok, a *soldados da terra*, és az Európából érkezett reguláris csapatok között azonnal teljes volt az egyet nem értés. A nápolyi Bagnuolo gróf, az expedíciósereg parancsnoka nem győzte szidalmazni, a nyerse katonáit, a sok hiábavaló várakozást, és mint mondják, vigasztalásul egész nap ivott. Hogy mit szeretne? Azt, hogy úgy vezethesse le a brazil háborút, mintha Flandriában lenne, ostromolni szeretne és erődítményeket védelmezni a használatos szabályok betartásával. Mikor a hollandok elfoglalják Paraiibat, úgy véli helyénvaíó, ha ezt írja nekik: „Kívánom, hogy az elfoglalt város Országotok hasznára váljon. E szavak mellé öt hadifoglyot küldök”.⁹¹ Ez nemcsak tudós háború, hanem lovagias háború is, pontosan Bréda 1625-ös feladása szellemében, úgy ahogy azt Velasques Lanzas című képén megfestette.

De a brazil háború nem lehet flandriai háború, hiába zúgolódnak a fölöslegesen kérkedő veteránok. Az indiánok és a brazilok, a kézitusa összehasonlíthatatlan mesterei, gerilla harcot követelnek. És hogyha Bagnuolo kukorinád pálinkát oszt szét közöttük, hogy egy kis bátorságot öntsön beléjük, mielőtt egy merész támadásba vetné be őket, egyszerűen lefekszenek aludni. És ezek a furcsa katonák egy semmiség miatt elhagyják a csatasort, és elvesznek az ország erdeiben és hatalmas mocsaraiban. A hollandok szintén az európai szabályok szerint szeretnének háborúzni, és már ők is utálják ezt a tünező ellenséget, aki ahelyett, hogy elfogadná a tisztességes küzdelmet, nyílt mezőn, mindig elrejtőzik, eltűnik, leshelyeket állít. Milyen gyávák! Micsoda gyáva nyulak! Evvel a spanyolok is nagyon egyetértenek. Mint ahogy egyik veteránjuk mondja: „Nem vagyunk mi majmok, hogy fákon verekedjünk!”. Mindezek ellenére, az öreg katonák talán nem is hara-

gudtak olyan nagyon, a tűzvonal mögött éltek, kiváló őrség óvta őket éberen és hatékony partizáncsapat védelmében álltak, akik mesterei voltak a csetepaténak, amit *gerra do matto*-nak (erdő – háború) vagy még hangzatosabban *guerra volante*-nak (repülő háború)-nak hívnak.

1640-ben Portugália fellázadt Spanyolország ellen. Innen a két korona szétválásátása. Az Ibériai félszigeten Lisszabon és Madrid között megkezdődik a kis híján Harminc Éves háború, amely 1668-ig tart. Braziliából természetesen eltűnt a spanyol flotta. Visszavonultak a veteránok, megszűnt a drága hadieszközök utánpótlása. Ettől kezdve a brazilok részéről a háború teljes egészében *guerra volante*-vá vált, amely leginkább megfelelt a szegényeknek, és amely minden ésszerű előrejelzés ellenére, 1654-ben végül is győzelmet aratott a türelmes holland sereg felett, igaz ugyan, hogy az Egyesült Nemzetek éppen ekkor folytatta első háborúját az angolok ellen, ami katonai szempontból rettenetesen meggyengítette. Ezenkívül a Portugálok voltak olyan bölcsek, hogy ha drága áron is, só szállításával végre kicsikarják a kedvező békét.

Evaldo Cabral de Mello műve valószínűsíti a meggyökeresedett hagyományt, amely szerint Garibaldi ifjúkorában a brazil háborúba sodródva (ez esetben 1838 körüli háborúról van szó, amely a *Farroupilhas*-ok, a „rongyosok” felkelésekor tört ki), különös harcmódor titkait tanulta meg: tíz különböző útról egy pontra összegyűlni és ott nagy erővel lecsapni, majd amilyen gyorsan és amilyen halkán csak lehet újra szétszóródni, és egy másik ponton megint gyülekezni. Ezt a harcmódort alkalmazta Szicíliában, 1860-ban, az Ezrek partraszállása után.⁹² De a *guerra do matto* nemcsak Brazíliára jellemző. Gerilla háború még ma is létezik, az olvasó maga is felidézheti a közelmúlt példáit. Garibaldi máshol is megtanulhatta, nemcsak Brazíliában. Francia Kanadában, az angol háború idején, a reguláris csapatok egyik tisztje szigorúan elítélte a kanadai franciák vagyis honfitársaik, gerillaháborúját, amely során úgy állítanak leshelyet az ellenségnek, mintha lesvadászaton lennének: „Ez nem háború, – mondta – ez gyilkosság.”⁹³

Ezzel ellentétben, Európában, a központi vidékek közelében a háború nagy csinnadrattával jár, a csapatok tudós és fegyelmezett felsorakozása mellett. A XVII. századi háború jellemzői az ostrom, a tűzéség, az utánpótlás megszervezése, a rendezett harcok.... Mindent egybevetve, költséges háború, amely minden pénzt elnyel. A kisebb államok bele is buknak, különösen a városállamok, bármilyen gazdaságosan bánnak is fegyverkészletükkel, és zsoldosaikkal. A modern állam növekszik, ha kialakul a modern kapitalizmus, amelyet sokszor támogat a háború: *bellum omnium pater*. Ennek a

háborúnak azonban még semmi köze a totális háborúhoz: a hadifoglyokat kicserélik, a gazdagokat váltságdíj fejében kiadják, a hadműveletek inkább tudósak, mint pusztítók. Egy angol, Roger Boyle,⁹⁴ Orrery grófja 1677-ben kereken megmondja: „Úgy háborúzunk mi, mint a rókok és nem mint az oroszánok, húsz ostrom esik egy csatára.” Az irgalmatlan háború csak II. Frigyesel, helyesebben a Francia Forradalommal és Napoleonnal kezdődik.

A magasszintű háború legfontosabb szabálya, hogy mindig a gyengébb vagy kevésbé erős szomszéd ellen kell küzdeni. Ha valamilyen csapás folytán a Szentek Szentjét vereség éri, akkor viszlát elsőség! Ez alól a szabály alól kevés kivétel van: az úgynevezett itáliai háborúk megpecsételik a mindaddig uralkodó félsziget sorsát. Hollandia 1672-ben még kicsúszik XIV. Lajos kezéből. De nem tudja kikerülni a vereséget Pichegru lovasságával szemben; és ez egyet jelent azzal, hogy Hollandia nincs többé Európa középpontjában. Senki nem tud átmenni a XIX. században, de még a XX. században sem, a La Manche-on vagy az északi tengeren. A nagyszerű Anglia messziről vezeti háborúit, sziget mivolta és a szövetségesei között bőségesen szétosztott segélyforrások megkímélték a részvételtől. Mert ha az állam erős, a háború idegen területeken folyik. A boulogne-i szövetség idején az angolok hitelt osztogatnak Ausztriának és a Nagy Hadsereg mintegy parancsra kanyarodik a Duna felé.

Társadalom és gazdasági-világ

A társadalmak nagyon lassan fejlődnek, ami végül is megkönnyíti a történelmi vizsgálódást. Kínában még mindig mandarinátus van, megszabadul-e ettől valaha? Indiában még mindig megvannak a kasztok és a Mongol Birodalomban fennállásának utolsó napjáig voltak *jagindar*-ok, a török *szpáhi*-k közeli rokonai. Még a legmobilisabb nyugati társadalom is hol fejlődik, hol lelassul. Az angol társadalom, amely a XVIII. század folyamán annyira megdöbbenetete a kontinensről érkező európaiakat, mint ahogy ma is a nem angol történészeket (tapasztalatból beszélek), már három századdal korábban, a Rózsák háborúja idejében kezdett kirajzolódni. A rabszolgaság, amelyet Európa újra felfedez, hogy bevezesse az amerikai gyarmatokon, csak 1865-ben tűnik el az Egyesült Államokban, és Brazíliában pedig csak 1888-ban, azaz tegnap.

Általában nem hiszek a gyors, egycsapásra történő társadalmi változá-

sokban. Még a forradalmak sem jelentenek tökéletes szakítást. A társadalmi felemelkedés a gazdasági fellendülések idején válik lehetővé, a polgárság azonban soha nem emelkedik ki előző állapotából nagy tömegekben, mert a kiváltságosok aránya az összlakossághoz viszonyítva korlátozott. Kedvezőtlen helyzetben pedig a felső osztályok elbarrikádozzák magukat, és ember legyen a talpán, aki ezen áttör. Ez a helyzet állt elő Franciaországban 1590-ben. Vagy egy másik példa, Lucca apró köztársasága 1628-ban és 1629-ben.⁹⁵ Az állam, ellentétben azzal, amit oly gyakran hangoztatnak, nem támogatja a polgárság felemelkedését, legfeljebb csak időközönként, amikor szüksége van rájuk. És hogyha a szűk uralkodó osztályban az évek során nem alakulna ki a törekvés, hogy soraikat felhigítsák, a társadalmi felemelkedés üteme még lassúbb volna, noha Franciaországban éppúgy mint máshol „a harmadik rend mindig féltékenyen utánozza a nemességet, akik közé *hihetetlen erőfeszítések árán* folyamatosan igyekszik felemelkedni.”⁹⁶ Minthogy a társadalmi felemelkedés nehéz és régóta kívánatos, természetesen, hogy a mindig kislétszámú új kiválasztott réteg legtöbbször a meglévő rendet erősíti. Az előjogait féltő szűk nemesség az Egyházi Állam ellenőrzése alatt álló örgrófságok kis városaiban is, csak olyan lassú integrációt fogad el, amely soha nem veszélyezteti a meglévő társadalmi állapotot.⁹⁷

Nincs min csodálkozni hát, hogy a társadalom amely a gazdasági világ keretei között mozog, hosszú időre adaptálódik ezekhez a keretekhez, megszilárdul bennük, míg végül egyetlen egységet alkotna. Mindig van rá elegendő idő, hogy a társadalom alkalmazkodjon a kényszerítő körülményekhez, és hogy a társadalmi egyensúly igényei szerint alkalmazza ezeket.

A gazdasági-világon keresztül változik a társadalom, ahol egyidejűen megtalálható bér munkásság, jobbágyság, és a több évszázadon át tartó rab-szolgaság. A társadalmi rend az alapvető gazdasági szükségletekkel összhangban, igen egyhangúan épül ki. Minden egyes feladat, ami a nemzetközi munkamegosztás során kiosztásra került, megalkotja a maga sajátos szabályozási rendszerét és e szabályozás tagolja, vezérli a társadalmat. A XVIII. század végén, a gazdaság központjában, Anglia az az ország, ahol a bér munka egyszerre hatolt be a vidékre és a városokba, és nemsokára mindent átalakít. A kontinensen a többé-kevésbé jelentékenyen kiterjedt bér munka a modernitás szintjét jelzi, de a független kézművesek, mesterek itt azért szép számban megmaradtak; a feles bérlők még jelentős helyet foglalnak el a bérlők és a hajdani jobbágyok közötti kompromisszum eredményeként; kisparasztoktól hemzseg a forradalmi Franciaország. A jobbágyság, szívós növény, tovább él a refeudalizált Kelet-Európában, és a török Balkánon, a

rabszolgaság pedig a XVI. században elképesztő virágzásnak indul az Új Világban, mintha ott mindennek előlről kellene kezdődnie. Minden egyes esetben a társadalom különböző kötelezettségeinek tesz eleget, és alkalmazkodása következtében bezárul, képtelen az egyszer már kiépített megoldási módokból gyorsan kilépni. Tehát, ha ez a megoldás helyenként változóan ilyen vagy olyan, ez azt jelenti, hogy ez az a megoldás, amely „a lehető legjobban illik ahhoz a sajátos termelési típushoz, amellyel szembekerül.”⁹⁸

Természetesen a társadalomnak a gazdasághoz való alkalmazkodásában nincs semmi mechanikus, vagy automatikus, vannak ugyan általánosan szükségszerű törvények, de létezik eltérés és mozgásszabadság: lényeges különbségek vannak kultúrák, sőt földrajzi elhelyezkedés szerint is. Egyetlen séma sem illik tökéletesen a valósághoz. Már többször felhívtam a figyelmet Venezuela jellegzetes esetére.⁹⁹ Az európai felfedezések után itt minden szinte előlről kezdődik. A XVI. században az egész hatalmas országban összesen talán 2000 fehér és 18000 bennszülött élt. A partokon csak néhány évtizedig folyt gyöngyhalászat. A bányászatban, különösen Yaracuy-i aranybányászatban tűnt fel először a rabszolgaság: háborúkban szerzett indiai foglyok és kis négerszállítmány biztosította a rabszolga ellátást. Az első siker az állattenyésztésben mutatkozik az ország belsejében, főleg a hatalmas Llanos területén, ahol néhány fehér tulajdonos földesúr és az indiai lovaspásztorok feudális jellegű, primitív társadalmat alkottak. Később, a XVIII. században kialakult tengerparti kakaó ültetvények megint a behurcolt fekete rabszolgák alkalmazását tették szükségessé. Így két Venezuela volt, egy „feudális” és egy „rabszolgatartó”, és az előbbi korábban alakult ki, mint az utóbbi. Megjegyzendő mindamellett, hogy a XVIII. században viszonylag nagyszámú néger rabszolgaság beolvadt az llanosi haciendasba (dél-amerikai farm). Arról sem szabad megfeledkezni, hogy Venezuela gyarmati társadalma, éledező városaival és intézményeivel, egyik sémába sem illik igazán, sőt igen távol áll tőlük.

Talán nem árt a magától értetődő megállapításokat hangsúlyoznunk. Véleményem szerint, minden „osztály”, minden „modell”, amelyet a történészek és a szociológusok vizsgálnak, nagyon korán megjelenik a szemünk előtt lévő társadalmi példatárban. Vannak osztályok, kasztok (amelyen zárt csoportokat értünk) és „rendek”, amelyeket általában az állam támogat. Itt is, ott is nagyon korán fellángol az osztályharc, és csak azért mérséklődik, hogy újra fellángoljon. Mert nincs társadalom ellenséges erők nélkül. És nem létezik társadalom hierarchia nélkül sem, ami nagyjából azt jelenti, hogy tömegeit minden társadalom munkára és engedelmességre kényszeríti.

Rabszolgaság, jobbagyság, bér munkásság: történelmileg és társadalmilag különböző megoldási módok egy egyetemes problémára, amely alapvetően mindig ugyanaz marad. Egyik-másik esetben még összehasonlításra is van lehetőség, hogy az összehasonlítás jogos vagy jogtalan, felszínes, vagy alapos, mit számít!” Egy kínai földesúr cselédsége jóval a parasztok felett állónak érzi magát – írta McCartney¹⁰⁰ 1793-ban – és a jamaikai ezredes házában szolgáló néger, többnek érzik magukat a földéken dolgozó többi négernél, annak ellenére, hogy mind két esetben rabszolgákról van szó.

Ugyanebben a korszakban Baudry de Lozières, mikor háborúba indul a „szélsőséges négerbarátok” ellen egészen odáig merészkedik, hogy „alapjában véve a rabszolga szó a gyarmatokon nem jelent egyebet, mint a nyomorgók osztályát, amelyet úgy tűnik, a természet kifejezetten munkára teremtett; ez az osztály lakja Európa nagy részét is. A gyarmatokon a rabszolgák munkából élnek és mindig találnak jövedelmező munkát; Európában a szerencsétlenek gyakran munkanélkül maradnak és belehalnak a nyomorúságba... Említsenek csak egyetlen nyomorultat, aki a gyarmatokon éhen halt volna, akinek fűvekkel kellett volna kiegészített gyomrát megtölteni, vagy akit a szükség a halálba kergetett volna! Európában sok olyan nyomorultat találhatunk, aki elpusztul táplálék híján...”¹⁰¹

És máris a problémák középpontjában vagyunk. A kizsákmányolás társadalmi módjai különböznek, és végül is kiegészítik egymást. Az ami lehetséges a gazdasági-világ szívében, az emberek, a kereskedelmi ügyletek és a pénz bőségének következtében, nem lehetséges a perifériákon, ugyanezen dolgok szűkössége miatt. A gazdasági-világ terepén, egyik-másik ponton, történelmi regresszióval állunk szemben. És attól tartok, hogy a mai rendszer, *mutatis mutandis*, még mindig az eltérő történelmi fejlődésből fakadó szerkezeti egyenlőtlenségeket használja ki. Hosszú időn keresztül a központi területek a perifériák lakosságát szipolyozták ki: a periférikus területek voltak a rabszolga toborzás és utánpótlás kiválasztott zónái. És honnan jönnek a mai segéd munkások Európába, az Egyesült Államok, vagy a Szovjetunió ipari zónáiba?

Immanuel Wallerstein szerint a gazdasági-világ társadalmi vetülete megmutatja, hogy különböző „termelési módok”, élnek együtt, a rabszolgatartótól a kapitalistáig, és az utóbbi csak a többitől körülveve képes létezni, a többi rovására. Rosa Luxemburnak igaza volt.

Mindez megerősített régóta formálódó véleményemben: a kapitalizmusra mindenek előtt a hierarchia a jellemző, a kapitalizmus az általa vagy nem általa kialakított hierarchia csúcsán helyezkedik el. Ha a kapitalizmus

csak a verseny végén avatkozik közbe, elegendő számára egy közvetítő, egy idegen, de cinkos társadalmi hierarchia, amely kiterjeszti és megkönnyíti tevékenységét: egy lengyel földesúr, aki érdekelt a gdanszki kereskedelemben, egy brazil nordestei *engenho* uraság, aki kapcsolatban áll a lisszaboni, portói vagy amsterdami kereskedőkkel, egy londoni kereskedőkkel kapcsolatban álló jamaikai ültetvényes, máris megteremtődött a kontaktus, működik az áramkör. Ezek a közvetítők a kapitalizmus termékei, sőt annak integráns részei. Egyébként a központ fejlett országainak javára ezeknek az „antennáknak” a közvetítésével, a kapitalizmus bevezetődik a termeléstől a nagykereskedelemig terjedő láncolatba, nem minthogyha ezekért teljes egészében felelősséget tudna vállalni, hanem azért, hogy elfoglalja azokat a fontos stratégiai pontokat, amelyek az akkumuláció kulcs szektorait ellenőrzik. S mivel ez a szigorúan hierarchizált lánc szüntelenül tovább gördül, az egész együttesbe ágyazott gazdasági fejlődés igen lassú. Vagy azért, ami végeredményben ugyanazt jelenti, Pierre Laslette megfogalmazásában, mert a legtöbb közönséges gazdasági feladat nehéz és keményen nyomja az ember vállát.¹⁰² És mert (különböző jogcímenek), mindig voltak kiváltságosok, akik másokra hárították a durva, nehéz munkát, ami minden ember létfenntartásához egyformán szükséges.

Kulturális rend

A kultúra (vagy a civilizáció: a két szó, akármit mondjak is, a legtöbb esetben felcserélhető) ugyancsak a tér szervező rendje, akárcsak a gazdaság. Ha gyakran egybe is esik a gazdasági renddel (különösképpen azért, mert egy gazdasági-világ *összessége* kulturális egységre törekszik, vagy legalábbis bizonyos kulturális sajátosságok jellemzik a többi gazdasági-világgal szemben), de el is tér tőle: kulturális térkép és gazdasági térkép nem fedi egymást, csak azért sem, mert a kultúrák végtelen időtartama jóval meghaladja a gazdasági világ mégoly impresszionálisan magas életkorát. A kultúra az emberi történelem aggastyánja: egyik gazdálkodás helyettesíti a másikat, politikai intézmények dőlnek meg, különböző társadalmi rendszerek követik egymást, de a civilizáció folytatja útját. A Római Birodalom összeomlik a Krisztus utáni V. században, de a római katolikus egyház napjainkig fennáll. A XVIII. században az iszlám ellen támadó hinduizmus rést ütött Indiában, ahová az angolok győzedelmesen behatolhattak, de a két civilizáció közötti harc még mindig folyik, és láthatjuk következményeit, noha az in-

diai angol gyarmat birodalom már egy háromnegyed százada elveszett. A civilizáció a világtörténelem agg pátriárkája.

Minden civilizáció szívében vallásos értékek rejlenek. A vallás messziről jön, nagyon messziről. Az egyház a középkorban, és később, azért küzd az uzsora és a pénz hatalma ellen, mert egy letűnt világot képvisel, amely jóval régebbi a kapitalizmusnál, és nehezen viseli el az újításokat. A kultúra azonban nem teljes egészében csak a vallás, hanem a szellem, életstílus, a kifejezés legtágabb értelmében, irodalom, művészet, ideológia, világnézet... A kultúra anyagi és szellemi javak sokaságából áll.

És, hogy még bonyolultabb legyen minden, a kultúra egyben társadalom, politika és gazdasági expanzió. Amire nem képes a társadalom, megteszi a kultúra; ha a gazdaság véghezvinne valamit magában, csökkenti a lehetőségeit a kultúra, és így tovább. Egyébként minden felismerhető kulturális határvonal megtörtént folyamatok sokaságáról tanúskodik. A Rajna és a Duna határvonala, amely a könyv kronológiai terében van, par excellence kulturális határ: egyik oldalon az öreg keresztény Európa, a másik oldalon a frissen meghódított „keresztény periféria”. Az ellenreformáció is nagyjából e körül a törésvonal körül alakul ki, amely mentén stabilizálódik a kereszténység kettéválása: protestánsok az egyik oldalon, katolikusok a másikon. És ez nyilvánvalóan a Római Birodalom régi határvonala, régi *limese*. Több más példa is alátámasztaná állításunkat, mint pl. a román stílus és a gótika terjeszkedése. Mindkét művészeti stílus, kivételekkel együtt a Nyugatot egyre növekvő kulturális egységeről tanúskodik, amely valójában már kulturális világot, civilizációs-világot alkot.)

Természetesen a civilizációs-világ és a gazdasági világ összetetalálkoznak, sőt segíthetik is egymást. Az Új Világ meghódításakor az európai civilizáció is terjeszkedett minden formában, és ez a terjeszkedés segítette és biztosította a gyarmati terjeszkedést. A kulturális egység Európában is kedvez a gazdasági cserének és viszont.

A gótika, amely Itáliában először Siena városában jelenik meg, közvetlenül a Champagne-i vásárokat járó sienai nagykereskedők importja. A város főterének valamennyi homlokzata újjávarázsolódik. Marc Bloch szerint — többek közt — a középkori keresztény Európa kulturális egysége volt az, amely Európát nyitotta és csereforgalomra képessé tette; s mindez érvényes marad a középkor elmúltával is.

A váltó, a nyugati kapitalizmus legfőbb fegyvere, majdnem kizárólag csak a keresztény világ határain belül forgott, s még a XVIII. században sem jutott el az iszlám területeire, Oroszországba vagy a Távol-Keletre. Való igaz,

hogy a XV. században voltak genovai váltók az Észak-Afrikai kereskedelmi központokban, de váltókat mindig genovai vagy itáliai írta alá és Oránban, Tlemcenben és Tuniszban egyaránt *keresztény* kereskedő kapta kézhez.¹⁰³ Így tehát családban maradt az ügy. Ugyanígy, a XVIII. századi váltóhasználat Batávián,¹⁰⁴ angol – Indiában vagy a francia szigeteken,¹⁰⁵ olyan ügylet, amelyet az európaiak tartanak kézben; ők állnak az út elején és végén. Léteznek ugyan velencei váltók Levantén, de ezeket is legtöbbször a konsztantinápolyi velencei követ írta alá.¹⁰⁶ A kereskedelmi ügyletek nem hagyják el kulturális-világukat; olyan kereskedők kezében kell, hogy maradjanak, akik azonos elvi és jogi alapon állnak – ellenkező esetben a kockázat túllépné az ésszerűség határait. Nem technikai akadályról van szó tehát, hanem inkább kulturális ellenszenvről, hiszen a Nyugaton kívül is nagy a váltóforgalom, a muzulmán, az indiai és az örmény kereskedők között. Az itteni forgalom is tiszteletben tartja a kulturális határokat. Tvernier kifejti, hogy miképpen lehet Indiában – egészen a földközi-tengeri Levantéig – eljuttatni a pénzt egyik helyről a másikra, a *banyanok* ajánlóleveleinek segítségével. De nem tovább, mint Levantéig. Itt a gazdasági-világ és a civilizációs-világ határai egybeesnek.

Ezzel szemben a gazdasági-világon *belül* a kultúra és a gazdaság térképe nagymértékben különbözhet, sőt, ellentétbe kerülhet egyik a másikkal. Világosan látszik ez abból, hogy a gazdasági és a kulturális zónák központja nem esik egybe. A XIII., XIV., XV. század során nem a kereskedelem királynői, Velence vagy Genova diktálják a nyugati civilizáció törvényeit. A hangot Firenze adja meg: elindítja a Reneszánst; dialektusát a toszkánait pedig, átveszi az egész itáliai irodalom. Az élénk velencei dialektus, amely *apriori* képes lett volna hasonló győzelemre – meg sem kísértette az irodalmat. Talán azért, mert egy diadalmas gazdaságú város, vagy egy nyilvánvalóan vezető állam nem uralhat mindent egyszerre. A XVII. század győztese Amsterdam, de az Európát elárasztó barokk központja ezúttal Róma, pontosabban: Madrid. A XVIII. századi London sem veszi kézbe a kultúra kormányrúdját. Le Blanc abbé, 1733 – 40-es angliai látogatása során a következőket írja a londoni Szent Pál Katedrális tervezőjéről, Christopher Wrenről:¹⁰⁷ „nem tett egyebet, csak lemásolta a római Szent Péter Székesegyházat, méretét két-harmadára csökkentette, és még az arányait sem figyelte meg tisztességesen.” Ezt követik kevésbé elragadtatott kommentárjai az angol nyaralókról, „melyek az olasz ízlést követik, de nem mindig megfelelően”.¹⁰⁸ Ekkor, a XVIII. században Angliára az itáliai kultúránál jóval nagyobb hatást gyakorol a ragyogó Franciaország, amelynek elismerik szelle-

mi, művészeti és divat-téren gyakorolt fölényét – kárpótolva a franciákat a gazdasági uralom hiányáért. „Az angolok annyira szeretik nyelvünket, hogy még Cicerot is kedvtelve olvassák franciául” írja Le Blanc abbé.¹⁰⁹ Boszszankodik, hogy folyton arról kell hallania, milyen sok francia cselédet alkalmaznak Londonban; ezért így vág vissza: „Csak azért találnak Londonban annyi francia szolgálót, mert az angoloknak az a mániájuk, hogy ugyanúgy öltözködjének, ugyanúgy púderezzék magukat, és ugyanolyan frizurát hordjanak, mint mi. Belebolondultak a francia divatba, és sokat fizetnek azért, hogy eltanulhassák, hogyan cicomázzák magukat a mi kényeskedőink.”¹¹⁰ Mint láthatjuk London, a világ közepe, saját virágzó kultúrája mellett, ezen a téren sok mindent vett át Franciaországtól. Természetesen nem mindig jó kedéllyel, az 1770-es évekből ismerünk is egy antigallikán társaságot, „amelynek legfőbb célja az volt, hogy semmiféle francia gyártmányú ruhaneműt ne viseljenek.”¹¹¹ De mit tehet a társaság a divat sodrása ellen? A fejlődő és virágzó Anglia nem tudja megdönteni Párizs intellektuális királyságát, Európában egészen Moszkváig az arisztokrata társasági nyelv a francia, és ezen a nyelven terjed az európai gondolkodás. A XIX. és a XX. században Franciaország, az európai gazdaság középmezőnyében, kétség kívül a nyugati festészet és irodalom központja volt; az olasz, majd a német zene dicsőséges korszakában egyik ország sem uralta Európa gazdaságát; és napjainkban az Egyesült Államok fantasztikus gazdasági előretérése nem jelenti azt, hogy az USA lenne az irodalmi és művészeti világ élén.

A technika – és szükségképpen a tudomány is – mindig az uralkodó gazdasági zónákban volt kivételesen fejlett. A velencei Arsenal még a XVI. században is a technika központja volt. Aztán Hollandia, majd Anglia volt soros. Ma az USA. A technika azonban csak a teste, nem a lelke a civilizációnak. Logikus, hogy a technika előnyére szolgálnak a legfejlettebb gazdasági övezetek ipari tevékenységei és magas munkabérei. A tudomány viszont nem lehet egyetlen nemzetnek sem a kiváltsága. Tegnap legalábbis még így volt. Ma, nem tudom.

A gazdasági-világ séma bizonyosan helytálló

Wallerstein tézise, amelyet most nagy vonalakban és általános vonatkozásaiban bemutatunk, mint minden nagy port kavarázó mű megjelenése óta (1975) sok dicséretet és kritikát kapott. Számos szellemi elődjére lelték. A séma alkalmazási lehetőségét kiterjesztették és több ellentmondásra buk-

kantak; az általános séma a nemzetgazdaságokra is illik, mert ezeket is autarkiai területek tartják és szegélyezik, azt is lehetne mondani, hogy a világ tele van hintve „perifériákkal”, azaz fejletlen országokkal, fejletlen övezetekkel, vagy sávokkal. Leszűkített keretek között, a nemzet behatárolt területére vonatkoztatva az övezeteket, számos példát találhatunk, amely nyilvánvalóan ellentmond az általános tézisnek,¹¹² mint Skócia, Anglia, „perifériája”, ahol csak a XVIII. század végén indul meg a gazdasági fejlődés. Lehetséges, hogy lesz aki jobban kedveli V. Károly birodalmának 1557-es bukása vonatkozásában az én magyarázatomat mint Wallersteinét, és azt is a szemére vethetik, mint ahogy én is tettem impliciten, hogy sémájának rácsozatán keresztül a gazdasági renden kívüli valóságot nem figyelte meg elég alaposan. Minthogy Wallerstein első könyvét három további fogja követni, amelyek közül a második, – ebből érdekes részeket olvastam – nem sokára elkészül, és az utolsó kettő egészen napjainkig eljut, lesz elegendő időnk e szisztematikus, talán túl szisztematikus, de mindenképpen termékeny nézet megalapozottságán, újdonságán és határain töprengeni.

Elsősorban a sikert kell hangsúlyozni. A kapitalizmus előretörése és meggyökeresedése következtében kialakult a világ egyenlőtlensége, ezzel magyarázható, hogy a központok önmagukat meghaladva minden lehetséges haladás élére álltak; és hogy a világtörténelemben a termelési módok, amelyeket túlságosan is hajlamosak vagyunk csak a történelem egymást követő korszakaiként vizsgálni, együtt élnek, egymás mellett haladnak, akár egy felvonuláson. Valójában a különböző termelési módok egymásba kapaszkodnak. A fejlettebbek függnek a fejletlenebbektől, és fordítva: a fejlődés a lemaradás másik arca.

Immanuel Wallerstein leírja, hogy akkor talált a gazdasági-világ kategóriájára, mikor a legnagyobb kiterjedésű, de mégis koherens egységet kereste. De természetesen a szociológus és ráadásul afrikanista Wallerstein harccal, a történelemmel szemben a feladat még nincs megoldva. A tér szerinti felosztás feltétlenül szükséges. De ugyanakkor szükség van egy időbeli referenciás egységre is. Minthogy az európai gazdasági-világ sokszor változtatta formáját a XIII. század óta, központjai áthelyeződtek, perifériái újra feleledtek. Egy adott gazdasági világ számára meg kell találni azt a leghosszabb időbeli referenciás egységet, amely időtartama és az ezalatt történő különböző változások ellenére vitathatatlanul koherens. Koherencia nélkül nincs mérték, akár a térről, akár az időről van szó.

A GAZDASÁGI-VILÁG IDŐBELI FELOSZTÁSA

Az idő, akár a tér tagolható. Célunk e korszakolással, amely egyébként a történészek kedvenc foglalatossága, hogy ezeket a gazdasági világokat, történelmi monstrumokat, időben elhelyezzük és jobban megértsük. Az az igazság, hogy a feladat nem könnyű, mert a gazdasági világok lassú történelmi mozgására csak megközelítő dátumok használhatók: egy expanziót tíz, húsz vagy még több éves megközelítéssel tudunk behatárolni, egy centralizáció vagy egy évszázadot vesz igénybe: Bombaynak, amelyet a portugál kormány 1665-ben átengedett az angoloknak, több mint egy évszázadra volt szüksége, hogy kiszorítsa helyéről Szurat kereskedő várost, amely hosszú időn keresztül Nyugat-India aktivitásának középpontjában állt.¹¹³ Egy lassított történelemmel állunk szemben, egy véget nem érő utazással, amely olyan eseménytelen, hogy előfordulhat, hogy rosszul rekonstruáljuk az útvonalat. Ezek a hatalmas, csaknem mozdulatlan testek dacolnak az idővel: a történelem során évszázadokon keresztül alakulnak és pusztulnak.

Vizsgálódásunkhoz a konjunktúra történet ajánlja fel szolgálatait, és mi kénytelenek vagyunk elfogadni, mert egyedül ez lehet segítségünkre. Annak ellenére, hogy a konjunktúra történetet jobban érdeklik a rövid idejű mozgások, kis időtartamok, mint a lassú hullámvázások és ingadozások, amelyek a számunkra szükséges „útmutatók”. Egy bevezető magyarázatban ezeket a rövid mozgásokat kell áttekintenünk, amelyeket egyébként a legkönnyebb felismerni és értelmezni.

Konjunkturális ritmusok

Mintegy ötven évvel ezelőtt fedezte fel a társadalomtudomány, azt az igazságot, hogy az emberek élete periodikusan, örökösen újrakezdődő mozgások szerint hullámszik és ingadozik. Ezek az egymással egyező vagy ellentétes irányú mozgások azokat a rezgő hurokat és pengéket idézik fel képzeletben, amelyeket iskolaéveink kezdetekor ismerhettünk meg. G. H. Bousquet¹¹⁴ így írt már 1923-ban: „a társadalmi mozgás különböző aspektusainak ritmikusan hullámszó formája van, nem változatlanok és nem is szabályosan változók, hanem növekvő, vagy csökkenő intenzitású periódusok ezek.” A „társadalmi mozgás”-on a társadalmat éltető mozgásokat kell érteni, ezeknek a mozgásoknak az összessége hozza létre a konjunktúrát,

vagy inkább a konjunktúrákat. Mert, többféle konjunktúra létezik, különböző területeket érint, a gazdaságot, a politikát, a demográfiát, de ugyanúgy a világnézetet, a közösségi mentalitást, a bűnözési hullámot, az egymást követő művészeti iskolákat, irodalmi irányzatokat, és még a divatot is (a ruhadivat annyira tűnékeny Nyugaton, hogy kilép a szűkebb értelemben vett eseménytörténetből). Eddig kizárólag a gazdasági konjunktúrákat tanulmányozták komolyan, és egészen a végkövetkeztetésig jutottak el. A konjunkturális történelem rendkívül összetett és nem teljes.

Egyenlőre a gazdasági konjunktúrával és ezen belül is az árkonjunktúrával fogunk foglalkozni, ez az a terület, ahol a hatalmas kutatások kezdődtek. Elméletét 1929–32-ben dolgozták ki a közgazdászok, az akkori aktuális adatok alapján. A történészek szorosan a nyomukban jártak: és a reflektort a távoli időkre irányították. Új fogalmak, új ismeretek, egy egész új nyelv alakult ki. Az egész hullámozó mozgását részmozgásokra osztották, és mindegyiket megkülönböztették jellege, periódusa és esetleges jelentősége szerint.¹¹⁵

Az időjárás, az évszakok változása ma már csak kivételesen játszik szerepet (például az 1976-os nyári szárazság) általában belesüllyed a tágas gazdaságba. De régebben nem volt ennyire halovány, éppen ellenkezőleg. A rossz termés és az éhínség néhány hónap alatt nagyobb inflációt tudott előállítani, mint az egész XVI. századi árforradalom együttvéve! A szegényemberek egészen az új aratásig annyira összehúzták magukat, amennyire csak lehetett. Egyetlen előnye ennek a mozgásnak, hogy gyorsan változott. A vihar után, mondja Witold Kula, a lengyel paraszt újra előbúj a házából, akár a csiga.¹¹⁶

Más mozgások, vagy ahogy mondani szokták ciklusok, jóval hosszabb ideig tartanak. Az egyes ciklusokat közgazdászokról nevezték el, így különböztethetjük meg őket: a *Kitshin* egy 3–4 éves rövid ciklus; a *Juglar*, 6–8 évig tart; a *Labrousse* (amelyet interciklusnak is neveznek) 10–12 évig tart, vagy tovább; egy Juglar leszálló ágából és egy teljes Juglárból áll, amely nem tud eléggé felívelni, lapos marad, összesen tehát egy fél és egy egész Juglar alkotja. A Labrousse interciklus klasszikus példája az 1778–1791-ig tartó depresszió és stagnáció a Francia Forradalom küszöbén, amelynek kitöréséhez ez nyilvánvalóan hozzájárult. Egy hiperciklus vagyis a *Kuznets*, egy dupla Juglar, vagyis körülbelül 20 évig tart. A *Kondratyev*¹¹⁷ fél évszázadot, vagy többet ölel át: egy Kondratyev tehát 1791-ben kezdődik, 1817-ben kulminál és 1851-ig hanyatlik, azaz Franciaországban egészen a második császárság (1852–1870) küszöbéig. És végül a leghosszabb ciklikus moz-

gás az évszázados *trend*, amelyet valójában igen keveset tanulmányoztak, és amelyre később hosszán visszatérek. Amíg a konjunkturális történelmet nem fogják pontos vizsgálatnak alávetni és teljes jelentőségében méltányolni, a történelemnek ez az ága, a vele foglalkozó művek sokasága ellenére, rendkívül hiányos marad.

Természetesen ezek a ciklusok egyidejűek, szinkronikusak: együtt élnek, keverednek, mozgásukkal növelik, vagy csökkentik az egész hullámzás amplitúdóját. De az összmozgást egyszerű technikai eljárással részmozgásokra oszthatjuk, egyiket-másikat kiszűrhetjük, annak az egyetlen kiváltásos mozgásnak a kedvéért, amelyet vizsgálni szeretnénk.

Kezdő lépésként fontos megtudnunk, hogy ezek a ciklusok, amelyeket a *jelenlegi* gazdaság vizsgálata alapján fedeztek fel, léteztek-e a régi, preindusztriális gazdaságokban? Voltak-e például Kondratyevék 1791 előtt? Egy történész írja kissé túlzott rosszmájúsággal, hogy ha a XIX. század előtt ciklusokat keresünk, aligha fogunk rájuk bukkanni.¹¹⁸ Hasznos a figyelmeztetés, azzal a feltétellel, ha nem becsüljük le a tét nagyságát. Ha a mai ciklusok valóban elegendő hasonlatosságot mutatnak a régi ciklusokkal, akkor a régi és az új gazdaság között bizonyos folytonosság van: a régi gazdaságot a maiakhoz hasonló szabályok irányították. És ha az ingadozások más ívet rajzolnak, ha az egyik ingadozás másképpen hat a másikra, akkor jelentős fejlődésnek lehetünk tanúi. Éppen ezért úgy gondolom, hogy az, hogy Pierre Chaunu Sevilla kikötőjének forgalmában kimutatta a Kitchin ciklust, nem jelentéktelen részlet.¹¹⁹ És döntő bizonyíték a folyamatosság elsődleges kérdéseinek tisztázásához az is, hogy 1376-tól 1797-ig a kölni gabona és kenyérárak görbéje¹²⁰ Kondratyev ciklusokat mutat.

Árfluktuációk és továbbgyűrűzések

Az árak — preindusztriális századokban a gabonaárak — folyton változnak. Mi sem bizonyítja jobban, hogy e fluktuációk az európai piac-rendszer korai kialakulásának jelei, mint az, hogy meglehetősen nagy területeken jelentkeznek szinte egyidőben az árváltozások. A XV., XVI., XVII. század Európája messze van még ugyan a teljes összhangtól, de mégis nyilvánvalóan közös a ritmusa, közös a rendje.

Éppen ez tántorítja el a történészeket az árak és bérek vizsgálatától: váratlan, rendezetlen sorozatot keres, de munkáját befejezván mindig az előre ismert régi nótára bukkan. A vizsgálatok csak egymást ismétlik. Egy a

Cambridge Modern Economic History-ból vett ábra¹²¹ olyan egybeesésekre derít fényt, melyek szerint az árhullámok, – akár magasak akár mélyek – szinte végig söpörnek az európai területen; az ember szinte látja nyomukat a földön, hasonlatosan az izobár – görbékhez. Frank C. Spooner megpróbálta láthatóvá tenni ezt a folyamatot és az általa megalkotott ábra pontosan bemutatja – ha nem is oldja meg a helyzetet. A valódi megoldáshoz meg kéne találni a mozgó árhullámok epicentrumát – feltéve, hogy létezik ilyen. Vajon létezhet-e? Pierre Chaunu szerint „amennyiben a XVI. században létezik gazdasági világ kezdetleges formában…… (úgy tűnik), hogy az egyetemes fluktuáció valahonnan Sevilleből és Vera Cruz-ból indul ki.¹²² Véleményem szerint a konjunkturális ingadozásnak inkább Anvers, az akkori Európa kereskedelmi központja a csomópontja, ha nem is a születési helye. De lehetséges, hogy a valóság túl bonyolult ahhoz, hogy csak egyetlen központtal rendelkezzen.

Mindenesetre ezek a nagyjából egyszerre történő áringadozások a legjobb bizonyítékai egy gazdasági világ egységének és annak, hogy a gazdasági világot már áthatja a kapitalista szerveződés jegyében fejlődő árucseré. Terjedésük és „kiegyensúlyozódásuk” sebessége a cserék hatékonyságáról árulkodik, a kor közlekedési lehetőségeit figyelembe véve. Mai szemmel nevetéses sebesség. De a különleges postafutár lovait is agyonhajszolja, annyira siet a nagy kereskedelmi városokba nemzetközi vásárok idején, hogy minél előbb meghozza a hasznos híreket, az árjegyzéket, és a váltókat, amelyet szintén a posta szállított. A rossz hír is, még a távoliak is szárnyakon terjed, hamar híre megy egy vidéki éhínségnek, vagy egy kereskedő bukásának. Livornóban, amely élénk kikötőváros, de semmiképpen sincs az európai élet középpontjában, 1751 szeptemberében¹²³ „a rengeteg csőd, amelyről különböző városokból érkezik a hír, jelentékeny károkat okozott a város kereskedelmének, és a város most szerzett tudomást egy újabb bukásról, a petersburgi Leake és Prescott urak vagyoni összeomlásáról, amelyet mintegy ötszázezer rubellre becsülnek. Attól is félnek, hogy a livornoi kereskedelem nagyon meg fogja szenvedni a genovaiaknak azt az elhatározását, hogy kikötőjükben visszaállítják a vámmentességet.” Az efajta hírek azt mutatják, hogy kishíján már létrejött Európa egysége és így szükségszerűen konjunkturális egysége is. Minden szinte egy ütemre mozog.

De a legkülönösebb az, hogy az európai konjunktúra ritmusa túlmegy a gazdasági világ szigorúan vett határain, s hogy saját térségén kívül is megvan a maga távirányító hatalma. A XVI. században az orosz árak a nyugati árakat követik, föltehetően az amerikai fémek közvetítésével, amelyek ott

is; mint másutt a „transzmissziós szíjak” szerepét játszik. A török árak hasonló okokból igazodnak az európai árakhoz. Amerika legalábbis új Spanyolország és Brazília árhullámmása ugyancsak ezt a távoli modellt követi. Louis Dermigny odáig megy, hogy azt írja: „Az az Atlanti–Csendes óceáni korreláció, amelyet Pierre Chaunu¹²⁴ mutatott ki, csak Manillára érvényes.”¹²⁵ Az európai árak ritmusa csakugyan túlterjed a manillai arany és ezüstszállító vitorlások útvonalán, s eljut egészen Macaoig. Aziza Hazan kutatásai révén azt is tudjuk, hogy az európai infláció a tizenhatodik századi Indiában is visszhangot keltett, mintegy húsz éves késéssel.¹²⁶

E megállapítások tanúsága világos: ha a kényszerű vagy átvett árváltozások ritmusa valóban az uralomnak vagy az alárendeltségnek a jele, mint gondolom, akkor a gazdasági világ Európából kiinduló sugárzása a legbecsélyőbben kirajzolt határokon is túlmege.

Ez hívja föl a figyelmünket, a magasfeszültségnek azokra az antennákra, melyeket egy hódító gazdasági világ határain túl dob, amelynek a legjobb példája a levantei kereskedelem. Sokan hajlamosak (Wallersteint beleértve) alábecsülni az ilyenfajta cseréket, s azokat járulékosnak minősíteni, mert csak a luxus-cikkekre vonatkoznak, olyannyira, hogy azt állítják, hogy ezt a kereskedelmet meg is lehetne szüntetni anélkül, hogy a népesség mindennapi életében kárt szenvedne. Kétségtelenül. De mivel ezek a cserekapcsolatok a legszofisztikáltabb kapitalizmus szívében létesülnek, igenis megvan a maguk következménye, amely beleágazik a mindennapi életbe. Elsősorban az árakra hatnak, de nem csak az árakra, ez figyelmünket ismét a pénzre és a nemesfémekre irányítja – amelyek az elnyomás eszközei; valóságos fegyverek.

Évszázados trendek

A ciklusok királya az évszázados *trend*, melynek vizsgálata még gyerekcipőben jár. Elsősorban azért, mert a közgazdászok csak a rövid konjunktúrára figyelnek oda – „hosszabb periódusok tisztán gazdasági vizsgálatának nincs értelme”, – írja André Marchal.¹²⁷ Másrészt, mert a hosszú trendek lassúságuk folytán elhalványulnak. Ez a trend, akár egy fatörzs az árak összességét magán hordozza. Ha a trend-vonal enyhén süllyed, vagy emelkedik a föléhelyeződő rövid-konjunkturális vonalak mozgalmasságában követik ezt az alap-vonalat. De felmerül a kérdés, hogy az évszázados trend talán csak a többi mozgás eredője – egyszerű számítási eredmény.

Ez esetben esetleg, amennyiben alapvető „indikátornak” tekintjük az évszázados trendet – ha nem is elégséges oknak – elhomályosulhatnak a valódi problémák. (Mint Simiand A és B fázisainak esetében, mely más kronológiai összefüggésekben jelentkezett.) Vajon létezik-e egyáltalán az évszázados trend?

Sok történész és közgazdász jár ahhoz az állításhoz közel –, hogy nem létezik. Bár, szerintem, egyszerűen csak úgy tesznek, mintha nem létezne. De mi volna, ha ezek az óvatoskodó skeptikus lelkek tévednének?!

Az 1974-ben nyilvánvalóvá vált, bár már korábban megkezdődött hosszú, rendellenes és zavaró válság egy csapásra a hosszú időtartamok kérdése felé irányította a szakértők tekintetét. Dupriez nyitott tüzet megállapításaival és figyelmeztetéseivel. Michel Lutfalla már a „konratyev visszatéréséről beszél”. Rondo Cameron¹²⁸ 150–350 évig tartó időtartamokat javasol, amelyeket „logisztikus” ciklusnak keresztel el. De különbözik-e ez bármiben is – az elnevezésen kívül – az évszázados trendtől? Eljött az ideje, hogy védelmünkbe vegyük az évszázados trendet.

A jelenben alig észrevehetően, de szilárdan halad a maga útján, mindig ugyanabba az irányba, a trend, amely egy kumulatív processzus. Úgy tűnik, mintha egy ideig szándékosan emelné az árakat, felfelé pörgetné a gazdasági folyamatokat – hogy aztán nekilásson, hogy ugyanolyan makacs-sággal az ellenkező irányba fordítson mindent: és létrejön az észrevehetetlenül lassú, elnyújtott *baisse*. Egyik év „akár a másik” – de az évszázadok bizony már fontos szereplők. Oly annyira, hogy az évszázados trendek pontosabb vizsgálata, valamint módszeres vonatkoztatása az európai történelemre (hasonlatosan ahhoz, ahogy Wallerstein vonatkoztatta rá a gazdasági-világ térbeli sémáját) lehetővé tenné, hogy a még ma is, miránk is ható gazdasági áramlásokat behatóbban megértsük, sőt, bizonyos aspektusait esetleg orvosolni tudjuk. Persze nem áll módomban és nem is szándékozom egy évszázados-trend teóriát improvizálni – inkább Jenny Griziotti Krestchmann¹²⁹ és Gaston Imbert¹³⁰ klasszikus könyveire támaszkodom és levonok néhány esetleges következtetést. Ez a problémák tisztázásának – s nem megoldásuknak – egy módja.

Az évszázados ciklusnak, mint minden ciklusnak, van kezdete, csúcса és vége – ám ezek nem pontosan meghatározhatóak, hiszen az évszázados ciklus görbéje egyenletes. Ezért csak annyit mondhatunk egy csúcsról, hogy *cirka* 1350, *cirka* 1650, stb. A jelenleg érvényben levő adatok szerint Európában négy egymást követő nagy, évszázados ciklus különböztethető meg: 1250, [1350] 1507–10; 1507–10 [1650] 1733–43; 1733–43 [1817] 1896;

1896 [1971?] ..... A fenti ciklusok első és utolsó számadata a felívelés kezdetét, illetve a hanyatlás végét jelzi, míg a közbülső (zárójeles) dátum a csúcspontot jelöli, vagyis az évszázados trend fordulópontját — ilyenkor kezdődik a *válság*.

E kronológiai támpontok közül az első kétségekívül a legbizonytalanabb. 1250 helyett a kiindulási pontot legszívesebben kb. 1200-ra tenném. Problémát okoz azonban, hogy e régi időkben az árakat még meglehetősen tökéletlenül jegyezték fel, s így erre nem támaszkodhat a történész, viszont a nyugati városok és vidékek hihetetlen fellendülésének kezdete csakúgy, mint a keresztes hadjáratok arra ösztökélnek, hogy legalább ötven évvel előbbre toljuk az európai felvirágzás kezdődátumát.

Nem hiábavaló elidőzni a dátumoknál: ezzel előre jelezzük, mennyire nehéz feladat a ciklusok egymáshoz viszonyított időtartamát meghatározni, tekintve, hogy csak három ciklust tanulmányozhatunk — hiszen a negyedik csak a felénél tart (ha nem tévedünk abban, hogy a 70-es évek fordulópontot jelentettek).

Mégis úgy tűnik, hogy ezek a végeérhetetlen hullámok alapján véve egyre rövidülnek. Vagy ez is az általános „akceleráció” számlájára írható, valahogy úgy, ahogy mindenért a „gazdagokat” hibáztatjuk?

Ez persze nem a mi gondunk. Minket az érdekel, hogy ez a társak számára érzékelhetetlen mozgás megvilágítja-e, vagy legalább kirajzolja-e a gazdasági-világok sorsát; és hogy vajon a gazdasági-világok súlyú és időtartamuk ellenére, vagy épp ezért, ezekbe a mozgásokba torkollanak, fenntartják e mozgásokat, s így egymást magyarázzák. Mindez túl szép ahhoz, hogy igaz lehessen. Anélkül, hogy erőltetném a magyarázatot, s hogy lerövidítssem a tanakodást megelégszem azzal, hogy elhelyezkedem az 1350, 1650, 1817, 1973–74-es csúcscsúcsok felkínálta figyelőállásokba. E figyelőállások általában két ellentétes folyamat, két különböző táj találkozási pontján helyezkednek el. Nem én fedeztem fel ezeket a csúcspontokat, hanem mások számításainak eredményeire támaszkodom. Mindazonáltal tény, hogy ezek a váltások szerepelnek a legkülönbözőbb rendű és rangú történeti periodizációkban, — s nyilván nem véletlenül. Ráadásul még az európai gazdasági világok történetének töréspontjaival is egybeesnek, mégpedig korántsem azért, mintha saját szempontjaink befolyásolták volna megfigyeléseinket.

Persze egész Európa történelmére nem ad magyarázatot a fent említett négy csúcspont által feltáruló horizont, ha viszont gondosan választjuk meg e pontokat, akkor, mivel analóg helyzetekre vonatkoznak, nagyon hasznos összehasonlításokra adnak alkalmat.

Az 1350-es pestis ártalmait csak fokozták a lassú és nagyszabású hanyatlást, amely már jóval a század közepe előtt megkezdődött. Az európai gazdasági világ ebben a korban vonja magához Közép és Nyugat-Európa egész területét, az Északi-tengertől a Földközi tengerig. Nyilvánvaló, hogy ez az Európa-Mediterráneum szisztéma mély válságban volt; a Kereszténység kiábrándulván a keresztes hadjáratokból – s elvesztve azok lehetőségét is – beleütközik az Iszlám tömb ellenállásába, amelynek átengedte 1291-ben a Szentföldet, ezt az elsődlegesen fontos helyszínt. 1330 körül a Földközi-tenger és az Északi-tenger közt félúton elhelyezkedő champagne-i vásárok hanyatlásnak indultak; 1340 körül – s ez nem kevésbé lényeges – megszakad a „selyemút”, Velence és Genova szabad kereskedelme a Fekete-tengeren túli területekkel – Indiával és Kínával. Az iszlám pajzs elmettszi ezt a kereskedelmi csatornát, s így a keresztény hajók visszaszorulnak hagyományos – Levantei, szíriai és egyiptomi – kikötőikbe. 1350 körül Itália már iparosodni kezd. Itt festik az északon szőtt vásznakat, aztán pedig már itt is gyártják. Firenzét az *Arte della Lana* uralja. Összefoglalva: Szent Lajos kora már a múlté. Az európai színtér, amely az északi és a mediterrán pólusok között helyezkedett el, most Dél felé helyezi súlypontját, s kialakul Velence uralma: a centralizáció az ő javára dolgozott. A körülötte forgó gazdasági világ biztosítja Velence viszonylagos gazdaságát, melynek ragyogása nemskóra betölti az egész, legyengült Európát.

Háromszáz évvel később, 1650-ben fejeződik be a XVI. század hosszú virágzása (az 1600–1630-ig tartó „vénesszonyok nyara” után). Talán Amerika bányái kimerültek? Vagy a konjunktúra játszik csalóka játékot velünk? Itt is egy évszázados trend fordulópontján vagyunk, amikor az egész gazdasági-világ látható hanyatlásnak indul. Akkor, amikor a mediterrán rendszer már felbomlott, kezdve Spanyolországgal és Itáliával, melyek túl szorosan kötődtek Amerika aranyához és a Habsburg birodalom pénzügyeihez, az új atlanti rendszer is akadózni kezd, mi több, pang. Ez az általános visszaesés maga az ún. „XVII. századi válság”, mely azóta is klasszikus – és természetlen – viták tárgya. Ugyanakkor ez az a pillanat a XVII. sz. elején, amikor Amszterdam győzedelmesen a világ központjává válik. Ezen-

közben a Mediterráneum fölött eljárt az idő, holott a nagy történelem majdnem kizárólagos terrénuma volt azelőtt.

1817: a pontos dátum senkit ne tévesszen meg. Az évszázad forduló-pontja Angliában már 1809–10 táján érzékelhetővé válik; Franciaországban pedig a napoleoni kísérlet utolsó éveinek válságakor. Az Egyesült Államokban az irányváltás tisztán 1812-ben jelentkezik. Ugyanakkor, Európa reménysége és irigységének tárgya a mexikói ezüsthányák, súlyos csapást szenvednek az 1810-es forradalomban, s ez szerepet játszik a konjunktúra lefelé ágazásában. Európa és az egész világ ezüsthányban szenved. Az egész világ gazdasági rendje, Kínától, Amerikáig megrendül. E világ közepe Anglia, mely győzelmei ellenére is szenved, és évekig tart majd, míg ismét lélegzethez jut. De kétségkívül megszerezte az első helyet, melyet senki nem vitathat el tőle (Hollandia már letűnt a horizontról).

Feltehetnénk a kérdést: mi a helyzet 1973–74-el? Vajon igazuk van a közgazdászoknak, akik szerint múltó, rövid konjunkturális válságról van szó? Vagy abban a nem különösképpen irigyléreméltó kiváltságos helyzetben volnánk, hogy szemünk láttára indul romlásnak évszázadunk? Akkor bizony a rövid távokban gondolkodó politikusok, gondolkozzanak mégoly csodálatraméltó pontossággal is, a politika hercegei és a gazdaság szakértői hiábavalóan fáradoznak egy olyan betegség meggyógyításán, amelynek végét gyermekeink és gyermekeink gyermekei sem láthatják. A jelen kacsintása arra csábít, hogy feltegyük ezt a kérdést. De mielőtt engednénk neki – nyitunk egy zárójelet.

A Kondratyev és az évszázados trend

Az évszázados trend a hátán hordja azokat a kisebb mozgásokat, amelyek híján vannak annak az energiának, hosszúságnak és láthatatlanságnak, amely a nagy trend sajátja. A kisebb mozgások látványosan ugrándoznak föl és alá: mutogatják magukat. A mindennapi életet nap nap után áthatják ezek az élénk mozgások, amelyeket a trend részének kell tekinteni, ha az egészet együtt akarjuk megítélni. Most azonban, célunknak megfelelően csak a tiszteletre méltó Kondratyevekre szorítkozunk, amelyek viszont rendelkeznek energiával, hiszen mindegyiküknek megfelel egy-egy fél évszázad, vagyis két emberöltő, az egyik generáció kedvező a másik kedvezőtlen konjunktúrában. Ha összekapcsoljuk e két mozgást, az évszázados *trendet* és a Kondratyevet, máris egy két hangnemben daloló konjunkturális kon-

cert részesei lehetünk. Bonyolítja vizsgálódásunkat — és egyszersmint elmélyíti az a tény, hogy a Kondratyev, ellentétben a sokat ismételt megállapítással, nem 1791-ben jelenik meg Európa színpadán, hanem évszázadokkal előbb.

A Kondratyev mozgását hozzáadva az évszázados trendhez erősíti, vagy mérsékli annak mozgását. Két eset közül egyben a Kondratyev csúcsa egybeesik a trend csúcsával. Így volt ez 1817-ben is. Ha nem tévedek 1973–74-ben szintén; és talán 1650-ben is. 1817 és 1971 között úgy tűnik két független Kondratyev csúcs volt; 1873-ban és 1929-ben. Ha ezek az adatok minden kritikán felül állnának, aminek az esete természetesen nem áll fenn, azt mondhatnánk, hogy az 1929-es váltás a világválság kezdetekor, nem volt egyéb, mint egy egyszerű Kondratyev irányváltozása, melynek felszálló ága 1896-ba indult, majd végig húzódtott a XIX. század utolsó évein, a XX. század elején, az első világháború idején, és a háború utáni 10 szürke éven, hogy 1929-ben csúcsára érjen. Az 1929–30-as fordulat annyira meglepte a megfigyelőket, és a szakértőket, az utóbbiakat talán mégjobban megdöbbenve, mint az előbbieket, hogy hatalmas erőfeszítéseket tettek a válság megértésére; Francois Simiand könyve a legjobb példa erre.

1973–74-ben egy újabb Kondratyev irányváltása történt, ennek kezdete 1945-re esik (vagyis egy kb. negyed évszázados felszálló ág, mint rendszeren), de vajon nem ugyanerre az időpontra esik egy évszázados trend csúcsa is, akár 1817-ben? Nem egy duplaváltásról van szó? Én azt hiszem, hogy igen, bár semmi nem bizonyítja ezt. És talán, ha ez a könyv egy szép napon egy 2000 utáni olvasó kezébe kerül, jól fog mulatni e sorokon, mint ahogy én is, rossz lelkiismerettel bár, de jól szórakoztam azokon a butaságokon, amelyek Jean-Baptiste Say tolla alól kerültek ki.

Akár egyszeri, akár dupla fordulat volt 1970–73–74, mindenképpen egy hosszú hanyatlásnak nyitott utat. Az 1929–30-as válság szemtanúi egy hirtelen, előzmények nélküli, és viszonylag rövid ideig tartó orkánra emlékezhetnek. A jelenlegi válság, amely minket fogva tart, gyászosabb, nem képes megmutatni igazi arcát, nem lehet megnevezni és nem lehet rá magyarázó és megnyugtató modellt találni; ez nem orkán, hanem inkább árvíz, mikor a víz kétségbeejtő lassúsággal emelkedik és az eget állandóan ólomszínű felhőtakaró borítja. A gazdasági élet minden területe veszélyben forog, a múlt és a jelen tapasztalatának minden tanulsága hasznavehetetlen. Mert paradox módon hanyatlik és lassul a termelés, munkanélküliség van, és ezzel egyidőben az árak is hihetetlen iramban emelkednek, ellentétben a régi szabályokkal. Nevezhetik ezt a jelenséget *stagfláció*-nak, ezzel még nem ma-

gyaráznak meg semmit. Vajon a Gondviselés szerepét játszó állam, amely a rövid krízisekkel el tudott bánni Keynes tanításai szerint, és elég erősnek érezte magát egy 1929-es méretű újabb katasztrófa kivédéséhez, felelős-e ezért a szélsőséges válságért éppen saját erőfeszítései miatt? Vagy pedig a munkások önvédelme és ébersége felelős az árak és a bérek folyamatos emelkedéséért? Léon-H. Dupriez¹³² felteszi ezeket a kérdéseket, de megválaszolni nem tudja. Akárcsak ő, mi sem ismerjük ezeknek a hosszú ciklusoknak pontos értelmét, amelyek olyan törvényeknek és tendencia-szerű szabályoknak látszanak engedelmeskedni, amelyeket mi nem ismerünk.

Magyarázható-e a hosszú konjunktúra?

A konjunkturális mozgásokat vizsgáló közgazdászok és történészek, azt figyelik, miképpen helyeződnek egymás fölé ezek a mozgások, mint ahogyan, François Simiand hasonlatával, a dagály saját mozgásával sodorja a hullámok mozgását; a szakértők e mozgások különböző következményeit is kutatják. És mindig csodálkoznak mindent átfogó terjedelmükön és örök rendszeres ismétlődésükön.

De soha nem próbáltak magyarázatot találni arra, hogy miért jelentkezik ilyen mozgás, miért fejlődik és miért kezdődik újra. Az egyetlen észrevétel ezen a téren a Juglar hullámmozgására (oszcillációjára) vonatkozik, miszerint ez a napfolt tevékenységgel függne össze! Senki nem hisz ebben a szoros összefüggésben. És mivel magyarázható a többi ciklus? Nemcsak az árváltozást regisztráló ciklusok, hanem az ipari termelésre vonatkozó ciklusok (lásd W. Hoffman görbe) vagy a braziliai arany ciklus a XVIII. században, vagy a mexikói ezüst két évszázados ciklusa (1696–1900), vagy például a sevillai kikötő forgalmának ingadozása abban az időben, amikor Sevilla adja meg az egész Atlanti gazdaság ritmusát. És akkor a hosszú demográfiai hullámmozgást, amely az évszázados trendhez tapad és annak következménye és egyben okozója is, még nem vettük figyelembe. És a nemesfémek ingadozása, amellyel a közgazdászok és történészek annyit foglalkoztak. A hatás és ellenhatás bonyolult játéka miatt óvakodnunk kell a túl egyszerű determinizmustól: a kvantitatív teória fontos szerepet játszik, de Pierre Vilarral egyetértésben úgy gondolom, hogy minden gazdasági fellendülés megalkotja a maga pénzét és a maga hitelét.¹³³

Ahhoz, hogy a nehéz problémát meg tudjuk közelíteni – ha megoldani nem is – a fizika ingómozgásait és periodikus mozgásait kell elképzel-

nünk. Minden mozgás egy külső lökés, és a lökésre válaszul vibrálni kezdő test, húr vagy lemez egymáshatásának a következménye. A hegedű húrjai a vonó hatására vibrálnak. Az egyik vibráció természetesen újabb vibrációt vonhat maga után: az egyenletes léptekkel menetelő seregek elrontják a ritmust, ha hídra lépnek, különben a híd rezonál ritmusukra és bizonyos körülmények között össze is omolhat, mint egy kártyavár. Képzeljük el, hogy a konjunktúra komplex rendszerében, az egyik mozgás hatással van a másikra, egy harmadikra és így tovább.

A legfontosabbak kétségkívül a külső lökések, a kívülről érkező hatások. Az ancien regime gazdasága, mint Giuseppe Palomba írja, a naptár kényszerítő hatása alatt áll, amely ezerféle kötelezettséget, lökést jelent az aratás idejétől, — ami magától érthetődő, egészen a kézműves munkáig, amelynek par excellence ideje a tél. Az emberek és az őket irányító hatóságok akaratán kívül itt van még a bőség és az éhínség, a piac terjedő oszcillációja, a távolsági kereskedelem fluktuációja, a „belső” árakra kiható következményeivel: a külső és a belső minden találkozása szakadást, sérülést eredményez.

Külső lökés hatására jön mozgásba a környezet, de melyik az a test (a szó csak tökéletlenül fedi a fogalmat), amely a mozgás székhelyeként rákényszeríti e környezetre periódusát? Máig őrzöm egy régi (1950) beszélgetés emléket Urbain közgazdással a louveni egyetem professzorával, aki nek az okozta a legtöbb fejtörést, miképpen kapcsolhatná az áringadozást, ahhoz a felülethez, amelyre az kihatással van. Az volt a véleménye, hogy csak egyugyanazon vibráló felület árai hasonlíthatók össze. Az árak lökésére vibráló felületek valójában már előre kiépült hálózatok, ezek képezik, véleményem szerint a par excellence vibráló felületeket, az *árstruktúrákat* (semmiképpen nem abban az értelemben, amelyet Léon H. Dupriez tulajdonít a fogalomnak). Az olvasó már sejtheti, milyen következtetés felé haladok: a gazdasági-világ a legnagyobb kiterjedésű vibráló felület, amely nemcsak magába fogadja a konjunktúrát, hanem bizonyos mértékig, maga idézi elő azokat. Mindenesetre a gazdasági-világ teszi az árakat hatalmas területen *egységessé*, mint az artériák rendszere, amely az egész élő testet ellátja vérrel. A gazdasági-világ önmagában struktúra. A kérdés azonban továbbra is fennáll: vajon az évszázados trend, az imént jelzett egybeesések mellett, alkalmas indikátora-e vizsgálatunk tárgyának, a gazdasági-világnak. Véleményem szerint az évszázados vibráció, amely megmagyarázhatatlan a gazdasági-világok hatalmas, de körülhatárolt felszíne nélkül, megindítja, megszakítja, majd újból megindítja a konjunktúra komplex áradását.

Nem vagyok benne bizonyos, hogy a mai történészek és közgazdászok a hosszú lefolyású történesek felé irányítják-e figyelmüket. Pierre Léon¹³⁴ írta nemrégiben: „A történészek a legtöbbször közömbösek a hosszú táv iránt.” Maga Labrousse is ezt írja tézise bevezetőjében.¹³⁵ „Minden hosszú távú mozgás magyarázatáról lemondunk.” Egy interciklus szempontjából természetesen elhanyagolható az évszázados *trend*. Witold Kula¹³⁶ azonban figyelmet fordít a hosszú időtartamra, amely „kumulatív hatásával strukturális átalakulásokhoz vezet” Witold Kula azonban csaknem egyedül áll véleményével. Michel Morineau¹³⁷ képviseli a másik oldalt, aki azt követeli, hogy „a megélt idő nyerje vissza zamatát, sűrűségét, eseménydús élményszerűségét”. Pierre Vilar¹³⁸ pedig azt követeli, hogy a rövid távoknak is szenteltessék kellő figyelem, „ellenkező esetben módszeresen elkennék az osztályharc jelentőségét, amely a kapitalista világban csakúgy mint az Ancien Régime alatt, éppenséggel rövid távon nyilvánul meg legtisztábban”. Mindez hiábavaló pártoskodás, hiszen nyilvánvaló, hogy a konjunktúrát teljes szélességében kell vizsgálni – s ebbe éppúgy beleértendők a rövidtávú eseménytörténet, mint az évszázados tartamok kutatása. A rövid és a hosszú idő békésen megfér egymás mellett, mi több, elválaszthatatlanok. Keynes, aki teóriáját a rövid tartamokra építette, egyszer azt mondta – s ezt mások gyakran idézik azóta is, – „Hosszútávon mindannyian meghalunk.” Ez a megjegyzés, ha eltekintünk humorától, abszurd és banális. Mert mindannyian egyszerre élünk rövid és hosszú távon: hiszen a nyelvet, a foglalkozásomat, hitemet, az engem körülvevő emberi tájat részben örökölttem; előttem is léteztek, s utánam is létezni fognak. Még Joan Robinsonnal¹³⁹ sem érthetek egyet, aki szerint a rövid időperiódus „nem is időtartam, hanem a dolgok egy bizonyos állása”. Dehát akkor mi lesz a hosszú periódussal? Az idő ezek szerint azzal egyenlő, amit tartalmaz, ami benépesíti. Ez képtelenség. Inkább igazat adok Beyssadenak, aki ésszerűbben fejezi ki magát: szerinte az idő nem „ártatlan és nem is ártalmatlan”¹⁴⁰ formával, valósággal ruházza fel tartalmait, hat rájuk, ha nem is maga hozza létre.

Tegnap és ma

E teoretikus, vagy ha úgy tetszik probléma felvető bevezető fejezet befejezésekképpen az évszázados periódus tipológiáját szeretnénk lépésről lépésre kidolgozni, és megalkotni, emelkedő és hanyatló szakaszok és a legfelső ponttal jelölt krízisek tipológiáját. Sem a gazdaságtörténet sem pedig

a történelem nem nyújt támpontot ehhez a vizsgálathoz. Ráadásul az is előfordulhat, hogy a későbbi tanulmányok egyszerűen figyelmen kívül hagyják majd azokat a kérdéseket, amelyre megpróbálok választ találni.

Az emelkedés, a hanyatlás, és a krízis három esetét Wallerstein három köre szerint kell csoportosítanunk és osztályoznunk, ami kilenc különböző esetet eredményez, és minthogy négy társadalmi *együttest* – gazdaság, politika, kultúra, társadalmi hierarchia – is megkülönböztetünk, már harminchat esettel rendelkezünk. Előreláthatóan egy szabályos tipológia felállítása lehetetlen; amennyiben megfelelő ismeretekkel rendelkezünk, számos különleges esetet is figyelembe kell venni. Óvatosan az általánosság szintjén maradunk, akármilyen vitatott és bizonytalan is az.

Egyszerűsítsünk csak, túlzott lelkiismeretfurdalás nélkül. A válságról a fenti sorokban volt szó; a válság a hanyatlás kezdetét jelöli: egy koherens világrendszer, amely addig könnyedén fejlődött, tönkremegy és lassan, késlekedve egy új rendszer van kialakulóban. Egy ilyen szakadás balesetek, torzulások, meghibásodások fölhalmozódásának eredménye. E kötet elkövetkezendő fejezeteiben ezeket a rendszerváltozásokat próbálom meg értelmezni.

Az évszázados trend felfelé ívelő periódusában egészen biztos, hogy a gazdaság, a társadalmi rend, a kultúra és az állam egyaránt virágzik. Earl J. Hamilton, akivel hajdani simancai találkozásaink során (1927) sokat beszélgettünk, gyakran mondta: „A XVI. században minden seb begyógyult, minden hiba magától megjavult, s egy hátralépést két előrelépés kárpótol”, és ez minden területre érvényes: a termelés általánosan jó, az állam cselekvőképese, a társadalom nőni hagyja az arisztokrácia szűk rétegét, a kultúra virágzik, a gazdaság, amely elősegíti a demográfiai növekedést, egyre bonyolítja áramköreit; a bonyolódás további munkamegosztásra vezet és ezáltal elősegíti az áremelkedést; a pénzállomány nő, a tőke felhalmozódik. Ezenkívül minden fellendülés konzervatív: a meglévő rendszert támogatja; az *egész gazdaságra* jó hatással van. A fellendülések alatt fordulhat elő az is, hogy több központ van egymás mellett, mint ahogy a XVI. században Velence, Anvers és Genova egyaránt központ volt.

A hosszú és kitaró hanyatlások idején változik a kép: egészséges gazdaság legfeljebb csak a gazdasági-világ központjában található. Ilyenkor minden egyetlen pólusban koncentrálódik; az államok mogorvábbakká, agresszívebbé válnak. Innen Frank C. Spooner „törvénye”, amely szerint Franciaországban a fellendülő gazdaság, akár maga ellenére is, szétszóródásra törekszik (mint a vallásháborúk idején), míg kedvezőtlen konjunktúra

esetén a szétszórt részeket egy látszólag erős kormány javára koncentrálja. De vajon érvényes-e ez a törvény Franciaország egész történelmére, és áll-e más országokra vonatkozóan? Ha gazdaságilag rossz idők járnak, a társadalmi elit harcol, elbarrikádozza magát, ritkítja sorait (késői házasság, fiatalok nagy számban emigrálnak, fiatalkori fogamzásgátlás, mint a XVII. századi Genfben). A kultúra azonban nagyon különösen reagál ilyen időszakokban: nagy erővel lép fel, akár az állam, kétség kívül azért, mert egyik fontos rendeltetése éppen az, hogy a társadalmi *együttes* réseit és hiányait betömje. A kultúra „a nép ópiuma”? (Vagy talán azért, mert a kulturális tevékenység a legkevésbé költséges?)

Figyelemreméltó, hogy Spanyolországban éppen az aranykorban, tehát az ország tulajdonképpen hanyatlásának idején, ívelt fel a kultúra és ekkor koncentráldott a fővárosba: az aranykor mindenek előtt Madrid, a madridi udvar és a madridi színház ragyogása volt. És Olivares herceg pazarló fejedelemsége idején mennyi a gyors építkezés és milyen olcsón! Nem tudom nem illik-e mindez XVI. Lajos századára. Végül is a tapasztalat azt mutatja, hogy az évszázados ciklus hanyatló szakasza kulturális robbanás, kulturális virágzás táptalaja. Az 1600-as évekre, Itália-alkonyára, esik Venece, Bologna, Róma virágzása. 1815 után a romantika gyújtja lángra a már öreg Európát.

Ezek a túl gyorsan felvázolt kijelentések legfeljebb csak a szokásos kérdéseket vetik fel, de szerintem számításán kívül hagyják a leglényegesebbet. Anélkül, hogy akár ezt is kimerítettük volna, előtérbe helyeztük a társadalmi élet magaslatának, az elit kultúrának, a piramis csúcsán elhelyezkedő privilégizáltak társadalmi rendjének, az államon belül a kormányoknak, a termelés egyik oldalának, és csak a legfejlettebb zónák gazdaságának haladását vagy lemaradását. Azt tettük, amit a legtöbb történész, akaratlanul is, a legmagátólérthetőbb módon figyelmen kívül hagytuk az emberiség legszámottevőbb részének sorsát. Hogyan viselkedtek ezek a tömegek az évszázados ingadozás hatására?

Paradox módon, a közgazdasági felmérések szerint, rosszabbul, ha minden a lehető legjobban megy. Ha a termelés fellendülése érezteti hatását, a népszaporulat megnő, és az aktív termelőtevékenységet folytató dolgozó népességre fokozott terheket ró. Nagy eltérés mutatkozik az árak és az áremelkedést lassan követő bérek között, mint ahogy ezt Earl J. Hamilton¹⁴¹ kimutatta. Elegendő Jean Fourastié, René Grandamy, Wilhelm Abel és főként Phelps Brown és Sheila Hopkins¹⁴² műveire utalnunk, amelyekből világosan kitűnik, hogy a prosperitás korszakaiban a *reálbérek* csökken-

nek. A magas szféra fejlődése és a gazdaságnövekedés tehát, csak a tömegek szenvedése árán vált lehetővé. A dolgozók létszáma talán gyorsabban nő, mint a termelés. És talán akkor kezdődik a fordulat, ha a termelés produktívásának fejlődése már nem elegendő a növekvő létszámú emberiség eltartására, megelégnkült csereforgalmuk ellátására és erőfeszítéseik kárpótlására, ilyenkor minden szétesik, ez a válság pillanata, a mozgás irányt változtat, megkezdődik a hanyatlás. A legfurcsább az, hogy a szuperstruktúrák hanyatlása a tömegek életszínvonalának emelkedésével jár, a reálbér növekedni kezd. 1350 és 1450 között, a legsötétebb európai pangás idején, a kis emberek mindennapjaiba beköszöntött az aranykor.

A történelemnek egy ilyen nézőpontjából, – amelyet Chalres Seignobos¹⁴³ idejében „őszinte” történelemnek neveztek volna, – a legnagyobb események, a nagy következménnyel járó, hosszúlejárátú események, egy olyan végzetes fordulat, mint például a XIX. század közepén lezajlott ipari forradalom, amely hosszú ideig tartó fellendülést vont maga után, nem idéznek elő mélyebb változást az emberiség jólétében, hanem növelik az egy főre jutó nemzeti jövedelmet. Nem könnyű állást foglalni ebben a kérdésben. De úgy gondolom, hogy a gépesítéssel járó hatalmas arányú és hirtelen termelékenység növekedés egyszercsak túllépte a lehetőségek határát. Csak e több mint egy évszázadon keresztül tartó új világban volt lehetséges, hogy a népesség minden eddig felülmúló növekedését az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedése kísérje. A társadalmi emelkedés természetesen megváltoztatta a körülményeket. De merre vezet a hetvenes években indult makacs hanyatlás?

(A múltban a kisemberek jóléte az évszázados hanyatlás időszakában, hatalmas áldozatok árán jött létre – milliós elhalálozás árán 1350-ben; komoly demográfiai stagnálás árán a XVII. században. Azaz az emberiség létszámának apadása, és a gazdasági feszültség elernyedése eredményezte a túlélők jólétét, azoknak a jólétét, akiket a csapások megkíméltek. A mai válság nem rendelkezik ezekkel a szimptómákkal: az egész világon demográfiai növekedés tapasztalható, míg a termelés fejlődése lassul, a munkanélküliség és ugyanakkor az infláció is nő. Miért is javulna a tömegek helyzete? Senki nem sírja vissza a régi brutális gyógy módokat, – az éhínséget és a járványokat – amelyek a mezőgazdaság és az orvostudomány fejlődése következtében megszűntek. Kiküszöbölésükhöz a szolidaritás is hozzásegített, a szükségben szenvedő területek élelmiszer ellátásával. Felmerül azonban a kérdés, hogy a látszat ellenére, és annak ellenére, hogy a világ a folyamatos növekedés zavartalan hitében él, a mostani probléma, *mutatis mutandis*, nem a régi

kritériumok szerint vetődik-e fel; hogy az emberiség előrehaladása nem érte-e el, (vagy nem haladta-e meg) a múlt századi ipari forradalom által egyébként bőségesen kitágított lehetőségeket; hogy az emberiség létszámának további növekedése nem vezet-e katasztrófához, legalább addig, amíg egy új forradalom, például az energia forradalma nem helyezi új megvilágítás alá a kérdést?

Jegyzetek az első fejezethez

1. Cf. supra, II, ch. v.
2. Simone de Sismondi, *Nouveaux Principes d'économie politique*, p.p. Jean Weiller, 1971, p. 19.
3. Ibid., p. 105, n. l.
4. Ez a szó szűkebb értelmezésben megtalálható: Fritz Rörig, *Mittelalterliche Weltwirtschaft, Blüte und Ende einer Weltwirtschaftsperiode*, 1933, Hektor Ammann, a maga részéről, *Wirtschaft und Lebensraum der mittelalterlichen Kleinstadt*, s.d., p.4 című művében joggal beszél „eine Art Weltwirtschaft”-ról, egyfajta világgazdaságról.
5. Léon-H. Dupriez, „Principes et problèmes d'interprétation” („Az értelmezés elvei és problémái”) p.3, in: *Diffusion du progrès et convergence des prix. Études internationales*, 1966. E fejezet gondolatmenete I. Wallerstein, op. cit., téziséhez kapcsolódik, annak ellenére, hogy nem mindig értek egyet vele.
6. Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 1949, pp. 325, 328 sq.
7. F. Braudel, *Médit.*, 1966 I, p. 354.
8. A. M. Jones, „Asian Trade in Antiquity”. in: *Islam and the Trade of Asia*, op. cit. p. 5.
9. A tendenciaszerű szabályok kifejezést használom, Georges Gurvitch példáját követve, hogy ne kelljen „törvényekről” beszélnem.
10. Paul M. Sweezy, *Le capitalisme moderne*, 1976, p. 149.
11. A kifejezés Wallersteintől származik.
12. Georg Tectander von der Jabel, *Iter persicum ou description d'un voyage en Perse entrepris en 1602 ...*, 1877, pp. 9, 22–24.
13. Pedro Cubero Sebastián, *Breve Relación de la peregrinación que ha hecho de la mayor parte del mundo*, 1680, p. 175.
14. Louis-Alexandre Frotier de la Messelière, *Voyage á Saint-Petersbourg ou Nouveaux Memoires sur la Russie*, 1803, p. 254.
15. *Médit...*, I, p. 259.
16. Philippe de Commines, *Mémoires*, III, 1965, p. 110.
17. René Descartes, *Oeuvres*, I. Correspondance, 1969, p. 204.
18. Charles de Brosses, *Lettres familières écrites en Italie en 1739 et 1740*, 1858 p. 219.
19. Jacques de Villamont, *Les Voyages...*, 1607, p. 203.
20. Ibid., p. 209.

21. Természetesen a szabad szellem értelmében.
22. Brian Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice*, 1971, p. 3.
23. *Voyage d'Angleterre, de Hollande et de la Flandres*, 1728, Victoria and Albert Museum, 86 NN 2, f°. 177. A „brownisták” protestáns vallásos szekta tagjai. A szekta az 1580-as években született és Robert Brown tanításait követte; a milenáriusok az utolsó idő prófétái.
24. *Ibid.*, f°s 178–179.
25. Hugo Soly, „The 'Betrayal' of the sixteenth Century Bourgeoisie: a Myth? Some considerations of the Behaviour Pattern of the Merchants of Antwerp in the sixteenth Century” in: *Acta historiae neerlandicae*, 1975, pp. 31–49.
26. Louis Coulon, *L'Ulysse françois ou le voyage de France, de Flandre et de Savoie*, 1643, pp. 52–53 és 62–63.
27. Alonso Morgado, *Historia de Sevilla*, 1587, f° 56.
28. Portugália királya 1640-ig.
29. Evaldo Cabrial de Mello, *Olinda restaurada. Guerra e Açucar no Nordeste*, 1630–1654, 1975, p. 72.
30. *Ibid.*
31. Charles Carrière, Marcel Courdurié, *L'Espace commercial marseillais aux XVIIe et XVIIIe siècles*, dactyl., p. 27.
32. A. N. Marine, *B⁷ 463*, 11 (1697).
33. Patrique Chorley, *Oil, Silk and Enlightenment. Economic problems in XVIIIth century Naples*, 1965. Lásd még Salvatore Ciriaco, *Olio ed Ebrei nella Repubblica Ciriaco*, *Olio ed Ebrei nella Repubblica veneta de Settecento*, 1975, p. 20.
34. Lásd fent, II, IV. fej.
35. *Médit...*, 1966, I, p. 113 sq.
36. *Ibid.*, p. 358.
37. Ernst Wagemann, *Economia mundial*, 1952, II, p. 95.
38. Johann Heinrich von Thünen, *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, 1876, I, p. 1.
39. E. Condillac, *Le Commerce et le gouvernement*, 1776, ed. 1966, pp. 248. sq. egy elképzelt szigeten jelenít meg egy gazdaságot.
40. *Siedlungsgeographische Untersuchungen in Niederandalusien*, 1935.
41. Lásd fent, II, pp. 22–27.
42. *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*, II, 1802, pp. 403 sq., idézi Pierre Dockès, *L'Espace dans la pensée économique*, 1969, pp. 408–409.
43. Lásd p. 36.
44. H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, III, 1907, p. 259.
45. A. Emmanuel, *L'Echange inégal*, 1969, p. 43.
46. Prato Hetének egyik közleményében, 1978. április.
47. *Ibid.*
48. Johann Beckmann, *Beiträge zur L'Economie...* 1781, III, p. 427. 1705 körül 84 kereskedőházból 12 spanyol, 26 genovai, 11 francia, 10 angol, 7 hamburgi, 18 holland és flamand volt; François Dornic, *op. cit.*, p. 85. Raimundo de Lantery után, *Memorias*, 2. rész pp. 6–7.
49. Jean Georgelin, *Venise au siècle des Lumières*, 1978, p. 27.

50. Tibor Wittman, „Los metales preciosos de America y la estructura agraria de Hungaria a los fines del siglo XVI” in: *Acta historica*, XXIV, 1967 p. 27.
51. Jacques Savary, *Dictoinnaire universel de commerce...*, 1759–1765, V, col. 669.
52. Jacques Dournes, Pötao, une théorie du pouvoir chez les Indochinois Jōrai, 1977, p. 89.
53. Abbé Prévost, *Histoire générale des voyages*, VI, p. 101.
54. J. Paquet, „La misère dans un village de l'Oisans en 1809”, in: *Cahiers d'histoire*, 1966, 3, pp. 249–256.
55. Germaine Levi-Pinard, *La vie quotidienne á Vallorcine au XVIIIe siècle*, 2. kiadás 1976.
56. „Cervières, une communauté rurale des Alpes briançonnaises du XVIIIe siècle á nos jours”, in: *Bulletin du Centre d'histoire économique et sociale de la région lyonnaise*, 1976, n° 3, pp. 21 sq.
57. Idézi Isaac de Pinto, *Traité de la circulation de la crédit*, 1771, pp. 23–24.
58. H. C. Darby, *An Historical Geography of England before a. d. 1800*, 1951, p. 444.
59. E. Narni-Mancinelli, Matteo Paone, Roberto Pasca, „Inegualanzia regionale e uso del territorio: analisi di un' area depressa della Campania interna” in: *Rassegna economica*, 1977.
60. Christiane Klapisch-Zuber, *Les Maîtres du marbre. Carrare 1300–1600*, 1969, pp. 69–76.
61. Moszkva, A. E. A. 705/408 f° 12, 1785.
62. *Le Monde*, 1978. június 27.
63. és 64. Lásd fent, II. fej. p. 408.
65. T. S. Willan, *Studies in Elizabethan Foreign Trade*, 1959. p. v.
66. Pierre Brunel, *L'État et le Souverain*, 1977, p. 12.
67. A *Dogado* az Adria északi kanyargós partja, lagunás övezete, innen közelíthető meg Velence. (Enc. it., XIII, p. 89.)
68. Elena Fasano, *Lo Stato mediceo di Cosimo I.*, 1973.
69. Georges Livet, *L'Équilibre Européen de la fin du XVe á la fin du XVIIIe siècle*, 1976.
70. Claude Manceron, *Les vingts ans du roi*, 1972, p. 121.
71. Ragnar Nurske, *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*, 1953 p. 4.
72. P. Chaunu, *Seville et l'Atlantique*, VIII, 1, 1959, p. 1114.
73. A. Emmanuel., *op. cit.*, p. 32.
74. David Ricardo, *Principes de l'économie politique et de l'impôt*, pp. Christian Schmidt, 1970, pp. 101–102.
75. G. Tomasi di Lampedusa, *Le Guépard*, 1960, p. 164.
76. Maurice Lévy-Leboyer, François Crouzet, Pierre Chaunu.
77. Egészen a Leszámitoló Bank megalakulásáig, 1776. március 24-ig.
78. Lásd lent, pp. 93–94.
79. *Op. cit.*, p. 10.
80. I. Wallerstein, *The Modern World System*, II. II. fej. kézirat.
81. J. Georgelin, *Venise au siècle des Lumières*, *op. cit.*, p. 760.
82. *Ibid.*, p. 14 és passim.
83. *Médit.*, II, p. 41.

84. Jacques Gernet, *Le Monde Chinois*, 1972, p. 429.
85. Lásd lent, p. 383.
86. Idézi H. R. C. Wright, *Congrès de Leningrad*, 1970, V, p. 100.
87. W. Kienast, *Die Anfänge des europäischen Staatensystems in späteren Mittelalter*, 1936.
88. *Geschichte des Kriegskunst...*, 1907.
89. Emlékezetből idézem ezt az epizódot Diego Suárez papírajaira támaszkodva, amelyet régebben az algériai Archives du Gouvernement Général-ban őriztek.
90. E. Cabral de Mello, *Olinda restaurada...*, op. cit., passim.
91. *Ibid.*, p. 246.
92. E tárgyban leveleztem Cruz Costa professzorral, a Sao Paulo-i Egyetem tanárával.
93. A szurony bevezetéséről lásd J. U. Nef, *La Guerre et le progrès humain*, 1954, pp. 330–333.
94. Idézi J. U. Nef *La Guerre et le progrès humain*, 1954, p. 24.
95. Pasquale Villani, „La società italiana nei secoli XVI e XVII”, in: *Ricerche storiche ed economiche in memoria di C. Barbagallo*, 1970, I, p. 255.
96. Philippe Auguste d'Arco, *La Noblesse militaire*, 1776 pp. 75–76., kiemelés tőlem.
97. B. G. Zanobi, in: Sergio Anselmi, *Economia e Società: Le Marche tra XV et XX° secolo*, 1978, p. 102.
98. I. Wallerstein, op. cit., p. 87.
99. Federico Brito Figueroa, *Historia económica y social de Venezuela*, I, 1977, passim.
100. G. Macartney, *Voyage dans l'intérieur de la Chine et en Tartarie, fait dans les années 1792, 1793, 1794...*, II, p. 73.
101. Louis-Narcisse Baudry des Lozières, *Voyage en Louisiane et sur le continent de l'Amérique septentrionale fait dans les années 1794–1798, 1802*, p. 10.
102. Peter Laslett, *Un monde que nous avons perdu*, 1969. pp. 40 sq.
103. *Méditerranée*, 1966, I, p. 426.
104. Lásd fent p. II, p. 124.
105. *Ibid.*
106. A. d. S. Venise, *Senato Zecca*, 42, 1639. július 20.
107. Abbé Jean-Bernard Le Blanc, *Lettre d'un François*, 1745, II, p. 42.
108. *Ibid.* p. 43.
109. *Ibid.* p. 1.
110. *Ibid.*, III, p. 68.
111. Jacques Accarias de Serionne, *La Richesse de l'Angleterre*, 1771, p. 61.
112. H. Kellenbenz és P. Bairock Smout-ot követő vitái Skóciáról a Prato Hét folyamán, 1978.
113. A. Das Gupta art. cit., in: *Islam and the Trade of Asia*, pp. D. S. Richards, 1970., p. 206.
114. W. Pareto, *Précis de sociologie*, 2. kiadás, 1971, p. 172.
115. G. Imbert, *Des Mouvements de longue durée Kondratieff*, 1959.
116. *Théorie économique du système féodal: pour un modèle de l'économie polonaise*, 1972, p. 48.
117. Újabb vita a Kondratyevről: W. W. Rostow, „Kondratieff, Schumpeter and Kuznets: Trend Periods Revisited”, in: *The Journal of Economic History*, 1975, pp. 719–753.

118. W. Brulez, „Seville et Atlantique: quelques réflexions critiques”, in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 1964, n° 2, p. 592.
119. P. Chaunu, *Seville et l'Atlantique*, VIII, 1, 1959, p. 30.
120. Dietrich Ebeling és Franz Irsigler, *Getreidaumsatz, Getreide und Brotpreise in Köln, 1368–1797*, 1976.
121. F. Braudel és F. Spooner, „Price in Europe from 1450 to 1750” in: *Cambridge Economic History of Europe*, IV, 1967, p. 468.
122. P. Chaunu, op. cit., p. 45.
123. *Gazette de France* p. 489.
124. Pierre Chaunu, *Les Philippines et les Pacifiques des Ibériques*, 1960, p. 243, n. 1.
125. D. Dermigny, *La chine et l'Occident, Le commerce á Canton au XVIIIe siècle, 1719–1833*, 1964, p. 101. n. 1.
126. „En Inde, aux XVIe et XVIIe siècles: trésors américains, monnaie d'argent et prix dans l'Empire mogol”, in: *Annales E. S. C.*, 1969, pp. 835–859.
127. Idézi Pierre Vilar, *Congrès de Stockholm*, 1960, p. 39.
128. Rondo Cameron, „Economic History, Pure and Applied”, in: *Journal of Economic History*, március, pp. 3–27.
129. *Il Problema del trend secolare nelle fluttuazioni de prezzi*, 1935.
130. G. Imbert, op. cit.
131. Ibid.
132. „Les implications de l'emballlement mondial des prix depuis 1972”, in: *Recherches économiques de Louvain*, 1977. szeptember.
133. In: *Annales E. S. C.* 1961, p. 115.
134. P. Léon, in: *Congrès de Stockholm*, 1960, p. 167.
135. *La crise de l'économie françaises á la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*, 1944, pp. VIII–IX.
136. *Théorie économique du système féodal...*, op. cit., p. 84.
137. „Gazettes hollandaises et trésors américains” in: *Anuario de historia económica y social*, 1969, p. 333.
138. P. Vilar, *L'Industrialisation en Europe au XIXe siècle*, *Colloque de Lyon*, 1970, p. 331.
139. *Hérésies économiques*, 1972, p. 50.
140. P. Beyssade, *La Philosophie première de Descartes, kézirat*, p. 111.
141. Earl J. Hamilton, „Ameircan Treasure and the Rise of Capitalisme” in: *Economica*, 1929. november pp. 355–356.
142. Phelps Brown, S. V. Hopkins „Seven Centuries of Building Wages” in: *Economica*, 1955. augusztus pp. 195–206.
143. Charles Seignobos, *Histoire sincère de la nation francaise*, 1933.

VIDA ISTVÁN:

SZEMELVÉNYEK A HIDEGHÁBORÚ IRODALMÁBÓL

A hidegháború – szélesebben: a második világháború utáni nemzetközi kapcsolatok – történetének ma már könyvtáryi irodalma van. Az Egyesült Államokban majd másfél évtizede az egyik legdivatosabb – s hozzátehetjük: az egyik legtöbbet vitatott téma, és sorra jelennek meg az ilyen tárgyú munkák Angliában, Franciaországban, az NSZK-ban, s újabban még Norvégiában is. Az utóbbi években fellendült a második világháború utáni korszak diplomácia történetének tanulmányozása a Szovjetunióban és a szocialista országokban is. Itt nincs mód e hatalmas irodalom áttekintésére, s még arra sem, hogy a főbb iskolák legjelentősebb alkotásait bemutassuk, hisz azok száma is meghaladja a fél százat. Csupán arra vállalkozhatunk, hogy néhány szemelvénnel és dokumentummal, valamint egy historiográfiai összefoglalóval ízelítőt adjunk belőle.

A hidegháború történetéről a legjelentősebb feldolgozások mindmáig zömmel amerikai szerzők tollából születtek. Az amerikai irodalomról, s annak két fő áramlatáról, az ún. tradicionalista és az ún. revizionista iskoláról, s a közöttük zajló vitáról számol be rövid írásában Toby Trister-Gati. Bár azóta (1974-ben) is jelentek meg újabb fontos munkák, az amerikai kolléganő írása azt a pillanatot rögzíti, amikor az amerikai történetírásban a hidegháború keletkezéséről, okairól, a nagyhatalmak felelősségéről lezárultak a nagy viták s felmerült a korábbi, erősen etikai indíttatású kérdésfelvetés – Ki volt a felelős a történetekért? – meghaladásának igénye, s megszülettek az első ilyen irányú próbálkozások. Toby Trister–Gati írásához – magyarázatul – talán annyit tennénk hozzá, hogy az ún. revizionista iskola, amely onnan kapta nevét, hogy az 1945 utáni amerikai külpolitika, s a hidegháború amerikai értelmezésének felülvizsgálatát, revízióját tűzte ki célul, a 60-as évek közepén, második felében – a vietnami háború idején alakult ki. Az USA gyászos vietnámi szerepe keltette általános csalódottság és kiábrándultság, a baloldali és liberális értelmiségi körök egyre hangosabb elégedetlensége adta a háttérét e történetírói iskola fellépésének. Fő képviselői baloldali gondolkodásúak voltak, – zömmel ma is azok – sokan az ún. Új Bal-

oldalhoz tartoztak, rokonszenveztek a marxizmussal, sőt kifejezetten marxisták is voltak közöttük. Sajnálatos, hogy munkáik a hazai marxista történetírás részéről oly kevés figyelemben részesültek. A tradicionalista iskolához tartozók politikailag nagyobbára konzervatívak vagy kifejezetten jobboldaliak, az erőpolitika hívei, az amerikai külpolitika igazolására törek-szenek, s a második világháború után történekeért – egyoldalúan – a Szov-jetuniót hibáztatják. A tradicionalista iskola produktuma nagyon egyenet-len; az elfogult, sokszor primitíven gyűlölködő munkák mellett olykor ér-tékes, tudományos igényű, jól használható monográfiák is kikerültek a tra-dicionalista szerzők keze alól.

A gazdag amerikai irodalomból két szerző könyvét választottuk ki. Gar Alperovitz a revizionista iskola egyik vezető képviselője, könyve – *Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam*. New York. 1967., amelynek zárófejezetét közöljük – nagy vitákat váltott ki, s még ma is talán ő az egyik legtámadottabb revizionista szerző. Ő volt az első az Egyesült Álla-mokban, aki leírta: Japán térdre kényszerítéséhez katonai szempontból nem volt szükség az atombomba bevetésére, a Truman-kormányzat a hábo-rúnak nem katonai, hanem politikai okok miatt akart mielőbb véget vetni, az atombombát nem azért dobták le Hirosimára és Nagaszakira, hogy Ja-pán megadja magát, hanem azért, hogy a Szovjetunióra és a világ közvéle-ményére nyomást gyakoroljanak, s a szovjet kormányt Kelet-Európát és Mandzsuriát illetően „kezelhetőbbé” tegyék, azaz kieroszakolják az amerikai követelések elfogadását. Mindebben sok igazság van, de ma már kár len-ne tagadni, hogy az amerikai felső vezetés katonai szempontból is siettette a háború gyors befejezését. Alperovitz könyve megírásakor (1965!) még nem támaszkodhatott levéltári forrásokra, így számos részletkérdésben a kutatások korrigálták megállapításait. Az a tétele azonban azt hiszem nem vitatható, hogy az atombomba döntően befolyásolta az amerikai külpoliti-kát már 1945 nyaratól, s messzemenően kihatott a szovjet-amerikai kapcso-latok alakulására is.¹

Daniel Yergin fiatal történész könyve – *Shattered Peace. The Origins of the Cold War and the National Security State*. Boston, 1978 – nagy viszhangot váltott ki szakmai körökben, s a Szovjetunióban is felfigyeltek rá. Gazdag levéltári forrásanyag, dokumentum kiadványok, publikált és publikálatlan memoár irodalom, s az egykori szereplőkkel folytatott magne-tofon interjúk alapján tekinti át a szovjet-amerikai kapcsolatok alakulá-sát 1945 és 1948 között – amerikai szempontból. Kimutatja, hogy az ame-rikai külpolitikában már a háború előtt és alatt két irányzat, két megközelí-

tés létezett a Szovjetunióhoz való viszony kérdésében. Egy szovjetellenes irányzat, amelynek koncepcionális elemei már a 20-as évek második felében megfogalmazódtak, de csak a 30-as évek végére alakultak ki végleges formában, s egy szovjetbarát irányzat, amely 1941, a Szovjetunió elleni német agresszió után vált uralkodóvá. Az előbbi fő képviselői a State Department szovjet szakértői közül kerültek ki (többek között Loy Henderson, A. Bliss Lane, G. Kennan, Ch. Bohlen, W. Bullitt, E. Durbrow tartoztak ide), az utóbbihoz viszont Rooseveltt és környezete, tehát a Fehér Ház sorolható. Az eltérő koncepciót, szemléletmódot és a Szovjetunió-képet elemezve, a szerző rámutat arra, hogy a State Departmentben működő szakértő csoport – a rigaiak, mert szinte valamennyien szolgáltak rövidebb-hosszabb ideig a rigai amerikai követségen – a Szovjetuniót, a szovjet rendszert és a szovjet külpolitikát elfogultan, a realitásoktól elszakadva ítélte meg. Tudatos hódító törekvéssel vádolta, az USA szempontjából veszélyesnek, inkább ellenségesnek, mint potenciális szövetségesnek tartotta, s ellenezte a Szovjetunióhoz való közeledést. Rooseveltt és környezete viszont már a 30-as években a realitásoknak megfelelően számolt a Szovjetunióval, a világháború kirobbanása után pedig azt is felismerte, hogy a német és a japán fasizmus leveréséhez az Egyesült Államoknak, Anglia mellett, szüksége van a Szovjetunióra, s a háború utáni rendezés, és a tartós béke biztosítása sem képzelhető el részvétele nélkül. Rooseveltt és a Fehér Ház fő célja 1941-től kezdve éppen az volt, hogy biztosítsa a Szovjetunió együttműködését, s minden fontos katonai és politikai kérdést ebből a szempontból ítélte meg. Az amerikai kormányzat lend-lease szállítások néven katonai és gazdasági segítséget nyújtott a Szovjetuniónak, megértette és támogatta biztonsági szempontjait, főként Kelet-Európában, s a háború alatt politikailag messzemenő engedményeket is tett. 1941 után a State Department szovjetellenes csoportja háttérbe szorult, s az amerikai külpolitika irányítása átkerült a Fehér Háza. Rooseveltt halála után azonban fokozatosan megfordult a helyzet. D. Yergin részletesen bemutatja, hogy a szovjetellenesség hogyan vált uralkodóvá, hogyan nőtt meg a „rigaiak” befolyása, s hogyan újultak fel a régi koncepció elemei, amelyeket a szerző „rigai axiomáknak” nevez, szemben a „jaltai axiomákkal”, Rooseveltt nézeteivel.

D. Yergin könyvének a Truman doktrínáról szóló fejezetét közöljük némiképp megrövidítve. Egyfelől azért, mert a Truman elv meghirdetése jelentette a döntő fordulatot az együttműködésről a konfrontációra való átmenet folyamatában, másfelől azért, mert az elnöki megnyilatkozás előkészítéséről, s belpolitikai háttéréről számos új részlet tudhatunk meg belőle.

A Szovjetunióban eddig jobbra historiográfiai kérdésekkel, az amerikai külpolitikai gondolkodás fejlődésével foglalkoztak, s mint említettük, most kezdenek hozzá a hidegháború s a második világháború utáni nemzetközi kapcsolatok történetének behatóbb kutatásához. Néhány alapvető összefoglalás azonban már eddig is rendelkezésre állt.² Az Egyesült Államok kelet-európai politikájáról szovjet szerzők tollából viszonylag kevés feldolgozás látott napvilágot, éppen ezért is érdekes A. A. Jazkova tanulmánya, amely az egyik első kísérlet az USA romániai politikájának elemzésére.

A tanulmányokhoz kapcsolódva közlünk három dokumentumot is. Az 1944 szeptemberi Churchill–Roosevelt megállapodás az atomtitok vizsztatartásáról néhány évvel ezelőtt került először nyilvánosságra, s Alperovitz még nem ismerhette. (Magyarul is most jelenik meg először.) A dokumentum azt mutatja, hogy Rooseveltnél, bár a Szovjetunióval való együttműködés híve volt, az együttműködésnek részéről világos határai voltak. Hogy szándékai ellenére ebben a kérdésben hallgatott Churchillre, ez valószínűleg a lengyel-kérdésben jelentkező szovjet-amerikai véleménykülönbségekkel és bizonyos háború utáni számításokkal függhetett össze. Sztálin Rooseveltnél fia-nak adott interjúja 1946 végén 1947 elején jelentős nemzetközi visszhangot váltott ki³, mert benne a szovjet kormányfő ismételten kiállt a szovjet-amerikai együttműködés folytatása mellett, s határozottan állást foglalt egy újabb háború veszélye ellen. Sztálin nyilatkozata éles ellentétben áll Truman beszédével, amelyet nemcsak e kontraszt miatt közlünk le, hanem azért is, mert a hidegháború történetének egyik alapidokumentuma.

Jegyzetek

1. Alperovitz könyvét 1968-ban oroszul is kiadták: Alperovitz, Gar: Atomnaja diplomacija. Hiroshima i Potsdam. Moszkva. 1968.
2. A legfontosabb összefoglalók: Isztorija vneszej politiki SzSzSZR, 1917–1976 v 2-h tomah. Pod. red: A. A. Gromiko, B. J. Ponomarjov. 3. izd. Moszkva, Nauka, 1977; Isztorija diplomacii. tom V. Kniga pervaja. Politiceszkij literaturü, Moszkva, 1974.; Mezsdunarodnue otnosenija na Dal'nem Vosztoké v poszlevoennüé godü. I.–II. tom (1945–1957); (1957–1976.) Pod. red: E. M. Zsukov, Moszkva, Müszl. 1978.
A hidegháború historiográfiájára, s a külpolitikai gondolkodás történetére lásd: Amerikanszkaja isztoriografija vneszej politiki SZSA. 1945–1970. Moszkva, 1972; O. L. Sztepanova: Isztoriki „revizionosztü” o vneszej politike SZSA. Voproszü Isztorii, 1973. No. 3.; Egorova, N. I.: Proiszhoszenie „holodnoj vojnyü” (Polarizacija vzglijadov v amerikanszkaj burzsua-znoj isztoriografii 60-h i 70-h godov. Moszkva, 1974. Kézirat.; Melnikov, J. I.: Vnesnepoliticseszkie doktrinü SZSA. Moszkva, 1970.; Szevosztjan, J. N.: Planirovanie vneszej politiki v SZSA. Nekotorüé voproszü

- teorii, praktiki i organizacii. Moskva, 1974. Petrovskij, V. F.: Amerikanskaja vnesnepoliticseskaja müszl': Kritik. Obzor organizacii, metodov i szoderzsanii burzsuaüzüh iszledovanij v SZSA po voproszam mezsduarodnoj otnosenii i vnesnej politiki. Moskva, Mezsduarodnue otnosenija. 1976:
- Fekdogozások* (erösen válogatva): Orlik, I. I.: Politika SZSA v otnosenii szocialiszticeszküh sztran Vosztocnoj Evropü (1945–1960); Orlik, I. I.: Imperialiszticeszkie derzsavü i Vosztocsnaja Evropa (1945–1965) Moskva, 1968.
- Nikolaev, P. A.: Politika SZSA, Anglii i Francii v germanszkom voprosze v 1945–1956 gg. Moskva, 1964;
- uő. Politika Szovetszkogo Szozuza v germanszkom voprosze 1945–1964. Moskva, 1968; Naritszkij, M. N.: Anglija i Francija v poszlevoennoj Evrope. „Nauka”, Moskva, 1972; Melnikov, J. M.: Ot Potsdama k Guamu: Ocserki amerikanszkoj diplomatii, Moskva, 1974.; Trofimenko, G. A.: SZSA: politika, vojna, ideologija. Moskva, Müszl', 1976.; Lan, V. I.: SZSA v voennüe i poszlevoennüe godü. Moskva, Nauka, 1978.; Boriszov, O. B. – Koloszkov, B. T.: Szovetszko-kitajszkie otnosenija, 1945–1977. 2. izd. Moskva, Müszl', 1977.; Vnesnaja politika SzSzSzR i problemü poszlevoennogo uregulirovanija v Evrope. Red.; Szipolsz, V. K., Moskva, 1978. Insztitut Isztorii SzSzSzR AN SzSzSzR.
3. Az interjú megjelent: Sztálin: A békéért, 1946–1951. Szikra. pp. 40–43.
A dokumentumot most új fordításban adjuk közre.

TOBY TRISTER – GATI:

TRADICIONALISTÁK, REVIZIONISTÁK ÉS A HIDEGHÁBORÚ Bibliográfiai áttekintés

(A közölt összefoglaló forrása: Caging the Bear, ed. by Charles Gati, Indianapolis, 1979.)

A hidegháborúval foglalkozó amerikai történeti szakirodalom terjedelmes és összetett. Bárki azonban, aki ennek alapján azt várja, hogy ebből az irodalomból a hidegháború eredetére, kibontakozására és következményeire vonatkozó kérdésekre egyszerű választ nyer, csalódni fog. Minden évben új elemzések jelennek meg, mindegyikben – az eddigiekhez képest – új kérdések merülnek fel, s új magyarázatok találhatók. Az irodalomban a „*tradicionalista*” és a „*revizionista*” szerzők közt hosszú és heves vita folyik a következő lényeges kérdésekről és tényezőkről: a hidegháború okai, az ideológia befolyása a külpolitikára, a gazdaságpolitika és a belső korlátozások hatása a hidegháborús mentalitásra és a nagyhatalmi konfrontáció elkerülhetetlensége.

Miképpen lehetséges, hogy az olvasó kiismerje magát az egymásnak ellentmondó tények és magyarázatok tömegében, s hogy a hidegháborúról folyó vitáról átfogó képet alkothasson?

I.

Az egyes történetírói iskolák megkülönböztetésének az a legegyszerűbb, s legsokatmondóbb módja, ha pontosan megállapítjuk, hogyan jellemzik az egyes szerzők a hidegháború fő résztvevőit (az Egyesült Államokat és a Szovjetuniót) és tisztázzuk, hogy az adott szerző a két nagyhatalom melyikét tartja felelősnek a konfliktusok kialakulásáért. E kritérium alapján azokat nevezhetjük tradicionalista felfogásúaknak, akik a Szovjetuniót marasztalják el, revizionistáknak pedig azokat, akik az USA-t teszik felelőssé. Bár az ilyesfajta megkülönböztetés nem szolgáltat igazságot azoknak a kutatóknak, akik nem osztják ki a felelősséget a két nagyhatalom egyikének, hanem mindkét felet hibásnak tartják a hidegháborús ellentétek kialakulásáért, ezek a kategóriák mégis segítségünkre vannak abban, hogy a hi-

degháborúval foglalkozó szerzők közti vitában eligazodhassunk. Vegyük szemügyre például a következőket:

„A Szovjetunió külpolitikája a világ egészére kiterjed. Célja az, hogy mindenütt olyan kormányok legyenek, melyek elfogadják a Szovjet Kommunista Párt alapvető tételeit s fellépnek azokkal a politikai vagy vallási nézetekkel szemben, melyek nem felelnek meg a fentemlített doktrináknak. Ezáltal a Szovjetunió világméretű harmoniát érme el, – egy Pax Sovietica-t.”

Így írt John Foster Dulles, a jövőendő külügyminiszter, a *Life magazin* 1946-os számában (Június 10. 119 p.), annak a széles körben elfogadott nézetnek adva hangot, hogy az oroszok nemcsak megbízhatatlan tárgyaló-partnerek, hanem ideológiájuk és politikai rendszerük is elfogadhatatlan.

Két évtizeddel később egy revizionista szerző lényegében hasonló következtetést vont le a háború utáni *amerikai* külpolitikáról:

„... Az Egyesült Államok azokat a politikai és gazdasági blokkokat, vagy befolyási övezeteket, melyeket nem ellenőrzött, úgy tekintette, mint amelyek aláássák egy integrált világkapitalizmus és egy egységes politikai struktúra létrehozására irányuló fő politikai, s különösen gazdasági célkitűzéseit, amely hosszútávú stratégiája előfeltétele volt.” (Kolko, 1968, pp. 619–620.)

Még egy olyan „igazi” tradicionalista, mint Dulles, a Szovjetuniót, vagy általában a kommunizmust hibáztatta a hidegháborúért, addig egy olyan „igazi” revizionista, mint Kolko, az Egyesült Államokat, a kapitalizmust s az imperializmust okolta. Egy másik revizionista szerző pedig éppen ssggel Dulles Pax Sovietica elnevezését megfordítva a hidegháborúról írt értekezésének Pax Americana címet adta. (Steel, 1967.)

II.

Még azok a szerzők is, akik gondosan elkerülték ezeket a végleteket, hajlottak arra, hogy a két álláspont valamelyikéhez közelítsenek. Azon kutatók többsége, akiknek külpolitikai orientációja már a „feltartóztatás” s a „dominó-elv” felülvizsgálatának idején alakult ki, – a vietnámi háború alatt –, a hidegháborút továbbra is a hagyományos kategóriák szerint értelmezték: a Vörös Hadsereg átvonulása Közép-Európán, a négyhatalmi együttműködés sikertelensége a német kérdésben, és a nagykoalíció megmásíthatatlan összeomlását követően az amerikaiak körében jelentkező becsapottság érzése volt az, amely érdeklődésüket lekötötte, és gondolkodásukat sok tekintetben meghatározta.

Ezek az események befolyásolták: George F. Kennan (1951, 1954), Walter Lippmann (1947) és Hans Morgenthau (1951), valamint Zbigniew K. Brzezinski (1960, 1965), Herbert Feis (1960, 1970), Louis J. Hall (1967), Henry Kissinger (1957, 1961), John Lukács (1966), Paul Seabury (1967), Marshall D. Shulman (1966), Joh Spanier (1960) és Adam B. Ulam (1968, 1971) következtetéseit. Sok szerző – Andre Fontaine (1968), Walter La Feber (1967) és Arthur M. Schlesinger, Jr. (1967) – úgy tekintette az USA és a Szovjetunió közötti konfliktust, mint nagyhatalmi harcot, avagy összeférhetetlen ideológiák elkerülhetetlen összecsapását, s úgy vélték, hogy a szovjetek nem kevésbé felelősek a történelemért.

A háború utáni szovjet-amerikai kapcsolatokról és a hidegháború eredetéről az amerikai tudósok legjavának tollából származó könyvek és cikkek nem nélkülözték a kritikát az USA külpolitikáját illetően. Ezeket a szerzőket nyilvánvalóan az foglalkoztatta, amit ők a Truman doktrína időszakában az amerikai kormányzat által vállalt túlzott kötelezettségnek tekintettek, nevezetesen az elnöknek azt a mondatát, hogy Amerika feladata „a szabad népek támogatása, azoké a népeké, amelyek elutasítják fegyveres kisebbségek, vagy külső nyomás leigázási kísérletét.” Mind Morgenthau, mind Lippmann már korán erőteljesen sürgettek bizonyos korlátozásokat, azt javasolva, amit azóta „korlátozó” (limitationist) megközelítésnek neveznek a külpolitikában. (Gáti, 1968.) Morgenthau 1951-ben így írt: „egy nemzetnek sem lehet olyan küldetése, – bármilyen hatalmas és erőnyes nemzet legyen is az –, hogy a világot saját elképzelései szerint alakítsa át”, mivel nincs olyan nemzet, amelynek hatalma korlátlan lenne és mivel „... politikájának mások érdekeit és más országok hatalmát is tiszteletben kell tartania.” (Morgenthau, 1951. pp. 241–42.)

Walter Lippmann bírálta a Truman-doktrína látszólag korlátlan érvényét, miszerint „ellenőrzésünk alatt tarthatunk olyan eseményeket, amelyek ellenőrzésére sem hatalmunk, sem befolyásunk, sem eszközeink nincsenek, s nem állnak rendelkezésre a kellő ismeretek sem”. A *Hidegháború* c. tanulmányában azzal érvelt, hogy a feltartóztatás politikájának alkalmazása helyett az eurázsiai kontinens periferiáin, az Egyesült Államoknak segítséget kellene nyújtania szövetségeseinek a háború utáni újjáépítéshez, s ezzel egyidejűleg békés diplomáciai eszközökkel elérni a Vörös Hadsereg visszavonását Európa szívéből. Lippmann ugyanakkor amerikai részről kész volt felajánlani: „az Egyesült Államok mozgósítja katonai erőit annak érdekében, hogy Oroszország létfontosságú központjaira légi csapást mérjen vagy partaszálljon”, ha szükségessé válik, hogy megakadályozza a Vörös Hadsereg visszatérését Európába. (30. p.)

Morgenthau és Lippmann azzal foglalkozott, hogy az USA milyen mértékben kötelezze el nemzeti erőit és presztízst a nemzetközi politikában. Ez nem jelenti szükségképpen, hogy nem értettek egyet a feltartóztatás politikájának céljaival. Még Lippmann is, – akit a revizionisták tévesen sorolnak saját irányzatukhoz –, úgy vélte, nem az a döntő, hogy ilyen célokat kövessenek, hanem az, hogy *megvalósítható-e* a globális feltartóztatás politikája. Tagadó válasza egy ilyen politika keresztülvitelének nehézségein alapult; úgy gondolta, hogy a globális feltartóztatás bátorítaná az amerikai erők helytelen felhasználását külföldön, otthon pedig instabilitást okozna.

Sok már tradicionalista szerző úgy összegezte az amerikai külpolitika hibáit, hogy lépései vagy túl jelentéktelenek, vagy túl későiek, vagy egyszerre mindkét hibában részesek. Néhányan azért bírálták a Rooseveltkormányzatot, mert a 2. világháború idején közönyösen, vagy érdektelenül viseltetett Közép-Kelet-Európa sorsát illetően (Lukács, 1966). Mások azt nehezményezték, hogy az USA hiszékenyen elfogadta a térség országainak önrendelkezésére vonatkozó szovjet ígéreteket (Feis, 1970; Ulam, 1968), vagy azt róták fel, hogy Amerika elmulasztotta a gazdasági eszközök alkalmazását annak érdekében, hogy konkrét politikai előnyöket nyerjen Moszkvától (Ulam, 1971). Megint mások (Herz, 1966; Spanier, 1960) azt vetették fel, hogy a hatékony ENSZ-hez fűzött amerikai remények s a megvalósítható kollektív biztonsági rendszerbe vetett hit inflálódottak, sőt anakronisztikusakká váltak. Mégis, az említett művek azt a tételt támasztották alá, hogy, ... a feltartóztatás politikája, a görög-török segélyprogram, a Marshall-terv és az azt követő berlini légi híd, valamint a nyugati szövetségi rendszer megszervezése egészében az európai helyzetre való helyes és sikeres reagálást fejezte ki... A Truman doktrína és a Marshall-terv ideológiailag eltorzított szovjet értelmezése szerint az amerikaiak arra törekedtek, hogy megingassák a Szovjetunió kelet-európai pozícióit és kiépítsék hegemoniájukat Nyugat-Európában, s így adott volt az a szovjet biztonsági koncepció, amely nem engedhetett meg egyetlen olyan szabad területet sem Kelet-Európában, ahol ne lett volna teljes szovjet uralom.” (Shulman, 1966, pp. 5–7.)

III.

A tradicionalisták úgy vélik, hogy az Egyesült Államok a nemzetközi életben nem kezdeményezett, hanem csupán utólagosan reagált a bekövetkezett változásokra; vagyis a szovjet diplomáciai meg nem alkuvás és területi

expanzió kettős nyomásával szemben az USA védekező politikát folytatott, hogy a nyugat biztonságát garantálja. A revizionista magyarázatok ezzel szemben az amerikai külpolitikát dinamikusnak, sőt mi több, agresszívnek tartották. Azt állították, hogy az Egyesült Államok a háború végén kihasználta fölényét annak érdekében, hogy Kelet-Európában, a nemzetközi megállapodások ellenére, melyek szerint Kelet-Európában szovjet barát kormányokat fognak létrehozni, kikényszerítse a vele rokonszenvező kormányok megalakítását. (Horowitz, 1967.; Schuman, 1962.) A revizionista szerzők szerint az USA azért tartotta vissza az Oroszországba irányuló Land-Lease szállításokat, hogy ezáltal politikai engedményekhez jusson (Williams, 1959), sőt az atomzsarolással további politikai előnyökre igyekezett szert tenni a Szovjetunióval szemben. (Alperovitz, 1965.) Az Egyesült Államok akciói — e felfogás értelmében — nem egy a kommunizmus elterjedésétől féltő nemzet védekező lépései voltak, hanem sokkal inkább „a forradalmak elnyomásának nyílt vállalása” előre kiszámított manőverek révén, hogy ily módon biztosítsák Amerika háború utáni hegemoniáját. (Horowitz, 1967. 10. p.)

A legtöbb revizionista szerző azt vitatja: Amerika ipari hatalmát arra mozgósították, hogy a nemzetközi viszonyokat az amerikai érdekeknek megfelelően manipulálják. E politika magyarázatául az amerikai vezetők cinikusan kamatoztatták a közvélemény körében uralkodó félelmet a kommunizmustól, hogy ezáltal tovább növeljék a közfelháborodást. Sőt, a revizionisták azt is hangoztatták, hogy a felelős amerikai kormánykörök Sztálinnak a Szovjetunió biztonságának garantálására vonatkozó érthető kívánságát — egy korlátozott kelet-európai érdekszféra kialakítása révén — szándékosan eltorzították azáltal, hogy azt úgy állítják be, mintha az első lépés lett volna kommunista rendszerek létrehozására Nyugat-Európában is. Ilyen körülmények között a provokatív amerikai politikai manőverekre adott szovjet válasz a szovjet álláspont érthető megmerevedését jelezte.

A revizionista szerzők egyetértének abban, hogy az USA a háború után a világpolitikában bomlasztó szerepet játszott. Ezt egyrészt a globális ideológiára vezették vissza, amely abban gyökerezett, hogy az Egyesült Államok ellenzett minden olyan politikai változást, amely ellenőrzése nélkül ment végbe, másrészt avval az amerikai hajlammal indokolták, amely minden változást a kommunista befolyás alatt álló csoportok tevékenységére vezetett vissza. (Alperovitz, 1965; D. F. Fleming, 1961; Horowitz, 1965; 1967; Schuman, 1962; és Steel, 1964.) Mások annak az amerikai igénynek tulajdonítottak fontosságot, hogy az USA gazdaságilag egész Európát uralja,

s a „liberális kapitalizmus” számára tegye a világot biztonságossá. (Kolko, 1968; La Feber, 1967; Williams, 1959.) Azt vizsgálva, hogy vajon a rendszeren belül mely elemek sugalmazták a politika irányítóinak azt a következtetést, hogy bármely politikai változás a világban szükségképpen az amerikai biztonsági érdekek ellen irányul, számos revizionista történétíró arra a megállapításra jutott, hogy a választ a kapitalista társadalom belső dinamikájában kell keresni. Kolko *A háború politikája (1968)* című művében pl. rámutatott a világban végbemenő társadalmi-politikai változásokra adott agresszív amerikai válasz elkerülhetetlenségére: „Az, hogy a világ eseményeire való amerikai reagálások bármelyike is véletlen, vagy szándéktalan lett volna, pusztán azoknak az önámítása, akik össze akarják keverni az amerikai retorikát és a szándéknyilvánításokat a realitásokkal és a végrehajtó hatalom céljaival; valójában az adott társadalomtól s annak igényeitől az amerikai külpolitika aligha lehetett különböző.” (625. p.)

Fleming és Schuman, a hidegháború okait keresve, az amerikai ellenségeskedést Oroszországgal szemben az 1917-es bolsevik forradalomig, s az azt követő nyugati intervencióig vezették vissza. Így érveltek: a nyugat hagyta, hogy a kommunista ideológia iránti kezdeti ellenszenvre kérlelhetetlen kampánnyá váljon Szovjetország elszigetelésére. Amikor ez a törekvés megbukott, megakadályozta a Szovjetuniót abban, hogy a nyugati intervenció ellen jogosan támogatást keressen. A Szovjetunióknak nem állt szándékában, hogy meghódítsa Európát, – érvel Fleming –, s a Vörös Hadsereg sosem jutott volna el Európa közepébe, ha nem kellett volna a náci agressziót visszavernie. Amikor viszont egyszer már birtokába jutottak ennek a területnek, – Közép-Európának – nem volt olyan szovjet vezető, aki reálisan gondolkodva feladhatta volna a lehetőséget, hogy végre legalább saját országa biztonságát garantálja.

„Oroszország biztonsági komplexumának határozott, ha nem éppen rokonszenvező tudomásulvétele jelezte a 2. világháborút követő bölcsőbb szemlélet kezdetét. (...) Nincs még egy olyan nép a földön, amely először annyit szenvedett, s aztán olyan óriási katonai győzelmet aratott volna, mint a szovjet nép, s amely csupán azért ment volna Kelet-Európába, hogy ott turistáskodjon. Biztosítania kellett, hogy az országa ellen irányuló esetleges újabb invázió előtt bezárja a kapukat. Ezt olyan módszerekkel érték el, amelyeket a szovjetek hatékonyaknak tartottak s nem olyanokkal, amelyeket nagy távolságban élő emberek tanácsoltak nekik.” (Fleming, 1961, pp. 253–254.)

Végül William A. Williams volt az a történész, aki döntően befolyásol-

ta a revizionista szerzők egész generációjának nézeteit. Írásaiban régóta arra törekedett, hogy bebizonyítsa: az amerikai külpolitika a külföldi piacok megszerzéséért folytatott szakadatlan harc jegyében folyt. Mivel az amerikai külpolitika célja olyan nemzetközi rendszer kialakítása volt, amely korlátlan lehetőséget nyújt az amerikai gazdasági behatolás – az áru és tőke kivitel – számára, az Egyesült Államok úgy érezte, hogy a Kelet-Európa feletti szovjet ellenőrzés veszélyezteti ezt. Innen magyarázhatók Washington elkesélt és gyakran erőszakos lépései, hogy rákényszerítse a Szovjetuniót a „nyitott kapuk” amerikai politikájának elfogadására. Williams szerint az az amerikai törekvés, hogy kieszközöljék Kelet-Európa részvételét a Marshall-tervben szintén fontos lépés volt az előbb említett cél elérése érdekében. Midőn azonban világossá vált, hogy az USA nem tudja megvalósítani szándékát, a dühös és csalódott amerikai felsővezetés válasza a feltartóztatás politikájának, s az antikommunizmusnak a nyílt meghirdetése volt. Az amerikai hidegháborús erőfeszítések iróniája, hogy az elkerülhetőt tette elkerülhetetlenné – állapítja meg Williams egy 1965-ben írt tanulmányában: „Marx legapokaliptikusabb prófécijának klasszikus és szó szerinti beigazolódásaként a feltartóztatás politikája a szovjet felső vezetésben megerősítette a legmakacsabb marxistákat és a szélsőséges orosz nacionalistákat. Azoknak, akik védik a feltartóztatás politikáját, mint ami az Egyesült Államok számára elkerülhetetlen volt, el kell ismerniük Sztálin érveinek helyességét, miszerint szükségzerű volt, hogy az erőt erővel mérje össze. A szükségszerűség igazolása ugyanis nincs földrajzi, ideológiai vagy morális határokhoz kötve.” (379. p.)

IV.

A tradicionalista és revizionista szerzők vitájának központi témája, mint láttuk, az volt, hogy kit, mely nagyhatalmat terheli a felelősség a hidegháború kirobbanásáért és következményeiért. Ez a mindig érzelmekre ható és gyakran ellenséges diszkusszió lobbant ismét lángra *Robert J. Maddox: Az új baloldal és a hidegháború eredete* című munkájának kiadásával (1973). Mivel a szerző elsősorban a revizionisták bizonyítékait, forrásait megbízhatóságát, s tudományos eljárásuk pontosságát vizsgálta – ahelyett hogy kifejezett polémiaiba bocsátkozott volna velük –, a revizionista irányzathoz tartozó történészek szokatlan hevesseggel reagáltak könyvére. Maddox azonban nemcsak vitatkozott következtetéseikkel, hanem utána járt idézeteiknek is, s felhívta a figyelmet azokra, amelyeket a szerzők pontatlan-

nul, szándékosan megcsonkítva, vagy szövegösszefüggéseiből kiragadva használtak fel, sőt kimutatta azt is, hogy a revizionisták egyoldalúan szelektálták a tényeket, s csak azokat hasznosították munkáikban, amelyek alátámasztották kritikájukat az Egyesült Államok külpolitikájáról. Maddox könyvében a legismertebb revizionista szerzőket megsemmisítő bírálatban részesítette, s az érintettek hasonló szellemben válaszoltak neki.

Ettől fogva azonban más történészek és politológusok is kísérletet tettek arra, hogy meghaladják a felelősség kérdésének boncolgatását, s mélyebb összefüggéseket is szemügyre vegyenek. Megpróbálták mind az amerikai, mind a szovjet külpolitikát belpolitikai környezetükkel összefüggésben magyarázni, s arra törekedtek, hogy elemezzék a stratégiákat, amelyeket mindkét rész ezért fejlesztett ki, hogy megállja helyét a másik fél akcióival szemben. Milyenfajta ok-okozati viszony létezett a hidegháború első éveiben a Szovjetunió és az Egyesült Államok között? Kölcsönös kapcsolatukat hogyan befolyásolta és tette bonyolultabbá a kül- és belpolitika közötti kölcsönhatás?

A *Caging the Bear* kötetben először publikált tanulmányok (különösen azok, amelyeket Zimmerman, Zagoria és Brzezinski írtak) mellett *John Gaddis* 1972-ben megjelent *Az Egyesült Államok és a hidegháború eredete 1941–1947* című összefoglaló elemzése példázza jól a hidegháborús historiográfia új útjait. Jóllehet Gaddis könyve elsősorban azzal foglalkozik, hogy a belpolitikai nyomás milyen hatást gyakorolt az amerikai külpolitika irányítására, megfontolt következtetései azt sugallják, hogy nyilvánvalóan a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban hasonló belpolitikai nyomás érvényesült.

„A hidegháború az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban végbe-menő kül- és belpolitikai fejlődés bonyolult kölcsönhatásából született. A második világháború végén a két hatalom ellenőrzésén kívül eső körülmények, a külsőhelyzet következtében az amerikaiak és a szovjetek szemben álltak egymással a kimerült Európában. A belső tényezők egyrészt a Szovjetunióban – a biztonságra törekvés, az ideológia szerepe, a háború utáni újjáépítés óriási szükségletei, Sztálin személyisége – másrészt az Egyesült Államokban – az önrendelkezés ideálja, a kommunizmustól való félelem, az amerikai gazdasági erő mindenhatóságának illúziója és az atombomba – a szembenállást ellenségeskedéssé változtatták. Mindkét szuperhatalom vezetői békét akartak, de eközben engedtek olyan megfontolásoknak, amelyek – jóllehet nem akarnak háborúba sodródni – az ellentétek megoldását lehetetlen-né tették” – írta Gaddis. (361. p.)

G. C. Herring 1973-ban írt *Segítség Oroszországnak* című, a Lend-Lease-t és a háború utáni újjáépítési terveket elemző munkájában szintén kimutatta, hogy az Egyesült Államok külföldi gazdaság-politikája nagymértékben függött a belpolitikától. Mégis arra a következtetésre jutott, hogy az USA a háború után is folytatta volna segélyprogramját, ha a Szovjetunió nem követett volna lényegesen más politikai irányvonalat. A következőket írta:

„A gazdasági segítség csak akkor lett volna hatásos, ha az amerikaiak készek lettek volna elfogadni – legalább is hallgatólagosan – hogy a Szovjetuniónak döntő befolyása van Kelet-Európában. E politikai irányvonal szükségességét már a múltban be lehetett volna látni, de a történelem és a tapasztalatok az amerikai vezetőket nem készítették fel arra, hogy ily módon cselekedjenek. „... A háború utáni korszak problémáira vonatkozó átfogó szovjet-amerikai megegyezés hiányában, a gazdasági segítség önmagában kevés lett volna, ráadásul az eltérő célok és álláspontok lehetetlenné tették gazdasági megállapodások megkötését.” (pp. 293–295.)

Igy a Lend-Lease szállítások és a gazdasági segítség ígérete annak az együttműködésnek a szimbóluma maradt, amelyet a háború után valószínűleg mindkét oldal folytatni akart, de amely könnyen áldozatul esett más, vitás, megoldatlan kérdéseknek.

A fenti, véglegesnek távolról sem tekinthető megjegyzések, következtetések eltérnek a 60-as évek hidegháborús irodalmának néhány megállapításától. Kétségtelen, hogy az új levéltári forrásanyag megnyitása, közötte pl. Roosevelt és Churchill 1939–45-ös levelezése, megkönnyíti, hogy az új tények, bizonyítékok alapján a régi események is új megvilágításba kerülhessenek. A nemzetközi helyzet javulása feltehetően máris elősegíti az egykori amerikai külpolitikai lépések árnyaltabb megítélését.

Bármi is legyen az oka, az utóbbi évek történetírása kezdi meghaladni a tradicionalista-revizionista kereteket, s új irányba fordul. Valószínű, hogy az új szakaszban a tudományos vizsgálódás középpontjában nem a *Pax Sovietica*, vagy a *Pax Americana*, de már nem is a hősök vagy a gonoszok keresése áll majd. A szovjet szándékok és törekvések határozottabb megítéléséhez szükség lenne arra, hogy a szovjet levéltárakat megnyissák a nyugati tudósok előtt, s felszabadítsanak sok, az amerikai külpolitikával foglalkozó dokumentumot. Pillanatnyilag nem várhatjuk, hogy olyan komplex történeti problémára, mint a hidegháború eredete és kibontakozása, végleges választ lehessen adni. Az intenzív viták, a nagyszámú tudományos elemzés ellenére úgy tűnik, továbbra is érvényes Schlesinger 1967-ben tett megállapítása:

„Ha a történészek nem tudják megoldani a problémákat visszamenően sem, nem hibáztathatják Rooseveltet, Sztálint és Churchillt, amiért ezeket a problémákat nem oldották meg a maguk idejében.” (26. p.)

Válogatott bibliográfia

- Acheson, Dean: *Present at the Creation*. New York, W. W. Norton, 1969.
- Alperovitz, Gar: *Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam*. New York, Simon and Schuster, 1965.
- Cold War Essays*. New York, Anchor Books, 1970.
- Aspaturian, Vernon V.: *Power and Process in Soviet Foreign Policy*. Boston, Little, Brown and Company, 1971.
- Beiley, Thomas A.: *America Faces Russia*. Ithaca, Cornell University Press, 1950.
- Barnet, Richard J. and Raskin, Marcus G.: *After 20 Years: Alternatives to the Cold War in Europe*. New York, Random House, 1965.
- Bernstein, Barton J., ed: *Politics and Policies of the Truman Administration*. Chicago, Quadrangle Books, 1970.
- Bohlen, Charles E.: *The Transformation of American Foreign Policy*. New York, Norton, 1969.
- Brown, Seyom: *The Faces of Power: Constancy and Change in United States Foreign Policy from Truman to Johnson*. New York, Columbia University Press, 1968.
- Brzezinski, Zbigniew K.: *Alternative to Partition: For a Broader Conception of America's Role in Europe*, New York, McGraw-Hill, 1965.
- Between Two Ages*. New York. Viking Press, 1970.
- The Soviet Bloc, Unity and Conflict*. Cambridge, Harvard University Press, 1960, revised edition, 1967.
- Carr, Albert H.: *Truman, Stalin and Peace*. New York, Doubleday, 1950.
- Clemens, Diane Shaver: *Yalta*, New York, Oxford University Press, 1970.
- Davies, John Paton, Jr: *Dragon by the Tail: American, British, Japanese, and Russian Encounters with China*. New York, Norton, 1972.
- Deutscher, Isaac. „Myths of the Cold War.” In *Containment and Revolution*, edited by David Horowitz. Boston, Beacon Press, 1967.
- Donnelly, Desmond: *Struggle for the World: The Cold War, 1917–1965*. London, St. Martin's Press, 1965.
- Dulles, John Foster. „Thoughts on Soviet Foreign Policy and What to Do About it” *Life*, June 3 and 10, 1946, 113–26, pp. 118–130. *War or Peace*. New York, Macmillan, 1950.
- Fairbank, John K.: *The United States and China*. 3rd edition. Cambridge, Harvard University Press, 1971.
- Feis, Herbert. *The Atomic Bomb and the End of World War II*. Princeton: Princeton University Press, 1966.
- Between War and Peace: The Potsdam Conference*. Princeton, Princeton University Press, 1960.

- Churchill, Roosevelt, Stalin: The War They Waged and the Peace They Sought. Princeton, Princeton University Press, 1957.
- From Trust to Terror: The Onset of the Cold War, 1945–50. New York, W. W. Norton, 1970.
- Fischer, Louis, Russia, America, and the World. New York, Harper, 1961.
- Fleming, D. F. The Cold War and its Origins, 1917–1960. Two volumes, New York, Doubleday, 1961.
- Fontaine, Andre, History of the Cold War. Two volumes. New York: Pantheon, 1968.
- Friedman, Edward, and Selden, Mark, eds. America's Asia: Dissenting Essays on Asian-American Relations. New York, Pantheon Books, 1971.
- Gaddis, John Lewis: The United States and the Origins of the Cold War, 1941–1947. New York, Columbia University Press, 1972.
- Gamson, Villiam, and Modigliani, Andre: Untangling the Cold War. Boston, Little, Brown and Company, 1971.
- Gardner, Lloyd C.: Architects of Illusion: Men and Ideas in American Foreign Policy, 1941–1949. Chicago, Quadrangle, 1970.
- Gardner, Lloyd C., Arthur M. Schlesinger, Jr., Hans J. Morgenthau: Origins of the Cold War. Waltham, Ginn and Company, 1970.
- Gati, Charles, „Another Grand Debate? The Limitationist Critique of American Foreign Policy.” World Politics XXI, no. 1 (October 1968) 133–51.
- Graebner, Norman: Cold War Diplomacy: American Foreign Policy, 1945–60. Princeton, Van Nostrand, 1962.
- The Cold War: Ideological Conflict or Power Struggle? Boston: Heath, 1963.
- Halle, Louis J. The Cold War as History. New York, Harper and Row, 1967.
- Hammond, Paul Y.: The Cold War Years: American Foreign Policy Since 1945. New York, Harcourt, Brace and World, Inc., 1969.
- Herring, George C, Jr: Aid to Russia, 1941–1946. Strategy, Diplomacy, The Origins of the Cold War. New York, Columbia University Press, 1973.
- Herz, Martin F.: Beginnings of the Cold War. Bloomington, Indiana University Press, 1966.
- Hoffmann, Erik Pl, and Fleron, Frederic J., Jr. eds.: The Conduct of Soviet Foreign Policy, Chicago, Aldine-Atherton, 1971.
- Horowitz, David, ed.: Containment and Revolution, Boston, Beacon Press, 1967.
- The Free World Colossus: A Critique of American Foreign Policy in the Cold War. New York, Hill and Wang, 1965.
- Jones, Joseph M.: The Fifteen Weeks, New York, Viking Press, 1955.
- Kennan, George F.: American Diplomacy, 1900–1950. Chicago, University of Chicago Press, 1951.
- Memoirs: 1925–1950, 1950–1963. Two volumes. Boston, Little, Brown and Company, 1967, 1972.
- Relations of American Foreign Policy. Princeton, Princeton University Press, 1954.
- Kissinger, Henry: The Necessity for Choice: Prospects of American Foreign Policy. New York, Harper and Brothers, 1961.
- Nuclear Weapons and Foreign Policy. New York, Harper and Brothers, 1957.
- Kolko, Gabriel. The Politics of War: The World and US Foreign Policy, 1943–45. New York, Random House, 1968.

- The Roots of American Foreign Policy: An Analysis of Power and Purpose. Boston, Beacon Press, 1969.
- Kolko, Gabriel and Kolko, Joyce. The Limits of Power: The World and United States Foreign Policy, 1945–1954. New York, Harper and Row, 1972.
- La Feber, Walter: America, Russia and the Cold War: 1945–1966. New York, John Wiley and Sons, 1967, revised 1972.
- Lerche, Charles O., Jr.: The Cold War and After. Englewood Cliffs, New York, Prentice-Hall, Inc., 1965.
- Lippmann, Walter: The Cold War: A Study in United States Foreign Policy. New York, Harper and Row, 1947.
- U. S. Foreign Policy: Shield of the Republic. Boston, Little Brown and Company, 1943.
- Luard, Evan, ed. The Cold War: A Reappraisal. New York, Praeger, 1964.
- Lukacs John, A History of the Cold War. New York, Doubleday, 1962, revised 1966.
- Maddox, Robert James: The New Left and the Origins of the Cold War. Princeton, Princeton University Press, 1973.
- Marzani, Carl: We Can Be Friends: Origin of the Cold War. New York, Trpical Books, 1952.
- McLellan, David S.: The Cold War in Transition. New York, Macmillan, 1966.
- McNeill, William H.: America, Britain and Russia: Their Cooperation and Conflict, 1941–1946. New York, Oxford University Press, 1953.
- Morgenthau, Hans J.: „Arguing About the Cold War: A Balance Sheet.” Encounter XXVIII (May 1967). pp. 37–41.
- In Defense of the National Interest. New York, Alfred A. Knopf, 1951.
- Politics Among Nations. New York, Alfred A. Knopf, 1948.
- Oglesky, Carl, and Shaull, Richard: Containment and Change. New York, Macmillan, 1967.
- Paterson, Thomas G., ed.: Cold War Critics: Alternatives to American Foreign Policy in the Truman Years. Chicago, Quadrangle Books, 1971.
- Ed.: Containment and the Cold War: American Foreign Policy Since 1945. Reading, Addison-Wesley, 1973.
- Ed. The Origins of the Cold War. Lexington, Heath, 1970.
- Perkins, Dexter: The Diplomacy of a New Age. Bloomington, Indiana University Press, 1967.
- Rapoport, Anatol: The Big Two: Soviet-American Perceptions of Foreign Policy. New York, Pegasus, 1971.
- Rees, David: The Age of Containment: The Cold War, 1945–1965. London, St. Martin's Press, 1967.
- Schlesinger, Arthur M., Jr.: „Origins of the Cold War.” Foreign Affairs, XLVI (October 1967): 22–52.
- Schuman, Frederick L.: The Cold War: Restrospect and Prospect. Baton Rouge, Luisiana University Press, 1962.
- Soviet Politics at Home and Abroad. New York, Knopf, 1947.
- The Rise and Decline of the Cold War. New York, Basic Books, 1967.
- Service, John S.: The Amerasia Papers: Somme Problems in the History of U. S. China Relations. Berkeley, Center for Chinese Studies, 1971.

- Shulman, Marshall D.: *Beyond the Cold War*. New Haven, Yale University Press, 1963.
- Smith, Gaddis: *American Diplomacy During the Second World War, 1941–1945*. New York, John Wiley and Sons, 1965.
- Spanier, John: *American Foreign Policy Since World War II*. New York, Praeger, 1960, revised 1973.
- Steel, Ronald: *Imperialists and Other Heroes*. New York, Random House, 1964.
- Pax Americana*. New York, Viking Press 1967.
- Triska, Jan F., and Finley, David D.: *Soviet Foreign Policy*. New York, Macmillan, 1968.
- Truman, Harry S.: *Year of Decisions, 1945*. New York, Doubleday, 1955.
- Years of Trial and Hope, 1946–1953*. New York, Doubleday, 1956.
- Tsou, Tang. *America's Failure in China, 1941–1950*. Chicago, University of Chicago Press, 1963.
- Tucker, Robert C.: *The Soviet Political Mind: Studies in Stalinism and Post-Stalin Change*. New York, W. W. Norton, 1963.
- Ulam, Adam B.: *Expansion and Coexistence: The History of Soviet Foreign Policy, 1917–1967*. New York, Praeger, 1968.
- The Rivals: America and Russia Since World War II*. New York, Viking Press, 1971.
- Williams, William A. „The Cold War Revisionists.” *The Nation*, CCV. (November 13. 1967), pp. 492–95.
- „Irony of Containment” *The Nation*, CLXXXII (May 5, 1956), pp. 376–79.
- „The Tragedy of American Diplomacy”. New York, World Publishing Company, 1959, revised 1962.
- Zagoria, Donald S.: *The Sino-Soviet Conflict, 1956–1961*. Princeton, Princeton University Press, 1962.
- Zimmerman, William: *Soviet Perspectives on International Relations 1956–1967*. Princeton, Princeton University Press, 1969.

GAR ALPEROVITZ:

ATOMDIPLOMÁCIA: HIROSHIMA ÉS POTSDAM

Következtetések

(Részlet az „Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam. The USA of the Atomic Bomb and the American Confrontation with Soviet Power, New York 1967 c. könyvből, pp. 226.–242.)

(...) E helyen nem elemezhetjük az 1945 augusztusa után bekövetkezett politikai fejleményeket, és az atomenergia ellenőrzését célzó későbbi, balulvégződött kísérleteket sem (1946 közepe). Sajnos Leahy admirális sommás megállapítását – mely szerint a hidegháború a Balkánon kezdődött¹ – csak további kutatások igazolhatják. Mindamellettr röviden összefoglalhatjuk a Truman-adminisztráció első öt hónapjának politikai ténykedéséből levonható legfontosabb következtetéseket. Néhány olyan további problémát is körülírhatunk, melynek végleges megoldása most ugyan nem lehetséges, de a jelenleg hozzáférhető anyagok alapján a kérdések maguk legalábbis kifejezhetők.

A legfontosabb pont egyúttal a legáltalánosabb érvényű is: az általánosan elfogadott nézettel szemben teljességgel nyilvánvaló, hogy az atombomba alapvető hatást gyakorolt arra a módra, ahogyan az amerikai politikusok az egyes politikai kérdéseket felfogták. Leahy admirális találóan rámutatott a lényegre: „A tényező, mely eszméink jó részét – köztük az én eszméimet is – megváltoztatta, az atombomba volt...”² A változás, amit az új fegyver okozott, eléggé specifikus volt. Nem az atombomba volt az, ami kiváltotta a Szovjetunió kelet-európai és mandzsúriai politikájával való amerikai szembeszállást, hanem – mivel már korábban létrejött az egyetértés a tekintetben, hogy mindkét térséget illetően kemény ellenállásra van szükség a Szovjetunióval szemben – az atombomba inkább „csak” *megegyeztetette* az amerikai vezetőket abbeli véleményükben, hogy a Szovjetunió határa menti térségekben lezajló események befolyásolásához rendelkeznek a szükséges, a megfelelő erővel. Nagy adag igazság és hitelesség van Truman – Stimsonnak tett – kijelentésében, mely szerint a fegyvernek köszönhetően „addig nem tapasztalt önbizalomra tett szert.”³

E hatás rendkívül nagy jelentőségű volt. Mielőtt az atombombát kipró-

bálták volna, a nyugati politikusokat – annak ellenére, hogy megvolt bennük az igény a szovjet politikával való szembeszállásra – súlyos kétségek gyötörték, hogy Nagy-Britannia és Amerika vajon képes lesz-e óvást emelni a szovjet hatalmi túlsúly ellen Kelet-Európában. Sem Rooseveltnem sem Truman nem számíthatott az amerikai közönség beleegyezésére, hogy a háború után is nagylétszámú hagyományos haderőt tartsanak Európában. (Truman katonai kiképzési programjának kongresszusi elutasítása később igazolta a háború alatti pesszimista jóslatokat.) Eképpen a jaltai konferencia idején – ahogy Stettinius külügyminiszter helyettese, William L. Clayton kifejtette – „úgy tűnt, hogy tekintettel a két ország között majd felmerülő számos egyéb, gazdasági és politikai jellegű problémára, az egyetlen ténylegesen hatékony eszköz... csakis egy komoly hitel lehet”.⁴

A diplomáciai eszköz nem volt elég hatékony ahhoz, hogy a Szovjetuniót rábírja az amerikai javaslatok figyelembevételére, s ez világosan kitűnt az április végi, május eleji lengyelországi válság során. Truman megítélésével ellentétben – amely szerint „az oroszoknak nagyobb szükségük van miránk, mint nekünk őrájuk”⁵ – Sztálin nem hátrált meg a határozott fellépés előtt. Atombomba nélkül így kifejezetten kétségesnek tűnt, hogy az amerikai politikusok vajon képesek lennének-e alapján befolyásolni az események menetét a szovjetek által megszállt területen. Könnyen lehet, hogy ha nem tesznek szert az atombombára, Trumannak ugyanúgy át kellett volna értékelnie alapvető politikai célkitűzéseit, mint ahogyan Churchill tette azt néhány hónappal azelőtt.

Az a mód, ahogyan Churchill 1944-ben felmérte a hatalmi realitásokat, nagyonis hasznos lehet, ha meg akarjuk érteni ama problémákat, amelyekkel a nyugati politikusok szembetalálták magukat, amikor megpróbálták megítélni a Szovjetunióval szembeállítható erőik nagyságát. Amikor Rooseveltnem Churchillnek a balkáni invázióra vonatkozó kétségbeesett kérését elutasította, az angol kormányfő megértette, hogy egyedül gyengének fog bizonyulni Délkelet-Európában, és hogy a görögországi brit pozíciók igencsak veszélyben vannak. „Egyetlen módon tudom megelőzni (a teljes anarchiát): ha az oroszokat ráveszem arra, hogy hagyjanak fel a (kommunista orientációjú) E. A. M. támogatásával.” – mondotta Rooseveltnek.⁶ 1944-ben is meggyőző logikával érvelt: „Azt hiszem, az oroszok arra készülnek, hogy betörjenek Romániába, méghozzá nagy erővel... Tekintve, hogy végül is sem Önöknek, sem pedig minékünk nincs haderőnk a térségben, s így feltehető, hogy valamiképpen el is érik céljukat, helyesnek tartanám, ha nem szegülnénk szembe a szovjet vezetéssel.”⁷ Az atombomba létrehozása előtti

időszakot tekintve „a balkáni rendezés – ebben biztos voltam – a lehető legjobb rendezés volt.” – emlékezett vissza Churchill később.⁸

Amint megkíséreltem bemutatni, a jaltai konferencia idején Roosevelt a Külügyminisztérium óhaja ellenére – bár némiképp kellenlenül – ugyanerre a konklúzióra jutott. Sőt, a külügyminisztérium kénytelen volt magáévá tenni a hivatalos véleményt, mely szerint „az amerikai kormány valószínűleg nem fogja ellenezni a szovjet befolyás korlátlan érvényesítését (Lengyelországban és a Balkánon)”.⁹

Egy magas beosztású tisztségviselő ezen túl is ment, amikor Nyugat-Európáról szólva átvette az angol miniszterelnök specifikusan Görögországra vonatkozó félelmeit: „Megvédelmezni és támogatni is hajlandó vagyok a szovjet álláspontot, ha ez ... megmenti Európa többi részét a dzsungel-diplomáciától, ami pedig másképpen csaknem bizonyosan eluralkodik rajta.”¹⁰ Amint Truman balkáni megbízottja írja a jaltai konferenciáról, „végzetes volt, hogy e tárgyalásokat olyan időszakban kellett megtartani, amikor Kelet-Európát illetően a szovjet tárgyalási pozíció sokkal erősebb volt, mint a nyugati szövetségeseké.”¹¹ Az 1945 eleji hatalmi erőviszonyok összefoglaló értékelése azonban Byrnes feladata maradt: „Nem az volt a kérdés, hogy mit *engedjünk meg* az oroszoknak, hanem az, hogy egyáltalán mit *érhetünk el* náluk.”¹²

Bemutattam, hogy 1945 nyara radikálisan megváltoztatta ezt az értékelést. Az új fegyver első hatását azonban valószínűleg már az áprilisi erőpróba idején felfedezhetjük, ugyanis Byrnes még Trumannak Molotovval való első összeütközése előtt azt tanácsolta az elnöknek, hogy az atombombát használják fel a diplomáciai nyomás eszközeként, s egyben ajánlotta, hogy Kelet-Európában keményen szálljanak szembe az oroszokkal.¹³ Végleges álláspont természetesen e tekintetben még nem alakítható ki, mivel a jelenleg hozzáférhető adatok elégtelenek. Kétségtelen azonban, hogy július közepén a vezető amerikai politikusok már meg voltak győződve arról, hogy a következő tárgyalásokon – hála az atombombának – az USA már „keményebb” álláspontot képviselhet. Az amerikai vezetők valóban úgy érezték: Potsdamban többet *követelhetnek*, mint amennyit Jaltában *kértek*. Egyébként Churchill értékelése is kirívóan ellentétes azon nézeteivel, melyeket még az atombombát megelőző realitásokkal kapcsolatban fogalmazott meg: „Most végre van valami a kezünkben, amivel helyreállíthatjuk az egyensúlyt az oroszokkal.”¹⁴ Byrnes is a jövőbe tekintett: „A bombával könnyen abba a helyzetbe juthatunk, hogy saját feltételeinket diktálhatjuk (az oroszoknak... – A fordító) – fejtegette Trumannak.”¹⁵

Ha felismertük, hogy az atombomba mélységesen befolyásolta az amerikai politikai megfontolásokat, egyúttal jórészt már fényt is derítettünk az 1945 nyarán végbement bonyolult eseményekre. Az amerikaiak lengyelországi politikájában bekövetkezett furcsa irányváltások ugyanúgy érthetővé válnak, mint a Hopkins-misszió tevékenysége. E korszak jellegzetessége, hogy a vezető amerikai tisztségviselők két csoportja között vita folyt a követendő stratégiáról. Mivel abban az általános célban mindenki egyetértett – bár a hangsúlyokban voltak eltérések –, hogy Kelet- és Közép-Európát illetően meg kell próbálni a Szovjetuniót együttműködésre kényszeríteni, valóságos küzdelem csak az időzítés kapcsán alakult ki. Azok, akik nem tartoztak a hadügyminisztérium kötelékébe, és alig tudtak valamit az akkor még kipróbálatlan atombombáról – vagy nem hittek benne –, azon az állásponton voltak, hogy azonnali leszámolásra van szükség. E tekintetben ugyanúgy vélekedtek, mint Churchill, aki – miután egyezsre jutott a szovjetekkel a Balkánról – attól félt, hogy a nyugati eltökéltség további gyengülése, illetve az amerikai csapatok kivonása meggyőzheti Sztálint arról, hogy az idő neki dolgozik. Elég ugyanis, ha beássa magát, mialatt a nyugat elvonul a csataterőről.

Stimson azonban kétféle módon is leszerelhette ezt az álláspontot: egyrészt bebizonyíthatta, hogy az atombomba kipróbálásáig hátralévő két hónap alatt lehetetlen lényegesen csökkenteni a kontinensen állomásozó hagyományos haderőt, másrészt módjában állt megígérni: ha a konfrontáció elhalasztható, úgy az Egyesült Államok hamarosan „döntő” erő birtokába jut.¹⁷ Miután kikényszerítette az összecsapást a szimbolikus jelentőségű lengyel kérdésben az oroszokkal, Truman meggondolta magát és Stimson átfogó stratégiáját tette magévá. Az ár, amit habozásáért fizetnie kellett, nem volt túl magas: a lengyel vitában a tárgyalta kérdések lényegét illetően volt kénytelen engedni, és Németországban vissza kellett vonnia az amerikai csapatokat a korábban kijelölt zónába. Truman első kísérletét, hogy a kölcsönbérleti szerződés felfüggesztésével gazdasági nyomást gyakoroljon Oroszországra, később – s ez igen jellemző – „hibaként” értékelte.¹⁸ Az elnök szempontjából az első összecsapás nemcsak rosszul volt időzítve, hanem – mivel a közvélemény előtt helyre kellett állítania megrendült tekintélyét, és emellett Hopkins vezetésével még „békéltető” missziót is ki kellett küldenie Moszkvába – saját magát is kínos helyzetbe hozta.

Mindamelletten igen lényeges, hogy felismerjük, Truman május végi, júniusi és július eleji békéltető akciói nem képezték politikájának alapvető vonásait. Az, hogy nézete szerint egészen másképpen kell bánni Oroszországgal,

gal, mint ahogyan azt Rooseveltt tette, világosan kiderült az áprilisi összecsapásból, illetve ama döntéséből, hogy nem változtat az amerikai csapatok németországi elhelyezkedésén. Döntése, mely szerint haladéktalanul fel kell függeszteni a Szovjetunióval kötött kölcsönbérleti szerződést, erőfitogtatása a Triesztről folyó vitában, ahogy újraértékelte a Rooseveltt által tető alá hozott távol-keleti megállapodást, ahogy megszegte a Balkánra vonatkozó egyezményeket, az, hogy nem tartotta magát a jaltai jóvátételi egyezséghez – mindez azt tanúsítja, hogy feneketlen szakadék tátongott Truman, illetve elődjének véleménye, nézetei között.

Azok, akik úgy vélekednek, hogy „Mr. Truman szándéka szerint azt a politikát kívánta folytatni, amelynek alapjait Roosevelt elnök fektett le”¹⁹, figyelmüket csupán arra a rendkívül rövid időszakra koncentrálják, amikor Truman valóban mérsékeltebb vonalat követett. Akciói azonban ebben a periódusban – amelyeket azon kísérlete jellemez, hogy megpróbálja elkerülni a látszatot, mintha Nagy-Britanniával „összejátszana” a Szovjetunió ellen – nem jelentettek többet taktikai visszavonulásnál. Alapvetően még a „békéltetés” korszakát sem érthetjük meg, ha nem vesszük figyelembe, hogy e korszak elsődleges célja nem a roosevelti politika folytatása volt, hanem egy olyan, nagyon is más politika előkészítése, amelyhez az alapot a nem sokára valósággá váló döntő erőfölény biztosította. Augusztus-szeptemberben Truman a jelképes jelentőségű áprilisi lengyel krízishez hasonló erőpróbára tett kísérletet a Balkán vonatkozásában is. A „megbékélés” előtti és utáni rövid periódust illetően az elnök saját magatartását legjobban a (8 nappal) Roosevelt halála után adott nyilatkozatában foglalhatta össze; többek között kijelentette: „kemény szándékozik lenni az oroszokkal és nem tesz engedményeket”²⁰. Az elnök megközelítését fémjelezte az az erőfeszítése is, hogy politikáját – kivéve a „nem összejátszani” átmeneti periódust – egyeztesse Nagy-Britanniával. Mint Byrnes írta, „meg lehetett érteni” Molotovot, aki szerint az amerikai politika Rooseveltt halála után megváltozott,²¹

Vegyük most szemügyre a potsdami találkozót. Világosan kitűnik, hogy az amerikai politikai döntéshozatalt május közepétől augusztus elejéig az a stratégiai elhatározás uralta, mely szerint „meg kell várni” az atombombát. A nyugati politikusok zöme azért igényelt egy újabb találkozót Sztálinnal – már három hónappal Jalta után elhangoztak az első felhívások –, hogy kiélezett formában, feszült viszonyok közepette felvetve a lényeges európai kérdéseket, konfrontációba bocsátkozhassanak. Truman azonban elutasította tanácsadói, illetve Churchill javaslatát, és az atombomba kivárásáról hozott döntése miatt kétszer is elhalasztotta személyes találkozóját

Sztálinnal. Végül azonban – s ez iróniára is okot adhat – mégis elkötelezte magát a csúcstalálkozó mellett, amit viszont szűk két héttel korábban tartottak meg, hogysem döntő jelentőségre tehetett volna szert. Ezért, ha fi-gyelmünket magára a potsdami konferenciára összpontosítjuk – ahogy ezt számos szerző teszi –, nem juthatunk egyéb eredményhez, mint az amerikai politika tökéletes félreértéséhez. Az igazi kérdés valójában nem az, hogy mi történt, hanem hogy miért oly kevés történt a konferencián.

A kormányfői találkozó eredménytelensége még jobban aláhúzza az atombomba fontosságát az amerikai számításokban; ha az új fegyver nem játszott volna ilyen meghatározó szerepet az USA stratégiájában, Truman-nak minden oka meg lett volna arra, hogy Németország leverése után – ami-lyen gyorsan csak lehet – megpróbáljon tárgyalásos rendezést elérni. Ha el-fogadjuk – amint július közepéig Churchill elfogadta –, hogy nem lett volna bölcs dolog a még ki nem próbált fegyver adta lehetőségekkel hazardírozni, úgy az angol miniszterelnököt kétségtelenül korrektnek tarthatjuk, amikor véleményének a következőképpen adott hangot: „... a stratégia határozott-sága, célravezetősége *mindenelőtt* ... (abban áll, hogy) ... a Nyugat és a Kelet között fennálló minden főbb kérdésben ... *még-azelőtt* kell rendezést elérni, *hogy a demokrácia seregei eltűnnének a (színről)*”. „E feladat mel-lett ... úgy hiszem, minden más eltörpül.” – mondotta Edennek.²² Church-ill úgy vélte, hogy atombomba nélkül csak egyetlen reménység marad: a „késedelem nélküli és gyors leszámolás”.²³

Ahogy 1944 végén a Balkánt illetően még azelőtt igyekezett – minél gyorsabban – megállapodásra jutni az oroszokkal, hogysem azok pozíciója ott nyomasztóvá vált volna, Churchill most azokat a megoldásokat kereste, melyekkel „egy általános rendezésen belül ... kielégíthetnénk (igényeiket)”.²⁴ *Modus vivendi* akart teremteni, még mielőtt az amerikai szövetséges haderő-ket kivonták volna a kontinensről. Churchill elsőbbséget kívánt biztosítani a német kérdésnek, a balkáni kormányok elismerésének, a határviták megoldá-sának, a békeszerződések megkötésének, és csak másodlagos jelentőségűnek tartotta azt a problémát, hogy milyen új szervezeti kereteket hoznak létre a Potsdamot követő tárgyalások számára.²⁵

Amíg a bomba kipróbálását hírül adó jelentés meg nem érkezett, az angol miniszterelnök valószínűleg azt gondolta, hogy az amerikaiaknak nem áll érdekükben a tárgyalásos rendezés. Bár minden vitás ponttal kapcsolat-ban ki óhajtották fejteni álláspontjukat, a kormányfői találkozó idején az amerikai delegációt az érdemi tárgyalásoknál sokkalta jobban lekötötte az, hogy egy olyan tanácskozó testületet hozzon létre, mely a még megoldat-

lan kérdésekkel foglalkozik majd.²⁶ Így érthető módon sikertelen maradt Londonnak az a – még Potsdamot megelőző – kísérlete, hogy Washington meggyőzze abban a látszólag evidens kérdésben, hogy az újabb külügyminiszeri találkozók megszervezésének ügyrendi problémáinál fontosabb a német kérdés megoldása.²⁷

Láttuk, hogy amint megérkezett Potsdamba az atombomba kipróbálásáról szóló részletes jelentés, Churchill tökéletesen megváltoztatta véleményét: „...leküzdhetetlen erő birtokába kerültünk”.²⁸ Churchill Potsdam előtti értékelése Sztálin pozíciójáról azonban valószínűleg helyes volt. A szovjet miniszterelnök ugyanis kétségtelenül úgy számított, hogy ha a nyugat nem hajlandó tárgyalni a rendezésről, akkor csak ki kell várnia, hogy az amerikai csapatokat kivonják a kontinensről, és mindent megnyerhet. Minthogy Truman nem említette Sztálinnak az atombombát, az adott időszakot tekintve még nem tételezhetjük fel, hogy az új fegyver lényeges szerepet játszott volna a szovjet-amerikai kapcsolatok alakulásában. Valóban, az erőviszonyokban semmiféle észrevehető eltolódás nem ment végbe, és a konferencián megtárgyalt legtöbb kérdésben Truman és Sztálin *egyformán* tartották a maguk frontját. A potsdami konferencia különleges történelmi pillanatban zajlott le, amikor mindkét fél szilárdan meg volt győződve arról, hogy az idő neki dolgozik. Így a helyzet logikájából nem következhetett más, mint ami történt – s ami a záróközleményből is kitűnt –, tudniillik az, hogy a konferencia elkerülhetetlenül zsákutcába jutott.

A szovjet titkosszolgálat nagy általánosságban feltétlenül tudott az atombomba-kísérletekről. Mindazonáltal valószínűsíthető, hogy Sztálin magáról az új-mexikói kísérletről nem szerzett tudomást, vagy ha mégis, arról biztosan nem kapott információt, hogy a kísérlet a vártnál összehasonlíthatatlanul eredményesebb volt. Hiroshimát követő visszakoázása Mandzsúriában, Magyarországon és Bulgáriában jelzi Sztálin megváltozott értékelését: felismerte, hogy a hatalmi realitások jóval több engedményt kívánnak meg, mint amennyit eredetileg szükségesnek tarthatott. Valószínű, hogy Truman gondolt erre, amikor a következőket írta: „...más nemzetekkel való kapcsolatainkat már (szeptember elejétől) messzemenően befolyásolta az a tény, hogy az atomtitok birtokában voltunk.”²⁹

A nyugat Potsdamban elfoglalt pozíciójáról kétségtelenül De Gaulle tábornok adta a legtömörebb jellemzést: „Az amerikaiak és a britek abban reménykedtek, hogy amiről elviekben már lemondtak, azt a gyakorlatban mégis visszaszerezhetik.” De Gaulle úgy vélte, hogy „az a gyorsaság, amellyel (Kelet-Európát) szovjetizálták, csak elkerülhetetlen következménye

volt annak, amiben a krimi konferencián megegyeztek.”³⁰ Ezért – bár határozottan a jaltai döntések ellen volt – De Gaulle úgy érezte, hogy „az amerikaiak és az angolok mostani (potsdami) ”bűnbánata” meglehetősen indokolatlan volt”.³¹ Arra a következtetésre jutott, hogy „mindenképpen előre látható volt, hogy a potsdami konferencián hosszabb távon egy kérdésben sem juthatnak egyetértésre,” illetve hogy „a szovjet és angol-amerikai résztvevők között állandó súrlódások lesznek.”³²

Truman nem értett volna egyet ezzel az értékeléssel. Úgy gondolta, hogy az Egyesült Államoknak megvan hozzá a kellő ereje, hogy a Szovjetuniót rákényszerítse: fogadja el a világbéke biztosításának amerikai tervét. Az elnök politikája mindenekelőtt egy demokratikus kormányokon, illetve kiegyensúlyozott kontinentális gazdasági rendszeren nyugvó stabil Európát igényelt. Két alapvető okból kifolyólag hihette Truman, hogy az atombomba lehetővé teszi tervének megvalósítását: először is egy újabb jelképes erőpróba után úgy tűnt, lehet rá számítani, hogy az új fegyver végülis kikényszeríti az amerikaiak Kelet-Európa számára kidolgozott – gazdasági és politikai – terveinek elfogadását szovjet részről; másodsor pedig az atomerő biztosította, hogy ne legyen miért tartani Németország újjászületésétől – a (német) ipar leszerelésének tervével szemben így elsőbbséget kaphatott az az elgondolás, hogy Németország járuljon hozzá a kontinentális stabilitás megteremtéséhez.

Maga a trumani érv – tudniillik, hogy egy stabil Európa mind a világbéke, mind pedig Amerika biztonsága szempontjából létfontosságú – rávilágít ama közkeletű tévedésre, hogy az 1947-es Truman-doktrínáig, illetve a Marshall-tervig Amerikának csak igen csekély mértékben fűződött tényleges érdeke az európai események alakulásához. Az elnök legközelebbi munkatársai előtt 1945 közepén a következőképp foglalta össze az amerikai politika lényegét: „Elköteleztük magunkat Európa talpraállítása mellett, és most nem szabad cserben hagynunk Európát.”³³ Valójában ennél jóval többről kellett, hogy szó legyen, mivel az amerikai elkötelezettség nem korlátozódott a kontinens nyugati régióira. Miként George F. Kennan, a „feltartóztatás politikájának” atyja hangsúlyozta, az amerikai politika „semmiképpen sem szorítkozott az irányvonal pusztá fenntartására”.³⁴ Byrnes maga is többször leszögezte, hogy 1945–46-ban a vezető amerikai politikusokat elsősorban nem a Nyugat-Európát fenyegető szovjet – politikai vagy katonai – veszély foglalkoztatta³⁵; figyelmüket a szovjet megszállási övezetben kialakult helyzetre összpontosították. Byrnes meglehetősen nyíltan fogalmazott; politikájának homlokterében mindig az állt, hogy az oroszokat

kelet-európai meghátrálásra kényszerítse, és még 1947 közepén is úgy vélte, hogy az Egyesült Államoknak megvan a kellő hatalma hozzá, hogy az oroszokat „megfelelő eszközökkel kivonulásra” kényszerítse.³⁶

Nem kétséges: a bynesi politikát a legjobb szándékok és a legemelkedettebb eszmék vezérelték. Ugyanakkor nincs jogunk kételkedni Truman kijelentésében, midőn így szól: „amit gondoltam és tettem, nem gondoltam és nem tettem másért, csak hogy megelőzzek egy újabb világháborút.”³⁷ Mindazonáltal az a kísérlet, hogy a Szovjetuniót nyomban a hitleri invázió után arra kényszerítsék, hogy kivonuljon Kelet-Európából, olyan politika volt, amelyet a gyakorlatban hihetetlenül nehéz lett volna kivitelezni. A nehézségek szükségképpen megsokasodtak, amikor kétségessé vált, hogy a német hatalmi potenciált megalapozó ipart valóban nem fogják-e gyöngíteni, ahogy ebben korábban megállapodtak. Könnyen lehet, hogy Walter Lippmann akkori észrevétele helyes volt: „(...)...a legjobb, amit tehetünk az alkalmazkodás, egy *modus vivendi*, egy gyakorlatilag is kivitelezhető politikai rendezés megtalálása, az együttműködés valamely egyszerű formájának kidolgozása; (...) ha ennél többet kívánunk, még kevesebbet érünk el, s ezáltal csak kedvezünk a jó ellenségeink”.³⁸

Úgy tűnik, Stimson egyetértett Lippmann nézeteivel, és felismerte, hogy az atombomba csak tetézi a Truman idealisztikus politikája előtt tornyosuló nehézségeket. Szeptember elejére a hadügyminiszter teljes fordulatot tett és arra a következtetésre jutott, hogy „tévedett”. Az a kísérlet, hogy a fegyvert diplomáciai célok elérésére használják – mondta –, „a lehető legveszélyesebb politika”.³⁹ Röviddel azelőtt, hogy leköszönt hivataláról, Stimson még megpróbálta megváltoztatni az éppen általa kezdeményezett politikai irányvonalat. Mélységes ironia van abban, ahogyan a Moszkvához való azonnali és nyílt közeledést sürgette, hogy megpróbálkozhassanak az atomenergia nemzetközi ellenőrzésének megteremtésével. Ez, ha megvalósulna, elháríthatná „egy meglehetősen reménytelen fegyverkezési hajszát” bekövetkezését. Kísérlete kudarcot vallott. Láthatólag mélyen felkavarva Hiroshima bombázásától és most már nyíltan szembekerülve Byrnes-szel, a következő javaslatot tette: „Ha most elmulasztjuk a közeledést hozzájuk és fegyverekkel kérkedve továbbra is megmaradunk a pusztá tárgyalások szintjén, gyanújuk, valamint a céljaink, és szándékaink iránti bizalmatlanságuk csak növekedni fog.”

Ugyanekkor Stimson tanácsára Byrnes megpróbálta megmagyarázni Molotovnak, hogy az Egyesült Államok „érdekében nem áll más, csakis az, hogy a Szovjetunióval szomszédos országokban szovjet-barát kormányokat

lásson.” A szovjet külügyminiszter azonban nem kertelt és nyíltan hangot adott kételyeinek: „Meg kell mondanom Önnek, hogy ebben kételkedem, s nem lennék becsületes, ha ezt elhallgatnám.”⁴⁰ Ugyanebben az időszakban tette fel Litvinov, a korábbi szovjet külügyminiszter a fentiekhez nagyon hasonló kérdését egy amerikai barátjának: „Önök, amerikaiak, miért vártak egészen mostanáig, hogy szembeszegüljenek velünk a Balkánon és Kelet-Európában? Három évvel ezelőtt kellett volna ezt megtenniük. Most már túl késő, és kifogásaikkal csak a gyanakvást erősítik.”⁴¹ Eisenhower tábornok, aki a háború befejezése után a győzelem alkalmából látogatást tett Moszkvában, annak előtte soha nem tapasztalt, mélyen meggyökerezett gyanakvásról számolt be: „Az atombomba bevetése előtt azt mondtam volna: igen, biztos vagyok benne, hogy meg tudjuk őrizni a békét az oroszokkal. Most nem tudom ... Az emberek mindenhol zavartak és rémültek. A veszélyezettség érzete ismét mindenkin elhatalmasodott.”⁴²

Ha felidézzük Stimson és Eisenhower 1945 őszi véleményét, úgy fel kell tennünk a következő fontos kérdést: milyen mértékben befolyásolta az atombomba a háború utáni amerikai-szovjet kapcsolatok egész struktúráját? Stimson szeptemberi állásfoglalását – mely szerint az „Oroszországgal való kielégítő kapcsolataink kérdése nem csak kapcsolódik az atombombához, de gyakorlatilag az atombomba kérdése azt, ami megszabja a kapcsolatok alakulását” – a jelen helyzetben lehetetlen igazolni.⁴³ Arra a kérdésre sem tudunk meggyőző választ adni, hogy végeredményben mi volt az oka az atombomba bevetésének.

Ez az esszé megpróbálta bemutatni, hogy miként befolyásolt az atombomba bizonyos diplomáciai kérdéseket. Nem hiszem, hogy a kérdés fordítottja – azaz hogy miként befolyásolta a diplomácia a bomba bevetéséről hozott döntést – a jelenleg hozzáférhető adatok alapján megválaszolható lenne. Meghatározhatjuk azonban a probléma lényegét, újabb anyagok felhasználásával és további kutatásokkal pedig a megoldásig is eljuthatunk majd.

Hasznos, ha először is szemügyre vesszük Eisenhower potsdami vizsgálatait; ekkor vetette fel Stimson a tábornoknak, hogy a fegyvert be lehetne vetni Japán ellen.

„Miközben a (bomba bevetését) indokló tényezőket sorolta, levertség vett rajtam erőt. Ebben a lelki állapotban közöltem vele súlyos aggodalmaimat. Aggodalmaimnak először is az adott állapot, hogy meggyőződésem szerint Japánt már legyőztük, a bomba ledobására így egyáltalában nincs szükség. Másodszor

pedig az, hogy úgy gondoltam, országunknak tartózkodnia kell attól, hogy atomtámadással sokkolja a világ-közvéleményt. Véleményem szerint ugyanis az amerikaiak életének megóvására többé nincs szükség a bomba bevetésére. Meg voltam győződve róla, hogy Japán éppen azokban a pillanatokban keresi a megadás valami olyan módját, mellyel a lehető legkevesebbet veszít presztízséből.”

„Szükségtelen volt, hogy azzal a borzalmas dologgal csapjunk le rájuk” – vonta le a következtetést Eisenhower.⁴⁴

Az atombomba bevetéséről hozott döntés legfigyelemreméltóbb sajátossága talán, hogy nem látszik, mintha akár az elnök, akár legfőbb politikai tanácsadói valaha is osztották volna Eisenhower „súlyos aggodalmait”. Mint már láttuk, egyszerűen abból indultak ki, hogy a bombát be fogják vetni, és komoly megfontolás tárgyát sohasem képezte az a lehetőség, hogy ne vessék be. Ezért „mi volt az oka a bomba bevetésének?” kérdést precízen úgy kell megfogalmazni, hogy *annak* mi volt az oka, hogy – Eisenhowerrel ellentétben – a vezető politikusok számára komolyan nem volt kérdéses a bomba bevetése.

Először is le kell szögeznünk, hogy e döntés eredete nem valamely fontosságában mindent felülmúló katonai megfontolásban keresendő. Truman későbbi kijelentésével ellentétben miszerint a bomba „milliók életét mentette meg”⁴⁵ Eisenhower véleménye, hogy ti. „teljességgel szükségtelen volt” az életek megmentéséhez, csaknem bizonyosan helytálló volt. És ez nem utólagos bölcsekedés; *a bomba ledobása előtt a vezérkari főnökök tanácsának minden egyes tagja úgy foglalt állást, hogy megítélésük szerint Japánt igen nagy valószínűséggel atomfegyver, illetve invázió nélkül is rá lehet kényszeríteni a „feltétel nélküli” megadásra.* A vezető katonai tanácsadók állásfoglalása valójában nagyon óvatos volt.

Az értékelések közül a legóvatosabb Marshall tábornoktól származott (június 18.): „Könnyen lehet, hogy az oroszok hadbalépése lesz az a döntő tényező, aminek hatására az immár reményvesztett japánok rá fognak kényszerülni a kapitulációra...”⁴⁶ Leahy admirális tökéletesen biztos volt benne, hogy bombázás nélkül is elkerülhető az invázió.⁴⁷ Álláspontja nem változott meg az események hatására: „Az a véleményem, hogy ennek a barbár fegyvernek az alkalmazása Hiroshima és Nagaszaki ellen a gyakorlatban nem segítette elő Japán elleni harcunk befejezését. A japánokat már megvertük, és készek voltak megadni magukat...”⁴⁸ 1945 folyamán King admirálisnak is csaknem végig az volt a véleménye, hogy nincs szükség a bombára.⁴⁹

Arnold és LeMay tábornok a következőképpen fogalmazta meg a légierő hivatalos állásfoglalását: „Annak eldöntése, hogy az atombombát be kell-e vetni vagy nem kell bevetni, nem a légierőre tartozott, de a bomba ledobása sem a háború megnyeréséhez, sem pedig az invázió elkerüléséhez nem volt szükséges.”⁵⁰

Nagy-Britanniában már jóval a bombázások előtt hasonló vélemények fogalmazódtak meg. A potsdami konferencia összehívásakor „már jó ideje határozott kép élt bennem arról, hogy a japánok az összeomlás szélén állnak” – emlékezik vissza Ismay tábornok.⁵¹ Ismay reakciója a bombázásról szóló javaslatra – csakúgy mint Eisenhower és Leahy – egyfajta „visszatetszés” volt.⁵² Churchill, aki igen korán, már 1944 szeptemberében úgy érezte, hogy az orosz hadbalépés valószínűleg kikényszeríti a japán kapitulációt,⁵³ visszaemlékezéseiben a következőképpen fogalmazott: „Hiba lenne feltételezni, hogy Japán sorsát az atombomba döntötte el. Veresége már azelőtt biztos volt, hogy az első bomba lehullott volna...”⁵⁴

A Hiroshima előtti katonai értékeléseket megerősíti az a sok tanulmány, amely Japán kapitulációja után készült... Ezek közül a legismertebb az U. S. Strategic Bombing Survey következtetése félreérthetetlen: „Japán megadta volna magát akkor is, ha az atombombákat nem dobják le, akkor is, ha Oroszország nem lép hadba, és még akkor is, ha az inváziót nem vetették volna tervbe, vagy akár ha szóba sem került volna.”⁵⁵

Azt a tényt, hogy a katonai megfontolások nem számítottak, csak megerősíti – és egyúttal meg is világítja – az, hogy az elnök még a legkedvezőtlenebbül érintett katonai tanácsadó véleményét sem kérte ki. MacArthur tábornokot, a csendes-óceáni szövetséges haderők főparancsnokát egyszerűen csak informálták a fegyverről, mégpedig nem sokkal azelőtt, hogy Hiroshimában bevetették.⁵⁶ Halála előtt számos alkalommal nyilatkozott arról, hogy – akárcsak Eisenhower – meg volt győződve: katonai szempontból az atombomba használata tökéletesen szükségtelen.⁵⁷

Míg a katonai szempontok nem voltak elsődlegesen fontosak, mint már láttuk, az Oroszországgal kapcsolatos politikai megfontolásoknak kétértelműen lényeges szerepük volt a döntés meghozatalában. Legkésőbb május közepétől kezdve az amerikai politikusok abban reménykedtek, hogy az ellenségeskedéseknek még azelőtt véget vethetnek, hogy a Vörös Hadsereg bevonulna Mandzsúriába. Ennélfogva nem óhajtották kipróbálni (amit pedig sokan valószínűnek tartottak), hogy az orosz hadbalépés tényleg kikényszerít-e – jóval a novemberre beütemezett invázió előtt – a japán kapitulációt. Valójában mindent megtettek, hogy Sztálin hadüzenetét elodázzák.

Helytelen lenne azonban, ha arra a következtetésre jutnánk, hogy az atombombát azért vetették be, hogy a Vörös Hadsereget eltávolítsák Mandzsúriától. Figyelembe véve a japánok kétségbeesett megadási kísérletét, valamint azt, hogy Truman hajlandó lett volna biztosítékokat adni a császárnak, nagyon is lehetséges, hogy a háborút tárgyalások útján is be lehetett volna fejezni, még azelőtt, hogy a Vörös Hadsereg megkezdte volna támadását. De megint ugyanoda jutunk vissza, hogy – amint már többször kiderült – Alamogordo után sem az elnök, sem tanácsadói nem kívánták kiaknázni ezt a lehetőséget.

Ennek egyik oka félelmük lehetett, hogy ha az időigényes tárgyalásokat egyszer elkezdik, akkor ezalatt a Vörös Hadsereg támadást indíthat Mandzsúria elfoglalására. Ha azonban elfogadjuk e magyarázatot, úgy megint csak azt a következtetést kell levonnunk, hogy a bombát elsősorban azért vetették be, mert politikailag lényegesnek tartották, hogy elejét vegyék a szovjet uralom kialakulásának a térségben.

Ezt a következtetést azonban nehéz elfogadni, mert Amerika érdeklődése Mandzsúriában – bár a külügyminisztérium számára történelmi szempontból számított – nem volt különösebben jelentős. Ezért tovább kell kérdeznünk: Voltak-e egyéb politikai okai az atomfegyver bevetésének? Közéletből szemügyre véve a kérdést, nem felejtkezhetünk meg arról, hogy azok, akik ez idő tájt résztvettek az ügyek irányításában, s akik azóta véleményüket nyilvánosság elé tárták, túlnyomó részt két felfogást említenek, amelyek a vitákban domináltak. Az első azon óhaj volt, hogy a Japán elleni háborúnak mielőbb vessenek véget, ami viszont – mint láttuk – elsősorban nem katonai, hanem politikai megfontolásból eredt. A másodikra kivétel nélkül mindenki csak burkolt formában utalt.

Vegyünk egy példát. Júniusban A. H. Compton az Interim Committee, (az Ideiglenes Bizottság) tudományos csoportjának vezető tagja a Franck-jelentésnek az új fegyver technikai jellegű demonstrálását célzó javaslatával ellentétes értelmű indítványt tett: nemcsak azzal a lehetőséggel kell számolni, hogy nem feltétlenül ér véget azonnal a háború, de azzal is, hogy a harcok közötti atomdemonstráció elmulasztása „az alkalom elmulasztását jelenti, hogy a tartós biztonság megkövetelte nemzeti áldozatokkal impresszionáljuk a világot.” Az általános megfogalmazást – mely szerint az atombombára azért volt szükség, hogy „nyomást gyakoroljanak a világra”, J. Robert Oppenheimer sokkal pontosabbá tette. Néhány évvel később, tanúvallomást téve a kérdésben, kijelentette, hogy a bombával kapcsolatos vitákon felmerült két „elsőrendű fontossággal bíró nézet” közül a második „cseleked-

teinknek a stabilitásra, erőnkre és a háború utáni világ stabilitására gyakorolt hatására” vonatkozott.⁵⁸ Márpedig a háború utáni stabilitás kérdése nyilvánvalóan Oroszország kérdése volt. Oppenheimer ezt a következőképpen fogalmazta meg: „A vita túlnyomórészt Stimson kérdése körül folyt, hogy tudniillik egyáltalán van-e valami remény arra, hogy e fejlemény felhasználható az oroszokkal fennálló kapcsolataink barbarizmusának mérseklésére.”⁵⁹

Vannevar Bush, Stimson atombomba-ügyekben illetékes főtanácsadója meglehetősen nyíltan fogalmazott: „Azt a bombát éppen idejében fejlesztették ki...” Nemcsak azért, mert a japán háború így hamar végetért, hanem azért is, mert „bevetésére is megfelelő időpontban kerülhetett sor, úgy hogy ennek hála nem volt szükség arra, hogy a háború befejezésekor bármiféle engedményeket tegyünk az oroszoknak”.⁶⁰

Úgy tűnik, a második felfogás lényegében véve arra vonatkozott, hogy a harc közbeni atomdemonstrációra elsősorban azért van szükség, hogy az oroszokat rábírják a stabil béke megteremtésére vonatkozó amerikai terv elfogadására. Ennek lényege az volt, hogy az oroszokat rá kell szorítani a legfőbb vitáponthoz való megegyezésre: főként a Közép- és Kelet-Európára vonatkozó amerikai javaslatok elfogadására. Truman elnök 1945 októberében talán a kulcskérdést fogalmazta meg, amikor személyesen megjelent a kongresszus előtt s nyilvánosan sürgette az amerikai haderő és fegyverzet hagyományosabb formái fejlesztésének szükségességét. (Általános hadkötelezettség bevezetésére vonatkozó javaslatáról volt szó.) Az elnök többek között kijelentette: „Csak erő győzheti meg a lehetséges jövőbeni agresszorokat arról, hogy nem tűrjük el a béke veszélyeztetését.”⁶¹

Ha a Hiroshima és Nagaszaki bombázására vonatkozó „második nézet” valóban arra vonatkozott, hogy „az oroszokra nyomást kell gyakorolni”, úgy ezzel magyarázatot adhatunk Truman furcsán kétértelmű kijelentésére, mely szerint a bomba nemcsak véget vetett a háborúnak, de „lehetőséget adott a világnak, hogy szembenézzen a tényekkel.”⁶² E magyarázat összhangban lenne Stimson magánjellegű véleményével is: „Eljutottunk oda, hogy visszaszereztük a vezetést és talán oda is, hogy e szerepünket realiztikusan és meglehetősen kíméletlenül érvényesítsük... Olyan fegyvert fogunk bevetni, ami a maga nemében páratlan lesz. Most a teendő az, hogy ... tetteinket hagyjuk magunk helyett beszélni.” — adta McCloy tudtára.⁶³ Az is beleillene a képbe, amit Trumannak mondott Stimson, azaz hogy a „legnagyobb nehézség” abból fakadna, ha az elnök még azelőtt bocsátkozna tárgyalásba Sztálinnal, hogy a bombát „Japánra irányoznák”,⁶⁴ A „második

nézetről” mondottakkal az is egybevágna, hogy május közepétől az összes fontos diplomáciai kérdésben a követendő stratégiát arra az axiómára építették, hogy a világ meg fogja ismerni az atombombát. Végül ezen a módon azt is megmagyarázhatnánk, hogy a legmagasabb rangú polgári politikusok között miért nem akadt senki sem, aki – mint Eisenhower – megkérdőjelezte volna az új tömegpusztító fegyver bevetését: a diplomáciai stratégia alapvető irányvonalát ugyanis az atombomba *miatt* fordították a visszajára, ebből pedig az következik, hogy igen nehéz feladattal kellett megbirkóznia annak, aki egy ilyen alapelvet akart megkérdőjelezni, mégpedig nyomban azt követően, hogy ez az alapelv a magas politika összes számításában túlsúlyra jutott.

A kérdést illetően jelenleg nem vonhatunk le végső következtetéseket. Az viszont lehetséges, hogy pontosabban fogalmazzuk meg a problémát: Miért utasította el az amerikai kormányzat azt a lehetőséget, hogy kihasználja a japán megadási kísérleteket? Vagy: Miért nem akarták kipróbálni, hogy az orosz hadüzenet tényleg kikényszeríti-e a kapitulációt? Vajon Hiroshima és Nagaszaki bombázásának valóban az volt a legfőbb oka, hogy nagy hatást gyakoroljanak a világra: el kell fogadnia a szilárd és tartós békére vonatkozó amerikai tervet – azaz elsősorban Amerika tervét Európa számára? A tények kíméletlen logikája azt sugallja, hogy nagyon is szabatosan jellemezte az amerikai politikát az a kijelentés, amit 1945 májusában az elnök személyes megbízottja tett az egyik atomtudós (Szilárd Leó) előtt: „Mr. Byrnes-nek nem az volt a véleménye, hogy a bombát azért kell bevetni Japán nagyvárosai ellen, hogy megnyerjük a háborút... Mr. Byrnes-nek az volt a véleménye, hogy az a tény, hogy birtokunkban van a bomba és hogy a világ meg fogja ismerni, kezelhetőbbé teszi Oroszországot Európában...”⁶⁵

Jegyzetek

1. Leahy, W. D. I Was There, New York, 1950. 416. p. (A továbbiakban: Leahy, I Was There, 245, 259. p.)
2. U. o., 429. p.
3. Foreign Relation of the United States. The Conference of Berlin (Potsdam). 1945, 2. kötet. U. S. Government Printing Office, 1960. (A továbbiakban: Conference of Berlin) 1361 lábjegyzet.
4. Foreign Relations of United States: The Conferences at Malta and Yalta. 1945. U. S. Government Printing Office, 1955. 319. p. (A továbbiakban: Conferences at Malta and Yalta).

5. Truman, H. S. *Memoirs, I. Vol. I. Year of Decisions*, New York, 1955. 71. p.
(A továbbiakban: Truman, *Year of Decisions*.)
6. Churchill, W. S.: *The Second World War, Vol. VI. Triumph and Tragedy*, Boston, 1953. 72. pp. 76–78. (A továbbiakban Churchill: *Triumph and Tragedy*.)
7. u. o. 76. p.
8. u. o. 238. p.
9. *Conferences at Malta and Yalta*, 234. p.
10. U. o. 95. p.
11. Dennett, H and Johnson, J. E. eds: *Negotiating with the Russians*, Boston, 1951. 178. p.
12. Black, C. E.: *Soviet Policy in Eastern Europe*, *Annals of the American Academy*, 1949 május, 155. p. Kiemelés az eredetiben.
13. 1945. április 23-án Truman fogadta Molotovot, s a tárgyalások során, amelyeken a lengyel népi kormány diplomáciai elismerésével összefüggő kérdésekről volt szó, szokatlanul durva és kioktató hangot ütött meg. „Soha életemben nem beszéltek még így velem” – mondotta a szovjet külügyminiszter az amerikai elnöknek. – A szerk. Lásd: Truman, *Year of Deceision*, pp. 79–82.
14. Bryant, A.: *Triumph in the West, 1943–1946* (Based on diaries and autobiographical notes of Field Marschall Viscount Alanbrooke) London, 1959. pp. 477–478.
15. Truman, *Year of Decisions*, 87. p.
16. *Conference of Beglin*, I. k. k. 10. p.
17. Truman, *Year of Decisions*, 87. p.
18. *New York Times*, 1950. febr. 15.
19. Woodward, L.: *British Foreign Policy in the Second World War: History of the Second World War*, London, 1962. 519. p.
20. Truman, *Years of Deceisions* 71. p.
21. Byrnes, J., F.: *Speaking Frankly*, New York., 1947. 104. p. (A továbbiakban Byrnes, *Speaking Frankly*)
22. Churchill, *Triumph and Tragedy*, 457, 574. p. (Kiemelés az eredetiben – A ford.)
23. *Conference of Berlin*, I. 7. p.
24. Churchill, *Triumph and Tragedy*, 503. p.
25. u. o.: 637, 649, 650, 655, 672. p.; *Conference of Berlin*, I., 295, 359, 380, 417. p.
26. Feis, H.: *Between War and Peace*, Princeton, 1960. pp. 155–156.
27. *Conference of Berlin*, I., 295. p.
28. Hansard, 413, H. C. Deb. 5s (1945) 78. p.
29. Truman, *Year of Decisions*, 524. p.
30. De Gaulle C.: *War Memoirs, Vol. III. Salvation*, New York and London, pp. 229–230.
31. U. o.: 230. p.
32. U. o.
33. Truman, *Year of Decision*, 262. p.
34. Kennan, G. F.: *American Diplomacy, 1900–1950*. Chicago, 1951, 123. p.
35. Byrnes, *Speaking Frankly*, pp. 294–295.
36. U. o. 295. p.
37. Truman, *Year of Decision*, 10. p.
38. *New York Herald Tribune*, 1945. nov. 27.

39. Stimson, H. L.: Diary, Yale University Library, New Haven, 1945. szeptember 17.
40. Byrnes, Speaking Frankly, 48. p.
41. Snow, E.: Journey to the Beginning, New York, 1959. 357. p.
42. U. o.: 361. p.
43. Stimson, H. L., and Bundy, McG.: On Active Service in Peace and War, New York, 1948. 643. p.
44. Eisenhower, D. D.: The White House Years: Mondate for Change, 1953–1956, New York, 1963. pp. 312–313. Ike on Ike, Newsweek, 1963. nov. 11. 107. p.
45. Truman, H. C.: Truman Speaks, New York, 1960, 67. p.
46. Conference of Berlin, I. 905. p.
47. Leahy, I Was There, 245, 259, 269, 384–385. p.
48. U. o. 441. p.
49. King, E. J. and Whitehill, W. M. Fleet Admiral King, New York, 1952, London, 1953. 621. p.
50. Knebel, F. J. and Bailey C. W. II., No High Ground, New York, 1960. III. p.
(A továbbiakban: Knebel and Bailey, No High Ground); Craven, W. L. and Cate, J. L. eds: The Army Air Force in World War II., Vol. V. The Pacific: Matterhorn to Nagasaki, June 1944 to August 1945, Chicago, 1953. 711, 741. p.
51. Ismay, H.: The Memoirs of Lord Ismay, London, 1960. 401. p.
52. U. o.
53. Churchill, Triumph and Tragedy, 215. p.
54. U. o.: 646. p.
55. United States Strategic Bombing Survey: Japan's Struggle to End the War. 1946 július 1., 13. p.
56. Knebel und Bailey, No High Ground, 73, 89, 141–142, 222. p.
57. Lásd pl.: New York Times, 1963. augusztus 22.
58. U. S. Atomic Energy Commission, In the Matter of J. Robert Oppenheimer. Transcript of Hearing before Personnel Security Board. 1954. április 12. május 6. 34. p.
59. U. o.
60. U. o.: 561. p.
61. State Department Bulletin, 1945. október, 659. p.
62. Craven and Cate, Air Forces in World War II, Vol. V. pp. 712–13.
63. Stimson Diary, 1945. május 14.
64. U. o.: 1945. június 6.
65. Szilárd L.: „A Personal History of the Atomic Bomb”, University of Chicago. Roundtable, No 601. 1949. szept. 25, pp. 14–15.; Byrnes, J. F.: All in One Lifetime, New York, 1958, 284–285. old.; Hewlett, R. G. and Anderson, O. E. Jr. The New World, 1936–1946. Vol. I. A History of the United States Atomic Energy Commission University Park, 1962, 355. p. U. S. News and World Report, 1960. aug. 15, „Was A-Bomb on Japan a Mistake?” c. cikk.

DANIEL YERGIN:

A DÖNTŐ BESZÉD

(Részlet a „Shattered peace. The origins of the cold war and the national security state”, London, 1978. c. munkából. pp. 275–302)

1947 telére Acheson és a többi politikus már nem a szovjet hatalmi szféra visszaszorítására, hanem a további szovjet terjeszkedés megakadályozására törekedett. Úgy érezték, hogy a világban uralkodó gazdasági zürzavar és általános leromlás ellenük is van. A figyelem a Közel-Kelet felé fordult. Törökországra súlyos teherként nehezedett, hogy hadseregét állandó készenlétben kellett tartania. Még inkább aggodalomra adott okot, hogy Görögországban polgárháború dúlt és gazdasági összeomlás fenyegetett.¹

Lincoln Mac Veagh, az athéni amerikai nagykövet riasztó jelentéseket küldött Washingtonba. Mac Veagh-hoz 1946 végén, 1947 elején két speciális megfigyelő csatlakozott, akik korábban a New Deal, a roosevelti gazdaságpolitika lelkes hívei voltak. Egyikük, Mark Ethridge, aki Byrnes megbízásából már 1945-ben a Balkánra látogatott, most az ENSZ határvizsgáló bizottsága tagjaként jött Athénba. Másikuk Paul Porter ügyvéd volt, aki egy amerikai gazdasági küldöttség vezetőjeként érkezett oda. Ez a három ember a kétségbeesett jelentések egész áradatát írta. 1947 február közepére arra a következtetésre jutottak, hogy Görögországban válsághelyzet alakult ki. A görög kormány vészesen közel állt a bukáshoz. A kormány helyzetét aláásta a fel-fellángoló gerilla tevékenység, a korrupció, a hatékonyság hiánya; a gazdasági káosz pedig megfosztotta a nép támogatásától. Az amerikai megfigyelők úgy vélték, hogy mindezért Oroszországot nagyfokú felelősség terheli, s a helyzet legnagyobb haszonélvezője lesz. „A szovjetek úgy érzik, hogy Görögország, mint érett gyümölcs, néhány héten belül az ölükbe hull.” – figyelmeztetett Ethridge. A müncheni analógiára hivatkozva kifejtette a dominó-elméletet: „Ha Görögország a kommunizmus áldozatává válik, akkor bizonyos, hogy az egész Közel-Kelet és Észak-Afrika egy része is szovjet befolyás alá kerül.”²

Egy ilyen fajta elemzés, amelyet egyébként Loy Henderson, a Közel-Keleti Osztály főnöke továbbított, az egész State Departmentben egyetértő meghallgatásra talált. Február elején a State Department gazdasági szakértői megpróbálták számbavenni a világ hat válságkörzetét. „Nyolcat talál-

tunk — magyarázta később, márciusban az egyik szakértő —. Nem lehetett hatra csökkenteni. Görögország állt az első helyen a listán. Mindenki ezt teszi az első helyre.” A Loy Henderson által készített február 20-i memorandumra támaszkodva Dean Acheson figyelmeztette Marshall külügyminisztert, hogy Görögországban „az ultrabaloldal egy totalitárius rendszert fog hatalomra juttatni”, hacsak az Egyesült Államok nem nyújt azonnal széles körű gazdasági és katonai segítyt.³ Egy ilyen széles körű segélyprogram kidolgozásához azonban hónapok kellettek volna, ha az angolok nem siettetnek egy gyors akciót már a következő napokban.

Az amerikaiaknak hónapok óta tudomásuk volt arról, hogy a brit pénzügyminisztérium és a külügyminisztérium között vita folyik a külföldi katonai kiadások jelentős csökkentéséről, elsősorban Görögország esetében. „Még akkor is, ha *lenne pénzünk*, sem elégednék meg azzal, hogy *ily módon* költsük el — írta Hugh Dalton pénzügyminiszter 1946 novemberében Attlee angol miniszterelnöknek. Nagyon kételkedem abban, hogy helyes lenne a Földközi-tenger keleti partvidékének gyenge államait támogató politika Oroszországgal szemben, még ha amerikai segítségre is számíthatnánk. Biztos vagyok benne, hogy iszonyatos politikai vihart idéznénk elő, ha ezt a politikát valaha is nyilvánosságra hoznánk.” Két hónappal később Dalton arra figyelmeztetett, hogy a munkáspárti kormányt otthon is nagymértékű gazdasági és politikai válság fenyegeti. „Attól tartok, hogy valamiféle félig-életképes állapotban sodródunk a zuhatag felé.” A feledhetetlenül rossz időjárás és az üzemanyaghiány szintén hozzájárult ahhoz, hogy Dalton végül is a Foreign Office fölé kerekedett, és sikerült rávennie kollégáit arra, hogy „véget vessenek annak, hogy az angol adófizetők pénze vég nélkül Görögországba folyjék.” Sőt arra is rávette őket, hogy Washingtonban az ügyet oly módon tálalják, hogy az Görögországban a felelősség és a terhek átvállalására ösztönözze az amerikaiakat.⁴

A Foreign Office 1947. február 21-i Washingtonnak szóló üzenete azonban, amelyben az angolok bejelentették, hogy a katonai és gazdasági segítyt Görögországnak csak március végéig folyósítják, az angol kormány minden várakozásán felül mozgósította az amerikai politikusokat. „Az amerikaiak megrémültek, hogy Oroszország lerohanja az egész Balkánt és a Földközi-tenger keleti partvidékét.” — állapította meg Dalton márciusban. A Pénzügyminisztérium tisztviselői utólag elmondották nekem: sohasem gondolták, hogy a hatás ilyen gyors és heves lesz.”

Az amerikai közvéleményt ekkorra már felkészítették a krízisre. Amikor Loy Henderson hírért vette az angol döntésnek, Dean Acheson külügy-

miniszterhelyettesnek kijelentette: „Ezt (ti. a görög segélyprogram leállítását (A ford.) – most teljességgel ellenezzük.”⁵ Irán és Törökország 1946-ban már megtartotta a jelmezes főpróbát, s kiobbantotta az első hidegháborús válságot. Az amerikai politikai köröket megdöbbentette, hogy a Truman-kormányon belül milyen egyöntetű volt a vélemény a Görögországnak nyújtandó segítség sürgősségéről, annak várható nemzetközi hatásáról, a Szovjet-unióknak adandó válasz szükségességéről, s mennyire megérezték, hogy történelmi válaszút előtt állnak. Loy Henderson Közel-Keleti Osztályán mámoros hangulat uralkodott.⁶ Senki sem kételkedett abban, hogy nem kevesebb a tét, mint az amerikai biztonság és a nemzet megmaradása. „Katonai szempontból Görögország és Törökország függetlensége az Egyesült Államok számára stratégiai létfontosságú” – jelentette ki Robert Peterson hadügyminiszter. Forrestal, a haditengerészet minisztere, egy baloldali győzelem veszélyét Görögországban – nemzetközi szempontból – tömörebben fogalmazta meg: „Kettészakad a világ.” Néhány nappal később Forrestal azt mondta az elnöknek, hogy a görögországi polgárháború „pusztán annak kifejeződése volt, amit az elmúlt négy év eseményei magukban hordoztak”. Hozzátette: „Ha lenne esélyünk a győzelemre, azt úgy kellene értelmeznünk, mint a mi társadalmi formánk, s az oroszok társadalmi formája közötti alapvető küzdelmet, s el kell ismernünk, hogy az oroszok semmi másra nem reagálnak, csak az erőre.”⁷

Amikor február 27-én a kongresszusi vezetők találkoztak Truman elnökkel és más magas beosztású kormánytisztviselőkkel, Marshall egy, a messze jövőbe mutató hidegháborús politikát vázolt fel előttük. „Nem pánikkeltésből mondjuk – jelentette ki –, hogy egy válság-sorozat első mozzanatával nézünk szembe, amely kiterjesztheti a szovjet hatalmat Európa-ra, Közel-Keletre és Ázsiára.”

Marshall tábornok még így is nagyon higgadtan fogalmazott Achesonhoz képest. A külügyminiszterhelyettes erről később így írt: „Igen tisztelt főnököm, igen szokatlanul és szerencsétlenül belesült első mondatába. Kétségbeesésben odasúgtam neki, hadd beszéljek én. Ez volt az én „válságom”. Egy hétig készültem rá.” Acheson felszólalásában csatlakozott Marshallhoz. Drámaian kinyilatkoztatta, hogy „egy nagyon valószínű szovjet áttörés (a Közel-Keleten – A ford.) a szovjet behatolás számára három kontinenst nyit meg. Hasonlóan a hordóban tárolt almához, amikor egy rothadt darab megfertőzi a többi, Görögország megrontása hatással lesz Iránra és a Kelet egészére... Afrikára, ... Olaszországra és Franciaországra... Róma és Karthágó óta nem volt a világon ilyen erőmegoszlás.”

Acheson érvei meggyőzték a kongresszus tagjait. Vandenberg felszólította Trumant, hogy hasonló határozottsággal fogalmazzon a nyilvánosság előtt is. Az elnök március 7-én tájékoztatta a kormányt: "nincs más választása, mint, hogy tovább haladjon a megkezdett úton." Március 11-én Acheson azt táviratozta az amerikai követségnek Athénba, hogy „... a legmagasabb szintű döntés értelmében – *feltéve, hogy a szükséges kongresszusi lépéseket megtették,* – fel kell hagyni az átmeneti intézkedésekkel, s be kell indítani a görög függetlenség fenntartását célzó segélyprogramot, ami azonban jónéhány évbe telhet. Ez természetesen az Egyesült Államok politikájában fontos döntést jelent.”⁸ (Kiemelés az eredetiben – A ford.)

Hamarosan kiderült, Washingtonban a legnagyobb gondnak azt tartották, hogy miként lehet megnyerni a főként pénzügyi szempontból mérlegelő republikánus kongresszust és az apatikus közvéleményt a kormány által sürgetőnek ítélt intézkedésekhez. John Hilldring külügyminiszterhelyettes 1946 decemberében kijelentette: a Külügyminisztérium leginkább attól tart, hogy „népünk vonakodik attól, hogy továbbra is a nemzetközi porondon maradjon” és „nyilvánvalóan húzódozik attól is, hogy politikai, anyagi és személyi áldozatokat hozzon.” John Hickerson 1947. február 24-én viszont sürgette, terjesszék a kongresszus elé az új segélyprogramot „oly módon, hogy azzal felvillanyozzák az amerikai népet”.⁹ (Kiemelés az eredetiben – A ford.)

Amennyiben a kormánykörökben viták voltak, azok egyáltalán nem ténykérdésekről vagy a reagálás helyességéről folytak, hanem kizárólag a beszéd hangnemét érintették. George Kennan (akit időközben visszahívtak Moszkvából és a washingtoni National War College tanárává nevezték ki – A szerk.) láthatóan nehezen alkalmazkodott a kialakult új helyzethez. Antikommunizmusa kifinomultabb volt annál, hogy ne vegye észre: a beszéd nyelvezete, megfogalmazásai, amelyet azóta a Truman doktrina stílusának nevezünk, túl általánosak, túl messze mennek s nagyon is evangéliumiak. George Marshall és Charles Bohlen, úton a Külügyminiszterek Tanácsának moszkvai ülésére, azt táviratozták haza, hogy „a beszédben a kelletnél több lobogó antikommunizmus van”, de a State Departmenttől azt a választ kapták, hogy a szenátust nem lehet meggyőzni „a kommunista veszély hangsúlyozása nélkül”.

George Elsey, Truman helyettes tengerész szárnységédje a Fehér Házban, kétségre vonta, hogy ez lett volna a történelmi pillanat – ahogy ő nevezte – a „döntő beszéd” („all-out speech”) megtartására. Nem volt elég idő arra, hogy kidolgozzák a beszédet – mondotta –, amely pedig a Tru-

man-kormányzat „legjelentősebb megnyilatkozása lett volna”. Hozzáfűzte: „A megelőző időkben a Szovjetunió nem hajtott végre semmi olyan nyilvánvaló akciót, amely elfogadható ürügyül szolgált volna.” A görög helyzet „viszonylag nehezen volt áttekinthető”, s az amerikai közvéleményt nem készítették fel. Aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a beszéd elmondása, még mielőtt a külügyminiszterek értekezlete Moszkvában megnyílna, „megsemmisíti a konferencia esélyeit arra, hogy Ausztria, vagy talán Németország számára is elfogadható békeszerződést dolgozzon ki.” Amellett volt, hogy a tervezett Truman-beszéd helyett tegyenek egy rövid nyilatkozatot, amelyben Amerika felelősségét hangsúlyozná az általános európai újjáépítésben.¹⁰

Március 12-én azonban Truman elnök a kongresszus két házának együttes ülése előtt mégis megtartotta híres beszédét, amelyben 300 millió dollárt kért Görögországnak és 100 milliót Törökországnak. Az elnök határozott vonásokkal vázolta fel a helyzetképet – a görög nemzet létét több ezer kommunista gerilla fenyegeti; ez az összecsapás egy nagyobb, globális harc része, amely „az alternatív életformák közt folyik”; Görögország „bukását” az országok egész sora követné. „Az Egyesült Államoknak azt a politikát kell követnie – nyilatkoztatta ki Truman –, hogy támogatja azokat a szabad népeket, amelyek ellenállnak annak a kísérletnek, hogy egy fegyveres kisebbség vagy külső nyomás leigázza őket”.¹¹

Truman beszéde azt az antikommunista konszenzust juttatta kifejezésre, amely a végrehajtó hatalom soraiban kialakult; stílusa, megfogalmazásai pedig hűen tükrözték a kormánykörökben a megelőző hónap folyamán lezajlott vitákat. Másképpen fogalmazva: a doktrína nem tekinthető cinikus manővernek, mint aminek néhány szerző azóta megpróbálta beállítani. Tény viszont, hogy határozottan úgy fogalmazták, hogy „el lehessen adni”. Az, hogy az angolok nem vállalták tovább a felelősséget Görögország sorsáért, jó lehetőséget teremtett az amerikaiak számára, hogy most már széles körben elfogadott nézetek szerint cselekedjenek és nyilatkozzanak. A Truman beszéd egy olyan tudatos törekvést félmjelzett, hogy a kormányzaton belüli „magán” elképzelésekhez megszerezzék a közvélemény egyetértését és támogatását.¹² Az amerikai közvélemény azonban még határozatlanul és ellentmondásosan reagált a közép- és délkelet-európai eseményekre és a Szovjetunió megnövekedett nemzetközi szerepére. A State Department 1947 februári jelentése szerint a közvéleménykutató felmérések azt mutatták, hogy a lakosság 60 %-ának fenntartásai voltak a Szovjetunióval szemben, s csak 20 % viseltetett megértéssel. Ugyanakkor a lakoságnak több mint 70 %-a ellenezte a „kemény kéz” politikájának alkalmazását Oroszországgal szemben.

A Truman-adminisztráció azonban most a „kemény-kéz” politikájához akart támogatást szerezni. Ez döntő változást jelentett. Két évvel korábban, 1945 júniusában, — még abban az időben, amikor Harry Hopkins egymaga próbálta úgy-ahogy rendbehozni a kapcsolatokat a Szovjetunióval — Arthur Bliss Lane, a Lengyelországba kijelölt amerikai követ sajnálkozott, hogy „jelenleg a kormánynak nem áll szándékában nyilvánosságra hozni azokat a tényeket, amelyek megvilágítják a Szovjetunióval való nézeteltéréseinket.” 1946 márciusában Lane még mindig arra ösztönözte főnökeit a State Departmentben, hogy állítsák reflektorfénybe a Szovjetunió kelet-európai cselekedeteit. Emlékeztette őket, hogy a „közvélemény állítását nem lehet napok alatt elvégezni. Ez egy, vagy két évet is igénybe vesz.” De mindaddig, amíg Byrnes volt a külügyminiszter, Lane nem kapott választ. 1947 márciusára azonban megváltoztak a körülmények. Néhány nappal a Truman-beszéd elhangzása után, Lane megkereste az elnököt a Fehér Házban, hogy gratuláljon neki. „A lengyelek táncoltak örömben” — mondta. Lemondásának okául azt hozta fel, hogy azt azért teszi, hogy „megismeresse az amerikai népet az európai országokban uralkodó szovjet politikával”.

„Nagyszerű — válaszolta Truman. Sokat fog nekem segíteni, ha végrehajtja a szándékát.”¹³

A kormányzat azonban arra tett kísérletet, hogy néhány hét alatt vigye végbe mindazt, amire Lane egy vagy két évet szánt. A Görögországnak és Törökországnak szánt segélyprogram kétségeket keltett és ellenállást váltott ki a politikai élet egészében. Robert Taft konzervatív republikánus politikus a segélyprogram várható költségei miatt aggódott, s attól tartott, hogy végrehajtása megszilárdítja majd a befolyási övezeteket. Christian Herter képviselő, a mérsékelt republikánus, kétségét fejezte ki afölött, hogy vajon az amerikai nemzetiségek rendelkeznek-e azzal a „különleges felkészültséggel”, amely Görög- és Törökország esetében a sikeres közbenjárás feltétele. Eleanor Rooseveltnél viszont azt kívánta, tegyenek „magas szintű kísérleteket annak érdekében, hogy a problémákat közvetlenül Sztálinnal oldják meg”. Az Amerikaiak a Demokratikus Akcióért szervezet tagjai (mint arról ifj. Arthur Schlesinger tájékoztatta a Külügyminisztériumot) „boldogtalanul támogatták” a segélyprogramot, s csak félig-meddig hittek abban, hogy annak céljai „liberálisak”.

Végül is a kormányzat átütő erejű nyomásának nem lehetett ellenállni. A szenátus 62:23, a képviselőház 287:107 arányban megszavazta a görög és török segélyprogramot, amelyet H. Truman 1947. május 22-én egy Kansas City-beli szállodában aláírásával törvényerőre emelt.

A politikai elit tagjai többé már nem aggódtak amiatt, hogy a közvélemény közömbös, illetve nem eléggé éber a szovjet veszéllyel szemben, mint ahogy azt korábban Washingtonban hitték. Valójában 1947 tavaszára az amerikai politikában az antikommunizmus hatalmas erővé vált. Néhányan most már amiatt nyugtalankodtak, hogy a közhangulat túl messzire megy. George Kennan egy nappal azelőtt, hogy Anglia felmondta a görögöknek addig nyújtott támogatást, megjegyezte: „Magam, személy szerint kétségbeesve szemlélem közéletünk számos jelenségét. ... Leginkább bizonyos fajta hisztérikus antikommunizmus miatt sajnálkozom, amely, úgy tűnik, lábra kap országunkban.” 1947 tavaszán, Norman Thomas szocialista vezető, aki a baloldalon a kommunizmus elleni harc egyik veteránja volt, utazást tett Californiában. 14 hónappal korábbi ott-tartózkodásához képest drámai változást észlelt. „Akkor Oroszországgal szemben túlságosan is békülékeny és egyezkedő volt a hangulat” – írta. – Most azonban nagyfokú, meglehetősen hisztérikus anti-kommunizmus van, amit a reakciók is ki is használnak.”

1945 és 1947 között 38-ról 66 %-ra ugrott azoknak a száma, akik Oroszországot „agresszívnek” tekintették. Truman és tanácsadói többsége számára az antikommunizmus főként szovjetellenességet jelentett. Ez ugyan hibás gondolatársítás volt, de a nagyközönség számára az antikommunizmus még szélesebb értelmet nyert, amely felölte a felforgató elemeket, – a többnyire csak elképzelt – „belső ellenséget”, sőt ide sorolták a New Deal hiveit s azokat is, akiket hamarosan a Fair Deal követőinek neveztek. Ez a szélesebb definíció, amelyet a republikánus párt konzervatív szárnya választási fogásként alkalmazott, s komoly tehertételként nehezedett a Truman-kormányzatra, később évtizedekre jelentős tényezővé vált az ország életében.

A republikánusoknak az 1946-os kongresszusi választásokon elért sikerét széles körben többek között annak tudták be, hogy ügyesen kijátszották a hűtlenség és a felforgatás vádját a szövetségi kormányzat ellen. 1946 novemberében, röviddel a választások után, hogy tiszta helyzetet teremtsen, mielőtt a kongresszus cselekedhetne, Truman egy ideiglenes bizottságot nevezett ki, az állami alkalmazottak hűségének felülvizsgálatára. (Temporary Commission on Employee Loyalty.) 1947. március végén, másfél héttel a róla elnevezett doktrínát bejelentő beszéde után, az amerikai elnök – a bizottság javaslatai alapján – döntött: a 9835 sz. rendelettel egy szövetségi „hűség-programot” indított be. Az elnöki határozat felhatalmazást adott arra, hogy bizottságok vizsgálják felül a szövetségi kormány alkalmazásában állók politikai nézeteit és szervezeti hovatartozandóságát, tekintet nélkül munkájuk jellegére. 1947-ben adta ki a főállamügyész a „felforgató szerve-

zetek” listáját. Mind a hűség-bizottságok vizsgálatai, mind a felforgató szervezetekre vonatkozó lista, a polgári szabadságjogok megsértését jelentette, s jogerőt biztosított a rágalmazásnak és a rosszindulatú célozgatásoknak. Mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy a belső biztonság hatásos politikai kérdéssé vált, s törvényesítették széles körű támadásokat a polgári szabadságjogok ellen.¹⁴

Fel kell ismernünk, ezek a lépések nem alkották részét a belpolitikai szenvedélyek felkavarását célzó kampánynak, sokkal inkább – legalábbis a Fehér Ház szempontjából –, azoknak az erőfeszítéseknek a részét képezték, hogy ellenőrzésük alá vonják ezeket a szenvedélyeket, s megakadályozzák, hogy a 80. kongresszus esetleg manipulálja azokat a saját céljai érdekében. És meglepő módon, a stratégiát két évre dolgozták ki. Ez a hazai antikommunizmus elkerülhetetlen reakció volt, ha hozzá is járult a hidegháború polarizációjához.

A Truman doktrina az Egyesült Államokat a Szovjetunió elleni totális harcra készítette. Ettől fogva az amerikai vezetők minden helyi krízisben szovjet tervet véltek felfedezni. Mégis, a politikusok többsége tudta, hogy hol van az a határ, amelyet az Egyesült Államok nem léphet át. – Leahy admirális 1947 februárjában így fakadt ki: „Képtelen vagyok megérteni Marshall tábornokot, hogy tekintettel a kínai kormánnyal kapcsolatos álláspontjára, miért akar belebonyolódni a görög és a török kormány megmentésébe. A két helyzet hasonlóknak látszik, de nekem úgy tűnik, hogy egy stabil nem szovjetbarát kormány létrehozása Kínában sokkal fontosabb Amerika számára, mint a mediterrán államok sorsa.” De eltérően Leahytól, a politikusok többsége felismerte, hogy egy kínai intervenció komoly erőfeszítést kívánna meg az USA-tól. Ahogyan azt Kennan a National War College-ben megjegyezte, „Kína bizony egyáltalán nem kicsiny”.¹⁵ És így az Egyesült Államok végül is elkerülte a közvetlen beavatkozást a kínai polgárháborúba.

De egy másik észrevételt is kell tenni. Bár a görög polgárháború első sorban helyi ügy volt, bármelyik fél győzelmének nemzetközi következményei igen messzehatóak lettek volna. Mivel a nemzetközi kapcsolatok szabályait nem rögzítették, és semmiféle modus vivendiben sem állapodtak meg, a bizonytalanság volt az, amely újabb háborút eredményezhetett. A befolyási övezetekre vonatkozó megállapodás azt célozta, hogy csökkentse ezt a fajta bizonytalanságot, és segítsék a népeket abban, hogy ne kellenjen veszélyben élniök. Az 1944 októberi egyezményben Sztálin elismerte, hogy Görögország a nyugati érdekszféra része. Churchill 1946 májusában

– visszatekintve – kijelentette: a megállapodás lehetővé tette, hogy „...hozzálásanak a béke helyreállításához Görögországban. Ebbe beletartozott az is, hogy sok görög kommunistát megöltek. Sztálin tudott erről. Mindez hónapokon keresztül ment így. Soha nem szólt egy szót sem. Ahhoz a megállapodáshoz tartotta magát, amit elfogadott.” Valóban, Sztálin 1948 elején is tartotta magát az egyezményhez, amikor bírálta a görög gerilláknak nyújtott jugoszláv segítséget. Edvard Kardeljnek és Milovan Djilasnak mérgesen azt mondta: „ennek a vállalkozásnak semmi esélye sincs a sikerre. Mit gondolnak, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok – az az Egyesült Államok, mely a világ legerősebb országa – hagyni fogják, hogy Önök átvágják Földközi tengeri közlekedési vonalaikat? Ez nonsense.”¹⁶

A helyzet bonyolultabb volt annál, mint amilyennek azt néhány szerző beállította. A Görög Kommunista Párt a sztálini irányt követte. Amennyiben az EAM győzött volna, egy széles bázisú baloldali kormány nem a független Jugoszlávia útját követte volna, hanem egy román, vagy bolgár típusú fejlődést. Ezesetben a fehérterrort lehet, hogy vörös terror váltotta volna fel. Az ebből adódó lehetőség a szovjetek számára túl vonzó lehetett ahhoz, hogy elszalasszák, s így Görögország Moszkva befolyása alá került volna. Ez viszont veszélyeztette volna a kialakult, féltveőrzött nemzetközi erőegyensúlyt. Nehéz azonban megítélni, hogy a görög nép számára akár politikai, akár gazdasági téren ilyen rendszer lett volna-e jobb, vagy az adott helyzet, ami a második világháború után kialakult.

Vezető amerikai politikusok maguk is úgy látták, hogy a Truman doktrínával az Egyesült Államok – ha utólagosan is – de lemondott arról, hogy a szovjet érdekszférában történő eseményekbe beavatkozzon. Valójában a doktrína meghirdetése hatalmas lépés volt – a nyugati érdekszféra konszolidálása felé. „Dőreség lenne azt hinni, hogy bármi érdemlegeset is cselekedhetünk Romániában, Bulgáriában vagy Lengyelországban – jelentette ki Dean Acheson –. Mi semmi ilyesmit nem tehetünk. Ezek az országok az orosz katonai erők övezetén belül vannak. Ebből mi ki vagyunk rekesztve. Vannak viszont más területek, ahol hatékonyan tudunk fellépni.” Ez az, amiért a Truman doktrína a hidegháború történetében fordulóponthoz vezetett. A külügyminisztérium egyik beosztottja elmagyarázta Roosevelt özvegének, hogy az USA Yalta óta „egyfolytában hátrál”. (Ez természetesen nem volt teljesen igaz, sokkal inkább arról volt szó, hogy az amerikai befolyás kiterjesztése Kelet-Európára és a szovjet szférára nem sikerült.) Semmit sem tehetünk az oroszokkal mindaddig, – folytatta a külügyi tisztviselő –, amíg az Egyesült Államok nem jelzi „nagyon világosan, hogy nem

vagyunk hajlandók tovább hátrálni.” Ez volt az az üzenet, amit az amerikaiak az oroszoknak küldtek.

Röviddel a Truman-beszéd után Aténban Mark Ethridge-t meglátogatta Alexander Lavrisev, szovjet partnere, az ENSZ határbizottságában. „Mit jelent ez, Mr. Ethridge” – kérdezte Lavrisev. „Azt jelenti, hogy Önök nem csinálhatják azt, amit akarnak.” – válaszolta Ethridge.¹⁷

Egy évvel azelőtt az amerikai vezetők a személyes diplomáciáról áttértek a nyilvános diplomáciára. Most, a Truman doktrína időszakában, ezek a politikusok – csalódottan, türelmetlenül, s mindig gondokkal küszködve amiatt, hogy hogyan próbálják a szükséges ügyeket lebonyolítani Sztálinnal és környezetével – teljességgel lemondtak a Szovjetunióval folytatandó diplomáciai tárgyalásokról.

„Ügy vélem, hiba azt hinni, hogy bármikor is le lehet ülni az oroszokkal s megtárgyalni velük a kérdéseket” – mondta Acheson 1947 április elsején, meghallgatásakor a szenátus Külügyi Bizottsága előtt. „Nem hiszem, hogy ily módon kell megoldjuk problémáinkat az oroszokkal. Ügy vélem, hosszú idő szükséges ahhoz, hogy ezeket a problémákat megoldjuk, de akkor is oly módon tegyük, hogy jelezzük az oroszoknak; teljesen tudatában vagyunk saját érdekeinknek, ezekhez szilárdan ragaszkodunk, s készek vagyunk a szükséges lépéseket megtenni. Azt hiszem, csak így lehet majd a kérdéseket megoldani.”

„Ön tehát nem tervezi, hogy a közeljövőben részt vesz ezen kérdések rendezését célzó tárgyalásokon? – kérdezte H. Alexander Smith szenátor Achesontól.

„Nem lehet leülni velük tárgyalni” – felelte Acheson.

Acheson kijelentését az tette furcsává, hogy az amerikaiak éppen akkor ültek a tárgyalóasztalhoz az oroszokkal, a Külügyminiszterek Tanácsának ülésén, amely 1947. március 10-én nyílt meg Moszkvában. A megegyezésre azonban semmi jel sem mutatott. „Ügy tűnik számomra, hogy veszélyesen közelítünk egy olyan helyzethez, amikor bekövetkezik a felsorakozás.” – állapította meg Bevin a tanácskozásról, Attlee-hez Moszkvából intézett levelében. „Itt mindenki udvarias, nem használnak nagy szavakat, s úgy tűnik számomra, hogy „a két nagyfiú” között minden előre elhatározott módon megy végbe.” Bidault francia külügyminiszter később helyesen állapította meg, hogy a Külügyminiszterek Tanácsa összejöveteleivel, bankettjeivel, az elmondott tósztokkal és más „fagyos szórakozásaival” egy korszak végét jelezte.¹⁸

Az amerikai delegátusok, osztozva Acheson szkepticizmusában, sem-

miképpen sem voltak érdekeltek egy kompromisszum létrehozásában. A „kemény” magatartás vált céljá. Február végén, egy vezető külügyminisztériumi tisztviselő – valószínűleg Bohlen – úgy nyilatkozott a Time tudósítójának, hogy az amerikai küldöttségnek kevés érdeke fűződik a szovjetekkel való tárgyaláshoz. „Marshall úgy megy Moszkvába – magyarázta –, hogy előre tudja: ott a világ békéje ügyében semmilyen döntést sem fognak hozni. Eddigi tapasztalataink bebizonyították, hogy lehetetlenség velük tárgyalni. Csak arra van lehetőség, hogy megadjuk magunkat, vagy hogy nemet mondjunk... Saját politikánk változik. Az ő politikájuk nem tud megváltozni. Sem Molotov, sem Sztálin, sem a Politburo nem tudja megváltoztatni. Az ő politikájuk dogma. Ha valaki elolvassa, amit a *Vörös Csillag* múlt heti száma a kapitalista világról írt, rájön, hogy ugyanaz a szöveg, amit 1924-ben írtak.” De a nyilatkozó mégis adott néhány tanácsot a Time olvasóinak: „össze kell gyűjtsük minden erőnket és tartalékunkat, hogy készen legyünk mindarra, ami vár ránk.”

Az amerikai delegációt George Marshall vezette. A tábornok fáradt volt s nem készült fel a nehéz és bonyolult kérdések megtárgyalására, következőképpen nem volt képes betölteni az erős s jól informált vezető szerepet. John Foster Dulles viszont nagy befolyásra tett szert.¹⁹

A Külügyminiszterek Tanácsa moszkvai értekezletének célja az volt, hogy a német és osztrák béketárgyalások ügyében érjen el haladást. Amikor ezen a kérdések túljutottak, William Draper, Clay fő gazdasági tanácsadója azt mondta Herbert Hoovernek, hogy az „minden volt, csak nem ordító siker”. „A várakozásnak megfelelően az oroszok a jóvátételnek a folyó termelésből történő törlesztést kívánták, s ez az a probléma, ami a német kérdés rendezését megakadályozza. Ha ez megoldódna, a többi kérdést nagyobb nehézségek nélkül áthidalhatnánk.”²⁰ Ez talán túlzás volt. Németország hallatlanul bonyolult és összetett problémát jelentett, ami ugyanakkor igen egyszerű kérdés is volt egyben: egyik fél sem vállalhatta ugyanis annak a kockázatát, hogy egy újraegyesült Németország a másik fél szövetségésévé váljon.

Ennek ellenére az oroszok nem hagytak kétséget afelől, hogy a jóvátétel ügye érdekli őket legjobban. „A szovjet kormány nem leplezi azt a tényt, hogy kártérítést követel Németországtól.” – mondta Molotov – „nem rejtjük véka alá ennek összegére vonatkozó kívánságunkat sem”. Nem titkolták a Szovjet-Oroszországnak okozott háborús károk nagyságát sem. Molotov ismételt panaszosan hivatkozott a statisztikákra – az otthontalanná vált emberek számára, a lerombolt falvakra, vasútállomásokra, a termelőszövet-

kezetekre, az eltűnt marhák, disznók és kecskék számára. Sztálin a konferencia egyik amerikai résztvevőjének azt mondta: „Egész Európában rosszul mennek a dolgok”. Nem tette hozzá, hogy a Szovjetunióban még annál is rosszabbul mennek, mint Nyugat-Európában, Ukrajnában éhínség pusztított. A teljes gyáregységek elszállítása Németországból nagy rongáláshoz vezetett, s az orosz diplomatákra egyre fokozódott a nyomás, hogy a jóvátétel teljesítését a folyó termelésből követeljék. Az oroszok egy percig sem kételkedtek követelésük igazságában, vagy sürgősségének voltában. Arról is tudomásuk volt, ahogy azt Sztálin megfogalmazta: „az USA-ban nem mennek rosszul a dolgok”.²¹

Időről időre néhány amerikai felismerte az oroszok németországi igényei teljesítésének fontosságát. „Az embernek csak el kell mennie Oroszországba ahhoz, hogy lássa, politikájukat mennyire az égető szükség befolyásolja.” – jegyezte meg Clay a konferencián. Clay, – amint az egyik amerikai küldött megfogalmazta – valójában azt bizonygatta: „szükséges, hogy némi azonnali kártérítést adjunk az oroszoknak, hogy ezzel megvásároljuk Németország gazdasági egységét”.

De az amerikai álláspont továbbra is az maradt, hogy „nincs jóvátétel a jelenlegi termékek alapján”. Az amerikaiak többsége sosem fogta fel igazából azokat a problémákat, amelyek az oroszok követeléseit kialakították. Részben azért, mert abból, ahogyan az oroszok a problémákat tálták, arra lehetett következtetni, hogy az oroszok számoltak a növekvő ellenállással, amibe követeléseik a nyugat részéről ütköznek. Az amerikaiak feltételezték, hogy Molotov és kollégái visszatérő kártérítési követelése, – Dulles elnevezése szerint – pusztán a szovjet „kimerítési politika” része volt.²²

Az amerikai, angol és francia külügyminiszterek nyugat-európai problémákkal is foglalkoztak, különösen a szén hiányával és az ipari termelés növelésének kérdésével. Attól féltek, – Bevin szavaival –, hogy „az oroszok a mi számlánkra fogják Németországot kifosztani”. A nyugatiak nem kötöttek kompromisszumot a jóvátételre vonatkozó kérdésekben. Nem akarták, hogy azért táplálják anyagi erőforrásaikat Németországba, hogy az oroszok a másik oldalon megcsapolják azokat. Charles Kindleberger közgazdász a következőképp foglalta össze, hogyan látja a helyzetet az amerikai küldöttség legtöbb tagja: „Természetesen a Molotov féle gazdasági program fantasztikus. Németország eszerint képes lesz arra, hogy jóvátételt fizessen Oroszországnak, szénnel fizessen Franciaországnak, úgy irányítsa export-import mérlegét, hogy a megszálló hatalmak egyikének se kelljen költségeket vállalnia, emelje életszínvonalát, különösen a közellátás területén, viselje a külső és belső megszállás költségeit – s mindezt egyidejűleg.”

Ezenfelül az amerikaiak és az angolok kezdték egyre inkább arra fektetni a hangsúlyt, hogy egyesítsék a három nyugati megszállási zónát Németországban és a vezető amerikai politikusok is egyre többet foglalkoztak Németország kettészakításának kérdésével.

Más okai is voltak a kártérítés ellenzésének. Az amerikaiak attól tartottak, hogy az ily módon létrejövő erőforrásokat a szovjet hadierő továbbfejlesztésére fogják fordítani. Azt hitték, hogy az oroszok a jóvátételt eszköznek tekintik a nyugat szétrombolására és arra, hogy általa a kontinentális Európa fölött tényleges ellenőrzést szerezzenek – amint Smith moszkvai amerikai nagykövet figyelmeztetett rá.²³

Mindezen okok következtében az USA nem támogatta az azonnali kártérítést. Clay nem titkolta egyetnemértését. Panaszkodott, mondotta Kindleberger, hogy „a külügyminiszter és Ben Cohen nem tudják mit akarnak, szervezetlenek és teljesen elkótyavetyélik Németországot”. Kindleberger elbeszélése szerint Clay válasza „erőszakos és egy kissé fegyelemsértő volt. Azt állítja, hogy elveszítik Németország egyesítésének lehetőségét, s ez is mutatja, milyen rosszul intézik ezt az egész ügyet. Ő maga célzott rá az oroszok előtt, hogy neki ehhez a politikához semmi köze nincsen.”

Március 31-én, Clay közölte Marshall-lal, hogy tovább már nem állhat az amerikai delegáció rendelkezésére, s a külügyminiszter engedélyével azonnal elhagyta Moszkvát.

A küldöttség más tagjai azonban örültek annak, hogy amerikai részről szilárd és eltökélt politikát tapasztalnak, tudván, hogy ez ugyan nem segíti elő a dolgok előrehaladását Moszkvában, de abban reménykedtek, hogy az másutt hatással lesz a következményekre. Ahogy Dulles írta Vandenbergnek: „Egyre növekvő számú bizonyítékunk van arra, hogy megerősödött pozíciónk egész Európában támogatásra talált.”

Április 15-i, Sztálinnal történt találkozója után Marshall döntő következtetésre jutott: a Szovjetunió Nyugat-Európa gazdasági és politikai felbomlását szeretné elérni. A találkozó Sztálinnal, szokás szerint este 10 óra körül kezdődött a Kremlben. Marshall csodálkozott Sztálin külsején: a generalissimus nem nézett ki egészségesnek: mintha lógott volna rajta a ruha. „Őn ugyanúgy néz ki, mint amikor legutóbb láttam” – mondta Sztálin –, „én azonban egy öreg ember lettem”.

A kölcsönös udvariaskodások után a két politikus a tárgyra tért. Marshall panaszkodott amiatt, hogy a szovjetekkel nem sikerült a lend-lease szállítások ügyét rendezni; Sztálin viszont amiatt panaszkodott, hogy az USA nem válaszolt a szovjet kölcsön-javaslatra. Sztálin utána visszatért kö-

zépponti témájához. Yaltában, mondotta, az Egyesült Államok beleegyezett abba, hogy a Szovjetunió 10 milliárd dollár háborús kártérítést kap. Most másképp szemlélik a dolgokat – tette hozzá Sztálin, azt mondják „ne vigyene el több jóvátételt, mint amit már elvittek”. Ezt a Szovjetunió nem fogadhatja el, – folytatta. „A népnek már megmondtuk a 10 milliárdos összeget. A németeknek nem lesz túl nehéz ezt 20 év alatt kifizetniük. Lehet, hogy az USA és Anglia lemond a kártérítésről, de a Szovjetunió nem mondhat le róla.”

Sztálin hozzáfűzte azonban, hogy a konferencián kialakult holtponthoz „nem olyan tragikus”. A viták csak a nehéz kérdések körüli „csetepaték” voltak. „Más kérdésekben már korábban is felmerültek nézeteltérések, de általában az szokott történni, hogy amikor az emberek kimerítik magukat a vitában, utána rájönnek a kompromisszum szükségességére” – mondotta. Sztálin azt tanácsolta Marshallnak: „legyen türelemmel és ne csüggedjen”.

Az oroszok nyilvánvalóan komolyan vették ezt a tanácsot, mivel a konferencia végén a Truman-beszéd ellenére ezt az irányvonalat követték. A Pravda kijelentette: „Minden kétség nélkül elmondhatjuk, hogy a konferencia a német kérdés megoldásának kezdetét jelezte.” Bevin emelkedett hangulatban hagyta el Moszkvát... Amikor Visinszki kikísérte őt a pályaudvarra, az angol külügyminiszter vidám nótára zendített...

„Micsoda vidám ember” – jegyezte meg Visinszki szarkasztikusan.²⁴

Marshall és kollégái éppenséggel nem valami jó hangulatban búcsúztak. „Hosszú órákon át hallgattuk a régi érvelési technikát, ugyanazokat a hiábavaló érveket lényegtelen kérdésekben, ugyanazokat a torzításokat, ugyanazt a harsány propagandát. – írta Hickerson James Dunn-nak. „Talán valamivel kisebb volt a keserűség a tárgyalóasztalnál, de ez a megtárgyalt kérdések komolyságán múlt, s a köztünk lévő szakadék mélységén... A franciák különösen kiábrándultak az elvtársakból s úgy vélem, közelebb kerültek hozzánk, mint évek óta bármikor; ez elsősorban Molotov durvaságának volt köszönhető s annak, hogy nem akart a franciákkal megegyezni a Saar kérdésben.”

Maga Marshall úgy értelmezte Sztálinnak a türelemre vonatkozó tanácsát, mint baljóslatú felhívást arra, hogy várja ki, amíg az európai helyzet rosszabbodik s az egész kontinens a szovjetek kezébe kerül. Marshall teljesen elfogadta a politikusok nagy többségének a szovjet szándékokról alkotott felfogását. Annak a bírálóknak a helyességét is igazoltnak látta, hogy az oroszokkal nem lehet leülni tárgyalni. Egész úton hazafelé Washingtonig arról beszélt, milyen módot lehetne találni Nyugat-Európa összeomlásának megakadályozására.²⁵

A moszkvai konferencia az amerikaiak számára azt jelentette, hogy vége a háború utáni szovjet-amerikai kapcsolatok roosevelti – átmenetileg optimista – megközelítésének. A találkozó után néhány hónappal, Edward Mason, Marshall fő gazdasági tanácsadója a konferencián, megjegyezte: „Moszkva, bizonyos értelemben a Jaltától való eltávolodás csúcsát jelenti, eltávolodást attól az állásponttól, miszerint jelentős érdekközösség van a nyugat és kelet között, s az lehetővé teszi a megegyezést egy nemzetközi szervezet alapelveiről, s egyben közeledést egy olyan álláspont felé, miszerint az ilyen érdekközösség hiányzik, közeledést tehát az eltérő koncepciók felé.”

John Foster Dullesre várt a feladat, hogy – az amerikai hivatalos személyiségek nevében – a moszkvai külügyminiszteri értekezlet tanulságait levonja. Közvetlenül hazatérte után a következőket mondta. „A másik dolog, amit ebből profitálunk, hogy jobban megértjük miként működik a szovjet politika. A diplomáciai tárgyalásokkal csak kevés eredményt lehet elérni. Csak más országok politikai pártjai és szervezeteibe való behatolással lehet hatni.”

Néhány hét múlva, a Külügyi Tanács ülésén – összeszedvén gondolatait – így beszélt: „Amíg a mi eszméink és eszményeink erőt mutatnak, az oroszok folytatják a politikai nyomást... „Rámutatva a „furcsa fluktuációra”, mely a Németország irányában folytatott politikában végbement, úgy értékelte, hogy ez a szovjet vezetők között zavarra és improvizációhoz vezethet. „A szovjetek nyilván megérzik, hogy a kétféle társadalmi forma nem összehasonlítható. Sztálin, a külföld felé azt hangoztatja, hogy a kettő jól megférhet, de valójában nem ez jelenik meg a szovjet sajtóban s nem ezt tanítják az iskolákban.”

Oroszország támadásban van – mondotta. Fő mondanivalóját és következtetéseit figyelmeztetés formájába öntötte: „A szovjeteknek az egész világra kiterjedő tervük van: a kapitalizmus legyőzése (bárhol is van az), s rendőrállamok létesítése.”²⁶

Jegyzetek

1. Joseph M. Jones levele Bentonhoz, 1947. február 26. Harry S. Truman Library, Independence, Missouri Joseph M. Jones papers (a továbbiakban: Jones papers); Foreign Relations of the United States. 1947. Volume V. U. S. Government Printing Office, Washington, 1974. (A továbbiakban: FR., 1946. V.)
2. Mark Ethridge és Paul Porter közlései; FR., 1947. V. pp. 17–22. 24–25, 28.
3. Norman Ness, „Current Situation in Greece”. Előadás. Washington. D. C. 1947 március; FR., 1947, V. pp. 29–30.

4. Byrnes Tafthoz. 1947. március 1. – Library of Congress, Washington D. C. Robert A. Taft papers, 790. Box (a továbbiakban: Taft papers); Dalton a miniszterelnöknek, 1946. november 28, és „Notes on a Difference of Opinion.”, 1947. január 20. London School of Economics. London, Hugh Dalton papers, Miscellaneous, III. 4., 1943–1946; u. o. Dalton naplója, 1947. február 6, 7 és március 14; Dalton memorandum. 1947. február 16. Lady Liddell Heart tulajdonában.
5. Dalton naplója, 1947. március 14.; Loy Henderson közlése; FR., 1947. V. pp. 32–37.
6. Jones, M. Joseph: The Fifteen Weeks. New York. Harcourt, Brace and World, 1964. 133.; Memorandum és kronológia az elnöki üzenettel kapcsolatban, Jones papers; FR, 1947, V. 66. p.; U. S. Congress. Senate Committee of Foreign Relations. Legislative Origins of Truman Doctrine. Hearings Held in Executive Session on S. 938. 80th Congr. 1 st session. 1947. Historical Series, 1973. 12. p. (A továbbiakban: Committee of Foreign Relations. Origins of Truman Doctrine.)
7. FR., 1947, V. pp. 56–58. 96–98.; Senate Foreign Relations Committee, Origins of the Truman Doctrine 20. p.; Millis Walter Forrestal Diaries, New York, Viking, 1951.
8. FR., 1947. V, pp. 59–61, 107–108.; Acheson, Dean: Present the Cration: My years in the State Department: New York, New American Library, 1970. 293. p. (A továbbiakban Acheson, Present.) Jones, Fifteen Weeks, 141. p.
9. John Hildring, Lecture, Washington, D. C. 1946. December 5.; FR., 1947. V, 47. p.
10. George Kennan előadása. 1947. febr. 20. – Princeton University, Princeton, New Jersey. G. Kennan papers; Kennan, G.: Memoirs 1925–1950 New York. Bantam. 1969. pp. 332–338.; Bohlen Charles: Witners to History 1929–1969. New York. W. W. Norton, 1973. 261. p. (A továbbiakban: Bohlen, Witness); Elsey Cliffordnak, 1947. március 7, – Truman Library Clark Clifford files and papers. Görög dosszié.
11. Truman, H. S.: Public Papers of Presidents of the United States 1947. Washington, Government Printig Office, 1953. pp. 176–180.
12. Lásd: Kolko, Joyce és Kolko, Gabriel: The Limits of Power. The world and United States Foreign Policy, 1945–1954. New York. Harper and Row, 1972. 331, 343. p.
13. „American Attitudes on U. S. Policy Towards Russia”. Russell memorandumának melléklete. 1947. február 21. – National Archives Washington DC. Records of State Department, 71161/2–2147. (A továbbiakban: N. A. State Dept. papers) Lane Durbrownak, 1945. június 4, Lane Matthewsnek, 1946. március 1, Lane feljegyzése a Trumannal folytatott beszélgetésről, 1947. március 21, – Yale University New Haven, Connecticut, Arthur Bliss Lane papers.
14. Taft nyilatkozata, 1947. március 12, Taft papers, Box 1260; Patterson, James T.: Mr. Republican: A Biography of Robert A. Taft. Boston, Houghton Mifflin, 1972, pp. 369–372.; The Responsibility of Power, Herter előadása. 1947. május 21. Harvard University, Cambridge, Massachusetts, Christian Herter papers.; Hamby, Alonzo L.: Beyond the New Deal: Harry S. Truman and American Liberalism. New York: Columbia University Press, 1973. pp. 173–178.; Mrs Roosevelt nézetire lásd: NA. State Dept. papers, Russel Achesonnak, 1947. március 27, 711.

- 61/3–2747, és u. o. levéltervezet Acheson Hasett-hez intézett memorandumja mellékleteként. 1947. május 5, 711.61/5–647; Schlesinger véleményére lásd: Hiskerson feljegyzése Achesonnak. 1947. ápr. 17. N. A. State Dept. papers, Hickerson file; A kormányzat erőfeszítésére, hogy megbirkózzon a növekvő hazai kommunista ellenséggel lásd: *Hartmann*, Susan, M.: Truman and the 80th Congress. Columbia: University of Missouri Press, 1971. pp. 20–28.
15. Leahy naplója, 1947. február 27. Library of Congress; G. Kennan: „Orientation and Comments on National Security Problem”, 1947. március 17–28., Kennan papers.
  16. Churchill szavai megtalálhatóak: Pickersgill, J. W. and Forster, D. F.: The Mackenzie King Record. 3. kötet. 236. old.; Sztálinra lásd: *Djilas*, Mihran: Conversations with Stelen. Translated by Michael B. Petrovich. London; Pelican Books, 1969. 141.
  17. Senate Foreign Relation: Committee, Origins of the Truman Doctrine, 22 p.; Russell Achesonnak 1947. március 27. NA. State Dept. papers, 711.61/3–2747; Mark Ethridge közlése.
  18. Lásd Acheson felszólalását: Senate Foreign Relations Committee, Origins of the Truman Doctrine, 96. p.; *Bidault* Georges: Resistance: The Political Autobiography. Translated by Mariaune Sinclair. New York Praeger, 1965. 145. Bevinre vonatkozóan lásd: *Williams*, Frances; Nothing So Strange. London, Cassell, 1970. pp. 243–244.
  19. *Sulzberger*, C. L. A Long Row of Candles: Memoirs and Diaries 1934–1954. New York, Macmillan, 1969. 347. p.; Howard K. Smith feljegyzése 1947. márc. 16., – Princeton University, John Foster Dulles papers (a továbbiakban: Dulles papers) Box. 15.; *Murphy*, Robert: Diplomat Among Warriors. New York, Pyramid Books, 1965, 342. p.; FR., 1947, II. kötet, 169. p.; Bohlen, Witness pp. 258–60.
  20. Draper levele Hoovernek, 1947. április 25; Herbert Hoover Library, West Branch; Herbert Hoover papers; Edward Mason: „Reflections on the Moscow Conference”, International Organization I. (1947 szeptember.) pp. 475–487.
  21. FR., 1947, II. k. 259 p.; *Werth* Alexander: Russia: the Post-War Years. New York Toplinger Publishing Company, 1971. pp. 217–219, 229, 233. p. (a továbbiakban: Werth: Post War Russia); Sztálin-Stassen jegyzőkönyv, 1947. április 9. Taft papers, Box 549; *Nove*, Alec: An Economic History of the USSR London, Allen Lane, Peg Penguin Press 1969, pp. 287–93.
  22. Clay levele Dodgeknak, 1947. március 24., – Detroit Public Library Joseph Dodge papers; *Werth*, Post-War Russia, 266. p.; Dulles levele Vandenberg szenátornak, 1947. március 29, Dulles papers.
  23. FR., 1947. II. 141, 273, 304, 336, 394–96. p.; Kindleberger levele de Wildenak, 1947. április 1 – Kindleberger papers, Charles Kindleberger tulajdonában; Kennan „Russia’s National Objectives”, Beszéd, 1947. április 1, Kennan papers; Dulles Marshallra gyakorolt befolyására és ellentétére Clayvel lásd: *Gimbel*, John: The American Occupation of Germany: Politics and the Military 1945–1949. Stanford, Stanford University Press, 1968. 120–123 és Kindleberger levele de Wildenak, 1947. márc. 24, Kindleberger papers.
  24. Dulles levele Vandenberg szenátornak, 1947. április 10, Dulles papers; Clay magatartására lásd: Kindleberger de Wildenak 1947. márc. 29, Kindleberger papers;

- Smith*, Jean Edward, et the papers of General Lucins D. Clay: Germany 1945–49. Bloomington, Indiana University Press, 1974. I. köt.
25. Hickerson Dunn-nak, 1947. május 26, N. A. State Dept. papers, Hickerson file, Box 6; *Bohlen* Witness, pp. 262–263.; Forrestal naplója, 1947. április 28, pp. 1600–1602. James Forrestal diary, Princenton University.
  26. Edward Mason: „Reflections on the Moscow Conference, International Organization I. (1947 szeptember) pp. 475–87; Dulles beszéde, 1947. április 29, Dulles papers, Box 11; u. o. Council on Foreign Relations, Az 1947. jún. 6.-i vitaülés.

A. A. JAZKOVA:

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ROMÁNIAI POLITIKÁJÁNAK NÉHÁNY ASPEKTUSÁRÓL (1945)

(A Világtörténet számára készített tanulmány)

Az Egyesült Államok második világháború utáni kelet-európai politikáját a jelenkortörténet mindeddig nem tanulmányozta eléggé. Egyes, a háború utáni rendelkezéssel kapcsolatos aspektusaira a szocialista országok történészei már rávilágítottak, de azt alig vizsgálták, hogy milyen volt az amerikai politika jellege, s milyen célok vezették a népi demokratikus államokban lezajló belső folyamatok befolyásolásában. Az Egyesült Államokban az utóbbi években publikált munkák szerzői nem rejtik véka alá, hogy a vezető amerikai politikusok Kelet-Európában a baloldali társadalmi és politikai változások ellensúlyozására – amelyek véleményük szerint nem rendelkeztek kellő belső bázissal – az úgynevezett „demokratikus erőket”, a letűnt polgári és burzsoá-földesúri pártokat támogatták. Vannak olyan amerikai történészek, akik elismerik a politika megalapozatlanságát és irreális voltát, valamint annak szükségszerűségét, hogy a második világháború után Kelet-Európában radikális politikai változásoknak kellett lezajlaniuk. Így ír erről egy, az USA-ban 1970-ben megjelent könyv szerzője: „Valóban, a második világháború forradalmasította Kelet-Európában a politikai és a katonai helyzetet... A háború előtti világot nem lehetett visszaállítani – elkerülhetlenné váltak a radikális gazdasági és politikai változások. Roosevelt még Jaltában megértette a kialakult helyzetet és igyekezett realizistikusan közeledni hozzá. Sajnos Truman nem tudta ezt megérteni...”¹ A szerző úgy véli, hogy az amerikai kormányzó körök ilyen alapállása vezetett külpolitikai téren többek között a „hidegháborúhoz”, s a „feltartóztatás” doktrínájának kidolgozásához, belpolitikában pedig a McCharty-izmus² megjelenéséhez.

Jelen tanulmány célja az, hogy áttekintse az Egyesült Államok romániai politikájának néhány vonatkozását a Petru Groza vezette demokratikus kormány külső és belső helyzetének megszilárdításáért folytatott harc idején. Elkészítésekor a romániai történelmi források egyre szélesedő köre mellett elsősorban az utóbbi években közzétett, az 1945-ös évre vonatkozó amerikai diplomáciai okmányokat használtuk fel.³

Nem sokkal a második világháború befejeződése előtt, 1945 márciusában került hatalomra Románia történetének első valóban demokratikus kormánya, amelynek miniszterelnöke az egyik legnépszerűbb politikus, az „Ekés-front” vezetője, Petru Groza lett. Hatalomra jutását elkeseredett politikai küzdelem előzte meg. Az ország 1944 augusztusi felszabadulását követően, a népi demokratikus forradalom előrehaladásával egyre inkább fölénybe kerültek a kommunisták által vezetett progresszív és demokratikus erők. Az ilyen irányú politikai változásokat nagymértékben segítették a kedvező nemzetközi feltételek, — mindenek előtt a Szovjetunió nemzetközi súlyának, tekintélyének megnövekedése. A fegyverszüneti szerződés, melyet a Szovjetunió Romániának, mint Hitler volt csatlósának felkínált, a fasiszmus maradványainak radikális kiirtását és az ország következetes demokratikus átalakítását írta elő. Ez teljesen megfelelt a román nép forradalmi harca érdekeinek. A nyugati hatalmak a Szovjetuniótól eltérően, kezdettől fogva a román burzsoázia és a földbirtokosok politikai képviselőit ill. vezetőit támogatták, s ezzel nemcsak a forradalmi átalakulást, hanem az ország demokratizálásának folyamatát is akadályozták.

A nyugat — köztük az Egyesült Államok — politikai érdekei szorosan összefonódtak azzal, hogy megőrizze korábbi romániai gazdasági pozícióit. Nem véletlen, hogy az 1944 augusztusa után hatalmon levő reakciós többségű kormányokban az a P. Georgiescu lett a gazdasági miniszter helyettes, aki a „Románia — America”-nak, a legnagyobb amerikai olaj részvénytársaságnak, a „Standard Oil” leányvállalatának képviselője volt.

A Rooseveltt-adminisztráció nem tehette meg, hogy romániai politikájában ne vegye figyelembe az antifasiszta nagy-koalíció egyeztetett határozatait, mindenekelőtt az 1945 februárjában Jaltában elfogadott „Kiáltvány Európa felszabadításából” című dokumentumban foglaltakat. Ugyanakkor — mint erre a szovjet történeti irodalom már rámutatott — Kelet-Európa háború utáni berendezkedését érintő egyes konkrét kérdések kapcsán egyre élesebben mutatkoztak meg az elvi különbségek egyfelől a Szovjetunió, másfelől Nagy-Britannia és az Egyesült Államok álláspontja között.⁴ Az Egyesült Államok romániai politikájában ezen eltérő vonalvezetés jól nyomon követhető a P. Groza demokratikus kormányának megszilárdításáért folytatott harc idején.

Az USA egyértelműen N. Radescut, Románia reakciós miniszterelnökét támogatta, aki 1945 február második felében polgárháborút akart ki-robbantani, és „az országban uralkodó anarchia” jelszavával szerette volna elérni a nyugat beavatkozását Románia belügyeibe. Az Egyesült Államok

bukaresti politikai megbízottja, Burton Y. Berry a „történelmi pártok” vezetőinek információi alapján úgy jellemezte az országban lezajló békés tüntetéseket – melyek során a nép követelte, hogy valóban demokratikus kormány kerüljön az ország élére –, mint valamiféle „idegen elemek által vezetett nacionalista fellépést”.⁵ Közlései alapján a State Department azt a következtetést vonta le, hogy Romániában „a fegyveres kisebbség a valódi koalíciós kormányzat megdöntésére törekedhet”.⁶ Elhatározták, hogy a bukaresti amerikai politikai misszió révén támogatást nyújtanak a reakciós N. Radescunak, s egyidejűleg megpróbálják elérni, hogy az antifasiszta nagykoalíció képviselői vitassák meg a romániai helyzetet. Az angol katonai misszió akkori vezetőjének, Arthur Gold Lee-nek tanúsága szerint éppen az amerikai diplomaták állásfoglalása vezetett oda, hogy a kiélezett belpolitikai helyzetben Mihály király, az állam alkotmányos feje megtagadta a P. Groza által irányított demokratikus kormány megalakításának jóváhagyását.⁷

A nyugati hatalmak azután is támogatták N. Radescut, miután az a forradalmi hullám nyomására, s attól tartva, hogy büntetést fog kapni azért, mert 1945. február 24-én parancsot adott arra, hogy-lőjenek békés tüntetők-re, lemondásra kényszerült. N. Radescu az angol missziónál kapott menedéket, innen kis idő elteltével titokban Washingtonba szöktették, ahol később a reakciós román emigráció egyik vezetője lett.

Ebben a bonyolult helyzetben a Szovjetunió hathatós segítséget nyújtott Románia demokratikus erőinek. E segítség jelentőségét az ország előtt álló belső és nemzetközi problémák megoldásában még olyan elfogult szemlélő sem tagadhatta, mint B. Berry, a romániai amerikai megbízott. „Minden gondolkozó román látja az olyan külpolitikai vonalvezetés szükségességét, amely a Szovjetunióval való baráti viszonyon alapul.” – jegyezte meg a State Department-nek küldött, 1945 februári jelentésében. Egyidejűleg elismerte, hogy „az angolszászok nem lépnek fel kezdeményezően abban, hogy segítsenek Románia néhány életbevágóan fontos problémáját megoldani.”⁸

A hivatalos amerikai külpolitika Groza-kormányral szemben az ellenséges tettek egész sorát követte el hatalomrajutásának szinte első napjától kezdve. A State Department azon állásfoglalása, miszerint a Nemzeti Demokratikus Front hatalomra került kormánya „elfogadhatatlan”⁹ szolgált alapjául annak, hogy a továbbiakban az Egyesült Államok megtagadta a demokratikus román kormány diplomáciai elismerését. Az amerikai külügyminisztérium vezetői egyebek között azt tanácsolták Rooseveltnak, hogy hi-

vatalosan ne válaszoljon P. Groza azon üzenetére, amelyet az miniszterelnökké történt kinevezésének megerősítésekor küldött. Ugyanebben az időben a bukaresti amerikai megbízottak kiszélesítették kapcsolataikat a „történelmi pártok” vezetőivel és Mihály királlyal. Támogatták azokat a burzsoá ellenzék által terjesztett provokációs célzatú híreszteléseket, miszerint a Szovjetunió „a román állam megsemmisítését tervezi”¹⁰, és a reális helyzetnek ellentmondó információkat küldtek a State Department-nek a Groza-kormány „korlátozott népszerűségéről és mozgási lehetőségeiről”, a kommunista párt „csökkenő” és Mihály király „növekvő népszerűségéről.”¹¹

A belső és külső reakció egyesített erőinek különös vádaskodását váltotta ki a demokratikus kormányzat azon törekvése, hogy baráti és jószomszédi viszonyt alakítson ki Románia és a Szovjetunió között, azt megszilárdítsa, s megteremtse a két ország szoros gazdasági együttműködését. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia azután is megtagadta Petru Groza kormányának nemzetközi — jogi elismerését, miután — a potsdami konferencia határozatának megfelelően — a Szovjetunió helyreállította diplomáciai kapcsolatait Romániával.

Az Egyesült Államok romániai politikájának jellegét döntően az határozta meg, hogy Washington mindenáron a román burzsoá ellenzékét, mindenekelőtt a volt „történelmi pártok” (Nemzeti Liberális Párt és a Nemzeti Parasztpárt) vezetőit, J. Maniu-t és D. Bratianut támogatta, s őket „valódi demokratákként” állította be szemben a hatalmon levő, „kívülről erőszakolt kisebbségi kormányzattal”. A romániai politikai események tárgyilagos szemlélőjének azonban észre kellett vennie, hogy erre az időre a román burzsoázia politikai pártjainak vezető személyiségei teljesen elveszítették befolyásukat, s a reakciós és fasiszta pártok maradványaival való együttműködés útjára léptek. A román sajtóban töredékesen tükröződő adatok szerint J. Maniu, a Nemzeti Parasztpárt vezetője rögtön az 1944 augusztusi események után megegyezett a volt „légionárius” (fasiszta) párttal, a „vasgárdával” a két párt közeledéséről és majdani egyesüléséről. Utóbbi számára nagyon hasznos lett volna egy ilyenféle álcázás a fasiszta maradványok felszámolásáért kibontakozó harc idején.¹² A szocialista Románia történészei levéltári forrásokra támaszkodva kimutatták, hogy éppen e szövetség vezetett a Nemzeti Parasztpárt gyors és nagymértékű jobbratulódásához, valamint azoknak a különféle féllegális terrorista csoportoknak („Julius Maniu”-gárdák, stb.) létrejöttéhez, amelyek fasiszta módszerekkel s teljesen elfogadva a nacionalista ideológiát, — arra törekedtek — sikertelenül —, hogy a román nép forradalmi küzdelmét nacionalista mederbe tereljék.¹³

Ami a Nemzeti Liberális Pártot illeti, ez az ország felszabadulása után is megmaradt a külföldi tőkével kapcsolatban álló román fináncnökés és ipari körök legfőbb támaszának. Vezetősége hosszú ideig képtelen volt újjászervezni a pártot, s leküzdeni az egyes belső frakciók közötti ellentéteket. Az 1945 februári-márciusi események szorosabbá fűzték a Nemzeti Liberális Párt valamint a Nemzeti Parasztpárt reakciós vezetőinek kapcsolatait.¹⁴ G. Tătărescu nemzeti-liberális csoportja, amely belépett a kormánykoalícióba, s a külügyminisztériumot irányította, – lehetőség szerint szabotálta a népi demokratikus kormány külpolitikai vonalának végrehajtását. Nyugati államférfiakkal folytatott tárgyalásai során G. Tătărescu nem rejtette véka alá antikommunista meggyőződését. 1946-ban, az Egyesült Államok külügyminiszterével, Byrnes-sel folytatott beszélgetése során kijelentette: „Egész életemben antikommunista voltam Harcoltam a kommunizmus ellen, s ezután is megteszek mindent, ami lehetséges az ellene folytatott harc érdekében Romániában.”¹⁵

A román nép forradalmi harca fellendülésének, a kommunista párt és P. Groza népi demokratikus kormányzata növekvő népszerűségének körülményei között egy ilyen alapállás egyre elszigeteltebb helyzetbe juttatta a „történelmi pártokat”.

Az elmondottak arról tanúskodnak, hogy Washington szemmel láthatóan elfogultan és nem reálisan ítélte meg a Romániában létrejött általános helyzetet. Tévedett akkor is, amikor hitelt adott a polgári ellenzék azon ígéretének: ha megkapják az „angol-amerikai támogatást”, akkor „rá tudják venni a királyt a jelenlegi kormány menesztésére, s egy valamennyi politikai párt képviselőiből alakítandó kabinet kinevezésére”.¹⁶ 1945 augusztus közepén az USA bukaresti megbízottja azt az instrukciót kapta a State Departmenttől, hogy tájékoztassa a román ellenzék vezetőit arról, hogy az Egyesült Államok kormányának véleménye szerint kívánatos lenne, ha Romániában „reprezentatívabb kormány” alakulna. Az amerikai diplomata fel is vette a kapcsolatokat a „történelmi pártok” főembereivel, J. Maniuval és D. Bratianuval, a jobboldali szociáldemokrácia vezetőjével K. Titel Petrescuval, valamint a király két tanácsosával: B. Știrbey-jel és K. Vișoianu-val, s informálta őket az amerikai kormány azon szándékáról, hogy nem ismeri el a Groza-kormányt.¹⁷ A belső és nemzetközi reakció egyesült blokkjára támaszkodva Mihály király augusztus 22-én lemondásra szólította fel a Groza-kormányt, s hogy „alkotmányellenessé” nyilvánítsa, megtagadta rendeleteinek és határozatainak szentesítését. Előző este – természetesen a nyugat támogatására számítva – a király memorandumot intézett az antifasiszta

nagyhatalmakhoz. Emlékiratában foglaltakat a terrosita bandák és szervezetek összehangolt akciói támasztották alá, amelyeket titokban a „történelmi pártok” vezetői irányítottak.¹⁸

A washingtoni kormánzatnak meg kellett értenie, hogy az adott nemzetközi erőviszonyok mellett, s akkor amikor a népi demokratikus román kormány politikai tekintélye szemmel láthatóan növekszik, a kulisszák mögötti aknamunkája távolról sem vonzó. Nem volt véletlen, hogy a State Department soronkövetkező, augusztus végi instrukciójában óva intette az amerikai megbízottat minden olyan akciótól, amely „kiválthatná a Szovjetunió gyanúját arra nézve, hogy a válság az angol-amerikai beavatkozás miatt pattant ki”, s javasolta, hogy „egy időre szüneteltesse a román ellenzék képviselőivel fenntartott kapcsolatait”.¹⁹

Az amerikai politikusok mindazonáltal megértették, hogy az általuk provokált politikai krízis kimenetelétől nemcsak Románia belpolitikai fejlődésének további menete függ, hanem annak lehetősége is, hogy az Egyesült Államok megszilárdítsa pozícióját az országban. „A romániai vereség nagy erkölcsi csapást jelentene számunkra, — írta augusztus végén a State Department-nek küldött jelentésében B. Barry, az amerikai politikai megbízott. — Elszigetelt és diszkreditált helyzetben hagyni a királyt azután, hogy nagyrészt a mi tanácsaink alapján cselekedett... ez a nyugati demokráciák tekintélyének gyors semlegesítését, esését jelentené.”²⁰

Az amerikai hivatalos és üzleti körök szempontjából természetesen nem csupán és nem is annyira a „nyugati demokráciák tekintélyéről” volt szó. A népi demokratikus rendszer gazdasági és politikai pozíciójának megszilárdulásával párhuzamosan növekedtek az amerikai monopóliumok aggályai, hogy elveszíthetik azokat az óriási jövedelmeket, amelyek a román gazdaság kizsákmányolásából származtak. Figyelemre méltóak azok a tények, amelyeket a szocialista Románia történészei az amerikai misszió tagjainak a „történelmi pártok” képviselőivel szövetségben folytatott tevékenységéről tártak fel. Erőfeszítéseik arra irányultak, hogy aláássák a népi demokratikus kormány gazdasági helyzetét s helyeállítsák a román nagyburzoáziának — a külföldi monopóliumok szövetségesének és üzlettársának pozícióját. Az amerikai megbízott a román vállalkozókkal való találkozója során felvázolta annak pontos programját, hogy „a termelés szabotálása, a kereskedelem pangásának előidézése, az árak mesterséges növelése és pénzügyi nehézségek teremtése révén — amelyek az infláció növekedéséhez vezetnének — hogyan lehetne az ország gazdasági helyzetét lerontani”. Hangsúlyozta, hogy ilyen jellegű intézkedések foganatosítása „sürgős”, mivel „a

román burzsoázia veszélyben van”.²¹ Az ehhez hasonló „gondoskodás” igazi mozgató rugói nyertek megfogalmazást az USA államtitkára külön megbízottjának, M. Ethridge-nek a bolgár és román helyzetről készített titkos memorandumában (1945 december). Ő azt hangsúlyozta, hogy „nem is beszélve szélesebb politikai és az általános presztizst érintő meggondolásokról, ezekben az országokban az iparukba investált tőkebefektetések jelentik az amerikai érdekeket, amely különösen Románia vonatkozásában fontos”.²²

Az elmondottak fényében világossá válik annak a harcnak az indítéka, amelybe az amerikai diplomácia a nemzetközi porondon belekezdett a Romániával való kapcsolatok rendezésének szakaszában.

A Külügyminiszterek Tanácsának londoni (1945 szeptemberi) valamint moszkvai (1945 decemberi) ülésén az Egyesült Államok delegációja azzal a követeléssel állt elő, hogy „szervezzék újjá” a román kormányt, mégpedig oly módon, hogy vonják be az új kabinetbe a burzsoá ellenzék reakciós képviselőit, egy sor minisztériumot vonjanak ki a kormányzó baloldali és demokratikus pártok ellenőrzése alól, meghatározott időn belül tartsanak „szabad választásokat” az országban, s adjanak amnesztiát minden, 1944. augusztus 23-a után elítélt politikai fogolynak, tehát mindazoknak, akik a népi demokratikus rendszerrel szemben felléptek.²³

A Szovjetunió elutasította a nyugati hatalmak próbálkozásait, hogy az úgynevezett „román kérdést” nemzetközi fórumon vitassák meg, mert az durva beavatkozás lett volna Románia belügyeibe. A szovjet diplomácia minden erőfeszítése arra irányult, hogy Anglia az Egyesült Államok és Franciaország képviselőivel közösen olyan megoldást találjanak a moszkvai értekezleten, amely kizárná a beavatkozást Románia belügyeibe, egyúttal elhárítaná az akadályokat a vele való békeszerződés megkötése elől, s elősegítené a kelet-európai állam nemzetközi kapcsolatainak bővülését. A Külügyminiszterek Tanácsa elhatározta, hogy „megadja Mihály királynak azt a baráti tanácsot, amelyet augusztus 21-i levelében kért a román kormány összetételének kiszélesítésével kapcsolatban”. A külügyminiszterek úgy döntöttek, hogy a Groza-kormányt a Liberális Párt és a Nemzeti Parasztpárt egy-egy képviselőjének bevonásával át kell alakítani. Állást foglaltak amellet, hogy a legrövidebb időn belül tartsák meg Romániában az általános választásokat.²⁴ A szovjet fél ragaszkodott ahhoz, hogy a román kérdéssel szülő memorandum tartalmazza azt a kikötést, hogy a kormányba pótlólagosan bekerülő miniszterek kötelesek „azzal lojálisan együttműködni”.

E határozat elfogadása nagy jelentőségű volt a népi demokratikus Ro-

mánia szempontjából és súlyos csapást mért a „történelmi pártok” pozíciójára és tekintélyére.²⁵ Ami a nyugati hatalmakat – Nagy-Britanniát és az Egyesült Államokat – illeti, bár 1946 februárjában kénytelenek voltak felvenni a diplomáciai kapcsolatokat a Groza-kormányral, de nem mondtak le a népi demokratikus rendszer-ellenes kísérletekről.

Az Egyesült Államok Romániával kapcsolatos politikáját a későbbiekben is az jellemezte, hogy messzemenő támogatást nyújtott a népi demokratikus rendszerrel szemben álló, ellenséges politikai erőknek és igyekezett az ország nemzetközi státusának rendezését elodáztatni. Ez a törekvése az amerikai-román viszony elmérgesedéséhez vezetett, amelyet – a „hidegháborús” légkör mellett – az is tetézett, hogy az amerikai fél nem volt hajlandó a kölcsönös előnyök alapján rendezni azokat a pénzügyi-gazdasági kérdéseket, amelyek akkor merültek fel, amikor 1948 júniusában Románia államosított egy sor olyan vállalatot, melyek külföldi – köztük amerikai – monopóliumok ellenőrzése alatt álltak. Az Egyesült Államok kormánykörei a „békeszerződés feltételei megszegésének” és az „emberi jogok megsértésének” mondvacsinált jelszavaival hosszú évekig megakadályozták Románia felvételét az ENSZ-be.

Az amerikai-román viszony normalizálására csak a 60-as évek elején került sor. A népi demokratikus Romániának kemény harcot kellett folytatnia azért, hogy a kapcsolatok fenntartása és fejlesztése a békés egymásmellett élés, a szuverenitás és függetlenség tiszteletben tartása, az egyenlőség és a kölcsönös előnyök, a belügyekben való be nem avatkozás elvei alapján történjék. E kérdésben Románia a többi szocialista országgal közös vonalat követett. Az egységes álláspont, a szocializmusnak a háborút követő években megnövekedett tekintélyére és a Szovjetunió nemzetközi politikai presztízsére való támaszkodás lehetővé tette ezen országok – köztük Románia – számára, hogy az 50-es évek második felében megvédjék saját irányvonalukat, határozottan elutasítsák az USA reakciós kormányköreinek beavatkozási kísérleteit, s azoknak a radikális gazdasági és politikai változásoknak opponálását, amelyek útjára a román nép a háború utáni években lépett.

Jegyzetek

1. Theoharis A. G.: *The Jalta Myths. An Issue in the United States Politics. 1945–1955.* Columbia, 1970. 219. p.
2. Uo. 221. p.

3. Foreign Relations of the United States (továbbiakban: FRUS) Diplomatic Papers 1945. Vol. V. Europe. Washington, 1967; FRUS., 1946. Vol. VI. Eastern Europe; The Soviet Union. Washington 1969.
4. Izraeljan V. L.: Antigitlerovszkaja Koalicija. 1941–1945. Moszkva, 1964, 515. p.
5. FRUS., 1945, vol. V, pp. 480–481.
6. U. o., 477. p.
7. Lee A. G. Crown: Against the Sieckle. The Story of King Michael of Rumania. London, 1949. 110. p.
8. FRUS. 1945, vol. V, 441. p.
9. U. o., 483. p.
10. U. o., 520. p.
11. U. o., pp. 555–556.
12. Erről részletesen ld.: Fătu M.: Sfirșit fără glorie. PNZ si PNL in anii 1944–1947. Bucuresti 1972, 109–110.
13. U. o. 177. p.
14. U. o. 223. p.
15. FRUS., 1946, vol. VI. Eastern Europe; The Soviet Union. Washington, 1969, 628. p.
16. FRUS., 1945, vol. V, 554. p.
17. U. o. pp. 566–567, 570.
18. Fătu M.: i. m. pp. 261–262.
19. FRUS., 1945, vol. V., 594. p.
20. U. o. 601. p.
21. Id.: Fătu M. 236. p.
22. FRUS., 1945, vol. V, 635. p.
23. „Istoriija vnyesnyej polityiki SzSzsZR”, Tom. II. 1945–1975. Moszkva, 1978., 32. p.
24. Moszkovszkoje szovescsanyije minyisztrov inosztrannüh gyel Szovjetszkovo Szozuza, Szozjegyinyonnüh Statov Ameriki i Szovjegyinyonnovo korolevsztva. M., 1946., 12. p.
25. A bukaresti amerikai megbízott állítása szerint J. Maniu „mély elkeseredésének” adott hangot a moszkvai értekezlet határozata kapcsán, mert eddig azt feltételezte, hogy az „nyomást fog gyakorolni” a Groza kormányra, „hogy mondjon le”. – FRUS., 1946, vol. VI, 583. p.

DOKUMENTUMOK

A „LOOK” CÍMŰ FOLYÓIRAT KÖZÖLTE SZTÁLIN ELVTÁRS ELLIOT ROOSEVELTNEK ADOTT INTERJÚJÁT

(Izvesztyija, 1947. jan. 24.)

New York, január 20. (TASSZ). A „Look” című folyóirat közölte Elliot Roosevelt cikkét, amely Sztálin elvtárs 1946. december 21-én adott interjúját tartalmazza. A cikk közli azokat a válaszokat, melyeket J. V. Sztálin Roosevelt tizenkét kérdésére adott. Idézzük Roosevelt kérdéseit és J. V. Sztálin válaszait.

1. Kérdés: Lehetségesnek tartja-e Ön, hogy egy olyan demokrácia, mint az Egyesült Államok ebben a világban békésen, kéz a kézben éljen együtt az állami irányítás olyan kommunista formájával, mint amely a Szovjetunióban létezik, s, hogy sem az egyik sem a másik oldalról sem tesznek kísérletet arra, hogy beavatkozzanak a másik belügyeibe?

Válasz: Igen, természetesen. Ez nem csupán lehetséges, de ésszerű és teljesen megvalósítható. A háború alatt, a legkritikusabb időkben a kormányzati különbségek nem akadályozták meg országainkat abban, hogy együttműködjenek és legyőzzük ellenségeinket. E kapcsolatok megőrzése méginkább lehetséges béke idején.

2. Kérdés: Úgy véli-e Ön, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetének sikere függ attól, hogy a Szovjetunió, Anglia és az Egyesült Államok az alapvető politikai kérdésekben és célokban egymás között meg tudnak-e egyezni?

Válasz: Igen, úgy gondolom. Az Egyesült Nemzeteknek, mint szervezetnek sorsa sok tekintetben attól függ, sikerül-e egyetértésre jutnia egymással e három hatalomnak.

3. Kérdés: Generalisszimusz Úr véleménye szerint fontos lépés lenne-e a világbéke felé vezető úton, ha széles körű gazdasági egyezmény jönne létre az ipari termékek és nyersanyagok országaink közötti kölcsönös cseréjéről?

Válasz: Igen, feltételezem, hogy ez fontos lépés lenne a világbéke megteremtése útján. Természetesen, ezzel egyetértek. A nemzetközi kereskedelem kiszélesítése sok tekintetben kedvezően befolyásolná az országaink közötti jó kapcsolatok fejlődését.

4. Kérdés: Támogatja-e a Szovjetunió, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa az ENSZ valamennyi tagállama fegyveres erőinek részvételével azonnal létrehozzon egy olyan nemzetközi rendfenntartó erőt, amely azonnal közbelépne mindenütt, ahol a világ békét katonai események veszélyeztetik?

Válasz: Természetesen.

5. Kérdés: Ha Ön úgy véli, hogy az atombombát az Egyesült Nemzeteknek kell ellenőrizniük, akkor ennek nem úgy kellene-e történnie, hogy felügyeletük, ellenőrzésük alá vonják az összes kutatóintézeteket, a fegyvereket gyártó ipari vállalatokat – tekintet nélkül a fegyverek fajtájára –, valamint az atomenergia békés felhasználását és fejlesztését? (E helyen Elliot Rooseveltt zárójelben megjegyezte: „Sztálin azonnal feltette nekem azt a kérdést: „Általában? „Igen” – mondtam. „De ami Oroszországot illeti, elvben egyetértene-e egy ilyen tervvel?”)

Válasz: Természetesen. Az egyenlőség elve alapján Oroszország semmiféle kivételezésre nem tart igényt. Oroszországnak is alá kell vetnie magát azoknak a felügyeleti és ellenőrző szabályoknak, mint bármely más országnak. (E helyen Rooseveltt zárójelben megjegyzi: „Válaszában semmiféle bizonytalanság nem volt. A vétő-jog fenntartásának kérdése pedig fel sem merült.”)

6. Kérdés: Hasznosnak tartaná-e Ön, ha újból összehívnák a „Három Nagy” értekezletét a világbékét napjainkban fenyegető valamennyi nemzetközi probléma megvitatására?

Válasz: Úgy gondolom, hogy nem egy, hanem néhány ilyen értekezlet kellene tartani. Ez esetben szerfelett hasznos célt szolgálnának. (E helyen Rooseveltt zárójelben megjegyzi: „Ebben a pillanatban feleségem megkérdezte, úgy véli-e, hogy az ilyen értekezletek alkalmasak lennének arra, hogy az együttműködő kormányok képviselői között alacsonyabb fokon is szorosabb kapcsolatok jöjjenek létre. Azt is megkérdezte, kialakult-e ilyen helyzet a háború alatt tartott konferenciák eredményeként. Sztálin rámosolyogva ezt válaszolta: „Ebben semmi kétség. A háború alatt tartott értekezletek és az elért eredmények jelentős mértékben segítették az együttműködés megteremtését alsóbb szinteken is”).

7. Kérdés: Uram, tudom, hogy Ön tanulmányozza más országok politikai és társadalmi problémáit. Ezért azt szeretném Öntől megkérdezni, úgy véli-e, hogy az Egyesült Államokban novemberben tartott választások azt mutatják, hogy a nép Rooseveltt politikájától az ő politikai ellenfelei izolációs politikája felé fordult?

Válasz: Nem ismerem olyan jól az Egyesült Államok népének belső életét, de úgy tűnik nekem: a választások arról tanúskodnak, hogy a jelenlegi kormány eltér az elhunyt elnök által teremtett erkölcsi és politikai tőkét, s ily módon megkönnyítette a republikánusok győzelmét. (E helyen Rooseveltt zárójelben megjegyzi: „Következő kérdésemre adott választát különösen kihangsúlyozta a Generalisszimusz”.)

8. *Kérdés:* Minek tulajdonítja Ön, hogy Roosevelttől halála óta az országaink közötti kölcsönös megértés és a baráti kapcsolatok meglazultak?

Válasz: Úgy gondolom, hogy ha a kérdés az amerikai és orosz nép közötti kapcsolatokra és kölcsönös megértésre vonatkozik, akkor itt semmiféle romlás nem ment végbe, ellenkezőleg, a kapcsolatok javultak. Ami a kormányaink közötti viszonyt illeti, itt meg nem értések keletkeztek. Némi romlás következett be a kapcsolatokban, ami körül nagy lármát csaptak, és arról kezdtek kiabálni, hogy a továbbiakban méginkább romlanak majd. De én itt semmi szörnyűséget nem látok, mármint a béke megszégése és a háborús konfliktus értelmében. Egyik nagyhatalom sem tudna jelenleg egy nagy hadsereget kiállítani a másik, szövetséges nagyhatalom elleni harchoz, még akkor sem, ha kormánya erre törekedne, hiszen korunkban senki nem viselhet háborút saját népe ellenére, a nép pedig nem akar háborúzni. A népek belefáradtak a háborúba. Ezen kívül olyan érthető cél sincs, amely egy új háborút igazolna. Senki sem tudná, miért kell harcolnia. Ezért, én semmiféle szörnyűséget nem látok abban, hogy az Egyesült Államok kormányának néhány képviselője kapcsolataink megromlásáról beszél. Mindezen megfontolások fényében feltételezem, hogy egy új háború veszélye nem reális.

9. *Kérdés:* Helyesli-e Ön az országaink közötti kulturális és tudományos jellegű információk széles körű cseréjét, az egyetemisták, színészek, tudósok, professzorok cseréjét?

Válasz: Természetesen.

10. *Kérdés:* Nem kellene-e kidolgoznia az Egyesült Államoknak és a Szovjetunióknak egy hosszútávú, közös politikát a Távol-Kelet népei megsegítésére?

Válasz: Úgy gondolom, ha lehetséges lenne, ez hasznos volna. Mindenesetre kormányunk kész arra, hogy közös politikát folytasson az Egyesült Államokkal a távol-keleti kérdésekben.

11. *Kérdés:* Ha az Egyesült Államok és a Szovjetunió megegyezésre jutnának a kölcsön- vagy hitelrendszert illetően, az ilyen megegyezések jelentenének-e hosszútávú előnyöket az Egyesült Államok gazdasága számára?

Válasz: Egy ilyen hitelrendszer kétségkívül kölcsönösen előnyös lenne mind az Egyesült Államoknak, mind a Szovjetuniónak. (E helyen Roosevelt zárójelben megjegyzi: „Ezután feltettem azt a kérdést, amely sok európai országban szemmelláthatóan nyugtalanságot kelt”.)

12. Kérdés: Komolyan nyugtalanítja-e a szovjet kormányt az a tény, hogy Németország amerikai és angol megszállási övezetében nem vitték végig a náciizmus felszámolásának programját?

Válasz: Nem, ez nem ad okot komoly nyugtalanságra, de a Szovjetunió számára kellemetlen, hogy közös programunk e része nem valósul meg.

**TRUMAN BESZÉDE A KONGRESSZUS KÉT HÁZÁNAK
EGYÜTTES ÜLÉSÉN. 1947. MÁRCIUS 12.**

(H. S. Truman: Public Papers of the Presidents of the United States 1947. Washington, 1953. pp. 176–180)

ELNÖK ÚR, SZÓVIVŐ ÚR, KONGRESSZUSI KÉPVISELŐ URAK!

A világ jelenlegi súlyos helyzete tette szükségessé megjelenésemet a kongresszus együttes ülésén.

Külpolitikáról, s az ország nemzetbiztonságáról lesz szó.

A jelenlegi helyzet egyik aspektusa – amelyet megfontolás és határozat hozatal céljából önök elé tárok – Görögországgal és Törökországgal kapcsolatos.

A görög kormány sürgős kérelmet juttatott el az Egyesült Államokhoz, melyben pénzügyi és gazdasági támogatást kér. A Görögországban akkreditált amerikai nagykövet mostani, illetve a jelenleg Görögországban tartózkodó Amerikai Gazdasági Misszió előzetes jelentései megerősítik a görög kormány álláspontját, mely szerint ha Görögország fenn akar maradni mint független nemzet, úgy támogatásunkra múlhatatlan szükség van.

Hiszem, hogy az amerikai nép és a kongresszus nem óhajtja, hogy a görög kormány kérélmé ne találjon meghallgatásra.

Görögország nem gazdag ország. A kellő természeti erőforrások hiánya kemény munkára kényszerítette a görög népet, hogy megélhessen. 1940 óta e szorgalmas és békeszerető országnak szenvedések sorozata jutott osztályrészéül: invázió, négy éves könyörtelen megszállás és keserű belviszály.

Amikor a felszabadító erők Görögország földjére léptek, tragikus állapotokra találtak. A visszavonuló németek jóformán az összes vasútvonalat, utat, kikötői létesítményt lerombolták, tönkretették a hírközlő eszközöket és a kereskedelmi flottát. Több mint ezer falvat égettek föl. A gyermekek 85 százaléka tüdőbeteg lett. Az állatállományt, a szárnyasokat, az elrekvirált állatokat elvitték vagy elpusztították. Az infláció gyakorlatilag az összes megtakarítást felemésztette.

E tragikus körülmények folytán egy militáns kisebbség, kihasználva az emberek szenvedését és nélkülözését, politikai zűrzavart teremthetett, ami mostanáig lehetetlenné tette az ország gazdasági helyreállítását.

Görögországnak jelenleg nem állnak rendelkezésre olyan pénzügyi alapok, melyekkel fedezhetné a puszta életbenmaradáshoz elengedhetetlen-

nül szükséges javak importját. A görög nép ilyen körülmények között nem juthat el az újjáépítés kérdésének megoldásáig. Görögországnak nyomasztóan nagy szüksége van a pénzügyi és gazdasági támogatásra, hogy ismét megszerezhesse a szükséges élelmiszert, ruhaneműt, tüzelőt és vetőmagot. Ezek nélkülözhetetlenek a görög nép életbenmaradásához, de csak külföldről beszerezhetők. Segítenünk kell ennek az országnak, hogy importálhassa a szükséges javakat, különben aligha teremtheti újjá a gazdasági és politikai talpraállásához olyannyira nélkülözhetetlen belső rendet és biztonságot.

A görög kormány ezenkívül kérte tapasztalt amerikai közigazgatási szakemberek, közgazdászok és technikusok kiküldését is, hogy egy szilárd és magát önjelétől fenntartó gazdaság megteremtésének, illetve a közigazgatás megjavításának céljából biztosítsák az országnak juttatandó pénzügyi és egyéb segélyek hatékony felhasználását.

A görög állam pusztaságát fenyegetik jelenleg azok a terrorcselekmények, melyeket néhány ezer – kommunisták vezette – fegyveres hajt végre, s akik jónéhány körzetben, de különösen az ország északi határvidékein szállnak szembe sikeresen a kormányhatalommal. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa kiküldött egy bizottságot, mely jelenleg az Észak-Görögországban uralkodó zavaros viszonyokat, illetve azokat az állítólagos határviellongásokat tanulmányozza, amelyek Görögország és egyes szomszédai – Albánia, Bulgária és Jugoszlávia – között pattantak ki.

Pillanatnyilag a görög kormány képtelen úrrá lenni a helyzeten. A görög hadsereg kicsi, fegyverzete szegényes. Hogy a kormány az ország teljes területén érvényesíthesse hatalmát, hadianyagra, fegyverre van szüksége.

Ha azt akarjuk, hogy önjelétől támaszkodó és önjelétől megbecsülő demokráciává váljék, Görögországnak támogatást kell kapnia.

Ezt a támogatást az Egyesült Államoknak kell megadnia. Bizonyos fajta gazdasági és közsegélyeket már biztosítottunk Görögország számára, de ezek elégtelenek.

Nincs más ország a földön, melyhez a demokratikus Görögország fordulhatna.

Nincs más nemzet, mely képes és hajlandó lenne biztosítani egy demokratikus görög kormány számára a szükséges támogatást.

A brit kormány, mely mostanáig segítette Görögországot, március 31-től már nem tudja tovább folyósítani a pénzügyi és gazdasági segélyt. Nagy-Britannia maga is arra kényszerült, hogy a világ egyes részeiben – így Görögországban is – vállalt anyagi kötelezettségeit mérsékelje, illetve esetenként fel is számolja.

Fontolóra vettük, hogy az ENSZ mi módon járulhatna hozzá a válság megoldásához. A helyzet azonban sürgető és azonnali cselekvést követel, az ENSZ és kapcsolt szervezetei pedig nincsenek abban a helyzetben, hogy megfelelő segítséget nyújthatnának.

Egy nagyon fontos mozzanatra kell felhívnom figyelmüket: a görög kormány az általunk nyújtandó pénzügyi és egyéb természetű támogatás hatékony felhasználásának, valamint a közigazgatás megjavításának tekintében is kérte segítségünket. Ez mindennél fontosabb, ugyanis a Görögország számára hozzáférhetővé tett összes pénzügyi alap felhasználását mi fogjuk ellenőrizni. Így minden kiadott dollárunkkal azt a célt szolgálhatjuk, hogy Görögország a saját lábára álljon, s hogy olyan gazdaságot hozzon létre, melynek viszonyai között egy egészséges demokrácia virágozhat.

Nincs tökéletes kormányzat. A demokrácia egyik legfőbb erénye azonban az, hogy hibái mindig láthatók, s azok a demokratikus fejlődés során kimutathatók és felszámolhatók. Görögország kormánya sem tökéletes. Mindazonáltal a múlt évben megválasztott parlament 85 százalékának akaratát képviseli. Külföldi megfigyelők – köztük 692 amerikai – úgy ítélik meg, hogy a választások tisztességesek voltak, s hogy torzításmentesen tükrözik a görög nép nézeteit.

A görög kormány a káosz és a szélsőséges viszonyai közepette látja el feladatát. Követett el hibákat is. Ha segítséget nyújtunk Görögországnak, ez nem jelenti azt, hogy az Egyesült Államok mindent el fog nézni, amit a görög kormány tett vagy tenni fog. Elítéltük a múltban, elítéljük most is a szélsőséges módszereket, szolgáljanak azok akár jobb-, akár baloldali érdekeket. Türelemre intettünk a múltban, türelemre intünk most is.

Görögország szomszédja, Törökország, szintén megérdemli figyelmünket.

Törökországnak mint független és gazdaságilag szilárd alapokkal bíró államnak a jövője nyilvánvalóan nem kevésbé fontos a világ szabadságserető népei számára, mint Görögországé. A török nép mostani életkörülményei nagymértékben különböznek szomszédjaétól. Törökországot elkerülték a Görögországot sújtó csapások, ezenkívül a háború alatt az Egyesült Államok és Nagy-Britannia anyagilag támogatták az országot.

Mindazonáltal Törökországnak most mégis szüksége van segítségünkre.

Nemzeti integritásának megőrzéséhez nélkülözhetetlen az ország modernizálása. Törökország ezért már a háború óta igényli Nagy-Britanniától és az Egyesült Államoktól pótlólagos pénzügyi segély biztosítását.

Törökország integritásának fenntartása nélkülözhetetlen a Közel-Kelet rendjének megővéséhez.

A brit kormány arról tájékoztatott bennünket, miszerint Nagy-Britannia kénytelen leállítani a Törökországnak folyósított pénzügyi és gazdasági segítyt, mivel minden erejét igénybe veszi saját gondjainak megoldása.

Ha azt akarjuk, hogy Törökország hozzájusson a szükséges támogatáshoz, akkor – miként Görögország esetében is – az Egyesült Államokra hárul a feladat, hogy előteremtse ezt a támogatást. Az Egyesült Államok az egyetlen ország, mely képes segítséget nyújtani.

Teljes mértékben tisztában vagyok vele, hogy milyen komoly és szer-teágazó következményekkel jár, ha támogatást nyújtunk e két államnak. Éppen ezért e következményeket most kongresszus elé tárom.

Az Egyesült Államok külpolitikájának egyik legfőbb célkitűzése olyan feltételek megteremtése, melyek minden nemzet számára – így a mi számunkra is – lehetővé teszik az erőszaktól és kényszer-től mentes életforma megvalósítását. A Németországgal és Japánnal megvívott háborúknak ez volt az alapvető célja. Győzelmünket olyan országok felett arattuk, melyek a maguk akaratát és a maguk életformáját akarták rákényszeríteni más nemzetekre.

A nemzetek erőszakmentes, békés fejlődésének biztosítása érdekében az Egyesült Államok vezető szerepet vállalt az Egyesült Nemzetek Szervezetének létrehozásában. Az ENSZ feladata az, hogy minden tagja számára lehetővé tegye a tartós békét és a függetlenséget. Céljainkat azonban csak akkor fogjuk elérni, ha hajlandók vagyunk a szabad népek segítségére lenni. Csak így őrizhetik meg szabad intézményeiket és nemzeti integritásukat azokkal az agresszív mozgalmakkal szemben, melyek totalitárius rendszereket akarnak rájuk kényszeríteni. Ez nem több, mint annak világos felismerése, hogy a szabad népekre kényszerített totalitárius rendszerek, nyílt vagy burkolt agresszióval aláássák a nemzetközi béke alapjait s ezzel az Egyesült Államok biztonságát is.

Jó néhány népre kényszerítettek manapság akarata ellenére totalitárius rendszert. Az Egyesült Államok kormánya ismételten tiltakozott az erőszak és a megfélemlítés, a jaltai egyezmény lengyelországi, romániai és bulgáriai megsértése ellen. Ki kell jelentenem azt is, hogy sok más országban is hasonló eseményeknek lehetünk tanúi.

A mostani világtörténelmi pillanatban csaknem minden nemzetnek választania kell az alternatív életformák között. E választás gyakran egyáltalán nem szabad választás.

Az egyik életforma a többség akaratán alapul, és a szabad intézmények, a képviseleti kormányzás, a szabad választások, a személyes szabadság

garantálása, a szólás- és vallásszabadság, valamint az különbözteti meg a másodiktól, hogy nincs politikai elnyomás.

A második életforma egy kisebbség akaratán alapul, mely kisebbség erőszakos úton kényszeríti rá uralmát a többségre. A terror, az elnyomás, az ellenőrzött sajtó és rádió, a korlátozott választások és a személyes szabadságjogok megnyirbálása jellemzi.

Hiszem, hogy az Egyesült Államok politikájának nem lehet más célja, csak a szabad népek támogatása, hogy sikerrel vívhassák meg az őket leigázní akaró fegyveres kisebbségek vagy külső erők elleni harcukat.

Hiszem, hogy segítenünk kell abban, hogy a szabad népek a maguk módján alakítsák sorsukat.

Hiszem, hogy segítségünknek elsősorban gazdasági és pénzügyi támogatásból kell állnia, ugyanis ez az, ami nélkül sem gazdasági stabilitás, sem pedig normális politikai élet nem létezhet.

A világ nem statikus és a *status quo* nem szent. Azt azonban nem engedhetjük meg, hogy a *status quo*-t az Egyesült Nemzetek Chartájának sérelmére erőszakkal, vagy olyan fortéllyal, mint a politikai beszivárgás változtassák meg. Az Egyesült Államok érvényt fog szerezni az Egyesült Nemzetek Chartájában foglalt alapelveknek, és segítségére lesz a szabad és független nemzeteknek, hogy megőrizhessék szabadságukat.

Csak egy pillantást kell vetnünk a térképre, és kiderül, hogy a görög nemzet fennmaradása és integritása különösen nagy jelentőséggel bír, ha tagabb összefüggéseiben szemléljük a dolgot. Ha Görögország egy fegyveres kisebbség uralma alá kerülne, ennek hatása a szomszéd államra, Törökországra azonnali és igen súlyos lenne. A zűrzavar az egész Közel-Keletet hatalmába keríthetné, és mindenhol megbomlana a rend.

Sőt, ha Görögország mint független állam megszűnne létezni, ennek azokra az európai államokra is végzetes hatása lenne, melyek — miközben igyekeznek eltüntetni a háborús pusztítások nyomait — súlyos harcot vívnak szabadságuk és függetlenségük megőrzéséért.

Kimondhatatlan tragédia lenne e nemzetek számára, akik oly sokáig harcoltak a túlerő ellen, ha szörnyű áldozatokat követelő győzelmük semmivé foszlana. A szabad intézmények összeomlása és a függetlenség elvesztése nemcsak számukra, de a világ számára is végzetes csapás lenne. A szabadságukért és függetlenségükért küzdő szomszéd népeken hamarosan erőt venne a csüggedés és sorsuk talán az elbukás lenne.

Ha e sorsdöntő órában nem támogatjuk Görögországot és Törökországot, e tettünkől mind a nyugatra, mind pedig a keletre messzemenő következmények hárulnak.

Cselekednünk kell, habozás nélkül és azonnal!

Ezért kérem a kongresszust, hogy az 1948. június 30-ig terjedő időszakra hatalmazzon fel 400 millió dollár összegű segélyt Görögország és Törökország részére történő folyósítására. Az összeg megállapításakor a pénzsegély maximális nagyságát vettem figyelembe, melyből Görögország 350 milliódollárt kapna. A segély-program célja az éhínség és szenvedés megelőzése lenne a háború sújtotta országokban.

Kérem ezenkívül a kongresszust, hogy hatalmazzon fel a Görögország és Törökország által igényelt polgári és katonai személyzet kiküldésére. E személyzet feladata a helyreállításban való közreműködés, illetve az érintett országoknak nyújtandó pénzügyi és gazdasági segély felhasználásának ellenőrzése lenne. Javaslom, hogy a felhatalmazás érvénye terjedjen ki az arra alkalmas görög és török személyzet kiképzésére is.

Végül kérem a kongresszust, hogy adjon felhatalmazást a megszavazandó összeg minél gyorsabb és hatékonyabb felhasználására, hogy mielőbb biztosíthassuk a szükséges fogyasztási cikkeket, műszaki felszerelési tárgyakat és fegyverzetet.

Amennyiben az üzenetemben jelzett feladatok-teljesítéséhez további összegekre, illetve további felhatalmazásokra lenne szükség, habozás nélkül a kongresszus elé fogom vinni a kérdést. A kormányzat végrehajtó és törvényhozó szerveinek e feladat megoldásakor együtt kell működnie.

Súlyos nehézségekkel kell megbirkóznunk.

Nem fordulnék a kongresszushoz, ha az alternatíva nem lenne még súlyosabb.

Az Egyesült Államok 341 milliárd dollárral járult hozzá a II. világháború megnyeréséhez. Ezt az összeget a világbéke és világszabadság ügyéért fektettük be.

Ennek alig több mint 10 százalékát teszi ki az a segély, amit a két ország támogatására kérek a kongresszustól. Úgy hiszem, eléggé nyilvánvaló, hogy meg kell óvnunk azt a befektetést, és bizonyossá kell tennünk, hogy nem volt hiábavaló.

A totalitárius rendszerek táptalaja a szenvedés és a nélkülözés. Nyomorból és vizzályból merítik erejüket, hogy felnőjenek és megsokszorozódjanak. Fejlődésük csúcsára akkor jutnak fel, amikor az emberekből kihal a jobb életbe vetett remény.

Ébren kell tartanunk ezt a reményt.

A világ szabad népei felénk tekintenek. Várják segítségünket, hogy megőrizhessék szabadságukat.

Ha visszariadunk vezető szerepünk vállalásától, a világbékét sodorhatjuk veszélybe – saját nemzetünk jólétét azonban biztos, hogy veszélybe sodorjuk.

Az események sebesen követik egymást: nagy a felelősség, amit viselnünk kell.

Bízom benne, hogy a kongresszus nem hátrál meg e felelősség elől.

ROOSEVELT PAPERS

ROOSEVELT ELNÖK ÉS CHURCHILL MINISZTERELNÖK KÉZJEGYÉVEL ELLÁTOTT AIDE-MEMOIRE¹

(Megjelent: Foreign Relation of United States. The Conference of Quebec.
1944. Government Printing Office. Washington, D. C. 1972. pp. 492–493.)

Szigorúan titkos

(Hyde Park, 1944. szeptember 19.)

Aide-memoire az elnök és a miniszterelnök
megbeszéléséről. Hyde Park, 1944
szeptember 18.

Tube Alloys²

1. Azt a javaslatot, miszerint tájékoztassuk a világ közvéleményét a Tube Alloysról tekintettel ellenőrzésére és használatára vonatkozó várható nemzetközi egyezményre, nem fogadjuk el. Az ügyet továbbra is a legszigorúbb titoktartással kell folytatni; de ha a „bomba” végül is rendelkezésre áll, azt gondos mérlegelés után talán használni lehet a japánok ellen, akiket azonban figyelmeztetni kell, hogy a bombázás minaddig meg lesz ismételve, amíg le nem teszik a fegyvert.
2. Az Egyesült Államoknak és az angol kormánynak Japán veresége után is folytatnia kell a teljes együttműködést a Tube Alloys kifejlesztése érdekében mind katonai mind kereskedelmi célokra, hacsak és amíg a programot közös megegyezéssel be nem fejezik.
3. Érdeklődni kell Bohr professzor tevékenységét illetően és lépéseket kell tenni annak biztosítására, hogy ő is felelős azért, hogy ne szivároghassanak ki információk, különösen az oroszoknak.³

F(ranklin) D R(ossevelt)

W(inston) S. C(hurchill)

Jegyzetek

1. Ez az emlékeztető két példányban készült. Az amerikai példány Roosevelt halála után nem került elő. A potsdami konferencia idején, 1945. július 8-án Stimson amerikai hadügyminiszter kérésére Churchill az amerikai kormány rendelkezésére bocsátotta az eredeti angol példány fénymásolatát... (Lásd bővebben: *Foreign Relations of United States. The Conference of Berlin / The Potsdam Conference*) 1945. Washington P. C. 1960. II. k. 1370. p. Az angol példányon a lap szélén, a cím alatt megtalálható Churchill személyi titkárának kézzel írt megjegyzése: „actualy 1944. J(ohn) M(illor) M(artin)”
2. Az atombomba fedőneve.
3. Niels Bohr dán atomtudós, akit az USA-ban a háború alatt bevontak az atomkísérletbe, vagy legalábbis tudott a kísérletekről, Felix Frankfurter főbíró közvetítésével 1944 nyarán találkozott Roosevelttel, s előadta az atomtitok kezelésével kapcsolatos elképzeléseit. Bohrnak az volt a véleménye, hogy az atomfegyver előállítását célzó kísérletek tényét azonnal nyilvánosságra kell hozni, hogy ezzel is nyomást gyakoroljanak a náci Németországra, s a háború után pedig az atomenergia felhasználását a béke fenntartása érdekében nemzetközi, elsősorban angol-amerikai ellenőrzés alá kell helyezni. Bohrt meghívták a Szovjetunióba is, de az amerikai kormány nem járult hozzá kiutazásához, nehogy az atomkutatással kapcsolatos eredmények kiszivároghassanak.
(Vannevar Bush, az Office of Scientific Research and Development igazgatójának memoranduma. 1944. szept. 22. A. E. C. Files, Historical Document No. 184 – Idézi. *Foreign Relation of United States: The Conference of Quebec*. 1944. Government Printing Office. Washington. D. C. 1972. 492. p.)

I.

WOLFGANG V. STROMER:

A PAMUTIPAR KELETKEZÉSE KÖZÉP-EURÓPÁBAN

(Die Gründung der Baumwollindustrie in Mitteleuropa. /Monographien zur Geschichte des Mittelalters Band 17./ Stuttgart, 1978.)

Az európai pamutipar keletkezése nem indított eddig senkit tudományos igényű vizsgálatra. Stromer könyve kísérlet erre, noha a második lépcső, a közép-európai barhendeművesség korai történetét dolgozza fel. Nekünk magyaroknak viszont annál becsebb, mert benne – átmenetileg – számottevő szerephez jutottunk.

A munka viszonylag röviden vázolja az előzményeket, a földközi tengeri, különösen olasz fustagni gyártást a XIII–XIV. században. Nem kétséges: Lombardiából indult ki az a két ütemben végbement ipartelepülési mozgalom, amely a XIV. század utolsó harmadában elsősorban délnémetországi városok, majd a XV. század első harmadában más német, továbbá cseh, magyar sőt lengyel városok barhendcéheinek alapításával járt. Stromer megállapítása szerint az első lépcsőben spontaneitás, a másodikban már jelentős iparpolitikai tudatosság nyilvánul meg és benne Zsigmond király Velence-ellenes blokádpolitikáját, „quasi-merkantilista” sakkhúzását ismeri fel.

A könyv dicséretére válik a barhend műszaki mivoltának tisztázására irányuló törekvés és a sajátos márkahasználati rendszer feltárása. Ugyancsak példászerű az iparfejlesztési áramlatok beágyazása a nagykereskedőházak valamint az uralkodóházak hatalmi politikájának vektorrendszerébe, más kérdés, helyesen értékeli-e nagyságrendüket. Igen hasznosak a függelékben adott okiratszövegek – többek közt a Wenzel G. által publikált kassai parkétos privilégium javított szövege –, mert jórészt publikálatlan, magyar kutató számára hozzáférhetetlen anyagról van szó. (24 dokumentum 156–96 p.)

A szerzőnek a tárggyal kapcsolatos új megállapításai közül talán legfontosabb a közép-európai barhendipar keletkezésének időpontjára és okozati összefüggéseire irányuló. Az 1373 évi velencei capitulare tiltja első ízben a fonásra előkészített és felfont pamut németek általi exportját, mond-

ván, hogy ez „pocho tempo in usanza” lévén súlyosan sérti a helyi barhendipar érdekeit. Eszerint a délnémet városok röviddel előbb kezdték meg a termék gyártását, amit alátámaszt, hogy Augsburgban az első adat 1372-re, Nördlingenben 1373-ra igazolható, kétségtől több évi előzetes fejlődést sejtetve. Ugyanakkor, mutatja ki Stromer, a Konrad von Megenburg-féle, 1348–53 között keletkezett „Yconomica” a fontos Regensburg vonatkozásában semmilyen utalást a barhendre nem tartalmaz (selyemhernyótenyésztésről viszont megemlékezik!), pedig tudjuk, hogy a város 1382-ben virágzó iparral rendelkezett már. Számos adat egybevetéséből arra következtet, hogy az iparosodás első hulláma 1363–68 között kezdődött és 1383-ig legalább egy tucat sváb, frank ill. osztrák és svájci város vált a jövedelmező olasz import versenytársává.

A szerző magyarázattal is szolgál. A nagy pestis által megtizedelt velencei fustagnerok pótlását délnémet lentakácsok sorából kísérelték meg: jelenlétük a 70-es években kimutatható, sőt később többségre jutottak az olaszokkal szemben. Ezek szívárogtak vissza lassanként újonnan nyert szakismereteikkel szülővárosaikba új céheket alapítva. Érdekes összefüggéseket vél felismerni Stromer a barhend védjegyek kapcsán: a jó minőségnek számító „oroszlán”-ban a velencei Szt. Márk attributumát látja; nem vitás, hogy a lagunaváros barhendjeit legkésőbb 1275 óta várospecséttel kellett bélyegezni.

A barhendipar második hulláma, amelyhez a magyar városok is csatlakoztak 1407–35 közötti alapításokkal jellemezhető. A kassai privilégiumnak a szerző különleges szerepet tulajdonít, amely az eddigi interpretációt némileg módosítja. Felfogása szerint a privilégium szokatlan német nyelven azzal magyarázható, hogy nem Kassa tanácsának, de nem is (a még nem létező) céhnek szolt, hanem a délnémet városok áttelepítésre kész barhendtakácsainak csábítását célozta. A kassaiaknak inkább kellemetlen volt, hiszen megkérdésük nélkül – alighanem Thomas Vischer tanácsára – újabb teljes jogú polgárokat oktrojált a városra. A koncepció a Velence-ellenes vámháború szerves részévé azáltal válik, hogy a magyar barhendgyártás pamutellátását Fekete-tengeri kikötőkből biztosítja egy Mircea fejedelemmel 1412-ben kötött megállapodás. A velencei blokád hatásos voltát és Magyarország pamutfogyasztásának immár szignifikáns voltát igazolja Andrea Barbarigo egy 1431-évbéli levelének részlete. Eszerint „ha létrejön a béke (Zsigmonddal) nagy profitra lehet számítani; mert amíg a háború tartott a magyarok kevés pamutot vettek, miáltal estek az árak.”

Figyelemreméltó Stromer azon vélekedése is, hogy Zsigmond a kassai

privilegium iparpolitikai elképzeléseiben apja, IV. Károly 1359-évi boroszlói lenfehéritő szabadalmára nyúlt vissza.

A középkori ipartörténethez való fontos hozzájárulásnak tekinthetjük ezt a munkát. Mégsem mulaszthatjuk el, hogy néhány fogyatékoságára rá ne mutassunk. Sajnálatos, hogy bevezetőben nem adott átfogó képet a dél-európai (olasz, spanyol) pamutipar keletkezéséről és – XIV. századig – hegemóniájáról; utalnia kellett volna a pamutipar terjedését jelző fonókeréktípusokra, a posztóscéhekkel való súrlódásokra, hiszen – és ezt helyesen meg is jegyzi – a barhend olcsó gyapjuszövet-szurrogátum volt. Nem szerencsések szófejtései, közülük a barhend biztosan nem a barakán szövetből, afusztian pedig nem a fusz tán ruhadarab nevéből eredeztethető. Az első esetben a szóvégi -d ill. -t magyarázatával marad adós és azzal, hogy a teveszőrből, cérnázott fonalakból készített arab szövet és a német nyelvterületre korlátozódó féllenszövet elnevezések közti kapcsolatot kimutassa. Utóbbinál (jobb híján) a Kairo régi nevéből, Fostat-ból való levezetés megnyugtatóbb; a viseletek gyakran kapták elnevezésüket kelmékről, a fordított esetre alig van példa.

Erősen vitatható végül a szerző végkövetkeztetése, mellyel a vázolt fejlődéstörténeti jelenséget a „későközépkor ipari forradalmának” minősíti; úgy véljük, hogy ha a koraközépkori posztóipar jóval nagyobb átalakulással járó kibontakozása sem okozott alapvető társadalmi átrétegződést, új termelési rendet, ezt az epithetont a pamutipar elterjedéséhez sem kapcsolhatjuk. Inkább elégedjünk meg azzal a megállapítással, hogy a Stromer által nagy akribiával feltárt és érzékletesen összefüggéseiben exponált, eddig elhanyagolt ipartörténeti komplexus a medievisták szemléletében méltó helyére kerül.

Endrei Walter

II.

MARIE MAREČKOVÁ:

BÁRTFA TÁRSADALMI STRUKTÚRÁJA A XVII. SZ. ELSŐ FELÉBEN

(Společenská struktura Bardějova v I. polovině XVII. století. Brno, Univ. J. E. Purkyně 1978.)

Az a történész, aki vállalkozik majd arra, hogy az eddigi kutatások alapján megírja Bártfa város történetét, más várostörténetíró kollégáival szemben előnyösebb helyzetben lesz. Olyan részletkutatások állnak rendelkezésre, amellyel kevés város története dicsekedhet. A középkori viszonyokra vonatkozóan nagy hasznát veheti A. Gácsová monográfiájának (Společenská štruktúra Bardejova v 15. a vrpvej polovici 16. storočia. Bratislava, 1972). A 16. század végére és a 17. század első felére vonatkozóan pedig mindenkor biztos bázisul szolgál majd *Marie Marečková* munkája, melyet jelentőségének és új eredményeinek hangsúlyozásával kívánunk bemutatni. Ismertetésünk nem terjedhet ki valamennyi részletkérdésre, így elsősorban azon jelenségeket ragadjuk ki, melyek az általunk végzett kutatások során az 1708. évi Rákóczi-conscriptióból nyert adatokkal szoros összefüggésbe hozhatók és így alkalmasak arra, hogy a 18. század elejéig vigyék azon jelenségek megvilágítását, értelmezését, melyeket a szerző – igen alapos – munkával a 17. század első felére vonatkozóan megvilágított.

A munka 7 fejezetre tagolva foglalja össze az igen széles levéltári és szakirodalmi alapokon nyugvó kutatási eredményeket. Az előszóban vázolja kutatásának céljait, módszereként a történeti-statisztikai feldolgozást választja és néhány mondatban értékeli az eddigi kutatásokat és azok eredményeit (A. Gácsova, Š. Kazimir, A. Špiesz, Szücs Jenő stb.). A régebbi magyar történetíráshoz tett megjegyzését kissé sommásnak tartjuk (3–4. p.). Véleményünk szerint különösen Iványi Béla sok szempontból ma is mintaszerű kutatásai több méltánylást érdemeltek volna.

Az első fejezet Bártfa topográfiai-demográfiai fejlődését vázolja az 1601–1645 közötti időből rendelkezésre álló 22 év jegyzékeiből kiválasztott 10 városi adójegyzék alapján (6–11. p.).

Bártfa lakosságának vagyoni rétegződésével foglalkozik a második fe-

jezet (12–21. p.). A 7 csoportra bontott adózók egyes kategóriáit részletekbe menően vizsgálja meg. Hangsúlyozza, hogy a mezőgazdaság a városi lakosság mintegy 1/3-ának szolgált megélhetési forrásul a 17. század első felében.

A harmadik fejezetben a bártfai *kézműipari termelésről* kapunk részletes képet (22–41. p.). Ebből kiderül, hogy a főleg helyi szükségletekre termelő kézműiparos réteg a háztulajdonosok mintegy 1/4-ét tette ki. Részletesen foglalkozik az iparosok származási hely szerinti összetételével, egybevetve ezt Eperjes példájával (24–26. p.). A 17. század első felében Bártfán 33 iparágban 232 kézműves dolgozott. Ezek egyes iparágak közötti megoszlását is részletesen széles körű (főleg eperjesi) összehasonlító adatok bevonásával tárgyalja a szerző, kiemelve, hogy a ruházati, a fémfeldolgozó és fafeldolgozó kézműiparnak volt elsődleges szerepe (29–30. p.). Eperjessel összehasonlítva megállapítja, hogy míg Bártfán a 16. század óta stagnálás állt be a kézművesek számát és a termelési specializálódást illetően, addig Eperjesen a kézművesek száma megháromszorozódott, illetve más termelési ágakban megduplázódott. Eperjesen egyébként 61 iparágban 717 kézműves dolgozott a 17. század első felében (34–35. p.). Bártfához hasonlóan itt is a fa-, ruházati és fémfeldolgozó kézműipar foglalkoztatta a kézművesek jelentős részét. Az eperjesi adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a 17. század első felében Bártfán stagnálás következett be, melyet az általunk idézett (lásd alább) adatok a 18. század elejére vonatkozóan is határozottan megerősítenek.

A ruházati kézműipar alapját bizonyára a lenvászonkészítés alkotta. Ennek alakulását, fejlődését, a termelés gátló és serkentő tényezőjét mutatja be a negyedik fejezet (42–50. p.). Bártfán a *lenvászon-termelés* a 17. század második évtizedétől mintegy 100 000 könyökre rúgott (44. p.). Bártfán kb. 200–300 takács foglalkozott lenvászon szövésével. (49. p.). A városban meglehetősen sok idegen eredetű vásznat dolgoztak fel. A szerző egyes évekre vonatkozóan hónapokra is lebontva meg tudja határozni a termelés időnyellegét (48. p.). Érdekes az a megállapítása, hogy a gazdag polgárság és a városi értelmiség évente 3000–8000 könyök vásznat fehérittetett. A 17. század második évtizedében, a vászonkészítés fénykorában Bártfa több mint 200 faluban és kisvárosban folyó vászontermelés központja lett (50. p.). Rendkívül sok adatot, szinte egyáltalán nem ismert jelenséget feltáró fejezetében a fenti utalásokon kívül alig találunk azonban a városhoz tartozó falvakban folyó termelésről tényeket és ezt a hiányérzetünket a hetedik fejezet sem elégíti ki. Nagyon érdekes lett volna – persze ha van erre megfelelő

forrás — az ún. „Verlag-System” helybeli jelentkezésének részletes bemutatása.

Az ötödik fejezet a bártfai kereskedők vagyoni differenciálódását és Bártfa, valamint Eperjes *távolsági kereskedelmének* szerepét mutatja be. Vizsgálataiból kiderül, hogy a bártfai háztulajdonosok kb. 1/5-e vett részt a távolsági kereskedelemben. A vagyoni aránytalanságok növekedéséhez jelentős mértékben járult hozzá a borkereskedelem fellendülése. Összefoglalóan megállapítja, hogy a bártfai kereskedelem egészében véve stagnált és viszonylagos fellendülés csak a 17. század második évtizedében következett be. A kereskedelmet bemutató igen részletes fejtegetésekből kiemeljük, hogy a fő exportcikk a magyar bor volt (60. p.), a legfontosabb importáru pedig a textil (61. p.).

A városi tanács társadalmi összetételét a hatodik fejezetből ismerheti meg az olvasó.

Az utolsó (hetedik fejezet) a Bártfához tartozó *jobbágyfalvak*kal foglalkozik. Ezekben 1640-ben összesen 185 jobbágygazda és 192 zsellér volt található. Csak öt faluban volt a 14 közül több a telket bíró paraszt, mint a zsellér (bérlő) (81. p.). A parasztok jó részének megélhetést a fuvarozás jelentett (82.–83. p., példákkal). Jelentős terhet jelentett számukra a tokaji bor kötelező jellegű szállítása (83. p.). A falvakban vászonszövés is folyt, de — sajnos — erről többet nem is tudunk meg (84. p.). Megemlíti a szerző, hogy ezen falvak a városi termékek számára fogyasztópiacot jelentettek. Be-fejezésül a kulturális fejlődésre vonatkozóan is közöl néhány érdekes adatot (84. p.).

Marečkova igen érdekes, a 17. század első felét jellemző adatait hasznosnak tartjuk egybevetni a város 1708 körüli helyzetével. Az ide vágó adatokat a Rákóczi-féle 1707–1708. évi dicalis conscriptio gépi adatfeldolgozásának előzetes eredményei alapján közöljük.

A szerző 22 év adójegyzékeit dolgozta fel (145–150. p.), eszerint a házak száma a város belső, illetve külső kerületei között az alábbiak szerint oszlott meg.

	1601–1645	1708
belváros	192 ház	196 család
külvárosok	380 ház	332 család

Érdekes jelenség, hogy a belvárosban található házak, ill. az ott élő családok száma kb. azonos a 17. sz. első felében, ill. a 18. sz. elején. Jóval nagyobb a különbség a *családok számának* egybevetésénél, Marečkova tíz évre terjedő adatsorainak súlyozott átlaga nyomán Bártfa népessége 1601 és 1645 között a következő (178–179. p.):

Átlagos családszám		
	1601–1645	1708
háztulajdonos	485	528
bérlő	202	
össz.	687	528

Marečkova a családok számából kiindulva különböző háztartási szorzószámok (Bücher, Gácsová) alkalmazásával jut el a népességszám meghatározásához, mely szerint a 17. sz. első felében átlagosan 3600–3900 fő körül mozgott. (4,5-es családi index-szel számolva csak 3100 fő körül volt a város népessége.) Az 1708. évi Rákóczi-féle dicalis conscriptio össz. 528 családot tüntetett fel a városban, családonként megadva a 16 évnél idősebbek számát. Ennek alapján az 1708. évi népesség 2376 fő, de közülük 284 személyt, mint elköltözött ill. elhaltat tartanak nyilván s így a tényleges népesség csak 2092 fő, ami jó 1/3-val kisebb, mint Marečkova 17. századi átlaga.

Bártfa lakosságának *vagyoni rétegződésére* a szerző az adó nagysága alapján következtet. Ehhez hét kategóriát használt fel; a legszegényebbek, az első osztályban, 1/4 forintig terjedő adót fizettek, míg a vagyonosak, a hatodik és hetedik csoportban, 3 és 5 forint közötti, illetve 5 forintnál magasabb adóval tartoztak a városnak. A népesség relatív többsége az egy és két forint közé eső adó kategóriába tartozott. Marečkova tábláiból világosan kitűnik, hogy a jómódú családok zöme a belső városban lakott és a gazdasági, valamint politikai túlsúlyt a belső városi polgárság képviselte, különösen a 48 patricius polgárcsalád (Ringbürger). Ez a földrajzilag meghatározott vagyoni differenciálódás a háztulajdon viszonylatában is megmutatkozik. Egybevetve az adózó családok és a kifizetett adó összegének tíz éves átlagát, az alábbi képet kapjuk:

	családszám	adóösszeg
háztulajdonos	485–70,5 %	623,04 ft–89,6 %
bérlő	202–29,5 %	72,05 ft – 10,4 %

A túlnyomó részt a szegények közül kikerülő bérlők, bár számarányuk a népesség közel 30 %-ára rúg, az adó, respective a vagyon vagy jövedelem csupán 10 %-át vallhatják magukénak! A városi adólistán, a már említett 10 évi súlyozott átlagban, 90 *kereskedő* szerepel (201–203. p.). Csoportjuk a népesség 13 %-át alkotja, míg adójuk – 165,9 ft – a városi adóvolumen kerekén 24 %-át teszi ki. A kereskedők vagyoni pozíciója általában is jelentős, a közülük is kiemelkedő nagy adófizetők rétege azonban – a 3 és 5 ft közötti, ill. 5 ft fölötti adó kategória – különleges figyelmet érdemel. Az ide tartozó 13 kereskedő a kereskedői csoportnak 14,4 %-át, az össznépességnek viszont mindössze 1,9 %-át alkotta. Ezek a családok vezették Bártfa városát, állították a bírót és irányították a tanácsot.

A lakosság 13 %-át kitevő kereskedő polgárságnak 75–80 %-os képviselete volt a városi szenátusban, elsősorban az említett nagy adófizető családok révén. Gazdasági súlyukon kívül ezek a politikai előjogok is biztosították számukra Bártfa civitas kereskedő-városi jellegének fenntartását. Szemben a kereskedő réteg abszolút domináló szerepével a 17. században, az 1708. évi összeírás mindössze 24 családnál tüntet fel kereskedelemről származó jövedelmet. E csoport összes jövedelme kerekén 160 dica értékű, melyből a kereskedelmi hozam mintegy 40 dicát tesz ki. (Egy dica = 30 ft, kb. két ökör ára).

A 24 kereskedőből:

3 szenátor (közülük egy nemes!)

7 nemes

13 polgár

1 inquilinus

Vagyoni helyzetük alapján három csoportba sorolhatók:

A) Öt jómódú kereskedő, 3 dica-érték feletti kereskedelmi jövedelemmel.

B) Tizenkét közepes anyagi helyzetű kereskedő, 1–2 dica-érték körüli kereskedelmi haszonnal.

C) Hét kiskereskedő, 1 dica-érték alatti kereskedelmi hozammal.

1708-ban Bártfa lakosságának mindössze 4,5 %-a élvezett kereskedelemről származó jövedelmet, vagyonuk a városi polgárság összjövedelmének kb. 10 %-ára rúgott. Maga a kereskedelemről eredő bevétel azonban a polgárság összes jövedelmének mindössze 2,5 %-át tette ki. 1708-ban a 24 kereskedő család 1/3-a nemesi rangú, hasonló jelenségről a 17. században Marečkova nem tesz említést. A 24 kereskedőből 15 belsővárosi, 9 külsővárosi volt. Az utóbbiak általában elég jómódúak, de a kereskedelemről származó jövedelmük csekély, a távolsági kereskedelemben aligha játszottak szerepet. Mint vagyoni összetételük mutatja, nagykereskedőnek csak az (A) csoport tagjait tekinthetjük. Itt a teljes jövedelem 43,5 %-a származik a kereskedelemről. A középső csoportnál (B) ugyanez az arány már csak 19,4 %, míg a kiskereskedőknél (C) az már csak 8,6 %!

Az 1708. évi összeírás adatai szerint a kereskedelem helyzete Bártfán a 17. századhoz képest nem egyszerűen a stagnálás vagy a hanyatlás, hanem a *krízis* állapotába jutott. Ugyanebben az időben sok más felvidéki kereskedőváros sem mutat kedvezőbb képet, különösen erős a hanyatlás azokban, amelyek hagyományosan jelentős szerepet játszottak a *távolsági kereskedelemben*. Az inkább a helyi kereskedelemre támaszkodó kisebb városokban, mint pl. Rimaszombat oppidumban, relatíve gazdagabb és erősebb kereskedő-réteget találunk az adójegyzékeken, mint a kereskedelem klasszikus észak-magyarországi központjaiban.

Azt, hogy ez a válság mennyire volt mély és tartós a 18–19. században, azt csak olyan új kutatások tisztázhatják, amelyek Marečkova művéhez hasonlóan, nemcsak új szempontokat, de *új adatbázist* is bocsájtanak a kutatás rendelkezésére.

A „konklúzió”-ban (85–90. p.) a szerző összefoglalja kutatásainak fontosabb eredményeit.

Kiegészítő adataink és a mű eredményeinek bemutatása után néhány *technikai megjegyzést* szeretnénk tenni.

A jegyzeteket szerencsésebbnek tartottuk volna fejezetenként közölni, különösen azért, mert a szerző a jegyzetapparátusba foglalva sok esetben értékes kiegészítéseket fűz a főszöveghez. Nem egészen világos, hogy a szerző milyen szempont alapján állította össze az irodalomjegyzéket. Nem gondoljuk azonban, hogy ebben bármiféle értékítéletet kellene látnunk. A mellékletek pusztá felsorolása hasznos, de fel kellett volna tüntetni – a jobb tájékozódás érdekében – a hozzájuk tartozó lapszámot is. Nagyon gazdag a melléklet-apparátus, bár a főszöveg és a táblázatok között nincs meg minden esetben a kapcsolat. Elismerés illeti a brnoi egyetemet a mű

színvonalas kiállításáért, némi kifogást csak egyes betűtípusok rossz olvashatósága miatt emelhetünk. A könyv használhatóságát jelentősen emeli az a tény, hogy sajtóhibák, elírások alig találhatók benne. Gondos áttanulmányozás után is alig pár darabot találtunk (pl. 1629 helyett 1929 (8. p.); Paulinyi helyett Pauliny (95. p.) stb.). A nevek írásában két kifogást emelhetünk: Eperjes nevének német átírása a német nyelvű összefoglalóban és Lederer Emma nevének szlávós alakban való közlése. Az utóbbi már csak azért is meglepő, mert a szerző – külföldi munkáknál feltűnően ritka pontossággal – közli a magyar szerzők neveit és műveit.

Külön szeretnénk kiemelni, hogy a szerző példaadó módon tárgyalja ezt a sok szempontból bonyolultnak minősített témát, és a magyar történetírás eredményei is körültekintő módon használja fel (Lederer Emma, Fügedi Erik, Szücs Jenő, Ember Győző, N. Kiss István stb. műveit).

Végezetül megemlítjük, hogy a cseh nyelvet nem ismerők a könyv alapvető eredményeit a német nyelvű – sajnos, elég rövid – összefoglalóból (91–93. p.) ismerhetik meg.

N. Kiss István – Markó László

III.

KÖLN VÁROSÁNAK GABONAPIACA ÉS GABONAÁRAI (1368–1797)

Általánosan elismert tény ugyan, hogy az ártörténet eredményei nélkülözhetetlenek a gazdaság- és társadalomtörténet számára, így némi csodálattal kell megállapítanunk, hogy az elmúlt fél évszázadban a kutatás alig néhány alapvető ártörténeti munkára támaszkodhatott. Igaz, hogy Pribram, Elsas, Meuvret vagy Labrousse ártörténeti munkái döntő fontosságúnak és nélkülözhetetlennek bizonyultak, egészében véve a szakterületet mégis az új művek hiánya jellemezte. E jelenség főoka nem a források hiánya, lásd W. Abel tájékoztatását még 1967-ből,¹ hanem a feldolgozáshoz szükséges munka óriási volumene! Ilyen rendkívüli munkát vállaltak magukra Ebeling és Irsigler, amikor a német gazdaságtörténetírás adósságát törlesztve, kiadták Köln városának 1368 és 1797 közötti gabona és kenyér ársorait.²

Az első, illetve a második kötet a kölni piac gabonaforgalmának és gabonaárainak, illetve hivatalosan szabályozott, egységes áru kenyér sú-

lyának adatsorait összegezi. A rendkívül pontos, alapos és a két kötet szövegrészének együttesen kb. 10 %-ára terjedő bevezetés jó áttekintést nyújt a felhasznált forrásokról, tisztázza a feldolgozás módját, tájékoztat a pénz- és értékviszonyokról, valamint azok átszámítási rendszeréről, a heti, havi és évi ársorok közlési módszeréről, s végül az idevágó nemzetközi irodalom kritikai áttekintése mellett, foglalkozik a közölt ársanyag kiértékelésének lehetőségével is.

Ebeling és Irsigler a több, mint 100 000 részadatot feldolgozó munkát jól szervezett kutatócsoporttal és gépi adatfeldolgozás segítségével végezték el. A közel 1000 oldalra terjedő táblázatos ársanyag a kitűnő áttekintést biztosító speciális táblák egész sorát tartalmazza. Igen tanulságos pl. a pénz- és értékviszonyokat rögzítő 1. táblázat, vagy a gabona mennyiségének, illetve árának alakulását bemutató szövegek közti grafikák (6. és 7. sorozat). Az anyagot, a második kötet végén csoportosítva, 86 további grafika és hajtogatott grafika egészíti ki. Valamennyi grafikonon egyidejűleg szerepel a nominális ár és a piaci forgalom konkrét mennyisége, azaz megfigyelhető a forgalom tömegének és az árszint alakulásának összefüggése. Néhány hajtogatott grafikon a különböző gabonafajták hosszú távú ármozgását fél-logaritmikus rendszerben ábrázolja.

Ebeling és Irsigler ártörténeti kiadványának jelentőségével kapcsolatosan néhány alapvető fontosságú tényre szeretnénk utalni.

a) A kiadványban sikerült az ársadatok mellett a piacon ténylegesen eladott gabona *mennyiségét* is feltüntetni, ami lehetővé tette a különböző árak súlyozását és az ármozgások reális kihatásának mérését is. Ismeretes, hogy a nemzetközi ártörténeti irodalomban alig van példa arra, hogy a piaci árak mellett a forgalom volumenét is megismerhetjük; különösen nem úgy, hogy az 300 éven át rendelkezésre álljon.

b) A szerzők a számítási pénz, az ezüstgyenérték, valamint az arany-ezüst relatio pontos meghatározásával és szétválasztásával megbízható alapot teremtettek a nominális pénzben jelentkező *infláció mérésére*. Rámutatnak egyben arra, hogy a nemesfém-súlyban kifejezett árak is hullámanak magának az ezüst értékének csökkenése, változása folytán.

c) Részletesen és meggyőzően tárják az olvasó elé Köln városának *szociálpolitikáját*. Ennek során a tanács állandóan ellenőrizte a piaci gabonaforgalmat és árakat, hogy a kenyér árát és súlyát viszonylag alacsony szinten tarthassa. Nagyobb áremelkedés esetén a pékeket a piaci árnál olcsóbban látta el rozssal a városi raktárakból. 1740-ben pl. a lakosság kb. egyötöde kapott így hónapokon át 20 %-kal olcsóbban kenyeret. Ismeretes, hogy a

városi szociálpolitika kezdetei Kölnben is a 12–13. századig nyúlnak vissza, de ennek működését, volumenét és hatását részletesen csak Ebeling és Irsigler köteteiből ismerhetjük meg.

d) Elemzésük során rámutattak a szerzők arra is, hogy az *ármozgás* korántsem függ kizárólagosan az évenkénti jó vagy rossz terméstől. Az okok, mint azt a legújabb kutatások másutt is hangsúlyozzák, jóval összetettebbek.³ A kölni ársorok tanúsága szerint a gabonapiac telítettsége az árakra nemcsak szezonálisan, de több évre kiterjedően is hatást gyakorolt.

e) A kölni piaci forgalom kenyérgabona volumene 40 000 fő lakosságra, tíz évi átlagban, 20 118 Malter, azaz egy főre 0,502 Malter.⁴ Ez a mennyiség egy személyre átlagosan csak évi 82,32 liter búzát és rozsot biztosított. Figyelembe véve az eltérő hl-súlyokat, ez a tétel kb. 55,8 kg-nak felelt meg. A ténylegesen fogyasztásra kerülő gabona mintegy kétharmada tehát *nem* szerepel a piaci forgalomban! Mégha a piacra került teljes árpa és zab mennyiséget is, – kb. 10 000 Malter – kenyérgabonának tekintjük, még akkor is csupán 79 kg gabona esik egy főre, ami, a szerzők fogyasztási adatai szerint is,⁵ a kenyérgabona szükséglet felét fedezhette csak.

Lehet, hogy a hiányzó részt nem kenyér, hanem liszt vagy dara formájában fogyasztotta a lakosság és ezt a kvantumot feltehetően nem a kölni gabonapiacon szerezték be. Mekkora volt a városi polgárságnak az a rétege, amely saját gabona terméssel rendelkezett – az Eigenwirtschaft szerepe a város övezetében? – vagy másutt vásárolt magának gabonát és azt behozta a városba? A piaci forgalom alapján megállapítható személyenkénti 55,8, illetve 79 kg-os tétel, – ti. a kenyér-, illetve a teljes gabona-felhasználás kvótája – a valóságban még kisebb kellett, hogy legyen, mert a szerzők utalása szerint annak egy részét serfőzésre, pálinkaégetésre és takarmányozásra is igénybe vették. Eszerint a Köln piacán *forgalomba került* gabonamennyiség, melynek adat- és ársorait ismerjük, a városi lakosság tényleges kenyérgabona fogyasztásának legfeljebb a felét fedezte.

A kölni gabonársorok kiadásával a szerzők nemcsak óriási forrásanyagot tártak fel és bocsájtottak a szakma rendelkezésére, de azt olyan statisztikailag áttekinthető és gépi adatfeldolgozással rendezett formában tették, ami az aranyag további, sok oldalú kutatását is lehetővé teszi. Amellett, hogy a szerzőket egyértelműen és örömmel üdvözljük ezért a kiváló teljesítményért, érdeklődéssel várjuk az aranyag a kötetekben többször jelzett átfogó és részletes értékelését. Ez az elemzés, mely természetesen további kutatásokat igényel, tisztázva a gazdaságtörténeti háttér kölcsönhatásait, központi jelentőségű mutatóvá teheti majd az ársorok mozgását.⁶ A szer-

zők, mint legilletékesebbek, ennek során tájékoztathatják a szakmai közvéleményt, mennyiben lehet a kölni eredményeket általános érvényűnek tekinteni akár a Rajnavidék, akár Nyugat-Európa vonatkozásában?

N. Kiss István

Jegyzetek

1. *Abel, W.*: Preis, Lohn und Agrargeschichte. Festschrift G. Franz, Wege und Forschungen der Agrargeschichte 1967. 67–69. l.
2. *Ebeling, Dietrich – Irsigler, Franz*: Getreideumsatz, Getreide- und Brotpreise in Köln 1368–1797. Erster Teil: Getreideumsatz und Getreidepreise: Wochen-, Monats- und Jahrestabelle. Köln–Wien, Böhlau Verlag 1976. LV + 698 l. Zweiter Teil: Brotgewichte und Brotpreise: Wochen-, Monats- und Jahrestabelle, Graphiken. Köln–Wien, Böhlau Verl. 1977. LII + 271 l.
3. *Tits-Dieuaide, Marie Jeanne*: La formation des prix céréaliers en Brabant et en Flandre aux XVe siècle. Bruxelles 1975.
4. Az 1581–1590-es évtized súlyozott átlaga szerint évente 31 306 Malter gabona cserélt gazdát a városi piacon; ebből a búza 7446, a rozs pedig 12 672 Maltert tett ki. *Ebeling-Irsigler* id. mű I. köt. 667, 673. l.
5. *Ebeling-Irsigler* id. mű. I. köt. XI. l.
6. *Irsigler, F.* egyik újabb tanulmányában vizsgálatnak vetette alá az ármeghatározó tényezők szerepét, elemezte új hipotézisek felvetésének jogosultságát stb. La mercuriale de Cologne (1531–1797): structure du marché et conjoncture des prix céréaliers. Annales É. S. C. 1978. No 1. 93–114. l.

